AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 8

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2021

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Buludxan Xəlilov, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Azadə Musayeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli
Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2021, №8

ISSN 2224-9257

© ”Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2021

www. filologiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ
Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Ayna Sultanova, 11
Email: elmvetehsilnesriyyatı@gmail.com

AKADEMİK KOMMUNİKASİYA: MONOQRAFİYA

Xülasə

Açar sözlər: akademik kommunikasiya, monoqrafiya, periferik mətn, kompozisiya, məzmun, məntiqi model, tarixi-illüstrativ model, spiral model.

Müəllifin elmi səviyyəsi monoqrafiyanın akademik kommunikativliyinə, əhəmiyyətinə mühüm təsir göstərir. Monoqrafiya ayrı-ayrı empirik faktların təsvirindən və onların öyrənilməsinə, elmi nəzəriyyənin sistemli şərhinə, elmi axtarışlar strategiyasının yaradılmasına imkan verir; kompozisiyası kommunikativ-idrak fəaliyyəti, elmi təfəkkürün dinamikası ilə müəyyən edilir. Elmi əsərlərin çox əhəmiyyətli bir janrıdır, elmi biliyin bütün formalarını – fərdi yaradıcılığın subyektiv və obyektiv məqamlarını, müstəqil metodiki yanaşma, bilik və təcrübənin reallaşdırılmasını sistemli şəkildə realizə etməyə imkan verir. Monoqrafiya uzun illər ərzində formalaşır, tədricən insan fəaliyyətinin sferası, akademik kommunikasiyanın forması kimi xüsusiləşir.

Monoqrafiyanın elmi aparaturası fikirlərin əsaslandırılmasına imkan verməli, əsərin fəsil və ya bölmələri elmi baxımdan bərabər səviyyəli olmalıdır. Məzmun və formanın vəhdəti faktlara əsaslanmalı, onlar da öz növbəsində üç əsas tələbə cavab verməlidir:

– tipiklik (cəmiyyət həyatında əsas qanunauyğunluğun əks etdirilməsi);
– elmi əhəmiyyət daşıması;
– müvafiq oxucu auditoriyasının marağını təmin etməsi.

Monoqrafiyalarda məntiqi, tarixi-illüstrativ və spiral modellərdən istifadə edilir. *Məntiqi model* müəllif mülahizələrinin, elmi tədqiqatın formasını yaradır, bu və ya digər obyektin ətraflı tədqiqinə imkan verir, materialın fikri fraqmentlərə ayrılması ardıcıllığını sərgiləyir və yüksək informasiyalılığı ilə fərqlənir. *Tarixi-illüstrativ model* hadisə və predmetin inkişaf prosesini xronoloji ardıcıllıqla izləməyə imkan yaradır. Bu model dinamik olduğu qədər dərketmə münasibətində nisbətən

mürəkkəb əsasa malikdir: abstraktlıqdan konkretliyə çıxışla predmet və ya hadisə haqqında konkret biliyi dərin elmi anlayışlar əsasında sintezləşdirməyə imkan verir. *Spiral modeli* tədqiq edilən elmi əsərdə predmet və hadisənin əlamətlərinin tədricən açılmasını və inkişafını şərtləndirir. O, nəinki elmi materialın strukturunu əks etdirir, eyni zamanda oxucu dərketməsinə istiqamətverici təsir göstərir, fikrin hər dəfə yeni, daha yüksək dərəcədə ümumiləşdirilməsinə, təkrar yolu ilə inkişafına əsaslanır.

Monoqrafiya bir problemin geniş, hərtərəfli tədqiqinə və həllinə həsr edilmiş geniş həcmli elmi-tədqiqat əsəridir. Elmi dərəcə almaq üçün yazılan namizədlik və doktorluq dissertasiyaları da monoqrafiyanın bir forması sayıla bilər. Monoqrafiya yunan sözü olub "mono" *tək*, "qrapfo" *yazıram* deməkdir; elmi əsərlərin əsas janrlarından biri hesab olunur. Burada qarşıya qoyulan müəyyən problem tam və əhatəli şəkildə araşdırılır, eksperimental işlər nəzəri cəhətdən ümumiləşdirilir. Monoqrafiyanın məzmunu çoxaspektlidir, bura problemlərin formalaşdırılması, onların arasında məntiqi-semantik münasibətlərin qurulması, mövzuya uyğun anlayışların müəyyənləşdirilməsi və fərqləndirilməsi, elmi konsepsiyanın ideyası, tezislərinin eksplikasiyası, müxtəlif arqumentlərdən istifadə edərək hipotezin sübutu, diskret-məntiqi (fərdi düşüncə tərzi), tədqiq olunan obyektin xarakteri, yeni biliklərin etibarlılığını təsdiq edən empirik materialın nümayişi, elmi təqdimat normaları və s. daxildir. Monoqrafiya ayrı-ayrı empirik faktların təsvirindən və onların öyrənilməsinə, elmi nəzəriyyənin sistemli şərhinə, elmi axtarışlar strategiyasının yaradılmasına imkan verir; bu gün elmin keçdiyi müəyyən yola yekun və gələcək elmi dərkə başlanğıc, fundamental elmi əsər olduğu üçün bu və ya digər mövzuda əvvəlki elmi nailiyyətlərin və əsərlərin yenidən məqsədyönlü tədqiqidir. Təyinatına görə monoqrafiya müəyyən bir sahənin – elmi informasiyaların kommunikativ sisteminə aid edilir və yeni-yeni problemlərin həllini istiqamətləndirir.

Monoqrafiya monosentrik və polisentrik kompozisiyaya malik ola bilər. Monosentrik kompozisiya konkret bir problemli vəziyyətin ardıcıl manifestasiyası, ardıcıl ideyalar, başqa sözlə, idrak formaları ilə səciyyələnir. Polisentrik kompozisiyalı monoqrafik əsərlərdə əsas problemin bir sıra əlaqəli hissələrə bölünməsidir, bu da elmi məzmunun şaxələnməsinə gətirib çıxarır. Stereotip kompozisiya strukturu mətnin yerləşdirilməsi və qavranılmasının dəqiq təyinatını yaradır, müəllifin təqdimatının aydınlığına imkan verir, qəbul edənin mənanı qavramasını və başa düşməsini proqramlaşdırır, bunun üçün, kommunikativ anlaşma məqsədəuyğundur. Monoqrafiyanın kompozisiyası kommunikativ-idrak fəaliyyəti, elmi təfəkkürün dinamikası ilə müəyyən edilir.

Monoqrafiya üç hissəyə bölünür: giriş, əsas mətn və nəticə. Onların hər birinin öz təyinatı, quruluşu və məzmunu var. Bəzən girişdən əvvəl ön söz, nəticədən sonra isə son söz verilir. Ön söz ya müəllif, ya kitabın elmi redaktoru, ya da bu sahədə tanınmış mütəxəssis tərəfindən yazılır, elmi tədqiqat barədə yığcam məlumat verilir, əsərin müəllifi oxuculara təqdim olunur, elmi fəaliyyəti işıqlandırılır. Son söz,

əsasən, tarixi mövzuda olan əsərlərə, tərcümə ədəbiyyatına yazılır, elmi problemin müasir anlayışı, müəllifin tədqiqat predmetini öyrənməsində rolu, ölkə və xarici alimlərin konsepsiya və yanaşmalarının xüsusiyyətləri izah edilir.

Girişdə mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsədyönlülüyü əsaslandırılır, tədqiqatın aparılmasının metodu, mənbələri göstərilir, mövzusu və müzakirə olunan məsələlərin əhatə dairəsi xarakterizə edilir, seçimi əsaslandırılır, materialın qısa məzmunu əksini tapır, həmçinin əsas mətnin kompozisiya quruluşuna, üslub və terminoloji xüsusiyyətinə nəzər yetirilir.

Əsas mətn mövzunun uyğun probleminin tədqiqi prosesidir: qarşıya qoyulan məsələlər və onların həllinin vacibliyi, izahlar, dəlillər əsaslandırılır, mövzu lazımi səviyyədə araşdırılır, elmi problem aydın şəkildə təqdim edilir. Müəllif fikrini reallaşdırmaq üçün məzmunu fəsillərə, bölmələrə, paraqraflara bölə bilər, lakin onların arasında məntiqi əlaqənin olması vacibdir; elmi əsərin strukturu bilavasitə onun məzmunu və şərhinin məntiqi ilə sıx bağlıdır. Monoqrafiyanın tədqiqat sferası məhz əsas mətndə təqdim olunur, xüsusilə şərhin izahedici növündən geniş istifadə edilir, onlar mətn-mülahizə adlandırılır, elmi sübut və ya inkaretmə prosesi qeyd olunur, yekunda müvafiq nəticələr, tövsiyələr formalaşdırılır.

Monoqrafiyada məzmunun tematik-semantik vəhdəti onun struktur bütövlüyünü təmin edir. Eyni məqsədə praqmatik dairəni təşkil edən abstrakt, ön söz, nəticə, biblioqrafik siyahı, məzmun cədvəli daxildir. Bu periferik mətnlər, ilk baxışda, elmi-idrak nöqteyi-nəzərdən artıq görünür – qısa və ümumiləşdirilmiş formada əsas mətni təkrarlayır. Lakin onlar əldə edilmiş biliyin ən mühüm aspektlərini təqdim edir, əsas mətnin tematik yerləşdirilməsini proqramlaşdırır, müəllifin informasiya tələbatını ödəyirlər. Beləliklə, periferik mətnlər monoqrafiyanın strukturunun zəruri komponentləridirlər.

Annotasiya və ön söz, elmi əsərin məzmunu, strukturu haqqında oxucuya əvvəlcədən qısa formada məlumat verir, tədqiqatın əsas problemini, müəllifin məqsəd və vəzifələrini, perspektivini təqdim edir. Nəticə, tədqiqatın ən əhəmiyyətli nəticələrinə diqqət yetirilir və praktiki istifadə imkanları barədə məlumat verilir. Mündəricat tablosu, oxucunu mətn məkanında elmi məlumatların yerləşdirilməsinə yönəldir. Biblioqrafik siyahı istinad funksiyanı yerinə yetirir. Nəticə konkret olur, təhlil edilən problemin əldə olunan əsas müddəaları qiymətləndirilir, gələcək elmi tədqiqatların mümkün istiqamətləri, həllini tapa bilməyən məsələlər göstərilir, perspektiv haqqında məlumatlar əks olunur. Tövsiyələr verilirsə, çıxarılan nəticələrdən irəli gələnlər əsaslandırılır, konkret təkliflər verilir.

Monoqrafiya elmi əsərlərin çox əhəmiyyətli bir janrıdır, elmi biliyin bütün formalarını – fərdi yaradıcılığın subyektiv və obyektiv məqamlarını, müstəqil metodiki yanaşma, bilik və təcrübənin reallaşdırılmasını sistemli şəkildə realizə etməyə imkan verir. Müəllifin elmi səviyyəsi monoqrafiyanın akademik kommunikativliyinə, əhəmiyyətinə mühüm təsir göstərir.

İnsan fəaliyyətinin sferası kimi obyektiv aləmin dərk olunması, yaranışın sosial istiqamətləndirmə prosesinin və nəticələrinin yazılı şəkildə çatdırılması elmin üzərinə düşür. Monoqrafiya elmin əsas formaları – nəzəriyyə, qanun, təsnifat, problem, metod və s.-ni akademik kommunikasiyada təmin edən anlayışlar sistemidir, obyektiv hadisələrin şərhini, aydınlaşdırılmasını və sistemləşdirilməsini həyata keçirməyə imkan verir. Monoqrafiyanın məzmununda elmi tədqiqat üçün əhəmiyyət kəsb edən məqsədin, yekun ehtimalların və onların öyrənilmə metodları, nəhayət, tədqiqatın nəticələri olan yeni biliklərin ifadəsi təqdim edilir. Məxəzlərin məqsədyönlü təminatı elmin müvafiq tələbləri ilə şərtlənir, onların qavranılması, bu və ya digər kommunikativ sistemdə istifadəsi üçün zəruri şərait yaradır, elmi biliklərin istehlakının təminatçısına çevrilir. Oxucu nəinki elmi əsərlə tanış olur, müəllifin məqsədlərini təsəvvüründə canlandırır, aşkarlayır, məzmunu şüurunda tamamlayır və şəxsi nöqteyi-nəzəri ilə müqayisələr aparır. Elmi ədəbiyyat uzun illər ərzində formalaşır, tədricən insan fəaliyyətinin sferası, akademik kommunikasiyanın forması kimi xüsusiləşir.

Monoqrafiya qarşıda duran elmi məsələnin həllinə yönələn faktların hərtərəfli təhlili, qarşılıqlı əlaqələrin, asılılığın, arqumentləşdirilmiş dəlil və əsasların, nəzəri ümumiləşdirmənin, faktların, məntiqi nəticələrin, praktiki tövsiyələrin əhəmiyyətini qiymətləndirməkdir. İstənilən cəmiyyətdə elmi ədəbiyyatın rolu olduqca önəmli, əhatə dairəsi olduqca genişdir, onlar maarifləndirici və informasiyaverici nəşrlərdir (bax: 1, 25-26).

Elmi təhlil və keyfiyyətləri qiymətləndirməkdə əsas cümlələr arasında kompozisiya əlaqəliyidir. Bu əlaqələr özünü bütün mətn boyu bildirir: kompozisiya və məzmunu bir-birindən ayrılıqda təsəvvür etmək mümkün deyil, mətnə uyğun deyilsə, elmi əsəri tam və bitmiş hesab etmək olmaz. Monoqrafiyanın redaktoru əlyazmada kompozisiyasının bir sıra tələblərə cavab verməsinə diqqət yetirməlidir. Kompozisiya:

– əlyazma mətninin qarşıya qoyduğu məsələlərin həllində ən yaxın köməkçidir;

– mətnin məntiqinə müvafiq olmalıdır.

Monoqrafiyaya rəy verən mütəxəssis müvafiq bilik sahəsinə dərindən bələd olmalı, əsərdəki problemlərə dair hər hansı bir analoqun olub-olmamağını dəqiq bilməli, verdiyi rəydə əsərin hansı səviyyədə dəyərli olmasını əsaslandırmalıdır.

Elmi nəşrlərin quruluşunda mühüm rollardan biri də müxtəlif illüstrativ materiallardır. Real həqiqəti əksetdirmə xüsusiyyətinə görə illüstrativ materialları iki növə ayırmaq mümkündür: qrafiklər, sxemlər və sənədli fotolar.

Metodiki göstəriş strukturun əsasıdır, elmi əsərin predmetini qavramaqda yardımçı rol oynasa da, prosesin müstəqil tədqiqat fəaliyyətini istiqamətləndirir, müstəqil iş vərdişlərini aşılayır. Elmi ədəbiyyatın predmetinin xarakteri, oxucu ünvanı (yaş tərkibi) monoqrafiyanın kompozisiyasını və materialın şərhini müəyyənləşdirir (2, 15-16). Əsərin materialı elə qruplaşdırılmalı və məntiqi cəhətdən

elə qurulmalıdır ki, hər bir hissəsi tematik nöqteyi-nəzərdən tam təqdim edilsin və həmin predmetin dərk edilməsində müəyyən dərəcədə yeni pillə və bütün hissələr arasında daxili məntiq olsun. Bu məntiqdə kitabın strukturu açıqlanır, mühakimə təlqin edilir. Mühakimə iki növdür:

– deduktiv (ümumi mülahizələrdən fərdi nəticələrə);

– induktiv (xüsusidən ümumiyə, yəni ayrı-ayrı faktlardan ümumiliyə) (3, 67).

Monoqrafiyanın elmi aparaturası fikirlərin əsaslandırılmasına imkan verməlidir, müəllif çalışmalıdır ki, əsərin fəsil və ya bölmələri elmi baxımdan bərabər səviyyəli olsun. Məzmun və formanın vəhdəti faktlara əsaslanmalı, onlar da öz növbəsində üç əsas tələbə cavab verməlidir:

– tipiklik (cəmiyyət həyatında əsas qanunauyğunluğun əks etdirilməsi);

– elmi əhəmiyyət daşıması;

– müvafiq oxucu auditoriyasının marağını təmin etməsi.

Monoqrafiyalarda məntiqi, tarixi-illüstrativ və spiral modellərdən istifadə edilir. *Məntiqi model* müəllif mülahizələrinin, elmi tədqiqatın formasını yaradır, bu və ya digər obyektin ətraflı tədqiqinə imkan verir, materialın fikri fraqmentlərə ayrılması ardıcıllığını sərgiləyir və yüksək informasiyalılığı ilə fərqlənir. *Tarixi-illüstrativ model* hadisə və predmetin inkişaf prosesini xronoloji ardıcıllıqla izləməyə imkan yaradır. Bu model dinamik olduğu qədər dərketmə münasibətində nisbətən mürəkkəb əsasa malikdir: abstraktlıqdan konkretliyə çıxışla predmet və ya hadisə haqqında konkret biliyi dərin elmi anlayışlar əsasında sintezləşdirməyə imkan verir. *Spiral modeli* tədqiq edilən elmi əsərdə predmet və hadisənin əlamətlərinin tədricən açılmasını və inkişafını şərtləndirir. O, nəinki elmi materialın strukturunu əks etdirir, eyni zamanda oxucu dərketməsinə istiqamətverici təsir göstərir, fikrin hər dəfə yeni, daha yüksək dərəcədə ümumiləşdirilməsinə, təkrar yolu ilə inkişafına əsaslanır.

Monoqrafiyada təqdim olunan tələblərin yerinə yetirilməsində, məzmunun əsas şərhetmə, dərketmə vasitəsi olan terminlərə mühüm əhəmiyyət verilir. Termin canlı dilin daha çox informativ vahidi, elmi anlayışın dəqiq daşıyıcısıdır, kontekstə ehtiyacı yoxdur. Xüsusilə sahə mütəxəssisləri tərəfindən terminlər birmənalı qavranılır, bu da dilin leksik-semantik yox, elmi anlayışlar sistemini təmin edir. Terminə, əsasən, 3 funksiya şamil edilir: nominativlik, definitivlik, daha doğrusu, dəqiq və ciddi definitivlik məcmusu, nominativ-definitivlik. Doğrudur, sözlər də nominativ və definitiv funksiya daşıyır və dəqiq ifadə vasitəsidir; bu halda onlar adi işarə, məntiqi təyinetmədə isə elmi anlayışlardır. Terminlərin, adətən, obyekt mənası önə çəkilir, subyekt və qiymətləndirici mənaları nəzərə alınmır, semantikasında iki əsas əlamət qeyd edilir:

- mənasının xüsusiləşməsi, semasioloji sərhədinin dəqiqliyi;
- intellektual saflığı, daha doğrusu, obrazlılıq və emosionallıqdan məhrumluğu.

Monoqrafiyada spesifik göstəricilərdən biri də mündəricatdır, bura fəsillər, bölmələr, paraqraflar daxildir. Məlumat-axtarış elementi olduğu üçün mündəricatı kitabın əvvəlində təqdim etmək daha məqsədəuyğun olur.

Əlavələr tədqiqatın yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayan, əsasən nəticələrin təsdiqi üçün tələb olunan materiallardır.

Monoqrafiyada sitat və istinadlara geniş yer verilir. Sitatları, istinad mənbələrini həm səhifənin, həm də kitabın sonunda təqdim etmək olar. Səhifəsonu istinad oxucunun fikrini əsas mətndən yayındırdığı üçün əksər hallarda mənbələri kitabın sonunda vermək daha məqsədəuyğun hesab edilir.

Monoqrafiyalarda sorğu aparatı iki funksiyanı yerinə yetirir: o, həm kitabın mətninin izahını verir və onu sistemləşdirir, həm də gələcəkdə predmetin öyrənilmə yollarını göstərir (4).

Monoqrafiyanın bir növü də elmi-kütləvi xarakter daşıyır. Onlar da elmi biliklərin inkişafına və təbliğinə xidmət edir, əsas obyekti elmi tədqiqatlardır: elmi-tədqiqatların məqsədi, obyekti, predmeti, metodu, aparılma şəraiti, faktlar, istifadə materialı, nəticə və s. Elmi-kütləvi nəşrlərin mövzu dairəsi olduqca geniş və əhatəlidir, o, cəmiyyətin tələbatı və oxucu marağı ilə müəyyənləşir: təyinat məqsədi elmi biliklərin, texnikanın, mədəniyyətin və s.-in təbliği və yayılmasıdır. Bu monoqrafik əsərlərdə elmi biliklərin son yeniliklərindən söhbət açılır, oxucular maarifləndirilir, dərketmə maraqlarını oyadaraq, yaradıcılıq meyilləri inkişaf etdirilir. Əsas məqsəd oxucunun elmi dünyagörüşünün formalaşdırılması, elmi biliklərlə təmas yaradılması, onların qavranılması, elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətləri haqqında məlumat verilməsidir. Hal-hazırda elmi-kütləviliyin funksiyaları genişlənmiş və nisbətən mürəkkəbləşmişdir, belə kitablara nəinki geniş oxucu kütləsi, eyni zamanda müxtəlif istiqamətdə fəaliyyət göstərən elm adamları və mütəxəssislər də ehtiyac duyur. Onlar xüsusilə ali təhsil alanlar üçün daha çox əhəmiyyətli və səmərəlidir, çünki artıq biliklərə yiyələnmək müstəqil həyata keçirilir və bu işdə elmi-kütləvi monoqrafiyalar öz müsbət təsirini göstərir, ümumi tələbata çevrilir.

Monoqrafiya bilikləri təkmilləşdirir, inkişaf etdirir, elmin müasir və gələcək nailiyyətləri haqqında təsəvvür yaradır. Monoqrafiya problemi və mövzusu elmin nisbətən məhdud konkret bir sahəsini əhatə edən elmi nailiyyətin əksi, həllidir, bütün hallarda elmə xidmət edir – elmi nailiyyətləri, görkəmli alimlərin fəaliyyətini geniş oxucu kütləsinə çatdırır, elmi axtarışların nəticələrini şərh edir və gələcək nailiyyətlərə yardımçı olur (Ətraflı bax: 5, 141-142).

Ədəbiyyat

1.İ.Vəliyev. Redaktənin əsasları. Bakı, Günəş, 2005.
2.U.H.Canıyeva. Əlyazma üzərində redaktor işi. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2007.
3.Г.Д.Каплан. Редактирование отраслевой литературы. М.: “Искусство”, 1961.
4. С.Г.Антонова. Редакторская подготовка изданий. www.mgpu.ru.

5.Ş.Tahirqızı. Monoqrafiyalar elmi ədəbiyyatın növü kimi // Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya. BDU, 2009, №1.

Надир Мамедли
Доктор филологических наук, профессор

АКАДЕМИЧЕСКАЯ КОММУНИКАЦИЯ: МОНОГРАФИЯ
РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: академическая коммуникация, монография, периферийный текст, композиция, содержание, логическая модель, историко-иллюстративная модель, спиральная модель.

Научный уровень автора оказывает существенное влияние на академическую коммуникативность монографии и ее значимость. Монография создает возможность описания отдельных эмпирических фактов и их изучение, системную интерпретацию научной теории, создание стратегии научного поиска; ее композиция определяется коммуникативно-познавательной деятельностью, динамикой научного мышления. Научные работы это очень важный жанр, позволяющий систематически реализовывать все формы научного познания – субъективные и объективные моменты индивидуального творчества, самостоятельный методический подход, реализацию знаний и опыта. Монография формируется на протяжении многих лет, постепенно приватизируется как сфера человеческой деятельности, как форма академического общения.

Научный аппарат монографии должен позволять обосновывать идеи, главы или разделы работы должны быть равноценны с научной точки зрения. Единство содержания и формы должно основываться на фактах, которые, в свою очередь, должны отвечать трем основным требованиям:

– типичность (отражение основной закономерности общественной жизни);

– иметь научное значение;

– обеспечение интереса соответствующей читательской аудитории.

В монографиях используются логические, историко-иллюстративные и спиральные модели. *Логическая модель* создает форму авторского суждения, научного исследования, позволяет детально изучить тот или иной объект, демонстрирует последовательность разбиения материала на фрагменты и отличается высокой информативностью. *Историко-иллюстративная модель* позволяет проследить процесс развития события и предмета в хронологической последовательности. Эта модель, будучи динамичной, имеет относительно

сложную основу в отношении восприятия: она позволяет синтезировать конкретные знания о предмете или явлении на основе глубоких научных понятий с выходом от абстрактного к конкретному. *Спиральная модель* обусловливает постепенное раскрытие и развитие признаков предмета и явления в исследуемом научном труде. Она не только отражает структуру научного материала, но и оказывает направляющее воздействие на восприятие читателя, основывается на том, что мысль в более высокой степени каждый раз обобщается по-новому и развивается через повторение.

Nadir Mammadli
Doctor of Sciences, professor

ACADEMIC COMMUNICATION: MONOGRAPHY

Summary

Key words: *academic communication, monography, peripheral text, composition, content, logical model, historical-illustrative model, spiral model*

The scientific level of the author is observed to have a significant impact on the academic communicativeness and importance of the monograph. The monograph allows the description of individual empirical facts and their study, systematic interpretation of scientific theory, the creation of a strategy of scientific research; composition is determined by communicative-cognitive activity, dynamics of scientific thinking. It is a very important genre of scientific works; it allows to systematically implement all forms of scientific knowledge - subjective and objective aspects of individual creativity, independent methodological approach, the implementation of knowledge and experience. The monograph is known to have been formed over many years, gradually specializing as a sphere of human activity, a form of academic communication.

The scientific apparatus of the monograph must allow the substantiation of opinions, the chapters or sections of the work must be of equal scientific level. The unity of content and form must be based on facts, which in turn must meet three main requirements:

- typicality (reflection of the basic regularity in the life of the society);
- scientific significance;
- Ensuring the interest of the relevant readership.

The logical, historical-illustrative and spiral models are noticed to have been used in the monography. *The logical model* creates a form of author's considerations, scientific research, allows for a detailed study of this or that object, exhibits a sequence of dividing the material into thought fragments and is characterized by high information. *The historical-illustrative model* allows to follow the development

process of the event and the object in chronological order. This model is as dynamic as it is relatively complex in terms of perception: it allows to synthesize concrete knowledge about an object or event on the basis of deep scientific concepts, from abstraction to concrete. *The spiral model* determines the gradual discovery and development of the features of the object and event in the scientific work under study. It reflects not only the structure of the scientific material, but also has a guiding effect on the reader's perception. Besides, it is based on the development of the idea through a new, higher generalization, repetition each time.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: Akademik Rafael Hüseynov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNEL MİRZƏYEVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Türk dilləri şöbəsinin böyük elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
H.Cavid pr.115, Vmərtəbə
gunel-mirze@rambler.ru

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN ÜSLUBİ VƏ MƏTNYARATMA İMKANLARI

Xülasə

Məqalədə dilçiliyimizdə az diqqət edilən köməkçi nitq hissələrinin üslubi və mətnyaratma imkanları araşdırılır. Bura xüsusən də qoşma və bağlayıcıları aid edə bilərik. Xüsusən də "kimi" qoşması Azərbaycan dilində üslubi çalarlıqlarla yanaşı mətnyaratmada da özünəməxsus rola malikdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində əsas nitq hissələrinin üslubi və mətnyaratma imkanları ilə bağlı müəyyən işlər görülsə də köməkçi nitq hissələri haqqında bunu demək olmur. Lakin qeyd olunmalıdır ki, köməkçi nitq hissələri heç də dildə üslubi çalarların yaradılmasında az rol oynamır, əksinə bəlkə də köməkçi nitq hissələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların üslubi çalar yaratmasından ibarətdir. Bu mənada köməkçi nitq hissələrinin üslubi xüsusiyyətləri və mətnyaratma xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dilçiliyimiz üçün maraq doğuran məsələlərdən hesab edilə bilər. Bu mənada köməkçi nitq hissələri içərisində qoşmalar daha çox fərqlənir.

Köməkçi nitq hissələrinin ülubi imkanlarından danışarkən ilk növbədə təkrirə diqqət etmək lazım gəlir. Məlum olduğu kimi, təkrir öz işləkliyi baxımından xüsusilə fərqlənir. Ümumiyyətlə, hər hansı bir dildə təkrarlanan olması heç də keyfiyyəti aşağı salaraq ləğv etmir, əksinə, emosionallığın artmasına gətirib çıxarır. Bəzən bir sıra əsərlərdə tez-tez təkrarlanan sözlər çox vaxt bir rəmz kimi çıxış edirlər.

Türk dillərində təkrar, prinsip etibarilə, mətn yaradıcılığının çox güclü bir faktorudur və təkrar özünün struktur mürəkkəbliyindən və ya sadəliyindən asılı olmayaraq prinsip etibarilə mətnin bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm sementvari bir üsul kimi üzə çıxır.

Leksik təkrar mətndə bədii effektivliyi artırmaqla yanaşı, həm də fonoteksoloji situasiyanın da yaranmasına kömək göstərir və başqalarından seçilən fərqli tələffüz məqamını yaradır.

Açar sözlər: köməkçi nitq hissələri, üslub, mətnyaratma, qoşma, ədat, bağlayıcı

Dilçilikdə köməkçi nitq hissələrinə münasibət birmənalı deyil. Bir çox dilçilər hətta bu haqda belə danışmaq istəmir. Məsələn, Y.Seyidov "Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya" kitabında köməkçi nitq hissələrinə cəmi iki səhifə

ayırmaqla kifayətlənir (1, s.365-366). Maraqlı cəhət isə ondan ibarətdir ki, müəllif bu iki səhifəni də kitabı bitirdikdən sonra "Əlavə" bölməsində verir. Əlbəttə, Y.Seyidov bu barədə ilk və son dilçi deyil. Hələ XX əsrin ikinci yarısında məşhur dilçi alim İ.İ.Meşşaninov da bütün sözlərin nitq hissəsi ola bilmədiyi fikrini irəli sürür (2, c.250). Sonralar da bu fikir bir çox dilçi alimlər tərəfindən inkişaf etdirilmiş və bir çox hallarda tərəfdarlar da tapmışdır. Bu barədə danışarkən rus dilçilsi O.P.Sunik yazır: "Artıq köməkçi söz adlanan sözlərin söz adlandırılması şübhə yaradır. Məlum olduğu kimi, köməkçi sözlər sözün əsas əlamətindən – xüsusi maddi lüğəvi mənadan məhrum olur" (3, c.44).

Köməkçi nitq hissələri haqqında deyilənləri ümumiləşdirən Y.Seyidov belə bir qənaətə gəlir ki, lüğəvi mənası olmayan bu tip sözlərin, yəni köməkçi sözlərin nitq hissələri sisteminə daxil edilməməsi haqqındakı mülahizə dilçilikdə geniş yayılmamış, real zəmin qazanmamış, həyati tətbiqini tapmamış, qrammatika kitablarına təsir göstərə bilməmişdir. Belə sözlərin qrammatika kitablarında istisnasız olaraq, nitq hissələri kimi verilməsi öz yerində, nəzəri ədəbiyyatda da əksərən onlar nitq hissələri kimi izah edilir, üstəlik həmin sözlərin nitq hissələrinə aid edilməməsi haqqında fikirləri tənqid olunur (1, s.177).

Bu səbəbdən də köməkçi nitq hissələrinin bir çox hallarda üslubi və mətnyaratma imkanları nəzərdən keçirilməmişdir.

1. Köməkçi nitq hissələri ilə bağlı deyilən fikirlər dilçilikdə kifayət qədər tərəfdar toplasa da bir çox hallarda qəbul edilmir. Çünki dildə söz işlənirsə deməli, həmin sözün hansısa nitq hissəsinə aid olması əsas şərtdir. Məlum olduğu kimi, nitq hissəsi anlayışı dildə olan sözlərin təsnifini özündə ehtiva edir. Bu səbəbdən də köməkçi sözlərin də hansısa bir nitq hissəsinə aid olması əsas şərtlərdən biri hesab edilir. Məhz bu səbəbdəndir ki, hələ qədim dövrdə dilçilər bunu anlamış və dildəki sözləri əsas və köməkçi nitq hissələri olaraq bölmüşlər. Məsələn, hələ qədim hind dilçiləri qrammatika sahəsində də xeyli nailliyyətlər əldə etdilər. Onlar morfologiyanın üç hissədən ibarət olduğunu göstərirdilər: 1) nitq hissələrinin təsnifi; 2) söz yaradıcılığı və 3) sözlərin dəyişməsi (hallanması və təsrifi). Hind dilçiləri dörd nitq hissəsinin mövcudluğunu qeyd etmişlər. Ad (qədim hind dilçiləri onu hələ tərkib hissələrinə bölmürdülər), feil, önlük və ədat. Qədim yunanlardan fərqli olaraq, qədim hindlilər nitq hissələrini cümlə üzvləri ilə qarşılaşdırmırdılar. Onlar göstərirdilər ki, ad (isim) - əşya ifadə edən söz, feil – istər hazırki (indiki) zamanda baş verən, istərsə də artıq bitmiş hərəkəti ifadə edən sözdür. Qədim hindlilər ismin yeddi halı olduğunu qeyd edirdilər. Adlıq, təsirlik, alət, yönlük, yönlük, ablativ, yiyəlik və yerlik. Düzdür, onlar halları hələ adlandırmamışdılar. Sadəcə olaraq nömrələmişdilər. Birinci, ikinci, üçüncü və s. hal. Önlüklərə dildə işarə üçün işlənən kimi baxırdılar, ədatlar isə müqayisə, bitişdirici və məna ifadə etməyən deyə üç qrupa bölünürdü (4, s.17).

Yəni köməkçi nitq hissələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri onların ən qədim dövrdən alimlər tərəfindən fərqləndirilməsi ilə nəticələnmişdir. Nitq hissələrinin bölgüsünün əsasında isə artıq qeyd etdiyimiz kimi, sözlərin ümumi qrammatik

mənalarına görə bölgüsü durduğundan burada dildə olan bütün sözlərin əhatə olunması əsas şərt kimi götürülməlidir. Bu da o anlama gəlir ki, hansısa sözlər bu bölgüdən kənarda qala bilməzlər.

Bəzi dilçilər isə köməkçi nitq hissələrinin qrammatik xüsusiyyətləri hətta əsas nitq hissələrindən də üstün sayırlar. Bu barədə danışarkən Z.Təhməzov yazır: "Tarixilik baxımından köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələrindən sonra yaransa da, onların dildə rolu olduqca böyükdür. Belə ki, köməkçi nitq hissələri vasitəsilə bəzən dildə elə məna incəlikləri, xüsusi çalarlar ifadə edir ki, onlar əsas nitq hissələri və onlara aid kateqoriyalarla ifadə etmək olmur" (5, s.5).

Ümumiyyətlə, köməkçi nitq hissələri probleminin özü də ümumilikdə nitq hissələri probleminin tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Lakin artıq qeyd etdiyimiz kimi, nitq hissələrinin bölgüsündə köməkçi nitq hissələri problemi çox vaxt diqqətdən kənarda qalmış və onlara o qədər də diqqət yetirilməmişdir. Bu sahədə digər bir problem isə, köməkçi nitq hissələrinin təsnifində konkret bir meyarın olmaması ilə bağlı olmuşdur. Məsələn, əgər əsas nitq hissələrinin təsnifi üçün üç əsas – leksik-semantik, morfoloji və sintaktik prinsip götürülürsə, köməkçi nitq hissələrinin bölgüsündə bu tip bölgülərə rast gəlinmir. Adətən, köməkçi nitq hisəslərinin bölgüsündə semantik cəhətlər nəzərə alınsa da yalnız bir prinsipə görə bütün köməkçi nitq hissələrini ayırmaq da problem yaradan səbəblərdəndir. Köməkçi nitq hissələrinin bölgülərindən danışarkən F.Zeynalov haqlı olaraq qeyd edir ki, türk dillərinə aid yazılmış əksər qrammatikalarda və eləcə də elmi-tədqiqat əsərlərində köməkçi nitq hissələri, əsasən, leksik semantik əlamətlər əsasında təsnif edilir. Burada morfoloji xüsusiyyətlər qətiyyən nəzərə alınmır. Əslində bir leksik-qrammatik kateqoriya olmaq etibarı ilə köməkçi nitq hissələrini də qeyd etdiyimiz üç prinsip üzrə təsnif etmək və bu qrupa daxil olan köməkçi sözlərə fərdi yanaşmaq, hər birinin spesifik xüsusiyyətlərini ayrıca nəzərdən keçirmək zəruridir" (6, s.4).

Köməkçi nitq hissələrinin bölgüsündə bu tip problemlərin olması onların əksəriyyətinin əsas nitq hissələrindən yaranması və bir çoxunun hələ də bu prosesi davam etməsi ilə əlaqələndirmək olar. Bu səbəbdən də çox vaxt "köməkçi nitq hissələrinin tərkibinə bəzən zərfləri, nidaları, bəzən də müxtəlif hal şəkilçilərini daxil etmişlər. Bundan əlavə, bu kateqoriyanın tərkibinə daxil edilməli olan ədat və modal sözlər də müxtəlif nitq hissələrinə aid edilmişdir. Qeyd etdiyimiz bu hal müasir dövrdə yazılan əsərlərdə də bu və ya digər şəkildə özünü göstərməkdədir" (6, s.3).

Köməkçi nitq hissələrinin bölgüsündə onların sözlər, söz birləşmələri və cümlələr arasında müxtəlif sintaktik əlaqələr yaratması, cümlələrə müxtəlif məna çalarları verməsi nəzərə alınmalı, eyni zamanda cümlə ilə sıx bağlı olmayan leksik-qrammatik söz qrupları olmasına diqqət edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilin morfoloji strukturu əsas nitq hissələri və onlara aid qrammatik kateqoriyalar vasitəsi ilə qurulur. Bu mənada dildə köməkçi nitq

hissələri yardımçı funksiya daşıyır. Lakin dilin ifadə imkanlarının və normativliyinin təmin olunmasında köməkçi nitq hissələrinin rolu da az deyil.

2. Dilçilikdə, morfoloji vahidlərin üslubi imkanlarından məqsədəuyğun şəkildə istifadəsi də mümkündür ki, bu imkanlar üslubi-morfoloji imkanlar adlandırılır.

Morfoloji vahidlərin üslubi imkanları dilçiliyimizdə az tədqiq olunan sahələrdən hesab edilir. Doğrudur, dilin qrammatik quruluşunda müxtəlif mənaların ifadəçiləri olan morfoloji vahidlər də üslubi məqsədəuyğunluq əsasında istifadə nöqteyi-nəzərindən çox əlverişli və zəngin imkanlara malikdir (7, s.179).

Dilimizdə morfoloji vahidlərin üslubi imkanları az öyrənilsə də qeyd olunmalıdır ki, əsas nitq hissələri ilə bağlı müəyyən işlər görülmüşdür. Lakin köməkçi nitq hissələri haqqında bunu demək olmur. Amma qeyd olunmalıdır ki, köməkçi nitq hissələri heç də dildə üslubi çalarların yaradılmasında az rol oynamır, əksinə bəlkə də köməkçi nitq hissələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların üslubi çalar yaratmasıdır. Bu mənada köməkçi nitq hissələrinin üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dilçiliyimiz üçün maraq doğuran məsələlərdən hesab edilə bilər. Bu mənada köməkçi nitq hissələri içərisində qoşmalar daha çox fərqlənir. "Köməkçi nitq hissələri sintaktik vəzifə baxımından da əsas nitq hissələrindən fərqlənir. Bu qrupa daxil olan sözlər sintaktik əlaqələrə girmək və cümlə üzvü olmaq imkanından məhrumdur. Bu cəhətdən yalnız qoşmalar fərqlənir. Qoşmalar qoşulduğu sözün müəyyən halda olmasını tələb edir və qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü olur" (8, s.382).

Köməkçi nitq hissələrinin ülubi imkanlarından danışarkən ilk növbədə təkrirə diqqət etmək lazım gəlir. Məlum olduğu kimi, "təkrir öz işləkliyi baxımından xüsusilə fərqlənir" (9, s.63).

Ya rejissor əvvəl göstərdiyi *kimi*, *ya* sonra göstərdiyi *kimi, ya* da tamam başqa bir tərzdə (Anar).

Verilən nümunədən də göründüyü kimi, müəllif "ya, ya da" bağlayıcısı və "kimi" qoşmasının əsasında cümləyə xüsusi bir intonasiya vermişdir.

"İlə" qoşması isə təkrarlar üçün vasitə rolunu oynayır. Məsələn, M.Adilov Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlardan danışarkən yazır: Daxili obyektlərin bir qismində birinci təkrar komponentdən sonra "ilə" qoşması işlədilir. "İlə" qoşması vasitəsilə düzələn bu kimi daxili üzvlü təkrarların birinci tərəfləri sadə isim, feili isim və feili sifət (bəzən də məsdər) formasında çıxış edir. "İlə" ilə düzəlmiş daxili üzvlərin bir qismi isimlərdən ibarət olur. Feil isə həmin isimdən düzəlmiş olur. Düzəltmə feillərdə həmin isimlərin məzmunu vardır. Çünki hər hansı digər düzəltmə söz kimi bu düzəltmə feillər də öz kökləri ilə - isimlərin ifadə etdiyi mənalar ilə əlaqəni tamam qırmır. Burada daxili üzv yalnız intensivlik məqsədi izləyir. Məs.: Naz ilə nazlanır, edir işvə (S.M.Qənizadə)" (10, s.39).

"İlə" qoşmasının təkrarı ayrılıqda da ritm və intonasiya üçün tez-tez istifadə olunur. Məsələn, Sonra yenidən sonsuz qadın incəliy*ilə*, naz-qəmzəs*ilə* dolu olan

hərəkətlər, rəqslər (Anar); Sümüklərinin, əzələlərinin plastikası *iləmi*, üzündəki ifadənin işvəkarlığı *iləmi*, hərəkətlərinin şirin naz qəmzəsə *iləmi*, deyə bilmərəm, amma nə iləsə bu rəqs xəyalımda heç bir vaxt görmədiyim keçmişləri, çox qabaqlar yaşamış gəlinlərimizi, qızlarımızı canlandırırdı. Nümunələrdən də göründüyü kimi, birinci cümlədə "ilə" qoşması, ikinci cümlədə isə "ilə" qoşması və "mı" sual ədatı vasitəsilə müəllif təkrar elementi yaradır.

"Ümumiyyətlə, hər hansı bir dildə təkrarlanan olması heç də keyfiyyəti aşağı salaraq ləğv etmir, əksinə, emosionallığın artmasına gətirib çıxarır. Bəzən bir sıra əsərlərdə tez-tez təkrarlanan sözlər çox vaxt bir rəmz kimi çıxış edirlər" (11, s.115). S.Rüstəmxanlıdan gətirdiyimz nümunəyə baxaq:

Əsrlərin dumanından bir şüa *kimi*,
Kəlmə *kimi*, duyğu *kimi* keçib gəlmişəm
(S.Rüstəmxanlı).

Nümunədən də göründüyü kimi, şair məharətlə "kimi" qoşmasından intonasiyanı və emosionallığı artırmaqla yanaşı, eyni zamanda cümləni bir-birinə bağlayan vasitə kim istifadə edir.

Bəzən isə kimi bütöv bir mətni bir birinə bağlamaq üçün istifadə olunur. Məsələn:

Çıxır mini ətəklərdən
Ayaqlar cüt işıq *kimi*.
Ayaqlar lüt işıq *kimi*,
Qarışdırır bu dünyanı
Onlar çömçə qaşıq *kimi*.
İki corab milinə bax,
İpləri sarmaşıq *kimi*.
Hər biri saz çanağıdı,
Ha çalasan aşıq *kimi*!.. (S.Rüstəmxanlı).

Və ya:

Uzanaydı ömür *kimi*,
Qazılaydı qəbir *kimi*,
Baş daşına şeir *kimi*
Yazıla biləydi adam (R.Rövşən).

Türk dillərində təkrar, prinsip etibarilə, mətn yaradıcılığının çox güclü bir faktorudur. Bu məqamı K.Abdullayev xüsusi olaraq vurğulayır: "özünün struktur mürəkkəbliyindən və ya sadəliyindən asılı olmayaraq təkrar prinsip etibarilə mətnin bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm sementvari bir üsul kimi üzə çıxır; tekstdə elə məqamlar olur ki, onun özünəməxsus düyünlü nöqtələrində məhz cümlənin təkrarı daha effektiv rol oynayır. (11, s.63).

Nümunəyə diqqət edək:

Bu da bir bahar günü,
Ötüşüb keçən bir an.

Həm zamanın özüyük
Həm də zaman qurban.

Odumuz, tüstümüz bir,
Həm boğulan, həm boğan,
Həm ocağın külüyəm,
Həm *də* bu küldən doğan.

Üstümdə xəfif rüzgar
Yarpaqların tufanı.
Həm dağından tufanıq
Həm də dağın dumanı.

Ağaclar yarpaq-yarpaq,
Birdən doğulan, itən.
Həm torpağın özüyük
Həm də torpağa gedən (S.Rüstəmxanlı).

Nümunədən də göründüyü kimi, "mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentləri eyni zamanda zəncirvari əlaqə forması ilə bir-birinə bağlanır. Bu əlaqə forması bütün mətn növlərində həm cümlələri, həm də mətnləri əlaqələndirir. Mətn cümlənin hər hansı üzvünün, və ya sözün növbəti cümlədə, yaxud mətndə təkrarı ilə yaranır. Mətndə leksik təkrarlar müxtəlif cümlə tiplərinin yaranmasına səbəb olmaqla yanaşı, eyni zamanda mətnin məzmun planının da qurulmasında fəal iştirak edir" (11, s.72).

"Leksik təkrar mətndə bədii effektivliyi artırmaqla yanaşı, həm də fonoteksoloji situasiyanın da yaranmasına kömək göstərir. Leksik vahidlərin təkrarı başqalarından seçilən fərqli tələffüz məqamını yaradır" (11, s.78).

Günlər yarpaq *kimi* qopmur ömürdən,
Qopur diş *kimi,* dırnaq *kimi*.
Hər keçən gündən iz qalır
Üzümdə cırmaq *kimi*.

Çətini yaşamaqdı,
ölmək nədi ki? Heç nə.
Son dəfə nəfəsini çəkib içinə
bir dərin suya baş vurmaq *kimi.*

Su içindən gəlir dünyaya insan,
Nə var su içində ölməkdən asan?
Xeyri yox, lap dönüb balıq olasan,
əcəl durub yol üstə qarmaq *kimi*.

...Qıymadın bir kimsəni oyatmağa,
Bu səhər üz tutub sübh əzanına –
getdin.
Bizdən ayrıldın daha,
Ən əziz dostun yanına getdin.
Daha nə dərdin?
yanında dostun var Allah *kimi*… (R.Rövşən)

Nümunədən də göründüyü kimi, "kimi" qoşması təkrar elementi kimi bütün mətni bir-birinə bağlayan vasitə kimi çıxış etməklə yanaşı mətnə üslubi çalar da verir.

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, dildə köməkçi nitq hissələrinin üslubi və mətnyaratma imkanları az araşdırılsa da onlar bu mənada kifayət qədər aktiv nitq hissələrindən hesab edilə bilər. Bura xüsusən də qoşma və bağlayıcıları aid edə bilərik. Xüsusən də "kimi" qoşması Azərbaycan dilində üslubi çalarlıqlarla yanaşı mətnyaratmada da özünəməxsus rola malikdir.

Ədəbiyyat

1. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 371 s.
2. И.И.Мещанинов. Члены предложения и части речи. Л., Наука, 1978, 386 с.
3. Суник О.П. Общая теория частей речи. М.-Л., 1966, 132 с.
4. Ə.Rəcəbli. Dilçilik tarixi. I kitab, Bakı, Nurlan, 2007, 528 s.
5. Z.Təhməzov. Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi. Bakı, 2017, 152 s.
6. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı, Maarif, 1971, 312 s.
7. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 272 s.
8. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, Elm və təhsil, 2017, 994 s.
9. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, Nurlan, 2008, 212 s.
10. M.Adilov. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 416 s.
11. K.Abdullayev, A.Məmmədov, M.Musayev və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər, Bakı, Mütərcim, 2012, 608 s.

Bədii ədəbiyyat

12. Ramiz Rövşən. Nəfəs. Kitablar kitabı. Bakı, Qanun, 2006, 760 s.
13. Rüstəmxanlı S. Əbədi sevda. Bakı, Təhsil, 2012, 576 s.

İnternet mənbələri

14. https://azeri.org/Azeri/az_latin/latin_lit/az_literature/short_stories/Anar/anar_index.html

Гюнель Мирзоева

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ И ТЕКСТОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются стиль и текстовые возможности вспомогательных частей речи, которым в нашей лингвистике уделяется мало внимания. Особенно это касается наречий и союзов. В частности, частица «kimi» играет в тексте особую роль, наряду со стилистическими нюансами в азербайджанском языке.

В целом, хотя и была проделана определенная работа над стилем и текстовыми возможностями основных частей речи на азербайджанском языке, нельзя сказать то же самое о вспомогательных частях речи. Однако следует отметить, что вспомогательные части речи играют немалую роль в создании стилистических оттенков в языке, но, пожалуй, одной из главных особенностей вспомогательных частей речи является создание ими стилистических оттенков. В этом смысле изучение стилистических особенностей и вспомогательных особенностей вспомогательных частей речи можно рассматривать как вопросы, представляющие интерес для нашего языкознания. В этом смысле наречия больше различаются во вспомогательных частях речи.

Говоря о стилистических возможностях вспомогательных частей речи, в первую очередь необходимо обратить внимание на повторы. Как известно, повторы особенно отличаются по своей функциональности. В целом повторы на любом языке не снижает качества общения, но приводит к повышению эмоциональности. Иногда слова, которые часто повторяются в художественных произведениях, часто выступают в роли символа.

В турецком языке повторы, в принципе, являются очень мощным фактором при создании текста, а повторение, независимо от его структурной сложности или простоты, в принципе является очень сильным методом построения, который служит целостности текста.

Лексические повторы не только увеличивают художественную эффективность текста, но также помогают создать фонотекстологическую ситуацию и формируют отличительное произношение текста.

Ключевые слова: вспомогательные части речи, стиль, создание текста, послелог, частица, союз

Gunel Mirzayeva

STYLISTIC AND TEXTUAL CAPABILITIES OF AUXILIARY PARTS OF SPEECH

SUMMARY

The article examines the style and textual possibilities of auxiliary parts of speech, which in our linguistics is given little attention. This is especially true of dialects and unions. In particular, the particle "kimi" plays a special role in the text, dressed with stylistic nuances in the Azerbaijani language.

In general, although there was a definite work on the style and textual possibilities of the main parts of the speech in the Azerbaijani language, it is impossible to say the same about the auxiliary parts of the speech. However, it should be noted that auxiliary parts of speech play an important role in the creation of stylistic shades in the language, but, please, one of the main features of auxiliary parts of speech is the creation of stylists. In this sense, the study of stylistic features and auxiliary features of speech parts can be considered as questions that represent the interest of our linguistics. In this sense, the adverbs differ more in the auxiliary parts of speech.

Talking about stylistic possibilities of auxiliary parts of speech, first of all it is necessary to pay attention to repetition. As it is known, repetitions are especially distinguished by their functionality. Repetition in any language does not reduce the quality of communication, but leads to an increase in emotionality. Sometimes words that are repeated in artistic works often perform the role of a symbol.

Repetition in Turkish, in principle, is a very powerful factor in the creation of the text, and regardless of its structural complexity or simplicity, is in principle a very strong method of construction, which serves the purpose.

Lexical repetitions not only enhance the artistic effectiveness of the text, but also help to create a phonotextological situation and form a distinctive pronunciation of the text.

Key words: auxiliary parts of speech, style, textual, particles, conjunctions

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: Filologiya üzrə fəsəfə doktoru, dosent Könül Həbibova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TƏHMİNƏ ƏLİYEVA
ADU
eliyeva.tahmina90@inbox.ru

ƏLAVƏ TƏLİM MATERİALLARININ DİL ÖYRƏNMƏ PROSESİNƏ TƏSİRİ

XÜLASƏ

Açar sözlər: ünsiyyət, əlavə təlim materialları, nitq fəaliyyəti, bacarıq, şifahi forma

Məqalə əlavə təlim materiallarının dil öyrənmə prosesinə təsirindən bəhs edir. Tədrisin keyfiyyətini dəstəkləmək üçün kifayət qədər materialdan istifadə etməyi planlaşdırmaq mümkündür. Bildiyimiz kimi, dil öyrənmə prosesində əlavə təlim materiallarından istifadə olunmasının mühüm əhəmiyyəti vardır.Bunun üçün müəllim həmişə təlim prosesində belə materiallardan istifadə etməyə çalışmalıdır.Əlavə təlim materialları həmçinin müəllimlərə yeni və fərqli tədris yolları göstərir.

Müəllim şagirdlərdə dil öyrənməni daha da maraqlı etmək üçün uyğun əlavə materialları seçməli və istifadə etməlidir. Hər bir əlavə material digərindən fərqli olmalıdır. Bu materiallar hər səviyyə üçün tətbiq oluna bilər. Dil müəllimləri, təqdim olunacaq dərslərin yaşına, səviyyəsinə, marağına və mövzusuna uyğun olaraq uyğun əlavə materialları seçməli və istifadə etməlidirlər. Müəllim ingilis dilini tədris edərkən əlavə materialların seçilməsində və istifadəsində həmişə yaradıcı və yenilikçi olmalıdır, lakin həlli üçün dərsliklərdən tamamilə asılı olmamalıdır. Vasitələrin hər birindən səmərəli istifadə yalnız o zaman mümkündür ki, müəllim onu nə vaxt, harada, necə istifadə etməyi və hansı nəticələr əldə etməyi məqsədəuyğun bilməlidir.

Tədris vasitələri təhsil məqsədlərinə çatmaq üçün lazım olan maddi və ya mənəvi dəyərlərdir. Əlavə təlim materialları yaradıcılıq üçün stimul verir və eləcə də dil və ünsiyyət bacarıqlarını artırır.Müəllif əlavə təlim materiallarının dil bacarıqlarının inkişafı üçün mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu da vurğulamışdır.

Dil müəllimləri olaraq, tez-tez təyin olunan dərsliklərin dil tədrisində müxtəlif məqsədlərə çatmaq üçün yetərli olmadığını düşünürük. Çox vaxt onları şagirdlərin bütün sahələri və ehtiyacları ilə məşğul olmaq üçün qeyri-kafi görürük. Buna görə müəllimlər, şagirdlərinin öyrənmə üslublarına və ehtiyaclarına əsasən müəyyən əlavə materiallar seçməli və istifadə etməli olurlar.[6,34-40] Tələbələrin ehtiyacları, bacarıqları və öyrənmə mühitləri yerdən yerə, hətta sinifdən-sinfə dəyişir.

Dərsdə əlavə materiallardan istifadə etmək zəruridir, çünki "fərqli öyrənmə ehtiyacları və öyrənmə tərzi fərqli olan şagird qrupları var, dərslikdəki mövzular bütün şagirdlər üçün uyğun və maraqlı olmaya bilər və dərslik müəllimlərin yaradıcılığını məhdudlaşdırır və bəzi hallarda hətta maneə törədir."[6,55] Bir dərslik müəllifinin bütün şagirdlərin ehtiyaclarını ödəyə biləcək ideal bir dərslik hazırlaması həmişə mümkün deyil. Şagirdlərin ehtiyaclarını və dərsin məqsədlərini yerinə yetirmək üçün müəllim dil otağı üçün uyğun əlavə materialları seçməli və istifadə etməlidir.

Çox vaxt əlavə təlim materialları müəllimlərə yeni və fərqli tədris yollarını göstərir. Bu həm müəllimdə, həm də şagirdlərdə daha çox maraq yaradır. Bu materiallar və fəaliyyətlər tədrisin daha səmərəli olmasına kömək edir. Şagirdlərin bir restoranda gördüklərini dərslikdəki bir hissəni oxumağın əksinə olaraq müşahidə etdiklərini və düşündüklərini müşahidə etsək, bunun nə qədər məqsədəuyğun olduğunu anlamış olarıq. Bu məşq şagirdləri dərslik materialını gündəlik həyatlarında birbaşa əlaqələndirməyə çağırır. Öyrənmək çətin ola bilər, ancaq müəllim və ya şagird üçün darıxdırıcı olmamalıdır. Əlavə təlim materialları müəllimlərə dərsləri eyni zamanda əyləncəli və faydalı keçirtmək üçün əlavə səviyyəli mənbələr və dəstək verir.

Əlavə təlim materiallarından istifadə ingilis dilinin tədrisində (ELT – English language teaching) daha faydalı rolo oynayır. Müəllim, öyrənməyə təsir göstərən əsas amillərdən biri olan motivasiyanı təşviq etmək üçün əlavə təlim materialları təqdim etməlidir.

Əlavə təlim materialları müəllimlərin dərslikdən kənara çıxaraq real həyata keçə bilən şagirdlər yetişdirməsinə kömək edir. Dərslikdəki məlumatlara əlavə edir və məzmunu diqqətlə izləyirlər. Bu materiallar müəllimlərə etməli olduqlarını etdiklərindən əmin olmaq üçün araşdırılmış yeni fikirlər verir.

Spratt, Pulverness və Williams-a görə əlavə materiallara "bacarıqların inkişafı materialları; qrammatika, lüğət və fonoloji təcrübə materialları; ünsiyyət fəaliyyətinin toplanması; müəllimin vəsaitləri " aiddir.[8,114] Bu tədris materialları tədris planlarını dəstəkləməli, onları müəyyən dərəcədə inkişaf etdirməli eyni zamanda tədrisin nəticələri və məzmunu ilə əlaqəli olmalıdır. Mümkün olduqda, yerli ərazilərdə inkişaf etdirilən və istehsal olunan mənbələrə üstünlük verilməli, məzmununa və şagirdlərin emosional inkişafına, qabiliyyət səviyyəsinə, öyrənmə tərzinə, sosial inkişafına və yaşına uyğun olmalı, məqsədləri istifadəsi üçün uyğun olan fiziki formata və görünüşə sahib olmalıdırlar. Mənfi stereotipləri əks etdirməkdən çəkinməlidirlər, yəni ədalətli, obyektiv olmalı və uyğun olmayan dil və şəkillərdən, qərəzdən, təbliğatdan, ayrıseçkilikdən və cinsi rol stereotiplərindən kənar olmalıdırlar, ancaq tədris / öyrənmə vəziyyətinin tənqidi düşünməyi inkişaf etdirmək üçün illüstrativ material tələb etməsi istisna olmaqla. Yaradıcılıq üçün stimul verməlidirlər. Əlavə öyrənmə mənbələrini seçərkən və ya istifadə edərkən müəllif

hüququ qanunlarına diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Bütün əlavə materiallar tədrisdən əvvəl oxunmalı və nəzərdən keçirilməlidir.

Əlavə materiallar tədrisdə maraqlar yaradaraq sinifdə dili istifadə etməyə təşviq edərək şagirdləri həvəsləndirməyə kömək edir. Onlar öyrənənlərə verilən mətndən məlumatları anlamağa imkan verirlər. İnsanlar və hədəf dil cəmiyyətinin mədəniyyəti haqqında məlumat almaq və tədris öyrənmə mühitini kontekstləşdirməyə kömək etmək də faydalıdır. Təlim materiallarını təqdim edərkən müəllim vaxt və səy sərf edir və dərs yükünü öyrədir. Bunlar, eyni zamanda, şagirdin obyektlərlə, yerlərlə, əşyalarla və insanlarla birbaşa təmasını qoruyub saxlamağa və sinif fəaliyyətində ana dilinin istifadəsini azaltmağa kömək edir.

Müəllim tədris materiallarını seçərkən düşüncəsində bəzi suallar verməlidir, məsələn: a) Material görünüş baxımından cəlbedicidirmi (müxtəlif rənglər, fərqli şriftlər, başlıqlar və s. öyrənənlərə aydındırmı)? Vizual material şagirdlərə konteksti və mənanı anlamağa kömək edirmi?; b) Yaxşı təşkil olunubmu? Materiallar və şagirdlər materialın 'məntiqini' başa düşərək onu tez və asanlıqla həll edə bilirlərmi?; c) Mədəni baxımdan uyğundurmu?; d) Kontekst(lər) öyrənənlər üçün tanış olacaqmı?; e) Bu, öyrənənlərin yaşına və ehtiyaclarına və maraqlarına uyğun gəlirmi?; f) Mövzular şagirdlərinin yaşına, cinsinə, təcrübəsinə və şəxsi maraqlarına uyğun motivasiya ediləcəkmi?; g) Düzgün səviyyədədirmi? Tələbələrin yeni dili anlaması üçün kifayət qədər aydın bir kontekst və izahlar verirmi?; h) Bu, öyrənənlərə dili istifadə etmək üçün kifayət qədər imkanlar verirmi?.[8,124-128]

Müvafiq əlavə materialları seçdikdən və hazırladıqdan sonra dil müəllimlərinin digər vəzifəsi onlardan sinifdə istifadə etməkdir. Tomlinson'a uyğun olaraq seçilmiş və hazırlanmış materiallar:

- məlumatverici olmalıdır, yəni öyrənənə hədəf dili haqqında məlumat verməlidir;
- təlimat verməlidir, yəni dilin tətbiqində öyrənənə rəhbərlik etməlidir;
- təcrübəli olmalıdır, yəni öyrənənə istifadə olunan dil təcrübəsini təqdim etməlidir;
- təşviqedici olmalıdır, yəni öyrənəni dildən istifadə etməyə təşviq etməlidir;
- araşdırıcı olmalıdır, yəni dil haqqında kəşflər etmək üçün öyrənənə yardımçı olmalıdır. [10,143]

İdeal olaraq materiallar tədris üçün deyil, öyrənmək üçün hazırlanmalı və Tomlinson tərəfindən göstərilən bütün funksiyaları yerinə yetirməlidir. Müəllim bəzən seçilmiş materialları şagirdlərin səviyyəsinə və aydın təlim verən kontekstə görə dəyişdirməlidir. Ur əlavə materialları ikiyə ayırır: kağız və rəqəmsal. Onun sözlərinə görə, istinad kitabları, dərsliklər, müəllimlər üçün kitablar, geniş oxumaq üçün kitablar, iş vərəqləri, test sənədləri, söz kartları, şəkillər (afişalar və flash kartlar) kağız əlavə materiallardır. Eynilə, interaktiv lövhələr (IWB) və məlumat layihələri, internet, veb saytlar, interaktiv, rəqəmsal alətlər, vikilər və bloglar, rəqəmsal qeydlər, istehsal və elektron kitablar rəqəmsal əlavədir.[11,27-30]

Tədris vəsaitləri müxtəlif meyarlar əsasında müxtəlif şəkildə təsnif edilə bilər. Bəziləri a) hazırlanma yolu və yükü əsasında: Hazırlanması üçün az vaxt tələb edən materiallar, məs. flash kartlar, jurnal şəkilləri, kuklalar və s. və hazırlıq üçün daha çox vaxt və səy tələb edən materiallar, məs. maqnit lövhə, divar plakatları, portativ lövhə, ağ lövhə və s. bu meyarın altındadır; b) istehsalçılarına görə: İstehsalçılar ya materialları kommersiya məqsədi ilə hazırlayan iş adamları və ya sinif məqsədi üçün hazırlayan müəllimlər ola bilərlər; c) mürəkkəbliyinə görə: Texniki bir növ maşın və ya elektrik enerjisi ehtiva edən materiallar, məsələn. OHP, filmlər, video, lentlər, TV, kasetlər, radio və s. mürəkkəbdir və texniki olanlardan başqa, məs. şəkillər və s. sadədir; d) Təbiətinə görə müxtəlif növ materiallar var, məs. düz və ya iki ölçülü (məsələn şəkillər), üç ölçülü (məsələn, kuklalar), dinamik bir şey göstərən və hələ də statik bir şey göstərən hərəkət; e) məna əsasında: Tədris materialları ya əyani, misal üçün. realia, şəkillər, fotoşəkillər, afişalar, xəritələr, qrafiklər, diaqramlar, rəsmlər, jurnallar, kəsiklər, sancaqlar, kuklalar və s. və ya audio-vizual, məsələn. Televiziya, video, dil laboratoriyası, çox mühitli kompüter və s. Və ya səs, məsələn. hisslərimizi müşahidə etmək üçün cəlb etdiyimiz radio yayımı lentlə yazılmış materiallar və s.; f) məqsədlərinə görə: Məqsədlərinə görə tədris materialları müxtəlif kateqoriyalara bölünür, məs. oxu materialları, dinləmə materialları, danışma materialları, yazı materialları və çox bacarıqlı materiallar; g) digər materialları nümayiş etdirmək üçün istifadə edildiklərinə və ya özlərinin göstərildiyinə görə: Ekran cihazları, digər materialların göstərilə biləcəyi qurğulardır, məsələn. yazı taxtası, cib cədvəli və s. Ekran cihazları fərqli vaxtlarda, fərqli dərslər üçün, eyni zamanda fərqli zamanların şagirdləri üçün, dərslər üçün və eyni zamanda müxtəlif səviyyəli tələbələr üçün eyni ola bilər. Göstəriləcək materiallar tələbələrə göstərilən materiallardır. Bu cür materiallar müxtəlif səviyyəli və ya yaş qrupundakı tələbələr üçün fərqlidir.

Dil sinfində istifadə olunan əlavə təlim materialları dörd mövzu altında təsnif edilərək şərh oluna bilər: Audio vizual materiallar, audio materiallar, vizual materiallar və internet saytları ilə əlaqəli materiallar. Adından da göründüyü kimi, səsli vizual materiallar mesajın eşidildiyi kimi göründüyü və müəllim tərəfindən birdən çox hissedici kanaldan istifadə etməklə anlayışları aydınlaşdırmaq, müəyyənləşdirmək və əlaqələndirmək üçün əlavə təlimat cihazlarıdır. Başqa sözlə, səsli vizual vəsaitlər öyrənmə prosesinin eşitmə və ya görmə hissi ilə təşviq edilə biləcəyi bir şeydir; bunlar öyrənmə təcrübəsini daha konkret, real və dinamik etmək üçün istifadə edilə bilər. Bunlara çoxşaxəli material kimi də yanaşmaq olar. Audio vizual materiallar istehsal olunur, paylanır və təhsil proqramlarının planlaşdırılmış komponentləri kimi istifadə olunur və motivasiya, təsnif və stimullaşdırma adlanan öyrənmə müddətinə kömək edirlər. İngilis dili müəllimləri tərəfindən dil öyrənilməsində seçilən və istifadə olunan səsli vizual təcrübə üçün əsas əlavə təlim materialları kompüterlər, noutbuklar, TV, mobil telefon, filmlər və sənədli filmlər

hesab edilir. Müəllimlər və tələbələr bu materialların dil tədrisi və öyrənilməsində çox faydalı olduğunu qəbul edirlər.

Ədəbiyyat

1. Bünyatova F., Abdulla B. Təlim və Tərbiyədə İnteraktiv Texnologiya. Bakı 2000.
2. Veysova Z. Fəal/ interaktiv təlim. Bakı 2007.
3. Dodd A. R. The use of supplementary materials in English foreign language classes in Ecuadorian secondary schools. English Language Teaching, 2015.
4. Harmer J. The practice of English language teaching (4th ed.). Harlow: Pearson, 2008.
5. Karki T. M. Supplementary resource materials in english language classrooms :development and implementation Tribhuvan university journal, vol.: 32, no.1, June 2018
6. Riasati M. J. & Zare D. Textbook evaluation: EFL teachers' perspectives on "New Interchange". Studies in Literature and Language, 2010.

7.Пидкасистый П.И. Педагогика. - М.: Просвещение, 1998.

8. Spratt S., Pulverness A., & Williams M. The teaching knowledge test. New Delhi: Cambridge University Press, 2005.

9.primary-school-resources.com

10. Tomlinson B. Materials development for language learning and teaching. Language Teaching, 2012.

11. Ur P. A course in English langauage teaching. New Delhi: Cambridge University Press, 2013.

12. apasseducation.com

ALIYEVA TAHMINA

EFFECT OF SUPPLEMENTARY LEARNING MATERIALS ON LANGUAGE LEARNING PROCESS

SUMMARY

The article deals with the impact of supplementary learning materials on the language learning process. It is possible to plan to use enough material to support the quality of teaching.As we know, it is important to use supplementary learning materials in the process of language learning. That's why, the teacher should try to use such materials in the learning process.

The use of supplementary learning materials also shows teachers new and different ways of teaching .The teacher who uses supplementary learning materials in his/her lesson makes the language learning process even more interesting.

Each additional material must be different from the other. These materials can be applied to any level. Language teachers should select and use additional materials appropriate to the age, level, interest, and topic of the lessons to be presented. The teacher should always be creative and innovative in the selection and use of additional materials when teaching English, but should not be completely dependent on textbooks for the solution. Effective use of each tool is possible only if the teacher knows when, where, how to use it and what results to achieve. Teaching aids are the material or moral values needed to achieve educational goals.Such materials stimulate creativity and also improve language and communication skills. The author also stressed the importance of supplementsry learning materials for the development of language skills.

АЛИЕВА ТАХМИНА

ВЛИЯНИЕ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ МАТЕРИАЛОВ НА ПРОЦЕСС ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются влияние дополнительных учебных материалов на процесс изучения языка. Можно запланировать использование достаточного количества материала для поддержания качества обучения.Как известно,в процессе изучения языка важно использовать дополнительные учебные материалы. Для этого учитель всегда должен стараться использовать такие материалы в процессе обучения.Дополнительные учебные материалы также знакомят учителей с новыми и разными способами обучения. Учитель должен выбрать и использовать соответствующие дополнительные материалы, чтобы сделать изучение языка более интересным для учащихся. Дополнительные учебные материалы стимулируют творчество, а также улучшают языковые и коммуникативные навыки.

Каждый дополнительный материал должен отличаться от другого. Эти материалы можно применять на любом уровне. Учителя языка должны выбрать и использовать дополнительные материалы, соответствующие возрасту, уровню, интересам и теме уроков, которые будут представлены. Учитель всегда должен проявлять творческий подход и новаторский подход к выбору и использованию дополнительных материалов при обучении английскому языку, но не должен полностью зависеть от учебников для решения. Эффективное использование каждого инструмента возможно только

в том случае, если учитель знает, когда, где, как им пользоваться и каких результатов добиться. Учебные пособия - это материальные или духовные ценности, необходимые для достижения образовательных целей.Автор подчеркивает важность дополнительных учебных материалов для развития языковых навыков. Отмечается, что поведение в этом процессе взаимодействия играет важную роль в жизни людей.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru K.T.Fərəcbəyli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MAHNUR ŞİRİNOVA
ADU
Rəşid Behbudov küç., 74
Mahnur.shirinova@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ RƏNG ADLARI İLƏ FORMALAŞAN FRAZEOLOJİ VAHİDLƏR

XÜLASƏ

Məqalədə ingilis dilində rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlər tədqiq edilir. Burada ingilis dilində mövcud olan ağ, qara, göy ,mavi,sarı,çəhrayı ,qırmızı və s.rəng adları ilə formalaşmış frazeologizmlərin məna çalarları araşdırılır. Müəllif nümunələr əsasında rəng adları ilə formalaşmış frazeologizmlərin etimalogiyası haqqında da məlumat verir.

Bundan əlavə, həmin frazeologizmlərin Azərbaycan dilində ekvivalentini təsvir edərək, onlar haqqında daha aydın təsəvəvvür yaradır. Təqdim edilmiş məqalədə frazeologizmlərin formalaşması tarixi bir prosesin nəticəsi olması göstərilir. Belə ki, vaxt keçdikcə həmin birləşmələr ilkin həqiqi mənasından uzaqlaşaraq məcazi məna ifadə etməyə və frazeologizmlərin bütün xarakterik xüsusiyyətlərini qazanmağa başlayır. Sonda müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, məlumatın daha canlı və maraqlı təqdim edilməsinə xidmət edən rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlər milli və kulturoloji vahidlərdir.

Həmin frazeologizmlərin siyası, iqtisadi və s. mətnlərdə işlənməsi kütləvi xarakter daşımır. Onlar daha çox ümumişlək leksikanın tərkibində çıxış edir.

Açar sözləri: frazeologiya,frazeolji vahidlər, rəng adları olan frazeoloji vahidler

Ünsiyyət qurmaq üçün insanlar öz nitqlərində adi söz və söz birləşmələri ilə yanaşı frazeoloji vahidləri də işlədirlər. Frazeologizmlər obrazlı, metoforik, expressiv vahidlərin olub, nitqin daha axıcı və rəngarəng olmasına xidmət edirlər. . Frazeologiya nəzəriyyəsi frazeoloji fikrin tarixini əks etdirir. Qeyd etməliyik ki, frazeoloji fikrin tarixi rus dilçisi V. V. Vinoqradovdan əvvəl formalaşmağa başlayıb və hələ də inkişaf etməkdədir. Qeyd etdiyimiz kimi, frazeologiya sahəsində hətta bu gün də bir çox məsələ öz həllini tapmamışdır. Bunun əsas səbəbi isə frazeologiya adı altında birləşən dil faktlarının mürəkkəbliyi və fərqliliyidir. Dil vahidləri əksər hallarda vahid meyara uyğun gəlmir. Ən asan yol bunların hamısını frazeoloji vahid elan etməkdir. Bir qədər çətin yol isə müəyyən dərəcədə ciddi meyar tapıb bunların yalnız bir qismini frazeologiyaya aid etmək, digərlərinə isə başqa bir ad vermək olardı. Frazeologizmlər dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və

zəka zənginliyidir. Onların həm məzmun, həm də forma etibarı ilə zənginliyi və dildə həddindən artıq işlədilməsi alimlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Ona görə də frazeologiya dilçilik elminin bir şöbəsi olan leksikologiyanın xüsusi bir bölməsinə çevrilmişdir. Frazeologizmlərin daxili məna quruluşunun və xarici strukturnun, onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərhi, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktuallıq kəsb edir.[Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л.,1963.səh72-74]

Frazeologizmlərdən istifadə insanlara öz fikirlərini dəqiq, qısa və idiomatik ifadə etmək imkanını verir. Onlar məfhumu dolayı olsa da, konkret ifadə edir. Frazeologizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Belə ki, frazeologizmlər dilin ekspressivliyində onun emosionallığında xüsusi rol oynayır. Onlar bu və ya digər anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir.

Frazeologizmlərdən həm bədii, həm publisist, həm də digər üslublarda istifadə olunur. Onlar ədəbi dilin yazılı növündə, əsasən bədii üslubda yazılan əsərlərdə, xüsusi üslubi rola malikdir. Frazeoloji birləşmələr yazıçı fikrinin tutumunu böyüdür, bədii əsərin emosionallığını, üslubi keyfiyyətlərinin zənginləşməsinə xidmət eləyir. Yazıçı frazeoloji birləşmələri cümlədə işlədərkən mətnlə frazeoloji birləşmənin qarşılıqlı münasibətini əsas götürür, yəni mətn frazeologizmlərin semantik çalarlarını dəqiqləşdirir, frazeologizmlər isə mətnin. Böyük yazıçı və şairlərin əlində frazeologizmlər bu və ya başqa surətin danışığını fərdiləşdirmək, tipikləşdirmək üçün əsas vasitələrdən birinə çevrilmişdir.

Frazeologiya bölməsində öyrənilən frazeoloji birləşmələr nitqə ifadəlilik, obrazlılıq gətirən, fikri ifadəli edən dil vahidlərindəndir. Belə birləşmələrə sabit birləşmələr də deyilir.[Смирнитский А.И.Лексикология английского языка. - М. Издательство МГУ,1998.səh.92] Bir qayda olaraq, frazeoloji birləşmələr məcazi mənalı olur. Məsələn: ürəyi düşmək, qəlbinə toxunmaq, özündən çıxmaq, zəhləsi getmək, burnunu sallamaq və s.[Arnold İ. V. The engilish word. M -L., 1966.səh 82-83] Frazeoloji birləşmələr bir sözə bərabər olan biləşmələrdir. Ümumilikdə frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Frazeoloji birləşmələrin tərkibi dəyişməz olur.
2. Bu ifadələr dildə hazır şəkildə mövcud olur.
3. Frazeoloji birləşmələrin tərkibinə daxil olan sözlər öz ilkin həqiqi mənalarını itirir və yalnız məcazi mənada işlənir.
4. İki və daha artıq sözdən ibarət olurlar.
5. Frazeoloji birləşmələr bütöv leksik vahidlərdir, lüğətlərə düşürlər.
6. Əksəriyyəti bir sözlə ifadə oluna bilirlər.

Hər şeydən əvvəl yadda saxlamaq lazımdır ki, hər bir sözün, ifadənin, frazeoloji birləşmənin kontekstdən kənarda mənası yoxdur. Belə ki, ola bilər ki, həmin kontekstdə, həmin ifadə başqa məna kəsb etsin, ancaq ayrılıqda digər mənanı versin. Yadda saxlamaq vacibdir ki, frazeoloji birləşmə adətən hər hansı bir dildə hazır materialdır və o bir söz və ya ifadə ilə əvəz oluna bilər. Frazeoloji birləşmələr strukturca birləşmə və cümlə xarakterlidir. Bu cəhətdən frazeoloji vahidlər dörd qrupa ayrılır: nominativ frazeoloji vahidlər, nominativ – kommunikativ frazeoloji vahidlər, kommmunikativ frazeoloji vahidlər, nida tipli frazeoloji vahidlər.

Frazeologizmlər bir sıra xüsusiyyətlərinə, o cümlədən tərkibindəki komponentlərin semantikasına görə müxtəlif qruplara bölünür.Məs: bitki adları ilə olan frazeoloji vahidlər ,somatic frazeoloji vahidlər,saylarla olan frazeoloji vahidlər,renglərlə olan frazeoloji vahidlər və s.Belə qruplardan biri də tərkibində rəng adları işlənən frazeologizmlərdir. Rənglərə insan həyatının və onu əhatə edən ətraf aləmin bütün sferalarında rast gəlmək mümkündür. Müxtəlif elm sahələrində, eləcə də dilçilik sahəsində rəng adlarının tədqiqi alimlərin diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Bildiyimiz kimi, xalqın mədəniyyəti, tarixi, sosial həyatı, adət - ənənələri və s. dildə öz əksini tapır. .[Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978,səh.100-103] Rəng adlarını tədqiq edən alimlər belə nəticəyə gəliblər ki, bu və ya digər xalqın rənglərə münasibəti, rənglərin insan həyatındakı rolu və s. məsələlər dil materialında, daha dəqiq desək, frazeoloji vahidlərdə, atalar sözləri və məsəllərdə, əfsanələrdə, rəvayətlərdə və s. öz əksini tapmışdır. Frazeoloji ədəbiyyatlara nəzər saldıqda, hər hansı bir dilin frazeoloji sistemində rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlərin mühüm yer tutduğunu görərik. İngilis dilinin frazeologiyasında xeyli sayda rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlərə rast gəlmək mümkündür. Bu cür frazeologizmlər xalqın milli təfəkkürünü əks etdirir "Qara" rənglər spektrinda əsas rənglərdən biridir. O, xromatik rəng qrupuna aiddir. Tərkibində qara rəng işlənən frazeologizmlərin əksəriyyəti mənfi məna çaları ifadə edir. Bu da qara rəngin ingilis mədəniyyətində zülmətin, cəhənnəmin, kədərin və s. rəmzi hesab ediməsi ilə əlaqədardır. İngilislər qara rəngi "the colour of sin and sorrow" (günahın və kədərin rəngi)İngilis dilində qara rəngin neqativ məna ifadə etdiyi xeyli sayda frazeologizmlər vardır.Məs: The young guy was a black sheep of the family.

Yuxarıdakı nümudə işlənmiş "black sheep" frazeologizmi dilimizi "üz qarası yaxud rüsvayçılıq" kimi tərcümə edilir.[Hacıyeva Ə. H., Hacıyeva A. K. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət Bakı, 2006,səh.51-52]

Bu frazeologizmin etimalogiyasına da nəzər salsaq görərik ki, ingilis inanclarına görə qara qoyun uğursuzluğun rəmzi sayılırdı. Hətta qara qoyunlar ağ qoyunlara nisbətən xeyli ucuz satılırdı. Vaxt keçdikcə də bu birləşmə müəyyən məcazlıq qazanmış və hal-hazırda frazeologizm kimi "utancverici hərəkətlərinə görə kütlədən seçilən, üz qarası olan insanları ifadə etmək üçün işlədilir.Black sözü həmçinin şər

qüvvələrin mövcud olduğu yer mənasını bildirən black mess – frazeoloji vahidində də işlənir.

Black Maria was transporting prisoners at a vague night---------Black Maria məhkumlari daşimaq üççün istifadə olunan nəqlyyat vasitəsini bildirir.

Everyone called him blackleg,he never supports his friends—blackleg frazeoloji vahidi topluma qoşulmayan,onları dəstəkləməyən insanlara verilən addır.

Black spot – This part of the country was an unemployment black spot. Black spot --- social durumu aşağı səviyyədə olan insanların məvcud olduğu yer mənasını verir.

Black and white –nə ətdir nə də balıq dyəni konkret mövqe və fikir bildirməyən insanlar haqqinda işlədilən frazeoloji vahiddir

To blacken one's name--------- kiminsə nüfuzuna xələl gətirmək,hormətdən salmaq kimi mənfi sitiuasiyada işlənən frazeloji birləşmədir. Black day -------insan həyatında ən ağır ,ən çətin və kədərli gün mənasını bildirir

A day when I lost both of my parents is a black day in my life.

Black look------əsəbi və narazılıq bildirən üz ifadəsi üçün işlədilən frazeoloji vahiddir

It looks black there's no signs of hope or improvement in his health.

Black market –qeyri-qanuni malların alınıb-satıldığı bazar: Tickets for the concert are being sold on the black market for $100.

'Black Monday'----frazeologizmi dilimizə "uğursuz, maddi cəhətdən xeyli miqdarda itki baş vermiş gün" mənasını ifadə edir və əsasən iqtisadi diskursda işlədilir. Bu frazeologizm həmçinin termin-frazeologizm kimi işlənə bilir.

Maraqlı hal ondan ibarətdir ki, quruluşca 'Black Monday' frazeologizminə oxşar olan 'Black Friday' birləşməsindəki qara rəng birincinin əksinə olaraq "gəlir, maddi rifah" mənalarında işlənir. Deməli, qara rəng yalnız mənfi deyil, müsbət mənalarda ifadə edə bilər. Qara rəngin əksi sayılan digər rəng ağ rəngdir. Ağ rəng saflığıı, məsumluğu, azadlığı, sülhü simvolizə edir.

White − (As) white as a sheet / ghost –qorxu,təəccüb,xəstəlik səbəbindən üzdə baş verən dəyişikliyi bildirmək üçün işlədilən ifadədir ,rəngi qaçmış mənasında.Məs: Did something scare you? You are white as a sheet/ghost! − a White Christmas – nə zamanki Krismas bayraminda qar yagır bu "White Christmas "adlanır . Məs:Last winter there wasn't any snow. I hope this year we'll have a white Christmas.

A white elephant – çox böyük və qiymətli ancaq o qədər də gərəkli olmayan əşyalar üçün işlədilən frazeoloji vahiddir.Məs: Grandma's ornate silver is a white elephant, nobody wants it and it is too valuable to throw away.

White flag – ağ bayraq qaldırmaq ---təslim olmaq ,sülhə gəlmək mənasını bildirən frazeoloji vahiddi.

"to be whiter than white" -----alnı açıq –üzü ağ olmaq ifadəsini bildirir.

İngilis dilində ağ rəng mənfi məna çalarları da ifadə edə bilər. Bu zaman o, qorxaqlığı, acizliyi simvolizə edir. "A white feather" frazeologizmi dilimizə ağ

bayraq kimi tərcümə edilir. Həmin frazeologizmin etimologiyasına nəzər saldıqda görərik ki, ingilis mədəniyyətində ağ xoruzun lələyi qorxaqlığın rəmzi hesab edilirdi. İngiltərə müharibəyə getməyən oğlanları ələ salmaq üçün ağ xoruz yaxud onun lələyini hədiyyə edərdilər.[Смирнитский А.И. Морфология английского языка. - М. Издательство МГУ,1959,səh.101-103]

Həmin frazeologizm də ilkin mənasını məhz buradan götürmüşdür

Green –yaşıl rəng adətən təbiəti simvolizə edən bir rəng olub ruha sakitlik və hüzur gətirir."Green room"---- televiziya studiyalarında gözləmə otağı.

Green fingers –yaxşı bağban olan insanlar üçün işlədilən frazeoloji vahiddir.

Green – bu rəng həmçinin insanın daxili aləmini ,hiss və həyəcanını ifadə etmək üçün işlədilən frazeoloji vahidlərin də tərkibində işlədilir.Paxıl insanlar üçün - green with envy, qısqanc insan üçün – the greeneyed monster .Şekspirin "Otello"əsərində bu cür frazeoloji vahidlərdən geniş istifadə olunub.

Boz rəng---bu rənglə işlədilən frazeoloji vahidlər adətən qaranlıq,xoşagəlməz ,naməlum sitiuasiyalar üçün istifadə olunur. Grey area – nəyin doğru nəyin yanlış olduğunu soyləmək mümkün olmadığı vəziyyətlər üçün işlədilir.

Grey eminence – bu frazeologizm üzdə görünməyən amma bütün işlərin altından çıxan insanlar üçün işlədilir.

Yellow --- sarı rəng positive və diqqət çəkən rəng olub günəşin rəngini təmsil edir. Lakin bu həmçinin qıcıqlandırıcı birrəngdir.Frazeoloji vahidlərin tərkibində işlədilən "yellow" sözü qorxaqlıq ,çəkingənlik, qısqanclıq ifadə edir.

A yellow streak –qorxaq, yellow journalism- frazeoloji vahidi"sarı mətbuat" adı alıb daha çox sensasion qəzet başlıqları və məqalələri üçün işlədilən ifadədir. Bu ifadə 1890-cı ildə " New York" və"The journal" qəzetləri arasında baş verən qızğın rəqabətdə yaranmışdı . Pink- çəhrayı rəng daha çox qadın rəngi hesab olunur. . Pink collar jobs –qadınlar arsinda daha çox məşhur olan peşələr üçün işlədilir moda dizayneri,del,dayə və s. Tickle someone pink- kimisə əyləndirmək. A pink slip- işdən qovulmaq barədə məktub . Have a pink fit (informal) –çox əsəbləşmək.

Brown-qəhvəyi rəng sabitlik ,etibarlıq ifadə edir. Brown nose - vulgar, Browned off –çox yorğun, Brown as a berry- dərisi qaralmış,gün vannası qəbul etmiş. Qırmızı rəng alovun, sevginin, ehtirasın, cazibənin, qanın rəngi hesab edilir. Utanmaq hissini ifadə etmək üçün-as red as a beetroot –çuğundur kimi qızarmaq- qıpqırmızı olmaq frazeoloji vahidi işlədilir. Toy –büsat,yaxşı əhval-ruhiyyəni bildirərkən-tərkibində red sözü olan frazeologizmlər istifadə olunur-paint the town red, a red letter day. The red carpet---xüsusi qarşılama mərasimlərində "ayaqlar altina qırmızı xalı döşəmək" mənasını verir- That performan"Robert Mugabe rolls out red carpet for Chinese premier in hope of securing further funds for Zimbabwe" . Bu rəng həm də əsəb, hiddət və utancaqlıq vəziyyəti də ifadə edə bilər. Tərkibində qırmızı rəng işlənən müəyyən mənada neqativlik ifadə edən bəzi frazeologizmlərə nəzər salaq: not have a red cent- bir qara qəpik pulu olmamaq, red tape- bürokratizm red herring məsələdən yayınmaq və s. "All this talk of mental illness and parenting

is a red herring. The issue is, has always been - accessibility of guns" . "Red herring" frazeologizmi dilimizə diqqəti yayındıran manevr kimi tərcümə olunur. Yuxarıdakı cümlədə həmin frazeolgizm mənfi mənada işlənir çünki, burada məqsəd vacib məsələlərdən yayındırmaqdan gedir. "Red herring" birləşməsinin ilkin və həqiqi mənası "hisə verilmiş balıq" deməkdir. Əvvəllər ovçular itlərinə şikarın izini götürməyi öyrətmək üçün hisə verilmiş balıqdan istifadə edirdilər. Sonralar bu birləşmə həqiqi mənasından qismən uzaqlaşaraq diqqəti yayındıran manevr kimi işlənməyə başladı. [Jaeger L. The Nature of Idioms: the Systematic Approach- Bern ,Peter Lang, 1999 ,səh119-120]

"Last week came reports that investigators had caught Roberto Helg, Palermo's chamber of commerce leader and another "anti-Mafia champion", red-handed as he pocketed €100,000 (£72,100) that he'd extorted from a local businessman, who had tipped off police" . Yuxarıdakı birləşmədə işlədilmiş "red-handed" birləşməsi Azərbaycan dilinə "cinayət başında yaxalanmaq" mənasını ifadə edir. Bu frazeologizmdəki qırmızı rəng qanı simvolizə edir. Belə ki, orta əsrlərdə İngiltərədə qatili ittiham etmək üçün onu mütləq əliqanlı, yəni cinayət zamanı yaxalamaq lazım idi. Əks halda, kimisə günahlandırmaq olmazdı. Göy/mavi rəngin də ifadə etdiyi mənalar müxtəlifdir. Bu rəng soyuqluq, depressiya, narahatlıq kimi mənfi, əzəmət, hakimiyyət kimi müsbət, eləcə də sakitlik, gözlənilməzlik kimi neytral məna çalarları ifadə edə bilər. To be in the blue and black--havasız yerdə olmaq,boğulmaq kimi narahat sitiuasiyanı ifadə edir. "Blue ribbon" birləşməsi dilimizə "əhəmiyyətli dərəcədə daha yaxşı" mənasını verir. Burada göy rəng əzəməti, mötəbərliyi simvolizə edir. Heç təsadüfi deyil ki, İngiltərədə kral ordeninin lenti göy rəngdədir. "It may be flawed – weak libretto, slow pace – but what an outrage that a work of such ineffable gorgeousness has just been lying around, heard once in a blue moon!" . Yuxarıdakı birləşmədə işlənmiş "blue moon" frazeologizmi dilimizə "nadir hallarda" kimi tərcümə olunur. Bildiyimiz kimi, ayın mavi rəngdə (yəni bütöv formada) olması nadir baş verir, ona görə də gec-gec baş verən hadisəni hiperbolik şəkildə ifadə etmək üçün həmin frazeologizmdən istifadə edilir. Out of the blue--- gözlənilmədən,birdən-birə, feel blue---pis əhval ruhiyyədə olmaq,blue blood --- zadəgan insanlar üçün işlədilən frazeologizmdir. Bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilinin də frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir. İngilis dilinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş bu mürəkkəb frazeoloji sistem o dərəcədə zəngindir ki, danışıq prossesində, frazeoloji vahidlərin vasitəsi ilə bu və ya digər fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq mümkündür. [Vəliyeva N.C. Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür felləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər, Bakı 1999,səh.48-50]

Bu dilin frazeoloji vahidləri minillik tarixə malikdir. Frazeoloji vahidlərmüxtəlif ictimai tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. İngilis dilinin frazeologizmlərinin əmələgəlmə mənbəyi, əsasən, xalq danışıq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur. Bütün frazeoloji vahidlər yəni bədən üzvləri,bitki

adları ,saylar,heyvan adları və s. ilə olan frazeoloji vahidlər hər zaman tədqiqat obyekti olmuşdur. Bu cür frazeoloji vahidlərin hər birinin öz yaranma səbəbi olub.Yəni bu ifadələr olduqca maraqlı faktlara əsaslanır.Dövr dəyişdikcə bu səbəblərin bəziləri unudulur ,insanların yaddaşından silinib gedir .Ancaq dil vahidi olaraq onlar yeni situasiyalarda işlənir və maraqlı nümunələrə çevrilirlər.

Махнур Ширинова

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С ЭЛЕМЕНТАМИ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются фразеологизмы с элементами цветообозначения в английском языке. Раскрываются основные значения устойчивых фразеологических выражений с цветообозначением белый, черный, синий ,красный ,серый, желтый, розовый и т.и их употребление. Автор также предоставляет информацию об этимологии фразеологизмов с цветовым компонентом . Кроме того, автор описывает эквивалент фразеологизмов на азербайджанском языке и дает им более ясную картину. Данная статья показывает, что формирование фразеологизмов является результатом исторического процесса. Таким образом, со временем эти словосочетание отходят от первоначального значения и начинают приобретать всеобъемлющий характер фразеологизмов. Автор приходит к выводу о том, что фразеологические единицы формировались исторически и приобретали свое идиоматическое значение, исходя из буквальных обозначений, реальных событий и явлений. В заключение, автор приходит к выводу, что фразеологизмы с цветовым компонентом, являются национальнокультурными единицами. Эти фразеологизмы не часто встречаются политических, экономических текстах. Они часто встречаются в общеупотребительной лексике.

Ключевые слова: фразеология, фразеологические единицы, фразеологические единицы с элементами цветообозначения

Mahnur Shirinova

ON COLOR IDIOMS IN THE ENGLISH LANGUAGE

SUMMARY

The article researches phraseological units with components of colour denominations in the English language. First of all, the author provides information about different types of word combinations, and tries to explain the relationship between them. While explaining phrases, the author emphasizes the importance of studying them, and describes various features of phrases, words and sentences. The

main meanings of set phrases with the color denomination white, black, blue and red ,grey ,yellow ,pink blue etc. and their usage in the English language. The author also gives information about the etymology of phraseological units with a colour component in the English. In addition, the author describes the equivalent of phraseological units in the Azerbaijani language and it gives a clear picture of their usage. Given article shows that the formation of phraseological units is the result of a historical process. Thus, over time, these phrases lost their previous meaning begin to acquire figurative meaning. The author come to the conclusion that phraseological units formed historically and acquired their idiomatic meaning based on literal denominations, real events and phenomena. In conclusion, the author comes to the conclusion that phraseological units with a colour component are national-cultural units. The author gives examples to substantiate her opinion and translates them into the Azerbaijani language.

These units are not frequently used in political, economic discourse. Phraseological units are phrases mostly found in common usage.

Key words : phraseology,phrazeologica units, colour idioms

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.
2. Hacıyeva Ə. H., Hacıyeva A. K. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət Bakı, 2006
3. Vəliyeva N.C. Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür felləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər, Bakı 1999

Rus dilində:

4. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л.,1963.
.5. Смирнитский А.И.Лексикология английского языка. - М. Издательство МГУ,1998.
6. Смирнитский А.И. Морфология английского языка. - М. Издательство МГУ,1959.

İngilis dilində:

7. Arnold İ. V. The engilish word. M -L., 1966.
8. Jaeger L. The Nature of Idioms: the Systematic Approach- Bern ,Peter Lang, 1999.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: dosent Günay Müslümova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İRADƏ İSRAFİL QIZI KƏRİMOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
BDU
Zahid Xəlilov, 23
k.ramiz.n@gmail.com

AZTV-NİN "GÜN BAŞLADI" ƏYLƏNCƏLİ PROQRAMININ (APARICILARININ) DİLİ HAQQINDA

XÜLASƏ

Məqalə AzTV-nin "Gün başladır" əyləncəli proqramından bəhs edilir. Aparıcıların dili tədqiq edilir. Bu proqramın aparıcılarının dili haqqinda fikirlər söylənilir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin və Respublikamıızın Prezidenti Cənab İlham Əliyevin Ana dilimiz - Azərbaycan dili haqqında dəyərli fikirləri məqalədə öz əksini tapmışdır.

Məqalədə qeyd olunur ki, Ana televiziya - AzTV böyük bir məktəbdir və başqa televiziya kanallarının aparıcılarına nümunə olduğu üçün AzTV-nin aparıcıları monitorinqə daxil edilmir.

Məqalədə göstərilir ki, AzTV-də mövcud proqramlarla yanaşı, əyləncəli proqramlar da nümayiş etdirilir. Belə proqramlardan biri də "Gün başladı" proqramıdır. Bu əyləncəli proqramın aparıcısı Xədicə Sənanqıızıdır. Proqram 2019-cu il fevralın 18-dən efirə çıxır. AzTV-nin Səhər musiqi informasiya proqramları Baş Redaksiyasının hazırladığı əyləncəli "Gün başladı" proqramı həftəiçi hər gün saat 10:20–də bir-birindən maraqlı təqdimatlar və qonaqlarla televiziya tamaşaçılarına təqdim olunur.

Məqalədə AzTV-nin "Gün başladı"verilişiтшт dili araşdirilir. Aparıcı qeyd edir ki, AzTV-nin"Telesəhər" proqramı istisna olmaqla, ən böyük və ən dinamik səhər şousu olaraq ilklərdənik. Biz reytinq arxasınca qaçmırıq. Mən də heç vaxt elə aparıcı olmamışam. Keyfiyyət mənim üçün hər şeydən üstündür. Önəmli odur ki, cəmiyyətimizə yararlı veriliş hazırlayaq. Azərbaycan ədəbi dilimizin zənginliyini, gözəlliyini, incəliklərini televiziya tamaşaçılararına düzgurn çatdırmaq jurnalistin – aparıcının peşə vəzifəsidir.

Qeyd olunur ki, AzTV-də "Gün başladı" verilişinin yayımı məlum rejimlə əlaqədar (kovid-19) özündə format dəyişikliyi etsədə, Skayp vasitəsilə dünyanın bir sıra ölkələrində yaşayıb yaradan həmvətənlərimizi tamaşaçılarımızla görüşdürür.

Açar sözlər: Ana dili, AzTV, Azərbaycan ədəbi dili, əyləncəli proqram, aparıcıların dili,"Gün başladı" proqramı, kovid-19 .

Bu gün Azərbaycan dili, sözün əsl mənasında, müstəqil bir dövlətin dilidir və dilimizin gündən-günə inkişafı göz qabağındadır. Bizim dilimiz çox zəngin, gözəl və musiqilidir. Hər bir azərbaycanlının ana dilimizi gözəl bilməsi olduqca vacibdir və bu hər bir Azərbaycan vətəndaşının müqəddəs borcudur.

Respublikamızın görkəmli dilçi-alimi, Əməkdar elm xadımı, professor Afad Qurbanov yazır: "Hər bir dilin elmi cəhətdən tədqiq olunmasının və praktik şəkildə öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Dil çox mürəkkəb xüsusiyyətlərə, dərin və gizli sirlərə malikdir. Bütün bu cəhətləri öyrənildikdə dil insan həyatında fikrin ifadəsi üçün daha qüvvətli vasitəyə çevrilir.

Azərbaycan dili öz mahiyyətinə görə indi dünyanın ən zəngin milli dillərindən biri sayılır. Bu dilin özünəməxsus gözəlliyi və ahəngi vardır. Azərbaycan dili, hər şeydən əvvəl, xoş avaz yaradan səslər sisteminə, zəngin və rəngarəng söz ehtiyatına, tam sabitləşmiş qrammatik quruluşa malikdir (Afad Qurbanov.Müasir Azərbaycan ədəbi dili.1-ci cild. Bakı, 2019.səh.1,11).

Azərbaycan ədəbi dilimiz tarixən müəyyənləşmiş möhkəm qayda-qanunlara tabe olub, xalqın, millətin ümumi, nümunəvi ünsiyyətinə xidmət edir.

Azərbaycanın Əməkdar jurnalisti, professor Qulu Məhərrəmli Azərbaycan ədəbi dilimizin seyrçilər tərəfindən düzgün qavranılmasında telekanallarin böyük rolundan danışaraq, seçilib işə dəvət olunan aparıcıların öz işlərinə daha ciddi və məsuliyyətlə yanaşmalarını tövsiyə edir: "Televiziya KİV-in aparıcı sahəsi kimi cəmiyyət həyatının bütün sahələrində gedən proseslərin güzgüsüdür və bu güzgüdə dil prosesləri də aydın və şəffaf görünür. Bu şəffaflığı şərtləndirən əsas cəhətlər nitq materiallarının ədəbi dil normalarına və məntiqə uyğunluğu, söz və cümlələrin aydınlığı, səlisliyidir. Yəni ekrandan səslənən nitq kütləvi auditoriyaya yönəldiyi üçün sadə, aydın, səlis və dilin qaydalarına uyğun olmalıdır. Ekrandan səslənən şifahi nitqin bir çox özəllikləri vardır və bununla bağlı yaranan tələblər televiziyada xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, bu dilin normativ və kütləvi olması terminlərdən istifadəni məhdudlaşdırır, jarqonları kənara qoyur, cümlələrin xüsusi quruluşunu, görüntü ilə uzlaşmanı, sözlərin düzgün tələffüzünü, aparıcıların zəngin söz ehtiyatına yiyələnməsini tələb edir. Televiziyada nitq həm də bir növ psixoloji təsir vasitəsidir. Ona görə də bu nitqə, onun elementlərinə xüsusi tələblə yanaşmaq lazım gəlir. Həmin tələblər gözlənilməyəndə ekran nitqində ciddi nöqsanlar ortaya çıxır. Hazırda televiziya sahəsində ədəbi dilin inkişafına mane olan böyük təhlükələrdən biri də ekrana çıxan ayrı-ayrı şəxslərin bir çoxunda özünü büruzə verən düşüncə və təfəkkür mədəniyyətinin aşağı olması, çıxışların məzmunundakı dayazlıq və bəsitlikdir. Bu adamların ifadə etdiyi solğun məzmunun kasıb dil vasitələri ilə çatdırılması ədəbi dilimizin xeyrinə olmur. Məzmun və mündərəcəsizliyi bir yana, həm də ənənəvi nitq qüsurları (nitq rabitəsinin pozulması, duruxmalar, gərəksiz təkrarlar, vurğu yanlışlığı və s.) ilə müşayiət olunan belə çıxışların tirajlanaraq kütləviləşməsi ciddi problemlər yaradır. Bu mənada televiziyalarımızın heç orta bilik səviyyəsi olmayan, dil, təfəkkür sarıdan əziyyət çəkən, amma kütlə arasında kifayət

qədər populyarlıq qazanmış bəzi müğənnilərə efirdə danışmaq üçün geniş meydan verməsi təəccüb doğurur. Müğənninin işi oxumaqdır, ona əziyyət verib saatlarla danışdıran telekanallar ana dilimizə vurduqları ziyan haqqında ciddi düşünməlidirlər (Qulu Məhərrəmli. Telekanallarda ədəbi dilin bəzi problemləri haqqında. "Azərbaycan" qəzeti, 24.04.2021).

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən qüsurlar, əlbəttə ki, əsasən özəl telekanalların aparıcılarına aiddir. Milli Televiziya və Radio Şurasının və Azərbaycan Mətbuat Şurasının vaxtaşırı apardığı monitorinqlər KİV-də ana dili normalarının pozulması ilə müxtəlif səviyyəli nöqsanların davam etdiyini aşkara çıxarır və buna qarşı mübarizə üsulları təklif edir. Teleradio dilində əsas narahatlıq doğuran məsələ bir sıra hallarda adi məişət dilinin ədəbi dilin şifahi forması ilə eyniləşdirilməsidir. Monitorinqlərin nəticələri göstərir ki, özəl televiziya məkanında ədəbi dil normalarının pozulması hallarına daha çox rast gəlinir.

Azərbaycan Televiziyasının bəzi aparıcılarının nitqində də ara-sıra cüzi qüsurlar özünü göstərir. Səhvsiz, ideal insan yoxdur, belə səhvlər hər bir səviyyəli, gözəl nitqə malik aparıcıların da nitqində olur və ola bilər, lakin qüsur da var, **qüsur** da.Yazılışından da göründüyü kimi, kiçik, cüzi qüsur (bagışlanıla bılən), böyük, ciddi **qüsur** (bağışlanması mümkün olmayan), hətta aparıcını vəzifədən azad edə biləcək çox ciddi **qüsur** (İ.K). Onu da qeyd etməyi vacib bilirəm ki, belə qüsurlar AzTV- də deyil, özəl telekanalların aparıcılarının ntqində müşahidə olunan qüsurlardır.

Ölkəmizin Ana televiziyası – AzTV böyük bir məktəbdir və öz nümunəvi aparıcılıq məsuliyyəti ilə başqa televiziya kanallarının aparıcılarından fərqləndikləri üçün AzTV-nin aparıcıları monitorinqə daxil edilmir. Azərbaycanın ilk televiziyası olan bu televiziyada çalışan insanların Azərbaycan dilinin inkişafında və düzgün mənimsənilməsində, mədəniyyətimizin təbliğində olan əməyi danılmazdır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlılarımızın öz doğma dillərini, adət ənənələrimizi qoruyub saxlaya bilməsi məhz AzTV əməkdaşlarının əməyinin bəhrəsidir. Azərbaycan televiziyasında çalışan və onun siması olan aparıcılar, diktorlar da bu televiziyanın yarandığı gündən öz ciddiliyi, efir tərbiyəsi, diksiyası, Azərbaycan dilində səlis danışıqları ilə seçiliblər, digər televiziya kanallarına nümunə olublar. İzləyicilərə daha maraqlı və fərqli proqramlar təqdim edilir. Kanala ölkəmizin ən tanınan aparıcıları cəlb olunur. Müxtəlif tamaşaçılar üçün nəzərdə tutulmuş əyləncəli verilişlər, maarifləndirici proqramlar, intellektual oyunları peşəkar və təcrübəli jurnalistlərin aparıcılığı ilə məhz Azərbaycan Dövlət Televiziyasının efirində izləyə bilirik.

Tamaşaçının qarşısındakı bugünkü tam fərqli AzTV, məhz Prezidentin onun inkişafına, kollektivə diqqətinin, qayğısının nəticəsidir - deyən Firuzə Nadir "Tam fərqli AzTV - uğurlu bir il " adlı məqaləsində yazır: " Qosqocaman Teleradiomuz Prezident İlham Əliyevin qayğısı ilə inamla və qətiyyətlə dəyişdi, yeniləşdi, müasirləşdi. Və bu dəyişikliklər adi tamaşaçıdan tutmuş, dövlət başçısına qədər heç kimin diqqətindən yayınmadı. Prezidentin "Bəzi hallarda mən mətbuatdan bir çox

şeyləri öyrənirəm", "Siz mənim köməkçilərimsiniz" fikri, heç şübhəsiz, hər bir jurnalist, hər bir KİV nümayəndəsi, hər bir teleradio işçisi üçün şərəfdir, eyni zamanda, böyük məsuliyyətdir.AzTV nəsilləri birləşdirən televiziyadır. Nəsillər bir-birini əvəz edir və bu əvəzetmə yeninin köhnədən öyrənməsi prinsipinə əsaslanır. Gənclər peşəkarlarla çiyin-çiyinə çalışır, öyrənir, yetişir... Teleradio dövlət siyasətinin mahiyyətini ölkə vətəndaşlarına uğurla çatdırır. Ölkəmizin dinamik inkişafı, tarixi nailiyyətləri, dünyadakı nüfuzu, "Mən xalqımın bir nömrəli xidmətçisiyəm" deyən Prezident İlham Əliyevin vətəndaşların rifahı naminə islahatları, xalq-iqtidar birliyi, eləcə də Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyevanın son dərəcə diqqətçəkən fəaliyyəti kanalın gündəlik efirində mükəmməl şəkildə öz əksini tapır. Bütövlükdə, Ulu öndər Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi siyasəti, bu siyasətin qətiyyətli davamını hamıdan yaxşı "izləyən", bu mənada, müstəqil dövlət quruculuğu prosesinin, Azərbaycan dili və mədəniyyətinin inkişafının canlı salnaməsini yaradan, məhz Azərbaycan Televiziyasıdır" (Firuzə Nadir. Tam fərqli AzTV -uğurlu bir il. "525-ci qəzet", 15 yanvar 2020).

Müxtəlif zövqlü tamaşaçılar üçün nəzərdə tutulan əyləncəli verilişlər, maarifləndirici proqramlar, intellektual oyunlar AzTV-nin efirini daha rəngarəng və baxımlı edir. Belə əyləncəli verilişlərdən biri də "Gün başladı" proqramıdır.

"Gün başladı" adlı yeni əyləncəli telelayihə Xədicə Sənanqızının aparıcılığı ilə 18 fevral 2020-ci ildən AzTV–nin efirində tamaşaçıların görüşünə gəlir. AzTV-nin Səhər musiqi informasiya proqramları Baş Redaksiyasının hazırladığı əyləncəli "Gün başladı" proqramı- böyük tamaşaçı auditoriyasına malikdir, bu proqram həftəiçi hər gün saat 10:20–də bir-birindən maraqlı təqdimatlar və qonaqlarla televiziya tamaşaçılarının görüşünə gəlir. Verilişin layihə rəhbəri Nazilə Babayeva, redaktoru Müşfiq Kərimov, stilist isə Səbinə Əsəddir.

Çox gözəl, təravətli və efirə yaraşan Xədicə Sənanqızının təqdimatında efirə gedən (Qeyd edək ki, aparıcı Xədicə Sənanqızı bundan əvvəl İTV-də "Sağlam yaşam" adlı verilişi təqdim edirdi), özünə çox qısa müddətdə xeyli sayda tamaşaçı auditoriyası toplayan bu əyləncəli verilişdə insanların günə xoş əhval-ruhiyyə ilə başlaması üçün musiqili-əyləncəli dəqiqələrə daha çox yer ayrılır.Verilişdə iştirak edən qonaqlar öz maraqlı söhbətləri ilə insanları maarifləndirməyə çalışırlar.

"Gün başladı" proqramının əməkdaşları, adından da məlum olduğu kimi, günün müsbət başlanmasına səy göstərərək, gün ərzində insanların əhval-ruhiyəsinə mənəvi və fiziki güc verməyə çalışırlar.Verilişin ilk qonaqları isə Xalq artisti Mehriban Zəki və Əməkdar artist Sevda Ələkbərzadə olub.

Proqramın aparıcısı Xədicə Sənanqızı AzTV.az saytına açıqlamasında verilişin daha keyfiyyətli olması üçün çalışdıqlarını bildirərək deyib ki, bu layihə Azərbaycan Televiziyası tarixində ilklərdəndir: "Hal-hazırda Azərbaycan Dövlət Televiziyasında "Gün başladı" adlı gündəlik proqramın aparıcısıyam. Bu veriliş də maarifləndirici, əyləncəli, musiqili proqramdır. Ən əsası odur ki, bu verilişə dəvət olunan qonaqlar tamaşaçıda qıcıq yaratmayan insanlardır. Biz heç bir zaman

tamaşaçını stressdə saxlamırıq, onlara gərgin anlar yaşatmırıq. İzləyicimizin bizi izlədiyi 1 saat daha səmərəli və yaddaqalan keçsin deyə biz əlimizdən gələni əsirgəmirik. Verilişdə mədəniyyətdən, Azərbaycanımızın əldə etdiyi uğurlardan və bir çox başqa mövzulardan danışırıq. İşimdən çox məmnunam, rahatam çünki burda qalmaqal, stress, gərginlik yoxdur. Sevdiyim işlə məşğulam. Kanalımızın konsepsiyası tamamilə dəyişib. Gələcəkdə tamaşaçıların qarşısına yeni layihələrlə çıxacağıq. İzləyicilərə daha maraqlı və fərqli proqramlar təqdim edilir. Kanala ölkəmizin ən tanınan aparıcıları cəlb olunub. Bu da məni çox sevindirir. Mən hər zaman dostlarımın uğuruna sevinən insanam. Buna görə də allah hər zaman mənim yolumu açıq edir. Yenilənmiş Azərbaycan Televiziyasında yeni layihələrdən biri də "Gün başladı" verilişidir. Böyük və mehriban heyətlə çalışırıq. Peşəkar heyət olmaqla yanaşı, həm də bir ailə kimiyik. İstəyimiz odur ki, daha baxımlı, daha faydalı veriliş ortaya çıxaraq. Azərbaycan Televiziyasında yayımlanmış səhər proqramları içərisində, "Telesəhər" istisna olmaqla, ən böyük və ən dinamik səhər şousu olaraq ilklərdənik. Biz reytinq arxasınca qaçmırıq. Mən də heç vaxt elə aparıcı olmamışam. Keyfiyyət mənim üçün hər şeydən üstündür. Önəmli odur ki, cəmiyyətimizə yararlı veriliş hazırlayaq. Tamaşaçısı çox olmaya bilər, amma keyfiyyətli olması şərtdir. Biz qarşımıza məqsəd qoymuşuq ki, ölkəmiz inkişaf etdiyi kimi, televiziyamızın da inkişafını təmin edə, göstərə bilək ("Reytinq yox, keyfiyyət arxasınca gedirik. İlklərdənik" - "Gün başladı" 1 yaşında. AzTV.az saytı.18 Fevral 2020).

Qəzet jurnalistindən fərqli olaraq telejurnalistin materialı kollektiv əməyin məhsuludur və onun meydana gəlməsində jurnalistin, rejissorun, operatorun və bir çox digər əməkdaşların birgə əməyi və efir məsuliyyəti var.Aparıcı isə efirin əsas idarəedici qüvvəsidir. Belə ki, aparıcının efir mədəniyyəti, danışıq qabiliyyəti və söz bazası, mövzu ilə tanışlığı mütləqdir.

Aparıcıların dilində yerli-yersiz alınma sözlərdən istifadə olunması halları müşahidə olunur. Həmin aparıcı bunu öz intellektinin göstəricisi hesab etsə də, əksinə bu, onun intellekt səviyyəsinin dayazlığının göstəricisidir. Aparıcı öz müsahibi ilə danışarkən söz bazası zəngin olmadığından ağlına hansı dildən söz gəlirsə, onlardan da istifadə edir. Leksik normada ən yolverilməz məqamlardan biri kobud və vulqar sözlərdən istifadədir. Aparıcı öz qonağı ilə istədiyi səviyyədə danışır və bir növ məişət səviyyəsindəki danışığı efirə gətirir. Bu zaman ekranın qarşısında yüzlərlə, minlərlə insanın oturduğunu düşünmür.

Teleaparıcıların dil qüsurlarının əsas səbəblərindən biri də jurnalistlərin müraciət elədikləri mövzunu, bəhs etdikləri predmeti yaxşı bilməmələri ilə bağlıdır. Onların dil qüsurlarının aradan qaldırılması üçün jurnalistlərin peşə hazırlığının yüksəldilməsi, təhsildə təkmilləşdirmə, ictimai şüurda dilin qorunması, qanunçuluğun gücləndirilməsi kimi vacib məsələlər həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır.

AzTV-də hər səhər "Gün başladı" verilişinin yayımı da məlum rejimlə əlaqədar özündə format dəyişikliyi etməklə yenə də Skayp proqramı vasitəsilə dünyanın bir sıra ölkələrində yaşayıb yaradan həmvətənlərimizi tamaşaçılarımızla görüşdürdü. Bu qəbildən olan layihələr ölkədə fəaliyyət göstərən digər televiziyalarda da öz əksini tapdı.

Məlum olduğu kimi, 2019-cu il dekabr ayının ortalarında, Çində COVID-19 virusu aşkar olundu. Dekabrın 31-də isə Çin hakimiyyəti naməlum pnevmoniyanın başlaması barədə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına məlumat verdi. Çin alimləri yeni koronavirusun genetik ardıcıllığını təyin etdilər və 2020-ci il yanvarın 22-dən karantin rejimi tətbiq etməyə qərar verildi. Yeni koronavirusun yayılması beynəlxalq narahatlıq yaradan vəziyyət kimi qəbul edildi və fevralın 11-də bu yeni koronavirus COVID-19 adlandırılaraq, martın 11-dən pandemiya xəbəri verildi.

Telejurnalist İsayevanın qeyd etdiyi kimi, "Ölkəmizdə 6 dövlət (2 regional), 17 özəl (9 regional), 3 peyk olmaqla 26 televiziya, 4 dövlət və 12 özəl (3 regional) olmaqla 16 radio, çoxsaylı sayt, jurnal və qəzetlər fəaliyyət göstərir. Bu Kütləvi İnformasiya Vasitələrində müxtəlif sahələri özündə əks etdirməklə yanaşı, incəsənət sahəsinə xüsusi yer ayrılır. Tamaşaçı üçün hər zaman maraqlı olan tanınmış incəsənət nümayəndələrinin müxtəlif mövzulara münasibətləri çoxsaylı marağa səbəb olur. Bu səbəbdəndir ki, ölkədə elan olunan karantin rejimində "Evdə qal, evdə yarat" prinsipi ilə televiziyalarda bir sıra layihələr hazırlandı. AzTv-də "Eyvana çıx" layihəsi öz orjinal ekran həlli ilə seçildi. Belə ki, incəsənət nümayəndələri, müğənnilər öz yaşadıqları evin eyvanından konsert proqramı ilə çıxış edərək evdə qalan sakinləri və ekran qarşısında əyləşən tamaşaçılarda xoş ovqat yaratdı. 2020-ci ilin ilk aylarından başlayaraq tüğyan edən yeni tipli pnevmoniya COVID-19 pandemiyası bütün sahələrə öz təsirini göstərməklə bərabər, dünya televiziya tendensiyasına yeni funksiyalar daxil etməklə ümumbəşəri cərəyanın təsir gücünü artırdı (Fəxriyyə İsayeva,telejurnalist. Pandemiya dövrü televiziya müstəvisində: Verilişlərin yeni üslubu və format dəyişikliyi. "Xalq" qəzeti, 5 may 2020).

Milli.az qaynarinfo-ya istinadən xəbər verir ki, Azərbaycan Dövlət Televiziyasının "Gün başladı"verilişinə aparıcılıq edən Xədicə Sənanqızı canlı efirə zəng edərək koronavirusa yoluxduğunu deyib: "Temperaturum yüksəlib, halsızlığım var...". "Gün başladı" verilişinə aparıcılıq edən Xədicə Sənanqızını Günay Novruzqızı əvəz edib (Milli.Az.22 mart 2021).

Bu gün Azərbaycan televiziya və radiolarında kifayət qədər çatışmazlıqlara rast gəlmək mümkündür. Televiziya və radiolarında peşəkar aparıcı çatışmazlığı var. Jurnalistikadan heç bir anlayışı olmayan və özünə aparıcı deyən bir çoxlarını efirə çıxarırlar. Bəzi aparıcıların nitqində, davranışında, geyimində müəyyən nöqsanlar var. Lakin peşəkar aparıcının nitqində, davranışında, geyimində qüsur olmamalıdır. Aparıcıların əksəriyyətinin dialekt sözlərdən istifadə etməsi, ləhcə ilə danışması artıq adət halını alıb. Nitqlərində loru, kobud ifadələrə yol verirlər. Lakin bunlar hamısı ədəbi dilə ziddir. Televiziya kütləvi informasiya vasitələri içərisində ən çox baxımlı

və populyar olanıdır. Televiziya kanallarına baxan adamlar oradakı hər bir sözü, hər bir ifadəni çox ciddi qəbul edirlər, bunun məsuliyyətinidərk edən televiziya rəhbərliyi telekanallara efir üçün yararlı gözəl səsli və danışıq bacariği, görünüşü fotogenik olan jurnalistlər seçməlidirlər. Amma son zamanlar çox təəssüf ki, özəl telekanalların sayı artdıqca, ümumiyyətlə verilişlərin sayı çoxaldıqca bunlara əməl etmək unudulub. Bir sözlə, özəl telekanallarımızda çalışan aparıcıların əksəriyyəti insanların zövqünü korlayır.

Telekanallardakı nöqsanlar, bəzi aparıcıların dil normalarını kobud şəkildə pozması, dialekt sözlərdən istifadə etməsi TV-lərdə səlis danışığı, düzgün üslubu, görünüşü ilə seçilən aparıcılara hələ də ehtiyac olduğunu göstərir.Televiziya aparıcıları tənqid hədəfinə çevrilmək istəmirlərsə, Azərbaycan dilini, ədəbi dil normaları mükəmməl şəkildə öyrənməlidirlər.

Qulu Məhərrəmli hesab edir ki, aparıcılar dilimizin səs təbiətini düz öyrənməli, intonasiyanı, vurğunun yerini yaxşı bilməlidirlər, mütaliələr aparmalı, dünya görüşləri olmalıdır. Aparıcı ilk növbədə laboratoriyadan keçməlidir, hazırlaşmalıdır, tam hazır olandan sonra efirə buraxılmalıdır. Xoşagəlməz hallar da bu səbəbdən yaranıb. Dili təmiz bilmədən, səlis danışmadan aparıcı olmaq, efirdən mətn səsləndirmək istəyən "aparıcıların" işə götürülməsi təkcə televiziya tamaşaçılarına deyil, eyni zamanda, Azərbaycan dilimizə hörmətsizlikdir. Azərbaycan ədəbi dilimizin zənginliyini, gözəlliyini, incəliklərini televiziya tamaşaçılararına düzgurn çatdırmaq jurnalistin –aparıcının peşə vəzifəsidir.

Ədəbiyyat

1. Afad Qurbanov.Müasir Azərbaycan ədəbi dili.1-ci cild. Bakı - 2019.
2. Qulu Məhərrəmli. Telekanallarda ədəbi dilin bəzi problemləri haqqı. " Azərbaycan" qəzeti, 24.04.2021.
3. Firuzə Nadir. Tam fərqli AzTV - uğurlu bir il. "525-ci qəzet", 15 yanvar 2020. AzTV. az saytı. 18 Fevral 2020.
4 . "Reytinq yox, keyfiyyət arxasınca gedirik. İlklərdənik" - "Gün başladı" 1 yaşında.
5. Fəxriyyə İsayeva,.Pandemiya dövrü televiziya müstəvisində:Verilişlərin yeni üslubu və format dəyişikliyi."Xalq" qəzeti, 5 May 2020.

Керимова Ирада Исрафил кызы

Резюме

О ЯЗЫКЕ (ТЕЛЕВЕДУЩИХ) РАЗВЛЕКАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ АЗТВ «ДЕНЬ НАЧАЛСЯ»

В статье рассматривается язык развлекательной программы АзТВ «День начался», критикуются языковые недостатки телеведущих. Высказываются мнения о языке ведущей этой программы.

Отражены ценные мысли общенационального лидера Азербайджанской Ресрублики Гейдара Алиева и Президента Республики Господина Ильхама Алиева.

В статье отмечается, что Государственное Телевидение АзТВ - большая школа. Ведущие AzTV не включены в мониторинг, поскольку являются примером для ведущих других телеканалов.

Указывается что, на этом телевидении наряду с существующими программами транслируются и развлекательные программы. Одна из этих программ является развлекательная программа "День начался». Программа выходит в эфир с 18 февраля 2019 года. Развлекательная программа «День начался» представляется телезрителям каждый день недели в 10:20 с интересными презентациями и гостями. Ведущая этой развлекательной программы является Хадиджа Сананкызы. Она отмечает, что мы одна из первых, самых масштабных и динамичных утренних шоу, за исключением программы АзТВ «Телеутро». Мы не гонимся за рейтингом. Качество для меня превыше всего. Прежде всего, важно подготовить программу, полезную для нашего общества.

В статье отмечается, что трансляция программы «День начался» на АзТВ в связи с известным режимом (ковид-19) сменила формат и встречает наших соотечественников, живущих и работающих в ряде стран мира через Skype.

Ключевые лова: Родной язык, АзТВ, литературный язык, развлекательная программа, язык телеведущих, программа «День начался», ковид-19.

Kerimova İrada İsrafil

Summary

ABOUT THE LANGUAGE OF AZTV ENTERTAINMENT PROGRAM (OF PRESENTERS) "THE DAY HAS BEGUN"

The article examines the language of the AzTV entertainment program "The Day Has Began", criticizes the language shortcomings of TV presenters. Opinions are expressed about the language of the host of this program.

Valuable thoughts of the national leader of the Azerbaijan Republic Heydar Aliyev and President of the Republic Mr. Ilham Aliyev are reflected.

The article notes that State Television AzTV is a big school. AzTV presenters are not included in the monitoring, as they are an example for other leading TV channels.

It is indicated that, along with the existing programs, entertainment programs are also broadcast on this television. One of these programs is the "Day has begun" entertainment program.. The program will air on February 18, 2019. The entertainment program "The Day has begun" is presented to viewers every day of the week at 10:20 am with interesting presentations and guests.The host of this entertainment program is Khadija Sanankyzy. She notes that we are one of the first, most ambitious and dynamic morning shows, with the exception of the AzTV «TV morning » program. We are not chasing rating. Quality is above all for me. First of all, it is important to prepare a program that is useful for our society.

A professional journalist-presenter must and must convey to the viewers the wealth, beauty and subtleties of the Azerbaijani literary language.

The article notes that the broadcast of the program "The Day has begun" on AzTV in connection with the well-known regime (covid-19) has changed its format and meets our compatriots living and working in a number of countries of the world via Skype.

Key words: Native language, AzTV, Azerbaijani literary language, entertainment programs,TV presenter language, "The day has begun " program, covid-19.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əliheydər Ağakişiyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVİNC HÜMBƏTƏLİYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
"Azərbaycan dili" kafedrasının müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Həsən Əliyev 92.
sevindj@mail.ru

AKADEMİK KOMMUNİKASİYA VƏ İŞGÜZAR ÜNSİYYƏT PROSESİNDƏ AZƏEBAYCAN DİLİNDƏ PURİZM CƏRƏYANININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Akademik kommunikasiya və işgüzar ünsiyyət prosesində Azərbaycan terminologiyasına əcnəbi sözlər daxil olması tarixindən faktları araşdırarkən sübut olunur ki,puristlərin çalışdıqları o idi ki,ana dilini Rus və qərb mənşəli dillərin sözlərindən təmizləsinlər,ancaq təəssüf ki,onların bu "zəhmətləri" çox da böyük uğur qazanmadı.

Bütün bu cəhdlərə baxmayaraq azərbaycan dilinin terminologiyasında fransız dilinə məxsus bir çox terminlər qalmışdır. Məsələn: medal, medalyon ,jurnal, jilet, purizm ,arfilleriya ,modern ,antresol, orkestra ,ansamble və s.

Aydındır ki,Azəraycan dili mənşəli sözlərin başqa dillərə tərcüməsi və yaxud onların ərəb və fars sözləri ilə əvəzlənməsi məfhum və anlayışın mənasını təhrif edə bilər,daha da dolaşıqlığa gətirib çixarar.

Bu prosesin ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən tədqiqat işinin aparılması alınma sözlərə həmin münasibətdə fikir müxtəlifliyinə,təzadlı rəylərə gətirib çıxarmışdır.

PURİZM:latın dili mənşəli fransız sözü,təmiz, təmizliyə can atma,mədəni irsin qorunması,bəzən də bu "söz "gözdən pərdə asmaq"kimi olur,ana dilinin xarici dil elementlərindən,vulqarizmlərdən,neologizimlərdən və s. təmizlənməsi kimi başa düşülür.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda inqilabi-azadlıq hərakatı,iqtisadi sənaye inkişafı və azərbaycan ictimai fikrinin yüksəlişi dövrü olmaqla bərabər Bakıda siyasi,represiv qüvvələrin daha da azğınlaşmış dövrü kimidə yadda qalmışdır.

Belə bir şeraitdə"Molla Nəsrəddin" və başqa demokratik qəzet və jurnalların səhifələrində Azərbaycan yazıçı,alim və filosoflar haqqında yazılar dərc olunmuşdu.Həmin illərdə,Azərbaycan dili öz daxili imkanlarına hesabna, yeni söz və terminlərin yaranması ilə bərabər,onun lüğət tərkibinə Qərb mənşəli bir çox alınma sözlər daxil olmağa başlamışdır. Məsələn: aktyor, artist, afişa, paket, maket,moda,roman,masaj,taksi,vitrin,üvertüra,tarif,şassi,şarlatan,suflyor,sujet,triko,turist,tribuna,talon,metro və s.XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi və fəlsəfi dünya göruşünə malik müəyyən ziyalı təbəqələri

arasında mübarizə gedirdi.Azərbaycan demokratları və yazıçıları öz tərəqqipərvər baxışları ilə öz yazılarında rus və Qərbi avropa mənşəli,o cümlədən rus dilinə məxsus alınma sözlərin işlənməsinə üstünlük verirdilər.Halbuki,reaksion dairələrin və müsəlman nümayəndələri bunun əksinə çıxırdılar və öz şifahi danışıq və çıxışlarında daha çox ərəb və fars sözləri işlədirdilər.Azərbaycan ziyalılarının,demakratların,yazıçı və şairlərin məqalə və yazılarında getdikcə daha çox ingilis,fransız,rus,alman dillərinə məxsus sözlər işləndikcə azərbaycan terminologiyası daha da zənginləşməyə və inkişaf etməyə başlamışdır.

Müsəlman ilahiyatçıları yerli burjuaziya və başqa konservativ dairələr,başqa reaksion nümayəndələrlə birlikdə mütərəqqi baxışların əleyhinə çıxırdılar,onlar Qərb mənşəli söz və terminlərin işlədilməsini istəmirdilər.

Açar sözlər:akademik kommunikasiya,işgüzar ünsiyyət, purizm, Azərbaycan dili, neologizm

Akademik kommunikasiya və işgüzar ünsiyyət prosesində Purizm nümayəndəlikləri,yəni azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda çalışırdılar və onlar xüsusilə,milli terminologiyanın yaranması uğrunda mübarizə aparırdılar.Bəzən də onlar köhnəlmiş ərəb və fars sözlərinin əvəzinə qərb mənşəli alınma sözləri işlətmədən öz yeni düzəldilmə sözlərdən istifadə etməyi üstün tuturdular.

Məsələn:sənaye-törədiş Rəqəm-sayar
Teleskop-uzaqgör Kəmiyyət-buyurköçür
Mənfi-tərs Həndəsə-biçinbil
Müsbət-avand İsbat-inandırış və s.

Başqa bir istiqamətin nümayəndələri azərbaycan dilinin terminologiyasında rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən istifadə etmə,sinə üstünlük verirdilər,o cümlədən,ingilis və fransız tərcümələrinin işlədilməsinə müsbət yanaşırdılar.

Qərb mənşəli alınma sözlər o vaxt öyrənilir ki,azərbaycan filosoflarının və dilçi alimlərinin diqqət mərkəzində dilin təmizlənməsi ilə bərabər eyni zamanda azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsi məsələsi də dururdu.Ancaq xalqın bütün mütərəqqi ziyalıları azərbaycan dilinə varvarizimlərin daxil olmasının qəti əleyhidarı idilər.O dövrdə azərbaycan dilçiliyində purizm problemi mürəkkəb,kəskin və mübahisəli idi.Bütün bunlara baxmayaraq,qeyd etmək lazımdır ki,o dövrdə müasir azərbaycan ədəbi dilini müstəqil,bütün xarici təsirlərdən azad görmək istəyən ümumi bir fikir mövcud idi.

Akademik kommunikasiya və işgüzar ünsiyyət prosesində Azərbaycan dilçiliyində belə bir tendensiya var ki,bacardiqca dildə az miqdarda əcnəbi söz işlədilsin,o cümlədən istər Qərb mənşəli-ingilis,fransız,alaman,italyan və istərsə Şərq mənşəli-ərəb və fars sözlərindən az istifadə edilsin.

Azərbaycan dili həmişə öz sıralarında əcnəbi sözlərdən imkan daxilində az istifadə etməyə çalışmış,ancaq bu heç də həmişə ona müyəssər olmamışdır.Belə

ki,azərbaycan dilinin daxili imkanları,söz yaradıcılıq funksiyaları bu problemdə ona kömək etmişdir.

Məsələn:Veşelka-asılqan
Kolleqa-əməkdaş
Zamok-qıfıl və s.

Beləliklə,bütün bunları ümumiləşdirərək E.F.Karskiy 1910-cu ildə bu haqda belə yazır.əgər ana dilində predmet,əşya və məfhumları ifadı edən dəqiq və sərrast terminlər varsa,heç xarici sözlərə muraciət etmək lazım deyildir.Məsələn; nə üçün fransız sözü "depo"əvəzində rus dilində olan "склад",хранище sözlərini işlətməyək. Azərbaycan terminologiyasında purizm məsələsi çox sərt dayanır,belə ki ,azərbaycan dilinin xarici dil ünsürlərindən bir tərəfdən Qərb mənşəli dil elementlərindən,digər tərəfdən isə Şərq mənşəli ərəb və fars sözlərindən təmizlənməsi o dövrün əsas problemi idi. E.F,Karskiy daha sonra yazır:"Rus dilində xarici sözlərin işlənməsi məsələsində ən başlıcas budur ki,biz aydınlaşdırmalıyıq ki,bizim ana dilimizə xarici dil elementləri nə qədər lazımdır,ümumiyətlə lazımdır ki,bu əcnəbi sözlərin Şərq və ya Qərb mənşəli olması o qədər da mühüm sayılmır.Ümumiyətlə,azərbaycan dilində alınma sözlərin işlənməsini tənzimləmək mümkündürmü? Bu sahədə işləyən tədqiqatçılar,dilşünaslar,ədəbiyyatçılar mütəmadi olaraq dildə işlənən lüzumsuz xarici dil elementlərinə qarşı mübarizə aparmalıdırlar.Biz dildə suni,moda xatirinə işlənən əcnəbi sözlərdən azad olmalıyıq".(1.s.128)

Məşhur lingüvist,rus filoloqu U.P.Krısin alınma söz problemində purizm cərayanından danışarkən belə yazır:".....hər dəfə ki,biz alınma söz probleminə toxunuruq,biz əvvəlcə bu problemin normativ-stilistik aspektini araşdırmalıyıq.Belə ki,hər şeydən əvvəl bu problem tədqiqatçıdan,etimoloqdan çox şey asılıdır,ancaq onlar araşdırmalıdırlar ki,bu və ya digər alınma sözün dilə daxil olmalıdır və ya dildən çıxmalıdır.Onlar bütün bu məsələnin elmi araşdırmalarını aparmalıdırlar.Eyni zamanda onalr başqa mühüm dil məsələlərinin həllindən geri qalmamalıdırlar." XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan dərsliklərdə qəzet və jurnallarda,texniki ədəbiyyat və lügətlərdə çətin tələffüz olunan ərəb və fars terminləri dominant rol oynayırdı.Bu dövrdə terminologiyanın başqa sahələrində olduğu kimi texniki terminologiya sahəsində də ərəb və fars dillərindən alınma sözlər texniki ədəbiyyatımızda və lüğətlərdə geniş yer tuturdu.Buna görə də dilçilərimiz qarşısında duran esas vəzifələrdən biri ədəbi dilin lüğət tərkibinin çətin tələffüz olunan ərəb və fars mənşəli sözlərdən təmizlənməsi və yeni terminlər,həm də Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına uyğun terminlər yaradılması məsələsi idi. Akademik kommunikasiya və işgüzar ünsiyyət prosesində Azərbaycan başqa sahələrdə olduğu kimi,texniki terminologiyada yeni terminlər yaradılması məsələsində bəzi dilçilər belə hesab edirdilər ki,dilin lüğət tərkibindən ərəb və fars mənşəli sözlərin hamısını çıxarıb yeniləri ilə əvəz etmək lazımdır.Bu fikrin nümayəndələri "purizm cərayanı" kimi dilçilik tarixinə daxil olmuşlar.Onlar

ucdantutma bütün ərəb və fars ənşəli sözlərin hamısını, habelə çoxdan dilimizdə işlənən, özunə vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözləri də dildən çıxarıb,qondarma,süni sözlərlə əvəz etməyə çalısmışlar.Purizmin qəbul etdikləri ilk sözlərə 1922-ci ildə nəşr olunan lüğətlərdə rast gəlmək olar. Purizm nümayəndələri terminologiyanın başqa sahələrində olan terminlərlə yanaşı texniki məfhum bildirən sözləri də qondarma sözlərlə əvəz etməyə səy etmişlər. Puristlərin mülahizələri haqqında prof. M.Qasımov "Azərbaycan dilinin terminologiyasının. əasaslari "kitabında qeyd edir ki, ".....Puristlər ərəb və fars dillərinə məxsus terminlərin işlədilməsinə qarşı çıxarkən bütün terminləri xalq dilində axtarmağa çalışırdı və əgər xalq dilində nəzərdə tutıan anlayışların ifadəsi üçün hazır terminlər yoxdursa,onları xalq dilinə məxsus söz kökləri əsasında süni yolla yaratmağaı tələb edirdilər"..(3.s.71)

Həqiqətən də bu sözlərdə elm və texnikanın sürətli inkişafı mərhəsində meydana çıxan hər hansı bir söz və terminlərin hamısını dilimizin daxili imkanları hesabına yaratmaq qeyri-mümkün idi.Buna görə də heç bir süniliyə,qondarmaçılığa yol vermədən yeni söz və terminlərlə yaşıl isıq yandırmaqla yanaşı,dilimizdə dırin kök salmış,onun fonetik və qrammatik qanunlarına uyğunlaşmış ərəb və fars sözlərinin hamısından imtina etmirik. Purizmin ikinci fikir tərəfdarları o dövrdə elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar dilimizə daxil olan avropa mənşəli terminlərdən ifrat istifadə edilməsi idi.Onlar rus və Avropa dillərinin imkanlardan geniş istifadə etmək fikrini irəli sürməklə yanaşı,əsrlər boyu,dilimizə qəbul olunmuş ərəb və fars dili mənşəli məfhum və anlayışlara etinasızlıqla yanaşılırdılar. Xüsusilə texnika sahəsində meydana çıxan məfhum və anlayışların hamısını o dövrdə dilin öz daxilli imkanları hesabına ərəb və dili mənşəli söz və terminlərlə ifadə etmək mümkün deyildi.Təbii ki,belə məqamda rus dilindən və rus dili vasitəsilə Qərbi Avropa dillərindən alınma sözlərə ehtiyac var idi.Lakin Qərb mənşəli terminlərə həddən artıq aludəçilik puristlərin ikinci fikir tərəfdarlarının əsas səhvi idi ki,onlar dilimizdə tarazlaşdırma prinsipini gözləmirdilər. Akademik kommunikasiya və işgüzar ünsiyyətdə Purizm cərayanın üçüncü fikir tərafdarları "əsil puristlər" adlanırlar.Onlar təkcə ərəb və fars dili mənşəli terminlərə qarşı deyil,həm də rus və rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olmaq ərəfəsində olan Qərbi Avropa mənşəli söz və terminlərə qarşı çıxış edirdilər.Onlar heç bir alınma sözü olmayan "təmiz dil" arzusunda idilər.Şübhəsiz ki,dünyada elə bir dil yoxdur ki,o başqa dillərdən söz almasın və onları öz daxili qanunauyğunluqları çərçivəsində işlətməsinlər.Puristlər isə belə bir fikir irəli sürürdülər ki,elə bir dil yaratmaq mümkündür ki,o dildə əcnəbi sözlər işlənməyəcək,həmin dil,ancaq təmiz ana dili sözlərindən ibarət olsun.Hətta onlar texniki tərəqqinin inkişafında beynəlmiləl terminləri də tərcümə etməyə səy göstərirdilər.Əsil puristlər bu dövrdə texniki məna daşıyan məfhum və anlayışlardan teleskop,konus,delta,aksiom və s. bu kimi terminlərin işlədilməsi əleyhinə çıxırdılar ki,onları dildən çıxarsınlar.Həmin terminlərin əvəzində puristlər ana dilinin söz

kökləri əsasında yeni söz yaratmağa cəhd göstərirdilər ki,bu da süniliyə gətirib çıxarırdı.

Məsələn: Teleskop-uzaqgör
Sənaye-törədiş
Düstur-çeşni
Plyus-topaq
Aksioma-özubəlli və s.

Görüdüyü kimi purizm cərəyanın nümayəndələri mülahizələr irəli sürmüşlər ki,bütün bunlar termin yaradıcılığına ziddiyətli fikirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Texniki tərəqqinin geniş vüsət alması ilə əlaqədar olaraq termin yaradıcılığında meydana çıxan purizm cərayanının bütün yanlış,səhv fikirlərinə baxmayaraq,dilçilik tariximizdə müsbət rolunu da qiymətləndirmək lazımdır. 1926-cı ildə Ə.Şıxlinski ilk dəfə olaraq "Ruscadan-türkcəyə qısa döyüş sözlüyü" kitabında dilimizdə işlənən Qərbi Avropa mənşəli texniki terminləri daxil etmişdir.Bunlar aşağıdakılardır:periskop,propeller,radioteleqraf,radiotelefonvə s. Lüğətdə elə texniki terminlər də vardır ki,onlar izahlı şəkildə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş,bu da əsasən müvəffəqiyyətsizliyə gətirib çıxarmışdır.Məsələn:mikrometr-incəölçən; mikroskop-incəgöstərən; motor-tərpədici;periskop-daldardan göstərici; planeta-gəzən ulduz; porşen-oyanan tıxac; priemnik-alan,götürənpropeller-üçqac fırıldacı; protivo-quz-qaza qarşı;pulemyot-güllə çaxan;radiostansiya-telsizdirəyi radioteleskop-telsiz telefon;radiouzel-radiodüyümü;raketa-havafişəngi;requlyator-düzənçi, düzənmək; rele-iz dəmiri; remont-düzəltmə;resora-yay,zənbərəng;samakat-velosiped;tok-axıntı; tunel-dələnə;faza-görünüş;silindr-üçtivəmə,dilək;vodorazdel-axar-baxar;energiya-hənir;samodviqatel-özünü tərpədənsamolyot-uçqaç;samoxod-özü gedən və s.

Akademik kommunikasiya və işgüzar ünsiyyətdə bir çox terminlərin uğurlu səslənməsinə baxmayaraq,Ə.Şıxlinskinin başdan-başa bütün terminləri tərcümə etdiyi üçün bu süniliyə gətirib çıxarmışdır.Əgər biz "tıxac","fişəng" sözlərini uğurlu hesab ediriksə "incəölçən","uçqaç","düzənçi" və s. terminləri uğurlu hesab etmək olmaz.Lüğətdə uğurlu terminlərin sayını daha da artırmaq olar.Belə texniki terminlər indi də öz aktuallığını itirməmişdir. Məs:minomyot-minaatan,odpüskürən;satun-oynadıcı; blindaj-oyuq;element-ünsür instrument-avadanlıq;kalibr-çap;kanonada-topa tutma və s. Göründüyü kimi Ə.Şıxlinski bir çox texniki terminləri müvəffəqiyyətlə dilimizə tərcümə etmiş və həmin terminlər hərbi texnika sahəsində indi də işlənməkdədir.

Ə.Şıxlinski öz lüğətində texniki məna daşıyan bir çox Qərbi Avropa mənşəli sözləri dilimizdə xalq danışıq dilində işlənən sözlərlə əvəz etmişdir.

Məsələn:paz-yiv,kərtik,padşipnik-dabanayatan,instrument-hacat və s. (4.s.231)

Sinonimya-alınma prosesində əsas leksik faktordur.

Məlum olduğu kimi,alınma prosesində işlək dil mənbə dildən nəinki yeni sözıər,həmçinin paralel sözlər də alır.Son nəticədə sinonimlik meyyarı özünü biruzə verir.Sinonimliyin inkişafına sözalma prosesinin təsiri dərin elmi axtarıs tələb edir.

V.A Sirotinoya görə aparılan klassifikikasiyada alınma sinonimlər aşağıdakı dörd bölgüdə qruplaşdırılmışdır.(«Классификация заимствованных слов».М.1967г стр:36-38)

ƏDƏBİYYAT:

1.E.F.Karski:"Иноязычные слова в русском языке.Москва.1915г.стр:128.
2. U.P.Krısin :"Rus dilində əcnəbi sözlər".Moskva 1974-cü il.A.R. səh 14
3. M.Qasımov "Azərbaycan dilinin term. əasaslari " Bakı.1973 səh: 71
4.Ə.Şıxlinski:"Ruscadan-Azərbaycancaya qısa döyüş sözlüyü"B.1926.s.231
5.В.А.Сиротина:»Классификация заимствованных слов»М.1967 г.стр:36-38.

С.ГУМБАТАЛИЕВА

АКАДЕМИЧЕСКАЯ КОММУНИКАЦИЯ И В ДЕЛОВОМ ПРОЦЕССЕ ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Анализируя факты из истории введения иностранных слов в азербайджанскую терминологию, доказывается, что пуристы пытались очистить свой родной язык от слов русского и западного языков, но, к сожалению, их «усилия» не увенчались успехом. Несмотря на все эти усилия, многие французские термины остаются в терминологии азербайджанского языка. Например: медаль, медальон, журнал, жилет, пуризм, артиллерия, модерн, оркестр, ансамбль и т. д. Понятно, что перевод слов азербайджанского происхождения на другие языки или их замена арабскими и персидскими словами может исказить смысл понятия и привести к дальнейшей путанице. Исследования этого процесса отдельными людьми привели к разногласиям и противоречиям во мнениях по этому поводу. .Несмотря на все эти усилия, многие французские термины остаются в терминологии азербайджанского языка. Например: медаль, медальон, журнал, жилет, пуризм, артиллерия, модерн, антресоль, оркестр, ансамбль и т.д. Понятно, что перевод слов азербайджанского происхождения на другие языки или их замена арабскими и персидскими словами может исказить смысл понятия и привести к дальнейшей путанице. Исследования этого процесса отдельными людьми привели к разногласиям и противоречиям во мнениях по этому поводу. ПУРИЗМ: французское слово латинского происхождения, чистое, стремящееся к чистоте, сохранению культурного наследия, иногда оно похоже на «завязку глаз», из-за элементов иностранного языка родного языка, вульгаризмов, неологизмов и т. Д. под чисткой понимал. Начало XX века было периодом революционно-

освободительного движения в Азербайджане, экономического и промышленного развития и подъема азербайджанского общественного мнения, а также периодом дальнейшего разложения политических сил в Баку.

Ключевые слова: академическое общение, деловое общение, пуризм, азербайджанский язык, неологизм.

S.Gumbatalieva

AZERBAIJAN IN THE PROCESS OF ACADEMIC COMMUNICATION AND BUSINESS COMMUNICATION MAIN DIRECTIONS OF PURISM IN THE LANGUAGE

SUMMARY

Examining the facts from the history of the introduction of foreign words into Azerbaijani terminology, it is proved that the Purists tried to clean their mother tongue from the words of Russian and Western languages, but, unfortunately, their "efforts" were not very successful. Despite all these attempts, many terms belonging to the French language remain in the terminology of the Azerbaijani language. For example: medal, medallion, magazine, vest, purism, artillery, modern, antresol, orchestra, ensemble, etc. It is clear that the translation of words of Azerbaijani origin into other languages or their replacement with Arabic and Persian words can distort the meaning of the concept and lead to further confusion. The research work of this process by individuals has led to differences of opinion and conflicting opinions in this regard. PURISM: A French word of Latin origin, pure, striving for purity, preservation of cultural heritage, sometimes it is like "blindfolding", from the foreign language elements of the mother tongue, vulgarisms, neologisms, etc. understood as cleaning. The beginning of the 20th century was a period of revolutionary liberation movement in Azerbaijan, economic and industrial development and the rise of Azerbaijani public opinion, as well as a period of further depravity of political and repressive forces in Baku. Proponents of the third idea of Purism are called "true Purists." They opposed not only terms of Arabic and Persian origin, but also words and terms of Western European origin that were on the verge of entering our language through Russian and Russian.

Key words: academic communication, business communication, purism, Azerbaijani language, neologism

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: pedağoji elmlər namizədi,professor Tamilla Hüseynova.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

НАСИРАГА ШАХМУРАД ОГЛУ МАМЕДОВ
доктор наук по филологии, профессор,
Бакинский славянский университет
Süleyman Rüstəm küç, 33
nesiragam@bk.ru

РЕАЛИЗАЦИЯ ДИНАМИКИ В СИНТАКСИСЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ И ТЕКСТА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые формы реализации динамики в синтаксисе предложения и текста. При обращении к проблемам текста актуальную значимость приобретает взаимодействие языка и мышления. Динамика и связанные с ней формы движения материи могут рассматриваться как в плане диахронии, так и в плане синхронии. Динамика в синтаксисе предложения проявляется в изменении синтаксической конфигурации предложения за счет изменения следования структурных компонентов. Динамика в синтаксисе предложения имеет место только в сфере предикации. Анализ факторов и механизма динамики в синтаксисе отдельного предложения является одним из этапов в исследовании взаимоотношения языка и мышления при конструировании коммуникативных единиц. Рассмотрение динамики в синтаксисе текста позволяет выявить механизм синтаксической организации текста в рамках коммуникативной лингвистики. При анализе смысловой и синтаксической структуры текста важное значение приобретает выявление связей сосуществования языковых единиц. На уровне текста средства реализации динамики вступают во взаимоотношение с категорией экспрессии, способствуя созданию эффекта напряжения и ритмичности текста. Динамика в синтаксисе текста находит свое выражение в межфразовой синтаксической и семантической связности, что обеспечивает смысловую целостность текста.

Ключевые слова: *предложение, текст, язык, мышление, коммуникация, межфразовая связность, динамика, экспрессия, эффект напряжения, ритмичность*

Одна из кардинальных проблем теоретического языкознания – взаимодействие языка и мышления – приобретает свою актуальную значимость при обращении к проблемам текста, являющегося одной из основных единиц коммуникации, независимо от форм ее материальной репрезентации.

В явной, а чаще всего в скрытой форме, эта проблема присутствует при обсуждении динамики языка вообще и динамики его конкретных единиц, в частности. При этом следует отметить, что динамика языка, как правило,

обсуждается сама по себе в отрыве от мышления, что методологически неправильно, ибо такой ракурс рассмотрения динамики конкретных языковых единиц отрывается от носителя языка, а точнее, от психофизиологической локализации этих единиц в процессе их генерации и реализации в речевой деятельности, о чем наглядно свидетельствуют определения динамики в словарях лингвистических терминов [1, с. 135].

«Проблема адекватности вербального выражения мышления, − пишет Г.В. Колшанский, − может быть по существу решена в том случае, когда языковые средства будут рассматриваться по их функциям, участвующим (но не препятствующим) в обнаружении движения мысли» [4, с. 49].

Этот тезис, как нам представляется, имеет глубокий программный смысл. Прежде чем остановиться на рассмотрении некоторых форм реализации динамики в синтаксисе предложения и текста, обратимся к самому понятию динамики в ее традиционном и нетрадиционном аспектах.

Динамика и связанные с ней формы движения материи являются имманентым свойством системы любого естественного языка и могут рассматриваться как в плане диахронии, так и в плане синхронии.

Динамика в диахронии в ее традиционном понимании обычно связывается с понятием языковых изменений, в результате которых появляются качественно новые языковые элементы, новые связи и функции, а старые исчезают. Такая динамика устанавливается в исторической ретроспективе. Причем проявление исторической динамики может быть отмечено и в синхронии как сосуществование некоторых конкурирующих форм и функций.

Другая форма проявления динамики (отнесем ее к нетрадиционному аспекту) связана не с историческими изменениями, а с внутрисистемными отношениями как движение и взаимодействие различных форм языковых единиц.

Нетрадиционный аспект рассмотрения динамики охватывает все уровни неязыковой структуры и всю иерархию языковых единиц.

Долгое время было принято считать, что наиболее подвижную часть грамматики представляет собой морфология, а синтаксис описывает неподвижную, статическую часть грамматики. Однако в связи с задачами системного описания синтаксиса предложения понятие динамики стало постепенно переноситься и на уровень синтаксиса предложения, которое стало трактоваться как объемная динамическая единица [7]. Под динамикой предложения стали понимать взаимодействие его различных форм и их взаимные превращения, имеющие характер внутрисистемных синтаксических процессов [5].

Чем же обусловлена динамика в синтаксисе предложения?

Указывая на многоликость проявления динамики в синхронии (колебания нормы, взаимоотношения одинаково правильных вариантов, определенная свобода перестроек в синтаксисе, сдвиги актуального членения предложения относительно его грамматического членения и ряд других факторов), некоторые лингвисты склонны в качестве одного из главных внутрисистемных факторов движения видеть асимметричный дуализм языкового знака [3, с. 5].

Но ассиметричный дуализм языкового знака и как его следствие − асимметрия плана выражения и плана содержания – является лишь одним из факторов, предопределяющих динамику в синтаксисе. Однако он ни в коей мере не является главным.

Доминирующим фактором, предопределяющем динамику языковых единиц на различных уровнях языковой структуры, является динамический характер самого мышления и его избирательность по отношению к языку, образующих сложную систему «мысль-язык», которая «… отнюдь не является жесткой, как это было бы при тождестве мышления и речи, а, напротив, весьма подвижной и динамичной, позволяющей использовать в процессе мышления самые различные языковые средства и всевозможные условные знаки для выражения понятий» [8, с. 5].

Динамический характер системы «мысль-язык» позволяет в контекстной языковой форме выразить многообразие закономерных связей между предметами и явлениями объективного мира, а также субъективный мир самого говорящего.

Синтаксис, организуя в форме предложения-высказывания или текста определенное мыслительное содержание, эксплицирует динамику более наглядно и однозначно. Частыми факторами, детерминирующими синтаксическую динамику в рамках предложения, актуализированного в речи, являются логико-семантические, эмоционально-экспрессивные и прагматические факторы.

Динамика в синтаксисе предложения проявляется в изменении синтаксической конфигурации предложения за счет изменения следования структурных компонентов, за счет включения ономатологических усилителей, а также за счет модификаций грамматических категорий.

Независимо от того, какими частными факторами предопределена динамика в синтаксисе предложения, в конечном итоге она может быть систематизирована в виде конкретных синтаксических парадигм.

Динамика в синтаксисе предложения, детермирированная смысловыми факторами, имеет место, как правило, только в сфере предикации.

Анализ факторов и механизма динамики в синтаксисе отдельного предложения является лишь одним из этапов в исследовании взаимоотношения языка и мышления при конструировании коммуникативно значимых единиц. Следующий этап – выявление динамики в синтаксисе целого текста, что в

конечном итоге должно привести к более углубленному познанию существующих закономерностей реализации динамики на синтаксическом уровне. Одна из составных задач такого анализа – это выявление механизма динамики мышления и его реализации в тексте. Рассмотрение динамики в синтаксисе текста позволит выявить механизм синтаксической организации текста с целью построения научно обоснованной и систематизированной теории текста в рамках коммуникативной лингвистики. Здесь проблема динамики тесно связана с целым рядом таких сопредельных проблем, как: функциональная типология синтаксических единиц различных классов текста, текстовая функция синтаксических единиц более низшего порядка по сравнению с текстом, вопросы модальности текста, категория подтекста и ряд других частных вопросов, представляющих определенных интерес для теории коммуникации.

Постулат о том, что текст представляет собой семантически и синтаксически сложную структуру, а, следовательно, соотносится с понятием смысла и синтаксиса, сомнению не подлежит. Он имплицирует наличие иерархической системы, состоящей их определенных частей, взаимосвязанных друг с другом по принципу логической и прагматической целесообразности. Это обстоятельство диктует и настоятельную необходимость ввести понятие детерминированных связей, т. к. принципиально важное значение при анализе смысловой и синтаксической структуры текста приобретает выявление связей сосуществования, связей случайных и связей необходимых.

Установление постоянных взаимосвязей языковых единиц в тексте и достигаемого ими определенного прагматического эффекта позволит постулировать целому классу или различным классам языковых единиц определенные свойства, т. е. позволит констатировать наличие необходимых связей [2; 6].

Динамика в синтаксисе текста обусловлена прежде всего тем, что текст – феномен семантической природы, что свидетельствует об изоморфизме динамики как на уровне предложения, так и на уровне текста. Семантическая структура текста как область отображения внеязыкового содержания оказывается связанной с динамической структурой речевой деятельности человека [9, с. 38].

Значительный интерес в плане динамики представляет собой текст художественной литературы как особое явление в ряду лингвистических объектов. Его особенность состоит в том, что этот класс текста проявляется одновременно и в статике, и в динамике.

Статическим он оказывается в силу того, что является неизменным в своих формально-содержательных характеристиках, динамика же его – в развертывании содержания в процессе восприятия читателем содержания этого текста.

Факторами динамики на уровне текста выступают: имманентная категория художественного текста – подтекст, ориентированная на творческое восприятие, самым непосредственным образом связанное с динамикой мышления, его опережающим характером по отношению к языку, а также опережающим характером эмоционально-окрашенного мышления по сравнению с более сложной ступенью абстрактного мышления, реализующегося в языке.

На уровне текста средства реализации динамики вступают во взаимоотношения с категорией экспрессии, способствую создания эффекта напряжения и ритмичности художественного текста. Текст является самым идеальным условием, где неотмеченные синтаксические единицы могут получать экспрессивно-содержательную значимость. Здесь все зависит от того, как эти формы сополагаются друг с другом и противопоставляются друг друга.

Рассмотрим одну из возможностей реализации динамики в художественном тексте на примере сталкивания нейтральных экспрессивных форм синтаксиса.

По улице столицы мчится вприпрыжку молодой еще человек. Его движенья веселы, бойки; глаза сияют, ухмыляются губы, приятно алеет умиленное лицо... Он весь − довольство и радость.

Что с ним случилось? Досталось ли ему наследство? Повысили ли его чином? Спешит ли он на любовное свиданье? Или просто он хорошо позавтракал — и чувство здоровья, чувство сытой силы взыграло во всех его членах? Уж не возложили ли на его шею твой красивый осьмиугольный крест, о польский король Станислав!

Нет. Он сочинил клевету на знакомого, распространил ее тщательно, услышал ее, эту самую клевету, из уст другого знакомого − и сам ей поверил.

О, как доволен, как даже добр в эту минуту этот милый, многообещающий молодой человек! (И. С. Тургенев. Довольный человек).

В данном тексте динамика и экспрессия возникают за счет соположения разнородных синтаксических структур. Напряжение реализуется прежде всего дистантным повторов словосочетания «молодой человек» и местоимения «он». В первом абзаце динамизм создается за счет однородных членов в повествовательном предложении. Во втором абзаце эффект напряжения достигается за счет следующих друг за другом вопросительных предложений. В третьем абзаце наличествуют категорическое отрицание «нет» и повествовательное предложение. В четвертом абзаце динамизм реализуется восклицательным предложением.

Динамика и экспрессия в художественном тексте неразрывно связаны с эффектом напряжения текста, а именно, с эмфатическим напряжением, состоящим в повышенной эмоциональной насыщенности какого-либо отрезка речевой цепи и проявляющимся как в интонации, так и в отборе слов в

строении предложения. Динамика мыслительного акта и связанный с ней эффект напряжения текста возникают за счет неразрешения ожидания получателя информации, что и провоцирует дальнейшее развертывание текста. Обязательные условия для реализации напряжения: отправитель и получатель информации, репертуар определенных языковых средств, а также другие паралингвистические индикации, связанные с различными психическими комплексами и ассоциациями.

Примером динамического описания может служить текст, в котором динамика реализуется взаимодействием утвердительных и отрицательных конструкций. Эффект напряжения достигается и наличием побудительных предложений:

Есть люди, которые знают и знают, что знают. Задавайте им вопросы! Есть те, которые знают и не знают, что знают. Они забывчивы. Напоминайте им! Есть люди, которые не знают и знают, что не знают. Они нуждаются в руководстве. Научите их! Есть люди, которые не знают и не знают, что не знают. Они невежественны. Сторонитесь их! (Ал-Халил).

Механизм взаимодействия динамики, экспрессии и напряжения можно проследить и на сегментах текста значительно большего протяжения, чем один абзац или два. Создание динамического экспрессивного значения, обусловливающее напряжение текста, можно эксплицировать и в рамках целой главы или целого художественного произведения. В этой связи уместно вспомнить рассказ А. П. Чехова «Моя она», который начинается такими словами:

Она, как авторитетно утверждают мои родители и начальники, родилась раньше меня. Правы они или нет, но я знаю только, что я не помню ни одного дня в моей жизни, когда бы я не принадлежал ей и не чувствовал над собой ее власти.

Все последующее изложение как будто бы подтверждает возникающую у читателя гипотезу о том, что «она» − это возлюбленная или жена повествователя. А кончается рассказ так:

Хотите знать ее имя? Извольте… Оно поэтично и напоминает Лилю, Лелю и Нелли… Ее зовут – лень.

Таким образом, динамика в синтаксисе текста, детерминированная динамикой мышления и семантикой, находит свое выражение в межфразовой синтаксической и семантической связанности, что обеспечивает смысловую целостность текста и формирует определенную перспективу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва: Сов. энциклопедия, 1966.
2. Инфантова Г.Г. Современные тенденции реализации текстовых категорий цельности, связности и расчлененности // Филологические наука. 2008, № 6, с. 74-78.
3. Ковалева Л.М. К вопросу о динамике в синхронии // Теоретическая грамматика германских и романских языков. Иркутск, 1972, с. 3-12.
4. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура текста. Москва: Наука, 1984.
5. Малинович Ю.М. К динамике в синтаксисе разговорной речи // Теория и практика лингвистического описания разговорной речи. Горький, вып. 7, 1976, с. 26-31.
6. Мамедов Н.Ш. Текст и языковая коммуникация. Баку: Мутарджим, 2019, 252 с.
7. Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса. Москва, 1974.
8. Соколов А.Н. Внутренняя речь и мышление. Москва: 1968.
9. Сыров И.А. Способы реализации категории связности в художественном тексте. Москва: МПГУ, 2005.

CÜMLƏ VƏ MƏTN SİNTAKSİSİNDƏ DİNAMİKANIN REALİZƏ EDİLMƏSİ

XÜLASƏ

Məqalədə cümlə və mətn sintaksisində dinamikanın realizə edilməsinin bəzi formaları nəzərdən keçirilir. Mətn problemlərinə müraciət edərkən dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dinamika və onunla əlaqəli materiyanın hərəkət formaları həm diaxron planda, həm də sinxron planda nəzərdən keçirilə bilər. Cümlə sintaksisində dinamika struktur komponentlərin ardıcıllığının dəyişməsi hesabına cümlənin sintaktik konfiqurasiyasının dəyişməsində özünü göstərir. Cümlə sintaksisində dinamika yalnız predikasiya sahəsində yer tutur. Ayrıca cümlənin sintaksisində dinamikanın mexanizm amillərinin təhlili kommunikativ vahidlər qurularkən dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqinin əhəmiyyətli mərhələlərindən biridir. Mətn sintaksisində dinamikanın nəzərdən keçirilməsi kommunikativ dilçilik çərçivəsində mətnin sintaktik təşkilinin mexanizmini aydınlaşdırmağa imkan verir. Mətn məna və sintaktik strukturunu təhlil edərkən birgə əhəmiyyət göstərən dil vahidlərinin əlaqələrinin müəyyən edilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Mətn səviyyəsində dinamikanı realizə edən vasitələr ekspressiya kateqoriyası ilə qarşılıqlı əlaqəyə girərək mətnin gərginlik effektinin və

ritmikliyinin yaranmasına şərait yaradır. Mənt sintaksisində dinamika komponentlər arasında sintaktik və semantik əlaqələrdə ifadə olunur. Bu isə mətnin məna bütövlüyünü təmin edir.

Açar sözlər: *cümlə, mətn, dil, təfəkkür, kommunikasiya, ifadələrarası əlaqəlilik, dinamika, ekspressiya, gərginlik effekti, ritmiklik*

IMPLEMENTATION OF THE DYNAMICS IN THE SYNTAX OF THE SENTENCE AND THE TEXT

SUMMARY

The article discusses some forms of implementation of dynamics in the syntax of sentence and text. In discussing the problems of the text, the interaction of language and thinking takes on topical importance. Dynamics and related forms of motion of matter can be considered both in terms of diachrony and in terms of synchrony. The dynamics and related forms of motion of matter can be considered both in terms of diachrony and in terms of synchrony. The dynamics in the syntax of the sentences is manifested in a change in the syntactic configuration of a sentence due to a change in the sequence of structural components. The dynamics in the syntax of the sentences takes place only in the sphere of predication. The analysis of factors and the mechanism of dynamics in the syntax of an individual sentence is one of the stages in the study of the relationship between language and thinking in the construction of communicative units. Consideration of the dynamics in the syntax of the text makes it possible to identify the mechanism of the syntactic organization of the text within the framework of communicative linguistics. When analyzing the semantic and syntactic structure of the text, it is important to identify the links of the coexistence of linguistic units. At the text level, the means of realizing dynamics enter into a relationship with the categories of expression, contributing to the creation of the effect of tension and rhythm of the text. The dynamics in the syntax of the text finds its expression in the interphrasal syntactic and semantic cohesion, which ensures the semantic integrity of the text.

Key words: *sentence, text, language, thinking, communication, interphrasal connection, dynamics, expression, tension effect, rhythm*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, profesor Validə İsazadə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLNAR TARIYEL QIZI İSMAYILOVA,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
e. posta: gulnar.ismayilova @ inbox. ru

DİVAN STRUKTURUNDA DİL VƏ ÜSLUB SƏNƏTKAR FƏRDİYYƏTİNİN ƏSAS GÖSTƏRICISI KIMI
(Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin divanları əsasında)

XÜLASƏ

Məqalədə fərqli bir dövrdə və yaradıcılıq mərhələsində yaşayıb yaradan – Yunus Əmrənin (XIII əsr) və Qazi Bürhanəddinin (XIV əsr) "Divan"ları nəzərdən keçirilərək hər iki sənətkarın fərdi üslubunu müəyyənləşdirən xüsusiyyətlər mövzu, dil, ideya-sənətkarlıq baxımından araşdırılır. Yunus Əmrə dini üslubun yaradıcılarından biri, Qazi Bürhanəddin isə klassik poetik ənənənin davamçısı kimi fərdi üslubi istiqamət və təmayüllərin nümayəndələri kimi təhlilə yönəldilir. Klassik ənənədən irəli gələn səciyyəvi məqamlar hər iki sənətkarın yaradıcılığında özünü göstərir. Ancaq eyni mövzuya fərdi yanaşmanın məxsusi yerini də burada xüsusi olaraq qeyd etmək lazım gəlir. Bu daha çox sırf lirik-aşiqanə mövzuda qələmə alınan nümunələrdə təsadüf olunmaqdadır. Divana daxil edilən nümunələrin əksəriyyəti bilavasitə əruz vəznli qəzəllərdən ibarətdir və onlarda hecaya məxsus bölgünün, ahəng və ritmin müəyyən əlamtələrini aydın surətdə görmək qeyri-mümkündür. Qəzəllərin dilində alınmalardan bütünlüklə imtina olunduğunu demək çətindir. Bu, hər şeydən əvvəl, klassik poetik ənənənin hələ də konkret bir yaradıcılıq təcrübəsində davam və inkişaf etdiyini göstərməkdədir.

Hər iki sənətkarı bir-birinə yaxınlaşdıran və bir-birindən ayıran məqamlar prinsipial meyarlar əsasında üzə çıxarılır,onların dil və üslubunda nəzərə çarpan əlamət və xüsusiyyətləri divanların tematik bölgüsində, fərdi özünü ifadə vasitələrində və leksik vahidlərin işlənilmə tezliyində axtarmaq obyektiv elmi nəticələrə gəlməyə imkan yaradır. Hər iki sənətkar ayrı-ayrı dövrlərdə yaşasalar da, onları bir ədəbi-bədii təcrübədən, ortaq mədəni dəyərlərdən qaynaqlanan yaradıcılıq ənənələri birləşdirir, bu yaradıcılıq birliyinin və oxşarlığının konkret və fərqli sənətkarlıq məziyyətləri tədqiqata cəlb olunur.

Açar sözlər: Divan ədəbiyyatı, dil və üslub, təsəvvüf, klassik irs, yaradıcılıq ənənəsi, dini-kononik mətn, leksik vahidlər, klassik dini üslub, sənətkar fərdiyyəti.

Türk xalqlarının ədəbi-bədii təcrübəsində divan ədəbiyyatının yaranması və inkişafı islam dininin meydana gəlməsindən sonrakı bir dövrə təsadüf edir. Bu, eyni zamanda dini-islami dəyərlərin bir mövzu istiqaməti kimi divan ədəbiyyatında aparıcı mövqe qazanmasına gətirib çıxarmışdır.

Divan ədəbiyyatı mövzu baxımından seçimli bir xüsusiyyət daşıyır. Bu doğru qənaətdir ki: "Divan ədəbiyyatında əsərlər mövzuca fərqlənir. Dini-irfani əsərlər, hədis, kəlam, təfsir, surnamə, pəndnamə, nəsihətnamə, münşaat, tarix, təsəvvüf, qazavatnamə, bəqayinamə, qisasi-ənbiya, məqtəl, mənaqibnamə, səyahətnamə, təzkirə, səfarətnamə, tərcümələr, qamuslar və s. müxtəlif mövzuda olan əsərlər bir-birindən seçilir." [2, s.153]

Bu mülahizələrdən də göründüyü kimi, divan ədəbiyyatı yalnız ənənəvi klassik üslubda qələmə alınan lirik-aşiqanə qəzəllərdən, qəsidələrdən və digər janrlarda yaranan, bir toplu halında cəmlənən əsərlərdən ibarət deyil. Belə bir xüsusiyyət divanın mürəkkəb struktur əlamətlərə malik olduğunu bir daha əyani şəkildə təsdiqləməkdədir.

Türk xalqlarının on üç və on dördüncü yüzilliklərdə yaranan divan ədəbiyyatı nümunələri də bu baxımdan istisna deyil. Yunus Əmrənin və Qazi Bürhanəddinin divanları bu istiqamətdə fikir söyləməyə yetərincə imkan verir. Onu bəri başdan qeyd etmək lazımdır ki, hər iki sənətkarın yaradıcılığında divan müstəsna yerlərdən birini tutur. Divanlar mövzu, ideya-bədii baxımından fərqləndiyi kimi, dil-üslub və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə də seçilir. Üslubun fərdi və ümumi (qrup, məktəb, cərəyan) xarakter daşıması sənətkarın dünyagörüşü, yetişdiyi ədəbi mühit və yaşayıb-yaratdığı ictimai şəraitlə sıx bağlı bir məsələdir. Bir qədər əvvəl qeyd olunduğu kimi, Yunus Əmrə XIII yüzillikdə, Qazi Bürhanəddin isə XIV yüzillikdə yaşayıb-yaradan sənətkardır. Burada ədəbi dövrün və yaradıcılıq mərhələsinin tələblərindən irəli gələn xüsusiyyətlər də nəzərə alınmalıdır. Divan strukturunda ədəbi dilin məxsusi rolu, əhəmiyyətli dərəcədə iştirakı da mütləqdir. Elmi-nəzəri fikirdə üslubla dil arasında bərabərlik işarəsi qoyulan, onları eyni məxrəc altına gətirən mülahizələr də bunu əyani surətdə təsdiqləməkdədir: "...hər hansı bir yazıçının yaradıcılığına xas olub əsərlərində təkrar edilən əsas ideya-bədii xüsusiyyətlərin məcmusu, yazıçının dünyagörüşünü və onun əsərlərinin məzmununu təyin edən əsas ideyalar, həmin yazıçının təsvir etdiyi süjetlər və xarakterlər dairəsi, onun üçün tipik olan bədii təsvir vasitələridir." [3, s.200]

Məlum məsələdir ki, hər iki sənətkar ayrı-ayrı dövrlərdə yaşasalar da, onları bir ədəbi-bədii təcrübədən, ortaq mədəni dəyərlərdən qaynaqlanan yaradıcılıq ənənələri birləşdirir. Əlbəttə, bu yaradıcılıq birliyinin və oxşarlığının konkret və fərqli sənətkarlıq məziyyətləri də var.

Klassik ənənədən irəli gələn səciyyəvi məqamların hər iki sənətkarın yaradıcılığında özünü göstərməsi təbiidir. Ancaq eyni mövzuya fərdi yanaşmanın məxsusi yerini də burada xüsusi olaraq qeyd etmək lazım gəlir. Bu daha çox sırf lirik-aşiqanə mövzuda qələmə alınan nümunələrdə təsadüf olunmaqdadır. Doğru

olaraq türkiyəli tədqiqatçılar Yunus Əmrənin yaradıcılığında lirik-aşiqanə mövzuda qələmə alınan nümunələri məcazi və gerçək eşq deyə iki qismə ayırırlar: "Kayaların bile nabzında atan, topraktan bile buğu-buğu göge ağan, bülbülün şakımasında nağme, gülün ülümsemesinde renk ve koku olan canlıları zebun eden, demirleri yumuşatan, yelle esen, günle doğan, Ay,la balkıyan, denizde köpürüp coşan, yazıda çağlayıp akan, her zerrede hüküm yürüten, her vara varlıq veren aşktır, aşk." [1, s. 105]

Hər iki sənətkarın dil və üslubunda nəzərə çarpan əlamət və xüsusiyyətləri divanların tematik bölgüsində, fərdi özünü ifadə vasitələrində və leksik vahidlərin işlənilmə tezliyində axtarmaq obyektiv elmi nəticələrə gəlməyə imkan yaradır.

Yunus Əmrənin "Divan"ında ərəb-fars mənşəli sözlərin işlənilmə ənənəsi təxminən o dövrün şifahi nitqindəki alınmaların ümumi səviyyəsini nümayiş etdirir ki, bu da bir sənətkar-ozan kimi onun geniş xalq kütlələri içərisində mütəmadi olaraq gəzib dolaşmasından, canlı şifahi dilin real imkanlarından yaradıcılıqla bəhrələnməsindən irəli gəlir. Divana daxil edilən nümunələrin əksəriyyəti bilavasitə əruz vəznli qəzəllərdən ibarətdir və onlarda hecaya məxsus bölgünün, ahəng və ritmin müəyyən əlamtələrini aydın surətdə görmək qeyri-mümkündür. Qəzəllərin dilində alınmalardan bütünlüklə imtina olunduğunu demək çətindir. Bu, hər şeydən əvvəl, klassik poetik ənənənin hələ də konkret bir yaradıcılığın təcrübəsində davam və inkişaf etdiyini göstərməkdədir.

İslami dəyərlərdən bəhrələnmə və bu dəyərlərin mübəlliği olmaq Yunus Əmrənin "Divan"ının dil və üslubuna əsaslı şəkildə təsir göstərir. Dini-kanonik mətnlərdən və sufi-təsəvvüfi ideyalardan başlanğıcını götürən, yaradıcılığının mühüm hissəsini təşkil edən poetik nümunələr Yunus Əmrəni orta əsrlərin klassik poeziyasında aparıcı bir yaradıcılıq təmayülünün – dini üslubun davamçısı kimi təqdim etməyə kifayət qədər əsas verir. Şübhə yoxdur ki, dini, sufi-təsəvvüfi mövzulu nümunələr gerçək (real) lirik-aşiqanə mövzulu nümunələrlə müqayisədə üstünlük qazanmaqdadır.

Maraq kəsb edən bir xarakterik cəhət də odur ki, Yunus Əmrənin "Divan"ında elə nümunələr var ki, orada dünyəvi eşqlə platonik eşq bir vəhdət halındadır, ayrı-ayrı beytlərdə ifadə olunan fikir və düşüncələr sonralar vahid bir konsepsiya şəklinə gətirilir:

Helal kıldı maşuka aşık kendi kanını
Maşuk nakşından okur aşk eri Kuranını

Yardan ayrı olunca asılıp ölmek yeğdir
Aşık kendi bırakır boynuna urganına

Gitmez aşk gözünden hergiz maşuk hayalli
Nitekim Zilha verir Yusufun nişanını [1, s. 169]

Dini-ürfani səpkili şeirləri içərisində Yunus Əmrənin gəraylıları və qoşmaları mühüm yerlərdən birini tutur. Həmin nümunələr ritual mahiyyətinə, icra olunma mövqeyinə görə janr baxımından ilahilərlə yaxından səsləşir. Təkrarlanan, zikir və ifa prosesinin tələbləri nəzərə alınan misralarda ritm, avaz və təkrarlanma tərzi şeirin mövzusu və icra olunma mahiyyəti barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Məhəmməd Peyğəmbərə həsr olunan "Adı güzel kendi güzel Muhammed" qoşması bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Qoşmada islam dininin dayaqları hesab olunan müqəddəs şəxslərin adı çəkilir, onların din yolunda xidmətləri dilə gətirilir:

Canım kurban olsun senin yoluna
Adı güzel kendi güzel Muhammed
Gel şefaat eyle kemter kuluna
Adı güzel kendi güzel Muhammed

Mümin olanların çokdur cefası
Ahiretde olur zevk u safası
On sekiz bin alemin Mustafası
Adı güzel kendi güzel Muhammed [4, s. 373]

Tədqiqatçılar Yunus Əmrənin məhəbbət konseptini belə izah edirlər: "Yunus Əmrəyə görə, əsl məhəbbət İlahi məhəbbətdir. Yalnız öz varlığından, maddi dünyadan imtina edib Allaha qovuşmaq istəyənlər eşqin mənasını başa düşə bilərlər. Eşq vəhdəti-vücud nəzəriyyəsi çərçivəsində məhdudlaşır. İnsan Allahın bir zərrəciyi olduğu üçün eşqin ən mükəmməlini İlahi birlikdə tapır və "bir zərrəcə Haqdan başqa gözüm nəsnə görməz mənim" deyirdi." [7, s.122-131]

Belə bir özünəməxsus yaradıcılıq keyfiyyətləri Yunus Əmrənin sənətkar fərdiyyətinə orijinal məziyyətlər gətirir. Bir sənətkar kimi Yunus Əmrəni klassik dini üslubun davamçısı kimi təqdim etməyə kifayət qədər əsas verir. O, Allah və tanrı dərgahına gedən yolu eşqsiz təsəvvürə gətirməyin mümkün olmadığını dilə gətirir, "Yunusda Allah, tanrı, yerin-göyün yaradıcısı olan vahid, şəriksiz, məkansız qüdrət haqqında misralarla, başa-baş şeirlərlə qarşılaşırıq. Yunus Allaha elm yolu ilə deyil, eşq yolu ilə qovuşur." [8, s. 12-13]

Qazi Bürhanəddinin "Divan"ında əruz vəzninin tələbləri yetərincə qorunub saxlanılır, klassik səpkidə qələmə alınan nümunələrdə isə heca vəzninə məxsus əlamətləri görmək çətindir. Şairin qəzəlləri klassik üslubun normalarına tamamilə cavab verir. Divanın leksikasında "aşıq" və "məşuq" anlayışları Yunus Əmrədən fərqli olaraq müstəqim şəkildə işlənilməsi ilə əlamətdarlıq qazanır. Yunus Əmrədə bu, insan – fərd və Allah – tanrı səviyyəsinə qaldırılır.

Qohumluq bildirən sözlər, bitki adlarını bildirən sözlər, quş adları, heyvan adları, musiqi alətlərinin adları, bədən üzvlərinin adları, məişət əşyalarının adları,

geyim, bəzək və parça adları, ərzaq, xörək, içki adları, xəstəlik adları, hərbi terminlər, silah və ov əşyalarının adları, peşə və sənət, vəzifə bildirən sözlər, mücərrəd məna və dini etiqad bildirən sözlər, əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər. zaman və məkan anlayışlarını bildirən sözlər, miqdar və sıra bildirən sözlər, tikili və tikinti materaiallarının adları, hal-hərəkət bildirən sözlər, ədəbi terminlər Qazi Bürhanəddin "Divan"ının leksik-semantik mənzərəsini bütün təfərrüatı ilə əks etdirməkdədir. Bu faktların özü bir daha onu təsdiqləyir ki, Qazi Bürhanəddin "Divan"ı ənənəvi tərtib prinsipləri ilə yanaşı, özünəməxsus, fərdi üslubu keyfiyətləri ilə də seçilir. Belə bir səciyyəvi cəhəti divanın üslubunda araşdıran tədqiqatçılar bu qənaətə gəlirlər ki: "Divanı diqqətlə araşdırdıqdan sonra biz bir sıra xüsusiyyətlər aşkara çıxardıq. Birinci xüsusiyyət divanın şeirlərinin üslubundakı çox ciddi dialekt, leksik və qrammatik fərqlərdən ibarətdir. Burada türk dillərinin müxtəlif qruplarına məxsus dil xüsusiyyətləri özünü göstərir. Elə buna görə də mərhum tədqiqatçı, divanın nəşrləri və dili barədə bir neçə tədqiqatın müəllifi olan prof. Vaqif Aslanov divanı türk dillərinin arxaik dialektlərini öyrənmək üçün mənbələrdən biri kimi tədqiqata cəlb etmişdir." [5, s. 191]

Dövrün dialekt və şivələrindən sənətkarlıqla istifadə olunması Qazi Bürhanəddinin fərdi üslubunun müəyyənliyini üzə çıxaran vasitələrdən biridir. Bəzən klassik üslubun təsirindən irəli gələn məziyyətlərlə yanaşı, türk mənşəli söz və ifadələrin divanın ayrı-ayrı nümunələrində işlədilməsi hallarına da rast gəlinməkdədir. Nümunə kimi gətirilən aşağıdakı qəzəldə belə bir məziyyətlər özünü göstərir:

Apardı bənüm könlüm bir dilbəri-məstanə,
Boynına taxıb zülfin iləddü şəbistanə.

Saidləri göstərdi canuma yədi-beyza
Andın bərü bağlandum bən eşq ilə dəstana.

Mərdümlik edüb gözüm saçalı sana incü,
Bən dəxi quşanmışam uş eşqünə mərdanə

Könül topını saldum cövkanına zülfünün,
Kimün var isə eşqi uşda, gələ meydana. [4, s. 331-332]

Gətirilən nümunələrdən də bəlli olduğu kimi, hər iki sənətkarın divanında ədəbi dilin şifahi normalarından yaradıcı surətdə istifadə olunması fərdi üsluba təsirsiz ötüşmür, burada klassik ənənədən irəli gələn xüsusiyyətlər yerli dialekt və şivələrlə üzvi bir vəhdət yaradır. Belə bir yaradıcılıq məziyyətlərini Yunus Əmrənin və Qazi Bürhanəddinin "Divan"larında yaxından izləmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Abdülbaki Gölpinarlı. Yunus Emre Hayatı ve bütün şiirleri, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, IX Basım, 2018.
2. Əlyar Səfərli. Divan ədəbiyyatı sözlüyü, Redaktorlar: Xəlil Yusifli, filologiya elmləri doktoru, professor, Günal Səfərli, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı: "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2015.
3. Əziz Mirəhmədov. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti, Elmi redaktoru M. Aslanov, Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1978.
4. Qazi Bürhanəddin. Divan, Ön söz, tərtib və lüğətin müəllifi: filologiya elmləri doktoru, professor Əlyar Səfərli, Redaktor: Samət Əlizadə, Rəyçilər: prof. Malik Mahmudov və prof. Vasim Məmmədəliyev, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988.
5. Rəhim Əliyev. Nəsimi və klassik dini üslubun təşəkkülü (Qazi Bürhanəddin və Nəsimi divanları əsasında), Rəyçilər:f.e.d. Nazif Qəhrəmanov, Kamil Hüseynoğlu, Bakı: "Nafta- Press" nəşriyyatı, 2006.
6. Yunus Emre ile Aşk Yolculuğu, Hayatı ve Seçme Şiirleri, Hazırlayan Mustafa Tatcı, İstanbul, H. Yayınları: 82, 3 Basım, 2018.
7. Yusif Rüstəmov. Türk fikir tarixi haqqında mülahizələr, Elmi redaktor: Nizami Cəfərov, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor, Bakı: "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, 2005.
8. Yunus İmrə, Aşıq Veysəl. İki zirvə, (Şeirlər), Tərtib edəni və çevirəni Məmməd Aslan, Redaktoru və ön sözün müəllifi Bəxtiyar Vahabzadə, Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1982.

Gulnar Ismayilova

Language and style in the structure of the Divan as the main indicator of the individuality of the poets (Based on the Divans of Yunus Emre and Gazi Burhanaddin)

SUMMARY

The "Divan" of Yunus Emre (XIII century) and Gazi Burhaneddin (XIV century), who lived, created at different times and the features that determine the individual style of both poets in terms of theme, language, ideas and craftsmanship are ivestigated in this article. Yunus Emre is one of the founders of the religious style, and Gazi Burhaneddin, as a follower of the classical poetic tradition who focuses on analysis as representatives of individual stylistic directions and tendencies. Moreover, the distinctive features of the classical tradition are reflected in the work of both poets. However, the special place of the individual approach to the same issue should be emphasized here which is more often case in the lyrical-romantic examples. Most of the examples included in the divan consist of ghazals

with direct eruz , and it is impossible to clearly see in them certain features of syllable division, harmony and rhythm. It is difficult to say that using of foreign words in the language of ghazals is completely rejected. First of all, the classical poetic tradition still continues and develops in a concrete creative practice.

The common and distictive features of two poets are revealed on the basis of principled criteria, the search for characteristics of their language and style in the thematic division of divans, individual means of expression and the frequency of lexical units allows to draw objective scientific conclusions. Although,both poets live in different periods, they are united by creative traditions based on a literary and artistic experience, common cultural values, and the concrete and different artistic merits of this creative unity and similarity are explored.

Keywords: *Divan literature, language and style, Sufism, classical heritage, creative tradition, religious-canonical text, lexical units, classical religious style, artist individuality.*

Гюльнар Исмайлова

Язык и стиль в структуре Дивана как главный показатель индивидуальности поэтов.
(По материалам Диванов Юнуса Эмре и Гази Бурханаддина)
РЕЗЮМЕ

Диван Юнуса Эмре (XIII век) и Гази Бурханеддина (XIV век), которые жили, создавали в разное время, и особенности, определяющие индивидуальный стиль обоих поэтов исследовано в этой статье. Юнус Эмре - один из основоположников религиозного стиля, а Гази Бурханеддин, как последователь классической поэтической традиции, делает акцент на анализе как представителя отдельных стилистических направлений и тенденций. Более того, отличительные черты классической традиции нашли отражение в творчестве обоих поэтов. Однако здесь следует отметить особое место индивидуального подхода к этому же вопросу, что чаще встречается в лирико-романтических примерах. Большинство включенных в диван примеров представляют собой газели с прямыми гаммами эруз, и в них невозможно четко увидеть определенные особенности слогового деления, гармонии и ритма. Сложно сказать, что использование иностранных слов в языке газелей полностью отвергается. Во-первых, классическая поэтическая традиция продолжается и развивается в конкретной творческой практике.

Общие и Несмотря на то что, оба поэты жили в разные периоды, их объединяют творческие традиции, основанные на литературном и художественном опыте, общих культурных ценностях, исследуются конкретные и разные художественные достоинства этого творческого единства и сходстваотличительные черты двух поэтов раскрываются на основе

принципиальных критериев, поиск особенностей их языка и стиля в тематическом разделении диванов, индивидуальных средств выражения и частотности лексических единиц позволяет сделать объективные научные выводы.

Ключевые слова*: диванная литература, язык и стиль, суфизм, классическое наследие, творческая традиция, религиозно-канонический текст, лексические единицы, классический религиозный стиль, индивидуальность художника*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Sevinc Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏHMƏDOVA GÜLNARƏ BABA QIZI
Filologiya elmləri namizədi, dosent
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gulnar_ahmed@mail.ru

MƏTNIN FORMALAŞMASINDA ZAMAN GÖSTƏRICILƏRININ ROLU

XÜLASƏ

Məqalədə zaman kateqoriyası olan temporallıq məfhumu mətnin mənasının aydın şəkildə başa düşülməsi imkanını müəyyənləşdirən amillərdən biri kimi nəzərdən keçirilir. Temporallıq mətndə obyektiv zamanı dəqiqləşdirmək məqsədilə istifadə olunan vasitədir. Temporallıq göstəriciləri dedikdə ilk növbədə bağlayıcıları, zaman semantikalı sözləri və zərfləri qeyd etmək lazımdır.

Ardıcıllıq münasibətlərinin formalaşmasından danışarkən zaman zərflərinin mətndəki daha önəmli rolu qeyd olunur. Bundan əlavə təhkiyəli mətnlərdə geniş yayılmış "and", "then", "for a time", "now" kimi temporallıq göstəricilərinin ikonik ardıcıllığı təmin etmə vasitələri nümunələr əsasında şərh olunur. Hadisəni zaman müstəvisində yerləşdirməklə onun keçmişdə, indiki zamanda və yaxud gələcəkdə baş verəcəyi məhz həmin temporallıq göstəriciləri sayəsində aşkar olur.

Zaman funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, təhkiyədə növbəti hadisənin başlanacağına işarə olunmasını "now" və "and then " nümunələrinin timsalında görmək olar. Bütün bunlarla yanaşı mətndə temporallığın mahiyyətinin açılmasında zaman semantikalı sözlər, zaman zərfləri, bağlayıcılar və digər vasitələrdən geniş istifadə edən müəllif təhkiyənin strukturunu, zaman ardıcıllığını, eynizamanlığı yaratmış olur. Müəyyən məlumatı oxucuya çatdıran bu markerlər mətndaxili əlaqəliliyi təmin etmiş olur.

Açar sözlər: temporallıq, mətndaxili əlaqə, temporal markerlər, ikonik zaman ardıcıllığı, zaman semantikalı sözlər.

Mətn dilçiliyi sahəsində mövcud ədəbiyyatdan məlumdur ki, mətnin həqiqi mənası qəbuledici tərəfindən yalnız müəyyən şərait çərçivəsində başa düşülə bilər. Real təhkiyə şəraitində sırf fel zamanının morfoloji əlamətləri bir çox hallarda və xüsusilə cümlə və mətnin mənasının başa düşülməsini tam şəkildə təmin edə bilməz. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, obyektiv zaman yalnız felin zaman formaları sistemində deyil, həmçinin bu sistemdən kənarda, digər dil vasitələrilə də ifadə olunur. Bu vasitələrdən biri temporallıq, yəni zaman kateqoriyası mətnin mənasının adekvat şəkildə başa düşülməsi imkanını müəyyənləşdirən amillərdən biridir.

Mətndə təzahür edən obyektiv zamanın müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələri zaman mənalarını ifadə etməyə xidmət edən funksional - semantik kateqoriyanın mövcudluğuna dəlalət edir. Temporallığın həm qrammatik – felin zaman formaları, zaman zərfləri, bağlayıcılar və zaman budaq cümləli mürəkkəb cümlə modelləri, həm də zaman semantikalı sözlərdən ibarət leksik ifadə vasitələri mətndə temporal ardıcıllığı təmin edən mühüm amillərdir. Bu məqamda temporallıq subyektin şüurunun mətn kommunikasiyası zamanı mətn şəklində çıxış edən obyektiv zaman strukturunu müəyyənləşdirmək qabiliyyəti kimi başa düşülür [5, 48]. Təhkiyəli mətnlərdə müəllifin məqsədinə uyğun təhkiyənin temporal sahəsini struktur cəhətdən bütövləşdirən və hətta bəzən məzmun-zaman emfazasının yaradılması üçün istifadə edilən bağlayıcılardan əlavə digər çoxsaylı zaman göstəriciləri mövcuddur ki, bunların arasında ilk növbədə zaman semantikalı sözləri və zərfləri qeyd etmək lazımdır. Zaman zərflərinin mətndə ardıcıllıq münasibətlərinin formalaşmasındakı rolu daha qabarıqdır.

Müxtəlif formal göstəricilərdən, xüsusilə zaman zərflərindən istifadə olunması nəticəsində özünü daha aydın şəkildə büruzə verən ikonik (tam üst-üstə düşən) ardıcıllıq təhkiyəli mətnlərdə geniş yayılmışdır. Bəzən ikonik zaman ardıcıllığı adlandırılan bu tip əlaqə mətn komponentlərinin ardıcıllığının köməyi ilə təsvir edilən situasiyanın xronoloji qaydasını əks etdirir. L.Luzinanın qeyd etdiyi kimi mətn-diskursda zaman ardıcıllığı zaman zərfliyinin ardıcıl yerləşdirilməsi ilə təmin olunur [7]. Bu funksiyada zaman zərflərinin işlənməsi daha çox səciyyəvidir və onlar əsasən cümlənin və yaxud onun hissəsinin əvvəlində yer tutur. Öz növbəsində bu cümlələr daha iri mətn vahidlərində abzaslarda ön mövqedə yerləşirlər. Bununla da müxtəlif zaman konstruksiyaları eyni zamanda abzasın sərhədini və digər abzasa keçidi göstərir. Formalaşan ardıcıl zaman zənciri mətnin koherentliyini yaradır. Belə bir nümunəyə baxaq:

But Kino's brain burned, even during his sleep, and he dreamed that Coyotito could read, that one of his own people could tell him the truth of things. And in his dream, Coyotito was reading from a book as large as a house, with letters as big as dogs, and the words galloped and played on the book. And then darkness spread over the page, and with the darkness came the music of evil again, and Kino stirred in his sleep; and when he stirred, Juana's eyes opened in the darkness. And then Kino awakened, with the evil music pulsing in him, and he lay in the darkness with his ears alert.

Then from the corner of the house came a sound so soft that it might have been simply a thought….Then Kino might have thought he had imagined the sound….

And now a wild fear surged in Kino's breast, and on the fear came rage, as it always did. Kino's hand crept into his breast where his knife hung on a string, and then he sprang like an angry cat, leaped striking and spitting for the dark thing he knew was in the corner of the house. He felt cloth, struck at it with his knife and missed, and struck again and felt his knife go through cloth, and then his head crashed with lightning and exploded with pain. There was a soft scurry in the doorway, and running steps for a moment, and then silence.(J. Steinbeck, The Pearl p. 35-36)

Bu çoxkomponentli mətnin formalaşmasında bir sıra formal əlaqə vasitələrinin iştirakı aydın görünür. Lakin zaman müstəvisində "and", "then", "for a time", "now" kimi temporallıq göstəriciləri mətndəki ikonik ardıcıllığı təmin edir. Bu temporallıq göstəriciləri mətndə hadisəni zaman çərçivəsində yerləşdirərək hadisənin artıq baş verdiyini, hal-hazırda cərəyan etdiyini və daha sonra olacağına işarə edirlər.

Qeyd edilən temporal vasitələr "and", "then" və "now" müasir terminlərdən istifadə etsək, *foregrounding* -yəni, yeni informasiyanın daxil edilməsi kimi mətnyaradıcı funksiyanı həyata keçirir. Cümlənin əvvəlində işlənən temoprallıq göstəricilərinin bu tip funksiyası diqqəti xüsusilə cəlb edir belə ki, mətnin formalaşmasında həlledici rol oynayan "then" zərfi həm əvvəlki kontekstə istinad edərək diqqəti keçmişə yönəldir və eyni zamanda, yeni informasiya göstəricisinə çevrilərək mətnin sonrakı inkişafına təkan verir. Mətndə "now" zərfi də temporallıq göstəricisi olmaqla yanaşı, həm də məntiqi əlaqə vasitəsi kimi çıxış edir və təhkiyə boyu fikir ardıcıllığında yeni mərhələyə işarə funksiyası daşıyır.

"And" bağlayıcısı nəzərdən keçirdiyimiz mətnin əvvəlində yeni informasiya göstəricisi kimi çıxış edir. Mətnin sonuncu komponentlərindəki emfatik "and then " yalnız zaman ardıcıllığına deyil, həmçinin yeni bir hadisənin mətnin informasiya strukturuna daxil edilməsinə işarə edir.

Mətnin məzmun cəhətdən təşkili məsələsində I.Galperinin təhkiyəli mətnin məzmununa və yaxud ondakı informasiyaya semantik, diskursiv-praqmatik və koqnitiv aspektlərin birləşməsi kimi yanaşmasını daha məqsədəuyğun hesab edirik. [6,139] T. Givona görə, mətnin daxili strukturu bir neçə amil, o cümlədən mövzu və iştirakçı birliyi (topics-participants continuity), zaman birliyi (temporal continuity), məkan birliyi (spacial continuity), hərəkət birliyi (action or theme continuity) ilə şərtlənir [1,174]. Məzmunun bu cür strukturlaşması mətnin temporal birliyini təmin edən dil quruluşlarının informasiya strukturunun bizi maraqlandıran tərəfinin aşkarlanması və təsviri üçün əsas yaradır.

Məlum olduğu kimi, gündəlik həyatın reallığı dil daşıyıcısı üçün "burada" və "indi" anlayışları ətrafında cərəyan edir. Subyektin şüuruna temporallığın xas olduğu

ilə bağlı o, obyektlərin - mətnlərin zaman strukturlarını real olaraq qiymətləndirə bilir və bununla da mətn kommunikasiyası prosesində "zaman kəsiyində keçidlər" etmək qabiliyyətinə malikdir. Qəbuledici bu keçidləri ona öz keçmiş təcrübəsindən tanış olan temporal vasitələrin köməyi ilə edir. Bəzi tədqiqatçıların temporal markerlər adlandırdıqları həmin vasitələr hadisələrin cərəyan etdiyi cəmiyyət üçün səciyyəvi temporal-mədəni xüsusiyyətlərin eksplisit şəkildə büruzə verdiyi bədii mətnin elementlərini açmağa bir növ yardımçı olur. Bu temporal vasitələrin tədqiqi hadisənin temporal profili (temporal profile) anlayışı ilə üzvi surətdə bağlıdır. C.Harkness tərəfindən temporal profilin geniş tərifi verilmiş və cümlədə onun haqqında informasiyanın xəbərin fel formasında təqdim edildiyi göstərilmişdir [2,71]. Əlbəttə ki, bu müddəanın doğruluğuna şübhə etməyərək, eyni zamanda belə bir fikir irəli sürmək istərdik ki, zəruri olduğuna baxmayaraq, felin tərz-zaman formasının ehtiva etdiyi informasiya heç də həmişə kifayət deyil. Məsələ ondadır ki, cümlənin fel-xəbərinin mənasına eyni zamanda bir sıra parametrlər, o cümlədən qrammatik zaman, formanın tərz xüsusiyyətləri və digərləri təsir edir. Bu parametrlər müəyyən mətn çərçivəsində mövcud olaraq məzmun komponentləri temporal vasitələr olan kontekst ilə qarşılıqlı əlaqəyə girir. Güman etmək olar ki, istinad nöqtəsinə istiqamətlənmiş zamanı göstərərkən hərəkət, adətən, kommunikativ situasiya ilə şərtlənən müəyyənliklə səciyyələnməlidir. Həmin fikir təhkiyəli mətnin təşkili və qavranılmasında kontekstin vacibliyinə dəlalət edir. Lakin real təhkiyə şəraitində sırf fel zamanının morfoloji əlamətləri bir çox hallarda cümlənin mənasının başa düşülməsini tam şəkildə təmin edə bilməz. Məsələn,

Robert Jordan watched her climbing lithely up to his lookout post, the sauk over her shoulder, the bucket in one hand, her cropped head bright in the sun. *(E. Hemingway For whom the bell tolls. p. 286)*

Burada felin (watch) göstərilən formasının onun hansı mümkün lüğəvi mənasını (bir müddət ve yaxud əvvəldən sonadək seyr etmək) ifadə etməsi məlum deyil. [3] Biz güman edə bilərik ki, yalnız kontekstdəki digər vasitələr qəbulediciyə mətndəki real vəziyyəti ardıcıl anlamağa, onun zaman istinadını müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Lakin geniş qəbuledicinin oxucunun mətndəki hadisələri, onların zaman istinadlarını anlaması ardıcıllığını müəyyənləşdirən digər vasitələr də mövcuddur. Rəngarəng zaman və məntiqi mənalara malik zaman semantikalı sözlər, zaman zərfləri, bağlayıcılar və digər vasitələr mətnin temporal sahəsini təşkil edən mətn simvollarının kodlaşdırılması və açılması zamanı dil şüurunda məhz bu cür marker və yaxud açar rolunu oynayır. Praktik dil materialının təhlili ingilis dilində təhkiyəli

mətnlərdə zamanın əlavə ifadə vasitələrinin geniş şəkildə işlənməsini göstərir. Bu vasitələr müəllifin niyyətinə uyğun olaraq mətnin temporal sahəsini struktur cəhətdən nizamlayır və bəzən, hətta məzmun-zaman emfazasının yaranmasına xidmət edir:

We had won the town and it was still early in the morning and no one had eaten nor had any one drunk coffee and we looked at each other and we were all powdered with dust from the blowing up of the barracks, as powdered as men are at a threshing, and I stood holding the pistol and it was *heavy in my hand and I felt weak in the stomach when I looked at the guards dead there against the wall; they all as gray and as dusty as we were, but each one was now moistering with his blood the dry dirt by the wall where they lay. And as we stood there the sun rose oven the far hills and shone now on the road where we stood and on the white wall of the bannocks and the dust in the air was golden in that first sun and the peasant who was beside me looked at the wall of the barracks and what lay there and then looked at us and then at the sun and said, "Vaya, a day that commences. " (E. Hemingway For whom the bell tolls. p. 96)*

Bu nümunədə müəllif niyyəti mətn informasiyasının göstərilmiş hissəsinin təşkilində zaman semantikasına malik bir sıra sözlər, zaman zərfləri, bağlayıcılar vasitəsilə ifadə olunur. Bu amil mətni təşkil edən cümlələrin sintaktik xüsusiyyətləri ilə birgə zaman axınının tədricən hərəkəti effektini yaradır və qəbuledicinin fikrən də olsa gözləri önündə səhər erkən günəşin doğması və yeni bir günün başlanması ilə əvəzlənir *(early in the morning, and, the sun, now, and then, a day).* Bu və bu tipli temporal markerlərin mətnyaradıcı rolu onların spesifik bir məqamda işlənməsidir. Bu məqam mətnötürücüsünün niyyətinə uyğun qəbuledicinin bu və ya digər zaman formasının əsas kateqorial mənasının reallaşmasını birmənalı şəkildə fiksasiya etməli olduğu vaxt baş verir. Zaman semantikalı ifadələrin mənası mətndə bir hadisənin zamanı haqqında digər hadisənin zamanına münasibətdə üzə çıxır və ikinci hadisə yalnız mətnin bir hissəsinin başa çatmasından sonra məlum olur.

Mətndə istifadə olunan temporal vasitələrdən bəziləri *and, now* və *and then* fel-xəbərin mənası daxilində hərəkət etməli və mətndaxili lokal əlaqəliliyə də təkan verərək, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, *foregrounding* mətnyaradıcı funksiyasını həyata keçirir. Bu hadisənin linqvistik mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəyyən vasitələrin işlənməsi sayəsində dilin hər hansı bir elementi diqqət mərkəzinə çevrilir. Nəzərdən keçirdiyimiz mətnin sonuncu komponentlərindəki emfatik *and then* yalnız zaman ardıcıllığına deyil, həmçinin yeni bir hadisənin mətnin informasiya strukturuna daxil edilməsinə də işarə edir. Burada, hətta, emfatik *and then* ingilis cümləsində tez-tez

təsadüf olunmayan xəbərin ellipsisləşməsinə də şərait yaradır. Eyni sözlər *now* zərfinə də şamil edilə bilər. Burada faktiki olaraq *now* iki funksiya, yeni temporallığa işarə və hadisələrin inkişafında yeni bir mərhələnin başlanğıc göstəricisi funksiyasını yerinə yetirir.

Nəzərdən keçirdiyimiz temporal vasitələrin mətndə işləm məqamları bir sıra nəticələr irəli sürülməsinə imkan verir:

- Temporal markerlər mətnin zaman birliyini yaratmağa və/və yaxud onun davam etməsinə yardım edir
- Temporal markerlər mətni yaradan müəllifin ümumi niyyəti çərçivəsində mənayaradıcı funksiya daşıyır.
- Temporal markerlər mətnyaradıcılığı prosesin praqmatikasını və kommunikativ spesifikasını əks etdirir. Məsələn, mətnin informasiya komponentləri kimi bu vasitələr mətnə yeni informasiya daxil edilməsinə, yəni xəbərin mənası və funksiyası ilə bağlı informasiyanın müəyyən hissəsinin qabardılmasına şərait yaradır.
- Mətndə eyni zamanda, bir neçə temporal markerin işləm məqamları onların praqmatik baxımdan müxtəlifliyini və həm mətnin daxilində, həm də xaricində fəaliyyət qabiliyyətlərini aşkar edir.

Beləliklə, mahiyyət etibarilə, mətn qəbuledicisi üçün bir göstərici rolunu oynayan bu vasitələr müxtəlif informasiya yükünə malikdirlər və nəhayət, insanın müəyyən həcmdə informasiyanı öz yaddaşında saxlamaq qabiliyyətini nəzərə alaraq mətndə qlobal əlaqəliliyi təmin edən koqnitiv funksiya daşıyırlar.

Ədəbiyyat

1. Givon T. Beyond Foreground and Background. Coherence and Grounding in Discourse. Philadelphia 1984 p. 174-188.
2. Harkness J. Time Adverbials in English and Reference Time. Essays on Tensing in English. Ed. by Schopf – vol.1 – Tubingen: Niemeyer, 1989. p. 71-110
3. Hornby A.S. Advanced Learner's Dictionary of Current English – Oxford: Oxford university Press 1989. 1579 p.
4. Thompson S.A. "Subordination" and Narrative Event Structure . Coherence and Grounding in Discourse. Philadelphia 1984 p. 435-453.
5. Wald B. Cross-clause Relations and Temporal Sequence in Narrative and Beyond. Coherence and Grounding in Discourse. Philadelphia 1984 p. 481-542.
6. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва, 1981, стр. 139.
7. Лузина Л.Г. Распределения информации в тексте (когнитивный и прагматический аспекты) М., Институт науч. инф. по общ. наукам. РАН. 1996.139 с.

Gulnara Ahmadova

THE ROLE OF TIME INDICATORS IN TEXT ORGANIZATION

SUMMARY

The article is related with the concept of temporality, a category of time, which is considered as one of the factors that determines the possibility of a clear understanding of the text. Temporality is a tool used in the text to clarify objective time. Temporality indicators include, first of all, conjunctions, words with semantic meaning of time and adverbs.

When talking about the formation of sequence relationships, the more significant role of adverbs of time in the text is researched. Further, to which extent temporality indicators such as "and", "then", "for a time", and "now" provide an iconic sequence in the text, is explained on the basis of examples. By placing an event in the time expanse, occurring in the past, present or future, the reader becomes aware of the event tense due to these temporal markers.

In addition to performing the function of time, the examples with "now" and "then" apparently display the beginning of the next event in the narration. Along with all this, the authors, extensively using the words with time semantics or adverbs of time, conjunctions and other means in revealing the essence of temporality in the text, create the structure, sequence and timeliness of the narration. These markers provide intra-textual coherence conveying certain information to the reader.

Keywords: temporality, intratextual connection, temporal markers, iconic sequence of tenses, words with time semantics.

Гюльнара Ахмедова

РОЛЬ ИНДИКАТОРОВ ВРЕМЕНИ В ФОРМИРОВАНИИ ТЕКСТА

РЕЗЮМЕ

В статье понятие темпоральности, представляющей собой категорию времени, рассматривается как один из факторов, определяющих возможность четкого понимания смысла текста. Темпоральность - это инструмент, используемый в тексте для уточнения объективного времени. К индикаторам темпоральности относятся, прежде всего, союзы, слова с временно́й семантикой и наречия.

Рассматривая формирование отношений последовательности, отмечается более значимая роль наречий времени в тексте. Кроме того, на примерах поясняются средства обеспечения иконической последовательности

индикаторов темпоральности, таких как "and", "then", "for a time" и "now" обеспечивающие иконическую последовательность в тексте. Помещая событие во временно́м пространстве, благодаря этим временны́м индикаторам выясняется четкое время происхождения действия в прошлом, настоящем или будущем.

Помимо выполнения функции времени, в примерах с "now" и "then" можно увидеть начало последующего события в повествовании. Наряду со всем этим автор, широко использующий временны́е семантические слова, наречия времени, союзы и другие средства для раскрытия сущности темпоральности в тексте, создает последовательность, одновременность и структуру события. Эти маркеры, передающие определенную информацию читателю, обеспечивают внутритекстовую связь.

Ключевые слова: темпоральность, внутритекстовая связь, временны́е маркеры, иконическая последовательность времени, слова с временны́м семантическим значением.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏRGIZ RÖVŞƏN QIZI MƏDƏTOVA
Milagro2005@rambler.ru
ADU
164, R.Behbudov küç.

İSPAN DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAFINDA QRAMMATİKANIN ROLU

Xülasə

Xarici dil təliminin əsasını bu dilin qrammatikası sayəsində əldə edilmiş bacarıq və vərdişlər təşkil edir. Tələbə dilin lüğəti və ona xas olan reallıqlar sayəsində əldə etdiyi biliyi onun qrammatikasının köməyilə reallaşdıraraq öz fikrini ifadə edir.

Dillərin kommunikativ tədrisi zamanı şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində qrammatikanın rolu və əhəmiyyəti barədə dilçilərin fikri müxtəlif olmuşdur. Onların bir qrupu belə hesab etmişdir ki, qrammatik bilikləri elə öyrətmək lazımdır ki, xarici dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etdikdə bu biliklərin köməyi ilə cümlə qurmaq, öz fikrini anlaşıqlı şəkildə şərh etmək mümkün olsun. Digər dilçilərin fikrincə qrammatikanın tədrisindən asılı olmayaraq tələbələrə kommunikativ səriştələri aşılamaq lazmdır. Üçüncü qrup dilçilər isə hər iki nəzəriyyəçilərin fikirlərini bir araya yığaraq şifahi nitqin inkişafında qrammatikanın roluna böyük üstünlük vermişlər.

Tələbələr qrammatik məfhumları mexaniki olaraq əzbərləmək əvəzinə, onları düzgün dərk etməli və şifahi nitqdə düzgün işlətməyi bacarmalıdır. Onlar qrammatik konstruksiyaları və nitq modellərini yaxşı mənimsəyərlərsə öz fikirlərini xarici dildə ifadə etməkdə heç bir çətinlik çəkməzlər.

Çalışma tələbələrin dil sahəsindəki biliklərinin nitqə çevrilməsində əsas və həlledici rol oynayır. Qrammatik çalışmaların yerinə yetirilməsində ardıcıllığa əməl olunmalıdır, yəni əvvəlcə biliyi möhkəmləndirən çalışmalar,sonra isə bacarıq və vərdişləri inkişaf etdirən çalışmalar verilməlidir. Birinci qrupa cümlələri təsdiq, sual və inkar şəklində işlətmək, nöqtələrin yerini lazımı formada doldurmaq, indiki zaman formasında verilmiş cümlələri keçmiş zamanda söyləmək,sözlərdən cümlələr qurmaq və s. ikinci qrupa isə ana dilindən xarici dilə, xarici dildən ana dilinə tərcümə, sual-cavab çalışmaları, müvafiq üzvləri artırmaqla cümlələri tamamlamaq, vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirmək, söz sırası və s. kimi çalışmalar daxildir.

Açar sözlər: qrammatika, qrammatik çalışmalar, şifahi nitq, ünsiyyət vasitəsi

Kommunikativ vərdişlər arasında şifahi nitq öz əhəmiyyətinə görə ön planda duran vərdişlərdən biridir.Biz bu məqalədə ispan dilinin tədrisi zamanı şifahi nitqin inkişafında qrammatikanın, eləcə də qrammatik çalışmaların rolundan və əhəmiyyətindən bəhs edəcəyik.Biz yaxşı bilirik ki, tələbə dilin lüğəti və ona xas olan reallıqlar sayəsində əldə etdiyi biliyi onun qrammatikasının köməyi ilə reallaşdıraraq

öz fikrini ifadə edir. Tələbə dilin qrammatikasından əldə etdiyi bilikləri yerində və məqsədyönlü şəkildə nitq situasiyalarında öz nitqinə daxil edə bilir.Bu isə onu göstəriri ki, xarici dil təliminin əsasını bu dilin qrammatikası sayəsində əldə edilmiş bacarıq və vərdişlər təşkil edir.(1 səh.102)

Dillərin kommunikativ tədrisi zamanı şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində qrammatikanın rolu və əhəmiyyəti barədə dilçilərin fikri müxtəlif olmuşdur. Onların bir qrupu belə hesab etmişdir ki, qrammatik bilikləri möhkəm öyrətmək lazımdir ki, xarici dildən unsiyyət vasitəsi kimi istifadə etdikdə bu biliklərin köməyi ilə cümlə qurmaq və öz fikrini anlaşıqlı şəkildə şərh etmək mümkün olsun. Digər dilçilərin fikrincə qrammatikanın tədrisindən asılı olmayaraq tələbələrə kommunikativ səriştələri aşılamaq lazımdır. Üçüncü qrup dilçilər isə hər iki nəzəriyyəçilərin fikirlərini bir araya yığaraq şifahi nitqin inkişafında qrammatikanın roluna böyük üstünlük vermişlər.

Bu məqsədlə qrammatikanın tədrisi praktik istiqamətdə , yəni nitq daxilində dioloq, monoloq, sual-cavab və s. formada aparılmalıdır.Tələbələr qrammatik məfhumları mexaniki olaraq əzbərləmək əvəzinə, onları düzgün dərk etməli, şifahi nitqdə düzgün işlətməyi bacarmalı və bu sahədə avtomatlaşdırılmış vərdişlərə yiyələnməlidirlər. Tələbələr qrammatik konstruksiyaları və nitq modellərini yaxşı mənimsəyərlərsə onlar öz fikirlərini xarici dildə ifadə etməkdə heç bir çətinlik çəkməzlər. Didaktikanın asandan çətinə prinsipinə əməl edərək müxtəlif çalışma və tapşırırqlardan istifadə etmək vacibdir. Çalışmanın düzgün quruluşu tələbələrin reseptiv və produktiv, interaktiv və mediasiya bacarıqlarının formalaşmasında, tələbənin dil sahəsindəki biliklərinin nitqə çevrilməsində əsas və həlledici rol oynayır. Qrammatik materialları funksional dil materiallarının tərkibində verməklə qrammatik mövzuları şifahi nitqdə inkişaf etdirmək mümkündür.Qrammatika kommunikativ və funksional dil materiallarının tərkibində avtomatik nitq mexanizmini formalaşmasına xidmər edir.Nitq mexanizmini formalaşdırmaq üçün qrammatikanın funksional dil materialı tərkibində verilməsi ən əlverişli variantdır. Bu o deməkdir ki, hər bir qrammatik çalışmada real nitq situasiyası öz əksini tapmalıdır.

Qrammatik çaləşmaların yerinə yetirilməsində ardıcıllığa əmal olunmalıdır: yəni əvvəlcə biliyi möhkəmləndirən çalışmalar, sonra isə bacarıq və vərdişləri inkişaf etdirən çalışmalar verilməlirdir.(2. səh.37)

Birinci qrupa cümlələri təsdiq,sual və inkar şəkildə işlətmək, nöqtələrin yerini lazımi formada doldurmaq, indiki zaman formasında verilmiş cümlələri keçmiş zamanda söyləmək, əvəzlikləri şəxslərə görə təsrif etmək, ana dilinə tərcümə etmək , sözlərdən cümlələr qurmaq və ikinci qrupa isə ana dilindən xarici dilə, xarici dildən ana dilinə tərcümə, sual-cavab çalışmaları,müvafiq üzvləri artırmaqla cümlələri tamamlamaq, rabitəli nitqi dinləyəyrək müəyyən əlamətə görə oradakı formaları qruplaşdırmaq, vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirmək, söz sırası və s. kimi çalışmalar daxildir.

Şifahi nitqin ən sadə və inkişaf etmiş forması sual-cavabdır. Tələbələr sualları başa düşsələr də cavab verməkdə çətinlik çəkirlər. Ona görə də ilk dəfə tələbələrə " bəli" və "xeyr" cavabı tələb edən sadə ümumi suallar vermək lazımdır.Tələbərin söz ehtiyatı genişləndikcə xüsusi suallardan da istifadə etmək olar.Suallar düşünülmüş və ardıcıl olmalıdır ki, onların nitqini inkişaf etdirsin. Tələbələrin nitqini inkişaf etdirmək üçün verilən suallar müxtəlif ola bilər:

1. Ayrı-ayrı cümlələrə
2. Mətnin bir hissəsinə
3. Tam mətnə aid də verilə bilər

Actividad 1. Responda:
¿Su nombre es Susana?- Sí, ……..
¿Esto es la mesa? – Sí, …….
¿Esto es su apellido? – No, …..

Actividad 4.Complete el diálogo:
-¿Alex es español?
- No,…..
-¿Él vive en España?
-No, …...
- ¿Es él de Moscú?
- Sí, ……..

Actividad 6. Encuentre las preguntas:
Clara**: ¿----------?**
Anotonio: Me llamo Antonio.
Clara**: ¿----------?**
Anotonio: Tengo diecunueve años.
Clara**: ¿----------?**
Anotonio: Soy estudiante.
Clara**: ¿----------?**
Anotonio: Soy estudiante de la Universidad de Lenguas.

Actividad 8. Traduzca al azerbaiyano:

1. El libro esta sobre la mesa. (Kitab stolun üstündədir.)
2. Hay un libro sobre la mesa.(Stolun üstündə bir kitab var.)
3. Este estudiante es perezoso.(Bu tələbə tənbəldir.)
4. Es estudiante perezoso.(Tənbəl tələbədir.)

Actividad 9. Complete las oraciones con los verbos en presente:

1. Tú…….. enfermo.
2. Ellos…… libros.
3. Tu hermana……. 20 años.
4. Nosotros…… en la clase.
5. Los niños…….. en el patio.

6. Hoy nosotros…… la lección de español.

Actividad 10. Complete con el articulo adecuado:

1. Hay que sacar a ----- perro a pasear.
2. Rafael es ..... actor famoso.
3. Me gustan ..... frutas.

Tələbələr bu tipli çalışmaları edərkən sözləri forma və konstruksiyalarda işlətmək bacarığına yiyələnirlər. "Boşluqların doldurulması"na aid çalışmalar müxtəlifdir:

1. Yarımçıq dialoqu tamamlamaq
2. Qarışıq replikaları məntiqi ardicilliqla düzmək
3. Verilmiş sualları cavablara uyğunlaşdırmaq, müvafiq başlığı seçmək
4. Mətnin sonunu tamamlamaq və s.

Təlimin ilk pilləsində şifahi nitq vərdişlərinin yaradılmasında ana dili də mühüm rol oynayır. Təcrübə göstərir ki, tələbə nəinki həmin dildə sadə bir fikri ifadə etməkdə çətinlik çəkir, hətta o, başqasının nitqini də qavrayıb dərk edə bilmir.Bu zaman o, ana dilinin reallıqlarından istifadə edərək xarici dildə çıxış edərkən səhvlərə yol verir. Ona görə də müqayisədən istifadə etmək lazımdır ki, tələbə öyrənilən dilin ana dili ilə müqayisəsi zamanı hər iki dil arasında oxşar və fərqli cəhətləri aşkar etsin.

İspan dilində Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi vacib olan qrammatik hadisələrdən biri də söz sırasıdır. Məlumdur ki, İspan dilində təyinlər təyin etdikləri sözdən, tamamlıqlar isə mənasını tamamladıqları feldən sonra gəlir, yer və zaman zərfliklər mantiqi vurğudan asılı olaraq ya cümlənin əvvəlində, ya da sonunda, tərzi-hərəkət zərfliyi isə adətən feldən sonra işlənir.

Azərbaycan dilində isə əksinə hər bir təyinedici söz təyin etdiyi sözdən əvvəl gəlir.

Məs.: Maraqlı kitab- un libro interesante
Su içmək- beber el agua
Evə qayıtmaq- volver a casa
Çox danışmaq-hablar mucho
İşdən sonra dincəlmək- descansar después del trabajo

Azərbaycan dilində mübtəda cümlənin əvvəlində,xəbər isəcümlənin sonunda gəldiyi halda, ispan dilində əvvəl mübtəda sonra xəbər daha sonra isə ikinci dərəcəli üzvlər gəlir.

Məs: Mən anamı çox sevirəm.- Yo amo a mi madre.
O, dostundan danışır.- Él habla de su amigo.

Şifahi nitqin inkişafında dialoqların rolu böyükdür. Bu tipli çalışmalar həm şifahi, həm də yazılı şəkildə aparıla bilər. Bu çalışmaları edərkən tələbələr iki və daha çox nəfərlik yarımqruplarda fəaliyyət göstərir, məlum leksik material çərçivəsində əvvəlcə mini dialoqlar, kiçik həcmli situasiyalar, mikromətnlər, daha

sonra nisbətən böyük dialoqlar, makrosituasiyalar, iri həcmli mətnlər tərtib edir, öyrənilən qrammatik materialı praktikada tətbiq edir, ünsiyyət prosesində işlədirlər.

Dialoq 1

Pedro: ¡Hola! Buenos días.
Jean: Buenos días.
Pedro: ¿Quién eres?
Jean: Soy Jean. ¿Y tú?
Pedro: Soy Pedro.
Jean: Y ella, ¿Quién es?
Pedro: Es Ángela. Es mi amiga.
Jean: ¿Qué eres?
Pedro: Soy estudiante de español. ¿Y tú?
Jean: Soy médico.
Pedro: Bueno, mucho gusto. Adiós.
Jean: Adiós, encantada.

Müəllim tələbələrə belə bir tapşırıq da verə bilər : Küçədə təsadüfən iki dost görüşür. Onların söhbətini dialoq şəklində söyləyin. Tələbələr özləri dialoq düzəldirlər. Bu tipli çalışmaları müstəqil şəkildə edərkən tələbə yenicə öyrəndiyi qrammatik materialı dərində mənimsəməklə yanaşı, əvvəllər öyrəndikləri leksik-qrammtik materialı da öz hafizələrində aktivləşdirmək imkanına da malik olurlar.

Şəkil də bədii ədəbiyyat kimi insanın əqlinə və hislərinə təsir göstərir, tələbələri yaradıcı fikirlər söyləməyə cəlb edir. Şəkil tələbələrin şifahi nitqini inkişaf etdirmək üçün mühüm vasitə olaraq dərslərdə tez-tez tətbiq olunsa daha yaxşı nəticə verər. (2 s.85) Şəkil üzrə məşğələlərin yüksək səviyyədə keçməsi üçün müəllim hazırlıqlı olmalı və tələbələrin diqqətini şəkildə nəyə cəlb edəcəyini əvvəlcədən bilməlidir.Tələbələr şəklə baxıb oradakı əşya və hərəkətləri təsvir etməli, şəklə başlıq verməli, şəklin məzmununu danışmalıdırlar. Şəklə başlıq vermək tələbəyə şəklin məzmununu qısa şəkildə danışmağı öyrədir.Bu tipli çalışmaları icra edərkən tələbələr sadə və mürəkkəb zaman formalarından, bir çox qrammatik konstruksiyalardan istifadə edirlər. Fikirimizi aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı çalışma növünə nəzər salaq.

Transforme estilo indirecto:

1. “Saldré de casa a las 7”
   Ella dijo que ----------
2. “Iremos a buscaros al aeropuerto”
   Ellos dijeron que ----------
3. “Hemos estado de vacaciones en Cancún”
   Ellos me dijeron que---------
4. “Yo pondré la lavadora todas las semanas.”
   Tú dijiste que----------
5. “ Dónde has estudiado?”

Me preguntaron que ----------

Bu tipli çalışmalar vasitəsiz nitqdən vasitəli nitqə keçərkən tələbələrin rast gəldikləri çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək edir.

Bütün deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ispan dilində danışmaq üçün tələbə bu dilin müvafiq qrammatik quruluşuna bələd olmalı və məhz bunun əsasında kommunikativ situasiyalardan öz nitqində istifadə etməyi bacarmalıdır.Bu halda tələbələr öz fikirlərini ispan dilində ifadə etməkdə çətinlik çəkməzlər.

Ədəbiyyat

1. A.Tahirov, Ə Salayeva "Orta məktəbdə xarici dillərin tədrisi" Bakı 1967
2. G.H.Yusifov "Çalışma: Dil dərslərində ondan səmərəli istifadə yolları" Metodik vəsait Bakı 1978
3. Səkkizillik məktəbdə xarici dillərin tədrisi, Bakı 2011
4. Г.Н.И « Взаимоотношение между устной и письменной формами коммуникации», Иностранные языки в школе
5. F. Castro " Uso de la gramática española" (Elemental, intermedio, avanzado) Edelsa 2006
6. Jesús Sánchez Lobato, Nieves García Fernández "Español 2000"(Nivel elemental)

Madatova Nargiz

IN THE DEVELOPMENT OF SPEECH SPEECH IN SPANISH THE ROLE OF GRAMMAR

SUMMARY

The basis of foreign language learning is the skills and habits acquired through the grammar of this language. The student expresses his / her opinion by applying the knowledge gained through the vocabulary of the language and the realities inherent in it with the help of its grammar.

Linguists have differed on the role and importance of grammar in the development of oral speech in communicative language teaching. One group of them believed that grammatical knowledge should be taught in such a way that when using a foreign language as a means of communication, it is possible to construct sentences with the help of this knowledge, to interpret one's thoughts clearly. According to other linguists, regardless of the teaching of grammar, students need to be taught communicative skills. The third group of linguists, bringing together the views of both theorists, gave great importance to the role of grammar in the development of oral speech.

Instead of mechanically memorizing grammatical concepts, students should be able to understand them correctly and use them correctly in oral speech. If they

master grammatical constructions and speech patterns, they will have no difficulty expressing their thoughts in a foreign language.

The study plays a key and decisive role in the transformation of students' language skills into speech. Grammar exercises should be consistent, ie first exercises that strengthen knowledge, and then exercises that develop skills and habits. The first group includes the use of sentences in the form of affirmation, question and denial, filling in the blanks in the appropriate form, saying sentences in the present tense in the past tense, constructing sentences from words, etc. , the second group includes translation from the native language into the foreign language, translation from the foreign language into the native language, question-answer exercises, completion of sentences by increasing the relevant members, translating direct speech into indirect speech, word order, etc. include studies such as.

Key words: grammar, grammar excercises, oral speech, communication utility

Мадатова Наргиз

РЕЗЮМЕ
В РАЗВИТИИ РЕЧНОЙ РЕЧИ НА ИСПАНСКОМ ЯЗЫКЕ РОЛЬ ГРАММАТИКИ

В основе изучения иностранного языка лежат навыки и привычки, приобретенные с помощью грамматики этого языка. Студент выражает свои идеи, используя словарный запас языка и присущие ему реалии, используя грамматику языка.

Лингвисты разошлись во мнениях о роли и важности грамматики в развитии устной речи в коммуникативном обучении языкам. Одна группа из них считала, что грамматические знания следует преподавать таким образом, чтобы, используя иностранный язык в качестве средства общения, можно было строить предложения с помощью этих знаний, чтобы ясно интерпретировать свои мысли. По мнению других лингвистов, независимо от преподавания грамматики студентам необходимо обучать коммуникативным навыкам. Третья группа лингвистов, объединившая взгляды обоих теоретиков, придавала большое значение роли грамматики в развитии устной речи.

Вместо механического запоминания грамматических понятий учащиеся должны уметь правильно их понимать и правильно использовать в устной речи. Если они овладеют грамматическими конструкциями и речевыми образцами, им не составит труда выразить свои мысли на иностранном языке.

Исследование играет ключевую и решающую роль в трансформации языковых навыков студентов в речь. Грамматические упражнения должны быть последовательными, т.е. сначала упражнения, укрепляющие знания, а затем упражнения, развивающие навыки и привычки. Первая группа включает использование предложений в форме утверждения, вопроса и отрицания, заполнение пробелов в соответствующей форме, произнесение предложений в настоящем времени в прошедшем времени, построение предложений из слов и т. Д. , вторая группа включает перевод с родного языка на иностранный, перевод с иностранного на родной, вопросы-ответные упражнения, завершение предложений путем добавления соответствующих членов, перевод прямой речи в косвенную, порядок слов и т. д. включают такие исследования, как.

Ключевые слова : грамматика, грамматические упражнения, устная речь, коммуникационное действие

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aynur Quliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNEL QƏMBƏROVA İ.
m.gunel8@gmail.com
ADU
164, R.Behbudov küç.

İSPAN DİLİNDƏ FİKRİNİ YAZILI İFADƏ ETMƏ VƏ TƏLƏBƏLƏRƏ BU BACARIĞIN AŞILANMASI YOLLARI

XÜLASƏ

Bütün xarici dil dərslərində olduğu kimi ispan dili dərslərində də təlimin əsas məqsədi şifahi və yazılı nitq vərdişlərinə yiyələnməkç yəni həm şifahi həm də yazılı yolla bir-birini başa düşmək bacarıq və vərdişlərini qazanmaqdır.

İspan dilində yazının imla, ifadə, inşa və s. kimi növləri vardır. Orfoqrafik, qrammatik və leksik çalışmalar sistemi də yazı təliminin inkişafında muhim rol oynayır. Şifahi nitq ilə yazılı nitq üzvi surətdə bağlıdır. Bu vərdişlər biri digərini tamamlayır. Nitqin hər iki növü kommunikativ rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, şifahi nitqlə yazılı nitq arasında möhkəm bağlılıq olduğu kimi onları bir-birindən ayıran bir sıra cəhətlər də vardır. Belə ki, şifahi nitq eşitmə qavrayışına əsaslandığı halda, yazılı nitq görmə qabiliyyətinə əsaslanır. Şifahi nitq müəyyən bir şəxslə ünsiyyətdə olarkən yaranır. Yazılı nitqin isə çox vaxt müəyyən olunmuş bir obyekti yoxdur. Şifahi nitq zamanı danışan şəxs çox vaxt öz fikrini sözlə deyil səsinin tonu, mimikası,əl hərəkətləri və s. vasitələrlə də bildirə bilir. Yazılı nitq isə xarici ifadə vasitələrindən məhrum olduğu üçün o daha tamdır, yəni yazılı nitqdə sözlərin sıralamasına, qurulişuna xüsusi diqqət yetirilir.

Şifahi nitq eyni zamanda yazılı nitqlə sıx əlaqədədir, çünki onların hər ikisini inkişaf etdirmək üçün eyni dil hadisələrindən, eyni lüğət tərkibindən və qrammatik quruluşdan istifadə olunur.

Yazılı ifadə müəyyən məqsəd güdür. Tələbə yazarkən oxucu ilə ünsiyyətə girir və yazdığına cavab və izahat gözləyir. Tədrisin ilkin mərhələsində yazılı ifadə şifahi ifadə arasında aparılır (məs. ailə haqqında, tətil, gəzinti, özü haqqında və s.). Daha sonra kiçik ifadələrdən başlayaraq tədricən daha mürəkkəb mətnlərə keçilir. Bu da aydın , məntiqli, ardıcıl və yığcam şəkildə ifadə etməyə imkan verir.

Yazılı ifadə iki formada aparıla bilər :

1. Göstəriş və istiqəmət verən çalışmalar əsasında
2. Sərbəst və yaradıcı olmaqla mətn əsasında

Açar sözlər : yazı, yazılı nitq, şifahi nitq, yazılı çalışmalar

Yazılı nitq şifahi nitqdən sonra meydana çıxan dil hadisəsidir. O müəyyən məqsədlə bağlı, müxtəlif tələbləri ödəmək üçün yaranmış və uzun müddətli təkmilləşmə və formalaşma yolu keçmişdir. Şifahi nitqdən fərqli olaraq, yazılı nitq

əsasən ədəbi dil çərçivəsində inkişaf edir. Ona görə də şifahi nitqdə rast gəlinən qeyri-ədəbi dil ünsürləri çox zaman yazılı nitqdə öz əksini tapmır.

Yazı insanın düşüncə və fikirlərini, dünyaya baxışlarını, fikri zənginliklərini, mədəni irsini mühafizə edərək cəmiyyəti tarix boyu yaşadır. Bu nöqteyi-nəzərdən yazı insan mədəniyyətini cəmiyyətdən cəmiyyətə yetirən, cəmiyyətlərin inkişaf tarixini özündə əks etdirən qırılmaz bir bağdır. Yazı bəşəriyyət aləmi mədəniyyəti xəzinəsinin əvəz ediməz açarıdır. (1. səh. 255)

Yazı danışma vərdişlərinə nisbətən produktiv fəaliyyətin daha maraqh və vacib elementi sayılır. Çünki şifahi danışılanı anlama və ya xarici dildə danışma bacanqları məhz yazı terminləri ilə möhkəmləndirilir.

Fikri yazılı ifadə etmə xarici dillərin tədrisində nə qədər əhəmiyyətlidirsə, fikri şifahi ifadə etməkdən bir o qədər də çətindir. Çünki yazılı ifadə qrammatik vahidlərin düzgün işlədilməsini, semantik ifadələrin mənaya müvafiq seçilməsini tələb etdiyi kimi fikir ardıcıllığını gözləməyi və hisslərini yaradıcı şəkildə biruzə verməyi tələb edir. (2. Səh.33)

Yazı öyrəncilərdən xüsusi yazı texnikası bacarığı tələb edir. Yazmaq üçün hər bir öyrəncidən texniki cəhətdən özgə hərfləri düzgün ifadə etmək, düzgün orfoqrafiya vərdişləri əldə etmək, öz fikrini yazılı surətdə düzgün və dolğun ifadə etmək tələb olunur. Bu vərdişlərin aşılanması üçün müəllimin üzərinə çox məsuliyyətli vəzifələr düşür. Tədrisin ilk günlərindən müəllim diqqətini yalnız düzgün kalliqrafiya vərdişləri aşılamağa yönəldir.

Şifahi nitqdən fərqli olaraq yazılı nitqin özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır :

1. Yazılı nitq yazılır və oxunur.
2. Yazılı nitqdə elmi, texniki, siyasi və digər terminlər çox işlənir.
3. Yazılı nitqdə sadə, geniş və mürəkkəb cümlələrdən daha çox istifadə olunur.
4. Yazılı nitq ədəbi dilin əsasında formalaşıb inkişaf edir.
5. Yazılı nitqdə intonasiya, fasilə, vurğu və s. şifahi nitq ünsürlərini əks etdirən durğu işarələrindən istifadə olunur və s.

Məlum məsələdir ki, öyrənci düzgün yazıb, oxuya bilməsə düzgün də danışa bilməz. Ona görə də hər bir müəllim öyrənciyə yazmağı və yazıya aid olan qaydaları öyrətməlidir. Müəllim hərfi keçərkən onu lövhədə yazıb, kalliqrafik cəhətdən düzgün istifadə etdikdə öyrəncilər yazı vərdişlərini düzgün anlayırlar.

Düzgün yazı vərdişlərini aşılamaq üçün nəinki lövhədən, hətta əyani vasitələrdən geniş istifadə etmək lazımdır.

Metodist alim Ş.Səfiquliyev yazının parktik əhəmiyyətindən danışarkən aşağıdakıları qeyd edir : (3. Səh.126)

1. Tələbələr yazılı nitq prosesində öz fikirlərini qrafik və orfoqrafik cəhətdən ifadə etmək bacarığına malik olurlar.
2. Yazı xarici dillərin öyrənlməsində köməkçi vasitədir.

Azərbaycan dilində olduğu kimi ispan dilində də bir çox yazı növlərindən istifadə olunur : imla, ifadə, inşa və s.

İmla üçün seçilmiş mətnlər şagirdlərin bilik və yaş səviyyəsinə uyğun,ideyaca dolğun olmalıdır. İmla şagirdləri dərsdə daha çox fəallaşdırmağa imakn verir.

İmlalar məzmununa, həcminə, konkretliyinə və məqsədinə görə müxtəlif olur : öyrədici imla, yoxlama imla.

Öyrədici imlalar keçirilmiş yazı qaydalarına aid vərdişləri möhkəmlətmək, avtomatlaşdırmaq və nəhayət keçilmiş materialı mənimsətmək məqsədi ilə tətbiq edilir. Öyrədici imlalar keçirilmiş materialın qavrama dərəcəsini yoxlamaq məqsədi ilə yoxlama imladan əvvəl aparılır.

İfadə yazıların qarşısında üç mühim məqsəd durur : (4.səh 148)

1. Tələbələr öz fikirlərini ardıcıl və rabitəli şəkildə ifadə etmək, plan tutmaq, faktları ümumiləşdirmək, nəticə çixarmaq vərdişlərinə yiyələnirlər.
2. Onlar yeni söz, ifadə və sintaktik konstruksiyalar hesabına öz nitqlərini zənginləşdirirlər.
3. Orfoqrafik cəhətdən düzgün yazmağa, durğu işarələrindən yerli-yerində istifadə etməyə alışırlar

Tələbələr bu məqsədlərə mətndəki fellərin şəxsini dəyişdirməklə,mətndəki fellərin zamanını dəyişdirməklə, təhkiyə üsulunu dəyişdirməklə (yəni təhkiyəni dialoqla əvəz etməklə), yığcam mətni yeni söz və ifadələr əlavə etməklə genişləndirmək və geniş mətni yığcam şəkildə yazmaqla nail ola bilərlər. Fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün çalışmalara müraciət edək:

Çalışma 1. Complete con los pronombres.

1. ……siempre vais a correr los sábados.
2. ……. he dicho al fontanero que venga esta tarde.
3. La semana pasada …. vi a Roberto en el concierto.
4. …. dame el cuaderno, por favor.
5. Ayer ...compré un regalo para Carmen y Lola.
6. ¿Es …. el Señor Gonzales?

Si, soy … ..

7. Ayer … fui a pasear con mis padres.
8. …. .es pequeño.
9. ¿…. eres cantante?
10. ….. somos médicos y trabajamos en un hospital.

Çalışma 3. Escribir los verbos en el tiempo adecuado.

1. Cuando me (despertar), los niños todavía (dormir).
2. Mientras (tú) me (esperar), yo te (encargar) el pasaje para el avión.
3. Anoche cuando ellos (llegar) a la velada, la mitad de los invitados ya (salir).
4. Ayer la azafata (decir) que el avión (aterrizar).

5. Anoche ellos me (decir) que la (ver) a veces en nuestro barrio.
6. María (decir) que no te llamé por teléfono porque no (tener) tú número.
7. Ayer Jorge (decir) que la próxima vez (visitar) la ciudad de Sevilla.
8. Anoche yo (escribir) a mis padres que el tres de enero (salir) para Barcelona.
9. Yo (preguntar) al director dónde (tener lugar) las negociaciones.
10. Nosotros antes siempre (ir) de vacaciones a Cádiz, pero este año no (tener) dinero.

Çalışma 5.Relacione la informacion de los dos recuadros y escriba un párrafo sobre Pablo.

1. Pablo	a. En el Instituto.
2. Trabaja	b. casado
3. Está	c. Es profesor de dibujo
4. Vive en	d. Cenan con sus amigos
5. Todos los dias come	e. La Calle Mayor, 14
6. Su mujer	f. Trabaja en un hospital
7. Elena	g. Se llama Elena
8. Los sabados	h. En un Instituto de Secundaria.

Ejemplo : 1-----c, 2-----,3------,4------,5-----, 6-------, 7-------, 8-------.

Ejemplo : Pablo es profesor de dibujo,

..... Tələbələr dialoq şəklində olan bədii mətnləri oxuyub başa düşməkdə, məzmununu danışmqda xeyli çətinlik çəkirlər. Məhz buna görə də onlara vasitəsiz nitqi vasitəli nitqlə əvəz etmək və fikrini sadə cümlələrlə verməyə dair vərdişlər aşılamaq çox vacibdir. Məs :

Çalışma 1. (Transforme en Estilo Indirecto)

1. "Mañana os llamaré"

El dijo que hoy nos llamaría.

2. "Saldré de casa a las 7"

Ella dijo que……..

3. Ella nos dijo : "Nos casamos hace 12 años"

Ella nos dijo que …….

4. "¡Ni hablar! Yo en este restaurante no entro."

Y entonces ella me dijo que ……...

5. Él dice que "Mañana va a llover"

Él dice que ……..

Rabitəli nitq inkişafına kömək edən yaradıcı ifadənin növlərindən biri də seçmə ifadədir. Seçmə ifadənin əsas məqsədi tələbələrdə hadisələri qruplaşdırmaq, lazım olan hissəni seçib müəllimin tapşırığı ilə yığcam, ya da geniş şəkildə yazmağa aid vərdişləri inkişaf etdirməkdir.

Yazı növlərindən biri də inşadır. İnşalar da müxtəlif olur:

1. Şəkil üzrə aparılan inşa
2. Müşahidə əsasında aparılan inşa
3. Mühakimə xarakterli inşalar

Şəkil üzrə inşalar bir qayda olaraq I kursdan başlanır. Tələbələr şəkli təsvir edərkən lazımi sözlər seçmək, onları cümlədə düzgün əlaqələndirmək, müxtəlif tipli cümlələr düzəltmək kimi vərdişlərə yiyələnirlər. Tələbələr müstəqil işləməyə alışır, öz şəxsi fikirlərini inşada ifadə etməyə çalışırlar.

Şəxsi müşahidə və təəsürat üzrə aparılan inşalar bir tərəfdən tələbənin ətraf mühiti daha yaxşı dərk etməsinə, ona fəal münasibət bəsləməsinə, öz hərəkətlərini təhlil etməsinə kömək edir, digər tərəfdən isə nitqin və təfəkkürün inkişafına müsbət təsir göstərir.

Yazı işlərinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün əvvəlcədən müəyyən obyekt üzərində müşahidə aparmaq, material toplamaq və bu obyekti necə təsvir etmək yollarını tələbələrə başa salmaq lazımdır. Bunun üçün tələbələrə plan verib onların həmin plan üzrə müəyyən obyekt üzərində müşahidə aparmalarını tapşırmaq lazımdır. Məsələn: "Qız qalası"na həsr olunmuş bir tablo haqqında tələbələrin təəsuratlarını bilmək istəyiriksə biz onlara aşağıdakı sualları verə bilərik:

1. Bu tablonun müəllifi kimdir?
2. "Qız qalası" harada yerləşir ?
3. Onun haqqında hansı rəvayəti bilirsiniz?
4. Siz "Qız qalasın"da olmusuzmu?
5. Hündürlüyü nə qədərdir?

Bildiyimiz kimi tələbələr mühakimə yürütməyi sevir, müəllimin hər bir sualına tam cavab vermək üçün ətraflı düşünür, söylədikləri fikri dərslikdə olan material əsasında sübut etməyə çalışırlar.

Mühakimə xarakterli inşalar həcmcə geniş və hərtərəfli olmalıdır. Məsələn, bir obrazın səciyyəsi haqqında inşa yazmaq, eyni zamanda həmin şəxs haqqında mühakimə yürütmək, onun mənfi və müsbət cəhətlərini, həyata olan münasibətini aşkara çıxarıb əsaslandırmaq deməkdir.

Təsvir xarakterli inşalardan fərqli olaraq mühakimə xarakterli inşaların qarşısında duran məsələlər daha mürəkkəb və genişdir. Beləki, burada tələbə sadəcə təsvir etməklə kifayətlənmir, təsvir edilən hadisəyə öz münasibətini bildirir, ona qiymət verir, onun haqqında fikir yürüdür, müqayisə aparır, ümumiləşdirir və müəyyən nəticə çıxarır.

Yazı növlərindən biri də tərcümədir. İstər xarici dildən ana dilinə, istərsə də ana dilindən xarici dilə tərcümə zamanı tələbə bədii cümlələrdən, sintaktik konstruksiyalardan, təşbehlərdən, frazeoloji birləşmələrdən istifadə edir. Məsələn :

"Le hizo sentarse sobre los firmes piernas de ella, se lo apechugó como a un niño y acercándole al oído los labios resecos, le dijo como en un susurro". (5. Səh. 35)

"Don Xuanı dolu ayaqlarının üstündə otuzdurub, onu uşaq kimi bağrına basdı və quru dodaqlarını qulağına yaxınlaşdırıb pıçıltı ilə danışmağa başladı".

Apechugar felinin Azərbaycan dilində ekvivalenti bağrına basmaq kimi tərcümə edilmişdir.

"Y aquí las palabras le cosquillaban en el fondo del oído al pobre don Juan, produciéndole casi vértigo". (səh.37)

"Və burada sözlər yazıq Xuanın qulağının dərinliyində cingildədi, başını hərlətdi".

Burada isə ekvivalent üsulundan istifadə edərək *"vertigo"* -nu "baş hərlətmək" kimi veririk.

"Juan **estuvo hasta las narices**" (səh 41)

"Xuan bütün söhbətlərdən **boğaza yığılmışdı**"

Don Juan : "Ahora sí, ahora **necesito salvarme**". Y al decir esto sintió Juan que la mirada de los tenebrosos ojos viudos le empujaba con más violencia" (səh. 41)

Don Xuan – Bəli indi mən ondan **canımı qurtarmalıyam**. Və bunu deyən zaman Xuan o qorxulu dul gözlərlə dolu baxışlarının onu uçuruma apardığını hiss etdi.

"*Necesito salvarme de ella*" ifadəsi canını qurtarmaq, *"empujaba"* isə "uçuruma aparmaq" frazeoloji ifadəsi kimi edilib.

Tərcümə zamanı tələbə dərindən düşünür, atalar sözlərinin, frazeoloji birləşmələrin Azərbaycan dilində düzgün ekvivalentini verməyə çalışır. Bu cür çalışma növləri tələbənin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməyə xidmət edir. Belə yazı işləri nitqi daha obrazlı və ifadəli edir, yığcamlaşdırır, nitqə ekspresiv emosionallıq rəngarəngliyi verir, nitqdə sözlərin mənaca yığımını, birləşməsini yüngülləşdirir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, şifahi nitq ilə yazılı nitq üzvi surətdə bağlıdır. Bu vərdişlər biri digərini tamamlayır. Nitqin hər iki növü kommunikativ rol oynayır. Bu isə daxili nitqin qanunauyğunluğundan irəli gəlir. (6. Səh 35)

Azərbaycan dilində olduğu kimi ispan dilində də müxtəlif yazı növlərindən istfadə etməklə tələbələrin düşüncə tərzini, məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirmək olar.

Ədəbiyyat

1.Ə. Dəmirçizadə. "Müasir Azərbaycan dili". Bakı. 1972 (səh.255)
2. Azərbaycanda Xarici dillər. N.1. 2011.
3. Sözkkizlik məktəbdə xarici dillərin tədrisi. Bakı. 1967 (səh.126)
4. Azərbaycan dilinin tədrisi . II hissə Bakı. 1966 (səh.148)

5. Miguel de Unamuno. Tres novelas ejemplares y un prólogo. “Dos madres” .Madrid-Barcelona. 1920.
6. Н.Н. Гез. Взаимоотношения между устной и письменной формами коммуникации. Иностранные языки в школе. Москва. 1966 №2

GUNEL GAMMAROVA

SUMMARY

EXPRESSING AN OPINION IN WRITTEN FORM AND THE WAYS OF INSTILLING THIS SKILL TO THE STUDENTS

It's not that sad in foreign language classes the main objective of training of the students is to master oral and writing skills i.e. to gain skills and habits to understand each other both orally and in written form.

Expressing an opinion in written form is so important in teaching of foreign languages, but it's more difficult expressing an opinion orally. Because expressing an opinion in written form claims is right use of grammar units, to choose expression according to the meaning as well as to observe a sequence of opinion and to express feeling and experience in a creative form.

Written expression has a certain aim. When the student writes he/she communicates with the reader. This branch of teaching also gives the student has chance to check themselves.

Written expression can be held in two forms:

1. On the basis of the exercise given instructions and directions
2. On the basis of the next being free and creative

Гюнель Гамбарова

РЕЗЮМЕ

СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЫСЛИ И ПУТИ ПРИВИТИЯ УЧАЩИМСЯ ЭТОГО НАВЫКА В ИСПАНСКОМ ЯЗЫКЕ.

Основная задача, поставленная перед учениками на уроках испанского языка - овладение навыками письменной и устной речи. Письменная речь рассматривается в качестве творческого коммуникативного умения, понимаемого как способность изложить в письменной форме свои мысли. Для этого надо владеть орфографическими навыками, умением построить и оформить в письменном виде речевое произведение, составленное во

внутренней речи, а также умением выбрать адекватные лексические и грамматические единицы.

Целью обучения письменной речи является формирование у учащихся навыков владения письменными знаками. Обучение письменной речи включает различного рода речевые упражнения: речевые упражнения для обучения составлению письменного сообщения; письменно-речевые упражнения, обусловленные процессом чтения, аудирования и устного общения. Обучение творческой письменной речи способствует развитию устной речи.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aynur Quliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏFSANƏ BAXŞƏLIYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
İngilis dilinin fonetikası kafedrası
müəllim
Rəşid Behbudov küç. 134, Bakı.

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ "DOST" VƏ "DÜŞMƏN" KONSEPTLƏRİNƏ MÜASİR YANAŞMA VƏ KONSEPTLƏRİN TƏDQİQİ TARİXİ

XÜLASƏ

Məqalədə iki əsas konsepsiya təhlil olunaraq ilkin şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə dost və duşmən münasibətləri öyrənilmişdir. İnsan heç bir vaxt tək ola bilməz. O hansısa bir cəmiyyətə nəsilə və qəbiləyə məxsusdur. İnsan cəmiyyətində yaşayır, formalaşır. İnsan cəmiyyəti formalaşmağa başlanandan dost və düşmən anlayışları var olmuşdur. "Dost və düşmən" anlayışları ikili şəkildə əks mənada araşdırılır və özünün çox komponentliyi və kultural əlaqələri ilə xarakterizə edilir. Bu anlayışlar fərqliliyi və konkretliliyi bir-birilərini tamamlayır mənaları tam və adekvat şəkildə izah olunur. Hər hansı bir dildə konseplərin istifadəsi xarici faktorlarla şərtlənir. Yəni insan fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri ilə əlaqədardır. O cümlədən dost və düşmən konseptlərinin. Cəmiyyətin tarixi inkişafı, insanların dəyişən həyat şərtləri, cəmiyyətin siyasi, iqtisadi- mədəni həyatı müəyyən konseptlərin formalaşmasında rol oynayır. Son illər internet texnologiyalarının inkişafı və sosial şəbəkələrin populyarlaşması dost və düşmən konseptlərinə də fərqli yanaşmanın olduğunu meydana çıxarmışdır. Telekommunikasiya sahələrinin, xüsusən də virtual sahələrin inkişafı, konsepsiyanın inkişafını da genişləndirməsi, bu anlayışın quruluşunun və məzmununun, onların semantikasının dəyişməsinə və ya yenilənməsinə səbəb olur.
Açar sözlər: *dost, düşmən, konsept, müasirlik, tarix.*

Konseptlərin ifadə olunduğu dil vahidləri kommunikasiya prosesində reallaşır. "Kommunikasiya prosesinin uğurla getməsi üçün kommunikantların müəyyən qaydalara riayət etmələri, daha doğrusu həmin qaydalara riayət etmək vərdişlərinə yiyələnmələri tələb olunur"[1,s.107]. İstənilən insanın nitqi kommunikasiya prosesində qrammatikanın bütün səviyyələrinə təsir edən dəyişikliklərə məruz qalır. Dildəki dəyişikliklər ənənəvi norma və sabit formalarla qarşı-qarşıya gələrək reallaşır. Bu fakt normaların bir-birinə zidd olduğunu və dildə mövcud olan dil sistemini əks etdirir. Yəni dil qanunlarındakı təzadlılıq əslində qəbul edilmiş normalar sistemidir. "Dost və düşmən" konsepti hər hansı bir milli mədəniyyətin mənəvi dəyərlərini əks etdirən əsas kateqoriyalardan biridir. Bu

konsept bir tərəfdən mürəkkəb, digər tərəfdən müqayisəli aspektdə maraqlı tədqiqat obyektidir. Konsepsiyanın özünəməxsus tərəfləri var: mental, mənəvi, etik, əxlaqi və s. Azərbaycan və ingilis dillərində "dost və düşmən" konsepsiyalarının öyrənilməsi, müəyyən bir dildə danışan xalqlar haqqında sosial, milli və mədəni məlumat verən tükənməz mənbələrdən biridir. Elmin inkişafının hazırkı mərhələsində bu cəhət şübhəsiz aktuallaşır və müəyyən bir millətin və ya etnosun mədəniyyətini dərindən anlamaq üçün onu öyrənməyin zəruriliyi ilə izah olunur. "Dost və düşmən" anlayışının ingilis və Azərbaycan dil materialları əsasında öyrənilməsi dünyanın dil mənzərəsinin öyrənilməsinin bir hissəsi ola bilər. "Dost və düşmən" anlayışı, müxtəlif sistemli dillərdə fərqli şəkildə ifadə olunan mürəkkəb mənəvi və etik fenomendir. Bu konsepsiyanın tərkib hissələri bəzən fərqli dil mədəniyyətlərində üst-üstə düşə bilər. Elə bir mədəniyyət yoxdur ki, təhlil etdiyimiz dost və düşmən konsepsiyasına orada rast gəlinməsin. "Dost və düşmən" konseptləri bütün cəmiyyətlərdə mövcuddur və insanın şəxsi münasibətlərindəki davranışını təyin edir. Hər bir dilin ətraf aləmin konseptuallaşdırılmasıda müəyyən bir yolu təmsil etməsi elmi şüurun linqvistik analizinin mühüm açıqlamasıdır. Konseptlər dildə müəyyən bir baxış sistemini, bir növ kollektiv fəlsəfəni təşkil edir ki, bu da bütün ana dilində danışanlar üçün məcburidir. Hər bir insan müəyyən bir etnik qrupa, müəyyən bir millətə mənsubdur. Bu o deməkdir ki, hər bir insan bir etnosun dil şüurunda və ünsiyyət davranışında iz buraxan bir zərrəsidir. Dil şüuru konsept kimi dərk edilən real anlayışların çoxsaylı fraqmentlərinə bölünür. E.S. Kubryakova konsepsiyanın aşağıdakı tərifini təklif edir: "Konsepsiya yaddaşın, zehni söz ehtiyatının, konseptual sistemin və beynin dilinin, dünyanın bütün mənzərəsinin, bilik kvantının əməliyyat vahididir"[2,s.87]. "Dost və düşmən" konsepsiyasının məzmunu etik, etnik və fəlsəfi bir konsepsiya olaraq tədqiqat üçün çoxşaxəli bir funksiyaya malikdir. Dost və düşmən konseptlərinin dərin təhlili zamanı bu konseptlərin tərkibinin semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək mümkün olur.

İngilis və Azərbaycan dillərindəki dost və düşmən konseptlərinin öyrənilməsi bu anlayışların zəminində insanlarda xeyirxahlıq və düşmənçilik, düzgün və qeyri-düzgün, əxlaq və əxlaqsızlıq kimi anlayışların formalaşmasına səbəb olur. Bu konsepsiya bir-biri ilə sıx bağlı olan "özgə yad" anlayışları ilə sıx əlaqəlidir. Dost və düşmən anlayışları bəşəriyyət mövcud olduqdan bəri var olan, bir-birində öz əksini tapan mövcud anlayışlardır. Bu anlayışların semantik əsası və periferiyası konseptual əlamətlərlə xarakterizə edilir.

Hər hansı bir mədəniyyətə xas olan bir sıra anlayışlar sadə konsepsiya sferasını təşkil edir. Dost və düşmən konseptləri kollektivin tarixi və mədəni inkşafı, kollektivin düşüncə tərzi ilə səciyyələnir. Konseptin özünün tərkibində obrazlı komponentlər mövcud olur. Konsept nüvəsi və ətrafı olan bir sahədir. Konseptin əsası-konseptual xüsusiyyətlər əsasında qurulur. Dost və düşmən konseptlərinin ifadə olunduğu dil vahidlərinə bədii ədəbiyyat və kütləvi informasiya vasitələrinin təqdim etdiyi mətnlərdə daha sıx-sıx rast gəlmək mümkündür.

"Dil həmişə yalnız bir neçə əsas ünsürlərdən ibarətdir, lakin bu azsaylı ünsürlər saysız-hesabsız kombinasiyalara daxil ola bilir. Hətta elementlərin özləri yalnız bu kombinasiyalarda təzahür edir. Ardıcıl təhlil göstəriri ki, dil nəzəri cəhətdən mümkün olan sayslz kombinasiyalardan yalnız bir hissəsini istifadə edir. Bu cür məhdudiyyət bir dil sistemindən digərinə dəyişən xüsusi konfiqurasiyalar yaradır. Struktur dedikdə məhz belə konfiqurasiyalar nəzərdə tutulur. Deməli, struktur dedikdə əsasında müəyyən səviyyənin vahidləri uzlaşan münasibətlər növünü başa düşürlər"[3,s.14].

Müxtəlifsistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərindəki dost və düşmən konseptli leksem və ifadələr Azərbaycan dilçiliyi ilə müqayisədə Rusiya dilçiliyində daha ətraflı öyrənilmişdir. Bəhs etdiyimiz konseptlərin öyrənilməsi əsasən dörd istiqamətində getmişdir: 1. İngilis dilində dost və düşmən konseptləri, onların məzmun və mahiyyəti araşdırılmışdır[4;5];

2. Rus dilçiliyində ingilis dilindəki dost və düşmən konseptləri nəinki, rus dili ilə, müxtəlif dillərdəki dost və düşmən konseptli ifadələrlə müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Rus dilçiliyində dost və düşmən konseptləri rus-ingilis dilləri ilə müqayisəli öyrənilməklə yanaşı, dil vahidləri bolqar, Çin, ispan, altay, qırğız, özbək dilləri materialları əsaında araşdırılmışdır[6;7;8;9].

3.Dildəki dost və düşmən konseptlərinin frazeoloji vahidlərlə ifadəsi öyrənilmişdir[10]; dost və düşmən konseptli ifadələrin atalar sözləri və məsəllərdə ifadə xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində qiymətli daşlar, müdriklik, ailə, multikulturalizm, qadın, əqli bacarıqlar və s. konseptləri elmi araşdırmaların mövzusu olmuşdur[11;12;13;14;15;16]. Bütün bu tədqiqatların öyrənilmə tarixinə nəzər saldıqda görürürk ki, hamısı XXI əsrdə aparılmış araşdırmalardır. Koqnitiv dilçilik özü gənc elm sahələrindən olduğundan konseptlər də son zamanlarda tədqiq olunmağa başlanmışdır. Azərbaycan dilçiliyində isə son illərdə müxtəlif konseptlərə dair fəlsəfə doktorluğu və magistr dissertasiya işləri yazılmışdır. Lakin dost və düşmən konsepti ilk dəfə bizim tədqiqatımızda araşdırılmaqdadır.

Son zamanlar bildiyimiz kimi, sosial çəbəkələrdə insanların ünsiyyət prosesi çox intensivləşmişdir. Dost və düşmən konseptləri sosial şəbəkələrdəki mətnlərdə yeni semantika qazanmaqdadır. "Nitq norması müxtəlif ünsiyyət vəziyyətlərində qrammatik birliyin vərdiş və ənənələrini əks etdirən dil situasiya qaydalarıdır". [17,s. 85].

Bir sıra müasir alimlər interneti yazılı ünsiyyət vasitəsi hesab edirlər. Yəni internet məkanının adi ünsiyyət səviyyələrinin qarışdığı bir yer olduğunu nəzərə alsaq buraya yazılı nitq forması (canlı jurnallar, sosial şəbəkələr, bloglar) ilə yanaşı, internetdəki bəzi nəşrlər də daxil edilir[18;19].

İngilis dilində *dost / düşmən* cütlüyü konsepsiyasında istifadə edilən *mate, man, buddy, bloke, pal, bestie, frenemy (frienemy), gooks, enemy, rival, foe,*

adversary kimi sözlər semantik məna qazanaraq dost-düşmən konseptlərini ifadə edir.

Müasir günümüzdə dost-düşmən konseptlərinə daha çox sosial şəbəkələrdə, saytlarda daha fərqli anlamlarda rast gəlinir. İngilis dilindəki dost və düşmən konseptlərinə bu milli dil korpuslarında rast gəlinir. Müasir sosial şəbəkələrdə *"dost"* anlayışı sözün orijinal məna çərçivəsindən çıxmış və leksik mənası daha da genişlənmişdir. A.Vejbitskayaya görə, "dostluq" ("friendship") sözü İngiltərə-Amerika mədəniyyətində yeni güclü, qalıcı bir əlaqə qurmaq, "yeni insanlarla tanış olmaq" leksik mənasında inkişaf etdi[20,s.71]. Bunun nəticəsində də *dost/düşmən* anlayışının nominal sahəsinə daxil olan isimlər toplu mənada işlənməyə başladı, məsələn: "These guys are my best friends!!!" . "At the end of High School I got together with a drummer, who is still one of my best friends, and over the summer of' 67 we got into a group situation" -.

Yuxarıda göstərilən nümunələr ünsiyyət sahələrinin genişlənməsi ilə bir insanın "ən yaxşı dostlarının" sayının artdığını, insanlar arasındakı həqiqi dostluq əlaqələrinin zəifləməsini əks etdirir. İnsana tamamilə yad olan bir şəxs sosial şəbəkələrdə dost ola bilər. Bunun üçün xüsusi tanışlığın olması vacib deyil. Bəzi müəlliflərin əsərləri sosial şəbəkələrdəki dostluq əlaqələrinin zəif kateqoriyaya aid olduğunu qeyd edir[22;23].

Materialların təhlili göstərir ki, müasir ingilis dilində dost anlayışının ən çox yayılmış nümunələri bunlardır: *friend, mate, buddy (bud), pal, bestie, BFF (best friends forever)* və s. Bunlardan bəzilərinə nəzər salaq.

Xüsusi lüğət mənbələri olan "Oxford English Dictionary" də, "Merriam-Webster's Dictionary"də dost anlayışının məzmununu əks etdirən aşağıdakı semantik qruplar mövcuddur:

1) *A person with whom one has a bond of mutual affection, typically one exclusive of sexual or family relations*. -Adətən cinsi və ya ailə münasibətləri istisna olmaqla qarşılıqlı sevgi bağına sahib olan bir şəxs; 2) *Form of address an acquaintance or a stranger* -Dostuna və ya tanımadığın birinə müraciət forması; 3) *A person who supports organization, or country by giving financial or other help*-Bir qurumu və ya ölkəni dəstəkləyən, onlara maddi və ya digər kömək göstərən bir şəxs; 4) *A person who is not an enemy or opponent* -Düşmən və ya rəqib olmayan şəxs; 5) *A contact on a social networking website* -Sosial şəbəkədə əlaqə[24]. Buradan aydın olur ki, "friend" anlayışı müasir mənada "rəğbət", "müraciət forması", "maddi yardım", "təmas, əlaqə" və s. kimi anlayışları ifadə edir və bu konsepsiyanın semantik mərkəzində "rahatlıq" komponenti dayanır.

Mate leksemi, "Oxford English Dictionary"yə görə, aşağıdakı mənaları ifadə edir: 1) "friend or companion" (dost və ya yoldaş); 2) "a friendly form of address between men or boys" (oğlanlar və ya kişilər arasında dost münasibət). Verilən ikinci tərcümədə bu ifadənin gender aspektində istifadə edildiyini görə bilərsiniz - yalnız

kişilər arasındakı söhbətlərdə istifadə olunur. Məsələn, "Tag a mate who needs to see this" − 20.01.2017-ci il tarixində "Facebook" səhifəsi.

Sosial şəbəkələrdə apardığımız tədqiqatlarda görürük ki, kişilər səmimi ünsiyyət zamanı tez-tez "man" müraciət formasından istifadə edirlər. Məsələn, "Hey man! Pick me up". *"Mate"* və "*man"* əsasən kişilər arasında müraciət üçün istifadə olunursa, *"bestie"* leksemi ən çox qadınlarla ünsiyyət zamanı istifadə edilir və "ən yaxşı rəfiqə" mənasını verir. Məsələn, "My gorgeous bestie Nisha Aggarwal and me at a family function!" İsimlərin və substantivləşmiş sifətlərin kiçiltmə, əzizləmə mənasını ifadə edən *-ie,* şəkilçisinin istifadəsindən məntiqi yolla başa düşmək olur ki, bu ifadələr qadın nitqinə aiddir. Məsələn, *girlie, antie, cutie, sweetie* və s. ifadələri qadın nitqi üçün xarakterikdir.

"Buddy" leksik vahidi, Oxford İngilis Lüğətinə görə, Şimali Amerikada populyarlıq qazanaraq "close friend"- "yaxın dost" mənasında son dövrlərdə istifadə edilməyə başlanılmışdır. Maraqlıdır ki, bir-birlərinə ünvanlanan bu qeyri-rəsmi müraciət əvvəlcə "working companion"- "iş yoldaşı" (həmkar) mənasında işlənmiş və yalnız bir müddət sonra müasir "dost", "yoldaş" semantikasını almışdır. Məsələn, "I'll do the same for you Buddy. Don't worry"[21].

Beləliklə, müasir ingilis dilində "dost" konsepti şifahi nitqdə, xüsusilə sosial şəbəkələrdə istifadə edilərkən aşağıdakı semantik mənaları ifadə etmişdir: gender anlamında *-mate, buddy, bestie*, birgə iş, həmkar mənasında-*buddy, friend*, müraciət bildirərək *–man* dil vahidlərində reallaşmışdır. *Dost-düşmən* antonim cütlüyünün ikinci tərəfi olan "düşmən" leksik vahidi düşmənçilik, rəqabət münasibətlərini əks etdirərək, *enemy, foe, frenemy/frienemy, adversary, gook və s.* leksik vahidlərdə reallaşmışdır.

Foe ifadəsi rəsmi və bədii üslubda "düşmən və ya rəqib" mənasında işlədilir. Məsələn, "On the other hand, Tamburlaine isn't one to mince his words, as Bajazeth can testify:' we use to march upon the slaughtered foe, tramping their bowels with our horses hoofs"[21]. "This world's biggest *foe* is apathy. We all have a call to action" − 24.01.2017 tarixindən etibarən Gallant Girls adlı istifadəçinin "Facebook" səhifəsindən götürülmüşdür.

Foe ifadəsi enemy sözündən yuxarıda göstərilən mənalardan aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. *Enemy* sözü belə məqamlarda işlədilir. Məsələn, *"a hostile nation or its armed forces, especially in time of war"* - müharibə zamanında olan düşmən mənasında işlədilir. Digər bir ifadə olan *"a thing that harms or weakens something else"* ifadəsinə isə - başqa bir şeyə zərər verən və ya zəiflədən bir şey mənasında rast gəlinir. [21]. "How such as Donald Judd and Robert Smithson, was that they saw' a false and pious rationality' as' the enemy of art". *Adversary* və *opponent* ifadələri isə düşmənçilik mənasında deyil, fikir ayrılığında olmaq mənasında istifadə olunur. Məsələn, "someone who competes with or opposes another in a contest, game, or argument"- Bir yarışmada, oyunda və ya mübahisədə başqası ilə yarışan və ya ona qarşı çıxan biri.

Beləliklə, düşmən konsepsiyasının rəsmi ifadə şəkilləri *rəqabət, mübahisə ədavət, zərər* semantik mənalarında işlədilir. Qeyri-rəsmi ifadədə *frenemy / frienemy* ingilis dilində *dost / düşmən* konsepsiyasını əks etdirir və "an enemy disguised as a friend"- dost kimi maskalanmış düşmən. "A person with whom one is friendly despite a fundamental dislike or rivalry" ifadəsi isə dost adı altında gizlənən düşmən mənasında işlədilir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Praqmalinqivistika/Multidissipliar dilçilik. Bakı, Elm və təhsil, 2021
2. Кубрякова, Е.С. Теория номинации и словообразование. Монография. Изд. 3-е. — М.: Изд-во ЛИБРОКОМ, 2009
3. Бенвенист Э. Общая лингивистика / Э. Бенвенист.- Москва: Прогресс, 1974, 446 с.
4. Опря Е.С. Узус концепта друг/враг в английском языке: современное состояние вопроса https://pgu.ru/upload/iblock/a23/pages-from-chast-6_33.pdf;
5. Арапова,О.А. Концепт «Дружба»:системный и функциональнокогнитивный анализ: Дисс.…канд. филол. наук: 10.02.01– М.: РГБ, 2005. – 242с.
6. Абдырахманова Г.М., Сайидрахимова Д.С., Эргашова Ч.А., Абакулов Р.А. Концепт «Дружба-Вражда» в родственных и неродственных языках Учебно-методического пособие Типография КУУ, 2017. - 128 с.;
7. Кирилова Й. Концепты «друг-враг» в болгарской языковой картине мира https://cyberleninka.ru/article/n/kontsepty-drug-vrag-v-bolgarskoy-yazykovoy-kartine-mira/viewer;
8. Хизова, М. А. Концепт, "дружба" 6 русской и английской лингбокультурах: Дис. ... канд. филол. наук:– М.: РГБ, 2005 – 198 с.;
9. Лунцова, О. М. Градиент-концепт дружба - мир - вражда в русской и английской лингвокультурах (на материале лексики и фразеологии):– Магнитогорск, 2007 – 260 с.; .
10. Федорова К. И., Яковлева М. Н. Актуализация концепта "дружба" во фразеологических единицах английского и якутского языков. Тамбов: Грамота, 2014. № 7 (85). с. 139-141.
11. Xəlilova X. dünyanın dil mənzərəsində "ailə" konseptinin ifadə vasitələri (müxtəlif dillərinin materialları əsasında) Magistr Dissertasiyası BAKI-2018; http://217.64.17.124:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/904/X%C6%8F

L%C4%B0LOVA%20X%C6%8FD%C4%B0C%C6%8F%20ABBAS%20q%C4%B1z%C4%B1.pdf?sequence=1&isAllowed=y;
12. Quliyeva N. Multikulturalizm konseptinin sözlü və sözsüz ifadə xüsusiyyətləri (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) Fil. ü. fəl. dok. diss. Avtoreferatı. Bakı – 2018;
13. Məmmədova F. Azərbaycan və ingilis dillərində ümumi mənası "insanın əqli bacarıqları" ifadə edən frazeoloji vahidlərin koqnitiv təhlili Fil. ü. fəl. dok. diss. Avtoreferatı, Bakı – 2015
14. Mahmudova A. Azərbaycan və ingilis dillərində "müdriklik" və "wisdom" konsepti. Fil. ü. fəl. dok. diss. Avtoreferatı Bakı – 2018
15. Əhmədova Ü. Müxtəlifsistemli dillərdə "qadın" konseptinin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri. Fil. ü. fəl. dok. diss. Avtoreferatı, Bakı – 2018;
16. Мурадова А. Концепт «драгоценные камни» и его вербализация в восточнославянских языках Автореферат дисс. Док. Фил. по фил. Баку – 2017;
17. Чиков М.Б. Еще раз о системе, норме и узусе // Вестник Нижегородского государственного лингвистического университета им. Н.А. Добролюбова. 2007. № 1. с. 84-87.
18. Артемова А.Ф., Леонович О.А. Имена собственные в сленге // Иностранные языки в школе. 2013. № 2. с. 56-59.;
19. Барышников П.Н. Морфология технологической сказки: интернет вещей и социальные дистанции // Социология власти. 2015. Т. 27. № 1. с. 37-54.;
20. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. Пер. с англ. А.Д. Шмелева. М.: Языки славянской культуры, 2001. 288 с.
21. http://corpus.byu.edu/bnc/.
22. Ушкин С.Г. Отношения дружбы в виртуальных социальных сетях (на примере социальной сети «Вконтакте» // Социум и власть. 2015. № 6 (56). с. 71-76.
23. Фаблинова О.Н. Интернетизация досуга и возможные пути преодоления ее негативных последствий: социологический аспект // Проблемы современной науки. 2012. № 5-2. с. 35-41.;
24. English Oxford Living Dictionaries. URL : https://www.oxforddictionaries.com/ (дата обращения: 22.01.2017)

AFSANA BAKSHALIYEVA

A MODERN APPROACH TO THE CONCEPTS OF "FRIEND" AND "ENEMY" IN DIFFERENT SYSTEMS OF LANGUAGES AND HISTORY OF CONCEPT RESEARCH

SUMMARY:

The article analyzes two main concepts and explores the relationship between friend and foe in primary interpersonal relationships. Man can never be alone. It belongs to a society, a generation and a tribe. It lives and is formed in human society. Since the beginning of human society, there have been concepts of friend and foe. The concepts of "friend and foe" are explored in a double sense and are characterized by their many components and cultural connections.

These concepts complement each other in distinction and specificity, and their meanings are fully and adequately explained. The use of concepts in any language is conditioned by external factors. That is, it is related to various aspects of human activity. In particular, the historical development of the concepts of friend and foe, the changing living conditions of people, the political, economic and cultural life of society play a role in the formation of certain concepts. In recent years, the development of Internet technologies and the popularity of social networks have led to a different approach to the concepts of friend and foe. The development of the field of telecommunications, especially the virtual field, as well as the development of the concept, leads to a change or renewal of the structure and content of this concept, their semantics.

Keywords: *friend, enemy, concept, modernity, history.*

АФСАНА БАХШАЛИЕВА

СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К ПОНЯТИЯМ «ДРУГ» И «ВРАГ» В МНОГОЯЗЫЧНЫХ ЯЗЫКАХ И ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ КОНЦЕПЦИЙ.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируются две основные концепции и исследуются отношения между другом и врагом в первичных межличностных отношениях. Человек никогда не может быть одиноким. Он принадлежит обществу, поколению и племени. Он живет и формируется в человеческом обществе. С самого начала человеческого общества существовали концепции друга и врага. Понятия «друг и враг» исследуются в двояком смысле и характеризуются своими многочисленными компонентами и культурными связями. Эти концепции дополняют друг друга разнообразием и спецификой, а их значения объясняются исчерпывающе и адекватно.

Использование понятий в любом языке обусловлено внешними факторами. То есть это связано с различными аспектами человеческой деятельности. В частности, историческое развитие концепций друга и врага, меняющиеся условия жизни людей, политическая, экономическая и культурная жизнь общества играют роль в формировании определенных концепций. В последние годы развитие интернет-технологий и популярность социальных сетей привели к другому подходу к концепциям друга и врага. Развитие области телекоммуникаций, особенно виртуальной области, а также развитие концепции приводит к изменению или обновлению структуры и содержания этого понятия, их семантики.

Ключевые слова: ***друг, враг, концепция, современность, история***

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor İkram Qasımov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SARELLA QAİBOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
yunsurova@gmail.com

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ DİALOJİ NİTQİN VƏ LEKSİK VƏRDİŞLƏRİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI

Xülasə

Ölkəmizin xarici ölkələrlə əlaqələrini möhkəmlətmək məqsədilə xarici dil tədrisinin xüsusilə şifahi nitqin inkişafının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, şifahi nitq məsələsi ingilis dilinin tədrisində ən çətin və ən mübahisəli məsələlərdəndir. Lakin bu sahədə çalışan metodist alimlər yaxşı nəticələr əldə ediblər. Bunlardan C.B.Ablam, İ.L.Bim, A.A.Aryaşova və bir çox başqalarını göstərmək olar.

Şifahi nitqin düzgün inkişaf etdirilməsində psixoloji məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır. Şifahi nitqin inkişafında hansı mərhələdə daha çox fikir vermək lazım olduğunu müəllimlər bilməlidir.

Son zamanlar aparılan işlər, linqvistik mülahizələr və əldə edilən nəticələr sübut etmişdir ki, dilin kompleks şəkildə tədris edilməsi şəraitində də şifahi nitqi inkişaf etdirmək olar. Məlumdur ki, şifahi nitq materialları leksik qrammatik və fonetik materiallardan ibarətdir. Şifahi nitq üçün materiallar kompleks şəkildə müəyyən nitq çalışmaları vasitəsilə verilə bilər.

Bir qrup metodist sübut etməyə çalışır ki, tələbələrə yalnız şifahi danışıq nitqi öyrədilməlidir. Digər bir qrup metodist isə sübut etməyə çalışır ki, şifahi nitq üçün söz ehtiyatı lazımdır. İngilis dili öz lüğət ehtiyatına görə dünya dilləri içərisində ən zəngin dillərdən biri hesab edilir. Bu dilin zəngin söz ehtiyatından müəyyən qismini tələbələrə öyrətmək üçün onu ilk növbədə tələbələrə sevdirmək lazımdır. Bu baxımdan, məqalə xarici dilin tədrisində dialoji nitqin və leksik vərdişlərin formalaşması və inkişafı haqqında lazımi məlumatı təmin edir.

Açar sözlər: dialoji nitq, leksik vərdişlər, şifahi nitq, söz ehtiyatı, xarici dilin tədrisi

Dil insan cəmiyyətinin mövcudluğu və inkişafı mümkün olmayan ən vacib ünsiyyət vasitəsidir. Beynəlxalq münasibətlərin daim genişlənməsi və möhkəmlənməsi və ictimai həyatın bütün sahələrinin beynəlmiləlləşməsi olduğuna görə xarici dilləri bilən mütəxəssislər əmək bazarında getdikcə daha çox tələbata çevrilirlər. Ancaq nəzəri cəhətdən xarici dilləri bilmək kifayət deyil, biliklərinizi praktikada tətbiq edə bilmək vacibdir. Bu səbəbdən məktəbdə tədris prosesi xarici dilin praktik biliklərinə yönəldilmişdir.

Hal-hazırda xarici dillərin, xüsusən İngilis dilinin öyrənilməsi əksər insanların intellektual və praktik fəaliyyətinin zəruri hissəsinə çevrilmişdir. İngilis dilini mənimsəməkdə müvəffəq olmaq çox dərəcədə müəllimin iş metodikasından, təhsil problemlərinin həlli kontekstində müxtəlif müasir texnologiyalardan istifadə etmək bacarığından asılıdır.

Dilin leksikası qrammatika və fonetika ilə sıx əlaqəli olur. Bunların biri digərini tamamlayır. Ona görə də leksikanın təlimi başqa aspektlərdən ayrı götürülə bilməz. Leksik material dil fəaliyyətini, oxunu və yazını intensivləşdirir, tələbə onun əsasında öz fikrini başqasına çatdırır. Bəzən xarici dil dərsini oxu və ya tərcümə dərsinə çevirilər. Xarici dildə oxunub ana dilinə tərcümə edilən mətndə müəllim heç bir leksik və qrammatik iş aparmır, oxu zamanı heç olmasa müəyyən sözlər aydınlaşdırılsa, həmin oxunun əhəmiyyəti olar (1, 118 səh).

Müəyyən qrammatik qaydaları izah edir, möhkəmləndirir, qaydaya müvafiq cümlələr yazdırır. Bu cümlələrin özü də leksik vərdişlərdən ibarətdir. Xarici dilin tədrisinin keyfiyyətli olmasının əsas amillərindən biri də zəngin söz ehtiyatının yaradılmasıdır.

Müəllimlər hər bir sözü çalışma və tapşırıq vasitəsilə nitqə daxil edir. Tələbələr sözləri leksik materialı şifahi nitqdə istifadə edərək cümlələr düzəldir. Bu bacarıq və vərdişlər çalışmaların əsasında yaranır. Xarici dildən tələbələrin şifahi nitqini inkişaf etdirən əsas parametrlərdən biri leksik minimumun düzgün verilməsidir. Leksik minimum tam olmadıqda şifahi nitq də qüsurlu olur. Əgər tələbə kifayət qədər söz bilmirsə, demək o, lazımi səviyyədə danışa bilməyəcəkdir.

Şifahi nitqi intensivləşdirmək üçün tələbələrin sürətini artırmaq lazımdır. Nitqin sürəti isə o zaman yüksək olur ki, tələbə seçilən fonetik qaydanı, leksik vahidi, qrammatik materialı yaxşı mənimsəmiş olsun.

Tələbələrə lüğəti möhkəm öyrətmək və onların şifahi nitqini inkişaf etdirmək üçün çalışmalardan istifadə etmək lazımdır. Çalışmalar şifahi nitqin inkişafı üçün əsas parametrlərdən biri hesab olunur.

Tədris materiallarının möhkəmləndirilməsində və tələbələrin biliyinin davamlı olmasında çalışmaların rolu böyükdür. Bu baxımdan leksik vahidlərin də yaxşı yadda qalması üçün tələbələrə leksik çalışmalar vermək və keçilən materialları möhkəmlətmək lazımdır. Çalışma ümumi didaktik prinsiplər əsasında yaradılmalıdır. Çalışmalar əsasında çətinə, sadədən mürəkkəbə prinsipi ilə yanaşı tərbiyəvi xarakteri də özündə əks etdirməlidir. Leksik çalışma verildikdə ana dili ilə müqayisəli aparılmalıdır. Tədrisin ilk mərhələsində ana dilində olan sözlərdən geniş istifadə edilməlidir. Bu leksik vərdişlərin şüurlu qavranılmasına köməklik göstərir (2, 223 səh).

Leksik vərrdiş məhsuldar nitqdə digər vahidlərlə birləşmə normalarına uyğun leksik vahid seçmək, həmçinin qəbuledici nitqdə avtomatlaşdırılmış qavrayış və məna ilə birləşmək üçün avtomatik hərəkətdir. Leksik vərdiş aşağıdakılara əsaslanır:

1. Leksik vahidin uzunmüddətli yaddaşdan operativ yaddaşa çevrilməsi (sözün xatırlanması);

2. Leksik vahidin əvvəlki və ya sonrakı ilə birləşməsi;

3. Vahidlərin seçimi və birləşməsinin vəziyyətə uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi. Leksik vərdişin formalaşmasının aşağıdakı mərhələləri müəyyənləşdirilmişdir:

1. Sözün işlənməsi prosesində qavranılması; sözün səsli obrazı yaradılır, yəni birinci mərhələ prosesində sözün qavranılması birbaşa fəaliyyətində baş verir;

2. Sözün mənasını bilmək;

3. Sözün təqlidi, təkrarlanaraq (kontekstdən kənarda) və ya cümlə kontekstində təkrarlanması;

4. Birləşdirmə, sözlər arasında əlaqə yaratma;

5. Sözün müxtəlif kontekstlərdə sərbəst istifadəsi

Xarici dillərin tədrisində nitqin monoloq və dialoq növlərindən istifadə edilir. Hər iki nitq növü xarici dilin tədrisində özünəməxsus yer tutmuşdur. Şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün istifadə olunan müxtəlif növlü işlərdən biri də dialoqlardır.

Dialoq özünün forması etibarı ilə sual-cavaba bənzəsə də onları bir-birindən ayıran cəhət vardır. Əgər sual-cavabda bir tərəf sual, o biri tərəf cavab verirsə, dialoqda hər iki tərəf həm sual, həm də cavab verirlər. Dialoqlar sual cavab xarakteri daşımayıb, sadəcə iki və daha çox şəxsin danışığından ibarət ola bilər (196 səh).

İki şəxsin arasında gedən dialoqa dialoji nitq deyilir. Həmin nitq forması ünsiyyət üçün ən əlverişli forma sayılır. Bu növ sual-cavabla gedən ünsiyyət anlaşıqlı olur. Tələbə zəngin lüğət ehtiyatına, qrammatik materiala, yaxşı tələffüz vərdişlərinə malik olur. Ancaq o, öz fikrini ingilis dilində deyə bilmirsə, verilən sualları başa düşmürsə, onların heç biri ona lazım deyildir. Tələbə sadəcə olaraq "Sənin adın nədir?" "What is your name?" "Sən haradansan?" "Where are you from?" və s. cümlələri özü dedikdə, onun sevincinin həddi-hüdudu olmur. Bu hal psixoloji cəhətdən də tələbəyə ingilis dilini öyrənməyə müsbət təsir göstərir. Verilən suallara tələbələr cavab verdikdə onlar dialoqda iştirak edərkən, eşitmə yolu ilə fəallaşırlar.

Dialoq vasitəsilə tələbələrin şifahi nitqinin inkişafının sərhədi olmur. İstənilən qədər sual-cavab aparmaq və nitqi inkişaf etdirmək olar. Bunun üçün dil materiallarını sistemə salmaq tələb olunur. Məşhur metodist M. Palmer uzun müddət şifahi nitqin bu növündən istifadə etmişdir. Nitqi avtomatlaşdırmaq üçün dil materialları düzgün seçilməlidir. Həmin materiallar aydın olmalıdır. Palmer pedaqoji prosesi intensivləşdirmək üçün sualı elə qururdu ki, elmdə sözlərin sırası öz yerində olsun. Palmerin sual-cavab üsulu belədir: 1. Yeni materialın verilməsi; 2. Materialın möhkəmləndirilməsi və fəallaşdırılması; 3. Öyrənilməyə nəzarət. O, bütün tədris müddətini 4 əsas dərketmə termini ilə bölürdü:

1. Presentation-Perception; - dil materiallarının verilməsi və onun tələbələr tərəfindən passiv dərk edilməsi.

2. Recognition – anlama; tələbələr müəllimi başa düşür və ona lakonik cavab verirlər;

3. Repition – təkrar, təqlid yolu ilə;

4. Reproduction – müəllimin suallarına cavab verməklə sərbəst danışmaq.

Palmerin bu bölgüsünə diqqətlə nəzər salmış olsaq, məlum olar ki, tələbələrin dialoji şifahi nitqi bu üsulla çox gec inkişaf edir. Onların fikri fəaliyyəti işləmədən mexaniki olaraq danışmalar tez bir zamanda unudulur.

1. Presentation –yeni materialın verilməsi.

2. Recognition – yeni materialın passiv möhkəmləndirilməsi.

Bu zaman müəllim "general" (ümumi) formada sual verir. Tələbələr lakonik cavab verirlər.

3. Repition – təkrar.

Müəllimin danışıqlarını tələbələr təkrar edirlər. Bu zaman sual-cavab aparılmır.

4. Reproduction – yeni materialın möhkəmləndirilməsi.

Müəllim sual verir, tələbələr həmin suallara cavab verirlər.

Palmerin bu sistemi sual-cavab adlandırılır.

Dialoq bir neçə variantda ola bilər. Dialoq replikalar və onların fikir dolğunluğu deməkdir. Onlar informasiya düzəltmək üçün imkanlar yaradır.

Replikalar dialoqda cüt məna daşıyır. Metodiki ədəbiyyatda dialoqu oyatma replikası və reaksiya replikası adlandırırlar. Oyatma replikası tələb üçün bir tərəfdən asandırsa, digər tərəfdən onun çətinlikləri də vardır. O müəyyən situasiya əsasında danışanın sözlərinə cavab verir və söz yaddaşında keçilən bütün söz və qaydaları ani vaxt içərisində fikirləşməlidir.

Dialoji nitq üçün konkret nitq aktı yaratmaq lazımdır. Həmin akt danışandan müəyyən informasiya, müəyyən fikir ifadəsi tələb etməlidir. Bunun üçün xüsusi material toplamaq lazımdır.

Dialoji nitqin inkişafı üçün materialları seçərkən onun tələbələr tərəfindən mənimsənilməsini yoxlamaq lazımdır. Dialoji nitqə hazırlıq məqsədilə verilən çalışmalar kontekstə uyğun şəkildə verilməlidir. Dialoqlarda iştirak edənlərin nitqi, adətən qısa, konkret və çox sadə şəkildə olur. Dialoqları düzəltmək üçün müəyyən mövzu seçilməlidir. Dialoqun mövzusu müəllim tərəfindən danışılmış hekayə, keçilən mətnlər şəkil, ictimai-siyasi mövzular və s. ola bilər. Dialoqların hamısı dinlənilir. Ən yaxşısı saxlanılır və tələbələr tərəfindən lazımi əlavələr edilir. Ən nəhayət, dialoq şifahi şərh edilir. Dialoqun tələbələr tərəfindən şifahi, şərhi həm fərdi, həm də kollektiv ola bilər (168 səh).

Xarici dilin tədrisində əsas və aparıcı hədəflərdən biri təhsil prosesini müəyyənləşdirən və xarici dil dərsinin öyrəncilərdə danışıq bacarıqlarının inkişafına töhfə verməli olduğunu bildirən kommunikativ hədəfdir. Danışıq və şifahi ünsiyyətin əsas formalarından biri dialoji nitqdir.

Xarici dildə dialoji nitqinin tədrisi xarici dil tədrisinin müasir metodlarının ən kəskin problemlərindən biridir. Son illərdə bu mövzuya həsr olunmuş bir sıra araşdırmalara, məqalələrə və dərsliklərə baxmayaraq, bu problem daha çox araşdırma tələb edir. Bu onu sübut edir ki, təlimin nəticəsi həmişə öyrənicilərin dialoji nitq bacarıqlarını tam mənimsəməsi sayəsində xarici dildə hazırlıqsız söhbət apara bilərlər.

Xarici dil tədrisinin müasir metodlarının ən kəskin problemlərindən biri xarici dildə dialoq nitqinin tədrisidir. Bunun səbəbi daim inkişaf edən müasir dünyada yalnız ana dilində deyil, xarici dildə də ünsiyyət bacarıqlarına sahib olmaqdır. Bu gün dünyanın bütün mədəniyyətləri bir-biri ilə çox yaxından əlaqəlidir və xarici dil yalnız gündəlik ünsiyyəti deyil, həm də yığılmış bilik, mədəni dəyərlər və təcrübə mübadiləsini mümkün edən yeganə ünsiyyət yoludur.

Bildiyiniz kimi, dialoji nitq iki və ya daha çox tərəfdaş arasında ünsiyyət prosesində yaradılır. Bu o deməkdir ki, əvvəlcədən planlaşdırmaq və ya "proqramlaşdırmaq" mümkün olmayacaq, çünki dialoqdakı bir tərəfdaşın danışıq davranışı birbaşa digərinin iradələrinin təbiətindən asılı olacaqdır. Tərəfdaşların hər birinin dialoq ünsiyyətində öz məqsədləri var, buna görə də dialoqdakı hər tərəfdaşın taktikası və davranışı əsasında qurulur. Dialoji nitqdə qeyri-şifahi (ekstralinqvistik) ünsiyyət üsullarından (mimika, jestlər) geniş istifadə olunur.

Dialoji nitqin başqa bir xüsusiyyəti də, bir qayda olaraq, ünsiyyətin baş verdiyi mühiti yaxşı bilən və bəzi hallarda bir-birlərinə bələd olan dialoq iştirakçılarının birbaşa təmasında baş verməsidir. Bu, replikaların elliptikliyini, sözsüz ünsiyyət üsulları, əvəz sözləri və ekstralinqvistik vəziyyətlə kompensasiya olunan razılığın olmamasını müəyyənləşdirir.

Dialoji nitq, danışan və dinləyici rollarında dəyişiklik olduğu ünsiyyət aktıdır. O, həm ilkin nitq stimulu, həm də mövzunun daşıyıcısıdır. Tərəfdaşın reaksiyası tematik olaraq koordinasiya edilməlidir, ancaq onun nə dediyini dəqiq proqnozlaşdırmaq çətindir. Dialoji ünsiyyətin təbii təzahürü barədə danışarkən, tərəfdaşın hər birinin alternativ olaraq stimullaşdırıcı və cavab verən fikirlər söyləməsi ilə şərtləndiyini nəzərdə tuturuq. Ünsiyyət və məlumat baxımından ilk fikirləri aşağıdakı ifadələrə ayırmaq olar:

- sosial əlaqə formulları (salamlama, minnətdarlıq, üzr və s.);
- məlumat tələbi (sual);
- duyğuların ifadəsi;
- məlumatlandırma (hər hansı bir məlumatı paylaşma);
- sifariş və ya tələb;
- ünsiyyətin baş verdiyi şərtlərin müzakirəsi;
- xüsusi semantik yükə malik olmayan ifadələr (bu ifadələr, məsələn, susmaq yöndəmsiz olduqda və dialoqda fasilə doldurmaq lazım olduqda söhbəti davam etdirmək üçün istifadə olunur).

Buna görə də, bu replikasiyaları məktəbdə xarici dilləri öyrənmək çərçivəsində öyrətməli olduğumuz nəticəyə gələ bilərik, çünki bu, səriştəli və tutarlı dialoji nitqin qurulmasını öyrətməkdə çox vacibdir. Təlim sessiyalarında öyrəncilər müəyyən cavab işarələrini mənimsəməli, gözlənilməz vəziyyətlərdə qarşılıqlı əlaqə qurmağa hazır olmalı, həmsöhbətinin başlatdığı dialoqu davam etdirməyə hazır olmaları, həm də kifayət qədər biliklərə sahib olmaları lazımdır.

Xarici dil dərslərində dil öyrənənlərin öz dialoqlarını necə qurmağı öyrənmələri və nəyi yadda saxlamalı olduqlarını söyləməmələri çox vacibdir, çünki dialoq ünsiyyət qurmağımıza, yeni biliklərimizə kömək edən ən vacib ünsiyyət vasitəsidir.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, dialoq təlim prosesinin sadəcə ünsiyyət aktı deyil, çoxsaylı kommunikativ, psixoloji və linqvistik xüsusiyyətlərə malik olan, biliklərin effektiv qurulmasına kömək edəcək olan çox mürəkkəb quruluşlu qarşılıqlı əlaqəsidir. Dialoq aparmaq olduqca çətindir, lakin buna baxmayaraq həm ana dilində, həm də xarici dildə öyrənilə bilər. Hər bir dialoq unikaldır. Dialoqdakı bütün iştirakçılar üçün ünsiyyət baxımından başa düşülən bir vəziyyət yaratmaq üçün dil öyrənənlər söhbət əsnasında ortaya çıxan problemlərin necə həll ediləcəyini öyrənməlidirlər: ünsiyyət prosesində əvvəllər həmsöhbətdən alınan məlumatların istifadəsi, səsləndirilən bütün cavabların əzbərlənməsi (özləri də daxil olmaqla), düzgün dil formasını istifadə edərək və ünsiyyət vəziyyətindən məlumat çıxararaq cavab işarələri vasitəsilə dialoqa uyğun və vaxtında qatılmaq. Fikrimizcə, yuxarıda göstərilən bacarıqların hamısı davamlı təlim yolu ilə əldə edilir. Buna görə, xarici dil dərsləri zamanı dialoji nitqi və gələcəkdə hər hansı bir vəziyyətdə sinifdən kənarda bacarıqlı şəkildə qurulmasına kömək edəcək bacarıqları artırmaq üçün lazımlı problemli vəziyyətlər yaratmaq son dərəcə vacibdir.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, dialoji nitqin kommunikativ, psixoloji və linqvistik xüsusiyyətlərə malik olduğu, yəni stimullaşdırıcı və həssas işarələrdən ibarət olduğu qənaətinə gəlirik; geri çevrilmə, spontanlıq, emosionallıq və ifadə qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur; dialoji nitq, tez-tez kommunikativ təcrübə ilə düzəldilən və frazalar şəklində istifadə olunan eliptik növbələrin olması ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, danışığın öyrədilməsində vacib cəhət olan dialoji nitqin bu xüsusiyyətlər mövqeyindən qurulması vacibdir. Bundan əlavə, dialoji nitqin kommunikativ xüsusiyyətləri ünsiyyət prosesində reaksiyaların vacibliyini vurğulayır. Dərs zamanı tələbələr ünsiyyətdə tam iştirak etməyi öyrənməlidirlər. Dialoq şəxsiyyətlərarası ünsiyyət olduğundan, onu göndərən və qəbul edən yoxdur, ancaq hər biri dialoq ünsiyyəti müddətində ya göndərən, ya da məlumat qəbul edən iki həmsöhbət var. Ünsiyyət aktının modelində, arasında mübadilə dəfələrlə baş verən iki şəxs iştirak edir. Nitqin daim dəyişməsi dilçilər tərəfindən dialoqun əsas fərqləndirici xüsusiyyəti hesab olunur. Dialoq zamanı fikir mübadiləsi olduqca sürətlə davam edir, buna görə həmsöhbətlərin reaksiyası normal nitq sürəti səviyyəsində olmalıdır ki, bu da bir sıra nitq hərəkətinin spontanlığını nəzərdə tutur,

yəni partnerlərin nitqdə istifadə etdiyi dil materialının kifayət qədər yüksək dərəcədə avtomatlaşdırılması və hazırlığı nəzərdə tutulur.
Dil öyrənənlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətləri dialoji nitq bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Müəllim dərsin gedişatını planlaşdırarkən fərdi yaş qruplarının xüsusiyyətlərini nəzərə almalı olduğundan, ən vacib məqamlarından birinin əsas ümumi təhsil proqramını mənimsəyən öyrəncilərin psixoloji və pedaqoji xüsusiyyətlərini nəzərə almaq da vacib hesab olunur. Bu xüsusiyyətlər öz növbəsində xarici dilin tədrisi texnologiyalarının və onların biliklərinin spesifikliyini müəyyənləşdirir, çünki xarici dili müvəffəqiyyətlə mənimsəməyin meyarlarından biri də tələbələrin prosesə marağıdır, belə ki, dərs planının tərtib edilməsindəki ən vacib məqamlardan biri müəyyən təhsil texnologiyalarının səriştəli istifadəsi ilə təmin edilə bilər.

Dialoqlu nitq vərdişlərinin inkişafı üçün bir sıra təlimlərdən istifadənin effektivliyi təkcə məşqlərin hər birinin nə qədər dəqiq düşünülməsindən yox, həm də sinif əhval-ruhiyyəsindən, dərsin təşkili və tədris prosesinin rasionallığından asılıdır.

Dialoji nitqdə verilən çalışmalar bir növ kontekstə uyğun şəkildə verilməlidir. Bunu o məqsədlə etmək olar ki, tələbələr replikaları özləri düzəldə bilsinlər. Çalışma üçün verilən replikalar, tələbələrlə müəllim və əskinə, müəllimlə sinif arasında aparılır. Dialoq formalı nitqin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu nitq prosesində iki və daha çox şəxs iştirak edir. Onların hər biri həm başqasının nitqini dinləyir, həm də özləri danışırlar. Dialoqda iştirak edənlərin nitqi, adətən qısa, konkret və çox sadə şəkildə olur. Dialoq şifahi şərh edilir. Dialoqun tələbələr tərəfindən şifahi şərhi həm fərdi, həm də kollektiv ola bilər.

Ədəbiyyat

1. A. Tahirov. “Şifahi nitqin inkişafında əyani vəsaitin və texniki vasitələrin rolu”. Bakı, 1975. 118 səh.
2. A. Tahirov, Ə.Salayeva “Orta məktəbə ingilis dilinin tədrisi metodikası”, Bakı 1978, 223 səh.
3. F.Seyidov. “Xarici dil dərslərində maqnitafon”, Maarif. 1968. 196 səh.
4. Barsuk R.Y., Əhmədova T.R. “Səkkizillik məktəbdə xarici dillərin tədrisi”, Bakı, 1967. 168 səh.

S.GAIBOVA

SUMMARY

FORMATION AND DEVELOPMENT OF DIALOGIC SPEECH AND LEXICAL SKILLS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

In order to strengthen the relations of our country with foreign countries, foreign language teaching is of special importance, especially the development of oral speech. It should be noted that the issue of oral speech is one of the most difficult and controversial issues in teaching English. However, Methodist scholars working in this field have achieved good results. Among them are C.B.Ablam, ILBim, A.A.Aryashova and many others.

Psychological issues need to be considered in the proper development of oral speech. Teachers need to know at what stage in the development of oral speech it is necessary to pay more attention.

Recent work, linguistic considerations and the results obtained have shown that oral speech can be developed even in the context of a complex language teaching. It is known that oral speech materials consist of lexical, grammatical and phonetic materials. Materials for oral speech can be given in a complex way through certain speech exercises.

A group of Methodists is trying to prove that students should be taught only oral speech. Another group of Methodists tries to prove that oral speech requires vocabulary. English is considered to be one of the richest languages in the world due to its vocabulary. In order to teach students some of the rich vocabulary of this language, it is first necessary to make it popular with students. In this regard, the article provides the necessary information about the formation and development of dialogic speech and lexical skills in foreign language teaching.

Keywords: dialogic speech, lexical skills, oral speech, vocabulary, foreign language teaching

С.ГАИБОВА

РЕЗЮМЕ

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ И ЛЕКСИЧЕСКИХ НАВЫКОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

В целях укрепления связей нашей страны с зарубежными странами особое значение имеет обучение иностранным языкам, особенно развитие устной речи. Следует отметить, что вопрос устной речи - один из самых сложных и дискуссионных вопросов в обучении английскому языку. Однако ученые-методисты, работающие в этой области, достигли хороших

результатов. Среди них Ч. Б. Аблам, И. Л. Бим, А. А. Арьяшова и многие другие.

При правильном развитии устной речи необходимо учитывать психологические проблемы. Учителям необходимо знать, на каком этапе развития устной речи нужно уделять больше внимания.

Недавние исследования, лингвистические соображения и полученные результаты показали, что устная речь может развиваться даже в контексте сложного языкового обучения. Известно, что материалы устной речи состоят из лексических, грамматических и фонетических материалов. Материалы для устной речи можно давать комплексно с помощью определенных речевых упражнений.

Группа методистов пытается доказать, что студентов нужно обучать только устной речи. Другая группа методистов пытается доказать, что устная речь требует словарного запаса. Английский язык считается одним из самых богатых языков мира из-за своего словарного запаса. Чтобы научить студентов богатому словарю этого языка, сначала необходимо сделать его популярным среди студентов. В связи с этим в статье представлена необходимая информация о формировании и развитии диалогической речи и лексических умений при обучении иностранному языку.

Ключевые слова: диалогическая речь, лексические навыки, устная речь, лексика, обучение иностранному языку.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevil Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QASIMOVA SƏDAQƏT NADIR Q.
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
abdullazade_konul@mail.ru

NİTQİN TƏSNİFATI VƏ YAZI

XÜLASƏ

Aydın nitq üçün fonetik qaydaları və hadisələri, düzgün nitq üçün isə dil normalarını bilmək vacibdir. Məqsəddən asılı olaraq dil vasitələrinin seçilməsi nitq mədəniyyətinin kommunikativliyinin əsas aspektlərindəndir. **Nitq** – ünsiyyətdir, informasiya ötürmə hadisəsidir.

Nitq vasitəsilə qurulan ünsiyyət – verbal, mimika və jestlər vasitəsilə qurulan ünsiyyət isə -qeyri-verbal ünsiyyət adlanır.

Hələ eradan əvvəl yunan stoikləri nitqin səsli (xarici) və səssiz (daxili) olması haqqında nəzəriyyələr irəli sürmüşlər. Daxili nitqi fikirləşmə dili, düşüncə dili də adlandıra bilərik. Xarici nitq isə səsli nitqdir. Bu zaman bütün danışıq üzvləri fəaliyyətdə olur. Xarici nitq zamanı norma və tələblərin gözlənilməsi vacibdir.

İnsanlar ünsiyyət məqsədilə ilk öncə səsdən istifadə etmişlər. Sonralar bu dediklərini uzun müddət saxlamaq və gələcək nəsillərə ötürmək ehtiyacı yarandığı üçün yazı istifadə olunmuşdur.

İnsanlıq təşəkkül etdiyi dövrdən şifahi nitq inkişaf etməyə başlamışdır. Şifahi nitq səslə bağlı olduğu üçün akustik nitq də adlanır. Şifahi nitq qeyri-sabitdir, yəni dəyişkəndir.

Yazılı nitqin inkişaf edib formalaşması sonrakı prosesdir. Yazılı nitq bu gün istifadə olunan hərfi yazıya qədər müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir.

Açar sözlər: dil, nitq, ünsiyyət, yazı, normalar

Əvvəllər yüksək nitq qabiliyyəti daha çox bədii ədəbiyyatla əlaqələndirilirdisə, hal-hazırda bütün sahələrdə aydın, səlis, düzgün nitq tələb olunur. Əsl nitq mədəniyyəti ünsiyyətin məqsəd və vəzifələrindən asılı olmayaraq dil qaydalarına yiyələnməyi tələb edir. Nitq üsluba müvafiq təşkil olunmalıdır. İstər işgüzar nitqin, istərsə də akademik nitqin özünəməxsus tələbləri mövcuddur. Aydın nitq üçün fonetik qaydaları və hadisələri, düzgün nitq üçün isə dil normalarını bilmək vacibdir. Ünsiyyət zamanı dil vasitələrindən düzgün şəkildə istifadəni vərdiş halına gətirmək lazımdır. Məqsəddən asılı olaraq dil vasitələrinin seçilməsi nitq mədəniyyətinin kommunikativliyinin əsas aspektlərindəndir. M.İsmayılova yazır: "Kommunikativlik nitq mədəniyyəti nəzəriyyəsinin ən başlıca kateqoriyalarından biridir. Buna görə də

nitqin əsas kommunikativ keyfiyyətlərini bilmək və bunları qarşılıqlı nitq prosesində nəzərə almaq lazımdır" [2,50].

Nitq – ünsiyyətdir, informasiya ötürmə hadisəsidir. Əlbəttə, məlumatı çatdırmazdan əvvəl düşünmək və fikri münasib sözlər seçərək ifadə etmək daha məqsədəuyğundur. İnformasiya bir neçə şəkildə çatdırıla bilər: yazılı və şifahi; mimika və jestlərin köməyi ilə; hətta baxışlarla. Nitqi təsnif edərkən bir neçə məqamı nəzərə almaq lazımdır. Odur ki, informasiyanın necə çatdırılmasından asılı olaraq nitq aşağıdakı qaydada təsnif olunmuşdur:

Nitqin tipləri: daxili və xarici

Nitqin formaları: yazılı və şifahi

Nitqin növləri: monoloji və dialoji

Nitqin tərzi: vasitəli və vasitəsiz

Nitq vasitəsilə qurulan ünsiyyət – verbal, mimika və jestlər vasitəsilə qurulan ünsiyyət isə - qeyri-verbal ünsiyyət adlanır.

Hələ eradan əvvəl yunan stoikləri nitqin səsli (xarici) və səssiz (daxili) olması haqqında nəzəriyyələr irəli sürmüşlər. Daxili nitqi fikirləşmə dili, düşüncə dili də adlandıra bilərik. Çünki bu akt zamanı səs telləri fəaliyyət göstərmir. Daxili nitq sürətli və daha sərbəst nitqdir. Səssiz olduğu üçün dilin normaları, mədəni nitqə verilən tələblər pozula bilər. Ümumiyyətlə, daxili nitq səmimi nitqdir və hər kəsin əxlaq və tərbiyəsindən asılıdır. Yəni insan öz dünyagörüşü və əxlaqı çərçivəsində düşünür, analiz edərək müəyyən nəticəyə gəlir. Daxili nitq elmi işlə və yaradıcılıqla məşğul olan insanlarda daha çox inkişaf etmişdir. Yazılan dünyaca məşhur əsərlər, dəyərli kəşflər və icadlar uzun müddətli dərin düşüncələrin məhsuludur.

Xarici nitq isə səsli nitqdir. Bu zaman bütün danışıq üzvləri fəaliyyətdə olur. Xarici nitq zamanı norma və tələblərin gözlənilməsi vacibdir. Xarici nitqdə ardıcıllıq, səlislik, məntiqilik, təsirlilik və s. tələb olunur. Daxili nitq zamanı mimika və jestlərdən istifadə kənar şəxslər tərəfindən müxtəlif reaksiyalara səbəbiyyət yaradar. Hətta həmin insanın psixoloji cəhətdən normal olmadığı belə düşünülə bilər. Odur ki, daxili nitq zamanı mimika və jestlərdən istifadə yol verilməzdir. Lakin xarici nitq zamanı bu vacibdir. Emosiyasız, mimika və jestlərdən istifadə etmədən qurulan ünsiyyət çox quru və süni alınacaqdır. Yerində işlənən jestlər nitqi tamamlayır, ona canlılıq qatır.

F.de Sössür öz mühazirələrində deyirdi: "Tarixən nitq faktı dil faktından əvvəl gəlir və dildə olan hər şey əvvəlcə nitqdə olur. Nitq ünsiyyət prosesi olub, müxtəlif formada, müxtəlif şəraitdə və məqsədlərlə ola bilər"

İnsanlar ünsiyyət məqsədilə ilk öncə səsdən istifadə etmişlər. Sonralar bu dediklərini uzun müddət saxlamaq və gələcək nəsillərə ötürmək ehtiyacı yarandığı üçün yazı istifadə olunmuşdur. Beləliklə, nitqin ifadə şəklinə görə iki forması meydana gəlmişdir:

1.Şifahi, yəni akustik nitq.

2.Yazılı – optik nitq.

Bəşəriyyət, insanlıq təşəkkül etdiyi dövrdən şifahi nitq inkişaf etməyə başlamışdır. İlk ibtidai insanlar müəyyən səslər çıxararaq ünsiyyət qurmuşlar. Başqa canlılardan fərqli olaraq insanlar müxtəlif səslər tələffüz edə bilmişlər və bu səslər birləşərək söz şəklində formalaşmışdır.Tədricən qısa, bir hecalı sözlər yaranmış və nitq daha da genişlənərək indiki qrammatik quruluşa gəlib çıxmışdır. Şifahi nitq səslə bağlı olduğu üçün akustik nitq də adlanır. İnsanlar öz aralarında informasiya ötürmək zərurəti duyduğu üçün ünsiyyət qurmağa çalışmışlar. Yəni şifahi nitq ehtiyac olduğu üçün yaranmışdır.

Şifahi nitq əsrlər boyu dilin formalaşmasına, sabitləşməsinə, tənzimlənməsinə və əsasən də yaşamasına təsir göstərmişdir. Şifahi nitq zamanı ümumişlək sözlərdən və qısa cümlələrdən, söz cümlələrdən daha çox istifadə olunur. Şifahi nitqdə intonasiya və tələffüz vacib amillərdəndir, bu zaman danışan hiss-həyəcanını, emosiyalarını mimika və jestlərdən istifadə etməklə bildirə bilir. Şifahi nitq qeyri-sabitdir, yəni dəyişkəndir. Şifani nitq vasitəsilə bu günə və gələcək nəsillərə ötürülən məlumat qeyri-dəqiq, müəyyən dəyişikliyə uğramış ola bilir. Amma bunun əksinə olaraq yazılı nitq sabit və dəqiqdir. Şifahi nitq sürətli olduğu halda, yazılı nitq ləngdir. Ümumiyyətlə şifahi və yazılı nitq formalarının hər birinin özünəməxsus üstün cəhətləri var və əsasən məzmunu eynidir. Belə ki, eyni fikri həm şifahi, həm də yazılı formada ifadə etmək mümkündür. Nitqin bir sıra növləri (mühazirə, məruzə, monoloq, dialoq) həm yazılı, həm şifahi nitqə aiddir. Lakin onların fərqli xüsusiyyətləri də çoxdur [2.72].

Yazılı nitqin inkişaf edib formalaşması sonrakı prosesdir. Yazılı nitq bu gün istifadə olunan hərfi yazıya qədər müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir.

Yazının formalaşması və inkişafı dövründə onun bir neçə tipi olmuşdur. Yazının tipləri barədə müxtəlif fikirlər var. Lakin son tədqiqatlara görə müəyyən edilmişdir ki, yazının 4 əsas tipi var.

Bu yazılar hər biri xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir.

Şəkli yazı- məlumatların şəkillər vasitəsilə ifadə edildiyi yazıya şəkli yazı deyilir. Piktoqrafik yazı da adlanır. Piktoqrafiya 2 sözdən ibarətdir. Birinci piktus latın sözü “şəkli çəkilmiş”, ikincisi grapho yunan sözü “yazıram” deməkdir. Piktoqrafik yazıdakı hər bir ünsür piktoqram adlanır. Bu yazıda hər şəkil bir və ya bir neçə cümləni əks etdirir. Yəni belə yazıda nitq sözlərə bölünmür, bütöv cümlələrlə ifadə olunur. Yazının bu ilk tipi çox qədim tarixə malikdir. Keçmişdə insanlar müəyyən məqsədlərlə bağlı yüzlərlə şəkillər çəkmişlər. Lakin bu şəkillərin heç də hamısını yazı hesab etmək olmaz.

Deməli, insanların çəkdiyi ibtidai şəkillər bu və ya digər məlumatı əks etdirdikdə şəkli yazı yaranmağa başlayıb.

Piktoqrafik yazılarla ifadə edilən mövzuların əhatə dairəsi o qədər də geniş olmamışdır. Əsasən ov səhnələri, vuruş və qaçış hadisələri, ticarət müqavilələri və s.

İnsanların dünyagörüşləriylə əlaqədar olaraq ilk dövrdə əşya və yaxud hərəkət göstərilirdisə də get-gedə mücərrəd anlayışları ifadə etmək tələbi yaranmışdır. Mücərrəd anlayışlar üçün bir neçə formadan istifadə olunurdu. Məs: "cəldlik" sözü üçün qol əvəzinə qanad çəkilmiş, "müharibə" anlayışı üçün ox hazır vəziyyətdə təsvir edilmişdir.

Bu yazıdan daha çox Şimali Amerika hindliləri istifadə etmişlər. Eyni zamanda qədim şumer və misirlilərdə də təsadüf olunmuşdur.

Bu yazıdan başqa xalqlar kimi Azərbaycanda da istifadə olunmuşdur. Təkcə Qobustanda 720 qaya üzərində 4 mindən çox təsvir var və bu təsvirlərin çoxu piktoqrafiyadır. Bundan başqa, Qazaxda və Gədəbəydə də piktoqramlar tapılmışdır.

Şəkli yazıdan son zamanlara qədər Nasi xalqı da istifadə etmişdir. Nasi dili Çində yayılmış və bu dil Çin-Tibet dilləri ailəsinə məxsusdur.

Bu yazı sonralar bir o qədər də əlverişli olmamışdır. Buna görə də fikri yazı yaranmağa başlamışdır.

Fikri yazı - Nitqdəki sözlərin şəkillər vasitəsi ilə deyil, ideoqramlarla əks olunmasına ideoqrafik və ya fikir yazı deyilir. İdeoqrafiya 2 yunan sözündən ibarətdir. Birinci ideya "anlayış", ikinci isə grapho "yazıram" mənasını bildirir. Heroqlif və digər işarələr də ideoqrafik yazı sisteminə daxildir.

İdeoqrafik yazı elə yazı sistemidir ki, burada hər işarə bütöv sözü, yaxud sözün mənalı hissəsini bildirir. Bu səbəbdən bu yazı sistemi eyni zamanda söz yazısı da adlanır. Bu yazı 2 səbəbə görə yaranmışdır:

1. Şəkli yazı inkişaf edərək əşyanın özünü əks etdirməyib, onun şərti işarələrlə ifadə edəcək qədər təkmilləşdir. Məs: Çinlilər piktoqrafik yazıda günəş sözünü bildirmək üçün günəş şəkli çəkilirdisə, indi günəşə oxşamayan heroqliflər çəkilirdi. Burdan biz bu nəticəni çıxara bilərik ki, şəkil və əşya arasındakı oxşarlıq kəsilmişdir.

2. Piktoqramlarla mücərrəd anlayışları vermək mümkün deyildir.

Bundan başqa ideoqrafik yazının əmələ gəlməsiylə bağlı çox fikirlər vardı. İ.Qelb, R.Vulli, Ç.Loukotka, D.Diringer və başqaları bu yazının bir ölkədə və bir xalq tərəfindən yarandığını söyləyirlər. Bəziləri Misirdə, bəziləri isə Şumerdə yarandığını qeyd edirdi. Lakin V.İstrin bele bir nəzəriyyənin əksinə olaraq Şumer, Misir və Çin yazılarının bir-birindən fərqləndiyini, hər birinin müstəqil yolla təşəkkül tapdığını söyləmişdir.

İdeoqrafik yazı kimi müxtəlif ornomentlərlə bəzədilmiş ştamp yazıları, ton və keramik yazılar da var idi. Elə kalliqrafik yazıların ilk nümunələri də o zaman yaranıb. Məlumdur ki, İslam mədəniyyətində canlı aləmin şəklini bilavasitə vermək qadağandır. Ancaq təsviri sənət vasitəsilə onu dolaylı yolla vermək olar. Məs: "Bismillah" sözünü şriftlərlə leylək şəklində verirlər. Bu kalliqrafik yazı nümunəsidir. Ümumiyyətlə kalliqrafik sözü yunanca "kallos" gözəllik, "grapho" yazı mənasına gəlirdi.

Ən qədim ideoqrafik yazılarından biri də Misir yazısıdır. Bu yazının inkişaf dövründə 3 yazı forması meydana çıxmışdır:

1. heroqlif
2. heratik
3. demotik

Heroqliflər Misir yazılarının ilk formasıdır. Bu yazıdan təntənə məqsədi ilə istifadə olunurdu. Heroqliflərin müəyyən hissəsi bitki, əşya, quş şəkillərindən ibarət olmuşdur.

Heratik heroqliflər təkmilləşmiş, sxematik şəkil xarakterindən uzaqlaşmışlar. Həmin yazıda dolaşıq xətlər get-gedə çoxalmışdır. Əsasən, elmi məsələləri əks etdirmək üçün istifadə olunurdu.

Demotik - xəlqi heroqlif deməkdir. Bu yazı zahiri cəhətdən həm heroqlif, həm də heratik yazıdan fərqlənir. Çünki daha asan və sadədir. Bu səbəbdən yunanlar onu xəlqi yazı adlandırmışlar. Misirlilər ictimai həyatlarında demotik yazıdan geniş istifadə edirdilər.

Misir yazısı çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu yazı başqa yazılara, o cümlədən minoy yazısına da təsir göstərmişdir.

Çin yazısı da ideoqrafik olub, son dərəcə çətin quruluşa malikdir. Bu yazı Çində bizim eradan əvvəl meydana çıxmışdır. Arxeoloqların tapdığı yazılı heyvan sümükləri dəqiq olmasa da təxminən eradan 15 əsr əvvələ aid olunur. Hazırda dünya əhalisinin təxminən, 25%-i ideoqrafik yazıdan istifadə edir.

Heca yazısı - Hecalar şərti işarələrlə göstərilən yazıya sillaboqrafik, yaxud heca yazısı deyilir. Bu yazının tələbinə görə dildə nə qədər heca varsa, bir o qədər də işarə olmalıdır.

Heca yazısı eramızdan əvvəl III minillikdə akkadlar, sonra babillər və assurilər tərəfindən mənimsənilmişdir. Həmin xalqların dilləri Sami dilləri qrupuna aiddir.

Tarixi faktlar göstərir ki, heca yazı tipindən minoy, hind və s. yazı sistemlərində istifadə olunmuşdur. Bu yazıdan da dünya xalqlarının, təxminən, 25%-i istifadə edir.

Bu yazıdan istifadə edənlərdən biri də yaponlardır. Lakin yaponların yazısı heç də sırf heca yazısı deyildir. Müasir yapon yazısının 2 qrafik forması vardır: kataqan və xiraqan.

Sillaboqrafik yazının əlamətləri müasir rus yazısında da vardır. Heca yazısı ideoqrafik yazıdan daha üstündür. Lakin səs yazısı ilə müqayisədə mənfi cəhəti işarələrinin çox olmasıdır.

Fonoqrafik yazı - Şərti işarələrlə dilin səslərini əsk etdirən yazıya fonoqrafik, yaxud səs yazısı deyilir. Mütəxəssislər bu yazının yaranmasını ticarətin inkişaf etdiyi Yaxın Şərqlə bağlayırlar. Yazının digər növlərindən fərqli olaraq, fonoqrafik yazıda dilin bu və ya digər səsi, ayrı-ayrı hərflərlə yanaşı, digər işarələrdən (apostrof və s.) də istifadə olunur [1].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. az.wikipedia.org/wiki/Yazi
2. M.İsmayılova, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Icild, Bakı, 2016.

Gasimova Sadagat Nadir.

SUMMARY
CLASSIFICATION SPEECH AND WRITING

Keywords: language, speech, communication, writing, norms

It is important to know phonetic rules and events for clear speech, and language norms for correct speech. The choice of language means depending on the purpose is one of the main aspects of the communicative culture of speech. Speech is a communication, an event of information transfer.

Communication through speech - verbal, facial expressions and gestures is called non-verbal communication. Even a century ago, the Greek Stoics put forward theories that speech was vocal (external) and silent (internal).We can call internal speech the language of thought. Foreign speech is vocal speech. In this time, all members of the conversation are active. It is important to observe norms and requirements during foreign speech. People first used voice to communicate. Later, writing was used because of the need to preserve it for a long time and pass it on to future generations. From the time of the formation of mankind, oral speech began to develop. Oral speech is also called acoustic speech because it is related to sound. Oral speech is unstable, that is changeable. The development and formation of written speech is the next process. Written speech has gone through various stages till the literal writing used today.

Касымова Садагат Надир .

РЕЗЮМЕ

КЛАССИФИКАЦИЯ РЕЧИ И ПИСАНИЕ

Ключевые слова: язык, речь, общение, письмо, нормы.

Для ясной речи важно знать фонетические правила и события, а для правильной речи - языковые нормы. Выбор языковых средств в зависимости от цели - один из основных аспектов коммуникативной культуры речи. Речь - это общение, событие передачи информации.

Общение посредством речи называется вербальным общением, а общение посредством мимики и жестов - невербальным общением. Еще до нашей эры

греческие стоики предполагали, что речь может быть голосовой (внешней) и беззвучной (внутренней). Мы можем назвать внутреннюю речь языком мысли, языком мышления. Внешняя речь - это речь голосовая. В этом случае активны все органы разговора. Во время иностранной речи важно соблюдать нормы и требования. Сначала люди использовали голос для общения. Позже использовалась письменность, потому что ее можно было сохранить в течение длительного времени и передать будущим поколениям. Со времен образования человечества начала развиваться устная речь. Устную речь также называют акустической речью, потому что она связана со звуком. Устная речь нестабильна, то есть изменчива. Развитие и формирование письменной речи является следующим процессом. Письменная речь прошла через различные этапы до буквального написания используемого сегодня.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aida Salahova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MEHRIBAN ABDULLAYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Az 1008 Bakı şəhəri,Təbriz 81
mehriabdullayeva65@gmail.com

İNGİLİS VƏAZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏŞBEHİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan və İngilis dillərində leksik üslubi vasitə kimi təşbehin xarakteristikaları, funksiyaları və işlənmə dairəsi nəzərdən keçirilir,bədii əsər nümunələri vasitəsi ilə onun təsnifli izahatı verilir. Eyni zamanda hər iki dildə təşbehin leksik xüsusiyyətlərindən, onların özünəməxsus cəhətlərindən, digər leksik üslubi vasitələrlə oxşar və fərqli tərəflərindən, işlənmə yerindən bəhs olunur.

Bütün dövrlərdə yazıçılar fikrin daha emosional və ifadəli şəkildə çatdıtılması məqsədi ilə bir çox leksik üslubi vasitələrdən istifadə etmişlər.Təşbehlər bu məqsədlə istifadə edilən üslubi vasitələr arasında xüsusi yer tutur.

Bu baxımdan həm İngilis, həm də Azərbaycan dillərində təşbehin xüsusi əhəmiyyəti var. Onlar dilin zənginləşməsinə, fikrin daha emosional, ifadəli çatdırılmasına kömək edir. Buna görə də dildə bu kimi sözlərin tədqiq edilib öyrənilməsi nitqin emosional, ifadəli olmasına kömək edir, onların həm yazılı həm də şifahi nitqdə dəqiq, uyğun işlədilməsinə xidmət edir. Digər üslubi vasitələr kimi təşbehlər də mətni daha canlı, daha maraqlı edir və mənanı öz üzərində saxlamağa imkan verir.

Adi müqayisə ilə təşbeh səhv salınmamalıdır. Müqayisə eyni bir sinifə aid olan 2 obyektin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə eyniləşdirilməsi və ya fərqləndirilməsidir. Müqayisə edildikdə obyektin bütün xüsusiyyətləri nəzərə alınır, lakin bir xüsusiyyətinə görə müqayisə edilir. Təşbehlər isə iki tamamilə fərqli obyektlərin bir-biri ilə qarşılaşdırılaraq bənzədilməsidir.

Təşbehin üslubi funksiyası mətndə yaratdığı bədii ifadəlilikdir. Belə ki,bədii əsərlərdə işlənən ifadələrin daha təsirli olması üçün təşbehlərdən istifadə edilir.Təşbeh sadəcə müqayisə deyil, o,bədii obrazın yaradılmasına, mətnin obrazlılığına xidmət edir.

Məqalə təşbeh anlayışının müəyyənləşdirilməsi,mənbələrdən hər iki dilə aid olan təşbeh nümunələrinin seçilməsi,onların xüsusiyyətlərinin təhlili və hər iki dilin zənginləşməsində təşbehlərin yerindən bəhs edir.

Açar sözlər: *üslubi vasitə,təşbeh,müqayisə, həqiqi və məcazi məna,bədii təsvir vasitəsi*

İstənilən bir fikrin, cümlənin, mətnin və ya nitqin yaranmasına və təşəkkül tapmasına üslubi vasitələr böyük dərəcədə təsir göstərir. Hər hansı sintaksis vahidi

üslubi vasitələr olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bu üslubi vasitələrdən nə dərəcədə çox istifadə edilməsi isə həmin ifadənin, cümlənin və ya nitqin yazıldığı üslubdan asılıdır. Leksik üslubi vasitələrin nitqdə işlədilməsi nitqi daha emosional, daha qüvvətli və təsirli edir.

Dilçilərimiz bu vasitələri bədii təsvir və ifadə vasitələri olaraq təsnif edərək sistemləşdirmişdirlərMetafora, təşbeh, epitet, litota, mübaliğə, metonimiya, simvol və digər leksik üslubi vasitələrdə məcazlıq çox önəmli faktordur.

Ə.Dəmirçizadə sözlərin məcazi məna kəsb etməsinin vacibliyini belə izah etmişdir: " Sözün əlavə vəzifədə dolayı yolla ifadə etdiyi məna məcazi məna adlanır. Sözlərin məcazi məna kəsb etməsində əşya, iş, hərəkət, keyfiyyət və s. arasında məkan, zaman, vasitə - alət və xüsusən də bənzəyiş kimi müxtəlif əlaqələrin varlığı vacib şərtlərdəndir. '' (4 : 152)

Səlim Cəfərov məcazi mənada işlənən leksik vahidləri iki qrupa bölür:leksik və üslubi məcazlar. (2 : 17).

Leksik məcazlar lüğət tərkibində qeydə alınmış, daşlaşmış ifadələrdir. Üslubi məcazlar isə yazıçının fərdi yaradıcılığı ilə bağlı olan ifadələrdir.

Əziz Mirəhmədovun fikrincə "Məcaz – söz və ya ifadənin başqa, qeyri-müstəqim mənada işlənməsi yolu ilə yaradılan bədii ifadə, hər hansı əlamətinə görə bir-birinə oxşayan iki hadisənin qarşı - qarşıya qoyulması üsulu ilə yaradılır." (6:133)

Türkan Əfəndiyeva məcazlar haqqında söylənmiş fikirləri belə ümumiləşdirir: "Sözün həqiqi və məcazi mənaları arasında uzaq və ya yaxın əlaqələrin olması zəruridir. Sözün ilkin, həqiqi mənası mətnsiz də aydındırsa, onun əsl təbiəti, çoxmənalılığı, məcazi mənası, yalnız mətn çərçivəsində özünü büruzə verir. " (8: 155)

Məcazın sadə növü olan təşbehlər poeziyada ən çox istifadə edilən bədii təsvir vasitəsidir. Təşbehlər müqayisə, tutuşdurma, oxşatma və bənzətmə yolları ilə yaradılır. Predmetin müəyyən bir əlamətə görə özündən daha qüvvətli digər bir predmetə oxşadılmasına bənzətmə və ya təşbeh deyilir. Təşbeh sözü Latınca "bənzərlik" mənasını verən "Simile" sözündən yaranmışdır. Təşbeh iki fərqli şey arasında birbaşa müqayisə aparan nitq fiqurudur. Təşbehdə verilən iki obyekt arasındakı oxşarlıqları göstərmək üçün "kimi" ifadəsindən istifadə olunur. Təşbeh bədii təsvir vasitəsi kimi əsərdə hadisənin, adamın və ya məfhumun müəyyən cəhətdən ona bənzəyən başqa hadisə, adam və ya məfhuma qarşı qoyulmaq vasitəsilə təsvir olunmasıdır. Bu ya sadəcə bənzəyişi göstərir (o, mühəndisə bənzəyir), ya da *kimi, sanki, təki* qoşmaları ilə iki hədəf arasında müəyyən cəhətdən yaxınlıq və bənzəyiş olduğunu nəzərə çatdırır**.** Təşbehin iki növü var:

1. Mükəmməl təşbeh
2. Müfəssəl təşbeh

Müfəssəl təşbehdə dörd ünsür iştirak edir:

1. Bənzəyən tərəf
2. Bənzədiləm tərəf

3. Bənzətmə əlaməti
4. Bənzətmə qoşması

Məsələn, "onun ürəyi daş kimi möhkəm idi". Burada bənzəyən tərəf – onun ürəyi
Bənzədilən tərəf – daş
Bənzətmə əlaməti – möhkəmlik
Bənzətmə qoşması – kimi

Deməli, təşbeh bənzəyən bənzədilənə bənzətmə əlamətini kimi qoşması vasitəsilə bağlamaqla yaradılmışdır.

Mükəmməl təşbehdə isə iki ünsür iştirak edir:

1. Bənzəyən tərəf
2. Bənzədilən tərəf

Məsələn, "dişlərin incidir". Bu cümlədə isə,

1. Bənzəyən tərəf – diş
2. Bənzədilən tərəf – inci

Bu cümləni müfəssəl təşbehə çevirsək "dişlərin inci kimi safdır" şəklində olacaq. Bəzən mükəmməl təşbehi gizli təşbeh də adlandırırlar. Təşbeh bədii təsvir vasitəsi kimi bədii əsərdə hadisənin, adamın və ya məfhumun müəyyən cəhətdən ona bənzəyən başqa hadisə, adam və ya məfhuma qarşı qoyulmaq vasitəsilə təsvir olunmasıdır. (10:24) Klassik aşıq poeziyasında müşahidə olunan məcazlar sırasında təşbeh ən sadəsidir. Buna baxmayaraq, aşıq şeirlərində təşbehlərin kifayət qədər mühüm rolu və rəngarəng nümunələri var. Klassik aşıq poeziyasında təşbehin bir-birindən formaca fərqlənən üç növündən istifadə olunmuşdur:

1. Bənzəyənlə bənzədilənin qarşılaşdırılması yolu ilə yaranan təşbehlər:

Bu dünya karvansaradır,
Hər gələn qonaq, əylənməz.

(Aşıq Abbas Tufarqanlı, "Əylənməz")

2. Müqayisə qoşmalarının köməyi ilə meydana gələn təşbehlər:

Dəli könül dərya təki çalxanır,
Qeyzə gəlir xoş ahəngi qıjhaqıj.

(Aşıq Ələsgər, "Qıjhaqıj")

3. Bənzətmə prosesinin aşıq mətni ilə ifadə olunması, bilavasitə əks etdirilməsi yolu ilə yaradılan təşbehlər:

Nabələdəm ulusuna, soyuna,
Mina gərdəninə, uca boyuna,
Divanə Valehi sən al qoynuna,
Elə bil ki, bülbül gülə bükülmüş.

(Aşıq Valeh, "Bükülmüş")

Bu nümunədəki təşbeh aşıq mətni vasitəsilə, bənzəyənlə bənzədilənin "elə bil ki", "bənzəyir", "bənzər", "tay" kimi sözlərin köməyi ilə qarşılaşdırılması yolu ilə yaradılmışdır.(3 :59-60)

Təşbeh şeirlərdə geniş istifadə olunduğu kimi eyni zamanda yazıçılar tərəfindən bədii əsərlərdə də istifadə olunur:

"Fənərlərin dəyirmi lampaları yellənirdi, uzun, gödək, enli, əyri-üyrü, kölgələr asfaltda, səkilərdə sarmaşıq kimi sürüşüb axırdı". [9:81]

"Mənim bir yoldaşım universitetdə işləyir, o danışır: deyir, görürəm bir gün bu Məmməd Nəsir dayanıb universitetin qabağında yetim quzu kimi büküb boynunu". [1:65]

Təşbehlər sənətkarın obraza, hadisəyə və ya obrazların özlərinin bir-birinə münasibətinə uyğun keyfiyyət əldə etmiş olur. Buna əsasən təşbehlər işlənmə xüsusiyyətinə görə bir neçə növə bölünür:

- ❖ Mənfi münasibətdən yaranan təşbehlər
- ❖ Müsbət münasibətdən yaranan təşbehlər
- ❖ Psixoloji vəziyyəti, daxili aləmi göstərmək məqsədilə işlənən təşbehlər
- ❖ Təbiət təsvirlərini əks etdirən təşbehlər
- ❖ Personajlar arasındakı münasibətləri nəzərə çatdırmaq məqsədilə yaratdığı təşbehlər

Mənfi münasibətdən yaranan təşbehlər

Gödək kişi daş dəymiş köpək kimi zingildəyərək yox oldu.(7)

Müsbət münasibətdən yaranan təşbehlər

❖ *Sən bir xoş behiştsən. (Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vaqif. Aylar, illər həsrətini çəkərdim)(qoşma)*

Psixoloji vəziyyəti, daxili aləmi göstərmək məqsədilə işlənən təşbehlər

❖ *Dolan* , Allah,

Yağsam .

, ,

Bilməm, .

(Sona Vəliyeva)

Personajlar arasındakı münasibətləri nəzərə çatdırmaq məqsədilə yaranan təşbehlər

Qumru çəpəki və qılınc kimi kəsərli baxışla onun gözlərinin içinə baxdı, cavab verdi. (7)

Qeyd etmək lazımdır ki,təşbehlər və metaforlar bir-biri ilə sıx əlaqəli iki ədəbi termindir və hər ikisi müqayisə növü olduğu üçün tez-tez bir-birləri ilə qarışdırılır. "Bəzi linqvistlər təşbehi metaforun genişlənmiş forması hesab edirlər. Ümumilikdə hər ikisi oxşardır. Lakin təşbeh metafordan daha aydındır. Çünki orada "like, as, such, as if, resemble" kimi bağlayıcılar istifadə olunur".(11:207)

Əslində təşbeh metaforanın bir növüdür, çünki metafora poetik olan bir müqayisəni təsvir etmək üçün ümumi bir termindir. Təşbehin onları metaforun alt qrupuna çevirən iki spesifik xüsusiyyəti var:

1.Təşbehdə "kimi", "təki" ifadələrindən istifadə olunur. Bu təşbehin əsas tələblərindən biridir. Bənzərlik və yaxud fərq yaratmaq üçün istifadə olunur.

2.Təşbeh metafora nisbətən daha aydın görünür. Çünki təşbehdə istifadə olunan "kimi" və "təki" ifadədələri əsasında oxucu təşbehi rahatlıqla seçə bilir. Bundan əlavə, yazıçı əsərdə təşbeh yaradarkən bir predmetin digər predmet oldugunu göstərmir (metafordan fərqli olaraq), bir predmetin digər pretmetə bənzər əlamətini göstərir. (13) Nümunəyə baxaq: *Göy kişnəyir. (Metafor)*

Göy at kimi kişnəyir. (Təşbeh)

Bu iki nümunədə təbiət hadisəsi məcazlarla ifadə edilmişdir, yəni ildırım çaxması təsvir olunmuşdur. Birinci nümunədə atın əlaməti göyün üzərinə köçürülərək metafor yaradılıb. İkinci nümunədə isə göydə baş verən hadisə ata bənzədilərək təşbeh yaradılmışdır. "Metafor geniş termindir. Bütün təşbehlər metafordur, lakin bütün metaforlar təşbeh deyil."(5:137)

Məsələn, *free as mountain winds, as rapid as wind, as white as snow, to swim like a fish, as red as a ripe tomato*

Saçkova təşbeh haqqında öz fikirlərini belə bildirmişdir: "Müqayisə və təşbeh bir-biri ilə qarışdırılmamalıdır. Müqayisə iki eyni sinifə məxsus predmet arasında baş verir. Təşbeh isə fərqli siniflərə məxsus olan predmetlər arasında olur." (12:38)*Məsələn: A boy as clever as his mother* – Burada oğlanın anası kimi ağıllı olması müqayisə olunur.

The girls is sweet like sugar –Lakin bu cümlədə isə şirin sözü məcazlaşdırılaraq təşbeh yaradılmışdır.

İngilis dilində təşbeh olan ifadələrə baxaq:"bright as the sun,white as a sheet,brave as a lion"və s.

İngilis dilində təşbehlər istifadə olunan bağlayıcılara görə fərqlənir:

"As" vasitəsi ilə düzələn təşbehlər**:** *The students were getting the school ready for Parent-Teacher Night.*

"Like" vasitəsi ilə düzələn təşbehlər**:** *Life is like a box of chocolates.*

"As as" vasitəsi ilə düzələn təşbehlər: *My dad always wears glasses. Without them, he's as blind as a bat.*

Beləliklə,hər hansı bir dildə təşbehlərin işlənməsi dilin zənginliyindən xəbər verir. Buna görə də dildə bu kimi sözlərin tədqiq edilib öyrənilməsi nitqin emosional, ifadəli olmasına kömək edir, onların həm yazılı həm də şifahi nitqdə dəqiq, uyğun

işlədilməsinə xidmət edir. Digər üslubi vasitələr kimi təşbehlər də mətni daha canlı, daha maraqlı edir və mənanı öz üzərində saxlamağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1.Anar Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004
2.Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, II hissə Bakı, 2007
3.Cəfərova K. Azərbaycan klassik aşıq ədəbiyyatının leksik semantik xüsusiyyətləri Bakı, 2017
4.Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı Bakı, 1962
5.Hüseynova M. Yusubova G. English stylistic Baku, 2017
6. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq Ensiklopedik lüğət. Bakı,1998
7.Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri Hekayələr Bakı, 2013
8.Müasir Azərbaycan dili, I cild, Bakı,1978.
9.Səmədoğlu Y. Seçilmiş əsərləri Bakı, 2005
10.Üslubiyyatın tədrisi metodikası Bakı, 2009
11.Vəliyeva N. Introductory Course to the English Stylistics Baku, 2018
12.Sachkova E.V. Lectures on English Stylistics Moskva, 2012
13.https://www.masterclass.com/articles/what-is-simile#what-is-the-difference-between-simile-and-metaphor

М.АБДУЛЛАЕВА

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ СРАВНЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ.
РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены характеристики, функции и объем сравнения как лексико-стилистического приема в азербайджанском и английском языках, а также дано ее классифицированное объяснение на примерах произведений искусства. При этом обсуждаются лексические особенности сравнения в обоих языках, их особенности, сходства и различия с другими лексико-стилистическими приемами, а также место их развития. Во все времена писатели использовали множество лексико-стилистических приемов для более эмоциональной и выразительной передачи идей.

Сравнение занимает особое место среди стилистических приемов, используемых для этой цели. С этой точки зрения сравнение имеет особое значение как для английского, так и для азербайджанского языков. Оно помогает обогатить язык, более эмоционально и выразительно передать идею.

Не следует путать аналогию с обычным сравнением. Сравнение - это идентификация или дифференциация двух объектов, принадлежащих к одному классу, по определенным характеристикам. При сравнении учитываются все

особенности объекта, но сравнивается только одна характеристика. Аналогии - это сравнение двух совершенно разных объектов.

Стилистическая функция сравнения - это художественное выражение, которое она создает в тексте. Таким образом, метафоры используются, чтобы сделать выражения, используемые в произведениях искусства, более эффективным и служит для создания художественного образа, образности текста.

В статье обсуждается определение метафоры, выбор из источников примеров метафор для обоих языков, анализ их характеристик и роль метафор в обогащении обоих языков.

Таким образом, изучение таких слов в языке помогает сделать речь эмоциональной, выразительной и служит для точного и правильного их использования как в письменной, так и в устной речи. Как и другие стилистические приемы, сравнение делает текст более ярким, интересным и позволяет сохранить смысл.

Ключевые слова: стилистические средства, сравнение, действительное и переносное значение, средства художественного описания.

M. ABDULLAYEVA

ON THE PECULARITIES OF THE SIMILIE IN THE ENGLISH AND AZERBAIJAN LANGUAGES

SUMMARY

The article considers the characteristics, functions and scope of the similie as a lexical stylistic device in the Azerbaijan and English languages, and provides a classified explanation of it through examples of works of art. At the same time, the lexical features of similies in both languages, their peculiarities, similarities and differences with other lexical stylistic devices, and the place of their development are discussed. At all times, writers have used many lexical stylistic devices to convey ideas in a more emotional and expressive way. Similies have a special place among the stylistic devices used for this purpose. From this point of view, they are of special importance in both English and Azerbaijan languages.

They help to enrich the language, to convey the idea more emotionally and expressively. Therefore, the study of such words in the language helps to make the speech emotional, expressive, and serves to use them accurately and appropriately in both written and oral speech. Like other stylistic devices, similies make the texts more vivid, more interesting, and allow the meaning to be retained.

Similie should not be confused with an ordinary comparison. A comparison is the identification or differentiation of two objects belonging to the same class according to certain characteristics. When comparing, all the features of the object

are taken into account, but only one feature is compared. The analogies are the comparison of two completely different objects.

The stylistic function of the similie is the literary expression it creates in the text. Thus, they are used to make the expressions used in works of art more effective. The similie is not just a comparison, it serves to create an artistic image, the imagery of the text.

The article discusses the definition of similies, the selection of examples of metaphors for both languages from sources, the analysis of their characteristics and their role in the enrichment of both languages.

Keywords: stylistic means, similie, comparison, real and figurative meaning, means of literary description

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Səlimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NİGAR HƏSƏNOVA
LƏMAN AXUNDOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
"Xarici Dillər"kafedrasının baş müəllimləri
H.Cavid pr.25
nigarlaman@gmail.ru

İNGİLİS DİLİ FRAZEOLOGİZMLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ ÜSULLARI

XÜLASƏ

Frazeologiya dilçiliyin bir sahəsi olub frazeoloji vahidləri,onların təbiətini, nitqdə işlənmə funksiyasını öyrənir. Frazeologiya bölməsində öyrənilən sabit, leksik səciyyəli birləşmələr müxtəlif terminlərlə adlandırılır: "frazeoloji birləşmələr", "sabit söz birləşmələri", "frazeologizmlər" və.s. Bu birləşmələr iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn hər hansı birləşmə deyil, mənaca bütöv, sabit, leksik tərkibli, məcazi mənalı birləşmələrdir. Məsələn: to catch at a straw- saman çöpündən yapışmaq, to read between the lines – sətir altı mənanı anlamaq , to skate on thin ice- riskə getmək, to have on one's heart in one's boots. , həyacanlı olmaq.

Azərbaycan dilinin və şifahi xalq ədəbiyyatının zənginliyi ingilis dilində olan frazeoloji birləşmələrin bu dildə ekvivalentlərinin asanlıqla verilməsinə imkan verir.Fikri düzgün, aydın, məqsədəuyğun ifadə etməklə yanaşı onu cazibəli, təsirli,emosional bir formada vermək üçün dinləyicinin zehninə nüfuz edə biləcək dil vasitələrindən istifadə edə bilmək natiqin ən yüksək dil bacarığına malik olmasınının bariz göstəricisidir. Nitqi ifadəli, təsirli çatdırmaq üçün müxtəlif vasitələr və leksik vahidlər mövcuddur. Bu leksik vahidlərdən biri də dilin xalq fizionomiyası hesab olunan frazeoloji birləşmələrdir. Onların həm məzmun, həm də forma etibarı ilə zənginliyi və dildə əhatəli şəkildə ifadə tərzi alimlərin də diqqətindən kənarda qalmamışdır. Frazeologizmlərin daxili məna qurluşunun, xarici strukturunun , ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərhi, praktik cəhətdən də aktuallıq kəsb edir.

Frazeologizmlərdən istifadə edə bilmək bacarığına malik olan insanlar fikirlərini daha dəqiq, qısa və idiomatik ifadə etməkdə çətinlik çəkmirlər. Onlar məfhumu dolayı vasitələrlə də olsa, konkret ifadə edir. Dilin ekspressivliyində, emosionallığında frazeologizmlər spesifik xüsusiyyətlərə malik olduğundan bu və ya digər anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı ifadə edir. Hər bir dilin özünəməxsus frazeologizmləri vardır. İngilis dilinin frazeologiya dünyası çox zəngin və müxtəlifdir.

Açar sözlər: tam frazeoloji ekvivalentlər, natamam frazeoloji ekvivalentlər, analoq, təsviri , kalka yaxud hərfi, antonim tərcümə metodları, bədii xüsusiyyətlər, fikrin bədii ifadəsi.

Bu dilin frazeologizmlərinin əmələ gəlmə mənbəyi, əsasən xalq danışıq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur. İngilis dilinin öyrənilməsinə geniş tələbat yarandığından bizim ölkəmizdə də bu dilin tədrisinə və öyrənilməsinə xüsusi diqqət verilir ki, bu da həmin dilin spesifik xüsusiyyətlərini bir daha araşdırmağa sövq edir. Bu dilin frazeologizmlərinin yaranma mənbəyi əsasən xalq danışıq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur. Hər bir dildə frazeologizmlər özünəməxsus şəkildə dərk edildiyindən onların tərcüməsinin bir dildən digərinə çevrilməsi zamanı tərcüməçidən dillər arasındakı fərqi dəqiq bilməsi tələb olunur, bu da tərcümə prosesi zamanı orijinaldakı frazeologizmlərin xüsusiyyətlərini saxlamaq üçün hər iki dilə məxsus vasitələrdən istifadə edərək frazeoloji birləşmələrin ekvivalentini verməkdə bir- birinə mənaca yaxın tərcümə etməkdə kömək edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi frazeologizmlər millilik xüsusiyyətlərinə məxsus olduğundan, onlar başqa dillərə tərcümə edildikdə təmsil etdiyi xalqın milli düşüncələrindən, eləcə də bədii əsərin kontekstindən uzaqlaşdırılmamalı, tərcümə edildiyi dilin tələblərinə cavab verməklə bərabər, həmin xalqın düşüncəsinə, zəkasına həkk oluna bilməlidir. Frazeologizmlərin tərcüməsində iki əsas amil götürülür; tərcümə olunacaq frazeologizmlərin tam anlaşılması və adekvat şəkildə ana dilində ifadə olunması. Tərcümə prosesində ingilis dilindən götürülmüş frazeologizm semantik, stilistik və qrammatik nöqteyi- nəzərdən təhlil olunur, frazeoloji birləşmənin leksik- qrammatik mənası və üslubi xüsusiyyətləri də müəyyən olunur**. A.Qurbanov "Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası**"əsərində yazır: "Natamam frazeoloji ekvivalentlər də üç qrupa bölünür. Tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə mənaca uyğun, bədiilik və üslubi çalarlılıq baxımından yaxın olan , amma leksik tərkibinə görə fərqlənən natamam frazeoloji ekvivalent birləşmələrdir. Məsələn: the first portent "ilk müjdəçi", "ilk əlamət" , the game is not worth the candle "əl bulamağa dəyməz", don't count your chicken before they are hatched " cücəni payızda sayarlar**". (1.s.3-5)**

İkinci qrupa daxil olan natamam frazeoloji ekvivalentlər tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə mənaca uyğun, bədiilik, üslubi çalarlıq baxımından yaxın olsa da, bəzi formal əlamətlərinə, tərkibindəki sözlərin sayına və sırasına görə fərqlənirlər. Məsələn: all is not gold that glitters "hər parıldayan qızıl deyil" , strike while the iron is hot " dəmiri isti-isti döyərlər", there is no rose without thrown " tikansız qızılgül olmaz". Bədiilik baxımından tam fərqli, amma tərcümə olunduğu dilin frazeologizmlərinin bütün xüsusiyyətlərini özündə əxz edən frazeologizmlər üçüncü qrupa aid olan birləşmələrdir. Məsələn: to be born with a silver spoon in one's month "xoşbəxt ulduz altında doğulmaq" ,as old as hills "dünya qədər qoca" Ekvivalentsiz frazeologizmlər dildə çoxluq təşkil edir. Bu qəbildən olan frazeologizmlərin tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti yoxdur, onların tərcüməsi

leksik vasitələrin köməyi ilə verilir, tərcümə zamanı onlara məxsus bədiilik, məna çalarları, ekspressivlik kimi xüsusiyyətlər də ifadə olunmur.
To make an attempt – to try, to make haste –to hurry, to offer an apology – to beg, to make a clean breast of- to confess, to get in one's nerves - to irritate, to haul down colours -to surrender, on the nose- exactly, to hang up one's boot- to retire. Məsələn: What will Mrs Grandy say? "camaat bizə nə deyər", Cordelia's gift "sakit incə qadın səsi" (Kinq Lir əsərinin qəhrəmanı Kordeliyanın səsi)(Кунин А.В. Фразеология современного английского язык İngilis dilindən Azərbaycan dilinə frazeologizmlərin tərcüməsi əsasən ekvivalent, analoq, təsviri, kalka və ya hərfi, antonim, müştərək, paralel tərcümə üsullarından istifadə etməklə verilir.

Ingilis dilindən Azərbaycan dilinə frazeologizmlərin mənasını, bədiilik xüsusiyyətlərini mükəmməl olaraq verə bildiyimiz tərcümə ekvivalent tərcümə üsuludur .Məsələn: winged words "qanadlı sözlər", black as coal "kömür kimi qara", Platonic love "platonik sevgi". Analoq tərcümə ingilis dili frazeologizmlərnin bədiilik xüsusiyyətlərini ya tam, ya da qismən fərqli ifadə edir. Məsələn: the observered of all observers "diqqət mərkəzi", to fall upon one "bir kəsin davamçısı olmaq ", pop the the question "evlənmə təklif etmək". Frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı adekvat və anoloji tərcümə mümkün olmadığı halda təsviri tərcümədən istifadə olunur, bu zaman frazeologizmlərdə orijinaldakı bədiilik və ifadəlilik xüsusiyyəti ifadə oluna bilmir və sərbəst söz birləşmələri kimi tərcümə edilir. Məsələn: be in pink "sağlam görünmək", "gümrah olmaq", have a yellow streak "cəsarətsiz adam", "qorxaq" a black eye " gözünün altı göyərmiş", the dark ages " orta əsrlər" (Кунин А.В.Болъшой англо- русский фразеологический словаръ)

Tərcümə zamanı orjinaldakı fikrin adekvat şəkildə ifadəsi və frazeologizmlərin inkar konstruksiyasının təsdiq formada verilməsi isə antonim tərcümə üsulu adlanır. Məsələn: Don't count your chickens before they are hatched "cücəni payızda sayarlar", to keep one's hair on "əsəbləşmək", to keep above water "borca girməmək". Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsində milli koloriti saxlamaqla orijinaldakı frazeologizmin azərbaycan dilinə tərcüməsinin başqa üsulla verilməsi mümkün olmadıqda kalka və ya hərfi tərcümə üsulundan istifadə zərurətə çevrilir. Antik və mifik frazeologizmlərin tırcüməsində bu tərcümə üsulu daha mükəmməldir. Məsələn: David and Jonathan "Deyvid və Conatan**", (Кунин А.В. Фразеология современного английского языка (2.с.7-12)** Frazeologizmlərin tərcüməsində bədii dil baxımından hərfi tərcümə düzgün hesab olunmasa da cox geniş istifadə olunur. Məsələn: to put the cart before the horse "atı arabaya bağlamaq ", to won heart of somebody "kiminsə ürəyini qazanmaq", broken heart "qəlbini qırmaq",heart of stone " daş ürəkli" Frazeologizmlərin tərcüməsində tərcüməçilər aşagıdakı üsullardan da istifadə edirlər: frazeologizmlərə yeni komponentlər daxil etməklə, komponentləri başqa sözlərlə əvəz etməklə, komponentləri hissələrə ayırmaqla, onların komponentlərini sərbəst söz birləşmələrinin tərkibində işlətməklə və frazeologizmlərin bəzi komponentlərini saxlamaqla.

Ingilis dilindən Azərbaycan dilinə frazeologizmlərin tərcüməsində hər iki dilin leksik-semantik, qrammatik quruluşu arasındakı fərqli xüsusiyyətlər bəzi çətinliklər yaradır. Çətinlikləri yaradan səbəblərdən biri frazeologizmlərin düzgün seçilməməsi, sərbəst söz birləşmələri ilə eyniləşdirilməsi, digər səbəb frazeologizmlərin yanlış dərk olunmasıdır ki, bu da mətnin mənasının təhrif olunması ilə nəticələnir. Frazeologizmlərin orjinaldakı xüsusiyyətlərini saxlamaqla tərcümə etmək üçün bu qaydalar nəzərə alınmalıdır; dil və üslub xüsusiyyətləri , məxsus olduğu xalqın milli xüsusiyyətləri, tərcümə olunduğu xalqın dilinin müxtəlif ifadə vasitələrindən, sinonimlərindən , tərcümə metodlarından düzgün istifadə , bədii əsərin kontekstindən uzaqlaşmamaq, tərcümə olunduğu dilin tələblərinə cavab vermək. Məqalə frazeoloji birləşmələrin əhatə olunduğu leksik-semantik qrupların öyrənilməsinə yönəlmişdir.

Feli və ismi frazeoloji birləşmələrin struktur əlamətlərini onların xarici quruluşu əsasında semantik şəkildə modelləşdirmək və ingilis dilinin leksikologiyasına daxil olan bu tip frazeoloji birləşmələrin leksikonda istifadə olunması yönümündə tədqiqat işi aparmaq. Çağdaş dövrümüzdə ölkənin müstəqillik əldə etməsi ilə bağlı olaraq cəmiyyətimizdə köklü dəyişikliklər baş verir. Cəmiyyətin həyatının müxtəlif sahələrindəki canlanma dilin də sosial funksiyasının genişlənməsinə və inkişafına, eləcə də dil əlaqələrinə öz təsirini göstərir. İngilis dili frazeologiyanın öyrənilməsi, ingilis dilinin beynalxalq ünsiyyət vasitəsi kimi rolunun getdikcə daha da artması ilə şərtlənir. Dilin işarəvilik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, kommunikativlik xüsusiyyətlərinin də mühüm yer tutduğu müasir dövrümüzdə fraeologiyanın əhəmiyyəti çox böyükdür.

Frazeoloji birləşmələrin araşdırılması bir neçə cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir. əvvəla, hər hansı bir leksik-semantik qrupa mənsub olan fellərin yaranma valentliyinin öyrənilməsi, dilin frazeoloji sisteminin imkanlarının müəyyənləşdirilməsi baxımından maraq doğurur. İkincisi, müxtəlifsistemli dillərdə bu cür birləşmələrin yaranması prosesinin araşdırılması dillərin həmin istiqamətdəki qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Frazeoloji birləşmələrin dxili məna quruluşunun və xarici strukturunun, onlıarın ayrı-ayrı dillərdə mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, digər sözönlü frazeoloji birləşmələr içərisində yeri, tərəflərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərindən doğan xarakterik xüsusiyyətlər və s. ingilis dilçiliyində ayrıca monoqrafik tədqiqatına ehtiyac duyulur. İnsanın nitq fəaliyyəti dilin bütün vahidləri kimi, frazeoloji vahidlərin də əmələgəlmə mənbəyidir. Frazeoloji vahidlər, hər şeydən əvvəl, söz birləşmələri olub, kommunikativ məqsədlərə xidmət edir. Frazeoloji vahidlərin çoxsaylılığı və onların nitqdə tez-tez işlənməsi bir çox tədqiqatçıların nəzərini cəlb etmişdir. Frazeologiyanın tədqiqinə xeyli məqalə, dissertasiya, monoqrafiyalar həsr olunmuş və indi də olunmaqdadır. Dilçilik elmində frazeoloji vahidlərə maraq çoxdan mövcud ols da, onlara müasir elmi baxışın əsasında Ş.Balli və V.Vinoqradovun frazeoloji nəzəriyyəsinin müddəaları dayanır. 1905-ci ildə Cenevrədə dərc olunan “Precis de stylistique” kitabında Ş.Balli sərbəsrt söz

birləşmələrindən fərqli olaraq frazeoloji tərkibləri üç yerə bölmüşdür: seçmə azadlığının və ya sərbəstliyinin müəyyən hədlərlə məhdudlaşdığı adi uyuşmalar (*une grave maladie,* "ağır xəstəlik"), iki ünsürün, demək olar ki, bir vahidə çevrildiyi halda mümkün olan frazeoloji qruplar (*remporter une victoire* "qələbə çalmaq", "zəfər çalmaq") və bölünməz bir bütövə çevrilmiş frazeoloji vahidlər (*faire table rase* "yer(i) boşaltmaq"-"təmizləmək"). Sonralar həmin təsnifat bəzi dəyişikliklərlə müəllifin rus dilinə tərcümə olunmuş "Fransız dilinin üslubiyyəti" kitabında təkrarlanmışdır.

Ş.Balli sözə ekvivalent olan frazeoloji tərkiblər arasında iki əsas tipi fərqləndirmiş, onları frazeoloji vəhdətlərdə birləşdirmişdir.

V.V.Vinoqradov rus dili frazeologiyanın səciyyəvi xüsusiyyətlərini dərindən öyrənməklə, semantik cəhətdən bölünməz olan frazeologizmlər arasında frazeoloji vəhdət (birliklər) və frazeoloji qovuşmaları ayrıd etmişdir.

V.V.Vinoqradov göstərir ki, frazeoloji qovuşmalar motivlənmir və nitqdə yaranmır. Onların mənası ilə tərkib hissələrinin mənaları arasında heç bir əlaqə yoxdur. Qovuşmanı bütövün semantik bölünməzliyini tərkib hissələrinin zahiri qrammatik sərhədlərinin qalması müşaiyət edir. Frazeoloji qovuşmaların əsas əlaməti onun semantik cəhətdən bölünməzliyi, bütövün mənasının tərkib hissələrinin mənalarından yaranmasıdır. Frazeoloji vəhdətlər (birliklər) semantik cəhətdən bölünməzdir, vahid mənanın ifadəsidir, ancaq bunlarda bötöv məna motivlənir, leksik tərkib hissələrinin mənalarının qovuşmasından nəşət edir.

N.N.Amosova "İngiliscə frazeologiyasının əsasları" əsərində rus-sovet dilçiliyində frazeologiyaya həsr olunmuş ilk tədqiqat işlərinin təsviri xarakter daşıdığını qeyd etdikdən sonra əlavə edir ki, sovet dilçiliyində ingilis dilinin frazeologiyası problemlərinin müstəqil işlənməsi üçün akad. V.V. Vinoqradovun yuxarıda adları çəkilən tədqiqatları mühüm stimul olmuşdur. Belə ki, son vaxtlara qədər ingilis frazeologiyası fonduna aid heç bir iş onun frazeoloji konsepsiyasından kənara çıxmamışdır**.(3.c.8-10)**

N.N.Amosova V.V.Vinoqradovun frazeoloji konsepsiyasının aşağıdakı ilkin ideyalardan çıxış etdiyini göstərir:

1. Frazeoloji vahidlər "sabit" söz komplnekslər olub, sintaktik söz birləşmələrinə qarşı dururlar, bunlar hazır törəmələr olub, yaradılmırlar, olsa-olsa nitq prosesində hasil edilirlər.

2. Frazeoloji vahidlərin təşkiledici xüsusiyyəti olaraq onun tərkib hissələrinin semantik birikməsi (bitişikliyi), yaxud bölünməzliyi xidmət edir ki, bu da ya onların mənaca qarşılıqlı bağlılığı, ya da bir tərkib hissəsinin birtərəfli şəkildə başqasından asılılığı şəklində çıxış edir.

3. Həmin halların bir-birində frazeoloji vahidlərin daxili semantik qaynayıb-qovuşmasının nəticəsi, yaxud təzahürü olaraq bötöv vahidin, yaxud onun tərkib hissəsinin müəyyən leksik mənası xidmət edir.

c) Frazeoloji birləşmələr ki, onlarda bir tərkib hissəsi semantik cəhətdən o birindən asılı olur və bununla əlaqədar olaraq qeyri-sərbəst, frazeoloji baglı məna kəsb edir, özüdə həmin məna məhdud sözlər dairəsi ilə əlaqədar təzahür edir. Hər tərkib hissənin ayrıca mənası olduğundan belə birləşmələr sözün ekvivalenti ola bilmir.

N.Arnold İ.V." English Word"əsərində yazır:"Frazeoloji konsepsiyasını bütövlükdə belə qiymətləndirir: "Akademik V.V.Vinoqradovun konsepsiyası "bölünməz birləşmələr" nəzəriyyəsinin inkişafında xüsusi bir mərhələ, rus dilçiliyində ona qədər edilənlərlə müqayisədə daha yüksək bir mərhələdir. Həmin konsepsiyanın əsas məziyyəti bundan ibarətdir ki, onun sayəsində frazeoloji vahidlər artıq əsaslandırılmış, məhz xüsusi semantik özünəməxsusluğu olan leksik komplekslər kimi müəyyənlik kəsb etmişdir**".(4.s.165,177,199**)

Dilin müxtəlif kommunikativlik xüsusiyyətlərinin ehtiva edildiyi bu məqalədə leksik-semantik qruplara mənsub olan frazeoloji birləşmələrin tematik qrupları sinxron-struktur planda tədqiq olunması elmi baxımdan yenilik təşkil edir.

Bu tədqiqat işi frazeologizmlərin yaranması və formalaşması tarixinin tədqiqində əhəmiyyətli rola malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1 Qurbanov A.Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı 1963,səh. 3-5 2. Кунин А.В.

2. Кунин А.В. Болъшой англо-руский фразеологический словаръ.М.2005 стр.7-12

3. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Ленинград 1963, стр.8-10

4. Arnold I.V. The English word. Moscow 1966, səh.165, 179,199.

Н.Гасанова,Л.Ахундова

МЕТОДЫ ПЕРЕВОДА АНГЛИЙСКИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

РЕЗЮМЕ

В статье описываются методы перевода английских фразеологизмов на Азербайджанский язык. Эти методы были анализированы, лексико-семантические, грамматические свойства и отличия были определены. При переводе они должны сравниваться с нормами родного языка и средства выражения должны уточнятся. Сохранив свойства оригинальности фразеологизмов требования предъявленные к языку должны учитываться в процессе перевода.

Согласно исследованиям эти фразеологические обороты играют важную роль процессе английского языка лексикологии при переводах с английского языка на русский язык и русского на английский языка при составлении англо-

азербайджанского словарей. Таким образом и системное изучение теоретических проблем этих фразеологических оборотов исследованиям процессе их образования облегчает обогащение словарей. В этой статье словосочетании классифицируются под называнием лексических словосочетании и составных словосочетании и доказывается что они более интересные и разные чем были отмечены до сих пор. Семантический и синтаксические особенностей каждого из них описывается отдельно с пояснительными примерами.

Ключевые слова: полные фразеологические эквиваленты, неполные фразеологические эквиваленты, аналог, калка или буквальная методы перевода, литературные свойства, адекватное выражение.

N.Gasanova,L.Axundova

TRANSLATION METHODS OF ENGLISH PHRASEOLOGISMS INTO AZERBAIJANI

SUMMARY

The article concerns the translation of the phraseologisms from English into Azerbaijani. Their translation methods were investigated, lexico- semantic, grammatical features and differences have been determined. While translating phraseologisms they have to be compared with the norms of native language and expession means should be specified. Keeping original specifications the requirments to the language should be considered in the process of translation Observations show that the phrase logical components play an important role in English teaching, in lexicology, in translating from English to Azerbaijan or from Azerbaijan to English, in forming English-Azerbaijani dictionaries. So learning of theoretical problems of these phrase logical components deeply and systematically, searching of their forming process make easy to enlarge dictionaries. In this artide phrases are classified in terms of lexicalized phrases (made up of fıxed, semi-fıxed and syntactically flexible expressions) and institutionalized phrases are far more diverse and interesting to master than is standardly appreciated. Semantic and syntactic features of each type of multi word expressions are analyzed separately with some examples.

Key words: complete phraseological equivalents, incomplete phraseological equivalents, equivalent, analog, loan or literally, antonym translation methods, literary features, identical expression of the thought.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

HACIYEVA VƏFA ALIŞ QIZI
Odlar Yurdu Universiteti
Dillər kafedrası
Bakı şəh, Koroğlu Rəhimov küç/13
mail:vefahaciyeva64@gmail.com

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

XÜLASƏ

Bu məqalə mürəkkəb cümlə və onun növləri tabesiz mürəkkəb cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə və tabesiz tabeli mürəkkəb cümlələrdən bəhs edir. Məqalədə həmçinin tabesiz mürəkkəb cümlələrdə sadə cümlələr arasındakı əlaqələr və tabeli budaq cümlələrin növləri göstərilir.İki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən əmələ gələn cümləyə mürəkkəb cümlə deyilir. Mürəkkəb cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə və tabesiz tabeli mürəkkəb cümlə qrupuna bölünür. İki və daha artıq sadə cümlənin tabesizlik əlaqəsi əsasında birləşməsindən düzələn mürəkkəb cümləyə tabesiz mürəkkəb cümlə deyilir.Tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında ardicilliq əlaqəsi, ziddiyyət əlaqəsi, səbəb – nəticə əlaqəsi və zaman əlaqəsi mövcuddur. Baş və bir necə budaq cümlədən ibarət mürəkkəb cümləyə tabeli mürəkkəb cümlə deyilir. Tabeli mürəkkəb cümlədə bir necə budaq cümlə işlənə bilir. Tabeli mürəkkəb cümlələr aşağidakı qruplara bölünür. Mübtəda budaq cümləsi, predikativ budaq cümləsi, tamamlıq budaq cümləsi, təyin budaq cümləsi və zərflik budaq cümləsi. Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində mübtəda funksiyası daşıyan budaq cümləyə mübtəda budaq cümləsi deyilir. Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində predikativ funksiyası daşıyan budaq cümləyə predikativ budaq cümləsi deyilir.

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində tamamlıq funksiyası daşıyan budaq cümləyə tamamlıq budaq cümləsi deyilir.

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində zərflik funksiyası daşıyan budaq cümlələrə zərflik budaq cümlələri deyilir. Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində təyin funksiyası daşıyan budaq cümləyə təyin budaq cümləsi deyilir.

Tabesiz tabeli mürəkkəb cümlə həm tabesizlik həm də tabelilik əlaqəsi zəminində formalaşırlar. Sadə cümlələrin bir hissəsi tabesizlik diğər hissəsi isə tabelilik yolu ilə bir birinə bağlanırlar.

Açar sözlər: Mürəkkəb cümlənin növləri ,təyin budaq cümləsinin növləri , tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında əlaqələr

İki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən əmələ gələn cümləyə mürəkkəb cümlə deyilir. I tried to eat my parting breakfast, but my tears dropped upon bread –and- butter.

Azərbaycan dilində oldugu kimi ingilis dilində də mürəkkəb cümlələr iki qrupa bölünür.1) tabesiz mürəkkəb cümlə; 2) tabeli mürəkkəb cümlə.

Tabesiz mürəkkəb cümlə

İki və daha artıq sadə cümlənin tabesizlik əlaqəsi əsasında birləşməsindən düzələn mürəkkəb cümləyə tabesiz mürəkkəb cümlə deyilir.

The curtains parted and the Italian stepped out.

Tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələr bir- birinə ya tabesizlik əlaqəsi ifadə edən bağlayıcılarla, ya da durğu işarələri ilə baglanır.Tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələr arasında aşağıdakı əlaqə növləri mövcud olur.

1)Ardıcıllıq əlaqəsi. Bu növ əlaqə zəminində formalaşan tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında fikir ardıcıllığı olur.

The carriage rolled away, the great gates were closed, the bell rang for the dancing lesson.

2)Ziddiyyət əlaqəsi. Bu növ əlaqə zəminində formalaşan tabesiz mürəkkəb cümlələrdə mövcud olan sadə cümlələrin ifadə etdiyi fikirlər bir-birinə zidd olur. Beauty has significance, but I never knew its significance before.

3)Səbəb –nəticə əlaqəsi. Bu əlaqə sayəsində mövcud olan tabesiz mürəkkəb cümlələrdə sadə cümlələrin ifadə etdiyi fikirlər biri digərinin nəticəsi, səbəbi olur.

Maria Silva was poor, and all the ways of poverty were clear to her.

4)Zaman əlaqəsı. Bu növ əlaqə zəmınındə mövcud olan tabesiz mürəkkəb cümlələrdəki sadə cümlələrin ifadə etdiyi hərəkətlər zamanca eyni olur. There was a sharp bracing air; the ground was dry; the sea was crisp and clear; the sun was diffusing abundance of light, if not much warmth; and everything was fresh and lovely.

Tabeli mürəkkəb cümlə

Bir sıra mürəkkəb cümlələrdə onu təşkil edən sadə cümlələrdən biri müstəqil, digəri ona tabe vəziyyətdə olur; onu bu və ya başqa mənada tamamlayır. Bu qəbildən olan mürəkkəb cümlədəki müstəqil cümləyə baş, tabe cümləyə isə budaq cümlə deyilir. Bu növ yəni bir baş və bir necə budaq cümlədən ibarət mürəkkəb cümləyə tabeli mürəkkəb cümlə deyilir. Susan was already there when I reached the Grand. (səh 303-333)

Tabeli murəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə iki yolla bağlana bilir:1) tabelik əlaqəsi bildirən bağlayıcılar və ya zərflərlə, 2) bağlayıcısız

I didn't hear what Harry said.

She belongs to the man we saw yesterday.

İngilis dilində budaq cumlə baş cümlədən həm əvvəl, həm də sonra işlənə bilir.

As they entered they saw Dorian Gray.

I was a great solitary when I was young.

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibindəki budaq cümlələr aşağıdakı qruplara ayrılır:

1)mübtəda budaq cümləsi; 2)predikativ budaq cümləsi; 3) tamamlıq budaq cümləsi 4)zərflik budaq cümləsi ; 5)təyin budaq cümləsi.

1.Mübtəda budaq cümləsi

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində mübtəda funksiyası daşıyan budaq cümləyə mübtəda budaq cümləsi deyilir. Mübtəda budaq cümləsi baş cümləyə aşagıdakı vasitələrlə bağlanır:

1)Bağlayıcılarla: that, if, whether;

2)əvəzlıklərlə: who what,which, whoever, whatever;

3)zərflərlə: when, where,who,why

That he loved her, on the other hand, was clear as day.

What I want to do is to save us both.

Tərkibində mübtəda budaq cümləsi olan tabeli mürəkkəb cümlələri iki hissəyə baş və budaq cümləyə ayırmaq olmaz. Bu növ cümlələrdə tabeli mürəkkəb cümlə bütövlükdə baş cümlə, onun mübtədası isə budaq cümlə olur.

Müasir ingilis dilində tərkibində mübtəda budaq cümləsi olan tabeli mürəkkəb cümlələr bəzən formal it əvəzlıyi ilə başlanır. (səh269- 274)

2.Predikativ budaq cümləsi

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində predikativ funksiyası daşıyan budaq cümləyə predikativ budaq cümləsi deyilir.

Predikativ budaq cümləsi baş cümləyə aşagıdakı vasitələrlə bağlanır:

1)Bağlayıcılarla: that, if, wheather, as, as if

2)əvəzlıklərlə: who , what, which

3)zərflərlə: when, where ,why

What I want to know is when you are going to get married.

Our attitude simply is that facts are facts.

Predikativ budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə də baş və budaq cümlə arasında sədd qoymaq olmur. Budaq cümlə baş cümlənin xəbərinin predikativi olur və onun tərkibinə daxil olur. (səh245-251)

3.Tamamlıq budaq cümləsi

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində tamamlıq funksiyası daşıyan budaq cümləyə tamamlıq budaq cümləsi deyilir.

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə aşagıdakı vasitələrlə bağlanır:

1)Bağlayıcılarla: that, if, wheather

2)əvəzliklər: who, what, which

3)zərflərlə: when , where, how, why

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə heç bir vasitə olmadan, ancaq yanaşma üsulu ilə də bağlana bilir.

My mother answered she had had that pleasure.

I'll do just what I say.

Tamamlıq budaq cumləsi ilə baş cümlə arasında vergül qoyulmur.

4. Zərflik budaq cümləsi.

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində zərflik funksiyası daşıyan budaq cümlələrə zərflik budaq cümlələri deyilir. Zərflik budaq cümlələri felə, sifətə, zərfə aid olaraq işlənə bilir. Zərflik budaq cümlələri bir qayda olaraq baş cümləyə tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcılarla bağlanır. Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində əksər zərflik budaq cümlələr baş cümlədən həm əvvəl, həm də sonra işlənə bilir. (səh284- 286)

Zərflik budaq cümləsinin aşağıdakı növləri vardır:

1.Zaman budaq cümləsi

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində zaman zərfliyi funksiyası daşıyan budaq cümlələyə zaman budaq cümləsi deyilir. Zaman budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin zamanını bildirir və baş cümləyə: when, while, till, until, as, as soon as, as long as, since, after, before, whenever və s. bağlayıcılar ilə bağlanır.

When we were in a taxi, she gave another long look.

2.Yer budaq cümləsi

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində yer zərfliyi funksiyası daşıyan budaq cümləyə yer budaq cümləsi deyilir.Yer budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin icra yerini bildirir. Bu qəbildən olan budaq cümlələr baş cümləyə: where və ya wherever bağlayıcılarla bağlanır.

I looked where he pointed.

John stood where he had left him.

3.Səbəb budaq cümləsi

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində səbəb zərfliyi funksiyası daşıyan budaq cümləyə səbəb budaq cümləsi deyilir. Səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin səbəbini bildirir və baş cümləyə because, since, as, for, for the reason that, that, seeing that və s. bağlayıcılarla bağlanır.

It would not be otherwise, for she did not love him.

4.Məqsəd budaq cümləsi

1. Tabeli budaq cümlə tərkibində məqsəd zərfliyi funsiyası daşıyan budaq cümləyə məqsəd budaq cümləsi deyilir.Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin icra məqsədini bildirir və baş cümləyə: that, in order that, so that bağlayıcılarla baglanır. (səh234)

He drew the blanket over his head that he might not hear.

5.Nəticə budaq cümləsi

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində nəticə zərfliyi funsiyasında işlənən budaq cümləyə nəticə budaq cümləsi deyilir. Nəticə budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin nəticəsini bildirir və baş cümləyə: so, that (so ... that) bağlayıcısı vasitəsilə bağlanır.

He turned so suddenly that she started.

6.Müqayisə budaq cümləsi

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində müqayisə zərfliyi funksiyası daşıyan budaq cümləyə müqayisə budaq cümləsi deyilir.Müqayisə budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətlə budaq cümlədəki hərəkətin müqayisəsini bildirir və baş cümləyə: than, as, as … as, not so … as, as if, as though, the more … the more, the more … the less bağlayıcılar vasitəsilə bağlanır.

I held it to his mouth as though he were a child.

7.Şərt budaq cümləsi

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində şərt zərfliyi funksiyası daşıyan budaq cümləyə şərt budaq cümləsi deyilir. Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin icra şərtini bildirir. Bu cümlələr baş cümləyə: if, unless, suppose, on condition, provided və s. bağlayıcılarla bağlanır.

Were I you, I should go to the country to work.

8.Güzəşt budaq cümləsi

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində güzəşt zərfliyi funksiyası daşıyan budaq cümləyə güzəşt budaq cümləsi deyilir. Güzəşt budaq cümləsi baş cümlədə yürüdülən fikrə qarşı duran və ya ona güzəştə gedən fikir ifadə edir.

Bu növ budaq cümlələr baş cümləyə: though, although, as, even if, even though, however, whoever, whatever, whichever və s. bağlayıcılarla bağlanır. And even if he did speak, all would be well.

5.Təyin budaq cümləsi

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində təyin funksiyası daşıyan budaq cümləyə təyin budaq cümləsi deyilir.Təyin budaq cümləsi baş cümlədə isimlə yaxud əvəzliklə ifadə edilmiş hər hansı bir üzvə aid olur, onu təyin edir.

Təyin budaq cümlələri baş cümləyə aşağıdakı vasitələrlə bağlanır.

1)nisbi əvəzliklərlə: who, whose, which, that

2)nisbi zərflərlə: when, where

Təyin budaq cümləsi sözönü ilə də işlənə bilir.

We arrived at the house in which I lived.

Təyin budaq cümlələri iki cür olur. 1) məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümləsi

2) təsviredici təyin budaq cümləsi

Məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümləsi təyin olunan sözü mənaca məhdudlaşdırır. Məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümləsi ilə baş cümlə arasında bir qayda olaraq vergül qoyulmur. Məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrin baş cümləyə ancaq yanaşma usulu ilə birləşən növünə kontakt budaq cümlələr deyilir.

Təsviredici təyin budaq cümlələr təyin olunan söz haqqında əlavə məlumat verir. Təsviredici təyin budaq cümlələrlə baş cümlə arasında əlaqə nisbətən zəif olur.

Tabesiz-tabeli mürəkkəb cümlə

Tabesiz-tabeli mürəkkəb cümlələr eyni zamanda həm tabesizlik həm də tabelilik əlaqəsi zəminində formalaşırlar, yəni bu növ cümlələrdə mövcud olan sadə cümlələrin bir hissəsi tabesizlik, digər hissəsi isə tabelilik yolu ilə bir-birinə baglanır. Müasir ingilis dilində mövcud olan bu növ cümlələrə tabesiz-tabeli mürəkkəb cümlələr deyilir.

I know very little about painting, and I wander along trails that others have blazed for me.

Tabesiz- tabeli mürəkkəb cümlələr ya bir sadə və bir tabeli mürəkkəb cümlədən, və ya bir necə sadə və bir tabeli mürəkkəb cümlədən, yaxud iki tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət ola bilir.

ƏDƏBİYYAT

2.Л.С.Бархударов “Грамматика Английского языка“. Издателство Высщая школа. Москва. 1973

3.O. Musayev “İngilis dilinin qrammatikası”. Maarif nəşriyyatı. Bakı. 1976

4.İ. Rəhimov “İngilis dilinin praktik qrammatikası”. Maarif nəşriyyatı. Bakı. 1966

5.В.Л. Каушанская “A Grammar of the English language”. Bakı. 2004

6.R.R.Qayıbov “Ingilis dilinin qrammatikası”. Bakı Azərnəşr. 1958

ГАДЖИЕВА ВАФА

СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются сложное предложение и его виды: сложносочинённое предложение, сложноподчинённое предложение и сложносочинённо-сложноподчинённое предложение. В статье также указаны отношения между сложносочинёнными и простыми предложениями, а также виды сложноподчинённых предложений. Предложение, состоящее из комбинации двух или более простых предложений, называется сложным предложением. Сложные предложения делятся на сложноподчинённые и сложносочинённые предложения. Сложное предложение, образованное из комбинации двух и более простых предложений, которые находятся в сочинительной связи, называется сложносочинённым предложением. Между сложносочинёнными предложениями существуют последовательность, противоречие, причинно-следственная связь и временная связь. Сложное предложение, состоящее из главного и нескольких придаточных предложений,

называется сложноподчинённым предложением. В сложноподчинённом предложении может использоваться несколько придаточных предложений. Сложноподчинённые предложения делятся на следующие группы: придаточное определительное, придаточное обстоятельственное, придаточное изъяснительное, придаточное присоединительное. Придаточное предложение в составе сложноподчинённого предложения, выступающее в функции подлежащего, называется придаточным подлежащным (или местоименно-определительным придаточным). Придаточное предложение в составе сложноподчинённого предложения, которое выполняет функцию сказуемого, называется придаточным сказуемым (или местоименно-определительным). Придаточное предложение в составе сложноподчинённого предложения, выступающее в функции дополнительного, называется придаточным дополнительным (или изъяснительным).Придаточное предложение в составе сложноподчинённого предложения, которое выполняет функцию обстоятельства, называется обстоятельственным придаточным. Придаточное предложение в составе сложноподчинённого предложения, которое выполняет функцию определительного, называется придаточным определительным. Сложносочинённые-сложноподчинённые предложения образуются как на основе сочинённости, так и на основе подчинённости. Часть простых предложений находится в подчинительной связи, а часть в сочинительной связи.

Ключевые слова: Типы сложных предложений, типы придаточных предложений , связи между сложноподчиненными предложениями

HAJIYEVA VAFA

THE COMPOSITE SENTENCE

SUMMARY

This article deals with the composite sentence, the kinds of the composite sentence, the compound sentence, the complex sentence and the compound – complex sentence. The coordination among the compound sentences and the types of the complex sentences are also shown in this article.

A sentence consisting of combination of two or more simple sentences is called a composite sentence. The Composite sentences are divided into compound sentence, complex sentence and compound - complex sentence. A compound sentence is a sentence which consists of two or more clauses coordinated with each other. We can distinguish the following types of coordination among the compound sentence: copulative coordination, disjunctive coordination, adversative coordination and causative consecutive coordination. The complex sentence consists of a principal clause and one or more subordinate clauses. The several

subordinate clauses can be used in a complex sentence . The complex sentences are divided into subject clauses, predicative clauses, object clauses, attributive clauses and adverbial clauses. Subject clauses perform the function of subject to the predicate of the principal clause. Predicative clauses perform the function of a predicative. Object clauses perform the function of an object to the predicate verb of the principal clause. Attributive clauses serve as an attribute to a noun in the principal clause. Adverbial clauses perform the function of an adverbial modifier. A compound – complex sentence is a sentence consisting of two or more coordinate clauses one of which at least has one or several subordinate clauses.

Key words: The types of the composite sentence , the types of the attributive clause, the types of coordination among the compound sentences

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: F.ü.f dok., dosent Səadət Abdurəhmanova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏNUBƏR ŞÜKÜROVA
ADPU-nun Şamaxı filialı, müəllim
Şamaxı şəhəri, Şəhriyar qəsəbəsi
0552480913
sukurov03@mail.ru

ŞAMAXI ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin toplanması və tədqiqi tarixi qrammatikanın inkişafı, qrammatik arxaizmlərin müəyyənləşdirilməsi, türk dilləri ilə ortaq xüsusiyyətlərin öyrənilməsi üçün dəyərli materialdır. Bu baxımdan Şamaxı şivələrindən toplanmış dialekt materialları əsasında morfoloji xüsusiyyətlərinin müqayisəli araşdırılması aparılmalıdır. Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı şivələrinin tədqiqinə həsr edilmiş monoqrafiyalarda köməkçi nitq hissələri haqqında məlumatla yanaşı, Şamaxı şivələrində köməkçi nitq hissələrinin işlənməsinə aid nümunələr də verilmişdir. Şamaxı şivələrində işlənən köməkçi nitq hissələri isə ayrıca tədqiqata cəlb edilməmişdir.

Şamaxı şivələrində işlənən qoşmaları məna xüsusiyyətinə və ismin müxtəlif halları ilə işlənməsinə görə qruplaşdırmaq bir qədər çətinlik yaradır. Çünki ədəbi dildən fərqli olaraq şivələrdə eyni qoşma bir neçə halda işlənən sözə qoşula bilir və müxtəlif məna çalarları yaradır.

Ədəbi dilə nisbətən Şamaxı şivələrində tabelilik və tabesizlik bağlayıcılarına az təsadüf edilir. Tabelilik bağlayıcılarının işlənməməsi mürəkkəb cümlələrin dialekt və şivələr, eləcə də canlı danışıq dili üçün xarakterik olmaması ilə izah edilə bilər.

Tədqiqatçılar modal sözlərin şivələrdə o qədər də yayılmadığını qeyd edir. Şamaxı şivələrində modal sözlərin daha çox iki növünə: təsdiq, həqiqilik, gerçəklik bildirən modal sözlər və güman-şübhə, ehtimallıq bildirən modal sözlərə rast gəlinir.

Şamaxı şivələrində işlənən köməkçi nitq hissələri ədəbi dildən fərqli olaraq, sinonimliyinin çox olması ilə seçilir. Həmçinin şivənin lüğət tərkibində bir köməkçi nitq hissəsinin müxtəlif fonetik variantları da özünü göstərir. Burada fonetik tərkibcə ədəbi dildən fərqlənən və ədəbi dildə olmayıb yalnız Şamaxı şivələrində işlənən köməkçi nitq hissələrindən və onların işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Köməkçi nitq hissələrinə aid verilmiş nümunələr əsasında yazılı abidələrlə, türk dilləri və digər dialekt və şivələrlə müqayisələr aparılmışdır.

Açar sözlər: şivə, köməkçi nitq hissəsi, qoşma, bağlayıcı, ədat, modal söz

Dialekt və şivələrin tədqiqi təkcə arxaik leksikanın, qədim türk elementlərinin araşdırılması üçün deyil, həm də tarixi qrammatikanın inkişafı, qrammatik arxaizmlərin müəyyənləşdirilməsi, türk dilləri ilə ortaq xüsusiyyətlərin öyrənilməsi

üçün dəyərli material verir. Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı şivələrinin tədqiqinə həsr edilmiş monoqrafiyalarda köməkçi nitq hissələrinin təsnifi göstərilmiş, dialekt və şivələrdə işlənməsinə aid nümunələr verilmişdir. Dialekt və şivələrdə işlənən köməkçi nitq hissələrinin tədqiqi ilə bağlı 1992-ci ildə N.Manafov S.Behbudovla birlikdə yazdığı "Azərbaycan dili dialekt və şivələrində köməkçi nitq hissələri" adlı kitab çap olunmuşdur. 1995-ci ildə isə Manafov N. "Azərbaycan dili dialekt və şivələrində köməkçi nitq hissələri" mövzusunda yazdığı dissertasiya işində mövzunu geniş araşdırmış, köməkçi nitq hissələrinin etimologiyası, yazılı abidələrdə və digər türk dillərində işlənilməsinə aid nümunələr vermiş, müqayisələr aparmışdır. F.Zeynalov "Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri" adlı tədqiqat əsərində oğuz qrupuna daxil olan türk dillərində köməkçi nitq hissələrini təsviri-müqayisəli şəkildə araşdırmışdır [9].

Şamaxı şivələrində işlənən köməkçi nitq hissələri ədəbi dildən fərqli olaraq, sinonim sayının çox olması ilə seçilir. Həmçinin bir köməkçi nitq hissəsinin müxtəlif fonetik variantları da özünü göstərir. Burada fonetik tərkibcə ədəbi dildən fərqlənən və ədəbi dildə olmayıb yalnız Şamaxı şivələrində işlənən köməkçi nitq hissələrindən və onların işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs edilir.

Qoşma. Qoşma qoşulduğu sözlə birlikdə məna çaları yaratmağa xidmət edən köməkçi nitq hissəsidir. Tələffüz zamanı yaranan müəyyən fonetik dəyişikliklər, sinonimliyin çoxluğu Şamaxı şivələrində işlənən qoşmaları ədəbi dildən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdəndir. Tədqiq etdiyimiz qoşmaları məna xüsusiyyətinə və ismin müxtəlif halları ilə işlənməsinə görə qruplaşdırmaq bir qədər çətinlik yaradır. Çünki ədəbi dildən fərqli olaraq şivələrdə eyni qoşma bir neçə halda işlənən sözə qoşula bilir və müxtəlif məna çalarları yaradır.

Adlıq və yiyəlik hal şəkilçili sözlərə qoşulan üçün qoşmasının -cun, -çün, -ycun, -ycün fonetik variantları Şamaxı şivələri üçün xarakterikdir. *Sə:yçün bazarrığ eləməgə getdüg. O vax oxumağçun qo:şi kəndə gedirdüy neçə kilometr.*

Bəzən üçün qoşmasının əvəzinə adıynan sözü də qoşma məqamında işlənə bilir. *Qapdan gəzməg adıynan çıxıblar. Özgəndə süzə suya getməy adıynan gəlmişdim.*

Bəri qoşması çıxışlıq hallı sözlərə qoşularaq həm zaman, həm də məkan çaları yaratmağa xidmət edir. *Gecədən bəri səsdəri götrib öyi başna. O darvazadan bəri qardaşımın öyi olıb.*

Bəri qoşmasının sinonimi Şamaxı şivələrində biyana qoşması da işlənir. Biyana zaman bildirən qoşma olub çıxışlıq hal şəkilçili sözlərlə işlənir. *Axşamnan biyana heş birmiz çimir eləməmişüg.*

So:rasına, sorannarım, so:ram qoşması ədəbi dildə olan sonra qoşmasının fonetik variantlarıdır. Çıxışlıq hallı söz tələb edən sonra qoşması son sözünə -ra arxaik yönlük hal şəkilçisi artırılaraq yaranmışdır [5, s.196].

Bınnan so:rasına məə qarışdırmıyun. Gəlin gələnnən sorannarım bı sö:bətdəri eləmiyün. Nənəm ölənnən so:ram axdaran olmıyıb.

Əzəl//əzzəl//əzzəli qoşması çıxışlıq hal şəkilçili sözlərə qoşulan əvvəl qoşmasının sinonimidir və zaman mənası ifadə edir. *Onnan əzzəl elə uşağ kürrüg əliyirdi.* Əzzəl//əzzəli//əzəl həm də zərf kimi işlənir. *Əzzəli mən heç onı tanımamışam, tanıseydım da, salam verməzdim.*

Azərbaycan ədəbi dilində zərf olan irəli sözü Şamaxı şivələrində qoşma kimi işlənməsinə təsadüf edilir. Bu qoşma da çıxışlıq hallı sözlərə qoşulub zaman mənası ifadə edir. *Bınnan irəli arvatdar iməci eliyirdi, hammı yığışıb ip əgirirdüğ, xana toxe:rduğ. Mınnan irəli qap-bacada qız-gəlin olmazdı, tezzən durardı, təmizziyərdi, onnan so:ram çölə çıxmazdı.* Bəzən bu söz irəlləri şəklində də işlənir. *Mınnan irəlləri görmışdüg ki, qız uşağı çölə çıxmaz.*

Kimi qoşmasının sinonimi olan dəssiri qoşması adlıq və yiyəlik hal şəkilçili sözlərə qoşulur, bənzətmə bildirir. *Anon dəssiri sən də diyən hər şeyə inanansan.*

Can, cən qoşması yönlük hallı sözlərə qoşulur və əsasən məsafə məzmunu bildirməyə xidmət edir. Bu qoşmanın caq//çağ sözündən törəndiyi güman edilir [5, s.199]. Qədər qoşmasının sinonimi kimi –an,-ən şəkilçili feili sifətlərlə də işlənir. *Bırda otırıncan işü: gör. Sən gedincən mı: biz aparıb verərüy. Səicən bilmillər.*

Cana, cənə qoşması yönlük halda olan sözlərə qoşulur və kimi, qədər qoşmasının sinonimi kimi çıxış edir. *Öyəcənə mı: apar, bikkə otı, gedərsən.*

Gora qoşması yönlük hal şəkilçili sözlərə qoşulub, səbəb bildirir. Görə qoşmasının fonetik variantı olan gora qoşması işlənmə tezliyinə görə üstünlük təşkil edir. *Oa gora hammızı dannadı.*

Üzünnən, ucunnan, ucbatunnan qoşmaları da Şamaxı şivələrində işlənərək səbəb mənası ifadə edir. *O:n üzünnən başımıza gəlmiyən qalmadı.*

Şamaxı şivələrində işlənən çağlı//çagli qoşması qədər mənasını bildirir. *Beş-altı çağlı yımırta vardı, oı da götdilər, qalmadı.*

Çıxışlıq halda işlənən sözlərə qoşulan qoşmalar əfsəl, alahı, yana müxtəlif məna çaları yaradır. Əfsəl//əfzəl, alahı//alayı fərqlənmə, yana səbəb məzmunu bildirir. *Əsgərriydən əfsəl gədənin oxımağıdı. A gəlin, uşağdan yana özü: çox öldirmə.*

Bağlayıcı. Ədəbi dilə nisbətən Şamaxı şivələrində bağlayıcılar az işlənir. Tabelilik bağlayıcılarına isə çox təsadüf edilmir. Bu da mürəkkəb cümlələrin dialekt və şivələr, eləcə də canlı danışıq dili üçün xarakterik olmaması ilə izah edilə bilər.

Tabesizlik bağlayıcıları içərisində ən çox işlənən ilə birləşdirmə bağlayıcısının müxtəlif fonetik variantlarıdır: -nan, -nən, -ynan, -ynən. *Atonnan məi çağrıblar.*

Şamaxı şivələrində işlənən qarşılaşdırma bağlayıcıları amma, ancağ//anca//hancağ, inta:sı//intahası bağlayıcılarıdır. İnta:sı//intahası bağlayıcısı ədəbi dildə işlənən amma, ancaq qarşılaşdırma bağlayıcısının sinonimidir. *Gedərdim, inta:sı mə:i də eşitməcəy.*

Bu bağlayıcı digər dialekt və şivələrdə də işlənir [3, s.157].

Bölüşdürmə bağlayıcılarından ara, arada bağlayıcısı ədəbi dildəki gah bağlayıcısının sinonimi kimi işlənir. *Arada yağışdığ oldı, arada gün çıxır. Arada mən gedirəm, arada o gəlir.*

Ha, ha bağlayıcısı ədəbi dildəki ya, ya bölüşdürmə bağlayıcısının sinonimidir. Şamaxı şivələrində çox az işlənir. *Ha öyləri, ha bıra, həmin şeydi.*

İştirak bağlayıcılarından həmi, həmi də bağlayıcısı Şamaxı şivələri ilə yanaşı Göyçay keçid şivəsində, Muğan qrupu şivələrində də işlənir [1, s.145]. *Həmi qardaşu:n qızıdı, həmi də gəlnü:z.*

Özi də bağlayıcısı həm də bağlayıcısının sinonimi olub təkrarlanmayan iştirak bağlayıcısıdır. Bu bağlayıcı qoşulma əlaqəsi yaratmağa və söylənmiş fikri dəqiqləşdirici məlumatla tamamlamağa xidmət edir. [2, s.237). *Qappıza getmisən, özi də sənnən mal-pıl issiyən olıb? Özi də üssimə belə bozarmaye.*

Tabelilik bağlayıcıları içərisində şivələrdə daha çox rast gəlinən əgərrərim//əgəm//əgərrəri//əyəmnəri//əgəmləri bağlayıcıları işlənir. *Əyəmləri getsöy, orya da baş çəkərüy.*

Bu bağlayıcı əyəmnəri fonetik tərkibində Şəki dialektində rast gəlinir [3, s.1968].

Ədat. Şamaxı şivələrində ədatın müxtəlif məna növləri işlənir. Qüvvətləndirici ədatlardan lap//yap, day//dayi, dayca da, cılxa, teyxa, qır, çim, ziyriy sözlərinə daha çox rast gəlinir. *Sən yap şitin-şorın çıxartdun. Sakit durmağdan dayca da kürriy elyir. Yeməy qır duz, ağza qoymağ olmır. Ziyriy qarannığ göz-gözi görmir.*

Tədqiq olunan şivədə elə//helə, əsil ədatları dəqiqləşdirici ədat kimi özünü göstərir. *Helə mən də o: diyirdim. Qasım əsil mən diyən adamdı.*

Şamaxı şivələrində işlənən sual ədatları bunlardır: bəs//pəs, məgər, bəyəm//bəgəm, yoxsam, həki, olmıya.

Bəs//pəs sual ədatı Şamaxı şivələrində hər iki fonetik variantda işlənir. *Pəs balam adam bir qo:mın-əğrabasın axdarmaz ki, öliblər, qalıblar?*

Nəsiminin dilində pəs şəklində təsadüf edilir:

Küfr əgər iman deyilsə pəs niçün düşmüş ki, mən

Küfri-zülfün həlqəsində nuri-iman bulmuşam?[6, I c., s.146]

Fars mənşəli olan pəs sözü tarixən müxtəlif mənalar bildirmişdir. Sual məzmunu ilə yanaşı, nəhayət, demək, sonra, nə qədər, yəqin ki mənalı söz kimi də işlədilmişdir. [5, s.218]. Şamaxı şivələrində də bu fakta mürəkkəb cümlələrdə rast gəlmək olur: *Gəldilər kin, bəs bizi çağrıblar biz gedirüy. Bəs bırdan bir maşın adam gedib oı gətiməgə.*

Əmr ədatları içərisində gəlsö:zə, qoyso:za ədatları diqqəti cəlb edir. Fikrimizcə, bu ədatlar ədəbi dildə işlənən gəlsənə, qoysana ədatlarının cəm şəklinə bənzəyir. *Gəlsö:zə, helə bırda otrağ. Qoyso:za, bikkə yatsun.*

Arzu ədatlarından keşgə, nola, gərəy ədatlarına daha çox təsadüf edilir. *Keşgə mə:m də qızım olardı. Nola qar yağa, yol olmıya. Gərəy oa da aleydim mınnan.*

Modal sözlər. Danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirən köməkçi nitq hissəsi - modal sözlər Şamaxı şivələrində də işlənir. Bu sözlərin bir hissəsi ədəbi dildə olan fonetik dəyişikliyə uğramış modal sözlərdir, bəzisi isə yalnız Şamaxı şivələri üçün xarakterikdir.

M.Şirəliyev dialektlərdə modal sözlərin çox yayılmadığını qeyd edir və bu sözləri iki yerə bölür: şübhə bildirən modal sözlər, təsdiq və inkar bildirən modal sözlər [7, s.281]. Dialekt və şivələrdə işlənən köməkçi nitq hissələrinə həsr edilmiş tədqiqat əsərində modal sözlər ifadə etdiyi mənaya görə müxtəlif şəkildə təsnif edilir: həqiqilik, zərurilik, gerçəklik bildirən modal sözlər; ehtimallıq bildirən modal sözlər; ümumiləşdirmə, yekun, nəticə bildirən modal sözlər; mənbə, istinad, münasibət bildirən modal sözlər. [4, s.77]. Keçid şivələrində isə modal sözlərin üç növü olduğu göstərilir: zəruriyyət bildirənlər, gerçəklik bildirənlər, güman və ehtimal bildirənlər. [8, s.311].

Modal sözlərin Şamaxı şivələrində daha çox iki növünə rast gəlinir: təsdiq, həqiqilik, gerçəklik bildirən modal sözlər və güman-şübhə, ehtimallıq bildirən modal sözlər.

Təsdiq, həqiqilik, gerçəklik bildirən modal sözlərə bunlardır: incə-vara//incavara, ağbətxeyir doğırdan//doğrıdan, mağıl, vaynəçəri, həlbət//həlbətdə, həyqi, həyqətən, gerçəyli, eşkara, nəbada//nabada, düzünə düzü və s.

İncəvara//incavara modal sözü yaxşı ki, nə yaxşı mənalarını bildirir. *İncavara adıbatmış qoyınnara dəgməmişdi.*

Şamaxı şivələri üçün xarakterik olan digər modal söz mağıl//mağul sözüdür. *Mağıl sən alıb gətrirdün, hindi nağayracoğ. Mağıl otmışduğ öymizdə, na var gəldüy.*

Ədəbi dildə işlənməyən digər bir modal söz vaynəçəri sözüdür, mənası "vay o gündən ki" kimi izah oluna bilər. *Vaynəçəri, söz-so: diyən ola, bir dağa durmaz.*

Həlbət//həlbətdə modal sözü ədəbi dildə işlənən əlbəttə sözünün müxtəlif fonetik variantlarıdır. Söz əvvəlində h samitinin işlənməsi istər türk dilləri, istərsə də Azərbaycan dili üçün xarakterik xüsusiyyətdir. Bu fonetik hadisə Şamaxı şivələrində qorunub saxlanılır: *hasant, haçər (açar), hindi, hasa, helə, hələncig* və s. *Həlbətdə ki hər kişdi özi:n malna sahab çıxacağ.* Həlbət bəzən görünür modal sözünün sinonimi kimi də çıxış edir. *Həlbət, bir diyən olıb, ou da hürsdəndirib.*

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində həqiqətən modal sözü Şamaxı şivəsində həyqi və həyqətən şəklində daha çox işləkdir. *Həyqi, nətə:r adamsan, baş çıxarmağ olmır. Həyqətən, olar söz-so: danışan dögür.*

Ədəbi dildə doğrudan şəklində işlənən modal söz tədqiq etdiyimiz şivədə gerçəyli şəklində yayılmışdır. *Gələn olmıya, ay bala, bı gecə gerçəyli ölmişdim.*

Bu modal sözə türk dillərindən biri olan qaqauz dilində eyni mənada işlənməsinə təsadüf edilir [4, s.79].

Aşkar sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış şəkli olan eşkara modal sözü ədəbi dildə işlənən şəksiz, şübhəsiz modal sözlərinin sinonimi kimi çıxış edir. *Eşkara, hindi səi aparıllar?* Söz sonuna a səsinin artırılması hadisəsi şivəyə xas olan fonetik

xüsusiyyətdir: eşkara//aşkara, nişana, qabağa, zamana, qarğaşa, əzbərə, cürə və s. Şamaxı şivələrində sifət kimi də işlənir: *Bir yuxu gördim eşkara kimi. Eşkara, ge:ysən?*

Nəbada//nabadə modal sözü əsla, qətiyyən mənasını ifadə edir və çox zaman cümlənin əvvəlində işlənir. *Nabadə, olan bitəni öydə bilələr, qan düşər. Nabadə, durıb iş görəsən a!*

Şamaxı şivələrində güman-şübhə, ehtimallıq bildirən guyə, bəlkəm//bərkəm, görən, görikir, də:sən//diəsən, yəyqin, ola modal sözləri xarakterikdir.

Ay bala, bir gəlün, gedün, bəlkəm ələ ölmişəm. Ələ çıxıram döşəmə başına ki, görən, bizzən də bir gələn olar.

Özgəndə sözü Şamaxı şivələrində modal söz kimi işlədilir. Bu söz guya, əslində mənalarını bildirir. Bəzən özündən olsa, özünə qalsa və s. şəkillərdə də işlənir. Fikrimizcə, özgəndə sözü eyni mənalı: öz və kəndi qayıdış əvəzliklərinin birləşməsindən yaranmışdır. Müasir Azərbaycan dilində öz əvəzliyinin işlədilməsi ədəbi dil faktı sayılsa da, kəndi əvəzliyi dialekt və şivələrdə işlənir.

Özgəndə bazara gedirdim, mərdiməzar qoymadı. Özgəndə uşağları bı saxliyırdı.

Ola modal sözü görəsən modal sözünün ifadə etdiyi mənaya uyğun gəlir və sual cümlələrinin sonunda işlənir. *Pensiyələr gəlib ola? Uşağlar yatıb ola?*

Düznədüzi modal sözü əslində, düzü, doğrusu modal sözlərinin sinonimi kimi çıxış edir. *Düznədüzi, duhar özi bir az uçmışdı, qalanın da gədə özi uçırtdı.*

Şamaxı şivələrində işlənən köməkçi nitq hissələri müxtəlifliyinə görə seçilir. Bu köməkçi nitq hissələrinin arxaik şəklinə yazılı nümunələrdə və digər türk dillərində təsadüf edilir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Az. SSR EA nəşr, 1955. 262 səh.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (üç cilddə), III hissə. Morfologiya. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007. 280 səh.
3. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti, Bakı, Az.SSR EA nəşr., 1968. 274 səh.
4. Manafov H.R. Behbudov S.M. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində köməkçi nitq hissələri, Bakı, 1992, 84 səh.
5. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990. 374 səh.
6. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. (iki cilddə), I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004. 336 səh.
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, "Şərq-Qərb", 2008. 416 səh.
8. Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri, Bakı, "Elm", 2005. 335 səh.

9. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri, Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1978. 312 səh.

S.Shukurova

Morphological features of auxiliary parts of speech used in Shamakhi dialects

Resume

The collection and study of dialects and accents of the Azerbaijani language is a valuable material for the development of historical grammar, the definition of grammatical archaisms, the study of common features with the Turkic languages. From this point of view, a comparative study of morphological features should be carried out on the basis of dialect materials collected from Shamakhi dialects. In addition to information about auxiliary parts of speech in monographs devoted to the study of different dialects of the Azerbaijani language, examples are given on the development of auxiliary parts of speech in Shamakhi dialects. Auxiliary parts of speech in Shamakhi dialects were not involved in a separate study.

It is difficult to group the suffixes used in Shamakhi dialects according to the nature of meaning and the use of the noun in different cases. Because, unlike literary language, the same suffix in dialects can be added to a word used in several cases and creates different shades of meaning.

In Shamakhi dialects, the conjunctions of subordination and disobedience are less common than in the literary language. The lack of subjunctive conjunctions can be explained by the fact that complex sentences are not characteristic of dialects and accents, as well as live spoken language.

Researchers note that modal words are not so common in dialects. There are more than two types of modal words in Shamakhi dialects: modal words denoting affirmation, authenticity, reality, and modal words denoting doubt and probability.

Auxiliary parts of speech used in Shamakhi dialects, in contrast to literary language, are distinguished by their high degree of synonymy. There are also different phonetic variants of an auxiliary part of speech in the vocabulary of the dialect. Here we are talking about the auxiliary parts of speech that differ in phonetics from the literary language and are used not only in the literary language, but also in the Shamakhi dialects, and the features of their development. Comparisons were made with written monuments, Turkish languages and other dialects and dialects on the basis of the given examples of auxiliary parts of speech.

Keywords: dialect, auxiliary speech part, postposition, conjunction, particle, modal word

С.Шукурова

Морфологические особенности вспомогательных частей речи, употребляемых в Шамахинских диалектах

Резюме

Сбор и изучение диалектов и говоров азербайджанского языка является ценным материалом для развития исторической грамматики, определения грамматических архаизмов, изучения общих черт с тюркскими языками. С этой точки зрения сравнительное изучение морфологических особенностей должно проводиться на основе диалектных материалов, собранных с Шамахинских говоров. Помимо сведений о вспомогательных частях речи в монографиях, посвященных изучению различных диалектов азербайджанского языка, приводятся примеры развития вспомогательных частей речи в Шамахинских диалектах. Вспомогательные части речи, употребляемые в Шамахинских диалектах, в отдельное исследование не включались. Суффиксы, используемые в Шамахинских диалектах, сложно сгруппировать по их семантическим особенностям и использованию разных падежей существительного. Потому что, в отличие от литературного языка, один и тот же суффикс в диалектах может быть добавлен к слову, используемому в нескольких случаях, и создает разные оттенки значения. В Шамахинских диалектах сослагательных союзов встречаются реже, чем в литературном языке. Отсутствие сослагательных союзов можно объяснить тем, что сложные предложения не характерны для диалектов и говоров, а также для живого разговорного языка. Исследователи отмечают, что модальные слова в диалектах встречаются не так часто. В Шамахинских диалектах существует более двух типов модальных слов: модальные слова, обозначающие утверждение, истину, реальность, и модальные слова, обозначающие сомнение и вероятность. Вспомогательные части речи, употребляемые в Шамахинских диалектах, в отличие от литературного языка, отличаются высокой степенью синонимии. Различные фонетические варианты вспомогательной части речи также отражаются в лексике диалекта. Здесь речь идет о вспомогательных частях речи, которые фонетически отличаются от литературного языка и используются не только в литературном языке, но и в Шамахинских диалектах, и особенностях их развития. Проведены сравнения с письменными памятниками, турецкими языками и другими диалектами и говорами на основе приведенных примеров вспомогательных частей речи.

Ключевые слова: диалект, вспомогательная часть речи, послелог, союз, частица, модальное слово

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Sənubər Abdullayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FƏRİDƏ HEYBƏTOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115
faridaheybatova@gmail.com

C.MƏMMƏDQULUZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ RAST GƏLİNƏN FONETIK DİALEKTİZMLƏRİN YARANMASINDA SAİT ƏVƏZLƏNMƏSİ HADİSƏSİNİN ROLU

XÜLASƏ

Dahi mütəfəkkir C.Məmmədquluzadənin əsərlərinin dil və üslub cəhətdən təhlili göstərir ki, müəllif bütün yaradıcılığı boyu sadə, təbii, anlaşıqlı xalq-danışıq dilinə sadiq qalmışdır. Ədibin həm bədii, həm də publisistik yaradıcılığında canlı, təbii danışıq dili elementlərinə rast gəlmək mümkündür. Belə elementlərdən biri ədəbi dil variantlarından müxtəlif cəhətlərdən fərqlənən dialektizmlərdir. Məhəlli xarakterli dialekt və şivə xüsusiyyətlərindən müəllif müxtəlif üslubi məqamlarda istifadə etmişdir. Bədii əsərlərində personajların nitqində olduğu kimi, müəllif təhkiyəsində də canlı xalq-danışıq dili ifadələrinə, eləcə də dialektizmlərə rast gəlinir. Müəllifin əsərlərində geniş şəkildə təsadüf edilən fonetik dialektizmlər ədəbi dil variantlarından fonetik cildinə, fonematik tərkibinə görə seçilir. Ədib fonetik dialektizmlərdən obrazın daxili dünyası və xarakteri, insanlara və ictimai hadisələrə münasibəti, davranışı, nitqi və dünyagörüşü haqqında təsəvvür yaratmaq, bir sözlə, obrazı fərdiləşdirmək və ya tipikləşdirmək məqsəsilə istifadə etmişdir. Dahi ədib C.Məmmədquluzadə Naxçıvan mühitində doğulub, boya-başa çatmışdır. Bu səbəbdən ədibin əsərlərində rast gəlinən dialektizmlərin əksəriyyəti Naxçıvan qrupuna mənsub dialekt və şivə xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Fonetik dialektizmlər ədəbi dil formalarından, əsasən, səs tərkibinə, tələffüz xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Bu tip dialektizmlər ədəbi dilə nəzərən səs əvəzlənmələri və fonetik hadisələr fonunda meydana gəlir. Səs əvəzlənməsi hadisəsi sait səslərin əvəzlənməsi və samit səslərin əvəzlənməsi formalarında müşahidə edilir. C.Məmmədquluzadənin əsərlərində rast gəlinən səs əvəzlənməsi hallarını saitlərin təsnif prinsipi üzrə altı qrupa bölmək olar; a) qalın saitlərin incə saitlərlə əvəzlənməsi;b) incə saitlərin qalın saitlərlə əvəzlənməsi; c) dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi; ç) dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi; d) açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi; e) qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi. Qalın saitlərin incə saitlərlə əvəzlənməsi “zalım>zalim” “ovqat>övqat” tipli dialektizmlərdə özünü göstərir. İncə saitlərin qalın saitlərlə əvəzlənməsi, əsasən, qalınlaşma hadisəsinin nəticəsi olduğu üçün bu tip əvəzlənmələr daha çox qərb qrupuna mənsub dialekt və şivələrdə təzahür edir(məs.: “təqsir>taqsır”, “sifət>sıfat”). Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi “qovun>qavun”, “uğunmaq>oğunmaq” dialektizmlərində,

dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi isə “övlad>evlad”, “mömin>mömün” ifadələrində müşahidə edilir, Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsinə “zökəm>zükam”, “daha>dahı”, qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsinə isə “aşağı>aşağa”, “ağrımaq>ağramaq” ifadələrində təsadüf edilir. Qeyd edək ki, fonetik dialektizmlərdə səs əvəzlənməsi hadisəsinin tədqiq edilməsi dilin mənşəyi və tarixini aydınlaşdırmaq, ayrı-ayrı dialekt və şivələrin həm öz aralarında, həm də ədəbi dillə bu dialekt və şivələr arasında olan fərqləri araşdırmaq baxımından faydalıdır. Eyni zamanda Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri ilə digər türk dilləri və bu dillərin dialekt və şivə xüsusiyyətləri arasında olan oxşar və fərqli cəhətləri öyrənmək baxımından da qiymətli mənbədir.

Açar sözlər: dialektizm, Cəlil Məmmədquluzadə, fonetik dialektizm, fonetik hadisə, səs əvəzlənməsi, sait əvəzlənməsi.

Azərbaycanın tanınmış dahi söz sənətkarı C.Məmmədquluzadənin əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinə nəzər yetirsək, burada müəllifin bir sıra canlı, təbii xalq-danışıq dili ifadələrindən yerli, geniş və uğurlu şəkildə bəhrələndiyinin şahidi olarıq. Ədibin yaradıcılığında geniş şəkildə rast gəlinən belə söz qruplarından biri olan dialektizmlərdən bir sıra bədii və üslubi məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur. Müəllifin əsərlərində dialektizmlərin müxtəlif növlərinə təsadüf etmək mümkündür: fonetik, leksik, semantik, frazeoloji, morfoloji, sintaktik və etnoqrafik dialektizmlər.

Ədəbi dil variantından, əsasən, tələffüzü və fonematik tərkibinə görə fərqlənən fonetik dialektizmlərin müxtəlif formalarına C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında həm müəllif təhkiyəsində, həm də personajların nitqində rast gəlmək mümkündür. Müəllif dialektizmlərin qeyd olunan növündən bir sıra məqsədlər, məsələn, personajın nitqini fərdiləşdirmək və ya tipikləşdirmək, obrazın xarakteri, savadlılıq və ya savadsızlıq dərəcəsi, insanlara və ictimai hadisələrə münasibəti, dünyagörüş səviyyəsi və s. haqqında oxucuda real, aydın və inandırıcı təsəvvür yaratmaq, real, təbii və koloritli mühiti canlandırmaq və s. kimi məqsədlər üçün faydalanmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi dil variantından, əsasən, səs tərkibinə, fonetik cildinə görə diferensiasiya olunan fonetik dialektizmlər ədəbi dilə nəzərən səs əvəzlənməsi və fonetik hadisələr fonunda meydana gəlir.

Görkəmli dialektoloq M.Şirəliyev “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabında səs dəyişilməsinin iki halda özünü büruzə verdiyini qeyd etmişdir: “1) səslərin spontan dəyişilməsi; 2) səslərin kombinator dəyişilməsi.” (7,37) Müəllif səs əvəzlənməsi hadisəsinin birinci tip, yəni səslərin spontan dəyişilməsi nəticəsində meydana gəldiyini qeyd edərək spontan dəyişilməni izah etmişdir: “Səslərin spontan dəyişilməsinin səbəblərini izah etmək çox çətin və ya mümkün deyildir. Türk dillərində olan ***ı*** səsinin ***i*** səsi ilə və ya ***m*** səsinin ***b*** səsi ilə əvəzlənməsi ayrı-ayrı türk dillərini və eyni zamanda bu dillərin ayrı-ayrı dialekt və şivələrini bir-birindən

fərqləndirmə əlaməti kimi çıxış etsə də, lakin bu hadisələrin səbəblərini müasir türk dillərinin materialları ilə aydınıaşdırmaq imkan xaricindədir. Səslərin spontan dəyişilməsinə saitlərin və ya samitlərin əvəzlənməsi hadisəsi daxildir.” (7,37-38) Lakin onu qeyd edək ki, müəllifin əsərlərindəki fonetik dialektizmlərdə rast gəlinən səs əvəzlənməsi hallarının bir hissəsinin yaranma səbəbini yuxarıda qeyd edildiyi kimi izah etmək imkan xaricində olsa da, digər hissəsinin səbəblərini dilin tarixi quruluşu, dialektizm olan sözlərin fonetik və morfoloji quruluşlarının dilin tarixi inkişaf xüsusiyyətləri, keçmiş dövrlərdəki ədəbi dil normasının orfoepik və morfoloji xüsusiyyətlərinin izləri ilə bağlı olması, qohum dillərin və ya digər dialektlərin təsiri və s. ilə əlaqədar olaraq izah etmək mümkün olur.

“Dialekt və şivələrimizdə rast gəldiyimiz bir çox səslərin əvəzlənməsi hadisəsi həm ayrı-ayrı dialekt və şivələrimiz arasında, həm dialektlərimizlə ədəbi dil arasında olan fərqli cəhətləri, həm dilimizin qədim xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq, həm də Azərbaycan dili ilə başqa türk dilləri arasında oxşar və ayrılan cəhətləri göstərmək üçün olduqca qiymətli material verir. Bu isə öz növbəsində dilimizin mənşə və inkişaf tarixini aydınlaşdırmaq və onun hansı qəbilə dilləri əsasında təşəkkül etdiyini müəyyənləşdirməkdə dil tarixinə olduqca böyük fayda verə bilər.” (7,38)

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində təsadüf olunan səs əvəzlənməsi iki şəkildə təzahür edir: 1) sait səslərin əvəzlənməsi; 2) samit səslərin əvəzlənməsi.

Müəllifin əsərlərində rast gəlinən sait səslərin əvəzlənməsi hadisəsi saitlərin təsnif prinsiplərinə görə altı qrupa bölünür:

a) qalın saitlərin incə saitlərlə əvəzlənməsi;
b) incə saitlərin qalın saitlərlə əvəzlənməsi;
c) dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi;
ç) dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi;
d) açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi;
e) qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi.

Qalın saitlərin incə saitlərlə əvəzlənməsi hallarını nəzərdən keçirək.

A>ə. “**a** səsinin **ə** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələrində, demək olar ki, az və ya çox dərəcədə rast gəlmək mümkündür. Lakin bu hadisə şərq və cənub dialekt və şivələrində daha geniş yayılmışdır.” (7,39)

“***A*** səsinin ***ə*** səsi ilə əvəzlənməsi çox vaxt söz köklərinin ilk hecalarında özünü göstərir. Sonrakı hecalarda isə a>ə hadisəsi birinci hecadakı səslinin təsiri altında (ahəng qanunu) olur. ***A*** səsinin ***ə*** səsinə keçməsinə çox vaxt ***y*** səsindən əvvəl, bəzən də sonra, sonor səslərdən (çox vaxt ***r, m*** səslərindən) əvvəl təsadüf edilir..”(3,20)

“A>ə” hadisəsi haqqında tanınmış dilçilərin müxtəlif fikirləri olmuşdur. A.Vəliyev “Azərbaycan dilinin keçid şivələri” kitabında bu əvəzlənmə haqqında belə izah vermişdir: “**A-ə** hadisəsi çox zaman kombinator hadisələrlə əlaqədar olaraq, daha doğrusu, yanaşı olmayan (distasion) irəli assimilyasiya nəticəsində törənir ki,

buna, əsasən, iki və çoxhecalı sözlərdə təsadüf edilir. **Ləmpə, Bəki, şəftəli, həncəri** tipli sözlərdə ilk hecada gələn saitin sonrakı sonrakı hecadakı ahəngindən başqa bir şey deyildir.” (8,74)

M.Yusifov “Türk dillərində söz köklərinin fonomorfologiyası” əsərində “a>ə” hadisəsinin səbəbini izah etmişdir:“A” saiti səs aparatına yaxınlıq cəhətdən qanunauyğunluğuna görə dilğnü saitlərə keçid yaranır. Bu keçidlərdə əsas istiqamət ardıcıllıq prinsipindən ibarətdir. Həmin prinsipə görə a saitindən e, ə və ö saitlərinə saitlərinə keçid yaranır. Dilönü saitləri silsiləsində a saitindən i və ü saitlərinə keçid yoxdur. Çünki a saiti i saitindən həm dilönü, həm qapalı, ü saitindən isə dodaq və qapalı xarakterinə görə ikiqat uzaqlaşır. A saiti dilönü açıq saitlərdən ancaq dilarxası məxrəcinə görə fərqlənir. Açıqlıq xarakteri imkan verir ki, a saitindən e, ə və ö saitlərinə keçid yaransın. Göründüyü kimi, bu səs əvəzlənməsinin səbəbi fizioloji amillərlə bağlı olduğu üçün eyni zamanda etnolinqvistik xarakter kəsb edir. “***A*** səsinin ***ə*** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsini bir sıra türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili ilə tatar və başqırd dillərini müqayisə etdikdə açıq-aydın görmək mümkündür”. “Bundan əlavə, ***a>ə*** hadisəsinə başqırd və tatar dillərində də təsadüf edilir”.“Türk dialektlərində belə bir hadisə Anadolunun cənub-qərb dialektlərində qeyd olunmuşdur”. (7,39)

C.Məmmədquluzadə cənub dialekt qrupuna daxil olan Naxçıvan bölgəsində doğulub boya-başa çatdığına və buranın dialekt və şivə xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı olduğuna görə əsərlərində “a” səsinin “ə” səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi baş vermiş fonetik dialektizmlərdən istifadə olunması təbiidir. Müəllifin yaradıcılığında da bu tip əvəzlənməyə daha çox sözün birinci hecasında təsadüf olunur. Sonrakı hecalarda müşahidə olunan bu əvəzlənmə çox zaman birinci hecanın təsiri nəticəsində baş verir: nəçərnik<naçalnik, şəyird<şagird, təməh<tamah, nəhaq<nahaq, dəxi<daha, rəməzan<ramazan, nəmaz<namaz, səvayi<savayı, həqq-səy<haqq-say, şəh<şah, vəqt<vaxt, kəmənçə<kamança, əhməq<axmaq, lənpə<lampa, təmamən<tamamən, qəzəmət<qazamat, xələt<xalat, həlal<halal, nəzilmək<nazilmək, həmmam<hamam, əzan<azan, gəh/kəh<gah, ətləs<atlaz, qədəğən/qədəğan<qadağan, fələqqə<falaqqa, bəxtiqarə<bəxtiqara, qəmiş<qamış, saət<saat, həram<haram, məaş<maaş, səlamət<salamat, təlaq<talaq, xəlçə/xəliçə<xalça, Səlyan<Salyan və s. Məs.: Əgər **nəçərnikdən** ötrü Xudayar katda şəhərə gəlirdi, lazımdı ki, bir az tez gələydi. (4,53); Vəssalam, mənim yoxsa artıq **təməim** yox, əgər qəndin yanınca bir girvənkə çay gətirsən, nə sözüm var? (4,57); Sultan ağa, cənabınız **nəhaq** yerə zəmanədən giley edirsiniz. (4,134); Mən indi müsinn adamam, mənim olar həştad və bəlkə **dəxi** də artıq yaşım. (4,57); Mən biçarə və mən bəxtıqara həmin mahi-mübarəki-rəməzanın o gözəl günlərində küçəyə çıxıb gedirdim məscidə və **rəməzanın** yomiyyə **nəmazını** orada əta edirdim və rəməzanın hər gününə məxsus duasını orada yerinə yetirirdim. (4,352); Məgər oradan insana bir nicat hasil ola bilər, **səvayi** naməhrəm kişilər içində şəri-şərif mən etdiyi söhbətlərdən? (4,352); Mənim fayton atlarım həmişə tərifli olublar; səbəb budur ki, mən onlara həmişə **həqq-səy** qoyuram. (4,344);

Günü keçməz, mən olmasam, xanın,
Nə gədanın, **şəhin** və dehqanın.
Hər bir evdə nə **vəqt** şadlıq olar,
Ona baisdi tək baba Samovar. (4,359);

Bu çolaq da **kəmənçəni** bağrına basıb, gör nə əməllərdən çıxır. Haramzada elə çalır ki, keçən günləri gətirir qoyur adamın qabağına. (,436); Söz yox ki, Aslan bəy kimi **əhməqlərə** getməkdənsə, Gülbaharın evdə qalmağı məsləhətdir. (4,458); Mən bunları **qəzəmətdə** çürütməsəm, məndən əskik adam yoxdu. (4,511); Mücdə verilir şəhərimizin dəlilərinə, şəhərimizə bir gəlib, daha bundan sonra hamı dəlilər ağıllanacaq. Ay muştuluğumu verənlər, ay **xələtimi** verənlər! (4,522); İndi bir-iki ay olar ki, mən onu müvafiqi-şəri-ənvər özümə siğəsini oxudub, **həlal** eləmişəm. (4, 523)

Qeyd olunan nümunələr personajların nitqində verilmişdir. A<ə hadisəsi baş vermiş fonetik dialektizmlərə təkcə obrazların nitqində deyil, müəllifin nitqində də təsadüf edilir: Bir saatdan sonra Usta Zeynal **şəyirdi** Qurbanla Muğdusi Akopun evində hazır oldu və əlindəki xurcunu balkona qoyub girdi otağa və başını yuxarı qalxızıb, üzünü tutdu Muğdusi Akopa..(4,140); Stolun üstə on-on beş şagird dəftəri, bir şarsız **lənpə,** bir tərəfdə taxt, üstündə yorğan-döşək. (4,477); İkinci məclis vaqe olur Danabaş kəndinin ağsaqqal və mötəbəri Hacı Namazalının həyətində. Kəndin camaatı **təmamən** buraya cəm olub. (4,486)

Sözün ilk hecasında və ilk hecanın təsiri ilə digər hecalarda da a səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə müəllifin satirik şeirlərinin dilində də rast gəlinir:

Get bir yavuq **həmmamə,** uzan, bağla hənanı,
Yum gözlərini, dinmə və həm gözlə **əzanı,**
Gər eyləmiş olsan gecə bir tövr xətanı,
Get, gir suya, ta əxz edəsən rahəti-canı,
Sal başını aşağə və heç baxma yuxarı,
Ey dil, **dəxi** dinmə və sükut et səni tari,
Mal ol və danışma. (4,611);

Gəh yanını ver balişə, **gəh** çıx günə ver də,
Çək kürkün əhvəcin başına donbal ağarıbdır. (4,628);

Kəh yanını ver balışə, gəh çıx günə ver də,
Çək kürkün əhvəcin başa donbal ağarıbdır.(5,116)

Çün yoxdu pulun **ətləsə,** dibayə, qumaşə,
Çün çatmır əlin küftəyə, bozbaşa və aşə...(4,635)

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində rast gəlinən bəzi fonetik dialektizmlərdə a>ə hadisəsinə sözün digər hecalarında da təsadüf edilir: bənnə<bənna, xərmən/xirmən<xırman, avarə<avara, bəxtiqarə<bəxtiqara və s. Məs.: Bax, məni

görürsən, bir kasıb **bənnələrin** biriyəm. Bir mala və bir xurcundan savay özgə bir mal-dövlətim yoxdu..(4,144); Hətta burası da yadımdadı ki, **xərmənlər** təzə döyülürdü; yəni işin lap qızğın vaxtı idi. (4,215); Danabaş kəndinin kənarında **xirmən.** (4,482);

Gərək heç olmuyaq biz **avarə,**
Bəlkə bir tövr ilə tapaq çarə. (4,358);

Belə bir iqdamatın iki qism gözəl nəticəsi ola bilər: biri budur ki, şəhərimizin küçələrindən dəliləri rədd etmək ilə vilayətimizin abadlığı yolunda təlaş etmiş olarıq ki, bu özü bizim üçün müqəddəs bir vəzifədir; ikincisi də budur ki, o **bəxtiqarə** dəlilərin xeyir-duasının feyzi bizim özümüzə də kifayət edər, valideynimizə də kifayət edər və abavü əcdadımıza da kifayət edər. (4,519)

"Qadağan" ifadəsi müəllifin əsərlərinin dilində iki fonetik cilddə işlədilmişdir: "qədəğən" və "qədəğan" formalarında. Məs.: Aşkar işdir ki, biz burada övrətlə məşvərət edirik və yadımızdan çıxardırıq ki, "Əbvab" kitabı övrətlə məşvərət eləməyi **qədəğən** buyurur.(5,296); Odur ki, cənab rəis məhz müsəlmanları istəməklik yolunda o vədədən indiyə kimi şəriət müəllimlərinə şəriəti müsəlman dilində öyrətməyi **qədəğan** buyurubdur. (5,72) Nümunələrin birincisində ilk hecadakı ə<a əvəzlənməsinin təsiri nəticəsində sözün bütün hecalarında incələşmə hadisəsinin baş verdiyinin şahidi oluruq.

Molla məktəblərində uşaqları cəzalandırmaq üçün tətbiq olunan vasitə mənasını verən alınma mənşəli "falaqqa" sözünün bütün hecalarında incələşmə hadisəsi, yəni "a" səsinin "ə" səsi ilə əvəzlənməsi nəticəsində "fələqqə" fonetik dialektizmi yaranmışdır. Məs.: Bir gün axund Qafarın ayaqlarını **fələqqəyə** qoymaq istəyirdi. (5,65)

Ədibin yaradıcılığındakı fonetik dialektizmlərdə ə<a hadisəsini aşağıdakı məqamlarda da görmək mümkündür; Mən biletimi çıxardıb nişan verəndən sonra kontrolyor **qəmişini** çəkdi və mən başladım qızın cavabına qulaq verməyə.(5,74); "Ay qardaşlar, nə vaxt siz **bəxtiqarə** müsəlmanların içindən rədd olacaqsınız?"(5,95); Danabaş kəndində molla Cəfərqulu buyurur ki, "bığların qabağını vurdurmamaq **həramdır**" – deyirsiniz: "bəli"; Molla Nəsrəddin bu doğruluqda sözün qabağında dəxi bir söz danışmağa acizdir və lakin söz burasındadır ki, Hacı Məcid əfəndinin qeyri bir yerdən, qeyri bir mülk və **məaşdan,** qeyri bir kənd və kəsəkdən mədaxili yoxdur. (5,158); Amma müsəlman övrətlərindən çoxları da var ki, tərbiyə tapıb üzüaçıq gəzirlər; Allah eləsin ki, mənim bacım və övrətim həmin övrətlər kimi həyalı və vəfalı, saf və **səlamət** olsunlar.(5,170); Biz bunu demişik ki və genə deyirik ki, övrəti üç **təlaqdan** sonra özgə kişiyə "bir neçə günlüyə" ərə vermək Naxçıvanda Hacı Zeynal kimi və Nuxada Dərdmənd kimi gedib övrəti təzə ərindən yalvarıb boşatmaq və evə gətirmək vəhşi, gülməli, qeyrət və namusdan bilmərrə uzaq və şəriətdən kənar bir işdir. (5,176); Ondan ötrü ki, sən Salahlı **xəlçələrinin** üstündə namaz qılırsan, sən xaçmazlı oğlundan sarı kürən oğurluq atı

minib ikinci Cümə məscidinə namaz qılmağa gedirsən, nə bilim Molla Məhəmmədin övrətinə nə qədər zülmlər eləmisən, bəli, filan eləmisən, filan işi tutmusan...(5,400)

Nümunələrdə qeyd olunmuş sonuncu fonetik dialektizmin (xəlçə) söz ortasında səsartımı baş verməsi nəticəsində yaranmış "xəliçə" formasına da rast gəlinir. Məs.: Öz yanlarınca ehtiyat üçün yaxşı Salahlı **xəliçələri** də gətirmişdilər. (5,389)

Müəllifin əsərlərində "Salyan" toponominin a>ə hadisəsi nəticəsində yaranmış "Səlyan" formasına təsadüf edilir. Məs.: **Səlyan** bir balaca yerdir; Səlyandan dörd səhifə yazmağa ixtiyarımız yoxdur; Səlyandan ancaq hər nömrədə bircə sətir yaza bilərik.(5,295)

Beləliklə, müəllifin əsərlərində a>ə əvəzlənməsinə sözün bütün mövqelərində (əvvəlində, ortasında və axırında) rast gəlmək mümkündür..

A>e. "***a*** səsinin ***e*** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi daha çox şərq və şimal dialekt və şivələrinə aiddir. Bu hadisəyə səbəb söz ortasında olan ***y*** səsidir. ***y*** səsinin təsiri altında açıq sait (***a***) qapalı saitlə (***e)*** əvəzlənir." (7,48)

A>e əvəzlənməsi müəllifin əsərlərində az təsadüf edilən fonetik hadisələrdəndir. Bu onunla əlaqədardır ki, müəllifin mənsub olduğu "Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində ***a*** səsinin ***e*** səsi ilə əvəzlənməsi bir o qədər də yayılmış hadisə deyildir."(3,21) Bu səbəbdən ədibin əsərlərində a>ə əvəzlənməsinə az hallarda təsadüf edilir. Məs.: Xudayar bəy, peyğəmbər haqqı məndə yoxdu. **Olseydi,** hansı qurumsaq müzayiqə edərdi. (4,65) Ədəbi yazılış forması "olsa idi", ədəbi tələffüz forması isə "olsaydı" formasında olan dialektizmin tərkibindəki "y" samitinin təsiri ilə açıq "a" saiti yarımqapalı, incə "e" saiti ilə əvəzlənmiş və "olseydi" dialekt forması yaranmışdır.

"**a** səsinin **e** səsinə keçməsi hadisəsinə ən çox Bakı dialektində təsadüf edilir: Məs.: qeyiş, qeynata, qeysi, qeyid, qeyçi, birez, yeylağ, Cebrel, İbrem, qeytan və s."“Bundan əlavə bu hadisəyə Muğan qrupu şivələrində (Muğan 2), Qazax dialektində (2, 3-cü hecalarda) də təsadüf edilir. (3,21)

A.Vəliyev qeyd edir ki, "Azərbaycan dialekt və şivələrində **a** saiti **ə** və **e** fonemləri ilə əvəzlənməyə meyl göstərməklə, qonşu samitlərdən asılı olaraq, incələşir və bu hadisə yuxarıda göstərilən **a-ə, a-e** əvəzlənmələri ilə nəticələnir. Bunlar sözün ahəngində də müəyyən təbəddülat yaradır." (8,76)

I>i. "***ı*** səsinin ***i*** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi, əsasən, şərq dialekt və şivələrinə aiddir." (7,39) A.Vəliyev bu əvəzlənmə hadisəsinin səbəbini belə izah edir: "**ı-i** əvəzlənməsi **ı** foneminin sürtünən samitlərlə əhatə olunduğu və ya bu səs partlayan səslə sürtünən samit arasında yerləşdiyi zaman, çox ehtimal ki, həmin samitlərin təsiri nəticəsində əmələ gəlir." (8,77-78)

"Şərq dialekt və şivələrində bu hadisəyə ən çox söz axırında açıq hecalarda rast gəlmək mümkündür. Lakin söz axırında ***i*** səsinin tələffüzündə ikilik gözə çarpır. Belə ki, ***i*** səsi yanaşı olaraq ***ı*** və ***i*** səslərinin qarışmasından əmələ gələn **ı**^{i} səsi də tələffüz olunur; məs.: *yuxari // yuxarı*^{i}, *qapi // qapı*^{i}, *sari // sarı*^{i}, *dayi // dayı*^{i}, *alti //*

altı[i]*, gavali // gavalı*[i]*, qırği // qırğı*[i]*, hansi // hansı*[i] və s. Birinci variantda daha çox bakı, Quba dialektlərinə, ikinci variant isə daha çox Şamaxı dialekti və Muğan şivələrinə aiddir." (7,39) "Sözün ilk hecasında bu əvəzlənmə əmələ gələrsə, bəzən bütün sözün incələşməsinə səbəb olur." (8,77)

Ədibin mənsub olduğu "Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində **ı** səsinin **i** səsi ilə əvəzlənməsi bir o qədər də yayılmış hadisələrdən deyildir. Bu hadisəyə ən çox Ordubad dialektində sözün birinci hecasında, bəzən də ikinci hecasında **ş** səsindən əvvəl və sonra, bəzən də **p** səsindən sonra təsadüf edilir." (3,22) Qeyd olunan əvəzlənmə tipi "siyahı>siyahi", "zalım>zalim", "barı>bari" dialektizmlərinin fonetik cildində müşahidə edilir. Məs.: Həzərat, hökümətin qərardadı moçibincə biz təyin olunmuşuq ki, burada üç qardaşın, yəni *(papkasından bir kağız çıxarıb baxır)* Rüstəm bəy, Mirzə Məhəmmədəli və Səməd Vahidin mənzilini axtaraq, kitabxanalarını müayinə edək, **siyahiyə** götürək, məzmunlarını bilək və hökumətə çatan bəzi şayiatı təftiş və təhqiq edib, bu barədə bəratülqovl yazaq və hökümətin baş senzorxanasına pişnəhad edib, bizə mühəvvəl olunan məmuriyyəti sədaqətlə yerinə yetirək. (4,462); İzzət yaxşı deyir da. Eşşək bir gün bikar qalmır ki, **bari** bir az kökəlsin. (4,89); Əgər şəriəti oğurlamaq orucu batil edirsə, bəs niyə müsəlman aləmində zahid və fazil libasına girən **zalimlər,** cabirlər, xainlər, rəislər və alimnümalar minbərə qalxıb, ləğv və batil məsail, saxta əhadis düzəldib, həmin məsail və əhadisin nisbətini, nəuzübillah, peyğəmbər və imamlara verib, bu vasitə ilə avamı cəhalətdə saxlayırlar? (5,91); Mən sənə cavab verdim ki, "**bari** beynini qaraldıb "Dəbistan" yazınca get heç olmasa dur Bakının azarxanalarının qapısında və dava almağa gələn müsəlman övrətlərinə sataş və onlara tamaşa elə, ürəyin açılsın".(5,183) İ < ı əvəzlənməsi, əsasən,danışıq faktı olan "dalicə" nümunəsində də özünü göstərir. Məs.:Bir həyətdə on iki-on üç yaşında bir müsəlman uşağı pişiyin quyruğuna ip bağlayıb həyətin o tərəfinə-bu tərəfinə qaçırdı və pişik mavıldaya-mavıldaya uşağın **dalicə** dalı-dalı hərəkət edirdi.(5,47)

Göründüyü kimi, ədibin əsərlərində ı>i əvəzlənməsi sözün sonuncu, açıq hecasında özünü büruzə verir.

U>ü. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, o cümlədən C.Məmmədquluzadənin mənsub olduğu Naxçıvan qrupu dialektlərində o qədər də geniş yayılmamış hadisə olan **u>ü** əvəzlənməsi müəllifin yaradıcılığında da az hallarda nəzərə çarpan hadisələrdəndir: guşə>güşə, şuluq>şüluğ, muzd>müzd, toyuq>toyüğ. Məs.:...Avropa üləmasının övrət məsələsinə dair yazılarını oxuyanda görürsən ki, bu zalımlar dünyanın hər bir **güşəsindən** xəbər verirlər...(5,268); Bir müddət bundan irəli, Allah göstərməsin, çox **şüluğ** idi.(5,191); Sözümüz orasındadır ki, Rusiyanın **müzd** davası sirayət elədi bizim İrana, indi də ki, işlər gəlib buraya dayandı.(5,117); Balaca uşaqlarımızı "xortdan"dan və "dabdabaca"dan qorxuzan kimi, müsəlmanları "əyyami-tüfuliyyət"də şeytandan qorxuzublar ki, bir-birini öldürməsin və bir-birinin **toyüğünü** oğurlamasın.(5, 313)

O>ö. Dialekt və şivələrimizdə geniş yayılmamış **o** səsinin **ö** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi, əsasən, "sözün birinci hecasında ***y*** və ***r*** səslərindən əvvəl müşahidə edilmişdir." (7,40) Ədibin əsərlərində də az hallarda təsadüf olunan bu tip əvəzlənmə sözün birinci hecasında özünü göstərir: ovqat>övqat, xof>xövf, sovqat>sövqat. Məs.: Nayib cavab verdi ki, günorta naharından sonra həzrət Xəllaqül-məmalik (konsulun adı imiş), - çün bir tərəfdən konsulxana ümuratının qüyudatı, bir tərəfdən həzrət Əşrəfin sinninin təqazası – dəxi axşam vaxtları o qədər də şikayətçilərə, ya qeyri bir işə **övqat** sərf edə bilmir. (4,211); Pul, pul!..*(Həzrət Əşrəf yenə yox oluir. Hacılar **xövfə** düşürlər.)*(4,521) Ziyarət günləri qızıl **sövqatlar** dağ kimi qalanardılar.(5,472) Ədibin yaradıcılığında bəzi hallarda "övqat" dialektizminin ədəbi dil variantı-"ovqat" formasında da işlədilməsinə təsadüf edilir.

Sait əvəzlənmələrinin ikinci qrupunu - incə saitlərin qalın saitlərlə əvəzlənmə hallarını nəzərdən keçirək.

Ə>a. Qalınlaşma hadisəsi ilə əlaqədar olduğu üçün **ə** səsinin **a** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə qərb qrup dialekt və şivələrində daha çox rast gəlinir. "Başqa dialekt qruplarında ara-sıra müşahidə edilən bu hadisəyə ahəngə daha artıq riayət edən qərb qrupunun qüvvətli təsiri kimi baxmaq olar.." (8,80) A.Vəliyev ə>a əvəzlənməsi haqqında yazır: "Buna həm Azərbaycan sözlərində, həm də ərəb və fars dillərindən alınan sözlərdə sözün başlanğıcında, orta və sonunda istənilən samit səslər qonşuluğunda rast gəlmək olur. Lakin rus dilindən alınan və ədəbi dilimizdə **ə** saiti ilə başlayan sözlərdə həmin əvəzlənməyə əldə olan dialektoloji materiallarda təsadüf edilməmişdir." (8,80)

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində geniş şəkildə təsadüf edilən ə>a hadisəsi daha çox ərəb və fars mənşəli sözlərdə sözün əvvəlində, ortasında və sonunda özünü büruzə verir. Müəllifin əsərlərində nəzərə çarpan ə>a hadisəsi baş vermiş fonetik dialektizmləri nəzərdən keçirək: haman<həmin/həmən, xata<xəta, baxt<bəxt, məsəla<məsələn, taxsır/taqsır<təqsir, pilləkan<pilləkən, babət<babat, miyana<miyanə, sifat<sifət, zükam<zökəm, hala<hələ, qah-qah<qəhqəh, baxtıqara<bəxtiqara, bədbaxt<bədbəxt, bəxabər<baxəbər, xacalat<xəcalət, qada-bala<qada-bəla, yanı<yəni, da<də, xamır<xəmir, varaq<vərəq. Göründüyü kimi, qeyd olunan əvəzlənmə hadisəsi həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinə aid olan sözlərdə (yani<yəni, da<də) özünü göstərir. Məs.: **Xatadır,** cahılsız, gedərsiniz, bir söz siz deyərsiniz, bir söz onlar deyər, sözünüz çəp gələr, gözü qanlısınız, əlinizdən **xata** çıxar. (4,133); **Məsəla,** indi bu saat burada Xudayar katda ləzzətnən yıxılıb, yatdı.(4,67); Kəblə Məmmədhüseyn düz gəldi **pilləkanlardan** qalxdı qabaq otağa və nökərlərin birinə dedi..(4,195); "Bismillah" deyib əlimi uzatdım, bir tikə götürdüm və gördüm ki, bozbaş **babətdir;** nə elə artıq ləzzətli və nə elə də artıq ləzzətsiz, yəni **miyana.** (4,237);Ağa Məmmədhüseyn Səbbağ – Cənab Ağa Məmmədtağı Xəbbaz, çünki dünən gecə bir qədər öz qərari adətimdən xörəyi çox yemişdim və gecə lüt bir neçə dəfə eşiyə çıxdım, guya mənə soyux dəyib, əvvəl ki sərdəmağım tutulub və başım ağrır və gözlərim qaralır və **zükam** olmuşam, əhvalım nasazdır, sən

buyurgilən, mənim həvəsim yoxdur...(5,94); Belə ki, keçmiş hükəmanın, şüəranın sözləri **hala** baqidir.(5,6); ...məsələn, **xata** olur ki, bir nəfər Məşədi Həsən əlində bir kasa qatıq yol ilə gedən yerdə, bir nəfər İvan buna naqafil toxuna və məşədinin qabı əlindən düşə və qatıq tökülə yerə.(5,384); Balaqədəş **qah-qahla** gülə-gülə məni genə onlara tərəf çəkməyə başladı və mən həvəslə tabe oldum və getdik.(4,286); Gör yer üzünü zülmət nə dərəcədə bürüyübdür ki, gör insanlar necə qatildirlər ki, bu beş günlük dünyanı qənimət bilməkdən, onunla lazımınca istifadə etməkdən, xüdavəndi-aləm bizə təyin qıldığı sövm və səlatı əda etməkdən, gör bu **bədbaxtın** qızları nə məşqə düşüblər! (4,318); Oradan **bəxabər** olmaq istəyirdim ki, imtahanlardan bir əhval biləm. (4,336); Sizə gələn **qada-bala** mənə gəlsin. (4,443); Sakit ol, oğlum. Eşşəyin axşam genə qayıdıb gələcək evə **da.** (4,52);

Yüz cəfa gördün, vəli bir gəz kifayət etmədin,
Hər **sifatından** xəcilsən nazlı yarın ey könül.(5,75)

Qeyd olunan fonetik dialektizmlərdən ədəbi dildə "məsələn" formasında işlənən "məsəla" sözünün sonunda ə>a əvəzlənməsi ilə yanaşı, səs düşümü hadisəsinin də baş verdiyini görmək mümkündür. Sözün dialekt versiyası onun tarixi mənşəyi və ya ilkin tarixi forması ilə bağlı ola bilər. Müasir Türk ədəbi dilində bu söz "mesela" formasında işlənməkdədir.

Qalınlaşma hadisəsi ilə bağlı olaraq, əvvəlində və ya birinci hecasında ə>a əvəzlənməsi baş vermiş bəzi fonetik dialektizmlərdə (haman<həmim/həmən, taxsır<təqsir, qah-qah<qəh-qəh, baxtıqara<bəxtiqara, xacalat<xəcalət, yanı<yəni, xamır<xəmir, varaq<vərəq) sözün digər hecalarında, eləcə də sözə qoşulan şəkilçilərin fonetik tərkibində də eyni hadisənin (qalınlaşma) davam etdiyinin şahidi oluruq. Məs.: **Haman** o səs pak və təmiz insafımın səsidir ki, hamıda o insaf var. (4,41); Bismillah, Xudayar bəy, irəli çəkil görək. Hərçənd ət də yanıbdı, amma **baxtından** küs, xa-xa-xa...(4,65); Usta, Allah atana rəhmət eləsin.Ağa Sadığın heç **taxsırı** yoxdur. (4,144); Bu ilki oktyabr ayı ola bilər ki, bir çoxları üçün bir şadlıq yadigarı hesab oluna, amma mən **baxtıqaradan** ötrü həmin oktyabr qəmgin bir ay oldu...(4,316); Ağa, elə **xacalat** da çəkiruq; yəqin bil ki, lazım olmasa, buxantara gəlib getməruq. (4,374); Necə **yanı** gətirə bilmənəm? Canını da alaram! (4,548); Mərcan xanım qolu çırmalı mizin üstə **xamır** qatır. (4,556); *Tələbələr professorun sözlərini əllərindəki kağız **varaqlarına** qeyd edirlər.* (4,585)

Qeyd edək ki, müəllifin "Ər" komediyasında professorun nitqində "haman" dialektizminin "həman" formasında işlədilməsinin şahidi oluruq: Zamani ki, **həman** buz damağın cisminə bir rəxnə toxundu, o vədə insana elə bir xirə dimağ və qüvveyi-əqliyyəsinə elə bir zəf üz verir ki, biz avam dilində ona dəlilik deyirik. (4,585)

Göründüyü kimi, ə>a əvəzlənmə hadisəsinə həm personajların nitqində (xata, baxt, xacalat, yanı, da və s.) həm də müəllif təhkiyəsində (haman, pilləkan, məsəla, qah-qah, xamır, varaq və s.) istifadə edilmiş fonetik dialektizmlərdə rast gəlmək mümkündür.

İ>ı. Qalınlaşma hadisəsi ilə əlaqədar olan i>ı əvəzlənməsi də əvvəlki əvəzlənmə kimi qərb qrup dialekt və şivələri üçün daha çox xarakterikdir. "Bu hadisə çox vaxt sözün birinci hecasında sonor səslərdən ***(l, r, m)*** əvvəl və ya sonra özünü göstərir." (7,41)

Ədibin əsərlərində bir qrup fonetik dialektizmlərdə özünü büruzə verən i>ı əvəzlənməsinə daha çox söz sonunda təsadüf edilir: şahıd<şahid, cahıl<cahil, xatır<xətir, taxsır<təqsir, yanı<yəni, xamır<xəmir, nalayıq<nalayiq və s. Məs.: Vəkil də gərək olsun, **şahıd** da gərək olsun. (4,55); Qasım əmi də qorxurdu, rəhmətlik dadaşım da qorxurdu, bir-iki **cahıl-cuhul** var idi, onlar da qorxurdular. (4,216); ..Bunlar cümləsinin ağırlığı və acısı bu günkü eydi-şərifi-rəməzanın səadətli gününün səadətli səadətində məndən həmişəlik rəf oldu və pərvərdigari-aləmdən təmənnam budur ki, öz birliyi **xatırına** digər mənim kimi əmi mömin bəndələrinə də öz lütf və mərhəmətini müzayiqə buyurmasın. (4,351); Bu ilki oktyabr ayı ola bilər ki, bir çoxları üçün bir şadlıq yadigarı hesab oluna, amma mən **baxtıqaradan** ötrü həmin oktyabr qəmgin bir ay oldu...(4,316); Necə **yanı** gətirə bilmənəm? Canını da alaram! (4,548); Mərcan xanım qolu çırmalı mizin üstə **xamır** qatır. (4,556); Ağa Sadığın heç **taxsırı** yoxdur. (4,144);

Gəlmişəm bu sinnə, görməmişəm
Nalayıq iş, günah etməmişəm. (4,366)

Göründüyü kimi, müəllifin əsərlərində i>ı əvəzlənməsinə, əsasən, ərəb və fars mənşəli sözlərdə təsadüf edilir. Qeyd olunan əvəzlənmə hadisəsinin baş verdiyi fonetik dialektizmlərin digər hecalarında da ahəngə uyğun olaraq qalınlaşma hadisəsinin baş verdiyinin şahidi oluruq.

A/Vəliyev "Azərbaycan dilinin keçid şivələri" kitabında i<ı əvəzlənməsi haqqında yazır:"Həmin əvəzlənmə qərb dialekt qrupunun qüvvətli təsiri nəticəsində özünə geniş bir sahə qazanan fonetik xüsusiyyətdir. Məlum olduğu kimi, həmin hadisə yumşalmanın (palatalizasiyanın) əksinə olaraq qalınlaşma ilə izah oluna bilər....Qeyd etmək lazımdır ki, söz əvvəlində və sonunda daha artıq inkişaf edən bu hadisə bəzən başlanğıcda (anlautda) belə özünü təzahür etdirir.....**i-ı** əvəzlənməsi həm alınma sözlərdə, həm də Azərbaycan sözlərində müşahidə edilir. Əksər hallarda qapalı hecalarda törənən bu hadisəyə ikihecalı sözlərdə ilk və ya son açıq hecalarda təsadüf edilir.(8,81)

E>a. Əsasən, qərb qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvi olan qalınlaşma hadisəsi ilə əlaqədar olan e>a əvəzlənməsi müəllifin əsərlərində az hallarda təsadüf edilən fonetik hadisələrdəndir. Bu əvəzlənməyə "gileyli>gilaylı" dialektizminin ikinci hecasında rast gəlinir. Məs.:Dünyada hədsiz şəxslər avamdan **gilaylı** qalıblar.(4,46) A.Vəliyev e>a əvəzlənməsinin baş vermə səbəbini belə izah etmişdir: " Bu hadisənin əmələ gəlməsi üçün başlıca səbəblərdən biri **e** saitindən əvvəl və ya sonra **y** samitinin **h, v, k, n** samitlərindən biri ilə bir yerdə iştirak etməsidir. Belə bir şəraitdə sözdə tam qalınlaşma hadisəsi özünü göstərir. (4,82) Müəllifin publisistik əsərlərinin dilində arxaizm sayılan "yeniçəri"sözünün "yaniçar" formasında

işlədilməsinə rast gəlinir. Məs.:...Serbiya bir balaca hökumətdir, dörd yüz ildən artıq Osmanlı vilayəti hesab olunurdu və ildə bir dəfə Osmanlı sultanları, paşaları və **yanıçarları** göndərib serblərin bir az başlarına tapdalayandan sonra gözəl qızlardan zaddan yığıb aparıb bir qədərini sultanların hərəmxanəsinə qatıb, bir qədərini özləri saxlayıb özləri saxlayıb məşğuliyyət elərdilər.(5,364) Söz sonunda səsdüşümü baş vermiş "yanıçar" fonetik dialektizmində ilk hecadakı "e>a" əvəzlənməsi nəticəsində sözün digər hecalarında da qalınlaşma hadisəsinin baş verdiyinin şahidi oluruq.

E>o. Dialekt və şivələrimizdə nadir hallarda təsadüf edilən fonetik hadisə olan "e" səsinin "o" səsi ilə əvəzlənməsinə yazıçının "İranlılara" adlı felyetonunun tərkibində işlənmiş satirik şeirin dilində işlənmiş "belə>boylə" dialektizminin fonetik qabığında müşahidə edilir:

Söz verməz idim mən sənə, ey dusti-dilazar,
Bilsəydim, əgər **boylə** dilazar olacaqsan! (5,81)

Ü>u. Dialekt və şivələr arasında o qədər də geniş yayılmayan hadisələrdən olan *ü* səsinin *u* səsi əvəzlənməsi hadisəsinə ədibin əsərlərində də az hallarda və əsasən, ərəb və fars mənşəli sözlərin birinci hecasında təsadüf edilir: ruzgar<rüzgar, musurman<müsəlman, burc<bürc, luzum<lüzum, cumhuriyyət<cümhuriyyət, huquq<hüquq, musafir<müsafir, qudrət<qüdrət, umud<ümid. Məs.: Vəssalam ki, **ruzgar** bu kişinin üzünə gülmüyübdü. (4,46); Heylədi, elə biz bədbəxt **musurmana** quyu qazan elə öz musurmanımız olur. (4,495); Uzaqdan görürdüm ki, hasarın künclərində **burcların** dibində əli tüfəngli rus saldatları var-gəl edir.(4,349);Əgər köylülərin irfahını yüksəltə bilirsək, o nisbətdə fazla lüğət öyrənmələrinə **luzum** hasil olur.(5,425); Amerikada Taft adında bir şəxs **cumhuriyyətlərə** rəis seçilib.(5,354); Arvad dedin dəxi nə qaldı ki, utanmaya-utanmaya **haqq-huquq** da axtarsımlar!(5,427);**Musafirlər** səmərqənd meşəsinə daxil olub bir şey tapa bilməyib və yorulub bir ağacın dibində oturublar ki, rahat olsunlar və bikarçılıqdan bir kitab açıb başlayıblar oxumağa.(5,371); ...Hacı əfəndi indiyə kimi heç bir həqiqi alimi yavığına qoymayıb; hətta məclis üzvlərinin ikisini də **qudrətsiz** və cahil mollardan təyin elətdirib ki, sirlərini və politikasını açmasınlar və ona qul kimi tabe olsunlar; necə ki, indi olurlar.(5,159); Tiflisə də **umud** bağlamaq olmaz; çünki burada da "Molla Nəsrəddin" var.(5,86)

Qeyd edilən sonuncu nümunədə işlənmiş fonetik dialektizmə (burcların) qoşulan şəkilçilərin tərkibində də ilk hecadakı ü>u hadisəsinin yaratdığı ahəngə uyğun olaraq qalınlaşma hadisəsi baş vermişdir. Ədəbi dil variantı "müsəlman" formasında olan "musurman" sözündə isə sait əvəzlənməsi ilə yanaşı, samit əvəzlənməsi hadisəsi (l>r) də baş vermişdir. Bu sözdə ilk hecanın təsiri ilə qalınlaşma hadisəsinin sonrakı hecada da davam edərək **ə** səsinin **u** səsinə çevirdiyinin şahidi oluruq.

Sait əvəzlənmələrinin üçüncü tipi – dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi nəticəsində əmələ gələn fonetik dialektizmlərə ədibin əsərlərində nadir hallarda təsadüf edilir.

O>a. "**o** səsinin **a** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi ən çox cənub dialekt və şivələrinəaiddir. **o>a** hadisəsi əsasən **v** səsindən əvvəl özünü göstərir." (7,43) Bu hadisəyə "Qurbanəli bəy" əsərinin dilində "paxtaxal<portağal", "kanfet<konfet" sözlərində rast gəlinir: Ortaya düzülmüşdü stollar və stolların üstünə düzülmüşdü növ-növ şirin çörəklər, suxarılar, paxlavalar, halvalar, **kanfetlər, lumu-partaxallar,** quru yemişlər. (4,177); "Konfet" sözünün dialektdə "kanfet" formasında işlədilməsi ədəbi dilin orfoepik normasına uyğun olaraq, "o" ilə yazılan bəzi alınma sözlərin "a" ilə deyilməsi qaydası ilə bağlıdır. (Məs.: paroxod-paraxot, motor-mator və s.)

Bu əvəzlənməyə həmçinin publisistik əsərlərinin dilində "qavun<qovun" formasında da təsadüf edilir:

Gəlmişdim edəm sürməli çeşmində müdara,
Ağzım sulanır qarpız-**qavunu** görəndə.(5,78)

U>ı. Müəllifin əsərlərində nadir hallarda təsadüf olunan hadisələrdən biri u>ı əvəzlənməsidir. "**u** səsinin **ı** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən şərq və cənub dialekt və şivələrinə aiddir. Bu hadisəyə çox vaxt sözün birinci qapalı hecasında dodaq samitlərindən (***b, m, v, p)*** sonra təsadüf edilir. (7,43) Məs.: mahud>mahıt, sabun>sabın, muncuq>mıncıq. Niyə bəs at saxlamağı, **mahıt** çuxa geyməyi, üç arvad almağı mümkün eliyirsən? (4,144); Dörd yüz il bundan irəli avropalılar Amerikanın vəhşi adamlarını tovlayıb, qızıllarını alanda, heç olmazsa, əvəzində onlara əlvan **mıncıqlar** verirdilər. (5,98);

Hər tərəfdə kömür, **sabın,** piy, şam,

Qalaram orda mən səhər, axşam. (4,370)

Göründüyü kimi, ədibin əsərlərində u>ı əvəzlənməsi söz sonunda özünü büruzə verir.

Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi nəticəsində əmələ gəlmiş fonetik dialektizmlərə nəzər yetirək.

E>ö. "***e*** səsinin ***ö*** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə ən çox şərq dialekt və şivələrində və Qazax dialektində təsadüf edilir." (7,46) "**e-ö** əvəzlənməsi **y** samitindən əvvəl və eləcə də **v** samitinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bu zaman əvəzedici uzanan sait variantı (**ö**) olur." (8,98)

Ədibin əsərlərində rast gəlinən "övrət<arvad", "öv<ev", "çövür<çevir" sözlərində *ö* saitinin *ə* saiti ilə əvəzlənməsinin şahidi oluruq. Məs.: Məhəmmədhəsən əmi yatıb bir vaqiə gördü, yuxudan dürüb **övrətini** çağırıb, ona xəbər verdi ki, övrət, necə olmuş olsa, gərək bu il inşallah gedəm Kərbəlaya. (4,48); Qız **övdən** çıxıb qaçan vaxtda ayağı ilişib astanaya üzü üstə dəydi yerə. (4,119); Aman günüdü, məni **çövür** balovun başına, mən içə bilmənəm. (4,180).

Göründüyü kimi, müəllifin əsərlərində rast gəlinən ö<ə əvəzlənməsi hadisəsi sözün birinci hecasında, "v" səsindən əvvəl özünü büruzə verir.

İ>ü. "***i*** səsinin ***ü*** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi daha çox Naxçıvan dialekt və şivələrində özünü göstərir."(7,47) Bu əvəzlənmə hadisəsi nəzmlə yazılmış dram əsəri "Çay dəsgahı" pyesinin dilində "süfət<sifət" sözündə nəzərə çarpır:

Məndə tapsaz ya pis qoxu, ya ləkə,
Məndə gər nalayiq **süfət** görükür. (4,363)

Qeyd olunan fonetik hadisəyə müəllifin publisitik əsərlərinin dilində "münacat<minacat", "mömün<mömin" nümunələrində də təsadüf etmək olur; **Münacat** çəkilən kimi qazılarımız əbalarının qolların geyinib, uşaq kimi qaçıblar ki, xan qapısında rəiyyətlər ilə şaxsey getsinlər və qırx gün təziyədə mücavirlik etsinlər.(5,441); Əsl təfavüt burasındadır ki, Şamaxıda **mömün** və müqəddəs adam çoxdur; demək olar ki, hamısı mömündür.(5,124)

Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsinə a>ı, o>u, ö>ü və e>u sait əvəzlənmələrini nümunə göstərmək olar. Daha çox qərb dialekt və şivələri üçün səciyyəvi sayılan "a" səsinin "ı" səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə ədibin əsərlərinin dilində az hallarda təsadüf edilir. Məs.: daha>dahı. Qurban sənə, **dahı** bir də aparmayacaqlar ki?(4,494)

O>u. "***O*** səsinin ***u*** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsini qıpçaq tipli türk dillərinin xüsusiyyətlərinin özündə daha aydın əks etdirən dialekt və şivələrimizdə (Quba, Zaqatala-Qax və bir qədər Bakı, Şəki, Ordubad, Muğan) görə bilirik." (4,51). Qeyd olunan səs əvəzlənməsi müəllifin əsərlərinin dilində az təsadüf olunan fonetik hadisələrdəndir. Məs.: bostan>bustan. Yəni: əkərəm mən **bustanımda** "ğəbr" gülünü və "ğəbrin" qönçələri açılıb müəttər olar və mən o güldən dərib apararam o nazənin yarıma ithaf edərəm. (4,291) Qeyd olunan fonetik hadisə bəzi varvarizmlərin fonetik cildində də özünü göstərir: akoşka>akuşka Məs.: Amma düz oturmamışdı: yəni üzü səhnəyə deyildi, üzü **akuşkalara** idi...(4,257)

Ö>ü. "Ö" səsinin "ü" səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi də bundan əvvəlki əvəzlənmə növü kimi daha çox qıpçaq tipli türk dillərinin xüsusiyyətlərini özündə daha çox təzahür etdirən dialekt və şivələrdə rast gəlinir. Məs.: gödək>güdək, zökəm>zükam. Tez çıxdım dalana və gördüm ki, kişi yağı və yumurtanı qoyub yerə, keçib qapının dalına və bir **güdək** karandaşın ucunu ağzına soxub fikrə gedib. (4,266); Ağa Məmmədhüseyn Səbbağ – Cənab Ağa Məmmədtağı Xəbbaz, çünki dünən gecə bir qədər öz qərari adətimdən xörəyi çox yemişdim və gecə lüt bir neçə dəfə eşiyə çıxdım, guya mənə soyux dəyib, əvvəl ki sərdəmağım tutulub və başım ağrır və gözlərim qaralır və **zükam** olmuşam, əhvalım nasazdır, sən buyurgilən, mənim həvəsim yoxdur...(5,94)

Ümumiyyətlə, o>u və ö>ü əvəzlənmələrinə milli mənşəli sözlərimizin, əsasən, əvvəlində və ya birinci hecasında rast gəlinə bildiyi halda, bu fonetik hadisələrə alınma sözlərin bütün hecalarında, eləcə də son hecalarında rast gəlmək mümkündür. "Bunun başlıca səbəbi **o** (eləcə də **ö**) saitinin Azərbaycan sözlərində tutduğu mövqedir. **O(ö)** saiti sözün ilk hecasında gəldiyindən bu əvəzlənmı hadisəsi də özünü həmin mövqedə göstərir. Lakin alınma sözlərdə **o** (eləcə də **ö** -H.F.) saiti

sözün son hecalarında da gələ bilir. Buna görə də türk dillərinə (xüsusən qıpçaq qrupuna) xas olan bu hadisə həmin sözlərdə son hecada da baş verir. (4,95)

E>u. Əsasən, alınma sözlərdə müşahidə olunan "e" səsinin "u" səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə ədibin yaradıcılığında "qubernat>qoburnat" formasında təsadüf edilir. Məs.: Məşədi Yarməmməd Allaha da and içdi, bəlkə peyğəmbərə də and içdi ki, kəndə gələnlər nəçərnikdi, **qoburnatdı,** şeyxül-islamdı, seğlədardı, liğərdi, üç ayaqdı, üç qoldu...(4,214) Müəllifin dilində bu fonetik dialektizmin "ğoburnat" formasına da rast gəlinir: Nə xəbərdi?Deyirlər kəndə **ğoburnat** gəlib.(4,483)

A>ı. Açıq "a" səsinin qapalı "ı" səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə müəllifin yaradıcılığında "manat>manıt", "qaranlıqlamaq>qarınlıqmaq", "daha>daxı/dahı" tipli nümunələrdə rast gəlinir. Məs.: ..Arvad cavab verdi ki, "Həyə satmağa aparırsan, o quzuya heç bir **manıt** da verməzlər. (4,195); Gəldik evə. Hava **qarınlıqladı** və çıraqlar yandı. (4,304); Onunçün **daxı** bir yanda dustaqxana görəndə üç ağaclıqdan qaçıram.(4,351); Bəs səni necə buraxdılar?Qurban sənə, **dahı** bir də aparmayacaqlar ki?(4,494)

"**A-ı** əvəzlənməsi türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin daha əvvəlki dövrlərinə xas olan bir hadisədir. Bu əvəzlənmə türk-monqol dil ümumiliyinin qədim dövrü ilə Azərbaycan dilinin əlaqəsini göstərir."(8,86) Akademik B.Y.Vladimirtsov və N.N.Poppenin apardığı tədqiqatlar əsasında müəyyən edilmişdir ki, "sözün ilk hecasında monqol dilinin **ı(i)** saitinə türk dillərinin **a** saiti (eləcə də, başqa bir fonetik mövqedə bunun əksinə olan əvəzlənmə) uyğun gəlir. (8,86)

Ədibin əsərlərindəki fonetik dialektizmlərin bir qismində qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsini izləmək mümkündür.

I>a. Qalın saitlərin bir-biri ilə əvəzlənməsinin bir tipi olan "i" saitinin "a" saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsinə C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında "aşağı>aşağa" dialektizminin sonuncu hecasında təsadüf edilir. Məs.: Ay Allah bəndəsi, belə işlərdən nə töküləcək? Xatadı, vallah, oturun **aşağa.** (4,377) Bu fonetik hadisəyə "hamısı>haması", "ağrımaq>ağramaq" formalarında da təsadüf edilir.Məs.: Bunlar uzaqdan eşidiblər ki, müsəlmanların **haması,** məsələn, quldurdular.(5,301);Dünən özümü soyuğa vermişdim, heç keyfim yox idi və kürəklərim **ağrayırdı.**(5,192)

Dialekt və şivələrimizin əksərində, həmçinin C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında bu fonetik hadisənin sözün sonuncu hecasında özünü büruzə verməsi əvvəlki hecalardakı sait səslərlə assimilyasiya hadisəsinin nəticəsidir. "Bu əvəzlənmə **ğ** samiti qonşuluğunda və ya sonorlar əhatəsində baş verir.."(8,88)

U>o. Əsasən, şərq qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik sayılan "u" səsinin "o" səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə ədibin əsərlərinin dilində "uğunmaq>oğunmaq", "qubernat>qoburnat", "tullamaq>tollamaq" fonetik dialektizmlərinin ilk hecalarında təsadüf edilir. Məs.: Elə ləqəblər var bizim Danabaş kəndində ki, desəm **oğunub** gedərsən. (4,43); Məşədi Yarməmməd Allaha da and

içdi, bəlkə peyğəmbərə də and içdi ki, kəndə gələnlər nəçərnikdi, **qoburnatdı,** şeyxül-islamdı, seğlədardı, liğərdi, üç ayaqdı, üç qoldu..(4,214);

Küçədə bir iti görür tələbə
Tollayır daşları itə sarı
Əsbi-lağər miyan be kar ayəd
Ruzi-meydan nə gav pərvari. (4,634)

"Şərq qrupunun təsiri ilə yayılan bu əvəzlənməyə əksər hallarda birinci qapalı hecada və bəzən isə sözün sonunda açıq hecada rast gəlmək mümkündür. Çox zaman sonorlar qonşuluğunda müşahidə edilir. Bir sıra sözdə (**cuvar, çuval, quvax**) **v** samitinin düşməsi nəticəsində bu səs qonşu **a** saiti ilə uyğunlaşaraq, açıqlığa meyil göstərir, **o** saitinə çevrilir...(8,96)

E>ə. "E" səsinin "ə" səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi özünü daha çox ədibin doğulub boya-başa çatdığı Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində büruzə versə də, müəllifin əsərlərində bu fonetik hadisə nəticəsində yaranmış fonetik dialektizmlərə az hallarda təsadüf edilir. "Bu hadisəyə sözlərin ilk hecasında çox vaxt ***v, y, n, l*** səslərindən əvvəl təsadüf edilir."(7,53) "Peşman>pəşiman", "xeylaq>xəylaq", "yenə>gənə" nümunələrində sözün ilk hecasında bu əvəzlənmə tipi özünü büruzə verir. Məs.:

Söz müxtəsər, ol bir neçə il sakini-İran,
Al bir ləqəbi-faxirə, tut rütbeyi-əyan,
Qardaş, olusan getməsən axırda **pəşiman,**
Yox faidə axırkı pəşimanə, utanma! (4,620);

Bir surətdə Şahzadə professor öz iqrarına görə bizim evimizin qabağından keçərkən burada gördükləri qadın **xəylaqlarına** diqqət salıb və sənlə bu barədə söhbət açıbdır, bu haldan istifadə eləməmək və belə bir fürsəti əldən vermək insafdan uzaq olar. (4,598); **Gənə** dəmir yolu olmaya, araba yolu olmaya, adamların tərəddüdü olmaya – o vədə tutaq ki, hələ bir yana pul göndərmək üçün bəlkə poçtxana elə bil sensur alması.(5,362)

Müəllifin yalnız nəzm əsərində rast gəlinən "pəşiman" fonetik dialektizminin yaranmasında həmçinin söz ortasında baş vermiş saitartımı hadisəsinin də rolu vardır.

Ədibin əsərlərindəki fonetik dialektizmlərin bir qismi müəllifin yaradıcılığında az təsadüf olunan sait əvəzlənmələri hesabına yaranmışdır.

E>i. Müəllifin əsərlərində az hallarda təsadüf edilən fonetik hadisələrdən sayılan "e>i" əvəzlənməsini "bezar>bizar" fonetik dialektizmində müşahidə edirik:

Dərdi-dilimi annamayıb zərrəcə, axır
Məndən, nə bilim ki, belə **bizar** olacaqsan. (4,624)

"***E*** səsinin ***i*** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən şərq dialekt və şivələrinə (xüsusən, Quba dialekti) aid olub, sözün ilk hecasında özünü göstərir." (7,54)

Ö>e. "Bu hadisə özünü çox vaxt sözün birinci hecasında **v** və **y** səslərindən əvvəl göstərir." (7,46) Ö>e hadisəsinə müəllifin əsərlərinin dilində "övlad>evlad"

sözündə rast gəlmək mümkündür. Məs.: Əlbəttə, hər bir atanın borcudur **evladının** tərbiyəsinin fikrinə qalsın. (4,502)

I>ə. Az təsadüf olunan bu fonetik hadisəni müəllifin satirik şeirlərinin dilində - "aşağı>aşağə" ifadəsində izləmək mümkündür:

Sal başını **aşağə** və heç baxma yuxarı,
Mal ol və danışma. (4,611)

Ədibin bədii və publisistik əsərlərindəki fonetik dialektizmlərdə az təsadüf edilən əvəzlənmə tiplərinə *ü>i, ə>i, e>ə, ö>o, e>o* əvəzlənmələrini nümunə göstərmək olar.

Ü>i. "***Ü*** səsinin ***i*** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi də əsasən şərq dialekt və şivələrində yayılmışdır. Lakin bu hadisəyə az-çox dərəcədə başqa dialekt və şivələrimizdə də təsadüf edilir. ***ü>i*** hadisəsi sözün müxtəlif yerlərində çox vaxt sonor süzgün səslərdən (***l,r***) əvvəl özünü göstərir."(7,44) C.Məmmədquluzadənin əsərlərində *ü* səsinin *i* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsini "vüsal>visal" dialektizminin fonetik qabığında görə bilirik: Bununla bərabər, dilbərin **visalı** ilə xoşbəxt olanlar yenə gahbir tapılırlar. (5,70)

E>ə. Qeyd olunan fonetik hadisənin təbiəti haqqında M.Şirəliyev belə qeyd etmişdir: "***e*** səsinin ***ə*** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsini özündə daha qabarıq şəkildə əks etdirən Naxçıvan dialekt və şivələridir. Lakin bu hadisəyə başqa dialekt və şivələrimizdə də rast gələ bilirik. Bu hadisəyə sözlərin ilk hecasında çox vaxt ***v, y, n, l*** səslərindən əvvəl təsadüf edilir.(7,53) Göründüyü kimi, e>ə əvəzlənməsi yazıçının mənsub olduğu Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində daha çox təzahür edən bir xüsusiyyətdir. Ədibin yaradıcılığında bu fonetik hadisəni "pendir>pəndir" nümunəsində görmək mümkündür. Məs.:Bir parası da taxçanın bucağından bir tikə **pəndir** qırığı, quru çörək xırdası, ya heç olmasa ölüşkəmiş alma və ya qovun qabığı, qarpız toxumu tapıb tələsik basırlar ciblərinə və başlayırlar aftabanı axtarmağa. (5,87)

FARİDA HEYBATOVA

The tole of vowel substitution in the formation of phonetic dialectismis in the works of Jalil Mammadguluzadeh

SUMMARY

The linguistic and stylistic analysis of the works of the great thinker J. Mammadguluzadeh shows that the author remained faithful to the simple, natural, understandable vernacular throughout his career. It is possible to come across elements of lively spoken language in both artistic and journalistic works of the writer. One such element is dialectics, which differ in many ways from literary language. The author used the features of local dialects and accents in different stylistic moments. As in the speeches of the characters in his works of art, expressions of the vernacular, as well as dialectal words can be found in the author's

story. Phonetic dialectal words, which are widely used in the author's works, are distinguished from literary language variants by their phonetic cover and phonemic composition. The writer used phonetic dialectisms to create an idea of the inner world and character of the image, his attitude to people and social events, behavior, speech and worldview, in short, to individualize or typify the character. The great writer J. Mammadguluzadeh was born and grew up in Nakhchivan. Therefore, most of the dialectical words found in the works of the writer reflect the features of dialects and accents belonging to the Nakhchivan group.

Phonetic dialectisms are distinguished from literary language forms mainly by their sound composition and pronunciation features. These types of dialectisms occur in the background of sound substitutions and phonetic activities in relation to literary language. The phenomenon of sound substitution is observed in the forms of vowel substitution and consonant substitution. The cases of sound substitution found in the works of J. Mammadguluzadeh can be divided into six groups according to the principle of classification of vowels; a) substitution of hard vowels with soft vowels; b) substitution of soft vowels with hard vowels; c) substitution of labialized consonants with non-labialized consonants; d) substitution of non-labialized consonants with labialized consonants; d) substitution of open vowels with closed vowels; e) substitution of closed vowels with open vowels. The substitution of hard vowels with soft ones is obvious in dialectisms such as “zalım>zalim” and “ovqat>övqat”. Since the substitution of soft vowels with hard vowels mainly occurs as the result of the phenomenon of hardening, such substitutions are more common in dialects and accents belonging to the western group (e.g., “təqsir>taqsır”, “sifət>sıfat”). Substitution of labialized consonants with non-labialized consonants is observed in dialectical words such as “qovun> qavun”, “uğunmaq>oğunmaq”, and substitution of non-labialized vowels with labialized vowels are observed in the expressions “övlad>evlad”, “mömin>mömün”. Substitution of open vowels with closed vowels are found in the expressions “zökəm>zükam”, “daha>dahı”, and closed vowels with open vowels in the expressions “aşağı>aşağa”, “ağrımaq>ağramaq”. It is worth to note that the study of the phenomenon of sound substitution in phonetic dialectics is useful in terms of clarifying the origin and history of the language, the differences between individual dialects and accents, as well as between literary language and dialects. Moreover, it is a valuable source in terms of studying the similarities and differences between the dialects and accents of the Azerbaijani language and other Turkic languages and the dialect and accent features of these languages.

Key words: dialectism, Jalil Mammadguluzadeh, phonetic dialectism, fonetic event, sound replacement, vowel substitution

ФАРИДА ХАБАТОВА

Рол замены гласных в формировании фонетических диалектизмов в произведениях Джалила Мамедкулизаде

РЕЗЮМЕ

Языковой и стилистический анализ произведений гениального мыслителя Дж.Мамедкулизаде показывает, что, на протяжении всего своего творчества, автор оставался верен простому, естественному, понятному народно-разговорному языку. Как в художественном, так и в публицистическом творчестве литератора можно встретить элементы живого разговорного языка. Одним из таких элементов являются диалектизмы, по-разному отличающиеся от вариантов литературного языка. Автор использовал диалектные и говорные черты в различных стилистических моментах. В его художественных произведениях, в авторской речи, так же, как и в речи персонажей, встречаются выражения живого народно-разговорного языка, а также диалектизмы. Фонетические диалектизмы, часто встречающиеся в произведениях автора, отличаются от вариантов литературного языка своей фонетической формой, фонематическим составом. Литератор использует фонетические диалектизмы с целью формирования представления о внутреннем мире и характере образа, о его отношении к людям и общественным явлениям, о его поведении, речи и мировоззрении, одним словом, с целью индивидуализации или типизации образа. Гениальный литератор Дж.Мамедкулизаде родился в Нахчыванском обществе. По этой причине, большинство диалектизмов, встречающихся в трудах литератора, отражают в себе диалектные и говорные черты Нахчыванской группы.

Фонетические диалектизмы отличаются от форм литературного языка, в основном, своим звуковым составом, особенностям произношения. Подобного типа диалектизмы, по сравнению с литературным языком, возникают на фоне замещения звуков и фонетических явлений. Явление замещения звуков наблюдается в формах замещения гласных и замещения согласных звуков. Случаи замещения звуков, встречающиеся в трудах Дж.Мамедкулизаде, по принципу классификации гласных, можно разделить на шесть групп: a) замещение твердых (условно, потому что в русском языке нет подобной классификации гласных - от переводчика) гласных мягкими гласными; b) замещение мягких гласных твердыми гласными; c) замещение губных гласных негубными гласными; d) замещение негубных гласных губными гласными; e) замещение открытых гласных закрытыми гласными; f) замещение закрытых гласных открытыми гласными. Замещение твердых гласных мягкими проявляется в диалектизмах типа “zalım>zalim” “ovqat>övqat”. Так как замещение мягких гласных на твердые, в основном, является результатом явления превращения звуков в твердые звуки, подобного типа замещения, в

большей степени, проявляются в диалектах и говорах, относящихся к западной группе (напр.: “təqsir>taqsır”, “sifət>sıfat”). Замещение губных гласных на негубные согласные наблюдается в диалектизмах “qovun>qavun”, “uğunmaq>oğunmaq”, а замещение негубных гласных на губные - в выражениях “övlad>evlad”, “mömin>mömün”, Замещение открытых гласных на закрытые - “zökəm>zükam”, “daha>dahı”, замещение закрытых гласных на открытые - “aşağı>aşağa”, “ağrımaq>ağramaq”. Отметим, что изучение явления замещения звуков в фонетических диалектизмах полезно при выяснении происхождения и истории языка, для изучения различий между отдельными диалектами и говорами как между собой, так и между ними и литературным языком. В то же время, они являются ценным ресурсом с точки зрения изучения схожих и отличительных черт между диалектами и говорами азербайджанского языка и другими тюркскими языками, а также их диалектами и говорами.

Ключевые слова: диалектизм, Джалил Мамедкулизаде, фонетический диалектизм, фонетическое событие, замена звука, замена гласных

ƏDƏBİYYAT:

1. Axundov.A. Azərbaycan dilinin fonetikası. Bakı: “Maarif”, 1984, 392 səh.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 744 səh.
3. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1962, 326 səh.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. I cild. Bakı: “ÖNDƏR NƏŞRİYYAT”, 2004, 664 səh.
5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. II cild. Bakı: “ÖNDƏR NƏŞRİYYAT”, 2004, 584 səh.
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. III cild. Bakı: “ÖNDƏR NƏŞRİYYAT”, 2004, 480 səh.
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2008, 416 səh.
8. Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri.(“Tədqiqlər”ə əlavə) Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2005, 335 səh.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kifayət İmamquliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MÜŞFİQƏ ABBASOVA
LALƏ ZEYNALOVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Xarici dillər kafedrasının müəllimləri
Nəcəf Nərimanov küç.93
abbasovamusfiqe73@gmail.com

XARİCİ DİLİN DİSTANT TƏDRİSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ YOLLARI

XÜLASƏ

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı nəticəsində, onlar bizim həyatımızın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Aparılan araşdırmalar, tələbələrin 40 faizdən artığının ənənəvi təhsil almaq imkanlarının olmadığını sübut etmişdir. Bu problemi həll etmək üçün distant təhsil forması yaradılmışdır və beləliklə, təhsil ala bilməyən tələbələrin sayında artım müşahidə edilmişdir. Distant təlimlə tələbələr istədikləri ölkədə, universitetdə, kursda öz ölkəsini, yaşadığı yeri tərk etmədən təhsil almaq imkanı qazanır. Bunun üçün isə internet imkanları, kompüter bilikləri və müəyyən dərəcədə dil biliklərinin olması zəruridir.

Xarici dilin distant tədrisində müəllim və tələbələrdən aktivlik, tədrisə ciddi yanaşma tələb edilir. Müəllimlər tələbələrin biliklərini inkişaf etdirmək üçün öz rəylərini telefon danışıqları, email məktubları ilə bildirə bilər. Bu, şagirdlərin dinləmə-danışma, oxu və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edəcəkddir.

Bu məqalədə siz, distant təhsil, onun xüsusiyyətləri, xarici dil tədrisinin xüsusiyyətləri və müxtəlif ölkələrdə xarici dilin distant yolla tədrisində hansı üsullardan istifadə olunduğu haqqında məlumat əldə edə bilərsiniz.

Açar sözlər: İKT (İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları), distant təhsil, internet, xarici dil, metod.

Bu gün qlobal şəbəkə və elmi-texnoloji inkişafın təsiri altında olan pedaqogika və digər elmlər yüksək perspektivli müasir tədris vəsaiti kimi informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına yönəldilir.

İnformasiya cəmiyyətində xarici dil müəllimləri yeni effektiv tədris vəsaitləri əldə edirlər. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) ümumilikdə təhsil prosesində və xüsusən də şəbəkə resurslarında tətbiqi təhsilin genişləndirilməsinə, açıq təhsil sistemlərinin inkişafına və müasir mütəxəssislərin yeni ixtisas xüsusiyyətlərinin yaradılmasına gətirib çıxarır.

Xüsusi məqsədlər üçün ingilis dilinin tədrisinin xüsusi şərtləri nisbətən az sayda akademik saat, minimal təlim müddəti və müxtəlif səviyyələrdə müraciət edənlərin ilkin dil hazırlığı ilə xarakterizə olunur. Buna görə də, dərsdənkənar dərslərə daha çox akademik saat ayıraraq və tələbələrin müstəqil işlərini stimullaşdırmaqla, yəni məsafəli tədris rejiminə önəm verməklə təhsili gücləndirmək məqsədəuyğundur. Həmçinin, son dövrlərdə bütün dünyanı cənginə almış COVİD-

19 yoluxucu infeksiyasından qorunmaq məqsədilə dünyanın hər yerində təhsil müəssisələrində əyani təhsil dayandırılmış və onlayn təhsil sistemindən istifadə geniş yayılmışdır. Buradan da, məqalənin mövzusunun günümüzdə olduqca aktual olduğu məlum olur. (1. səh.38)

Distant təhsil, şagirdlərin və müəllimlərin sinxron və ya sinxron interaktiv komanda işi vasitəsi ilə məqsədyönlü şəkildə təşkil olunmuş təlim prosesinin şəbəkə, proqram, informasiya və pedaqoji texnologiyalarının məcmusudur.

Açıq təhsil sistemi, tələbənin məqsədyönlü, nəzarət olunan, intensiv müstəqil yaradıcılıq işi ilə uyğun bir tempdə təhsil almasını nəzərdə tutur. Tələbə bir və ya bir neçə təhsil müəssisəsində (yerləşməsindən və tələbənin yaşayış yerindən asılı olmayaraq) tədris planını, müəllimlərini, tədris cədvəlini və formasını və öz təhsil yolunu izləyən təhsil fürsətini seçməkdə sərbəstdir.

Hal-hazırda bir çox tələbə İnternet axtarışını bir dilə yiyələnməyin asan bir yolu hesab etdikləri üçün ənənəvi məlumat mənbələrindən çox elektron mənbələrə üstünlük verirlər.

Etiraf etmək lazımdır ki, ali təhsil müəssisələrində xarici dil tədrisinin əsas məqsədi xarici dilin praktik istifadəsi ilə yanaşı ünsiyyət qurmağı bacaran və özünütəhsili yönəltməyi bacaran bir şəxsiyyət inkişaf etdirməkdir. Müxtəlif beynəlxalq proqramlarda iştirak və xaricdə təhsil almaq imkanı yalnız yüksək səviyyədə xarici dil biliklərini deyil, eyni zamanda bir şəxsin özəl xüsusiyyətlərini də əhatə edir: ünsiyyətlilik, dil baryerinin olmaması, beynəlxalq etiket normalarını bilmək, geniş dünyagörüşü. Müəllimin vəzifələri hər bir tələbənin öyrənmə prosesindəki fəaliyyətini asanlaşdırmaq və yaradıcılıq fəaliyyəti üçün uyğun şərait təmin etməkdir. Kompüter tapşırıqları və İnternet texnologiyaları kimi müasir tədris vasitələrinin istifadəsi və distant təhsil bu vəzifələrin həllində köməklik göstərir.

İnternet geniş informasiya imkanları təqdim edir. Ancaq məlumat və mövzu mühiti hansı xüsusiyyətlərə sahib olsa da, linqvodidaktik vəzifələr və tələbələrin bilik fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, xüsusi təhsil hədəfləri ilə müəyyənləşdiriləcəkdir. Bu səbəbdən İnternet mənbələri baxımından məsafədən təhsil bu vəzifələrin həyata keçirilməsinin əsas vasitəsidir. Hazırda bu cür təhsil forması işləyən tələbələr arasında daha populyardır.

Bununla birlikdə, İnternetdə fərqli dillərdə məlumat və mövzu mühitlərinin sürətli inkişafı müşahidə edilə bilər. İnkişaf etmiş ölkələrin sürətlə inkişaf edən texnologiyalarında öz yerini tapması gözlənilən təlim keçmiş bir mütəxəssis yaşadığı ərazidə yaxşı məlumat sahibi olmalıdır. (2. səh.44)

UNESCO-nun əsrimizi poliqlotların əsri elan etməsi təsadüfi deyil. Məlumatlandırma əsrində əsas dəyər məlumatdır. Xarici dil fənninin spesifik xüsusiyyəti ondadır ki, xarici dil öyrənmə məzmununun əsas komponenti elmi əsas deyil, iş metodlarıdır - müxtəlif nitq fəaliyyəti növlərinin öyrədilməsi: danışma, dinləmə, oxu və yazma. Buna görə də, şagirdlərə müxtəlif nitq fəaliyyət növlərini

öyrətmək üçün hər bir tələbəyə bu anda mənimsədiyi nitq fəaliyyət növünü tətbiq etmə imkanı verilməlidir.

Danışıq fəaliyyətinin öyrədilməsi yalnız canlı ünsiyyətdə mümkündür. Beləliklə, danışıq qabiliyyətinin inkişafı üçün bir əməkdaşa ehtiyac var. Kompüter telekomunikasiyası prosesində tələbə müəllim və ya qrup yoldaşı ilə canlı (şifahi və ya yazılı) söhbət edə bilər. (3. səh.402)

Mövzunun xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq, distant kursların linqvodaktik xüsusiyyətlərini və funksiyalarını, imkanlarını və mənbələrini bilməklə, müəyyən tapşırıqları tətbiq etməklə əldə edilə bilən hədəf növlərini müəyyənləşdirə bilərik. Yalnız bundan sonra onların distant təhsilə tətbiqetmə metodlarını seçmək olar.

İnformasiya texnologiyalarının təhsildə istifadəsi aşağıdakı prinsiplərə cavab verməlidir: İT istifadəsinin məqsədinin tədris məqsədlərinə uyğunluğu, mürəkkəbliyi və sistemliliyi, ünsiyyətliliyi və situasiya faktoru, aktuallığı və idrak istiqaməti, adekvatlığı, kompüter vasitələrinin tədris vasitəsi kimi istifadəsi, bütün öyrənmə fəaliyyəti formalarının çətinlik səviyyəsini, bütövlüyünü yüksəltmək.

Distant xarici dil tədrisi inkişaf etməkdə olan açıq təhsil sisteminin vacib hissəsidir. Ümumilikdə tədris prosesində və xüsusən xarici dilin məsafəli tədrisi prosesində İKT-nin tətbiqi Ömür Boyu Öyrənmə konsepsiyasını həyata keçirməyə imkan verir.

Davamlı təhsil sistemi, şəxsiyyətin sürətlə dəyişən dünyada əmək və sosial adaptasiya imkanlarını artıraraq ömür boyu inkişafına yönəldilmişdir; tələbələrin qabiliyyətlərini, istəklərini, imkanlarını və çox yönlü özünü inkişaf etdirməyi hədəfləyir.

Dövlət Ali Peşə Təhsili Standartına görə məzun həm təhsili davam etdirməli, həm də xarici mühitdə peşəkar fəaliyyət göstərməlidir.

Uzun müddət elm adamları distant təhsilin təsirli yollarını tapmağa çalışdılar. Ənənəvi çap yardımlarından başqa, telekommunikasiya sistemlərinin istifadəsi ortaya çıxdı. Dünya Bankı, məsafədən təhsil problemini təhlil edərək nəticəyə gəldi ki, ənənəvi metodlarla məsafəli təhsilə üz tutan tələbələrin orta hesabla 40% -i həm həmyaşıdları, həm də müəlimləri ilə qarşılıqlı əlaqənin olmaması səbəbindən təcrid olunduğu üçün təhsil müddətini ümumiyyətlə bitirməyib. Uzaqdan telekomunikasiya kurslarının sonrakı tədqiqi bu tendensiyanın azaldığını və İKT-dən istifadə edərək təhsillərini başa vuran tələbələrin daha yüksək olduğunu göstərdi. (4. səh.15)

İnternetin bənzərsiz didaktik imkanları onun məsafəli təhsildə səmərəli istifadəsinə imkan verir. Qlobal informasiya sistemlərinin təhsil imkanlarını reallaşdıran bir çox ölkə bu cür layihələri maliyyələşdirir. Universitetdə İnternet vasitəsilə ali təhsil almaq müasir informasiya yönümlü cəmiyyətdə yeni bir şey kimi qəbul edilmir, çünki İnternet tələbələrin hiper kompüterlərdən, ən böyük kitabxanalardan və peşəkar məlumat bazalarından istifadə etmələrini təmin edir. İnternet, hər hansı digər müasir informasiya sistemi kimi, konstruktivizm, aktiv

öyrənmə, kooperativ öyrənmə və s. Kimi müasir pedaqoji texnologiyaların məqsəd və tələblərinə cavab verən güclü bir tədris vasitəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Yeni informasiya texnologiyalarına əsaslanan məsafəli kursların istifadəsinin bir neçə variantı mövcuddur:

- məsafəli kursun sinif istifadəsi;
- kursun rəhbərlik etdiyi müxtəlif universitetlərin tələbələri üçün məsafəli kursun istifadəsi;
- irəliləməsi kurs rəhbəri tərəfindən yaxından idarə olunan daimi bir kiber sinif tələbəsi qrupunun təşkili;
- kurator nəzarəti olmadan müxtəlif universitetlərin tələbələri üçün məsafəli kursun istifadəsi, yəni özünütəhsili. Distant təhsilin əsas xüsusiyyəti tələbələrin müstəqil işləməsinə şərait yaratmasıdır.

Distant kurslar şagirdlərdən hərtərəfli təhsil və ciddi riayət tələb edən tapşırıqların icrası təlimatıdır. Kiber sinifdə məsafədən tədrisin təşkil edilməsinin digər bir xüsusiyyəti, tələbənin və müəllimin yaşayış yerinin vacib olmamasıdır. Hər bir tələbə, kurs tədris planına uyğun olaraq, özü üçün əlverişli olan istənilən vaxtı seçə bilər.

Distant kurs təhsilinin vacib bir xüsusiyyəti İnternetin təmin etdiyi yüksək interaktivlik səviyyəsidir.

Distant təhsil, təhsil telekommunikasiya layihələrindən istifadə etməklə müxtəlif nitq fəaliyyəti növlərinin tədrisi tədqiqatı zamanı bütün aspektlər arasında ön sıralarda yer alan müxtəlif oxu növlərinin tədrisidir. Buna görə də müəllim skrim və skan bacarıqlarını inkişaf etdirmək vəzifəsi ilə qarşılaşır. Beləliklə, xarici dil məsafəsi kurslarının əsas xüsusiyyətlərindən biri fərqli oxu növlərinin öyrədilməsinə yönəlmiş hesab edilə bilər.

Hər şeyi nəzərə alaraq, distant təhsil sistemində tədris prosesinin təşkilinin əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- müstəqil iş;
- kompüter savadı;
- təxəllüs altında görünmək imkanı;
- İnternet imkanları ilə təmin olunan yüksək interaktivlik səviyyəsi;
- yeni informasiya texnologiyalarının multimedia potensialı.

Yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlərdən başqa xarici dil tədrisinin bəzi spesifik xüsusiyyətləri vardır:

- müasir informasiya sistemlərinin multimedia imkanlarını nəzərə alaraq müxtəlif oxu növlərinin tədrisi;
- internet şəbəkəsində xarici (əsasən ingilis dilində danışan) mühitin mövcudluğu;
- ixtisaslı bir müəllimlə sistematik bir rəy olmadan belə kurslar, bir qayda olaraq, ünsiyyət və əyləncəli elementləri təqdim etməsinə baxmayaraq uğursuzluğa məhkumdur.

Son illərdə dünya universitetləri məsafəli təhsil üçün kompüter telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə imkanlarına daha çox diqqət yetirirlər. Bu cür təhsil aşağıdakı prosesləri təmin edir:

- ✓ operativ məlumat ötürülməsi və saxlanması;
- ✓ xüsusi hazırlanmış metod və texnologiyaların tətbiqi ilə interaktiv tədris;
- ✓ müəllim və qrup yoldaşları ilə sürətli əlaqə;
- ✓ İnternet vasitəsilə müxtəlif məlumat mənbələrinə giriş.

Hər hansı bir distant təhsil növünün təmin etdiyi effektivlik səviyyəsi aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- müəllim və şagirdlər arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqə;
- istifadə olunan təhsil texnologiyaları;
- hazırlanmış metodiki materialların effektivliyi və onların çatdırılması vasitələri;
- effektiv rəylər.

Şagirdlərin xarici dil bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə məsafədən təhsilin uğuru, təlim proqramının üz-üzə şəraitdə dil öyrənməyi təmin etməsindən asılıdır. Bu imkan artıq müəllimlərin hər sahədəki şagirdlərlə ünsiyyət qurmasına və ikinci dil biliklərinin inkişafı üçün lazım olan qarşılıqlı əlaqəni təmin etməyə imkan verən ikitərəfli peyk rabitəsi vasitəsi ilə təmin edilə bilər.

Effektiv distant təhsil distant təhsil prosesinin təşkilindən, tədris materiallarının metodik keyfiyyətindən və müəyyən proqramlar ilə işləyən müəllimlərin peşə bacarıqlarından asılıdır. Tələbənin yüksək effektiv rəylərə etibar edə bilməsi və hərəkətlərinin düzgünlüyünə əmin olması da vacibdir. Rəy xarici qiymətləndirmə şəklində verilməlidir.

Xarici dilin distant təhsilində Avropa ölkələrində müəllimlərin istifadə etdikləri bir neçə effektiv strategiyalar mövcuddur. Bunlara yaddaş strategiyası, koqnitiv (idrak) strategiyası, kompensasiya (əvəzetmə) strategiyası, metakoqnitiv strategiya, sosial strategiya və s.

Yaddaş strategiyasında şagirdlər sözləri təkrar edərək, onları cümlələrin tərkibində işlədərək, sözlərin sinoniminin, antoniminin, sonluğunun və s. istifadə olunaraq tapıldığı söz oyunları oynayaraq, sözləri qruplaşdıraraq, məsələn paltarlara aid sözlər, ərzaqlara aid sözlər və s. üsullarla yeni sözlər öyrənirlər.

Koqnitiv strategiyada şagirdlər ingilis dilini öyrənmək üçün televiziya verilişlərinə, filmlərə baxaraq, doğma dil daşıyıcıları ilə söhbət edərək dili öyrənməyə çalışırlar. Bu zaman onlar eşitdikləri sözlərin hər birinin mənasını bilmirlər, lakin kontekstdə onun mənasını anlamağa çalışırlar. Araşdırmalara görə, bu metodda şagirdlərin bir qismi səlis danışıq və ya yazıdan daha çox mənaya əhəmiyyət versə də, bir qismi bu səlisliyə nail olmaq üçün danışığını qeyd edir.

Kompensasiya (əvəzetmə) strategiyasında şagirdlərə cümlələr oxunur və bilmədikləri sözlərin mənasını cümlədəki digər sözlərdən təxmin edərək fikirlərini

söyləmələri istənilir və ya şagirdlər müəyyən bir sözü bilmədikdə onunla eyni mənanı verən digər sözlərdən istifadə edir, yaxud həmin sözün mənasını izah etməyə çalışırlar.

Metakoqnitiv strategiyada şagirdlər bütün diqqətlərini dinlədikləri və ya oxuduqları mövzuya cəmləyir və qeydlər götürürlər, tapşırığın məqsədini müəyyən edərək diqqətlərini bu istiqamətə yönəldirlər (məsələn dinləmə zamanı ümumi mənanı, yoxsa xüsusi faktları bilməlidirlər). bu metodda şagirdlərdən tapşırıqlar zamanı dil ilə bağlı etdikləri səhvləri qeyd etmələri, sonra yenidən cəhd etdikdən sonra təkrar bu qeydlərdə hansı səhvləri edib-etmədiklərini müəyyənləşdirmələri istənilə bilər.

Sosial strategiyada şagirdlərə daha çox ünsiyyət qurma imkanları verilir, dialoqlar təşkil edilir, bilmədikləri mövzuları soruşmaları üçün həvəsləndirilir, başqa ölkələrin mədəniyyətləri öyrədilir, email və ya sosial şəbəkələrdən digər dil daşıyıcıları ilə söhbətlər etmələri tapşırılır.

Yuxarıda qeyd edilən metodlar xarici dilin distant yolla tədrisində ən effektli və ən çox istifadə olunan metodlar kimi bilinir və istənilən yaş qrupları üçün əlverişli sayılır.

Hazırda dilçi olmayan tələbələrə xarici dil tədrisinə peşə yönümlü yanaşma, tələbələrin peşəkar düşüncə əsasında peşəkar, işgüzar və elmi sahələrdə xarici ünsiyyət qurma qabiliyyəti ilə əlaqələndirilir.

Dilyönümlü olmayan ali təhsil müəssisələrinin xarici dil müəllimləri qarşısında ciddi bir vəzifə durur - tələbələrə ünsiyyət və öyrənmə vasitəsi olaraq xarici dildən istifadə edərək məlumat əldə etməyi və məlumat emal etməyi öyrətmək.

İngilis və Kanada hökumətləri hər ikisi də distant təhsil yolu ilə dillər öyrətməyə çalışmışlar. Radio və televiziya vasitəsi ilə Fransız dilini öyrətmək üçün qurulan milli İngilis proqramı, tələbələrin kursda öyrəndikləri dili tətbiq etmək imkanını təmin etmək üçün məlumatları yerli təhsil qrupları ilə, kursla əlaqəli bir jurnal ilə artırmağı və tələbələrə ikitərəfli ünsiyyət üçün bir kanal təmin etmək məqsədilə telefonla sual-cavab xidmətindən istifadəni faydalı hesab etdi. Manitoba, Ontario və British Columbia'da telefondan istifadə edərək ikinci bir dil olaraq İngilis dilini öyrətmək üçün Kanada ev təhsil proqramı həyata keçirildi. Şagirdlər audio lentlərdən istifadə edərək iş dəftərində bölmələr vasitəsilə işləyirlər. Hər bölmədə göstərilən nöqtələrdə müəllim tələbəyə telefonla rəy bildirir. Telefon danışığı həm də tələbəyə şifahi praktika verir. Müəllim telefon danışıqlarını qeyd edir və nəzərdən keçirmək üçün şagirdə bir kaset göndərir. Proqramın 1988-ci il qiymətləndirməsi həm müəllimlərin, həm də şagirdlərin proqramdan məmnun qaldıqlarını ortaya qoydu.

ABŞ-da, məsafədən təhsildən istifadə olunan xarici dil proqramlarının sayı artmaqdadır və ən azı altı əyalət peyk rabitə texnologiyası ilə kənar məktəblərə xarici dil tədris edir. Bu proqramların əksəriyyəti mərkəzi bir yerdən yayımlanır və

tələbələrlə qarşılıqlı əlaqə yaradan yerli müəllim köməkçilərinə malikdir. Bir neçə halda, ikitərəfli, interaktiv təlimat verilir.

Şimali Karolina Dövlət Universitetində hazırlanan "Televiziyalı Yapon Dili Proqramı", beş Cənub-Şərqi əyalətdəki on kollec və universitetə Yapon dilində təlim verir. Proqram Şimali Karolina Dövlət Universitetində canlı, məşq olunmamış sinif iclasını videoya çəkir və daha sonra redaktə olunmamış video kaseti iştirakçı qurumlara göndərir. Tələbələr video lentlərə baxır və 1) Şimali Karolina Dövlət Universitetinin müəllimləri tərəfindən hazırlanmış təcrübə fəaliyyətləri ilə məşğul olurlar (bir çox məşq üçün iştirakçı təşkilatlara əlavə əyani vəsait göndərilir); 2) Şimali Karolina Dövlət Universitetinin tələbələrinə verilənlərlə eyni ev tapşırıqlarını yerinə yetirmək; 3) Şimali Karolina Dövlət Universitetinin tələbələri tərəfindən verilmiş viktorina və imtahanlarda iştirak etmək; 4) Şimali Karolina Dövlət Universitetinin təlimçiləri ilə xüsusi telefon iş saatları əldə etmək; və 5) şəhərcikdəki Şimali Karolina Dövlət Universiteti təlimatçısının ziyarət edilməsi. Video təqdimat zamanı və daha sonra şagirdlərə fəaliyyətlərdə kömək etmək üçün hər sinifdə yerli Yapon dilində danışan bir müəllim olur.

Uzaqdan təhsil proqramları əsas təhsil məlumatlarını ehtiva edən əsas dərsliklərə əsaslanır. Bu dərslikdən əlavə, müvafiq kurslar üçün peşə yönümlü metodik materiallar, audio və video materiallar, CD-lər və nəhayət elektron poçt, səsli poçt, elektron konfranslar, elektron məlumat lövhəsi, İnternetdəki proqram sisstemləri və s. kimi kompüter telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə imkanları mövcuddur.

Hər bir məsafəli telekomunikasiya formasının özünəməxsusluğu vardır və təhsil prosesinin bir sıra xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Digər tərəfdən, xüsusi təhsil texnologiyalarından istifadənin zəruriliyi müvafiq telekommunikasiya vasitələri və informasiya texnologiyalarının axtarışını tələb edir. Məsələn, müəllimin tələbə ilə qarşılıqlı əlaqəsi, tələbənin fərdi işi zamanı yüksək intensivlik və tezliyi ilə xarakterizə olunmur. Buna görə də bu cür dərslər və konsultasiyalar e-poçt əlaqəsi ilə təmin edilə bilər.

Bütün tədris prosesinin effektivliyini təyin edən təhsilin həm kəmiyyətinin, həm də keyfiyyətinin olduğu qrup məsafəli siniflər üçün mütəxəssislər telekonfrans rejiminin ən məqbul və təsirli olduğunu hesab edirlər. Tələffüz bacarıqlarının düzəldilməsi, şagirdlərin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi, qrammatika biliklərinin möhkəmləndirilməsi üzərində işləmə təkrar tələb olunur və CD-lərdəki müxtəlif proqramlar tərəfindən təmin edilə bilər. (6. səh.111)

Ölkəmizdə də son illərdə distant təhsilə maraq artmışdır və ölkə sərhədlərini tərk etmədən xarici universitetlərdə, xarici dil kurslarında təhsil alan xeyli sayda tələbələrimiz vardır. Distant təhsilin ölkə daxilindəki tədris müəssisələrində də tətbiqi COVİD-19 pandemiyası səbəbindən ötən tədris ilində geniş tətbiq edilməyə başlanmışdır. Distant təhsilin daha səmərəli həyata keçirilməsi üçün internetin yaxşılaşdırılması, müəllim və tələbələrin onlayn mühitə adaptasiya olunması üçün bir

sıra tədbirlər görülmüş, dərs saatları, qiymətləndirmə, təqdimat metodları, imtahanların götürülməsi onlayn təhsil mühitinə uyğunlaşdırılmışdır. Tələbə və şagirdlərin faydalanması üçün internet resursları artırılmış, Milli kitabxana və bir çox universitet kitabxanalarının onlayn versiyası hazırlanaraq istifadəçilərin xidmətinə verilmişdir. Bundan sonra da distant təhsilin daha da inkişaf etdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılması gözlənilir. (7. səh.77)

ƏDƏBİYYAT:

1. The Concept of Open Education System Establishment. CIS, Moscow. 2006
2. Kataoka H. Long-distance language learning: The second year of televised Japanese. "Journal of Educational Techniques and Technologies, (20)" 2, 1987, pp43-50.
3. Khutorsky A.V. Distance Learning Technologies. Problems and Prospects of Comprehensive Education. Moscow. Russian Academy of Education. 1999
4. Rybak S. Foreign languages by radio and television: A national support strategy for adult home-learners. "British Journal of Language Teaching, (22)" 3, 1984, pp151-159.
5. Selman M. Learning language at a distance. "TESL Talk, (15)" 3, 1988, pp73-87.
6. http://www.anl.az/down/meqale/palitra/2011/mart/160685.htm
7. http://www.anl.az/down/meqale/iqtisadiyyat/2017/dekabr/566381.jpg

ОСОБЕННОСТИ И СПОСОБЫ ДИСТАНЦИОННОГО ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

В результате быстрого развития информационных и коммуникационных технологий они стали неотъемлемой частью нашей жизни. Исследования показали, что более 40 процентов студентов не имеют доступа к традиционному образованию. Для решения этой проблемы была создана форма дистанционного обучения, в результате чего наблюдается рост числа студентов, не способных учиться. При дистанционном обучении студенты имеют возможность учиться в любой стране, университете, курсе, не покидая своей страны или места жительства. Для этого необходимо иметь доступ в Интернет, навыки работы с компьютером и определенный уровень языковых навыков.

Дистанционное изучение иностранного языка требует от учителей и учеников активности и серьезного подхода к обучению. Учителя могут выражать свое мнение с помощью телефонных разговоров и электронной

почты, чтобы улучшить знания учащихся. Это поможет развить у студентов навыки аудирования, разговорной речи, чтения и письма.

В этой статье вы можете узнать о дистанционном обучении, его особенностях, особенностях обучения иностранным языкам и о том, какие методы используются при дистанционном изучении иностранных языков в разных странах.

Ключевые слова: ИКТ (Информационные и коммуникационные технологии), дистанционное образование, Интернет, иностранный язык, метод.

FEATURES AND WAYS OF DISTANCE LEARNING OF A FOREIGN LANGUAGE

SUMMARY

As a result of the rapid development of information and communication technologies, they have become an integral part of our lives. Research has shown that more than 40 percent of students do not have access to traditional education. To solve this problem, a form of distance education has been created, and thus an increase in the number of students unable to study has been observed. With distance learning, students have the opportunity to study in any country, university, course without leaving their country or place of residence. For this, it is necessary to have internet access, computer skills and a certain level of language skills.

Distance learning of a foreign language requires teachers and students to be active and take a serious approach to teaching. Teachers can express their opinions through telephone conversations and e-mails to improve students' knowledge. This will help to develop students' listening, speaking, reading and writing skills.

In this article you can learn about distance education, its features, features of foreign language teaching and what methods are used in distance learning of foreign languages in different countries.

Keywords: ICT (Information and communication technologies), distance education, internet, foreign language, method.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Leyla Xanbutayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVİNC ƏLİYEVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Xarici dillər kafedrasının müəllimi
Nəcəf Nərimanov küç.93
sevincaliyevaa647@gmail.com

AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ YAZI VƏRDİŞLƏRİNİN AŞILANMASINDA İSTİFADƏ EDİLƏ BİLƏCƏK ÇALIŞMALAR

XÜLASƏ

Dil, insanların hislərini, fikir və düşüncələrini ifadə etmələri, başqa insanlarla ünsiyyət yaratmaları üçün olduqca mühüm bir anlayışdır. Günümüzdə ingilis dili linqvo franka vəzifəsini daşıyaraq, ayrı-ayrı dil daşıyıcıları arasında vahid ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir. Odur ki, ingilis dilinin tədrisinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Hazırda, əsasən, inglis dilindən ünsiyyət məqsədilə istifadə bacarıqlarının aşılanması daha çox diqqət mərkəzində olduğundan, məktəb və universitetlərdə danışıq və yazı bacarıqlarının inkişafı əsas məsələyə çevrilmişdir.

Yazı olduqca çətin bir prosesdir, xüsusilə də, başqa bir dildə oxucunun anlayacağı, düzgün yazı yazmaq. Bu bacarığın inkişaf etdirilməsi müəllimlərdən xüsusi bacarıq və bilik tələb edir. Müəllimlər tələbələrin yazı bacarığını inkişaf etdirmək üçün maraqlı, effektli çalışmalar tərtib edə və pozitiv rəylərlə onları öyrənməyə təşviq edə bilər.

Yazı bacarığının formalaşdırılması və inkişaında şəkil və ya obyekti təsvir etmək, xülasə yazmaq, verilmiş sözlərdən hekayə yazmaq, öz həyatına dair bir esse yazmaq, idiomlardan istifadə edərək yazı yazmaq, “BACK and DRAW” fəaliyyətlər toplusu kimi tapşırıqlardan istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: dil, yazı bacarığı, çalışma, tələbə.

Qloballaşan dünyamızda ünsiyyət bacarıqlarına böyük bir tələb var. Dil dünyanın hər yerindəki bütün təbəqələrin, icmaların, irqlərin, inancların, bölgələrin və millətlərin gündəlik həyatlarına çox təsir edir. Dil insanların düşüncələrini, hisslərini, fikirlərini, istəklərini, ambisiyalarını bütün dünyadakı insanlara ifadə etmək üçün lazımdır. İnsanlar mülahizə və ünsiyyət bacarıqlarına görə heyvanlar aləmindən tamamilə fərqlidir. Bu müasir dünyada uğur qazanmaq üçün bütün insanların yaxşı şifahi və yazılı ünsiyyət bacarıqlarına sahib olması zəruridir. Dil bütün dünyadakı insanlarla münasibətlərin inkişafında mühüm rol oynayır. Dünyanın müxtəlif bölgələrindəki, regionlarındakı və ölkələrindəki insanlarla təmasda olmaq üçün insanlar dilin əsas bacarıqlarını öyrənməlidirlər. Dilin əsas bacarıqlarına danışma, dinləmə, oxu və yazı bacarıqları aiddir. Bunlar arasında dinləmə və oxu qəbuletmə bacarıqlarına, danışıq və yazı isə yaradıcı bacarıqlara aid edilir.

Yazmaq məhsuldar bacarıqlardan biridir və öyrənənlərə fikirlərini, ideyalarını, hisslərini və ifadələrini yazılı şəkildə çatdırmaq imkanı verir. Dörd dil bacarığı arasında yazmaq ən çətin bacarıq hesab olunur. Üstəlik, ünsiyyət üçün çox vacib olan məhsuldar bir bacarıqdır. Yazmaq çox zəhmət və səbr tələb edir. Yazı məhsuldar bir bacarıq olduğu üçün aşağı kurs tələbələri bir şey yazmağa çalışarkən çətinlik çəkirlər. Buna görə onlar, yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün xeyli səy göstərməli və bunun üçün daha çox vaxt ayırmalıdırlar. İyirmi birinci əsrdə yazı bacarıqlarına böyük tələbat var və müəllimlər şagirdlərin yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif strategiya və yanaşmalar tətbiq etməlidirlər. Yazı olduqca çətin bir iş olduğu üçün və həm idrak təhlili, həm də dil sintezi tələb etdiyi üçün müəllimlər aşağı kurs tələbələrini yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün motivasiya etməli və ilhamlandırmalıdırlar. Tələbələrin çoxu hər hansı bir mövzunu dinləyəndə və ya oxuduqda özünü rahat hiss edir. Ancaq bunu danışmaq və ya yazmaq məcburiyyətində qaldıqda problemlərlə üzləşirlər.

Yazı, sadə dillə desək, hərf kimi tanınan qrafik simvolların toplusudur. Hər hansı bir dildə mənalı və aydın bir mesaj yaratmağı tələb etdikdə yazı çox mürəkkəbləşir. Bu kontekstdə H.G.Viddovson, "Yazı dilin qrafik və qrammatik sistemini göstərmək üçün görmə mühitindən istifadə etməkdir" deyir [5, s.55-56]. Yazı prosesində şagirdlər qrafik sisteminə, müvafiq söz ehtiyatının seçilməsinə və dilin qrammatik quruluşuna yiyələnməlidirlər. Halbuki D.Kristal deyirdi: "Yazı, bir növ səthdə düzəldilmiş vizual işarələr sistemindən istifadə edən bir ünsiyyət yoludur. Bu bir növ qrafik ifadəsidir" [1, s.257]. Və L.Bloomfield üçün "Yazı dil deyil, ancaq görünən işarələr vasitəsi ilə dili qeyd etmək üsuludur" [5, s.56]. Bundan əlavə, E.Olşteyn, "Ünsiyyət fəaliyyəti olaraq yazma, dil öyrənənlərin təhsil müddətində təşviq edilməli və inkişaf etdirilməlidir" deyir [5, s.56]. J.C.Riçards və R.Şmidt, "Yazı – planlaşdırma, tərtib, nəzərdən keçirmə və yenidən işləmə kimi mürəkkəb proseslərin nəticəsi olaraq görülür" deyirlər [4, s.3].

Bu, yazının müxtəlif əməliyyatlar yolu ilə baş verməsi və son nəticədə tamamlanması deməkdir. Bunun üçün qrafik simvollar sözlər, sözlər cümlələr, cümlələr isə abzaslar və esselər yaratmaq üçün bəzi konvensiyalara uyğun olaraq təşkil edilməlidir. Odur ki, yazı alış-veriş siyahısı hazırlamaqdan fərqli bir anlayışdır. Yazının son nailiyyəti məntiqi qaydada düzülmüş və uyğun məna vermək üçün birləşdirilən söz və ya cümlələrin vəhdəti ilə əlaqələndirilməlidir. Bu baxımdan, A.Bailey, "Məktəblərdə və universitetlərdə öyrənənlər, esselərin, paraqrafların və ya imtahanlar üçün digər tapşırıqların yazılmasında lazım olan akademik yazıları mənimsəməlidirlər" deyir [5, s.56].

J.C.Riçards və V.A.Renandya'ya görə, "Yazı, xarici dil öyrənənlər üçün ən çətin bacarıqdır, çünki fikir yaratmaq, onları təşkil etmək və bu fikirləri oxunaqlı mətnə çevirmək tələbələr üçün çox çətin ola bilər" [3, s.25]. Yazılı ünsiyyətin çox hissəsi elektron şəkildə olsa da, şagirdlər dil imtahanlarını yalnız əllə yazmalıdırlar. Bundan əlavə, orfoqrafiya həm qrammatikada, həm də yazıda dominant rol oynayır.

Aşağı kurs tələbələrinin orfoqrafiya qaydalarında çətinlik çəkməsinin əsas səbəbi sözün yazılışı ilə tələffüzü arasındakı əlaqədir. Belə ki, ingilis dilində sözün yazılışı ilə tələffüzü arasında uyğunluq olmur. İngilis dilində tək bir səs müxtəlif yazı formalarına sahibdir. İngilis dilinin fərqliliyi budur və aşağı kurs tələbələri yazı və tələffüz mövzusunda ustalıq qazanmağı çox çətin hesab edirlər.

Bundan əlavə, durğu işarələri və tərtib qaydalarına riayət edilməsi yazıda daha vacibdir. Durğu işarələri və tərtibat qaydaları hər dildə fərqli olur və əgər öyrənənlər öz dillərində və ya başqa bir dildə yazmağı öyrənmək istəyirlərsə, mütləq həmin dildə bu qaydaları bilməlidirlər. Səhv punktuasiya nəticəsində bütün cümlənin mənası dəyişir və bəzən anlaşılmazlığa da səbəb olur. Buna görə də, aşağı kurs tələbələri yazılmış mətni oxucular üçün mümkün qədər sadə hala gətirmək üçün həm tərtibat qaydalarını, həm də durğu işarələrini düzgün şəkildə yerinə yetirməlidirlər.

Artıq qeyd edildiyi kimi, bir diliöyrənmək üçün həmin dilin dörd bacarığını bilmək vacibdir. Bəs yazı bacarığı tələbələrin ingilis dilini necə inkişaf etdirir?

Aşağıda bunun bir neçə üsulu göstərilmişdir:

- Yazı tələbələrə sözləri daha yaxşı yadda saxlamağa kömək edir. Əgər tələbələr dərslərini oxusa, dinləsə, danışsa və yazsalar, onları daha yaxşı xatırlayacaqlar. Odur ki, dil siniflərində bu dörd bacarıq bir arada tətbiq edilir.
- Yazmaq yeni bacarıqlar əldə etməyə kömək edir. Tələbələr hər dəfə yeni bir şey öyrəndikləri zaman danışmaq və yazmaqla praktik olaraq bu bilikləri gücləndirə bilərlər.
- Yazmaq, tələbələrin özlərini ifadə etmələri üçün vaxt ayırmağa imkan verir. Danışarkən istifadə ediləcək düzgün sözləri tapmaqda çətinlik çəkən tələbələrə yazı, yavaşlamaq və mükəmməl sözləri seçmək üçün ehtiyacları olan müddəti almaq şansı verir.
- Yazmaq yeni şeyləri sınamağa imkan verir. Yazarkən heç bir təzyiq yoxdur. Tələbələr istəməsələr yazdıqlarını heç kim görməz. Bu, onlara yeni şeylər sınamaq və yeni sözlər və cümlə quruluşlarını sınamaq azadlığı verir.

Yaxşı yaza bilmək üçün xarici dil öyrənənlərin erkən və davamlı yazı təcrübələri ilə təchiz edilməsi lazımdır. Buna görə də, məlumatı müxtəlif yollarla qeyd etmək bacarıqlarını inkişaf etdirə biləcək yazı tapşırıqları ilə şagirdlərə təmin etmək vacibdir.

İngilis dilində yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməyin ən yaxşı yollarından biri əyləncəli çalışmalardan istifadə etməkdir. Bu çalışmalar yazı bacarıqlarını öyrənərkən və inkişaf etdirərkən yeni şeyləri sınamağa və yaradıcı düşünməyə imkan verir və ən yaxşı tərəfi, bu çalışmalar vasitəsilə tələbələr yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməklə, əslində bir çox fərqli İngilis dili bacarıqlarını da inkişaf etdirirlər.

1. Söz siyahısından istifadə etməklə hekayələr yazmaq. Bu çalışma zamanı tələbələrə təxminən on-on bir söz siyahısı verilir və onlardan müəyyən zaman dilimində bu sözlərdən istifadə edərək əlaqəli, yaradıcı bir yazı yazmaları tələb edilir.

Bu çalışma, tələbələrə bir sıra səbəblərə görə verilmiş sözləri daha yaxşı anlamağa və yadda saxlamağa kömək edəcək:

- Cümlədə sözlərdən istifadə etmək, onları necə istifadə edəcəklərini anlamağı təmin edir.
- Sözləri kontekstdə xatırlamaq daha asandır (ətrafındakı digər sözlərlə). Hekayə nə qədər asan olarsa, istifadə edilən sözləri bir o qədər asanlıqla xatırlamaq olur. (Yaddaş mütəxəssisləri yüzlərlə oyun kartının sırasını xatırlamaq üçün bu üsuldan istifadə edirlər.)
- Bir şeyi yazmaq beyinin fərqli bir hissəsini aktivləşdirir və söz ehtiyatlarını daha yaxşı yadda saxlamağa kömək edir.

2. Şəkildən istifadə etməklə hekayə yazmaq. Bu zaman müəllim istənilən kitab, qəzet və ya jurnaldan təsadüfi bir şəkil seçir və tələbəyə həmin şəkili təsvir etməsini tapşırır. Burada tələbə təkcə gördüklərini yazmır, o, həm də təsəvvür gücündən istifadə edərək qoxu, dad və hissiyyatla bağlı da yaza bilər.

Gündəlik həyatımızda hər zaman təsvirlərdən istifadə edirik: "Yoruldum." "Geyimi çox gözəldir." "Bu moka inanılmaz dərəcədə dadlıdır." Bu kimi təsvirlərdən danışıq İngilis dilində tez-tez istifadə olunur. Bu çalışma vasitəsilə, tələbələr sifətlər, hisslər və qavrayışlar (dünyanı necə gördüyümüz və yaşadığımız) haqqında daha çox məlumat əldə edəcəklər.

3. Xülasə yazmaq. Bu tapşırıq zamanı müəllim tələbələrdən ən son oxuduqları kitab və ya izlədikləri filmin mövzusu ilə bağlı xülasə yazmalarını tələb edir. Bu zaman istifadə ediləcək yazı düsturu belə olur: “Kimsə ..... istədi, amma ....., ona görə də .....”

Məsələn, ***Brus Vayn*** *Qotham'ı xilas etmək* ***istədi****,* ***amma*** *nəzarətçilər onu məhv etməyə çalışdılar,* ***buna görə*** *o, çox məşq etdi və Batman oldu.*

Xülasə yazarkən “kimsə”-nin yerində yazılacaq mövzunun baş qəhrəmanının adı, “istədi” sözü hissəsində bu baş qəhrəmanın görmək istədiyi iş, “amma” olan hissədə baş qəhrəmanın qarşısında duran maneə(lər), “ona görə” hissəsində isə baş qəhrəmanın bu maneə və ya maneələri dəff etmək üçün gördüyü işlər yazılır. Əgər tələbə istəyərsə, buraya “sonra” hissəsini də əlavə edə bilər. Bu hissədə baş qəhrənman maneələri dəff etdikdən sonra baş verənlər yazılır. Məsələn:

“Jirtdan wanted to go with the other children to collect firewood, but on the way back they lost their way and went to the house of the giant who wanted to eat them, so Jirtdan tricked the giant and trapped him. Then the children returned to the village.”

Bu metod demək olar ki, hər şeyi ümumiləşdirməyə kömək edə bilər. Bütün bir hekayəni və ya kitabı yalnız bir cümlə ilə izah etmək çətin ola bilər. Bunun üstün cəhəti budur ki, tələbələr sadə bir cümlə ilə mürəkkəb bir fikri izah etməyi öyrənirlər. Bu bacarıq bir şeyi qısa (sadə və qısa bir şəkildə) izah etmək lazım olduqda faydalı olacaqdır. Məsələn, bir ziyafət haqqında bir e-poçt yazarkən, ən vacib hissələri seçmək daha asan olacaq.

Xülasə yazmaq metodu ilə tələbələrin oxuma və dinləmə bacarıqları da inkişaf edəcəkdir. İngilis dilində hər dəfə bir kitab və ya bir hekayə oxuduqda və ya bir film izlədikdə, onu başa düşdüklərindən əmin olmaq üçün tələbələr özləri üçün xülasə yazmalıdırlar. Yaxşı bir xülasə yaza bilmirlərsə, kitabı və ya hekayəni daha diqqətlə yenidən oxumaq və ya filmi yenidən izləmək istəyə bilərlər.

4. İdiomlardan istifadə etmək. İdiom, əslində tərkibindəki sözlərin ayrılıqda ifadə etdiyi mənalardan fərqli bir məna daşıdığı ifadədir. Məsələn, *"it is raining cats and dogs"* heyvanların həqiqətən göydən düşdüyü mənasına gəlmir, bu ifadənin mənası *"güclü yağış yağır"* deməkdir.

Klişe, artıq çox istifadə olunan və bu səbəbdən də, orijinal olmayan son dərəcə çox istifadə olunan bir söz və ya ifadədir. Klişelər çox zaman idiomlara bənzəyirlər, məsələn, *"easy as pie" (su içmək kimi, asan), "all talk and no action" (danışıq var, fəaliyyət yox), "any friend of yours is a friend of mine" (sənin dostun mənim dostumdur"* və s.

Bəzən tələbələr ingilis dilini öyrənməyin çox çətin bir proses olduğunu düşünərlər. Bu metod, onlarda özünə inam yaratmaq, bir çox hallarda istifadə edə biləcəkləri ifadə və kəlamları öyrətmək üçün əla bir yoldur. Tələbələr klişe və deyimlərdən istifadə edərək söz ehtiyatlarını artıracaq və dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə edildikdə onların nə demək istədiklərini dəqiq biləcəklər.

5. Öz həyatınla bağlı yazı yazmaq. Bu tapşırıqda tələbələr keçmişdə fortepiano çalmaq və ya məktəbə getmək kimi etdikləri bir fəaliyyət haqqında düşünürlər. Sonra, bu fəaliyyətlə bağlı təcrübələrini yazırlar. Yazı keçmişdə başlamalı və gələcəkdə bitməlidir. Məsələn:

"When I was a child, I wanted to learn to drive. At the moment, I have not been able to realize this dream, but I am trying to achieve it. I believe I can drive in the future."

Özümüzdən danışmağı sevirik. Hamı belədir. Buna görə gündəlik söhbətlərimizin böyük bir hissəsi bizim haqqımızda olur. Bu tapşırıq tələbələrə şəxsi təcrübələri haqqında danışmağı və özləri haqqında bir şeyi təsvir etməyi öyrədəcəkdir. Düzgün fel zamanlarını istifadə etmək praktikada yaxşı bir yoldur.

Tələbələrə yazı bacarığını aşılamaq üçün istifadə edilə biləcək çalışmalardan biri də "BACK and DRAW" fəaliyyətlər toplusudur. "BACK and DRAW", şagirdlərin prosesdə fəal iştirakını, tələb olunan mətni hazırlamaqda sıx öyrənmə təcrübələrini, həmyaşıdları və müəllimlə qarşılıqlı əlaqəli işlərini əhatə edən yazılı fəaliyyətlər toplusudur. Bu çalışmalar toplusunun adı tərkibindəki mərhələlərin adlarının baş hərflərindən yaradılmışdır (Brainstorming (beyin fırtınası), Attaching (əlaqələndirmə), Correcting (düzəltmə), Keeping (saxlama), Developing (inkişaf), Revising (düzəliş), Arranging (tənzimləmə), və Wonderful (möhtəşəm)! Bu mərhələlərə nəzər salaq:

Brainstorming. Bu mərhələdə müəllim tələbələrdən dörd və ya beş nəfərlik bir qrupda işləməyi tələb edir. Daha sonra, yazı layihələri üçün mövzunu seçməyi onlara

həvalə etməkdir. Bundan sonra tələbələrə mövzu ilə bağlı sözləri kiçik kağız parçalarına yazmaq tapşırılır. Bir söz bir kağıza yazılır. Fərdi şəkildə aparılsa da (hər bir tələbə öz sözlərini yazır), əsasən hələ də qrup şəklində çalışırlar. Tələbələr müəllimin təyin etdiyi müəyyən bir müddətdə mümkün qədər çox söz yazmalıdırlar. Tələbələrin söz ehtiyatlarının inkişafını asanlaşdırmaq üçün bu mərhələdə tələbələrə lüğətlərindən istifadə etməyə icazə verilir.

Attaching. Növbəti fəaliyyətdə tələbələrdən sözləri yazdıqları kağızları təqdim olunmuş əsas kağıza yapışdırmaları xahiş edilir. Hər qrupun istinad etdikləri bütün sözləri yerləşdirmək üçün öz əsas kağızları var.

Correcting. Sonra tələbələrdən əsas kağız üzərində işlərinin nəticələrini digər qrupla dəyişdirmələri, dostlarının işlərini yoxlamaları, şərhlər verməsi və orfoqrafiya səhvlərini düzəltmələri istənir və digər qrup tərəfindən yazılmamış bəzi sözləri də əlavə edə bilərlər.

Keeping. Bu mərhələdə işlər öz sahiblərinə qaytarılır. Daha sonra, tələbə yoldaşlarının əlavə rəylərinə əsaslanaraq, qruplardan tələbə yoldaşlarının rəylərini, düzəlişlərini və əlavə sözlərini qiymətləndirməyə və diqqət yetirməyə çağırılır. Bundan sonra, qruplardan öz doğru sözlərini saxlamaları və yanlış sözləri çıxarmaları istənilir.

Developing. Bu mərhələdə tələbələrdən ayrı-ayrılıqda (lakin yenə də qrupda) topladıqları sözlər əsasında cümlələr hazırlamaq istənilir. Bu inkişaf prosesində qruplar daxilində interaktiv fəaliyyətlər yaranır. Tələbələr, dəqiq cümlə qurma biliklərini bölüşə bilərlər. Qrupdakı fərdlər arasındakı müsbət qarşılıqlı əlaqə öyrənmə prosesini asanlaşdırır.

Revising. Cümlələrin hazırlanması üçün vaxt bitdikdə, yenə də işlərini tələbə yoldaşları tərəfindən yoxlanılması üçün digər qruplara dəyişdirməyə yönəldilir. Bu mərhələdə müəllim səhv qrammatika, orfoqrafiya səhvlərini və yersiz ifadələri çıxarmağa kömək edir.

Arranging. Həm həmyaşıdları, həm də müəllim tərəfindən edilən düzəlişin nəticəsi sahibinə qaytarılır. Sonra hər qrup bu cümlələri yaxşı bir sırada düzəltmək üçün işləyir. Bu prosesdə tələbələr nəyin birinci və nəyin sonra olması ilə bağlı fərqli fikirlərə sahib ola bilərlər. Bu vəziyyətdə, yenə də interaktiv proses, sonunda ən yaxşı qərara gəlmələrini asanlaşdırmalıdır. Cümlələrin düzülüşü prosesi, şübhəsiz ki, yazılarının son məhsulunu təyin edəcək.

Wonderful. "Möhtəşəm!" "Afərin!" və ya "Vay!" nəhayət tələbələr son işlərini göstərəndə gözlənilən şərhdir. Zəhmətlərinin nəticəsindəki müsbət və motivasiyaedici cavablar, şübhəsiz ki, tələbələrin dərs fəaliyyətində əllərindən gələni etmək üçün cəsarətlərini artıracaqdır [2, s.128-129].

“BACK and DRAW” fəaliyyətlər toplusunun, tələbələrin yazı bacarığının inkişaf etdirilməsində əlverişli bir üsul olması qəbul edilir. O, təkcə tələbələr yazı bacarığını öyrənməkdə deyil, həm də müəllimlərin tələbələrə yazmağı öyrətməyi öyrənmələrinə də kömək edir [2, s.130].

ƏDƏBİYYAT:

1. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge: Cambridge University Press. 1999
2. Muhammad Lukman Syafii. BACK and DRAW activities for improving writing skills. Jl. Budi Utomo, No. 10, Ronowijayan, Ponorogo, Jawa Timur, Indonesia. 2017
3. Richards J.C. and Renandya W.A. (Eds.). Methodology in language teaching. Cambridge: CUP. 2010
4. Richards J.C. and Schmidt R. Language Teaching and Applied Linguistics. Edinburgh: Pearson Education Limited. 2002
5. https://www.researchgate.net/publication/334762842_DEVELOPING_WRITING_SKILLS_AMONG_THE_EFLESL_LEARNERS
6. https://www.fluentu.com/blog/english/english-writing-exercises/

УПРАЖНЕНИЯ, КОТОРЫЕ МОЖНО ПРИМЕНЯТЬ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ НАВЫКОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ УЧАЩИХСЯ НА МЛАДШИХ КУРСАХ

РЕЗЮМЕ

Язык - очень важное понятие для людей, позволяющее выражать свои чувства, мысли и идеи, а также общаться с другими людьми. Сегодня английский стал лингва-франка и унифицированным средством общения между носителями разных языков. Поэтому особое внимание уделяется преподаванию английского языка. В настоящее время развитие навыков устной и письменной речи в школах и университетах стало ключевым вопросом, поскольку основное внимание уделяется привитию способности использовать английский язык в целях общения.

Написание - очень сложный процесс, особенно если правильно писать на языке, который понимает читатель. Развитие этого навыка требует от учителей особых навыков и знаний. Учителя могут создавать интересные и эффективные упражнения для развития навыков письма учеников и побуждать их учиться, оставляя положительные отзывы.

Такие задачи, как описание изображения или объекта, написание резюме, написание истории из заданных слов, написание эссе о своей жизни, написание с использованием идиом и набор заданий НАЗАД и РИСУНОК, могут быть использованы для формирования и развития навыков письма.

Ключевые слова: язык, навыки письма, учеба, студент.

EXERCISES THAT CAN BE USED TO IMPROVE WRITING SKILLS IN ENGLISH FOR LOW COURSE STUDENTS

SUMMARY

Language is a very important concept for people to express their feelings, thoughts and ideas, and to communicate with other people. Today, English has become a lingua franca and a unified means of communication between different language speakers. Therefore, special attention is paid to the teaching of English. At present, the development of speaking and writing skills in schools and universities has become a key issue, as the focus is on inculcating the ability to use English for communication purposes.

Writing is a very difficult process, especially when writing correctly in a language that the reader will understand. Developing this skill requires special skills and knowledge from teachers. Teachers can create interesting, effective exercises to develop students' writing skills and encourage them to learn with positive feedback.

Tasks such as describing a picture or object, writing a summary, writing a story from a given word, writing an essay about one's own life, writing using idioms, and a set of BACK and DRAW activities can be used to form and develop writing skills.

Keywords: language, writing skills, study, student.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Leyla Xanbutayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏSIBOVA GÜLNARƏ ŞAMƏDDIN QIZI
Gəncə Dövlət Universiteti
gulnarnsibova6@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ YAXINKÖKLÜ VƏ MÜXTƏLİFKÖKLÜ SİNONİMLƏR

XÜLASƏ

Yaxınköklü sinonimlər kök tərkibi bir-biri ilə məna yaxınlığına malik olan düzəltmə sinonimlərdən ibarətdir. Sinonimlərin bu qismi ana dilinin sinonim potensialının təkamül prosesini əks etdirən vahidlərdən ibarətdir. Ana dili sözlərinin təməlində düzəltmə sinonimlərin formalaşması bu dildə milli təfəkkürün əks etdirdiyi anlayışlar çoxluğunun dəqiq, aydın və real həyat hadisələrinə uyğun şəkildə ifadəsinin təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dilin daxili inkişaf perspektivlərinin zənginliyi həmin anlayışların ifadə edilməsində artıq eyni və yaxınköklü sözlərin hüdudlarını aşaraq kök mənası müxtəlif olan sözlərin özünü sinonimləşdirir. Bu da dildə yeni həm hüdud anlayışların təmin edilməsi ilə sinonimlərin təkamül prosesinin canlandırılmasına şərait yaradır.

Müxtəlifköklü sinonimlərin özlərini struktur-semantik keyfiyyətlərinə görə iki əsas təsnifatda ümumiləşdirmək olar: şəkilçi oxşarlığı və ya eyniliyi üzrə formalaşan sinonimlər. Bu qrupa aid olan sinonimlərin formalaşmasında həm ad və həm də feil düzəldən şəkilçilər iştirak edir.

Məqalədə adlardan və feillərdən düzələn yaxınköklü sinonimlər, eyni zamanda - sız, -ma, - lan, - lı, - laş, - ıq, - ış, - a və s. şəkilçilərlə düzəlmiş müxtəlifköklü sinonimlər araşdırılaraq təsnif olunmuşdur.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, eyniköklülük, müxtəlifköklülük, derivativlik, sinonimik cərgə*

Yaxınköklü sinonimlər kök tərkibi bir-biri ilə məna yaxınlığına malik olan düzəltmə sinonimlərdən ibarətdir. Sinonimlərin bu qismi ana dilinin sinonim potensialının təkamül prosesini əks etdirən vahidlərdən ibarətdir. Ana dili sözlərinin təməlində düzəltmə sinonimlərin formalaşması bu dildə milli təfəkkürün əks etdirdiyi anlayışlar çoxluğunun dəqiq, aydın və real həyat hadisələrinə uyğun şəkildə ifadəsinin təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əlbəttə ki, bəzi məna çalarlıqlarının əcnəbi dillərdən alınmalar hesabına ifadə olunması istisna deyildir. Ancaq ana dili sözləri hesabına ayrı-ayrı mənaların ifadə edilməsi həm milli təfəkkürün inkişaf səviyyəsini, həm də mənaların incə çalarlıqlarla çatdırılmasını nümayiş etdirir. Digər tərəfdən ana dili sözlərinin təməli üzrə formalaşan sinonimlər bu dilin leksik-semantik inkişafının və dilin daxili imkanlar hesabına inkişaf perspektivlərinin zəngin olduğunu göstərir. Əlbəttə ki, yaxınköklü sinonimlər eyni

anlayışları yox, əslən eyni köklü olan, lakin aralarında baş verən ayrı-ayrı mənalar üzrə motivləşmiş anlayışları bildirir. Ona görə də şifahi danışıqda, yazılı dildə və xüsusən bədii mətnlərdə belə sözlərin yerli-yerində, məntiqəuyğun şəkildə işlənməsinə diqqətlə yanaşmaq olduqca vacib məsələlərdən biridir. Başqa sözlə desək, dil özü üçün ən xırda incəlikləri ifadə elə bilən sözləri formalaşdırır. Dil istifadəçilərinin borcu isə bunları düzgün və yerli-yerində işlətməsindən ibarətdir. Yaxın mənaköklü sinonimlər həm ad, həm də feil nitq hissələrinə məxsus düzəltmə tiplərindən ibarət olur. Ona görə də bunları isim və feili düzəltmə sinonimlər adı altında iki əsas qrupa aid etmək olar. Düzəltmə sinonimlər sırasında
həmçinin zərflərdən və təqlidi sözlərdən cərgələr də mövcuddur. Ona görə də yaxınməna köklü sinonimləri aşağıdakı təsnifat üzrə təhlil etmək mümkündür.

Adlardan ibarət olan düzəltmə sinonimlər: Ad nitq hissələrindən ibarət olan sinonimlərin bir qismini isimlərin bünövrəsində formalaşan sözlər təşkil edir. Bunlar öz funksionallığı ilə sinonimliyi mühafizə edən müvafiq şəkilçilərin hesabına formalaşır. Adlardan ibarət olan düzəltmə sinonimlər adlardan və feillərdən ad düzəldən şəkilçilərin iştirakı ilə əmələ gəlir. Bunlara dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

İsimdən düzələnlər: İsimdən düzələn sinonim cərgələrinin tərkibi əsas etibarı ilə sifətlərdən ibarət olur. Bunların bir qisminin kökü müstəqil mənasını mühafizə etmir. Şəkilçili variantda isə onların müstəqil mənasını müəyyənləşdirmək mümkün olur. Belə sinonim cərgələr əsas etibarı ilə aşağıdakılardan ibarətdir: cadarlı- codarlı, cərgəli- sıralı, otlaqlı- örüşlü; bağlı-badaqlı; səsli- küylü, küləkli-yelli, piyli- yağlı, yağırlı- yaralı, qantarğalı- yiyənli, caynaqlı-jırnaqlı, iyli-qoxulu. Bu sinonim cərgələrdən bəzilərinin tərkibindəki sözlərin kökü məna müstəqilliyini mühafizə etmir. Məsələn, cərgə-sıra, sinonim cərgənin hər ikisi, otlaq- örüş cərgəsinin örüş tərkibi müstəqil mənada işlənmir. Ancaq cərgə-sıra sinonimlərinin düzəltmə (cər-gə-sır-a) variantlarında onların ardıcıllıq anlayışı müşahidə edilir. Otlaq-örüş sinonim cərgəsindəki ör-tərkibi müstəqil mənaya malik olmasa da örüş sözü düzəltmə tərkibdə otaraq yeri mənasını bildirir. Ör- tərkibi müasir dildə hör-variantı üzrə hörük, hörükləmək kimi sözlərin formalaşmasında iştirak edir. Görünür, otlaq sözü geniş otaraq mənasında, örüş isə məhdud, qapalı, bağlı, müəyyən çərçivədəki otaraqlıq mənasında işlənmişdir. Həmçinin, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ör- tərkibi qədim türk lüğətində bağlamaq mənasında da qeydə alınmışdır. *Ör-bağlamaq, hörmək* [3, s.676; s.389]. Ör- kökündən həmçinin, bağlanmaq, bağlı olmaq mənasını bildirən örkən, hörgü kimi sözlər də düzəlmişdir. Bağlı-badaq sinonim cərgəsindəki badaq tərkibi də bad- formasında müstəqil məna bildirmir. Lakin onun badaq şəklindəki düzəltmə variantında badaq sözünün də bağlamaq anlayışına uyğun çalarlıq bildirməsi müşahidə edilir.

Sifətdən düzələnlər: Azərbaycan dilində müvafiq şəkilçilərin iştirakı ilə sifətdən aşağıdakı kimi ad nitq hissəsinə dair sinonimlər düzəlmişdir: *açıqlıq-aydınlıq, sərinlik- soyuqluq, düzgünlük- doğruluq, düzlük- doğruluq, yamanlıq-*

pislik, yuxalıq- incəlik, nəmli- höyüş. Bu nümunələr sırasındakı sinonim cərgələrdə verilən sözlər əsas etibarı ilə sifətdən düzələn isimlərə aiddir. Nəmli-höyüş cərgəsi isə sifətə aiddir. Məsələ bundadır ki, nəm sözü sifət kimi müstəqil işlənir. Höyüş sözü isə yalnız özünün şəkilçi tərkibi ilə birlikdə müstəqil olur. Sözün höy- kökü isə müstəqil mənasını saxlamır. Ancaq etimoloji yolla höy- tərkibini bərpa etdikcə aydın olur ki, höy-tərkibi də sulu anlayışı ilə bağlıdır. Höy- kökünün hov- variantı üzrə hövlamaq (yaranın içərisinə su dolması), hovuz (su tutar) və hövzə (su yığnağı) sözləri də düzəlmişdir ki, bunların hər birində su anlayışı mövcuddur. Hov- kökünün su ilə bağlı olduğunu samitlərin h- s dəyişməsindəki qanunauyğunluqda da müşahidə etmək olar. Belə ki, məsələn, konkret fakta gəlincə ona istinad etmək olar ki, Azərbaycan dilindəki su- sözünün birinci tərkib elementi olan s səsi başqırd dilində h samiti ilə ifadə edilir. Ümumiyyətlə, "başqırd dilində h samiti Cənub-Qərb və Cənub-Şərq dilləri ilə müqayisədə s samitinin əvəzedicisi kimi işlənir: hakal (saqqal), huğış (savaş), harık (sarık-qoyun), höyək (sümük), hıyır (sığır-inək), hırıu (sırı), hıy (su)" [1,s. 313- 314]. Beləliklə, aydın olur ki, nəmli-nəmli sinonim cərgəsindəki höyüş sözünün höy- tərkibi nəm, su, islaq, sulu anlayışı bildirir. Lakin həmin kök tərkibi özünün müstəqil mənasını saxlaya bilmədiyindən düzəltmə variantında özünün ilkin məna xüsusiyyətini canlandıra bilir.

Təqlidi sözlərdən düzələnlər: Düzəltmə sinonimlərin müəyyən bir qismi də addüzəldən şəkilçilər vasitəsi ilə təqlidi sözlərdən əmələ gəlir. Bu prosesdə xüsusilə daha fəal olan –ıltı (-ilti, -ultu, - ültü), -ırtı (-irti, - urtu, - ürtü) şəkilçilərinin iştirakı mühüm yer tutur. Təqlidi sözlərdən ad nitq hissəsi kimi müvafiq şəkilçi variantları ilə düzələn aşağıdakı tipli sinonim cərgələrinə dair nümunələri misal göstərmək olar: *civilti-ciyilti, cınqıltı- cingilti, carıltı-cırıltı, uğultu-küyültü, zınqıltı-cınqıltı, parıltı-işıltı, böyürtü-bəyirti, çığırtı-bağırtı, çəmkirti-çımxırtı.*

Zərf kimi formalaşanlar: Zərflər kimi formalaşan sinonim cərgələr düzəltmə yolla əmələ gəlmələrinə baxmayaraq bir nitq hissəsi çərçivəsindən kənara çıxmırlar. Belə sinonimlərdə müşahidə edilən başlıca xüsusiyyət isə onların müəyyən qismində kök tərkibinin öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilməməsidir. Həmin sözlər də digərləri kimi özlərinin ilkin mənalarını bilavasitə düzəltmə variantda nümayiş etdirir. Zərflərdən düzələn sinonim cərgələrin bir qismi isə özlərinin kök tərkibinə məxsus olan mənasını mühafizə edə bilir. Zərflərdən düzəltmə yolla zərf əmələ gəlməsinə dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: alçaq-aşağı, təntik-tələsik, daldan- arxadan, aralıqda-ortalıqda, ardınca-arxasınca. Göstərilən nümunələrin içərisində alçaq-aşağı sinonimlərinin *al-* və *aş-* kökləri öz müstəqilliyini mühafizə edə bilmir. *Al-* kökü omonim bir vahid kimi bir çox düzəltmə sözlərin formalaşmasında iştirak edir. *Al-* kökü müstəqil söz kimi aşağılıq, aşağı hissə mənasında qədim türk lüğətində də qeydə alınmışdır: «Beg tamγası eliŋde ornaγlıγ orun alıγta (Bəyin möhürü sənin əlinin altında etibarlı yerdədir) [**2, s.676;].** Al- kökü aşağılıq anlayışı üzrə –çaq şəkilçisi ilə bitişməklə kök-şəkilçi tərkibində motivləşmiş və vahid məna bildirmişdir. Aşağı sözünün kökü olan aş- tərkibi də omonim

xarakterlidir. Aş kökü özünün omonim müstəqilliyini yemək mənasındakı aş sözündə və feil kimi aşmaq sözündə saxlamışdır. Aşağı sözündə isə bu kök sonradan flektivləşmə yolu ilə şığımaq sözünün əvvəlinə a elementinin qovuşması yolu ilə düzəlmişdir.

Feildən addüzəltmə yolu ilə formalaşan sinonimlər Feil nitq hissələri məna dəyişməsi və sözdüzəltmə yolu ilə yeni sözlərin formalaşmasına çevik xarakterli olduğu üçün həmin nitq hissəsinin əsasında bir çox yeni sözlər, o cümlədən, sinonim cərgələr yaranmışdır. Feildən addüzəltmə yolu ilə formalaşan sinonimlər həm isimlərə və həm də sifətlərə aid olur. Ona görə feildən addüzəltmə yolu ilə formalaşan sinonimləri aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

İsimdən ibarət olanlar: Burxulma-sərpmə, dayaq-dirək, ağızlaşma-dilləşmə, ayrılma-aralanma, ayrılma-bölünmə, aralama-ayırma, axtarma-arama, acışma-gicişmə, baqlama- düyünləmə, qovuq-köpük, döyüş-vuruş, dönüş-qayıdış, dürtmə-zoxma, girgi-sancı, közərti-qızartı, oxşayış-bənzəyiş, qarsaq-pörtük, qırışıq-bürüşük. Göstərilən sinonim cərgələrin içərisində dürtmə-zoxma, qorsaq-pörtük, qırışıq-bürüşük sözlərinin bəzilərinin kök tərkibi ilkin mənanı mühafizə etmir. Məsələn, dürtmə sözünün monosillabik dür- tərkibi həmçinin, qatlamaq, bükmək, bürümək mənasındakı dürmək sözünün, vurmaq, yerləşdirmək mənasındakı dürtmək sözlərinin tərkibində də işlənir. Dür- kökü həmçinin tür- variantında bürümək, bükmək, qatlamaq mənasında qədim türk lüğətində də qeydə alınmışdır: "Er bitik türdi (Kişi məktubu bükdü)" [2, s.676; s.598].

Sifətdən ibarət olanlar: Feil nitq hissəsi çevik olduğu üçün həmin nitq hissəsinə aid olan sözlərdən həmçinin sifət mənalı düzəltmə sinonim cərgələri formalaşır. Bunlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: batıq-basıq, büzük-bükük, cırıq-yırtıq, danışqan- deyingən, ayıq-oyaq, axsaq-taytaq, qısa-kəsə, söykək-dayaq, sökük-yırtıq, tanış-biliş, toplu-yığcam, dartı-çəki, deyingən-danışqan, deşik-dəlik, yumru-dəyirmi, çayıq- qovuşuq, çatlaq-sınıq, qapalı-örtülü, qarışıq-dolaşıq, qırıq-sınıq, qırışıq-bürüşük. Bu nümunələrin içərisində ayıq-oyaq, axsaq-taytaq, söykək-dayaq, sökük-yırtıq, dartı-çəki, yumru-dəyirmi, qoşalı-örtülü, qarışıq-dolaşıq, qırışıq-bürüşük cərgələrinin tərkib hissələrində monosillabik köklərin bir qisminin müstəqil mənaları saxlanılmır. Məsələn, axsaq sözünün ax- kökü omonim vahid kimi həmçinin axta, axtar sözlərinin tərkibində də işlənir. Ax- kökünün yeriməklə, hərəkətlə bağlı mənası qədim türk lüğətində ayrıca olaraq qe ydə alınmamışdır. Ax – (ak-) kökü monosillab olduğu üçün onun universal xarakter daşıması istisna deyildir. Məsələn, dünyanın bir çox dillərində hərəkət mənasında işlənən akt sözü bu mənada hərəkət anlayışlı ax- (ak-) kökü ilə müqayisə edilə bilər. Müqayisə ilə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, türk dillərində ak- (aksak) tərkibi üzrə işlənən monosillabın özü də hərəkət mənalı olmuş, lakin bu kökə -saq şəkilçisinin qoşulması ilə ak- tərkibinin müstəqilliyi unudulmuşdur. Tay- monosillabında müasir dil üçün mənası unudulmuşdur. Lakin bu monosillabik tərkibin yeriməklə, hərəkətlə bağlı mənası qədim türk lüğətində qeydə alınmışdır: "Tay- sürüşmək, yıxılmaq:

"Tayaq bilə taymas tanuq sözün bütməs" (Əl ağacı ilə yıxılmaz, şahid sözünə etibar etməz) [3, s.676; s.537].

Söykən-dayaq sinonim cərgəsindəki söy- day- monosillabik kökləri də özlərinin məna müstəqilliyini saxlamır. Qədim türk lüğətində day- kökünün dayanmaq, dirənmək mənasındakı taya derivatı qeydə alınmışdır: "Ol anı tayadı" (O ona dayaq oldu) [3, s.676; s.527]. Buradan görünür ki, dayaq sözünün day- kökü hansı mənadadırsa söykək sözünün söy- kökü də buna uyğun məna çalarlığı bildirir. Sökük - yırtıq sinonimlərində yır- monosillabik kökü öz ilkin mənasını saxlamır. Ancaq yır- kökünü cır- variantı ilə müqayisə etdikdə və yır- kökü əsasında yırtıq, yırtıl, yırtıcı kimi sözlərin düzəldiyini nəzərə aldıqda yır- kökünün cırmaqla bağlı olduğu aydınlaşır. Dartı-çəki sinonim cərgəsində dart sözünün dar- tərkibi omonim xassəli olmaqla ilkin anlayışından uzaqlaşmışdır. Lakin dar- kökünün iştirak etdiyi dartılı, dartılmaq, dartışmaq, dartınmaq sözlərinin mənalarını müqayisə etməklə *dar*-kökünün *dartı* ilə bağlı olduğunu müəyyən etmək asanlaşır. Yumru-dəyirmi sinonim cərgəsindəki dəy- kökü də özünün düzəltmə variatında yumruluq anlayışına uyğun məna çalarlığı bildirir. *Qarışıq- dolaşıq* sinonim cərgəsində *qar-* kökü omonim xarakterli olmaqla ilkin mənasını saxlamır. *Qar-* kökünün qarışıq sözündəki mənası həm də onun ilkin qatışmaq, qarışmaq anlayışına malik olduğunu göstərir. Qarışıq-bürüşük cərgəsindəki bür- kökünün ilkin bükülü, bürünüklü olması mənası onların derivativ mənalarında öz əksini tapır.

Feildən ibarət olanlar: Feillər mütəhərrik və çevik nitq hissəsi olduğu üçün onlardan ad nitq hissələrinə dair düzəltmə sözlər yarandığı kimi feilə dair bir çox düzəltmə sözlər, o cümlədən sinonimlər formalaşmışdır. Bunlara aid aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *baxmaq- görmək, bələmək- bükmək, biçmək-kəsmək, böyümək- irilənmək, bölüşmək- kəsilmək, büzülmək- bükülmək, calanmaq-tökülmək, carlamaq- axıtmaq, dalaşmaq- savaşmaq, ağarmaq- çallaşmaq, ağırlaşmaq- çətinləşmək, ayaqlamaq- tapdalamaq, ayılmaq- oyanmaq, ayrılmaq-aralanmaq, aldatmaq- tovlamaq, alovlanmaq- odlanmaq, azaldılmaq- endirilmək, atılmaq-tullanmaq, səsləmək-çağırmaq, simləmək- soyuqlamaq, sındırılmaq-qırılmaq, gəzişmək -yerimək, gödəlmək- qısalmaq, hövkələmək- övxalamaq, kəsilmək- parçalanmaq, kəsilmək-doğramaq, qatılmaq- qarışmaq, qızarmaq-allanmaq, dartınmaq- çəkinmək.* Nümunələrdən göründüyü kimi feili sinonimlərin bir qismi sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsi ilə adlardan, bir qismi isə feillərdən düzələn sinonim cərgələrdən ibarətdir. İlkin monosillabik köklərin hamısında olduğu kimi, feili sinonimlərdə də köklərin müəyyən qismi özlərinin müstəqil mənasından uzaqlaşmışdır. Bununla belə onların derivativ variantlarında ilkin mənaya uyğun çalarlıqlar mühafizə olunur.

Müxtəlifköklü sinonimlər: Müxtəlifköklü sinonimlərin formalaşmasında eyni və yaxınmənalı köklər iştirak etmədiyindən onların sinonim kimi işlənməsində ya eyni şəkilçilər mühüm rol oynayır və ya sinonim cərgəni təşkil edən sözlərdən biri məcazlaşır. Bu yolla da sözlərin sinonimlik funksiyası təmin olunur. Müxtəlifköklü

sinonimlərin baş verməsi əslində əşya və hadisələr çoxluğunun insan təfəkküründəki qavrayışının nəticəsindən ibarətdir. Əşya və hadisə çoxluğu özünəməxsus anlayış və məna çalarlığına malik olduğu üçün həmin anlayışların ifadə olunmasına ciddi tələbat yaradır. Dilin daxili inkişaf perspektivlərinin zənginliyi həmin anlayışların ifadə edilməsində artıq eyni və yaxınköklü sözlərin hüdudlarını aşaraq kök mənası müxtəlif olan sözlərin özünü sinonimləşdirir. Bu da dildə yeni həmhüdud anlayışların təmin edilməsi ilə sinonimlərin təkamül prosesinin canlandırılmasına şərait yaradır. Beləliklə, müxtəlifköklü sinonimlərin özlərini struktur-semantik keyfiyyətlərinə görə iki əsas təsnifatda ümumiləşdirmək olar: şəkilçi oxşarlığı və ya eyniliyi üzrə formalaşan sinonimlər. Bu qrupa aid olan sinonimlərin formalaşmasında həm ad və həm də feil düzəldən şəkilçilər iştirak edir. Ad düzəldən şəkilçilərin vasitəsi ilə aşağıdakı kimi sinonim cərgələr düzəlir:

-lıq (-lik, -luq, -lük) şəkilçisinin iştirakı ilə . Bu şəkilçinin iştirakı ilə əsasən atributiv mənalı sinonimlər əmələ gəlir: *birlik- bütövlük, ağzıyırtıqlıq-çuğulluq, aylıq - donluq, sıxlıq-kiplik, damazlıq- döllük, düzənlik- çöllük.* Sinonim cərgələrin tərkibindəki *bir- bütöv, ağzıyırtıq- çuğul, ay- don, astar- üz, sıx -kip, damazlıq - döl, düzən - çöl* sözləri əslində müstəqil məna üzrə motivləşmiş dil vahidləridir. Onların arasındakı məna uyğunluğu isə nisbidir. Bu nisbilik isə eyni son şəkilçi vasitəsi ilə sinonimliyə çevrilir.

-lı (-li, -lu, -lü) şəkilçisinin iştirakı ilə Bu şəkilçinin iştirakı ilə nisbi yaxınlığa malik olan sözlərdən aşağıdakı kimi sifət anlayışlı sinonim cərgələr düzəlir: *biçimli-yaraşıqlı, dağıntılı-tökuntülü, ağızlı- kəsərli, şələli- yüklü, elli- yerli.* Bu nümunələrdəki sözlərin də aralarında mövcud olan nisbi yaxınlıq sifətdüzəldən -lı (-li, -lu, -lü) şəkilçisi vasitəsi ilə sinonimləşməyə çevrilir.

-Sız (-siz, -suz, -süz) şəkilçisinin iştirakı ilə: Bu şəkilçi vasitəsi ilə nisbi yaxınlığa malik olan sözlərin əsasında müvafiq sinonim cərgələri formalaşır: *biçimsiz-yöndəmsiz, ağızsız-kəsərsiz, acıtmasız- turşutmasız.*

- Ma (-mə) şəkilçisinin iştirakı ilə: Bu şəkilçinin iştirakı ilə feildən isimlərin arasında yaranmış nisbi yaxınlıq üzrə müvafiq sinonim cərgələr formalaşır*: boşalma-laxlama, boğuşma-qarpışma, ağarma- işıqlanma, ağırlaşma- çətinləşmə, ağızlaşma-sözləşmə, ağızlaşma- söyüşmə, ağlamsınma- doluxsunma, addımaşa- irəliləmə, astalaşma- yavaşıma, açılma- aralanma, dirçəlmə-canlanma, dolama- sarıma, qaçışma- yarışma, qıvrılma- bükülmə, birləşmə- uyuşma*.

- Iq (-ik, -uq, -ük) şəkilçisinin iştirakı ilə: Bu şəkilçinin iştirakı ilə feillərdən nisbi yaxınlıq üzrə aşağıdakı kimi sinonim cərgələri formalaşır*: dolaşıq- qarışıq-domuşuq- büzüşük, pırtlaşıq-çəlpəşik, büzüşük- qırışıq*. Oxşar və ya eyni şəkilçilərin iştirakı ilə formalaşan feili sinonimlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

- Lan (-lən) şəkilçisinin iştirakı ilə: *ağalanmaq- yiyələnmək, daldalanmaq-gizlənmək, dolanmaq- fırlanmaq, qatarlanmaq- sıralanmaq, qurdalanmaq-eşələnmək, boğazlanmaq-yaxalanmaq.*

- Laş (-ləş) şəkilçisinin iştirakı ilə: ayaqlaşmaq- uyğunlaşmaq, aralaşmaq-uzaqlaşmaq, dillənmək-sözləşmək, qarşılaşmaq-üzləşmək.

- Iş (-iş, -uş, -üş), -aş (-əş) şəkilçilərinin iştirakı ilə: *alışmaq- öyrəşmək, açılışmaq-isnişmək, qapışmaq- boğuşmaq, qımıldaşmaq- tərpəşmək, qırışmaq-büzüşmək, sataşmaq-öcəşmək, domuşmaq- büzüşmək.*

- A (-ə), -la (-lə), -ıt (-it, -ut, -üt) şəkilçilərinin iştirakı ilə: *gövşəmək-çeynəmək, gözəmək-çitəmək; basmarlamaq- süpürləmək, qurdalamaq- eşələmək, acıtmaq- turşutmaq.*

Müxtəlif şəkilçilərin iştirakı ilə formalaşan sinonimlər. Müxtəlif şəkilçilərin iştirakı ilə düzələn sinonim cərgələrdən biri özünün mənasına və məzmununa görə aparıcı olur, digəri müəyyən dərəcədə məcazlaşmış səciyyə daşıyır. Bu mənada ki, aparıcı tərkib ikinci tərkibi öz məna mühitinə uyğunlaşdırır. Belə sinonim cərgələrdən, bir qayda olaraq şifahi danışıqda və bədii mətnlərdə emosionallıq- obrazlılıq məqsədi ilə istifadə edilir. Azərbaycan dilinin sinonim potensialının zənginləşməsində özünəməxsus rolu və əhəmiyyəti olan bu tipli sinonimlərə dair aşağıdakı nümunələr misal göstərilə bilər: *bulamaq- batırmaq, bitirmək- yetişdirmək, artmaq- böyümək, böyütmək- şişirtmək, asılmaq- sallanmaq, açılmaq- aralanmaq, örtmək- basdırmaq, solğunlaşmaq- bürüşmək, yetişmək-toxtamaq, gülümsəmək- qımışmaq, qoşulmaq- qarışmaq, təmizləmək- daratmaq, gizlətmək- dandırmaq, azdırmaq- itirmək*. Göstərilən nümunələrdə hər bir sinonim cərgənin birinci tərkib hissəsi ikinci sıradakı sözü özünün məna mühitinə uyğunlaşdırır və bununla da sinonim vəhdət yaradılmasını təmin edir. Məsələn, bulamaq sözünün bula tərkib hissəsi *qırışdırmaq, dolaşdırmaq*, həmçinin, *çirkləndirmək* mənasında işlənir. Batırmaq sözü isə batmaqla, çökəkliklə, iflasa uğramaqla bağlı məna bildirir. Sinonim cərgədə isə *bulamaq* sözünün *çirkləndirmək* mənasına uyğun olaraq *batırmaq* sözü də sinonimləşir. Bunun kimi bitirmək-yetişdirmək cərgəsində bitirmək sözü başa çatdırmaq, sona yetirmək, tamamlamaq mənalarını özündə ümumiləşdirir. Sinonim cərgədə isə *bitirmək* sözü *qulluq etmək, bitimini yetişdirmək* mənasında işlənmişdir. Odur ki, bu söz cərgənin ikinci tərkib hissəsi olan və *çatdırmaq, hazırlamaq,* müəyyən həddə gətirmək mənalarını bildirən yetişdirmək sözünü həmçinin *böyütmək, qulluq etmək* çalarlığı üzrə ümumi məna mühitinə uyğunlaşdırır. *Yetişmiş-bişmiş* cərgəsində də yetişmək tərkibi *püxtələşmiş, hazırlanmış* mənaları üzrə bişmiş sözünü təcrübə qazanıb bərkimiş mənasına uyğunlaşdırır. *Artmaq- böyümək* cərgəsində artmaq sözü özünün çoxalmaq mənası üzrə boyatmaq mənasındakı böyümək sözünü zəmin mənaya uyğunlaşdırır. *Böyütmək- şişirtmək* tərkibində isə *böyütmək* sözü *şişirtmək* sözünü *həddən aşırmaq*, mənasına uyğunlaşdırır. *Asılmaq-sallanmaq* tərkibində asılmaq sözü *sallanmaq* sözünü, *açılmaq- aralanmaq* tərkibində açılmaq sözü aralanmaq sözünü, *örtmək-basdırmaq* tərkibində *örtmək* sözü *basdırmaq* sözünü, *solğunlaşmaq- bürükmək* tərkibində *solğunlaşmaq* sözü *bürüşmək* sözünü, *yetişmək- toxtamaq* tərkibində *yetişmək* sözü *toxtamaq* sözünü, *gülümsəmək-qımışmaq* tərkibində *gülümsəmək* sözü

qımışmaq sözünü, *qoşulmaq-qarışmaq* tərkibində *qoşulmaq* sözü *qarışmaq* sözünü, *təmizləmək- daratmaq* tərkibində təmizləmək sözü *daratmaq* sözünü, *gizlətmək – dandırmaq* tərkibində gizlətmək sözü daratmaq sözünü, *azdırmaq –itirmək* tərkibində azdırmaq sözü itirmək sözünü özünü məna mühitinə uyğunlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Yusifov M. Türkologiyaya giriş. Bakı, Nurlan, 2000, 430 s.
2. Джабраилова В. С. Глагольная синонимия в кумыкском языке. (В сопоставлении с английским). Автореф. Дисс. Канд. Филол. Наук. Махачкала, 2004, 26 с.
3. Древнетюркский словарь. Ленинград. Наука, 1969, 676 с.

Nasibova Gulnara Shamaddin gizi

SYNONYMS WITH CLOSE ROOTS AND DIFFERENT ROOTS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

SUMMARY

Close-rooted synonyms are corrective synonyms in which the root structure is closely related to each other. This part of the synonyms consists of units that reflect the evolutionary process of the synonymous potential of the mother tongue. The formation of corrective synonyms on the basis of native language words is of special importance in terms of ensuring the accurate, clear and realistic expression of the set of concepts reflected in this language by national thinking in accordance with real life events. The richness of the internal development perspectives of the language is synonymous with words with different root meanings, exceeding the limits of the same and close-rooted words in the expression of these concepts. This creates conditions for the revival of the evolution of synonyms by providing new and limited concepts in the language. Synonyms of different roots can be summarized in two main classifications according to their structural-semantic qualities: synonyms formed by same suffix or suffix similarity. The article examines and classifies close-rooted synonyms formed from nouns and verbs, as well as different-rooted synonyms formed by suffixes. - sız, -ma, - lan, - lı, - laş, - ıq, - ış, - a, etc.

СИНОНИМЫ С БЛИЗКИМИ И РАЗНЫМИ КОРНЯМИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Насибова Гульнара Шамеддин кызы

Ключевые слова: азербайджанский язык, слова с одинаковым корнем, слова с разным корнем, производное, синонимичная линия.

РЕЗЮМЕ

Корневые синонимы - это корректирующие синонимы, в которых корневая структура тесно связана друг с другом. Эта часть синонимов состоит из единиц, отражающих эволюционный процесс синонимического потенциала родного языка. Формирование корректирующих синонимов на основе слов родного языка имеет особое значение с точки зрения обеспечения точного, ясного и реалистичного выражения национальным мышлением совокупности концептов, отраженных в этом языке, в соответствии с событиями реальной жизни. Богатство перспектив внутреннего развития языка является синонимом слов с разными корневыми значениями, выходящими за пределы одних и тех же и глубоко укоренившихся слов в выражении этих понятий. Это создает условия для возрождения эволюции синонимов за счет предоставления новых и ограниченных концепций в языке. Синонимы разных корней можно объединить в две основные классификации в соответствии с их структурно-семантическими качествами: синонимы, образованные одним и тем же суффиксом или суффиксным сходством. В статье исследуются и классифицируются однокорневые синонимы, образованные от существительных и глаголов, а также синонимы с разным корнем, образованные суффиксами - sız, -ma, - lan, - lı, - laş, - ıq, - ış, - a и др.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: ***filologiya elmləri doktoru, professor Mübariz Yusifov***
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNAY MƏMMƏDOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
Heydər Əliyev, 187,

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ QRAMMATİKLİYİN DERİVATİVLİYİN VƏ SİNKRETİN İFADƏSİ

XÜLASƏ

İlkin informasiya prosesində qrammatik və derivativ sinkretiklik bütün dillər üçün universal səciyyə daşıdığı kimi ingilis dilində də bunun özünəməxsus nümunələri formalaşmışdır.

İlkin informasiya prosesində daxili dəyişmələr yolu ilə qrammatik və derivativ variantın izlərini isim- feil və isim- sifət korrelyasiyası üzrə müşahidə etmək olur.

Məqalədə aparılan təhlillərdən göründüyü kimi infikslər və interfikslər dillərdə şəkilçiləşməyə meyilliliyin baş verdiyi dövrün məhsulu kimi formalaşmışdır. İnformasiya aktivliyi dildə qrammatik və derivativ vasitələrin yaranmasına tələbat yaratdığı üçün sözün əvvəlində və sonunda, o cümlədən, daxilində uyğun elementlərin işlədilməsi lüzumu baş qaldırmışdır. Başlanğıcdakı elementlər prefiks, sonuncu elementlər isə postfiks şəklində formalaşdığı kimi daxili elementlər infikslərdən və interfikslərdən ibarət olmuşdur. Dillərarası universallığın mövcud olduğu şəraitdə həmin tipli elementlər analitik-flektiv dillərdəki kimi aqlütinativ dillərdə də yaranmışdır. Analitik-flektiv dillərdə sonşəkilçilər silsilə xarakterli olmadığından sonrakı mərhələdə həmin dillərdə infikslər və interfikslər inkişaf etməyə başlamış, aqlütinativ dillərdə isə həmin proses məhdudlaşmışdır. Bununla belə, aqlütinativ dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində həmin elementlərin izləri öz izlərini mühafizə etməkdədir.

Açar sözlər: korrelyasiya, kökdaxili derivativlik, monosillabik kök, imitativ ənənələri

İlkin informasiya prosesində qrammatik və derivativ sinkretiklik bütün dillər üçün universal səciyyə daşıdığı kimi ingilis dilində də bunun özünəməxsus nümunələri formalaşmışdır.

İlkin mərhələdə qrammatik anlayışların hansı çərçivədə formalaşdığını əlbəttə ki, təyin etmək mümkünsüz bir işdir. Çünki həmin mərhələdə qrammatik anlayışların ifadə vasitələrinin özü mövcud olmamışdır. Lakin sözlərin kök modelində əşyalığa, əlamət-keyfiyyətə və hərəkətə görə baş verən fərqlənmələrin özü əslində qrammatikliyin və derivativliyin eyni model əsasındakı fərqləndiriciliyin nümunəsi kimi formalaşmışdır. Sinkretikliyin əşya-hərəkət qarşılığı üzrə baş verməsində kök

modelinin daxili elementinin dəyişməsi formayaratmanın aparıcı modelinə çevrilmişdir.

İlkin informasiya prosesində daxili dəyişmələr yolu ilə qrammatik və derivativ variantın izlərini aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə etmək olar:

***İsim-feil korrelyasiyası üzrə*:** İsim- feil korrelyasiyası üzrə formalaşmış sözlərə dair aşağıdakı kimi nümunələr səciyyəvi hesab edilə bilər: *qat* (revolver, öldürücü silah, öldürücülük üçün istifadə edilən silah növü) – *qnt* (dağıtmaq, məhv etmək, viran etmək, xaraba qoymaq, boş qoymaq). Bu nümunələrdə monosillabik kök daxilində baş verən *a-i* dəyişməsi ilə əşya və hərəkətə görə fərqləndirici məna ifadə edilsə də onların arasında ümumi bir anlayış yaxınlığı vardır. Bu da silah və onun işlədilmə hədəfi barədəki məna mühiti daxilində özünü təzahür etdirir. İsim-feil korrelyasiyası üzrə formalaşaraq əşya və hərəkətə dair daxili oxşar anlayışla səciyyələnən digər nümunələr də mövcuddur. Hesab etmək olar ki, belə nümunələrdə eyni kök üzrə formalaşmış ilkin omonimliyin oxşar bir variantı müşahidə edilir. Fərq ondadır ki, omonimlikdə qrammatiklik və derivativlik tonallıqla ifadə olunduğu halda bu tipli sözlərdə daxili sait dəyişməsi aparıcı rol oynayır. Bu da analitik-flektiv dillərə məxsus qrammatiklik və derivativlik prosesinin bir nümunəsindən ibarət olan qayda kimi təsəvvür edilə bilər. İngilis dilində bu qayda üzrə formalaşaraq isim-feil korrelyasiya yaradan digər dil faktlarına dair aşağıdakı nümunələri də misal göstərmək olar: *clop* (dırnaq taqqıltısı), *clap* (alqış, alqışlamaq, şapalaq vurmaq, əl çalmaq, alqışlamaq); *grip* (damcı səsi), *drop* (damcı düşməsi, aşağı düşmə, enmə, axıtmaq, damcı-damcı tökülmək, düşürmək, aşağı endirmək); *shew* (saqız, çeynənilmək üçün istifadə edilən məlumat), *show* (yemək, çeynəmək, cinkildəmək). Bu nümunələrdə clop sözü ilə clap sözü arasındakı fərq *a-o* səsi keçidində müşahidə edilən məna oxşarlığı isə isim kimi dırnaq taqqıltısı anlayışı ilə feil kimi *alqışlamaq, əlçalmaq, qapalaq vurmaq* hərəkətinin ifadəsində özünü göstərir. *Drip- drop* variantları arasındakı fərq *i-o* səs dəyişməsində müşahidə edilir. Həmçinin, bu sözlər ümumi damcıya aid xarakter əlamətləri özündə birləşdirməklə əşyaya və onun hərəkətinə aid məna çalarlığı üzrə fərq yaradır. Bunun kimi *shev* sözü ilə *shov* sözü arasındakı daxili struktur fərq *e-o* sait dəyişməsində müşahidə edilir. Məna yaxınlığı isə çeynənilən məlumata aid ümumi anlayışda ifadə olunur. Bununla birlikdə çeynənilmə məlumatının adı ismə aid olduğu halda çeynənilmək hərəkəti feilə aiddir.

Daxili sait dəyişməsi ilə formalaşmış sözlərin müəyyən qismində bunlardan fərqli olaraq isim və feilə aid variantların arasında məna ümumiliyinin baş verməsi müşahidə edilmir. Hesab etmək olar ki, belə dəyişmələr bir kökdən daxili dəyişmə yolu ilə söz formalaşmasının sonrakı prosesini özündə təcəssüm etdirir. Bunlara dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *clay* (gil, cism, giltorpaq) – *cloy* (doydkrmaq, ürəyini vurmaq, çiyrəndirmək). Bu sözlərdə struktur fərq *a-o* saitlərinin dəyişməsindən ibarətdir. Eyni zamanda *clay* sözü gil, giltorpaq, cism mənası bildirməklə ismə aid məna xüsusiyyətinə malik olduğu kimi *clay* sözü doydurmaq, ürəyini vurmaq, doyumculluqdan bezikmək mənası üzrə hərəkətə aid məna bildirir

və feillik xüsusiyyəti daşıyır. Bunların arasında yalnız *a-o* fərqi olmasına baxmayaraq ümumi məna anlayışı bildirmirlər. Bunun kimi *cav- cov* kökləri də *a-o* daxili sait dəyişməsi üzrə bir birindən fərqlənir. *Cov* sözü isim kimi dəyirmi və möhkəm olan bir əşya, *cav* sözü isə taksi ilə gəzmək anlayışı bildirməklə feilə aid məna bildirir. Onların arasında isə yalnız sait fərqi olmasına baxmayaraq yaxınlaşdırıcı məna xüsusiyyəti müşahidə edilmir. Eyni xüsusiyyət bir birindən *a-o* samitlərinin dəyişməsi ilə formalaşan *cap- cop* sözlərində də müşahidə edilir. *Cap* tərkibi isim kimi daha çox papaq mənası bildirdiyi halda *cop* sözü feil kimi tutmaq, əldə etmək, öhdəsindən gəlmək mənasını bildirir.

İsim- sifət korrelyasiyası üzrə. Sözlərdə kökdaxili sait dəyişməsi qrammatikliyin və derivativliyin ilkin əlamətlərinin təcəssümü kimi isim və sifətə aid vahidlərin fomralaşmasında da müşahidə edilir. Kökdaxili sait dəyişməsi yolu ilə həm ad-feil və həm də ad-ad nitq hissələri üzrə baş verən qrammatik-derivativ fərqlənmələr analitik-flektiv dillərdə daxili sözyaratma qaydalarının həmin dillərə məxsus aparıcı xüsusiyyətlərindən birini nümayiş etdirir. Dildə bu tipli sözlərin formalaşması da əslində ilkin omonimlik əlamətinin təzahür formalarından biri kimi özünü göstərir. Bunlara aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *bud* (qönçə, tumurcuq, zoğ), *bad* (pis, xəstə, pislik, yaramazlıq), *bed* (çarpayı, yataq), *drank* (açki) – *drunk* (içmiş, sərxoş, kefli, məst olmuş, içki düşkünü olmuş).

Göstərilən nümunələrdən *bud- bad- bed* sözləri bir-birindən *i- a- e* saitlərindən daxili dəyişmə yolu ilə fərqlənir. *Bud* sözü *qönçə, zoğ* mənasında isimlik anlayışı bildirdiyi kimi *bed* sözü də çarpayı mənası bildirməklə isimlik xüsusiyyəti daşıyır. *Bad* sözü isə bunlardan fərqli olaraq sifət kimi formalaşmışdır. Həmçinin, *drank* sözü isim kimi *içki* mənası bildirdiyi halda həmin sözdən *a-i* dəyişməsi ilə fərqlənən *drunk* sözü *içmiş, sərxoş, kefli, məst olmuş, içki düşkünü olmaq* mənasında sifət kimi formalaşmışdır.

İngilis dili analitik-flektiv quruluşlu olduğu üçün təkhecalı sözlərdəki kimi həcmi genişlənmiş sözlərdə də daxili sait dəyişməsi ilə bir-birindən fərqlənən yeni dil vahidləri formalaşmışdır. Bunların içərisində həm eyni nitq hissələrinə, həm də ayrı-ayrı nitq hissələrinə dair nümunələr vardır. Bunlara aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

İsim- sifət korrelyasiyası üzrə. *Course* (kurs, istiqamət) – *coarse* (kobud, qaba). Bu sözlərin hər ikisi tərkibində iştirak edən saitlərə görə ikihecalıdır. Bunların arasındakı fərq ikinci hecaya düşən *a-i* saitlərinin dəyişməsindən ibarətdir. Dəyişmə üzrə *coarse* sözü sifət kimi, *course* sözü isim kimi formalaşmışdır. *Deer* (maral)- *dear* (əziz, sevimli, bahalı) sözləri də quruluşca ikihecalıdır. Sözlərin tərkibindəki ikinci sait səslərin (e-a) dəyişməsi ilə ismə aid maral mənasındakı *deer* və sifət mənasındakı *dear* sözü formalaşmışdır.

***İsim- feil korrelyasiyası üzrə*:** *Freeze* (don vurmaq, dondurmaq), - *frieze* (divar bəzəyi; yun parça); *rein* (dayandırmaq, əyləmək), *rain* (yağış). Bu nümunələrdə *freeze* və *frieze* sözləri birinci hecaya düşən *e-i* saitlərinin dəyişməsi

üzrə fərqlənir. *Freize* sözü daxili sait dəyişməsinə görə feil kimi, *frieze* sözü isə isim kimi formalaşmışdır. Sözlərin hətta üç hecalı quruluşa malik olması ilkin daxili sözyaratma üsulunun ingilis dilindəki ənənəvi davamının intensiv olduğunu göstərir. *Rein-rain* sözləri birinci hecadakı *e-a* saitləri ilə fərqlənərək *dayandırmaq, əyləmək* mənası kimi feil və *yağış* mənalı isim bildirən isim kimi formalaşmışdır.

Kökdaxili dəyişmələrdə derivativliyin ifadəsi. *İsim- isim korrelyasiyası üzrə.* İsim- isim korrelyasiyası əslində eyni nitq hissəsi olmaq üzrə müqayisəli qarşıdurma yaratmır və sırf derivativ xarakter daşıyır. Bununla belə eyni sözün daxilində sait dəyişməsi üzrə formalaşan sözlərdə korrelyasiya ancaq saitlərin fərqlənməsinə əsaslanır. Yəni eyni fonomorfoloji tərkibdən bir-biri ilə mənaca fərqlənən ayrı-ayrı sözlər formalaşır. Əslində bu tipli sözlərin formalaşmasını da ilkin omonimləşmə prosesinin ənənəvi izləri kimi təsəvvür etmək mümkündür. İsim-isim korrelyasiyası üzrə formalaşan sözlərə nümunə kimi aşağıdakı dil vahidlərini misal göstərmək olar:

Food (yemək, ərzaq, qida, yem) – *feed* (qida, yem, azuqə, qidalandırma vasitəsi); *fele* (tüklü örtük, dağ, təpə)- *full* (tam, dolu, doluluq, toxluq); *damp* (nəmişlik, rütubət, duman)- *dump* (zibil yığını); *champ* (marçıltı), *chump* (kötük, müqəvva, sonluq); *claw* (caynaq, məngənə, qısqac, sıxac); *clew* (yumaq, kələf, sarıq, bərk bağlanmış əşya); *clack* (cəfəngiyat, boş söhbət, zınqrov); *clock* (saat, sayqac), *crap* (cəfəngiyat, uydurma)- *crop* (məhsul, bar, səpin); *curd* (kəsmik, süd çüründüsü); *cord* (kəndir, bağ); *bog* (bataqlıq, çeyillik) – *bug* (həşərat, virus, mikrob); *check* (maneə, çat, damqa) – *chock* (dayaq, dəstək) və s.

Nümunələrdə göstərilən *food - feed* sözləri bir-birindən *o-e* saitləri ilə fərqlənir. *Feed* sözü *yemək*, *ərzaq, qida, yem* mənasında isim mənasında işləndiyi kimi *feed* sözü *qida, yem, azuqə, qidalanma vasitəsi* adı bildirmək mənasında isim kimi formalaşmışdır. *Fell* sözü *tüklü örtük, dağ, təpə* mənasında, *full* sözü isə *dolu, tam, dopdolu, toxluq mənasında* müstəqil olaraq isimlik bildirir, hərçənd bunların arasında *e-i* fərqi müşahidə edilir. *Crop-crop* sözləri bir-birindən *o–a* saitlərinin dəyişməsi ilə fərqlənir. Eyni zamanda müstəqil isim kimi *crap* sözü *cəfəngiyat, uydurma* mənası bildirməklə *məhsul, bar, əkin*, *səpin* mənalı *crop* sözündən fərqlənir. *Curd-cord* sözləri isə *i-o* səslərinin dəyişməsi üzrə bir-birindən fərqlənir. Hər ikisi isim kimi formalaşmış bu sözlər özlərinin xüsusiləşmiş mənaları ilə (curd- kəsmik, süd çürümüşü); *cord* (kəndir, bağ) bir-birindən fərqlənir. *Bog* (bataqlıq, çeyillik), *bud* (həşərat, virus, mikrob) sözləri isə bir-birindən *o-i* saitlərinin dəyişməsi ilə struktur cəhətdən fərqlənir. Həmçinin isim kimi formalaşmış bu sözlər müstəqil mənalılıq üzrə də bir-birindən fərqlənir. *Check-chock* sözləri isə bir-birindən struktur tərkibə görə *e-o* saitlərinin dəyişməsi üzrə fərqlənir. Lakin ümumilikdə isim kimi formalaşmış bu sözlərin özü də mənalarına görə bir-birindən fərqli anlayış bildirir. *Check* sözü *maneə, çat*, *damqa* mənası bildirdiyi halda *chock* sözü *dayaq, dəstək* mənası daşıyır.

İsim-isim korrelyasiyası üzrə formalaşan və sırf derivativ xarakter daşıyan sözlərin tərkibində də saitlərin iştirakına görə həcmi genişlənmiş nümunələr

mövcuddur. Bunlara dair aşağıdakıları misal göstərmək olar: *peace* (sülh), *piece* (hissə, pay), *peak* (pik, zirvə), *peen* (gizlin baxış).

Feil- feil korrelyasiyası üzrə. İsim-isim korrelyasiyasında olduğu kimi feil-feil korrelyasiyasında da nitq hissəsi eyni olduğu üçün daxili dəyişmə xalis derivasiya prosesinin baş verməsini şərtləndirir. Bunlara nümunə olaraq aşağıdakı sözləri misal göstərmək olar: *foll* (düşmə, tökülmə, yıxılma, uçurumlu, tökülmək, endirmək)- *fill* (yerinə yetirmək, doldurmaq, dolmaq, təchiz etmək, doydurmaq); *zap* (toqquşma, çeviklik, canlılıq, canlanma), *zip* (diribaş olmaq, zirək olmaq, çeviklik, sürətlə getmək), *defuse* (sakitləşdirmək, yararsızlaşdırmaq), *diffuse* (yaymaq, yayılmaq); *pres cribe* (dərman yazmaq), *proscribe* (qanundan xaric elan etmək).
Numunlərdə göstərilən *foll-fill* sözləri *a-i* saitlərinə görə fərqlənir və onların hər biri müstəqil məna bildirir. *Zap-zip* sözləri də bunun kimi *a-i* saitlərinə görə fərqlənir və müəyyən dərəcədə yaxın çalarlığa malik olan müstəqil mənalılıqla səciyyələnir. *Defuse-diffuse, presibe-prosibe* sözləri üç sait tərkibli olmasına baxmayaraq daxili sait dəyişmə yolu ilə söz törəməsi prinsipinə uyğun ənənənin davametdiricisi kimi formalaşmışdır.

Kökdaxili dəyişmələrdə qrammatikliyin ifadəsi. İngilis dilində kökdaxili dəyişmələrin baş verməsi prosesində qrammatikliyin ifadəsi də ilkin əlamətlərdən biri hesab edilir. Qrammatikliyin bu yolla ifadəsində sait dəyişməsi üsulu mühüm rol oynadığına baxmayaraq ingilis dilində bu üsul çox da inkişaf etməmişdir. Odur ki, ingilis dilində infiklər barədə bəhs edilərkən onun bu dildə zəif olduğunu qeyd edən müəlliflər haqlıdırlar.
A.A.Reformatski daxili fonetik dəyişmə yolu ilə qrammatik məna ifadəsini analitik-flektiv dillərin səciyyəvi əlaməti olduğunu göstərərək həmin dillərə aid nümunələri müqayisəli şəkildə təhlil edir. İngilis dilindəki müvafiq sözlərə aid isə müvafiq nümunələri misal göstərərək onların qrammatik xüsusiyyətlərini aşağıdakı cədvəldə göstərildiyi kimi səciyyələndirir:

forma	nümunələr	keçidlər	tərcümə
infinitiv (məsdər)	sing [siŋ] drink [drıŋk]	İ	oxumaq içmək (içki)
keçmiş zaman	song [seeŋ] drink [draŋk]	Ae	oxudum içdim
feili sifətin məchul növü	sung [saŋ] drunk [draŋk]	Ŋ	oxunmuş içilmiş
feildən düzələn isim	Song [soŋ]	Ŋ	mahnı

[6, s.536; s.151]. İngilis dilində daxili səsdəyişmə yolu ilə qrammatik mənaların ifadəsi ilkin prosesə xas olan bir əlamət kimi sonrakı mərhələlərdə inkişaf etmədiyindən dilçi mütəxəssislər arasında da bununla bağlı müəyyən fikir ayrılıqları mövcuddur. Bu sahənin araşdırılması ilə məşğul olan Dina Nurmanovna Bilalova (Ufa Dövlət Neft Texniki Universiteti) yazır ki, ingilis dilinə məxsus infiksasiya

hadisəsi bir çox türk dilləri üçün səciyyəvi deyildir. A.İ.Smirnitski yazır ki, infiksləşmə hələ qədim dövrdən ingilis dili üçün səciyyəvi olmamışdır. Bununla yanaşı A.İ.Smirnitski ingilis dilində infiksləşməyə dair *stand* (durmaq, dayanmaq) feilini nümunə gətirərək onun keçmiş zaman bildirən *stood* variantının infiksləşməyə aidiyyətini müəyyən şübhə ilə qəbul edir [8, s.440; s.12].

Məqalə müəllifi həmçinin göstərir ki, ingilis dilində infiks məsələsi ilə məşğul olan müəlliflərdən biri kimi A.A.Rivlina həmin dildə infiklərin nəinki təkcə qrammatikliyin, həm də derivativliyin mövcudluğunu istisna etmir. Məsələn, A.A.Rivlina ingilis dilində infiksasiyanın müntəzəm olduğunu göstərərək *blood* (qan) sözündən daxili sait dəyişməsi yolu ilə düzələn *to bleed* (qanaxma), axıntı, axıb tökülmək) sözündəki daxili dəyişməni leksik infikləşmə adlandırır. Bununla da daxili sait dəyişməsinin həm də derivativ xarakterli olduğunu təqdir edir. Eyni zamanda, A.A.Rivlina infiksasiyanın qrammatik məna bildirmək xüsusiyyətindən bəhs edərək onlara dair *foot* (ayaq) –*feet* (ayaqlar), *goose* (qaz), *geese* (qazlar) kimi sözləri nümunə gətirir. Bununla yanaşı ingilis dilində infikləşmənin müasir dövr üçün məhsuldar xarakter daşımadığını göstərir [7, s.25; s.17].

İngilis dilində daxili infiksləşmənin mövcudluğu barədə fikir müxtəlifliyinin olmasına baxmayaraq analitik-flektiv quruluşlu bu dilin özünün təbiətində daxili dəyişmələr yolu ilə formaca yeniləşmə ilkin proses deyildir. Bu hadisə ən qədimdən universal bir model kimi formalaşmış və onun ənənələri indi də davam etməkdədir. Məsələ bundadır ki, ingilis dilində əsas etibarı ilə qrammatikliyə xidmət edən daxili dəyişmələrin özü də sadəcə formal dəyişikliklə məhdudlaşmır. Burada qrammatikliklə yanaşı eyni zamanda derivativliyə meyillilik əlaməti də özünü hiss etdirir.

Derivativ xarakterli elementlər. İlkin informasiya prosesində yeni anlayışların ifadəsi üçün söz-şəkilçi modeli formalaşmadığından həmin funksiyanın yerinə yetirilməsində ifadə vasitələri mövcud sözlərin öz daxilindən törəməyə başlamışdır. Burada da kökdaxili elementlərin dəyişməsi başlıca üsul kimi funksionallaşmışdır. Həmin üsulla söz daxilindən sözyaratma prosesində hər bir yeni formalaşan söz özündə əvvəlki sözün semantik mühitini əks etdirmişdir. Beləliklə bir kökdən törənən digər sözlərdə bütün təbiət hadisələrində olduğu kimi əvvəlkinin nişanələri təcəssüm etmişdir. Buna görə də eyni kökdən törəyən bütün sözlərdə əvvəlki mənanın saxlanması genetik və tipoloji bir qanunauyğunluğa çevrilmişdir. Bu qanunauyğunluq çərçivəsinə sığmayan elementlərin bəziləri zahirən oxşar olsa da semantik yaxınlığa malik olmadığına görə eyni kökdən sayılmır.

Azərbaycan dilində ilkin sözyaratmanın izi kimi saxlanılan və həmin modelə uyğun ənənənin davamına çevrilmiş müəyyən dil vahidləri mövcuddur. Onlar ilkinliyə və ənənəviliyə görə özünəməxsus əlamətlərlə səciyyələnirlər. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Kökdaxili sait elementlərin infiksal xarakterli derivativliyi əsasında formalaşanlar. Kökdaxili sait elementlərinin infiksal xarakter daşıması həmin

elementlərin özünü derivativ vasitəyə çevrilir. Bu üsulla sözyaratmada sait keçidlərinin rolu aparıcı olduğu üçün daxili törəmənin bu qaydası fonetik söz yaradıcılığı kimi təqdim olunur [4, s.324; s.220-232; 5, s.184; s.116-117]. İlkin sözyaratma prosesi kökdaxili model üzrə baş verdiyi üçün bu üsul bütün dillər üçün universal xarakterli olduğuna baxmayaraq şəkilçiləşmə dövründə köklərin sabitliyi pozulmuşdur. Ona görə də bir çox hallarda köklərin ilkin strukturunu bərpa etməkdə etimoloji təhlildən istifadə olunur. Köklərin dəyişməsi xüsusilə aqlütinativ dillərdə də intensiv baş vermişdir. Çünki ilkin strukturlu köklərin bir qismi ona şəkilçi əlavə edilməsi ilə özünün məna müstəqilliyini itirmişdir. Həmin tipli köklərin ilkin mənasını da ancaq onların sonşəkilçili variantları üzrə müəyyən etmək olur. İnfiks səciyyəli dəyişmələr üzrə formalaşmış monosillabik tərkibli köklərdə bu xüsusiyyət özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Bununla yanaşı demək olar ki, bütün kökdaxili dəyişmələr yolu ilə törəmiş monosillabik köklərdə məna müstəqilliyi yox olmuşdur. Onların bəzilərində ilkin semantik mühit saxlanılır, müəyyən qismində isə məna mühafizəsi müşahidə edilmir. O nümunələrdə semantik mühit mühafizə olunur ki, onlar dildə işləklik üzrə intensiv xarakterə malik olmuşlar. İntensiv olmayan sözlər isə ya arxaikləşib sıradan çıxır və ya ilkin anlayışı müstəqil şəkildə ifadə edə bilmir, özlərinə aid olan mənaları sonşəkilçili derivativ vasitələr daxilində təcəssüm etdirirlər. Sözlərin bəziləri isə ilkin anlayışı qismən saxlayır və onlar müvafiq derivativ variantlarda özlərinə aid olan mənaları daha konkret şəkildə ifadə edirlər. Məsələn, *köp-küp* sözlərində ilkin anlayış həcm bildirmək mənasında mühafizə olunur. *Köp* monosillabık əsasında formalaşmış *köpük, köpəşik, köpdürmək* sözlərində *köp* sözünün həcm anlayışı xüsusilə özünü qabarıq şəkildə göstərir. Eyni zamanda *küp* sözündə həcm anlayışı müstəqil şəkildə mühafizə olunur. Fərq ondadır ki, *köp* sözündə həcmin genişliyi, *küp* sözündə isə bir qədər məhdudluğu ifadə olunur. *Küp* sözünün *küpə* derivativ variantında da həcm anlayışı bildirilir.

Azərbaycan dilində bu tipli monosillabik kök morfemlər mövcud olsa da onların ənənəsi müstəqil mənalı köklər hüdudunda davam etməmişdir.

Kökdaxili derivatların imitativ ənənələri. Kökdaxili derivatlar dilin diaxronik səviyyəsində mühafizə olunmaqla öz izlərini müvafiq elementlərdə saxladığı kimi ənənələrini də müəyyən imitativlər çərçivəsində davam etdirir.

Azərbaycan dilində imitativlərin hesabına bdaxili sait dəyişməsi yolu ilə yaranan köklər üzrə onların derivativ variantlarının hesabına müvafiq şəkilçilərin qoşulması ilə həm ismə və həm də feilə aid sözlər formalaşır. İmitativlərin formalaşması ənənəsi, eyni zamanda təkrarlıqla sözyaratma üsulunun bir növü kimi də nəzərə alına bilər. İslam Sadiqin bir məqaləsində təkrarlar yolu ilə sözyaratma xüsusiyyətləri maraqlı faktlar əsasında şərh olunur [3, s.384; s.327-334]. Təqlidi yolla sözyaratma üsulları barədə ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində də ətraflı bəhs edilir [9;14, s.28; 1, s.22].

Azərbaycan dilində informasiya intensivliyi artdıqca, aktivləşdikcə həm qrammatik, həm də derivativ infiks və interfikslərin funksionallıq mühiti genişlənməkdə davam edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayeva F.B. İngilis və Azərbaycan dillərində səstəqlidi sözlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Nam.diss.avtoref., Bakı, 2009, 22 s.
2. Əmirbəyov İ.A. Azərbaycan və fransız dillərində səstəqlidi sözlər. (Müqayisəli-tipoloji tədqiqat təcrübəsi) nam.diss.avtoref. Bakı, 2000, 28 s.
3. Rzayev F. Söz. Bakı, Maarif, 2012, 245 s.
4. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 324 s.
5. Yusifov M. Linqvistik tipologiya. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 184 s.
6. Реформатский А.А. Введение в языковедение. Аспент Пресс, Москва, 1996, 536 с.
7. Ривлина А.А. Теоретическая грамматика английского языка: учебно-методическое пособие для студентов вузов. Благовещенск, Изд. БГПУ, 2009, 25 с.
8. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. Москва, изд. Литературы на иностранных языках, 1959, 440 с.
9. Əliyeva E. Azərbaycan və ingilis tapmacalarında səstəqlidi sözlər haqqında. www. bac az/categories.Medeniyyet/subcate-gories.Medeniyyet parent/product 934515819.

Gunay Mammadova

SYNCRETIC EXPRESSION OF GRAMMAR AND DERIVATION IN AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES

Keywords: correlation, intra-root derivative, monosyllabic root, imitative traditions

SUMMARY

In the process of primary information, grammatical and derivative syncretism is universal for all languages, and English has its own examples.

Traces of grammatical and derivative variants can be observed on noun-verb and noun-adjective correlation through internal changes in the initial information process.

As can be seen from the analysis in the article, infixes and interfixes were formed as a product of the period when the tendency to form in languages took place. As information activity requires the emergence of grammatical and derivative means in the language, there is a need to use appropriate elements at the beginning and end of the word, as well as inside. The internal elements consisted of infixes and interfixes, just as the initial elements were formed in the form of prefixes and the last elements in the form of postfixes. In the context of interlingual universality, such elements have emerged in agglutinative languages as well as in analytic-inflectional languages. In analytic-inflected languages, infixes and interfixes began to develop in those languages at a later stage because the suffixes were not serial, and in

agglutinative languages, this process was limited. However, as one of the agglutinative languages, the traces of these elements in the Azerbaijani language preserve their traces.

Гюнай Мамедова

СИНКРЕТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ГРАММАТИКИ И ДЕРИВАЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Ключевые слова: корреляция, внутрикорневое производное, односложный корень, подражательные традиции.

РЕЗЮМЕ

В процессе первичной информации грамматический и производный синкретизм универсален для всех языков, и в английском есть свои примеры.

Следы грамматических и производных вариантов можно наблюдать в соотношении существительное-глагол и существительное-прилагательное через внутренние изменения в исходном информационном процессе.

Как видно из анализа в статье, инфиксы и интерфиксы сформировались как продукт того периода, когда имела место тенденция к формированию в языках. Поскольку информационная деятельность требует появления в языке грамматических и производных средств, возникает необходимость использования соответствующих элементов в начале и конце слова, а также внутри. Внутренние элементы состояли из инфиксов и интерфиксов, так же как начальные элементы образовывались в виде префиксов, а конечные элементы - в виде постфиксов. При наличии межъязыковой универсальности такие элементы появились в агглютинативных языках, а также в аналитико-флективных языках. В аналитически изменяемых языках инфиксы и интерфиксы начали развиваться в этих языках на более позднем этапе, потому что суффиксы не были последовательными, а в агглютинативных языках этот процесс был ограничен. Однако, как один из агглютинативных языков, следы этих элементов в азербайджанском языке сохраняют свои следы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: ***filologiya elmləri doktoru, professor Mübariz Yusifov***
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KÖNÜL HƏBIB QIZI MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti, baş müəllim
Zahid Xəlilov küç, 31
konul.memmedova-bdu@mail.ru

DESKRİPTİV DİLÇİLİKDƏ LİNQVİSTİK MODELLƏR

Xülasə

Amerikalı deskriptiv dilçi Z.Hərris dilçilikdə model terminini işlətdikdən sonra, digər deskriptiv dilçilər Ç.Hokket, N.Xomsk onu qrammatikada geniş işləmiş, dil strukturunda cəmləşdirmişlər. Belə məlum oldu ki deskriptiv dilçilər hələ struktur dilçilikdən əvvəl modellərə maraq göstərmişlər. Amerika deskriptiv dilçiliyinin banisi F.Boas hər dilin qrammatik qaydalarını aşkar etməyə çalışmış, öz əsərlərində söyləm ünsürlərindən, affikslərdən bəhs etmişdir.

Dilçilər L.Blumfildin ideyalarından, klassik deskriptiv modeldən bəhrələnərək növbəti modelləri işləmişlər. Deskriptiv dilçilər modelləşmə sahəsində mühüm işlər görmüş, hindu dillərinin qrammatikası üçün vahid model yaratmışlar. Onlar qaydalara uyğun gəlməyən tərəfləri ixtisar etmirdilər, qeydə alıb təsvir edirdilər. Deskriptiv dilçilər təbii dillərin qrammatikasında linqvistik modellərin bir neçə tipini, tədqiqat fəaliyyətini təqlid edən modelləri uğurla işləmişlər. Linqvistik modellər yeni mənaların ilk mənalar üzərində yaranmasını, məna bildirən lüğəti ifadə etdikləri üçün hüdudsuzdur. Linqvistik modellərə daxil olan tədqiqat, analitik, sintetik, törədici modellər bir-biriləri ilə əlaqəlidirlər. Bundan əlavə kompüter dilçiliyinə daxil olan metamodellər vardır ki, onlar linqvistik dil modelləri ilə əlaqəlidirlər. Həmçinin riyazi baxımdan da modellərin hesablama və alqoritm növləri vardır. Linqvistik modellər obyektin ideallaşmasına görə hadisə sadə formada öyrənilsə də, sonra mürəkkəb vəziyyətlərə doğru hərəkət edir. Hər bir dildə yazılan, şifahi deyilən cümlələrin sonu vardır. Məlum oldu ki, hər bir modelin izahetmə qabiliyyəti vardır. Tədqiqat olunan məlumatı izah edir, proqnoz verir.

Açar sözlər: linqvistik modellər, deskriptiv dilçilik, model, klassik model, deskriptiv modellər.

"Model (ingiliscə - nümunə, model). 1. (sxem) kompleks lnqivistik vahidlərdə seqment ardıcıllıqlarının və yuxarı seqment elementlərinin ardıcıl yerləşdirilməsi, dil strukturunun xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunan və nitqdə yenidən ardıcıl hasil olan (məsələn, cümlə modeli, söz düzəltmə modeli); 2. Verilmiş dilə xas olan onun strukturunun elementlərinin (komponentlər) paradiqmatik sxemi, bu sxemin kompakt (yığcam) simvolik təsviri (onun hər hansı hissələri, elementləri), dilin əsas modelləşdirilməsində onun öyrənilməsinin bir metodu kimidir (məs; törədici model)." [2, səh 2]

Model termini bir çox elm sahələrində işləndiyi üçün onun tətbiqi də fərqlidir. Dilçilikdə isə ona müxtəlif yanaşmalar vardır. İlk dəfə dilçilikdə "model" terminini amerikalı deskriptiv dilçi Z.Hərris 1944-cü ildə işlətmişdir. Bu zaman o S.Humen və E.Səpirin metodoloji fərqini göstərmək üçün "model" sözündən istifadə etmişdir. Z.Hərris 1951-ci ildə E.Səpirin deskriptiv fikirlərini göstərmək üçün bu termini bir daha işlətmişdir. Amerika deskriptiv dilçiləri Ç.Hokket 1954-cü ildə, N.Xomsk isə 1956-cı ildə qrammatikada bu termini xüsusi olaraq işlətmiş və dilin strukturunda onu ümumiləşdirmişdir.

"Amerika struktur məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri R.Uells bu cərəyanı səciyyələndirərək yazır ki, deskriptiv dilçilik təsvir haqqında qaydalar dəstidir. Buna görə də deskriptiv dilçilikdə kəşf o hesab olunur ki, linqvistik faktları terminlərində təsvir etmək üçün ən yaxşı sxem tapasan. Başqa sözlə desək, deskriptiv dilçilik öz əsas vəzifələrini dilin bütöv və məntiqi ardıcıllıqlı modelinin yaradılmasında görür. Deskriptiv dilçilərin ön plana çəkdikləri və açıq şəkildə irəli sürdükləri modelləşdirmə problemləri Amerika struktur məktəbinin güclü cəhətlərindən biridir." [4,- səh 22]

Amerika deskriptiv dilçiliyinin banisi Frans Boasin iki cildlik (I cild-1911, II cild-1922) "Amerika hindularının dilləri üzrə rəhbərlik" əsəri bu dilləri sistemli şəkildə təsvir etmişdir. Bu onu göstərir ki, amerika dilçiliyində modelləşmə məsələsinə münasibət hələ struktur dilçilikdən əvvəl mövcud olmuşdur. F.Boas konkret model yaratmasa da, öz əsərində hər bir dilin qrammatik kateqoriyalarını üzə çıxarmağa çalışmış, affikslərin birləşməsi, söyləm ünsürlərindən bəhs etmişdir.

Ənənəvi modelləri qəbul etməyən deskriptiv dilçilər yeni qrammatik modellər axtarırdılar. Hələ XX əsrin 40-cı illərindən Z.Hərrisin modelləşmə məsələsilə bağlı məqalələri çap olunurdu.

Amerika dilçiləri üç əsas modelə istinad etmişlər. Modellər biri-birilərindən az miqdarda fərqlənmişlər. İki modellə eyni vahiddən istifadə edərək, struktur təsviri əldə etmişlər. Hətta belə deyilir ki, üçüncü model deskriptiv dilçilikdən bir az kənara çıxır. Bu modellərin vahidlər, proseslər, tərtibatlar məfhumlarından deskriptiv dilçilərdən – E.Səpir, S.Nyumen istifadə etmişlər. Lakin onlar bu modellərdən Amerika hindularının dillərində istifadə etdiklərinə görə istənilən nəticəni əldə edə bilmədilər və yeni modellər işləyirdilər. Deskriptiv dilçilər proses anlayışını kənara qoyub, dil vahidləri arasındakı fərqi, birləşmələr arasındakı fərq kimi götürdülər. Bu model Amerika dilçiliyində "klassik" deskriptiv model adlanırdı. Z.Hərrisin hazırladığı bu modeli sonralar B.Blok, Ç.Hokket, C.Treycer XX əsrin 50-ci illərinə qədər davam etdirmişlər. Dilçilər morfemin birləşmələrinin təsvirindəki cədvəldə olduğu kimi aranjirləşdirmədən istifadə etdilər. Z.Hərrisin bu modeli çox geniş və mürəkkəb idi. Deskriptiv dilçilər Z.Hərris özü də daxil olmaqla N.Xomsk, R Liz, D.Uors yeni model axtarırdılar. Yeni model sintaksis model olaraq müxtəlif növ cümlələr qurmaq üçün müəyyən edildi. Dilçilər bu modeli "törədici qrammatika" adlandırırdılar.

Amerika dilçiliyinin qrammatikasında əsas yeri klassik deskriptiv model əhatə edir. Dil təsvir edilərkən tarixi, psixoloji anlayışlar yox, təhlil metodlarından istifadə edərək təsvir tam şəkildə göstərilməlidir. Klassik deskriptiv model L. Blumfildin nəzəri ideyalarından qaynaqlanmışdır. "Klassik" model "klassikəqədərki" modeldən proses anlayışının olmaması ilə fərqlənirdi. Dilçilər dil vahidlərinin təsvirində proses məfhumunu gərəkli saymırdılar. Hətta B.Blok ingilis dilində fel haqqında olan əsərlərində də yazırdı ki, fel şəkilçiləri əvvəl proses terminində təsvir edilirdi, sadə formalardan törəmələr yaranırdı, bu da təsvirdə az əhəmiyyətli idi. Ç.Hokket iki modeli mükəmməl işləmişdir.

Dilçilər klassik deskriptiv modeldə dilə morfemlərin aranjirləşdirilməsinin təsviri kimi baxmışlar. Yəni burada qrammatik vahidlər və onların birləşməsinin təsviri verilir. Lakin dilin strukturunu təkcə kiçik vahidlərlə təsvir etmək olmaz. Deskriptiv dilçilərin qrammatik fikirləri ilə fonoloji fikirləri üst-üstə düşür. Morfemin qurluşu onun səs qurluşunun təsviri ilə əlaqəlidir. Deskriptiv dilçilər morfemlə yanaşı, submorfem, supermorfem terminlərini də dilçiliyə gətirib, klassik deskriptiv modelin aşağıdakı mərhələlərini göstərmişlər: *"1) söyləmin seqmentləşdirilməsi, yəni bəsit mənalı vahidlərin (morfların) seçilməsi; 2) onların morfemdə birləşdirilməsi; 3) morfemlərin təsnifi; 4) onların aranjirləşdirilməsinin müəyyənləşdirilməsi."* [4, səh 33].

Linqvistik modellərə xas olan xüsusiyyətləri bunlardır: 1. O hadisələr modelləşdirilir ki, onların əhəmiyyətli xüsusiyyətləri funksional, struktur olaraq məhdudlaşdırılsın və onların fiziki təbiəti ilə əlaqələnməsin. Obyektin modelinin funksional xüsusiyyətləri əsas olduğu üçün, onu həyata keçirmə də funksional olaraq oxşar qəbul edilir. Modelin davranışı, obyektin davranışı ilə gərək oxşar olsun. 2. Model həmişə obyektin ideallaşmasıdır. Müəyyən bir hadisəni sadə, ümumi cəhətlərlə öyrənməyə başlasan da, o daha mürəkkəb və ixtisaslaşmış vəziyyətlərə doğru hərəkət edəcəkdir. Linqvistik obyektin ideallaşması dildəki cümlələrin uzunluğuna, limitsiz olduğuna görə fərziyyədir. Əslində isə hər hansı bir dildəki yazılan, şifahi deyilən cümlələr böyük olsa da, sonu vardır. Bu danışanın yenisini qurmaq bacarığından, ideal situasiyadan asılıdır. 3. Model təkcə real obyektlərə aid anlayışları yerinə yetirmir, məlumat və faktlardan alınmayan, ümumi fərziyyə üzərində qurulmuş, tədqiqatçı tərəfindən irəli sürülən müşahidələrlə, konstruksiyalarla bağlı anlayışların da üzərində iş aparır. Model həm də riyazi sistemdən istifadə edən, ehtimaldan alınan məntiqi strukturdur. 4. Model formal olaraq ilkin obyektlərlə, onların işlənmiş qaydaları ilə açıq şəkildə (eksplisit) təsdiqlənməsi ilə əlaqəlidir. Formal model riyazi dəqiqlik, rizayi sistemdir. O, məlimatın, faktın köməyi ilə bir və ya bir neçə izahatı verə bilir. 5. Hər bir modelin izahetmə gücü vardır. Model tədqiqat məlumatı haqqında daha dolğun proqnoz vermək, izah etmək gücünə malikdir.

"Hər bir dil modelində əsas məfhum, mətn anlayışıdır ki, o müəyyən əlifba hesab oluna bilər. Mətn gərək əslində həqiqi səsləndirilən mətn kimi başa

düşülməlidir ("dilin düzgün ardıcıllıq dəsti"), yaxud bir az ümumiləşdirilmiş, siniflərin ardıcıllığı real mətn elementlərinə uyğun gəlməlidir." [2, səh 2].

Linqvistik modellərin əsas növləri aşağıdakılardır: 1) Nitq fəaliyyətini təqlid edən yalnız linqvistik hadisələrin obyekti olan modellər; 2) Linqvistik hadisələrin meydana çıxmasına doğru gedən əməliyyatların obyekti olan modellər. Dilçinin tədqiqat fəaliyyətini yamsılayan bu modelləri məhz Amerika deskriptiv dilçiləri hazırlayıb, inkişaf etdirmişlər. Onlar təbii dillərin qrammatikalarında universal alqoritmi kəşf etmişlər; 3) Hazır linqvistik təsvirin obyekti olan modellər. Bu modellər metonəzəriyyəyə daxildir. Birinci növ model Praha struktur dilçilik məktəbinin nümayəndələri tərəfindən inkişaf etdirilmiş, ikinci növ modeli Amerika deskriptiv dilçiləri yaratmış, üçüncü növ model isə ilk dəfə qlossematiklər tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Metanəzəriyyəyə daxil olan metamodellər nəzəri sübutlar və kriteriyalar sistemi olub, ən yaxşısını seçir. Metamodellər kompüter dilçiliyində linqvistik dil modelləri ilə əlaqəli inkişaf etmişdir.

"Modellərin tədqiqatında etimologiya bizə o qədər də kömək etmir: "Model" latın dilindəki modulus, o özü də modus sözündən gəlmiş, məsələn, qayda, ölçü və üsul, vasitə sözü ilə əlaqəlidir. Biz sadəcə modellə təklif edə bilərik ki, burada ardıyca gələn, üzü köçürülən qayda üsul vardır." [6, səh 2].

"Linqvistik modellərin əsas tipləri.

Xüsusiyyətləri / Model tipi	Dilçi nə bilir	İnformasiyanın giriş növü	İnformasiyanın çıxış növü	Məqsəd
Tədilçiqiqat modelləri	Mətn (və düzgün ifadələr dəsti)	Mətn	Qrammatika və lüğət	Dilçi fəaliyyətini modelləşdirmək
Analitik modellər	Qrammatika və lüğət	Mətn	Mətn quruluşunun təsviri	Mətni dərk etməyi modelləşdirmək
Sintetik modellər	Qrammatika və lüğət	Mətnin quruluşunun təsviri	Mətn	Mətn yaradılmasını modelləşdirmək
Törədici modellər	Qrammatika və lüğət	Yaradılma qaydaları ifadələrini və transformasiyasının simvolları	Düzgün ifadələr quruluşunun təqdimatı	Dildə düzgün olanla, düzgün olmayanı fərqləndirmək üçün bacarığını modelləşdirmək

[2, səh 4]

Sözlərin mənasını bilməzdən öncə "dili bilmə" anlayışına görə modellər bu şəkildə bölünür: 1) qrammatikanı təqlid edən sintaktik modellər – yəni doğma dildə danışanın mənalı ifadələri o qədər də yox, qrammatik cəhətdən düzgün olanı başa düşmək bacarığını göstərən modellər, 2) Semantik modellər – doğma dildə danışanın dinləmək, danışmaq bacarığından asılı olan modellər. Bu baxımdan onlar təhlil və sintez modellərə bölünürlər. Verilmiş dildə sonsuz cümlələri təhlil edə bilən qaydalar toplusu təhlil modelidir. Sintaktik-analitik modellər mətni ilkin variantda qəbul edir, hər cümləsini yenidən istehsal edib sintaktik quruluşa görə çıxış nöqtəsinə gəlib çatır. Sintez modeli cümlələrin sintaktik quruluşundakı faktlardan istifadə edərək sonsuz düzgün cümlələr yarada bilir.

Analitik və sintetik modellər geri çevrilmə anlayışı ilə əlaqəlidirlər. Bəzi dilçilər və tədqiqatçılar qeyd edir ki, analitik modeldən sintetik model əldə etmək olur, yaxud da əksinə sintetikdən analitik model. Onlar arasında orta mövqe tutan törədici modellərdir. Element və ifadələrin formalaşma qaydalarından ibarət olan, verilmiş dildə sonlu düzgün cümlələr yaradan konstruksiya törədici modeldir.

"Dildəki modellər – deskriptiv, transformasiya və törəmə modellərinə bölünür. Aşağıda onlar arasındakı fərq göstərilir və qısa xüsusiyyətləri verilir. Deskriptiv modellər statik modellərin sırasına aiddir. Onlar obyektin strukturunu müxtəlif quruluş səviyyəsində təmsil edir, lakin bununla yanaşı, onun dinamikasını əks etdirmir. Obyektin strukturunun yalnız bir səviyyəsini təmsil edən bu cür təsviri modellərə bir səviyyəli və bir neçə səviyyəli modellər deyilir.

Semiotik varlıq (işarə, işarə sistemi, mətn) qurulduğu zaman modellərin təsviri üçün onun iki planlığı nəzərə alınır. Planlardan yalnız birini əhatə edən modellər (ifadə planı və ya məzmun planı) tək planlı adlanır, hər iki planı əhatə edən modellərə isə iki planlı modellər deyilir. Bir sıra konsepsiyalara görə belə modellərə struktur – semotik modeli adı verilir, lakin bu ad yanlış ola bilər: çünki bu ad daxilində struktur və semotika (forma və məzmun) qarşı-qarşıya qoyulur, halbuki hələ H.Hegelin dövründən alimlər belə qənaətə gəliblər ki, məzmunun öz daxili forması, ifadənin isə - öz (xarici) forması var." [5, səh 724].

Riyazi baxımdan modellərin hesablama və alqoritm növləri vardır. Hesablama riyazi və icazələr sistemi olub ona daxildir – ilkin anlayışlar, simvollar əlifbası; sübut olunmayan əsas ifadələr, yəni aksiomlar; mövcud olanlardan yenilərinin alınması, yəni teoremlər. Alqoritm isə arzu olunan obyektin həyata keçirilməsinə doğru əmrlər ardıcıllığıdır. Hesablama hər modelə daxildir və o alqoritm formasında maşınla həyata keçirilir. Qaydaların növünə görə modellər həmçinin ehtimal, yəni statistik və deterministik, yəni struktur modellərə bölünür. Həm tədqiqat, analitik, sintetik, törədici modellər, həm də hesablama və alqoritmlər arasında bağlılıq vardır.

Linqvistik modellər məna bildirən ifadələri öyrənir. Fakt modellər isə verilmiş konseptual əlaqədəki sadə mənaları – obyektlərin mövcudluğu, onların fərqliliyini, fərdi obyektlərin xüsusiyyətlərini, onlar arasındakı əlaqəni öyrənir.

Linqvistik modellər obyektlərdən, məfhumlardan asılı olmayaraq, bu məhfumlar arasındakı əlaqələrin məcburi, vacib olmasına baxmayaraq, konseptual öhdəlikləri (əlaqədəki) mənanın özünə doğru istiqamətlənir. Beləki fakt modellərdə ifadələr fərdi baxışları göstərirsə, linqvistik modellərdəki ifadələr baxış nöqtələrini bildirir.

"Linqvistik modellər yeni mənaların izahına doğru yönəldilir ki, buna görə də yeni mənaların tezliklə müəyyən olunmasında onlar məhdudiyyətsiz rabitəni asanlaşdırır." [3, səh 233-252]

Məhdudiyyətsiz linqvistik kommunikasiya üçün belə nəticəyə gəlmək olar ki, izah prosesində mürəkkəb mənadan nəzərdə tutulmuş mənanı ifadədən açmaq lazımdır. Linqvistik əlaqənin əsas problemi təbii dilin cümləsini təhlil etməkdən çox, başqa cümlələrdəki mürəkkəb mənaların müəyyən edilməsidir.

Fakt modellərdə isə məhdudlaşdırılmış əlaqələri asanlaşdırmaq üçün lüğət, ifadə formaları əvvəlcədən seçilir və sonda məna sıralaması məhdudlaşdırılır. Bu prosesdə fakt modellər yeni mənalar əvəzinə əvvəlcədən lüğətlə müəyyən olunmuş mənaları ifadə edir. Burada lüğət, nəzərdə tutulan məna, ifadə formaları, informasiya mübadiləsində müqaviləyə, tənzimləməyə çevrilir. Bu tənzimləmə əsasən təkrarlanan iki mərhələli proseslərdə əhəmiyyətlidir. 1-ci rabitənin əhatə dairəsi məhdudlaşır və iştirakçılar arasında kontrakt yaranır. 2-ci real informasiya mübadiləsinin davamı başlayır. Birinci mərhələdə linqvistik modellər, ikinci mərhələdə fakt modellər təsirlidir.

Linqvistik modellər məna ifadə edən lüğəti, mənanın korpusunu əhatə edib, ilkin mənalar üzərində yeni ifadələrin yaranmasını müəyyən edir. Bu baxımdan da onlar hüdudsuzdur.

1960-cı illərdə strukturalizmin təsiri ilə qrammatik tapşırıqlarda, xüsusilə xarici dillərin öyrənilməsində məşqlər zamanı modellərin iştirakı labüd idi. Modellə cümlələr yenidən yaranırdı.

They like it ⟶ They don`t like it.

Onlar onu xoşladılar ⟶ Onlar onu xoşlamadılar.

John hates Ann ⟶ John does`nt hate Ann

Con Ənə nifrət edir ⟶ Con Ənə nifrət etmir.

Sintaktik quruluşda model kopiyalanır. Bu zaman kommunikativ qrammatikaya zidd olaraq model mənaya əhəmiyyət vermir.

Model həmçinin danışana anlaşma üçün qaydalar dəsti nəzərdə tutur. Belə nəticə çıxır ki, linqvistik model qrammatika kitabları, lüğətlər vasitəsilə məsləhət verilən qaydalar dəsti olub, dildəki müxtəlifliyi danışan tərəfindən yenidən yaradır.

N.Xomski və başqa dilçilər aydın cümlə və dəqiq qaydalara əsaslanan qrammatikanı irəli sürürdülər. Onun sintaktik konsepsiyası aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir: *"generativ modellər mərhələsi; törəmə modellər mərhələsi; transformasiya modeli mərhələsi. N.Xomskiyə görə, qrammatika cümlələrin mümkün düzümünü açan, onların morfem düzümünü əks etdirən sintaktik qaydalardan ibarət olmalıdır. Birinci model sadə kommunikativ nəzəri modeldir. N.Xomskinin yaradıcılığında 2-ci*

mərhələ törəmə model mərhələsi idi. Ötən əsrin 60-cı illərinin əvvəlində o 3-cü modeldən yeni bir əhatəli sintaktik nəzəriyyə işləyib hazırlamış və onu "Aspests of the Theory of Syntax" (Sintaktik nəzəriyyənin aspektləri") əsərində (1965) şərh etmişdir." [1, səh 9].

Beləliklə deskriptiv dilçilər modelləşmədə uğurlu addımlar atmış, ənənəvi modelləri dilin təsvirindən çıxararaq, yeni modellər işləmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimova V. N.Xomskinin sintaktik təhlilində dil səriştəsi və dildən istifadə SDU. Elmi Xəbərlər cild 14 №1 Sumqayıt 2018 səh 8-10
2. Lukach M.O."Types of linguistic models and their application to solving of linguistic tasks." 2013 səh 2 /http://science.Lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/3229/17770englisharticlelukachpdf.
3. Mansourov Nikolai, Djenana Campara in System Assurance 2011. Linguistic models/https:/www.sciencedirect,com/topics/computer science/linguistic model. p 233-252
4. Rəcəbli Ə. Deskriptiv dilçilikdə fonologiya və qrammatika problemləri, Bakı. Elm və təhsil, 2016, 88 s.
5. Улитина Н.К.Функциональные типы языковых моделей. Известия Самарского научного центра Росийской академии наук. т 17 №1(3) 2015 http://cyberleninka.ru/arcicle/n/funktsionalye-tipyyazıkovyh.
6. Wilfrid Rotge. Model/Models in linguistics. Asp 35-36/2002 Varia /C:Users/User/Downloads/asp-1574 pdf/

K. MAMMADOVA

LINGUISTIC MODELS IN DESCRIPTIVE LINGUISTICS

SUMMARY

After used the term model by american descriptive linguists Z.Harris, other descriptive linguists Ch.Hockett, N.Chomsk worked it extensively in grammar and focused it in the language structure. As it turned out that the descriptive linguists were interested in models before the structural linguistics. The founder of american descriptive linguistics F.Boas tried to discover the features of every language grammar and disputed elements of speech, affixes in his works.

Linguists benefited the ideas of L.Bloomfield, classical descriptive models, then they worked new models. Descriptive linguists did important works in modeling branch and created the unique model in the grammar of hindu languages. They did`t shorten the inconsistent aspects, noted and described them. Descriptive linguists worked some types of linguistic models, models imitating the reseach activity in

grammar of natural languages. Linguistic models are unlimited in creating the new meaning over the first meaning, expressing the meaning dictionary. Research, analytical synthetic, generative models which including the linguistic models connected each others. Besides these metamodels that incoming the computational linguistics they related with linguistic models.

They are also calculation and algorithm models from mathematically point of view. Due to the idealization of the object linguistic models move to the complex situations although the event studied in a simple form. There is the end of written and oral sentences in every language.

It turned out that, there is an ability to explain of every model. Researching data is explained and made a forecast.

Keywords: linguistic models, descriptive linguistics, model, classical model, descriptive models.

K. MAMMEDOVA

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ В ОПИСАТЕЛЬНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

РЕЗЮМЕ

После использования термина "модель" американскими лингвистами-описателями З. Харрисом, другими лингвистами-описателями Ч. Хокеттом, Н.Хомском он широко работал в грамматике и сосредоточил внимание на структуре языка. Как оказалось, описательные лингвисты интересовались моделями еще до структурной лингвистики.

Основоположник американской описательной лингвистики Ф. Боас в своих работах пытался обнаружить особенности грамматики каждого языка и спорные элементы речи, аффиксы. Лингвисты воспользовались идеями Л. Блумфилда, классическими описательными моделями, затем они разработали новые модели. Описательные лингвисты проделали важную работу в области моделирования и создали уникальную модель в грамматике индуистских языков. Они не сокращали противоречивые аспекты, отмечали и описывали их. Описательные лингвисты разработали некоторые типы лингвистических моделей, моделей, имитирующих исследовательскую деятельность в грамматике естественных языков.

Лингвистические модели безграничны в создании нового значения по сравнению с первым значением, выражая словарь значений. Исследовательские, аналитико-синтетические, генеративные модели, которые, в том числе и лингвистические модели, связывали друг друга. Помимо этих метамоделей, которые входят в компьютерную лингвистику, они связаны с лингвистическими моделями. Они также являются расчетными и алгоритмическими моделями с математической точки зрения. Из-за идеализации объекта лингвистические модели переходят к сложным ситуациям, хотя событие изучается в простой форме.

На каждом языке есть конец письменных и устных предложений. Оказалось, что у каждой модели есть возможность объяснить. Исследуемые данные объясняются и составляется прогноз.

Ключевые слова: лингвистические модели, описательная лингвистика, модель, классическая модель, описательные модели.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: Akademik Nizami Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏLİYEVA ÜLVİYYƏ HÜMBƏT
Gəncə Dövlət Universiteti
Azərbaycan dili kafedrası

aliyev_1989@list.ru

DIL SİSTEMİNDƏ TƏRCÜMƏNİN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİNİN TƏDQİQAT TARİXİ

Xülasə

Tərcümə tarixində məxəz dildəki məntlərin hədəf dilə çevrilməsi prosesində bir-birinə tamamilə zidd olan iki istiqamət diqqəti cəlb edir.

Bu istiqamətlərin təsiri antik dövrdə, orta əsrlərdə və zamanımızda da müşahidə olunur.Birinci istiqamət məxəz dildəki mətnin ümumi məzmununu və dilin qanunauyğunluqlarını nəzərə almadan hədəf dilə çevrilməsi ilə səciyyələnir.

İkinci istiqamət isə dildə verilmiş mətnin məzmunu, həmçinin orijinal və hədəf dilin normalarını əks etdirir.Birinci istiqamət Tövrat və İncilin qədim yunan və latın, eyni zamanda Orta Əsrlər Avropasının bir çox dillərinə tərcüməsində müşahidə olunur.Birinci istiqamətə Aristotelin orta əsrlərdə edilmiş tərcümələrini də aid etmək olar.İkinci istiqamət isə əsasən dünyəvi əsərlərin tərcüməsində müşahidə olunurdu.Bizim eradan əvvəl Esxil və Demostenin Siseron tərəfindən qədim yunan dilindən latın dilinə tərcüməsində məzmun və forma əsasən saxlanılmışdır. Siseronun fikrincə, bu tərcümələrdə həm məzmun, həm də ifadə formaları dəyişmə-mişdi.Siseron qeyd edirdi ki, yunan dilindəki mətnləri sözbəsöz tərcümə etməmiş, yalnız ümumi məzmunu və formanı latın dilinə saxlamağa çalışmışdı.

Rus dilinə tərcümə tarixi müstəqil inkişaf yolu keçmişdir.Qədim dövrdə rus dilinə edilən tərcümələr əsasən kitablar və kilsə ədəbiyyatı nümunələri idi. Rus dilinə tərcümə edənlər arasında böyük rus şairləri A.S.Puşkinin və Jukovskinin adlarını çəkmək lazımdır.

Azərbaycanda tərcümənin böyük tarixi vardır.Qərbi Avropa və rus şairlərinin, filosoflarının, yazıçılarının əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

Açar sözlər: Tərcümə tarixi, hərfi tərcümə, başqa dildə yazılmış mətn, antik dünya, orijinalın mənası, dil normaları

Giriş: Hər bir xalqın dili real həyatın əksi olaraq xalqların bir-birindən fərqlənən milli, ictimai-mədəni özəlliklərini özündə ehtiva edir. [6,20-22]

Bu zaman qədim Mesopotomiyadakı Babil qülləsinin haqqında olan əfsanə yada düşür.

Bu əfsanədə görə çox hündür bir qüllə tikib Allahın mərtəbəsinə çıxmaq istəyən cahil və nadan insanlardan bəhs olunur. Uca Allahın bu nadanlara qəzəbi tutur, o zamana qədər eyni dildə danışıb, bir-birini yaxşı başa düşə bilən insanların dillərini ayırır. Bundan sonra bir-birini başa düşə bilməyən insanlar arasında böyük

narazılıqlar, anlaşılmazlıqlar, müharibələr baş verir.Bu hadisənin nəticəsində yeni milli mədəniyyətlər yaranır, dillər tamamilə fərqli istiqamətdə inkişaf etməyə başlayır.

Hələ qədim dövrlərdən hər bir xalq digərləri ilə münasibətlər qurmağa, ticari, mədəni-ictimai-siyasi əlaqələri genişləndirməyə çalışırdı.

Bu zamandan müasir dövrümüzə qədər tərcümə problemi aktual olaraq qalmaqdadır.

Tərcümə tarixində məxəz dildəki mətnlərin hədəf dilə çevrilməsi prosesində bir-birinə tamamilə zidd olan iki istiqamət diqqəti cəlb edir.Bu istiqamətlərin təsiri antik dövrdə, orta əsrlərdə və zamanımızda da müşahidə olunur.

Birinci istiqamət məxəz dildəki mətnin ümumi məzmunu və dilin qanunauyğunluqlarını nəzərə almadan hədəf dilə çevrilməsi ilə səciyyələnir.

İkinci istiqamət isə məxəz dildə verimiş mətnin məzmununu həmçinin orijinal və hədəf dilin normalarını əks etdirir. [15,29-32]

Əsas hissə: Birinci istiqamət Tövrat və İncilin qədim yunan və latın, eyni zamanda Orta əsrlər Avropasının bir çox dillərinə tərcüməsində müşahidə olunur. Birinci istiqamətə Aristotelin orta əsrlərdə edilmiş tərcümələrini də aid etmək olar. Bəs o dövrdə tərcümənini hərfiliyi nədən irəli gəlirdi?

Bunu ilk növbədə onunla izah etmək olar ki, qədim dövrlərin tərcümələri Tövrat və İncilin sözbəsöz tərcümə edilməsini, bu müqəddəs mətnlərin bir sözü belə dəyişmədən digər dildə verilməsini üstün tutur; dillərin fərdi özəlliklərini və inkişaf qanunlarını nəzərə almırdılar. Ayrı-ayrı sözlərin tərcüməsindəki çoxsaylı səhvlər, sintaktik qarmaqarışıqlıq, hədəf dilin normalarının pozulması halları da məhz bu səbəblərlə bağlı idi.

İkinci istiqamət isə əsasən dünyəvi əsərlərin tərcüməsində müşahidə olnurdu.[2,51-54]

Bizim eradan əvvəl Esxil və Demostenin Siseron tərəfindən qədim yunan dilindən latın dilinə tərcüməsində məzmu n və forma əsasən saxlanılmışdı.Siseronun fikrincə, bu tərcümələrdə həm məzmun, həm də ifadə formaları dəyişmədən saxlanılmışdı. Siseron qeyd edirdi ki, yunan dilindəki mətnləri sözbəzöz tərcümə etməmiş yalnız ümumi məzmunu və mənanı latın dilində saxlamağa çalışmışdı.Beləliklə Siseron Esxil Demosfenin nitqlərinin bütün gözəlliyi və möhtəşəmliyi ilə qədim yunan dilindən latın dilinə tərcümə etmişdi.Bu prinsip Tövrat və İncilin qədim yunan və latın dillərinə tərcümələrində də qorunub saxlanılmışdır.

Bizim eradan əvvəl II əsrdə Tövratın Simmax tərəfindən ivritdən qədim yunan dilinə, bizim eranın IV əsrində İeronim tərəfindən "Vulqatlar" adı ilə latın dilinə tərcümələri dediklərimizə misal ola bilər.İeronim qeyd edirdi ki, onun tərcüməsi hərfi deyil, sözbəsöz deyil, məhz məzmunun tərcüməsidir. Lakin bununla belə İeronim qeyd edirdi ki Tövratın latın dilinə tərcüməsində latın dilinin üslubu ifadə vasitələrinə xüsusi diqqət yetirilməmişdir. [1,29-30]

Bu prinsiplərə bütün dini mətnlərin tərcüməsində əməl olunurdu.

Dini mətnlətin tərcüməsində əsasən hansı prinsiplərə üstünlük verilirdi?

Təkallahlı dinlərin müqəddəs kitablarının: Tövratın, İncilin və Qurani - Kərimin tərcüməsi öz xüsusiyyətləri ilə fərqli idi.

Tövratın tərcüməsinin fərqli cəhətlərini ilk növbədə yəhudiliyin özəlliklərində, bu dinin xüsusi əlamətlərində axtarmaq lazımdır.

Yəhudi patriarxları İlahi qüvvədən göstəriş alırdılar və bu göstərişlərin hər bir sözünə, hər bir hərfinə xüsusi diqqət göstəriridilər. Çünki bu mətnlər ilahi söz hesab olunurdu. [2,50-54]

Tövrat sözünün " qanun", " şəriət", "əmr ", " dərs", "rəhbər" kimi mənaları vardır. Yəhudi müqəddəs kitabının birinci bölümünə ərəbcə "Tövrat", ibranicə "Tora" deyilir. [2,60-63] Qədim yəhudi mətnlərinin, o cümlədən Tövratın yazıldığı mətnlər yəhudilər tərəfindən müqəddəs sayılır. Onlar bu mətnlərdəki hər bir hərfin ilahi məna daşıdığını iddia edirlər və qeyd edirlər ki, bu yazılarda, onların hər birində insan həyatının fəlsəfəsi ifadə olunmuşdur. Bizim eradan əvvəl 285-247-ci illərdə İskəndəriyyə yəhudiləri Tövratı İvritdən qədim yunan dilinə tərcümə edirlər.Tövratın o dövrün sivilizasiyalarının ən çox yayılmış dilinə - qədim yunan dilinə tərcüməsi tərcümə tarixində çox əhəmiyyətli hadisə idi.

Xristianlığın peyğəmbəri İsa Məsihin moizələri apami dilində idi.Çünki İsa Məsih yəhudi idi və bəzi din alimlərinin iddia etdiyi kimi qədim yunan dilində moizələr söyləyə bilməzdi. Bu nöqteyi-nəzərdən xristian peyğəmbərinin moizələrinin aydın başa düşülməsi və xristianlığın bütün dünyaya yayılması üçün qədin yunan və latın dillərinə çevrilməsi lazım idi.[1,70-72]

Müqəddəs xəbərləri xalqa çatdırmaq üçüçn "İncilin" digər dillərə tərcüməsi labüd hesab olunurdu.İncildə verilən hökmlər digər dillərdə də səslənməli və bu dillərin daşıyıcıları olan xalqları xristianlığa doğru yönəltməli idi.

Yəhudilik-xalqın, dilin və dinin vəhdəti hesab olunurdu. Yəhudilər özlərini seçilmiş xalq hesab edir və dini mərasimlərin yalnız ivrit dilində aparılmasını tələb edirdilər. Xristianlar isə bu dinin bütün xalqlar tərəfindən qəbul edilməsini məqbul hesab edir, "İncil"in digər dillərə tərcüməsini və dini ayinlərin bütün dillərdə aparılmasını lazım bilirdilər.

İsa peyğəmbər öz həvarilərinə "İncil"i bütün dillərdə təbliğ etməyi tövsiyə edirdi. O, həvarilərə deyirdi ki, bütün xalqlara müraciət edin, bütün ölkələrə gedin və digər xalqları da mənim həvarilərim edin. Bu baxımdan, əlbəttə, "İncil"in tərcüməsi vacib sayılırdı."İncil"in təfsirlərində belə bir əhvalat verilmişdir: İsa Məsihin həvarilərinin oturduğu otağa güclü alov doldu. Sonra bu alov dillərə bölündü və hər bir həvarinin üstünə yönəldi. İlahinin göndərdiyi bu alov dillərinə bürünən həvarilər hərəsi bir əcnəbi dildə danışmağa başladı və İsa Məsihin mocüzələrini, möcüzələrini hər bir xalqa onun öz dilində çatdırdılar.

İslam - Həzrət Məhəmmədin təməl təlim və Allahdan aldığı və ilk olaraq özünün reallaşdırdığı zaman keçdikcə müsəlman cəmiyyətləri tərəfindən insanlığın

digər əqli və əməli sərvətlərindən də istifadə etməklə inkişaf etdirilən din və dünyagörüşünün , insan, cəmiyyət və dövlət kimi insani mövzularda özünəməxsus prinsipləri və fəlsəfəsi olan tarixi təcrübənin , mədəniyyət və sivilizasiyanın ümumi adıdır.

"İslam" sözü ərəb dilində "qurtuluşa çatmaq" , "boyun əymək" , "təslim olmaq" anlamlarından "Silm" sözündən törəmişdir.[1, 40-42]

Qurani-Kərimdə İslam haqq dinin qarşılığı və xüsusi adı kimi müəyyənləşmişdir. Müsəlmanlara din olaraq İslamın uyğun görülməsi hidayətə çatma istiqamətində Allahın yardım və dəstəyinin ən yüksək səviyyəsi şəklində xarakterizə olunmuşdur.Həzrət Adəm Allahdan aldığı bilgilərlə həm öz həyatına, həm də nəslinin yaşamasına istiqamət vermiş Həzrət Nuha bir sıra tövsiyələr edilmiş, Həzrət İbrahimə səhifələr verərək qövmündən onun dininə tabe olması istənilmiş, Həzrət Musa və Həzrət İsaya kitablar verilmiş , son olaraq isə yeganə hidayət rəhbəri olmaq üzrə Qurani-Kərim nazil olmuşdur.Dinin müxtəlif tərifinin ortaq nöqtəsi əqli cəhətdən varlığı qəbul edilən üstün gücə, yaxud güclərə qarşı duyulan daxili bağlılıq və təslimiyyət duyğusu ilə bu qəbulun zəruri etdiyi davranışların və ibadətlərin yerinə yetirilməsidir.Ərəb dilində "din" kəlməsi yaradıcının əmr və hakimiyyəti, qulun itaət və təslimiyyətinə istinad edən qarşılıqlı münasibət ifadə edir.[1.50-55] Beləliklə, digər müqəddəs kitablar kimi Qurani-Kərimin də tərcüməsi labüd idi.

Qurani-Kərimin dili ərəb dilidir və bütün dualaların oxunduğu yeganə dildir.İslamın qəbul edildiyi dövrdə Allah kəlamını hər bir müsəlmana çatdırmaq üçün onun mənasını başa salmaq tələb olunurdu. Qurani-Kərimin tərcüməsi zamanı bu ilahi kitabın bütün özəlliklərini digər dildə ifadə etmək lazım gəlirdi.

Tövrat və İncilin leksikasına və frazeologiyasına rus dilində E.M.Vereşşaqinin, V.K.Qakın, N.M.Şanskinin, L.M.Qranovskayanın, N.P.Matveevanın, K.N.Dubrovinin əsərləri həsr edilmişdir.

Qurani-Kərimi XIX əsrdə rus dilinə akademik Kraçkovski və professor Sablukov tərcümə etmişlər. Bu tərcümələrin hər biri öz özəl cəhətləri ilə fərqlənir.Qurani-Kərimi XX əsrdə görkəmli şərqşünas Proxorova rus dilinə tərcümə etmişdir.

Qurani-Kərimin Azərbaycan dilindəki tərcüməçiləri arasında V.Məmmədəliyev və Z.Bünyadovun həmçinin Mühəmməd Cavad Ələvi Təbatəvainin adlarını çəkmək lazımdır.

Akademik V.Məmmədəliyev Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsindəki ön sözdə yazırdı:"Aləmlərə rəhmət olaraq göndərilmiş, Mühəmməd Əleyhissəlama nazil olan Qurani-Kərim elm və mərifət dəryası ilahi feyz mənbəyi, insanlara doğru yol göstərən hidayət çırağı , onları zülmətdən işığa çıxaran bir nur, qəlblərə şəfa işığı bəxş edən bir iksirdir.Dünya durduqca duracaq, öz əslini qoruyub saxlayacaq , yeni kəşflər edildikcə daha dolğun dərk ediləcək bu əsrarəngiz kəlam , ərəb dilini bilməyən lakin qəlbi iman eşqi ilə coşub-daşan milyonlarla insana öz ana

dilində çatdırılmalıdır ki, onlar bu ilahi iman qaynağından lazımınca bəhrələnə bilsinlər.

Qurani-Kərim linqvistik təhlili ilə məşğul olan Azərbaycan alimlərindən K.Məmmədəliyevin . A.Paşazadənin, Z.Bünyadovun, H.Məmmədovun, A.Qasımovanın, V.Qaradağlının, T.Əkbərovanın, İ.Abbasovun adlarını çəkmək olar.

Qurani-Kərimin dili ərəb dilidir və harada yaşadığından, milli mənsubiyyətindən və dərisinin rəngindən asılı olmayaraq, hər bir müsəlman bu dildə dua etməlidir.Lakin eyni zamanda hər bir müsəlman Quran mətnlərinin mənasını anlamalıdır. Bu baxımdan Qurani-Kərimin ərəb millətindən olmayanların dillərinə tərcüməsi vacib sayılmalıdır.

Bu müqəddəs kitabın tərcüməsi zamanı qarşılıqlı təsir prosesi müşahidə olunur.Qurani-Kərimin tərcüməsi ilə tanış olan digər mədəniyyətlərin nümayəndələri yeni əxlaqi dəyərləri qavrayırlar.

Tərcümə zamanı Qurani-Kərim mətnlərinin daxili məzmununa xüsusi diqqət yetirilir, obrazlı ifadələrin və frazeoloji birləşmələrin ekvivalenlərinin tapılmasına cəhd göstərilir. Müqəddəs kitabın hər bir sözünün daxili məzmunu etimologiya ilə əlaqəlidir və müəyyən kulturoloji informasiyanı daşıyır.

Qədim dövrdə rus dilinə edilən tərcümələr əsasən kitablar və kilsə ədəbiyyatı nümunələri idi. Bu zaman rus dilinə tərcümələr əsasən yunan dilindən edilirdi. Bu dövrdə artıq inkişaf etmiş milli şüurun, canlı xalq dilinin və yüksək mədəni irsə sahib olan qədim slavyan dilinin qarşılıqlı təsiri yüksək səviyyəli tərcümələrin yaranmasına zəmin yaratmışdı. [4,58-59]

Yeni tədqiqatlar qədim rus dilinə olunan tərcümələrin yüksək səviyyəsini bir daha sübut etdi.

XIV-XVII əsrlərdə Moskva dövlətində tərcümə işi xeyli genişlənmişdi. Bu zaman qərbi-slavyan, latın və alman dillərindən edilən tərcümələr çox idi.

Əsasən cəngavər romanları, dini kitablar, kosmoqrafiya, əlkimya, tibb və s. aid ədəbiyyat tərcümə olunurdu. Məxəz və hədəf dillərin qanunları nəzərə alınmır, tərcüməçilər, çətin problemlərin həlli üçün yollar axtarmağa çalışırdılar. [7,102-106]

Rusiyada tərcümə işi hələ də Qədim-Kiyev-Rus dövlətində də mövcud idi.Bu sahədə rus tərcümə sənəti Qərbi Avropadan qətiyyən geri qalmırdı.[9,82-83]

Qədim Rusiyanın alim və yazıçılarının geniş dünyagörüşü , bu ərazidə çoxsaylı xalqların yaşaması tərcümənin vacibliyini gündəmə gətirirdi.Rus dili xarici dillərlə (alman, yunan, yəhudi, türk) dilləri ilə təmasda olmasına baxmayaraq, müstəqil inkişaf qanunları ilə seçilirdi. Rus dili ətrafında olduğu dillərin təsirinə baxmayaraq , öz müstəqil yolu ilə inkişaf edirdi.[12,90-94] Görkəmli rus şairi Jukovski həm də gözəl tərcüməçi idi.Jukovski poetik əsərin tərcüməsi zamanı tərcüməçidən sərbəstlik tələb edir , qəhrəmanların hiss və həyəcənlarının ifadəsində xarakterlərin düzgün açılmasını səciyyələndirən bədii ifadə vasitələrinə daha çox yer verilməsini lazım bilirdi. Şair yazırdı: “Tərcüməçi ifadənin yaradıcısıdır. O,

əslində olan tərcümə materialından sərbəst istifadə etməli, fikri daha düzgün ifadə edən sözləri özü tapmalıdır.[13,106-107]

Azərbaycanda tərcümənin böyük tarixi vardır. Min illər əvvəl müxtəlif ölkələrdə (Yunanıstanda, İranda, Romada) yaranmış folklor nümunələrinin, mifologiyanın və klassik əsərlərin ayri-ayrı motivlərinin bizim xalq arasında yayılması, folklorumuza və elmi-bədii fikrimizə təsir etməsi bu qarşılıqlı mədəni əlaqənin nəticəsidir. Bu böyük işdə tərcümənin rolu çox aktualdır.[11,20-22]

Tamamilə təbii haldır ki, orta əsrlərdən müasir dövrümüzə qədər tərcümənin miqyası xeyli genişlənmiş , zamanımızda görünməmiş miqyas almışdır. Bu dovrdə Hötenin "Faust"u, Aristotelin "Poetika"sı və b. əsərlərin Azərbaycan dilində tərcümələri nəşr olunurdu. Müasir dövrümüzdə mədəniyyətlərin bir-birini daha da zənginləşdirilməsi və yaxınlaşması aktual problem kimi qarşıda durur.

Bu mühüm tarixi prosesdə ictimai şüurun ən kütləvi, spesifik və təsirli formalarından olan tərcümənin çox böyük rolu vardır.

Tərcümə dünyanın bir-birindən uzaq iqlim guşələrində yaşayan, maddi və mənəvi nemətlər yaradan, müxtəlif dillərdə danışan , fərqli psixoloji təbiətə malik olan xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqə və mötəbər dostluq körpüsüdür. [11,40-46]

Dostluq duyğularının vüsəti ölçüyə gəlmədiyi kimi, xalqların bir –birini daha yaxından tanımaq , dünya mədəniyyəti inciləri ilə zənginləşmək arzusunun da həddi-hüdudu yoxdur.

Tərcümə sahəsində Azərbaycan realist tərcümə məktəbinin uzun illərdən bəri davam edən, qiymətli təcrübəyə və mütərəqqi klassik ənənələrə əsaslanan qənaəti bundan ibarətdir ki, tərcümə orijinalın məzmunudur.

Bu gün Radişşevin,Fonvizinin, Lermontovun, Belinskinin, Çernişevskinin,Dobrolyubovun, Turqenevin, Nekrasovun, Ostrovskinin, Qonçarovun, Saltikov-Şedrinin, Çexovun, Tolstoyun, Korolenkonun, Mayakovskinin, Şoloxovun, A.Tolstoyun, Makarenkonun, Simonovun, əsərləri Azərbaycan dilində maraqla oxunulur.Dünya ədəbiyyatının ən gözəl nümunələri Servanteş, Şekspir,Şiller, Höte, İbsen, Zolya, Heyne kimi görkəmli sənətkarların əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Bütün görkəmli yazıçılar və şairlər tərcümə işində yaxından iştirak etmişlər.

Səməd Vurğunun, Mirzə İbrahimovun, Məmməd Rəhimin, Hüseyn Mehdinin, Rəsul Rzanın, Ənvər Məmmədxanlının, Osman Sarıvəllinin , Nigar Rəfibəylinin, Sabit Rəhmanın, Əvəz Sadığın bu sahədəki fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır.Mikayıl Rzaquluzadə, Əziz Şərif, Hüseyn Şərifov,Cəlal Məmmədov , Cahanbəxş, M.Seyidzadə, Ələkbər Ziyatay və başqaları tərcümə sahəsində çalışaraq , bir çox dəyərli əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə etmişlər.

50-60-cı illərdə orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının nümunələri ilə birlikdə rus, qərb və şərq ədəbiyyatı da dilimizə tərcümə edilmişdi.

Və Qurani-Kərimi Azərbaycan dilinə tərcümə edib, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin köməyi ilə çap etdirməsi o dövrdə diqqətəlayiq bir hadısə idi.

M.Ə.Sabir və C.Məmmədquluzadə tərcüməyə ümumxalq işi kimi baxır , quru çətin və anlaşılmaz bir dildə edilən tərcüməni pisləyirdilər.

Abbas Səhhətin tərcümələri bu baxımdan diqqətəlayiqdir. O, qətiyyən mexaniki tərcümə etmir, yalnız sözlərin qarşılığını tapmaqla kifayətlənmirdi. Abbas Səhhət əsərin ruhunu, ideyasını düzgün, orijinalın dilinə müvafiq bir şəkildə tərcümə etməyə çalışırdı.O, Azərbaycan dilinin gözəlliklərindən bacarıqla istifadə edirdi.

Abbas Səhhət İ.A.Krılovun "Sazandalar", "Fil və Alabaş", "Zəhmətkeş ayı", "Qara quş və arı" təmsillərini, A.S.Puşkinin "Qafqaz" şerini, M.Y.Lermontovun "Mtsıri" poemasını çox zəngin, gözəl və oxunaqlı ifadələrlə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Abbas Səhhətin tərcümələrini "sərbəst" tərcümə adlandıranlar səhv edirlər.Bu tərcümələrdə sərbəstlik yoxdur. Onlar gözəl Azərbaycan dilində verilmişdir.

Hələ XIX əsrin sonlarında Azərbaycan yazıçı və şairləri tərəqqipərvər ziyalılar rus və Avropa dillərindən tərcümələr etmişlər.Onlar ilk növbədə rus ədəbiyyatının gözəl realist nümunələri ilə maraqlanmışlar.Hələ keçən əsrin birinci yarısında Abbasqulu Ağa Bakıxanovun Krılovdan etdiyi tərcümələr yazıçılarımızın rus ədəbiyyatı ilə maraqlandığını və bu ədəbiyyatı öz xalqına çatdırmaq istəyini sübut edir.

A.Bakıxanovdan sonra Seyid Əzimin, Sabirin, A.Səhhətin, F.Köçərlinin, Rəşid bəy Əfəndiyevin bu sahədəki fəaliyyəti diqqətəlayiqdir.

Rus poeziyasının böyük pərəstişkarı olan şair Abbas Səhhət bu poeziyanı"Ürfan günəşi" adlandırırdı. Abbas Səhhətin Krılovdan, Puşkindən,Lermontovdan, Derjavindən, Nekrasovdan, Koltsovdan etdiyi tərcümələr yüksək sənət nümunələri sayıla bilər.Üzeyir Hacıbəyovun, Cəlil Məmmədquluzadənin Karamzindən, Puşkindən, Qoqoldan, Tolstoydan Azərbaycan dilinə etdiyi tərcümələr diqqəti cəlb edir.

Nəticə: İstər klassik, istərsə da müasir ədəbiyyatın tərcüməsi mədəni və tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olmaqla bərabər, ədəbiyyatımızın və ədəbi dilimizin inkişafına olduqca müsbət təsir göstərir. Bir çox elmi və nəzəri əsərlər tərcümədə sadə və aydın şəkildə səslənirsə, bu eyni zamanda ədəbi dillərin böyük daxili inkişafının bir nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.Ədəbi dil böyük bir inkişaf yolu keçərək, lüğət tərkibi cəhətindən daha da zənginləşir, bütün qüdrəti ilə hərəkətə gəlib saflaşır, daha ifadəli bir mahiyyət kəsb edir.Tərcümə tarixi, tərcümə olunan əsərlərin tədqiqi göstərir ki, ədəbi dillərin çərçivələri genişlənir, dilin dərin ehtiyat qüvvələri üzə çıxır,dilin məfkurəvi və bədii imkanları artır.

История исследования теоретических проблем перевода в языковой системе.

Резюме

История перевода знакомит нас с существованием двух переводческих тенденций , двух типов передачи иноязычного текста на своем языке, представляющих крайнюю противоположность по отношению друг к другу.

Встречаются они и в античном мире , и в средние века и в новое время. Первая тенденция- это перевод , если не совершенно буквальный, то стремящийся к дословному воспроизведению оригинала часто в ущерб смыслу целого и всегда в ущерб языку, на который текст переводится.

Вторая тенденция – это перевод, отражающий смысл подлинника и отвечающий нормам своего языка.

В качестве примеров первого типа обычно называют некоторые переводы библии на языки греческий и латинский, переводы ее на языки средневековой вековой Европы , а также средновековые вековые переводы философских трактатов Аристотеля.

Второй тип перевода чаще притенялся к сочинениям светского характера теорическая фортилировка ее задачи встречается уже у Цицерона, который относительно перевода речей Эсхина и Демосфена, выполненного им, говорит : “Я сохранил мысли и постраение их речей, но в подборе слов руководился условиями нашего языка. При таком отношении к делу я не имел надобности переводить слово в слово , а только воспроизводил в общей совокупности смысл и силу отдельных слов”.

В древней Руси, - в Киевский период ее истории - переводческая деятелность имела уже широкий размах, нисколько не уступая в этом смысле работе средневековых переводчиков на Западе.

Новую и блестящую эпоху в истории русского перевода открывает собой эпоха А.С.Пушкина.

В Азербайджане перевод имел огромное значение. Переводились на азербайджанский язык произведения западноевропейских и русских поэтов и писателей.

Был переводен несколько раз текст священного Корана.

Ключевые слова: История перевода, Буквалный перевод, Иноязычный текст, античный мир, смысл подлинника, Нормы языка

Research history of theoretical problems of translation in the language system.

Summary

In the history of translation, two completely opposite directions in the process of translating texts from the source language into the target language attract attention.

The influence of these trends is also observed in ancient times, the Middle Ages and our time. The first direction is characterized by the transformation of the text in the source language into the target language without taking into account the general content and regularities of the language. The second direction reflects the content of the text in the language, as well as the norms of the original and target language. The first direction is observed in the translation of the Torah and the Bible into ancient Greek and Latin, as well as into many languages of medieval Europe. The first is Aristotle's medieval translations. The second direction was observed mainly in the translation of secular works. The content and form of Aeschylus and Demostheus in Cicero's translation from ancient Greek into Latin were largely preserved. According to Cicero, both the content and the forms of expression did not change in these translations. Cicero noted that he did not translate Greek texts literally, but only tried to keep the general content and form in Latin.

The history of translation into Russian has undergone an independent development. In ancient times, translations into Russian were mainly examples of books and church literature. Among the translators into Russian are the great Russian poets AS Pushkin and Zhukovsky.

Azerbaijan has a long history of translation. Works of Western European and Russian poets, philosophers and writers have been translated into Azerbaijan

Key words: translation history, literal translation, text written in another language, ancient world, the meaning of the original, language norms

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abbasov İ. Din təhlükədir, yoxsa cəmiyyət təhlükədədir? Bakı : “Zərdabi LTD” MMC-2013
2. Алексеев М.П. Проблема художественного перевода. Москва: Наука-2010
3. Актуальные проблемы теории художественного перевода. Москва: Прогресс-2011
4. Беринг М. Вехи русской литературы. Москва: Прогресс-2013
5. Вопросы теории и методики перевода.Сборник статей. Москва: Наука-2005

6. Гафуров Г. Развитие перевода в Узбекистане.- Ташкент: ФАН-1993
7. Гацак В.М. Проблема фольклористического перевода эпоса. Москва: Наука-1997
8. Гачечиладзе Г.Р. Художественный перевод и литературные взаимосвязи.
Москва: Советский писател -1972
9. Кудзик О. Слово и образ. Москва: Наука-1973
10. Мастерство перевода. Сборник статей. Москва: Советский писатель -2010
11. Mirəhmədov Ə. Yazıçılar , talelər, əsərlər. Bakı: Maarif-1978
12. Потебня А.А. Мысль и язык. СПб : Наука- 2017
13. Россельс В. Перевод и национальное своеобразие подлинника. Москва: Советский писател -2005
14. Столяров М. Искусство перевода художественный прозы. Москва: Иностранная литература-2001
15. Федоров А. Основы общей теории перевода. Москва: Высшая школа -1968

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nəriman Seyidəliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏZƏROVA AFAQ TƏRLAN QIZI
Bakı Slavyan Universitetinin dosenti
nazarova.afaq@mail.ru

FƏAL TƏLİMƏ ƏSASƏN AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ DİL QAYDALARININ ÖYRƏDİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Ana dilinin öyrədilməsi şagirdlərdə düşünmə, öyrənmə və danışma bacarıqlarını formalaşdırır, ünsiyyət imkanlarını genişləndirir. Orta ümumtəhsil məktəblərində fəal təlim metodları, linqvistik qaydalar nitq vərdişlərinin inkişafına kömək edən vasitə kimi (4-cü məzmun xətti kimi) tətbiq edilir. Dərs şagirdin bacarıqlarının aşkar edilməsinə yönəlməlidir, elə şərait yaradılmalıdır ki, şagird nəticələri özü dərk etsin. Pedaqoji proses elə qurulmalıdır ki, dövlətin siyasətinə və təhsilin zənginləşməsi tələblərinə cavab versin təhsil sahəsində baş verən dəyişikliklərə nəzərən müəllim də dərs keçmə metodunu dəyişməli, yeni üsul və texnologiyalara müvafiq dərs qurmalı, dəyişiklikləri dərsə tətbiq etməyi bacarmalıdır. Fəal təlim prosesində şagirdlər dil qaydalarını mənimsədiyini dərsin bütün mərhələrində nümayiş etdirir. Ənənəvi təlimdə Azərbaycan dili ilə bağlı olan proqramlar dilin daxili quruluşunu əks etdirən tərif və qaydaların mənimsədilməsinə xidmət göstərirdi. Təlim prosesinin bu şəkildə aparılması şagirdlərdə mülahizə yürütmək və öz mövqeyini əsaslandırmaq bacarığının inkişafına gətirib çıxarmırdı. Lakin fəal təlimdə ana dili təlimin başlıca məqsədi şagirdlərin hərtərəfli nitq bacarıqlarını formalaşdırmaqdır. Fəal təlimin ənənəvi təlimdən fərqli cəhətlərindən biri də linqvistik qaydalar haqqında bilik və vərdişlərdir. Yeni dərsliklərdə dil qaydaları haqqında çox geniş məlumatlar deyil, daha çox zəruri məlumatlar verilmişdir. Fəal təlimə əsasən tərtib olunan dərsliklərdə ən zəruri fonetik, leksik, qrammatik anlayışlar barəsində yığcam, sadə, aydın qaydalar və biliklər göstərilmişdir. Ən zəruri linqvistik qaydaların öyrənilməsi şagirdlərin həm oxu, həm də yazı qabiliyyətlərinin inkişafına, şifahi və yazılı nitq bacarıqlarının formalaşmasına zəmin yaradır. Müasir dərsliklərdə linqvistik qaydalar bölmələr üzrə verilmişdir. Bütün bu bilik və bacarıqların mənimsədilməsində dil qaydalarının öyrədilməsinə müəllimin yeni yanaşma metodlarının tətbiqi ilə reallaşdırılır.

Açar sözlər: *təhsil islahatları, pedaqoji proses, sözün tərkibi, dil qaydaları, söz yaradıcılıgı, kök və şəkilçi, morfologiya.*

Aparılan təhsil islahatları ümumtəhsil fənlərinə daha praktik istiqamətdə yanaşılmasının, şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasının vacibliyini aşkara çıxardı. Bu zamana ana dili təliminə də xüsusi önəm verildi. Ana dilinin öyrədilməsi şagirdlərdə düşünmə, öyrənmə və danışma bacarıqlarını formalaşdırır, ünsiyyət imkanlarını genişləndirir. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində Azərbaycan dili təliminin əsas məqsədi şagirdlərə ana dilimizin fonetik, morfoloji, sintaktik quruluşu, leksikası və digər sahələri barəsində nəzəri biliklər verməkdən, verilən

biliklər zəminində şagirdlərdə hərtərəfli nitq hazırlığı, savadlı yazı, şüurlu oxu vərdişləri, ünsiyyətin müxtəlif şəraitində öz fikirlərini şifahi və ya yazılı şəkildə düzgün ifadə etmək bacarığı yaratmaqdan ibarətdir. Orta ümumtəhsil məktəblərində fəal təlim metodları, linqvistik qaydalar nitq vərdişlərinin inkişafına kömək edən vasitə kimi (4-cü məzmun xətti kimi) tətbiq edilir. Dərs şagirdin bacarıqlarının aşkar edilməsinə yönəlməlidir, elə şərait yaradılmalıdır ki, şagird nəticələri özü dərk etsin. Pedaqoji proses elə qurulmalıdır ki, dövlətin siyasətinə və təhsilin zənginləşməsi tələblərinə cavab versin təhsil sahəsində baş verən dəyişikliklərə nəzərən müəllim də dərs keçmə metodunu dəyişməli, yeni üsul və texnologiyalara müvafiq dərs qurmalı, dəyişiklikləri dərsə tətbiq etməyi bacarmalıdır. Fəal təlim prosesində şagirdlər dil qaydalarını mənimsədiyini dərsin bütün mərhələrində nümayiş etdirir. İlk olaraq kök və şəkilçi anlayışları dəqiq çatdırılmalıdır. Şagirdlərə başa salınmalıdır ki, kök ayrılıqda işlənə bilən, leksik mənası olan hissə, şəkilçi ayrılıqda işlənə bilməyən, leksik mənası olmayan hissədir. Daha sonra isə şəkilçilərin funksiyasına görə növləri dəqiq aşılanmalıdır. Yeni leksik məna yaradan şəkilçilər leksik, yeni məna yaratmayan şəkilçilər qrammatik şəkilçilər adlanması göstərilmişdir. "Leksik və qrammatik şəkilçilər" dən sonra şəkilçilərlə bağlı olan dil qaydası – "sözün başlanğıc forması" verilmişdir. Hər iki qayda çoxçeşidli nümunələr əsasında qarşılıqlı şəkildə mənimsədilməlidir.

Şəkilçilərin variantlılığı barəsində məlumatlar fonetika bəhsi ilə inteqrasiya şəklində izah edilməlidir. Bu şagirdlərə şəkilçilərin variantlarını daha yaxşı anlamağa kömək edəcək. Dərslikdə II və IV cür yazılan şəkilçilər əksini tapmışdır. Daha sonra ardıcıl olaraq I cür yazılan və sözönü şəkilçilər verilmişdir. Şəkilçilərin variantlarını başa salındıqdan sonra bu bilikləri möhkəmləndirmək üçün fəal – interaktiv metodlarından, müxtəlif mətnlərdən istifadə olunması məqsədə uyğundur. Sözün tərkibi ilə bağlı qaydalardan sonra dərslikdə "söz yaradıcılığı" və onunla bağlı qaydalar verilmişdir. İlk olaraq sadə sözlər öyrədilməli, sadə sözlər üzərində düzəltmə və mürəkkəb sözlər izah edilir. Düzəltmə sözləri izah edərkən leksik şəkilçilər barəsində əldə olunan materiallar xatırlanmalı, düzəltmə sözlərin yeni mənalı sözlər yaradan leksik şəkilçilər vasitəsilə düzəldiyini vurğulamaq lazımdır. Düzəltmə sözləri izah edərkən eyniköklü sözləri də mənimsətmək effektli nəticə verər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz dil qaydalarından sonra "mürəkkəb sözlər, onların yazılış qaydaları" verilmişdir. Mürəkkəb sözləri tədris edərkən qruplara müxtəlif sözləri verib, onları məna cəhətdən uyğunlaşdırıb, mürəkkəb sözlər yaratmaq tapşırıla bilər. Sözlərin quruluşca növləri – sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözləri dəqiq mənimsətmək lazımdır. Əgər bu qaydaların mənimsədilməsində bəzi problemlər olarsa, sözün tərkibinə görə təhlilində səhvlər baş verə bilər. Söz yaradıcılığı bölməsinin tədrisinin sonunda şagirdlər sözləri kök və şəkilçiyə düzgün ayırmağı, sözlərin quruluşca növlərini müəyyən etməyi bacarmalıdır. Bu bölmənin düzgün mənimsədiməsi "morfologiya və sintaksis" bəhsləri üçün zəmin rolunu oynayır. Kurikuluma əsasən tərtib olunan V sinif dərsliyində "morfologiya" bəhsi üzrə

aşağıdakı qaydalar verilmişdir: 1) konkret və mücərrəd isimlər; 2) ümumi və xüsusi isimlər; 3) tək və cəm isimlər, toplu isimlər; 4) ismin halları; 5) əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlər; 6) sifətin dərəcələri; 7) feilin məsdər forması; 8) təsdiq və inkar feillər; 9) feilin zamana görə dəyişməsi; 10) feilin şəxsə görə dəyişməsi; 11) mürəkkəb isimlər, sifətlər və feillər və onların yazılışı. Azərbaycan dilçiliyində "morfologiya" bəhsi üzrə Z.Budaqova, M.Hüseynzadə, A.Qurbanov, B.Xəlilov kimi alimlər tədqiqatlar aparmışlar. Morfologiya qrammatikanın bir hissəsidir və sözün qrammatik mənalarını öyrənir. Morfologiya nitq hissələrini, hər bir nitq hissəsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini və onların oxşar və fərqli cəhətlərini öyrənir. Dilçilik kitablarında "morfologiya" bəhsi üzrə geniş məlumatlar verilsə də, orta məktəb qrammatikasında morfologiya bəhsi üzrə qarşıya qoyulan konkret didaktik vəzifə "nitq hissələri ilə bağlı hər bir məfhumu mənimsətmək, qrammatik kateqoriyalar haqqında dəqiq anlayışlar" yaratmaqdır. Nitq hissələrinin tədrisinə "konkret və mücərrəd isimlər"in tədrisi ilə başlanılır. Dərslikdə konkret və mücərrəd isimlərin qaydası, qayda ilə bağlı çalışmalar əksini tapmışdır. Daha sonra ardıcıl olaraq "ümumi və xüsusi isimlər, tək və cəm, toplu isimlər" barəsində linqvistik qaydalar göstərilmişdir. Bu qaydaların daha yaxşı mənimsənilməsi üçün fəal təlim metodların biri olan "venn diaqramı" metodundan istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Bu qaydalardan sonra ismin halları verilmişdir. İsmin halları tədris edilərkən müxtəlif çətinlik yarana bilər. Bu çətinliklərdən biri hal şəkilçiləri ilə bağlı ortaya çıxır. İlk olaraq bunu qeyd etməliyik ki, ismin halları tədris edilərkən "venn diaqramı" kimi təlim metodlarından istifadə edilməsi zəruri haldır. Adlıq, qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik halların tədrisində bəzi çətinliklər ortaya çıxır. Hər üç halın "nə?" sualına cavab verməsi, şəkilçisiz olması bu halların qarışdırılması ilə nəticələnir. Bu halı aradan qaldırmaq üçün şagirdlərə eyni sözü 3 halda fərqli cümlələrdə işlədib seçməyi tapşırmaq lazımdır. Cümlələrdə halları seçmək üçün eyni sözün qarşısına "bu" işarə əvəzliyinin artırılması lazımdır. Digər bir çətinlik hal və mənsubiyyət şəkilçilərinin omonimliyidir. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün mətnlər, çalışma üzərində iş aparıla bilər.

Daha sonrakı mətndə "əlamət və keyfiyyət bildirən" sifətlər barəsində qaydalar verilmişdir. Dərslikdə ilk olaraq əlamət və keyfiyyət anlayışların aydınlıq gətirilmişdir, sonra qayda ilə bağlı çalışma və tapşırıqlar verilmişdir. Bu qaydanı möhkəmləndirmək üçün "çarpaz müzakirə (debat), dissuksiya, karusel" kimi metodlardan istifadə oluna bilər. Əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlərlə yanaşı "sifətin dərəcələri" haqqında dil qaydası da V sinif dərsliyində verilmişdir. Dilçilik kitablarında sifətin dərəcələri barəsində müxtəlif fikirlər olmuşdur. B.Xəlilovun "Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası" (II hissə) kitabında sifətin dərəcələri barəsində bu fikirlər verilmişdir: "1924-cü ildə çıxan qrammatika kitablarında sifətin dərəcələri ərəb dilində olan terminlərlə verilmiş və yeddi növə bölünmüşdür. 1938-ci ildə nəşr edilmiş məktəb qrammatikasında sifətin beş dərəcəsi göstərilmişdir. 1951-ci ildə çapdan çıxmış qrammatika kitabında sifətin üç dərəcəsi "adi, azaltma, çoxaltma"

olduğu qeyd edilmişdir [6, 107]. Fəal təlimə əsasən nəşr olunan V sinif dərsliyində də sifətin üç – adi, azaltma, çoxaltma dərəcələri verilmişdir. Azaltma və çoxaltma dərəcələrinə aid morfoloji və sintaktik üsullar göstərilmişdir. Daha sonra ardıcıl olaraq "feil" bəhsinə aid "feilin məsdər forması, təsdiq və inkar feillər, feilin zamana görə dəyişməsi, feilin şəxsə görə dəyişməsi" qaydaları verilmişdir. Dilçilikdə "məsdər, məsdər şəkilçisi" ilə bağlı müxtəlif fikirlər verilmişdir. N.A.Baskakov, Q.S.Ramsted, A.N.Kononov müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Tədqiqatlar nəticəsində məsdər şəkilçisi "-maq[2]" kimi götürülmüşdür. Orta məktəb qrammatikasında "məsdərin hərəkətin adı olduğu, - maq[2] şəkilçisi vasitəsilə yarandığı" verilmişdir."Məsdər" dən sonra "təsdiq və inkar feillər" onlara aid qaydalar, tapşırıqlar verilmişdir. Feilin zamana görə dəyişməsi haqqında dilçilikdə müxtəlif yanaşmalar olmuşdur. Yekdil qərar olaraq feilin 3 zamanı götürülmüşdür: keçmiş zaman (şühudi və nəqli), indiki zaman, gələcək zaman (qəti gələcək və qeyri - qəti gələcək). Dərslikdə "yadda saxla" başlığı altıda zamanlar, onların şəkilçisi, nümunələr verilmişdir. Feilin şəxsə görə dəyişməsi feilin zamanlarına aid olduğu üçün birlikdə tədris olunur. Bu qaydaları fəal – interaktiv təlim metodların istifadə etməktə həm daha yaxşı mənimsətmək, həm də möhkəmləndirmək üçün istifadə oluna bilər. Dərsliyin son iki bölməsində verilən dil qaydaları bunlardır: 1) V bölmədə "mürəkkəb isimlər, sifətlər, feillər və onların yazılış qaydaları; 2) VI bölmədə "cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, dialoqda durğu işarələnin işlənməsi" barəsində qayadalar verilmişdir. Fəal təlimə əsasən tərtib olunmuş VI sinif dərsliyində nitq hissələri və bölmənin baş üzvlərinə aid qaydalar verilmişdir. Dərslik 6 bölmədən təşkil olunmuşdur. I bölmədə isim və sifət; II bölmədə say; III bölmədə əvəzlik; IV bölmədə feil; V bölmədə zərf; VI bölmədə cümlənin baş üzvləri barəsində məlumatlar əks olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi VI dərsliyində nitq hissələrinə aid dil qaydaları verilmişdir. İlk bölmənin ilk dərsində nitq hissələri, onların təsnifi qeyd olunmuşdur. Dilçilikdə nitq hissələri əsas, köməkçi və xüsusi olaraq təsnif edilmişdir. Orta məktəb qrammatikasında, eləcə də VI sinif dərsliyində nitq hissələri əsas və köməkçi nitq hissələri olaraq göstərilmişdir.

"Konkret və mücərrəd isimlər, ümumi və xüsusi isimlər, tək və cəm isimlər, toplu isimlər, ismin halları" V sinif dərsliyində verilsə də, "düzəltmə isimlər" VI sinif dərsliyində verilmişdir. "Düzəltmə isimlər" dən sonra "ismin mənsubiyyətə görə dəyişməsi" qaydası göstərilmişdir. Mənsubiyyət kateqoriyası izah edilərkən hallar yada salınmalıdır. Bildiyimiz kimi mənsubiyyət ismin yiyəlik hal ilə bağlıdır. Ona görə vəhdət şəklində izah olunması həm halların təkrarına, həm də mənsubiyyət kateqoriyasının yaxşı mənimsənilməsinə yardımçı olar. Bununla yanaşı mənsubiyyət şəkilçisinin omonimliyindən də danışmaq zəruridir. Mənsubiyyətə görə dəyişmə zamanı bəzi II hecalı sözlərdə son saitin düşməsi halı baş verir. Bu sözlər iki yerə ayrılır: "isim, qisim, nəsil" kimi sözlərə saitlə başlayan hər hansı şəkilçini artırdıqda, "beyin, burun, ağız, ağıl" kimi bəzi II hecalı sözlərdə yalnız saitlə başlanan mənsubiyyət şəkilçisi artırdıqda düşməsi baş verir. Bu qaydalar uyğun dərslikdə

müəyyən çalışmalar verilmişdir. İsmə aid dərslikdə verilən digər dil qaydası "yönlük hal olan sözlərin tələffüzü" və "çıxışlıq halda olan sözlərin tələffüzü" və hər iki qaydaya uyğun çalışmalar verilmişdir. İsmə aid verilən son qayda – "xəbərlik şəkilçiləri" dir. İsimlər xəbər vəzifəsində işlənə bilməsi üçün müvafiq xəbərlik şəkilçisi qəbul edir. I bölmədə verilən son dil qaydası "düzəltmə sifətlər" barəsindədir. Müxtəlif nitq hissələrindən sifət düzəldən bəzilələri qaydada əks olunmuşdur.

II bölmədə "say" bəhsi barəsində dil qaydaları verilmişdir. Dilçilik kitablarında say haqqında müxtəlif fikirlər olmuşdur. XX əsrin 20-ci illərinə kimi say müstəqil nitq hissəsi kimi öyrənilməmişdir. Bəzən "ismi - ədəd", bəzən isə " ədədi sifətlər" və ya "say sifətləri" adlandırılmışdır. Saylar müstəqil nitq hissəsi kimi 1933-cü ildən sonra öyrənilmişdir. Bundan sonra say quruluşca növləri, mənaca növləri geniş tədqiq edilmişdir. Dilçilik ədəbiyyatlarında sayın quruluşca 3 növü – sadə, düzəltmə, mürəkkəb saylar olaraq, mənaca növləri miqdar sayları və sıra sayları olaraq göstərilmişdir. Orta məktəb qrammatikasında da sayların quruluşca və mənaca növləri yuxarıda verdiyimiz kimidir. Miqdar saylarının növləri ali məktəb kitablarında "müəyyən miqdar sayları; təqribi miqdar sayları; kəsr sayları; qeyri-müəyyən miqdar sayları" kimi verilmişdir. Orta məktəb dərsliklərində ali məktəb dərsliklərindən fərqli olaraq miqdar saylarının 3 növü – müəyyən miqdar sayları; qeyri-müəyyən miqdar sayları; kəsr sayları göstərilmişdir. Dərslikdə müəyyən miqdar sayları ilə isimlər arasında işlənən "numerativ sözlər"ə də bir dərs ayrılmışdır. Bu dərsdə numerativ sözlər, onların növləri və bu barədə çalışma və tapşırıqlar verilmişdir. Qeyri-müəyyən miqdar sayları üzərində təlim elə qurulmalıdır ki, zərf bölməsini keçəndə miqdar zərfləri ilə qarışdırmasınlar. Sayın mənaca növləri tədris olunarkən ziqzaq, venn diaqramı, karusel kimi fəal-interaktiv metodların istifadə edərək daha səmərəli nəticə əldə etmək olar. Numerativ sözlərdən sonra "sayın quruluşca növləri" haqqında məlumatlar əks olunmuşdur. Daha sonra ardıcıl olaraq "sayların yazılışı, miqdar saylarında şəkilçilərin yazılışı, sıra saylarının yazılışı, mürəkkəb sayların yazılışı" qaydaları verilmişdir. İlk olaraq "sayların yazılışı" qaydasında sözlə, ərəb rəqəmləri ilə, ərəb rəqəmləri və sözlə, roma rəqəmləri ilə yazılışı göstərilmişdir. Miqdar saylarının yazılışında saylardan sonra hal, mənsubiyyət və xəbərlik şəkilçilərinin yazılışı əksini tapmışdır. "Sıra saylarının yazılışı" adlı qayda da həm ərəb, həm rum rəqəmlərinin, həm də – ıncı[4] şəkilçisi artırıldıqdan sonra yazılışı verilmişdir. Mürəkkəb sayların defislə və ayrı yazılması barəsində də qaydalar göstərilmişdir. "Say" bəhsi ilə bağlı dərslikdə verilən son qayda "saylarla işlənən isimlərin təkdə və cəmdə olması" ilə bağlıdır. Bu qayda da hansı saylar özündən sonra tək isim, hansı saylar özündən sonra cəm isim tələb etməsi göstərilmişdir. III bölmə də "əvəzlik" barəsində qaydalar verilmişdir. Dilçilikdə əvəzliyin bir nitq hissəsi kimi olması müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar əvəzliyi "boş sözlər" olduğunu, bəziləri isə bir nitq hissəsi kimi fərqləndiyini qeyd etmişlər. Əvəzliyin bir nitq hissəsi kimi olub-olmamasının yaratdığı fikir müxtəlifliyi onun mənaca növlərində də özünü göstərmişdir. Dilçilik

kitablarında əvəzliyin mənaca növlərinin sayı 7, 8 olaraq göstərilmişdir. Lakin orta məktəb dərsliyində əvəzliyin aşağıdakı məna növləri göstərilmişdir: şəxs əvəzlikləri, işarə əvəzlikləri, qeyri – müəyyən əvəzliklər, sual əvəzlikləri, təyini əvəzliklər. VI sinif dərsliyində şəxs əvəzlikləri və işarə əvəzliklərinə ayrıca dərs ayrılmışdır. Onlara aid özünəməxsus xüsusiyyətlər verilmişdir. Daha sonra isə "o, bu əvəzliklərindən sonra vergülün işlənməsi" barəsində qaydalar göstərilmişdir. Əvəzliyin mənaca növlərindən olan "sual, qeyri-müəyyən və təyini əvəzliklər" haqqında biliklər və onların növləri barəsində qısa şəkildə verilmişdir. Əvəzliyin quruluşca növləri də dərslikdə əksini tapmışdır. IV bölmədə "feil" bəhsinə aid verilən dil qaydaları bunlardır: a) düzəltmə feillər; b) mürəkkəb feillər; c) feilin şəkilləri, xəbər şəkilləri; ç) xəbər şəklində olan feillərin yazılışı və tələffüzü; d) feilin əmr şəkli; e) feilin arzu şəkli; ə) feilin vacib şəkli; f) feilin lazım şəkli; g) feilin şərt şəkli. Feilin quruluşu barəsində dilçilikdə müxtəlif fikirlər olmuşdur. B.Xəlilov "Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası" kitabında quruluşca növləri haqqında aşağıdakı fikirlər qeyd olunmuşdur: "1) Hələ əvvəllər M.Kazımbəy türk dillərindəki (eləcə də Azərbaycan dilindəki) feilləri quruluşuna görə dörd qrupa bölmüşdür. Onun fikrincə, feillər: 1) əsli; 2) törəmə; 3) düzəltmə; 4) mürəkkəb olur. 2) İ.Əfəndiyev bir müddət sonra "Azərbaycan dilinin qrammatikası" adlı kitabın feil bəhsində feilləri quruluşca üç yerə (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) ayırmışdır" [6, 167-168].

Ümumi olaraq dilçilik kitablarında feilin quruluşca 3 növü – sadə, düzəltmə, mürəkkəb feillər göstərilmişdir. Orta məktəb qrammatikasında feilin quruluşca növü verilmişdir. Həm ali, həm də orta məktəb dərsliklərində düzəltmə feillərin adlardan və feillərdən yaranması göstərilmişdir. Daha sonra mürəkkəb feillər barəsində qaydalar, mürəkkəb feillərin yazılma qaydaları verilmişdir. Mürəkkəb feillər barəsində onların yazılışı barəsində V sinif dərsliyində verilən məlumatlar VI sinif dərsliyində daha da genişləndirilmişdir. Quruluşca növlərindən sonra feilin şəkilləri ayrı-ayrılıqda verilmişdir. Feil şəkilləri dilçilik kitabında "feilin formaları" kimi verilmişdir. Bununla yanaşı feilin aşağıdakı şəkillərinin olduğu qeyd olunmuşdur: əmr forması, xəbər forması, arzu forması, vacib forması, lazım forması, şərt forması, davam forması, bacarıq forması. Orta məktəb qrammatikasında əmr, xəbər, arzu, lazım, vacib, şərt şəkilləri verilmişdir. Dərslikdə ilk olaraq xəbər şəkli barəsində məlumatlar yer almışdır. Bildiyimiz kimi feilin xəbər şəklinin özünəməxsus şəkilçisi yoxdur, feilin zaman şəkilçiləri ilə düzəlir. VI sinif dərsliyində xəbər şəklində olan feillərin yazılışı və tələffüzünə ayrıca bir dərs ayrılmışdır. Bu dərsdə hər bir zamana uyğun qaydalar, onların şəkilçiləri və onlara aid çalışmalar verilmişdir. Feilin zamanlarını daha yaxşı mənimsətmək üçün fəal təlim metodlarından biri olan – venn diaqramı metodunda istifadə edilə bilər. Feilin digər şəkilləri barəsində zəruri biliklər dərslikdə öz əksini tapmışdır. Məsələn, əmr şəklinin ikinci şəxsin təkində heç bir şəkilçi qəbul etməməsi, arzu şəklindən əvvəl "kaş, barı, təki" kimi ədatların işlənməsi, vacib şəklinin inkarının həm –ma[2], həm də deyil sözü ilə düzəlməsi, lazım şəklinin inkarının deyil sözü ilə düzəlməsi, şərt şəklinin müstəqil cümlənin xəbəri

olmaması verilmişdir. VI sinif dərsliyində feil ilə bağlı olan dil qaydaları bununla yekunlaşmışdır. V bölmədə "zərf" bəhsi barəsində qaydalar verilmişdir. Dilçilikdə zərf çox az araşdırılan nitq hissəsidir. Türkologiyada bu sahədə İ.Qiqanov, P.M.Melioranski, Mirzə Kazımbəy, M.M.Əfşar tədqiqatlar aparmışlar. Çox az araşdırıldığı üçün qrammatika kitablarına əsas nitq hissəsi kimi sonralar daxil edilmişdir. Zərflər hərəkətlə bağlı olan və hərəkətin tərzini, zamanını, yerini, miqdarını bildirən nitq hissədir. Dərslikdə də yuxarıda qeyd etdiyimiz qayda və zərfin sualları verilmişdir. Quruluşca 3 növü olduğu göstərilmişdir. Sadə və düzəltmə zərflər bir dərsdə verilmişdir. Zərf düzəldən şəkilçilər, onların tələffüz şəkli də qeyd olunmuşdur. Mürəkkəb zərflərə bir dərs ayrılmışdır. Defislə, bitişik, ayrı yazılan zərflərə aid nümunələr verilmişdir. Zərfin quruluşca növlərindən sonra dərslikdə mənaca növləri verilmişdir. Ali məktəb qrammatikasında zərfin aşağıdakı mənaca növləri göstərilmişdir: tərzi-hərəkət zərfi, zaman zərfi, yer zərfi, miqdar zərfi, səbəb-məqsəd zərfi. Orta məktəb qrammatikasında isə tərzi-hərəkət zərfi, zaman zərfləri, yer zərfləri, kəmiyyət zərfləri olaraq göstərilmişdir. Hər bir məna növünə aid təriflər və nümunələr verilmişdir. Bunlarla yanaşı dərslikdə zərfin və digər nitq hissələri ilə oxşar olan sözlərin fərqləndirilməsinə aid məlumatlar əks olunmuşdur. Həm mənaca növləri ilə bağlı, həm də zərf və digər nitq hissələri ilə ortaq olan sözlərlə bağlı venn diaqramı ilə çalışmalar vermək olar. Belə çalışmalar mövzuların daha yaxşı mənimsənilməsi üçün məqsədəuyğun hesab olunur. VI bölmədə "sintaksis" bəhsindən "cümlənin qrammatik əsası, mübtəda və onun ifadə vasitələri, xəbər və onun növləri, xəbərin mübtəda ilə uzlaşması" qaydaları verilmişdir. Qrammatika kitablarında mübtədanın əlamətləri, mübtədanın quruluşu və mübtədanın ifadə vasitələri göstərilmişdir. B. Xəlilovun "Müasir Azərbaycan dili" (sintaksis) kitabında mübtədanın ifadə vasitələri *isim, sifət, say, əvəzlik, feili sifət, məsdər, bəzən zərflər, II və III növ təyini söz birləşmələri, məsdər və feili sifət tərkibləri* olaraq göstərilmişdir. Xəbər barəsində ümumi məlumat, xəbərlərin quruluşu, xəbərin ifadə vasitələri göstərilmişdir. Xəbərlər ismi və feili xəbərlər olmaqla iki yerə ayrılır. İsmi xəbərlər *isim, say, sifət, əvəzlik, feili sifət, məsdər, köməkçi nitq hissələri, II və III növ təyini söz birləşmələri ilə*, feili xəbərlər *feilin təsriflənən formaları ilə* ifadə olunur. Orta məktəb dərsliyində qeyd etdiyimiz qaydalar haqqında ən zəruri biliklər, qaydalar əks olunmuşdur. Bu məlumatların daha yaxşı mənimsənilməsi üçün dərslikdə müxtəlif tipli çalışma və tapşırıqlar verilmişdir.

Qeyd etdiyimiz hər bir bölmənin sonunda dil qaydaları üzrə yekunlaşdırıcı təkrar çalışmalar verilmişdir. Bu çalışmalar sayəsində şagirdlərin dil qaydalarını mənimsəmə səviyyələri müəyyənləşir. Ümumiləşdirici təkrar çalışmalar rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu çalışmalar bölmə üzrə verilən hər bil linqvistik qaydanı əhatə edir. Kurikulum əsasında tərtib olunmuş VII sinif dərsliyində "feil" bəhsindən "hərəkətin subyekti və obyekti, məlum, məchul, şəxssiz, qayıdış, qarşılıq-birgəlik, icbar növ feillər, idi, imiş, isə hissəcikləri, idi, imiş hissəciklərinin yazılışı və tələffüzü, idi, imiş hissəcikləri və keçmiş zaman şəkilçiləri, isə hissəciyi və feilin şərt

şəklinin əlaməti, feilin təsriflənməyən formaları", "köməkçi nitq hissələrinin hər biri barəsində məlumatlar, köməkçi və əsas nitq hissələrinin omonimliyi, köməkçi nitq hissələrinin omonimliyi və sinonimliyi", "cümlənin quruluşca növləri" dil qaydaları verilmişdir. Dərsliyin I bölməsində feilin qrammatik məna növləri barəsində olan dil qaydaları verilmişdir. Feilin məna növlərini mənimsətmək üçün ilk olaraq subyekt və obyekt anlayışları, bununla yanaşı "hərəkət", "hərəkətin icraçısı", "onların arasındakı münasibət" kimi anlayışlar dəqiq çatdırılmalıdır. Bu anlayışların dəqiq çatdırılması gələcəkdə feilin növlərinin daha yaxşı mənimsənilməsi, qarışdırılmaması üçün zəmin rolunu oynayır. Qrammatika kitablarında verilən feilin qrammatik məna növləri aşağıdakılardır: 1) "Məlum növ (aktiv növ); 2) Məchul növ (passiv növ); 3) Şəxssiz növ; 4) Qayıdış növ; 5) Qarşılıqlı növ; 6) Müştərək növ; 7) İcbar növ" [5, 210]. Orta məktəb dərsliyində *məlum, məchul, şəxssiz, qayıdış, qarşılıq-birgəlik və icbar növ* barəsində dil qaydaları verilmişdir. Məlum, məchul və şəxssiz növ barəsində dil qaydaları bir dərsdə verilmişdir. Hər bir növ üçün zəruri olan materiallar göstərilmişdir. Daha sonrakı dərslərdə qayıdış növ, qarışılıq-birgəlik növ, icbar növ haqqında ayrı-ayrılıqda məlumatlar, qaydalar, nümunələr verilmişdir. Feilin növləri tədris edilərkən fəal təlim metodlarından – venn diaqramı, karuseldən istifadə oluna bilər. Bu metodlardan istifadə bu mövzuların daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir.

Dərsliyin II bölməsində "idi, imiş, isə hissəcikləri" barəsində qaydalar göstərilmişdir. Dilçilik kitablarında "idi, imiş, isə" hissəcikləri feilin mürəkkəb şəkilləri adı altında verilmişdir. Ali məktəb dərsliklərində bu hissəciklər sırasında "ikən" hissəciyi də verilmişdir. Orta məktəb dərsliyində "idi, imiş, isə hissəcikləri" haqqında qaydaları ayrı-ayrı dərslərdə göstərilmişdir. Dərslikdə "idi, imiş hissəciklərinin müxtəlif nitq hissələrinə artırılması, onların yazılış qaydaları, bu hissəciklərdən sonra şəxs şəkilçiləri barəsində" məlumatlar verilmişdir. "İsə" hissəciyinin yazılış qaydaları, "idi, imiş" hissəciklərininin yazılışı və tələffüzü aid qaydalar, çalışmalar əks olunmuşdur. Bildiyimiz kimi "idi, imiş" hissəciklərinin şəkilçiləşmiş forması keçmiş zaman şəkilçiləri ilə, "isə" hissəciyi isə şərt şəklinin şəkilçisi ilə oxşarlıq təşkil edir. Bu oxşarlıq bəzi çətinliklər yaradır. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün fəal-interkativ təlim metodlarından istifadə məqsədəuyğundur. III bölmədə "feilin təsriflənməyən formalarından" danışılır. Feilin təsriflənməyən formaları - məsdər, feili sifət, feili bağlamadır. V sinif dərsliyində "məsdər" barəsində qısa məlumatlar verilsə də, VII sinif dərsliyində feilin təsriflənməyən formaları barəsində geniş məlumatlar əks olunub. Tədqiqatçılar məsdər şəkilçisi barəsində müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Ümumi nəticə olaraq "-maq[2]" şəkilçisi qəbul olunmuşdur. Məsdər feil və ismin xüsusiyyətlərini daşıması, sualı, cümlədə rolu barəsində məlumatlar əks olunmuşdur. Daha sonra feili sifət, feili sifət şəkilçiləri, onların zaman anlayışı bildirməsi və feili sifətlə feildən sifət düzəldən şəkilçilərin fərqləndirilməsi verilmişdir. Feili sifətdən sonra feili bağlamaya dair dil qaydaları və onlara aid nümunələr göstərilmişdir. Dərslikdə ardıcıl olaraq 3 bölmədə köməkçi nitq hissələri barəsində qaydalar verilmişdir. Köməkçi nitq

hissələri və onların təsnifi barəsində M.Hüeynzadə, S.Cəfərov, F.Zeynalov, A.Qurbanov, B.Xəlilov tədqiqat aparmışlar. Ali məktəb qrammatikasında köməkçi nitq hissələri olaraq – qoşma, bağlayıcı, ədatlar göstərilmişdir. Lakin orta məktəb qrammatikasında qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və nida köməkçi nitq hissələri kimi verilmişdir. IV bölmədə "qoşma və bağlayıcı" barəsində qaydalar göstərilmişdir. Ənənəvi təlimə əsasən hazırlanan dərsliklərdən fərqli olaraq fəal təlimə əsasən tərtib olunan dərsliklərdə qoşmanın növləri barəsində geniş məlumat verilməmişdir. Daha çox qoşmaların deyilişi və yazılışı qaydaları verilmişdir. "Bağlayıcı" barəsində dərslikdə verilən dil qaydaları bunlardır: "bağlayıcılarda vergülün işlənməsi, mürəkkəb bağlayıcılar". Dərsliyin V bölməsində "ədat, modal sözlər, nida" haqqında qaydalar verilmişdir. "Ədat"ın fikrin təsirli ifadə olunmasına kömək etməsi, Azərbaycan dilində ən çox işlədilən ədatlar göstərilmişdir. Bununla yanaşı ədatların orfoqrafiyasına aid qaydalar da dərslikdə əksini tapmışdır. "Ədat"lara aid dil qaydalarından sonra "modal sözlərə" dair qaydalar verilmişdir. Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq fəal təlimdə modal sözlərin mənaca növləri ayrı-ayrılıqda deyil, birlikdə göstərilmişdir. Dərslikdə modal sözlərdə durğu işarələrinin işlənməsi də ayrıca bir dərs ayrılmışdır. Qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər də olduğu kimi nidalar barəsində qısa və konkret məlumatlar verilmişdir.

Ənənəvi təlimdə Azərbaycan dili ilə bağlı olan proqramlar dilin daxili quruluşunu əks etdirən tərif və qaydaların mənimsədilməsinə xidmət göstərirdi. Təlim prosesinin bu şəkildə aparılması şagirdlərdə mülahizə yürütmək və öz mövqeyini əsaslandırmaq bacarığının inkişafına gətirib çıxarmırdı. Lakin fəal təlimdə ana dili təlimin başlıca məqsədi şagirdlərin hərtərəfli nitq bacarıqlarını formalaşdırmaqdır. Fəal təlimdə Azərbaycan dili fənnin məzmunu "Dinləyib-anlama və danışma", "Oxu", "Yazı" və "Dil qaydaları" məzmun xətləri üzrə standartlaşmış bacarıqlar şəklində verilmişdir. *Dil qaydaları* məzmun xətti (4-cü məzmun xətti kimi) Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, qrammatik quruluşu ilə bağlı zəruri, yığcam qaydalar formasında şərhini təmin edir. Məzmun xətləri daha çox praktik əhəmiyyəti, ictimai dəyəri ilə seçilir. Fəal təlimin ənənəvi təlimdən fərqli cəhətlərindən biri də linqvistik qaydalar haqqında bilik və vərdişlərdir. Yeni dərsliklərdə dil qaydaları haqqında çox geniş məlumatlar deyil, daha çox zəruri məlumatlar verilmişdir. Fəal təlimə əsasən tərtib olunan dərsliklərdə ən zəruri fonetik, leksik, qrammatik anlayışlar barəsində yığcam, sadə, aydın qaydalar və biliklər göstərilmişdir. Ən zəruri linqvistik qaydaların öyrənilməsi şagirdlərin həm oxu, həm də yazı qabiliyyətlərinin inkişafına, şifahi və yazılı nitq bacarıqlarının formalaşmasına zəmin yaradır. Müasir dərsliklərdə linqvistik qaydalar bölmələr üzrə verilmişdir. Bütün bu bilik və bacarıqların mənimsədilməsində dil qaydalarının öyrədilməsinə müəllimin yeni yanaşma metodlarının tətbiqi (nəzəri və praktik olaraq) ilə reallaşdırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Balıyev H.B., Balıyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 384s.
2. Həsənov M., Cəfərova N., Bəhmənova C. İbtidai sinif müəllimləri üçün kurikulumun məzmunu və həyata keçirilməsi yolları. Metodik vəsait. Bakı, 2014, 76s.
3. Kazımov A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. Dərs vəsaiti. ADPU. Bakı, 2013, 186s.
4. Məmmədova A. Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası üzrə mühazirə mətnləri. (bakalavr pilləsi üçün). Dərs vəsaiti. Bakı: Zəngəzurda, 2019, 340s.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili: sintaksis. Bakı: Adiloğlu, 2017, 428s.
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə. Bakı: Papirus NP, 2016, 352s.

NAZAROVA A.T.

WAYS OF TEACHING LANGUAGE RULES IN AZERBAIJANI LANGUAGE LESSONS BASED ON ACTIVE TRAINING

SUMMARY

Teaching the mother tongue develops students' thinking, learning and speaking skills, and expands communication opportunities. In secondary schools, active learning methods, linguistic rules are used as a tool to help develop speech skills (as the 4th content line). The lesson should be aimed at revealing the student's abilities, creating conditions for the student to understand the results. The pedagogical process must be organized in such a way that it meets the requirements of state policy and the enrichment of education. In the process of active learning, students demonstrate their mastery of language rules at all stages of the lesson. In the traditional training, programs related to the Azerbaijani language served to adopt the definitions and rules reflecting the internal structure of the language. The conduct of the training process in this way did not lead to the development of the ability to reason in the students and justify their position. However, the main purpose of mother tongue training in active education is to formalize comprehensive speech skills of students. One of the differences of active training from traditional training is the knowledge and skills about linqvistical rules. In the new textbooks, not too extensive information about the rules of the language is provided, but more necessary information. The textbooks compiled on the basis of active training have shown compact, simple, clear rules and knowledge on the most necessary phonetic, lexical, grammatical concepts. The study of the most necessary linguistic rules provides the basis for the development of students ' reading and writing skills and the formation of oral and written speech skills. In modern textbooks, the rules of statistics are given in sections. All this is reaffirmed by the introduction of new methods of teacher's approach to teaching language rules in mastering knowledge and skills.

Key words: *educational reforms, pedagogical process, word structure, language rules, word creation, root and suffix, morphology.*

НАЗАРОВА А.Т.

СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ ПРАВИЛАМ ЯЗЫКА НА УРОКАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ АКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Обучение родному языку развивает у учащихся навыки мышления, обучения и разговорной речи, а также расширяет возможности общения. В средних школах методы активного обучения, лингвистические правила используются в качестве инструмента для развития речевых навыков (в качестве 4-й строки содержания). Урок должен быть направлен на раскрытие способностей ученика, создание условий для понимания учеником результатов. Педагогический процесс должен быть организован таким образом, чтобы он отвечал требованиям государственной политики и обогащения образования. В связи с изменениями в сфере образования, учитель должен изменить метод обучения, создать новые методы и технологии, и примените изменения. В процессе активного обучения студенты демонстрируют владение языковыми правилами на всех этапах урока. В традиционном обучении программы, связанные с азербайджанским языком, служили усвоению определений и правил, отражающих внутреннюю структуру языка. Проведение учебного процесса таким образом не привело к развитию у учащихся умения рассуждать и обосновывать собственную позицию. Но в активном обучении родному языку главная цель обучения-формирование у учащихся всесторонних речевых навыков. Одним из отличий активного обучения от традиционного является знание языковых правил и привычек. Новые учебники содержат не очень обширные сведения о правилах языка, но гораздо больше необходимой информации. В учебниках, составленных на основе активного обучения, изложены компактные, простые, четкие правила и знания самых необходимых фонетических, лексических, грамматических понятий. Изучение наиболее необходимых языковых правил закладывает основу для развития у учащихся навыков как чтения, так и письма, формирования навыков устной и письменной речи. В современных учебниках лингвистические правила приведены по разделам. Все это реализуется с применением методов нового подхода учителя к обучению языковым правилам в овладении знаниями и умениями.

Ключевые слова: *образовательные реформы, педагогический процесс, структура слова, правила языка, словообразование, корень и суффикс, морфология.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: fil.f.d., dos. Səməngül Hüsü qızı Qafarova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

МАМЕДОВА ВАФА НАРИМАН ГЫЗЫ
Бакинский славянский университет
vafamamedova@mail.ru

ЗАГАДКИ, ПОСТРОЕННЫЕ ПО МОДЕЛИ СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Статья посвящена изучению загадок, построенные по модели сложноподчиненных предложений. Семантико-структурная организация загадок дает достаточно оснований квалифицировать эти миниатюрные художественные произведения как особые формы сложного синтаксического целого. Эти формы обладают а) монотемностью, б) семантической структурой, обусловленной структурой номинированной ситуации и т.д. Такая квалификация синтаксической реальности загадок является универсальным фактором для обоих языков. Загадки как конструктивно самодостаточные единицы доказывают существование типологически системных моделей простого предложения – простых распространенных конструкций. Одно-двусловных, загадок нет. Что касается односоставных моделей предложения, то материал загадок практически безошибочно указывает, какие модели односоставных предложений являются системно-языковыми, а какие таковыми не являются. В загадках обоих языков получили представительство определенно-личные, неопределенно-личные, безличные и обобщенно-личные модели односоставных предложений. Другие разновидности односоставных предложений, которые очень часто включаются в общие классификации односоставных предложений как в русском, так и в азербайджанском языках, для структурации загадок нехарактерны. Они представляют либо контекстуально-речевые варианты системных моделей, либо являются индивидуально-единичными формами, подтверждающими системность модельных образцов. На материале русского и азербайджанского языков представлен фактический материал. **Ключевые слова:** загадки, когнитивные модели, сложносочиненное предложение, синтаксис. Загадки, построенные по модели сложноподчиненных предложений, как в русском, так и в азербайджанском языке особой частотностью не отличаются. Имеем в виду сугубо формальное строение загадок, а не смысловые отношения, характерные для СПП в их типизированных формах.

Среди СПП–конструкций выделяются единицы, оформленные на базе союзов «хотя…, но» (Хоть и видятся, но не сойдутся– Солнце и месяц), «когда-то» (Когда я был молод, светло светил – месяц), «если бы, то» (чем бы не было его, то не сказал бы ничего - язык), «Куда бы ни …, то» (Куда ни пойдешь, все на них взглянешь –ноги), «чего…, того» (Чего не надо, того не продашь – молодость и старость), «где там» (Хоть малая, хоть большая– где

стоит, там и шумит: Береза), «кто.., тот» (кто мимо ни пройдет, всяк ему поклонится – гриб), «как.., так» (Как него взглянешь– так и заплачешь – лук) и т.п.

Участие СПП в азербайджанских загадках фиксируются в следующих формах:

а) Препозитивный компонент “O nədir ki...” (и его эквиваленты) выступает в качестве главного предложения: O nədir ki, dayandır dayanmaz, O nədir ki, boyanıbdır boyaqsız (yer, göy)

O hansı quşdu ki,
Bir qanadı ağdı,
Bir qanadı qara (gecə-gündüz).

б) упрощение СПП в структуре загадки, когда СПП приобретает форму простого предложения:

Mən aşiqəm duz yerdə,
O göydədir, biz yerdə,
O yer olmaz, keçməsin,
Salmaz bircə iz yerdə (ay)

в) СПП включается в структуру загадки в форме БСП:

Göydən gəlir dərvişlər,
Kürkün yerə sərmişlər,
O qədər oynamışlar,
Xurdu-xəşil olmuşlar (qar)

Нетрудно воспринимать подчеркнутые конструкции как изначальные СПП: “O yer olmaz ki, keçməsin” или “O qədər oynamışlar ki, ...”. подобные формы контекстуальной трансформации СПП объясняется не столько требованиями поэтической организации этих загадок (что тоже немаловажно), сколько требованиями биполярности организации загадочных текстов– ССЦ.

Малочисленность (1–1,5 % из общего числа) СПП конструкций в системе загадок обусловлена, как мы считаем, внутренней логикой СПП, которые по общепризнанным установкам являются распространенными формами простых предложений: придаточное выполняет функцию восполняющего или поясняющего члена главного предложения. Эта несоразмерность структурной организации, несоизмеримость частей СПП делают основные разновидности СПП непригодными для структурации загадок. Поэтому, видимо, мы будем правы, если сделаем следующее заключение: структурная и семантическая несоразмерность частей СПП нарушают «онтологический» закон строения загадок, их внутреннюю диалектику единства противопоставленных соизмеримых величин: полюсы оппозиции в загадках практически эквивалентны. И эта конструктивная закономерность («внутренняя полярность») обусловливается языковой картиной ситуации, диктующей двуполярность организации структуры

загадки. И те экземпляры СПП- конструкций, бытующих в загадках как основа, еще раз убеждают нас в заявленной мысли: в загадках не представлены разновидности так называемых одночленных (присловных) СПП; те, которые представлены (см. примеры выше), являются СПП с соотносительными частями и поэтому связаны двойными подчинительными союзами. Иначе говоря, это – конструкции СПП с соотносительно-соразмерными по смыслу частями, которые могут эксплицировать оппозиционные, полярные стороны загадочной ситуации, т.е. могут быть выразителями «внутренней полярности» загадок. Более того, подчинительные союзы вышеотмеченного разряда служат еще и основанием для реализации семантико-структурного параллелизма между частями этого типа СПП.

Отмеченная закономерность (внутренняя биполярность) еще ярче показывает себя на уровне многокомпонентных СПП, которые оформляются единством двух двойных подчинительных союзов, когда одна придаточная часть, оформленная двойным союзом (напр., где – там), служит единым поясняющим элементом относительно части, оформленной предыдущим двойным союзом: Хоть малая, хоть большая: где стоит, там и шумит. но,

Границы названный биполярности, как видно, в данном случае продублированы на базе двух двойных союзов: хотя –но/где там. Конструкция с союзом «где-там» выступает единым оппозитивным элементом общий конструкции с союзом «хотя-но». Только двойные подчинительные союзы могут выступать в качестве одного из средств достижения «строительной цельнооформленности» загадок как особых, жанровых образцов ССЦ. СПП, оформленные на базе одинарных подчинительных союзов (чтобы, что, потому что и т.п.) в структуре загадок не участвуют, вернее, участвовать не могут. О причинах такой «маломощности» СПП одночленной структуры мы сказали выше [4].

Вот почему жанровое закономерное устройство загадок отдает предпочтение разновидностям сложносочиненных предложений и бессоюзных сочетаний, в которых части, как правило, бывают словесным выражением отмеченной внутренней семантико-структурной биполярности.

Данная жанровая закономерность достаточно характерна и для загадок из азербайджанского языка. Более того, эта закономерность внутренней обязательной биполярности в азербайджанских загадках проявляется более ярко и рельефно: она эксплицируются зачастую на уровне поэтических моделей, которых в азербайджанской системе загадок больше по сравнению с

русским языком и в которых отмеченная системная биполярность имеет свое характерное выражение, т.е. типизированное материальное выражение. Формами подобного выражения являются, например, структурный параллелизм, который проявляется на фоне либо синтаксической соотносительности членов предложения в конструкциях, оформленными на базе оппозитивных форм категории утверждения/отрицания.

1) Qəndə bənzər–dadı yox
Göydə gəzər–qanadı yox (qar)
2) Əli yox, şəkil çəkir,
Dişi yox, dişləyir (şaxta)
Сравним: а) Без рук, без ног, а рисовать умеет (мороз)
б) Без рук рисует, без зубов кусает (то же)

Отмеченная биполярность, следовательно, является типологически маркированным признаком и для конструктивного оформления русских загадок в обеих их формах – поэтических и прозаических.

Что касается участия категории утверждения/отрицания, то она выполняет в структурации загадок как ССЦ те же функции, что и в азербайджанских загадках:

Çiçəkliyər, gül deyil,
Ağdı, amma qar deyil,
İstisi var –yun deyil (pambıq)

Ног нет, а идет
Глаз нет, а плачет (ветер)

Формальное выражение отмеченной категории проявляется в комплексе показателей–функций, каковыми являются а) функция средства связи между компонентами сложного предложения, б) функция средства выражения межкомпонентных смысловых отношений в) функция создания ритмо-мелодического рисунка всего произведения (загадки) г) функция создания оппозитивно-антономической противопоставленности как ядерного, каркасного показателя.

Вместе с тем, следует отметить и степень характерности данного функционального комплекса. Для сложноподчиненных конструкций, по моделям которых построены загадки как русского, так и азербайджанского языков, данный комплекс менее характерен, чем для сложносочиненных предложений и бессоюзных сочетаний.

Такое положении вполне объяснимо. Части БСП и ССП проявляют большую равноправность между собой и равнозначность в выражении смысловых отношений, чем части (компоненты) СПП. Последние претерпевают различные структурные изменения (редукции частей, элиминации различных элементов и пр.) именно в плане достижения этого внутреннего равновесия, равнозначности противопоставленных элементов.

Поэтому, как мы уже отметили выше, в загадках используются именно те модели СПП, части которых в структурно-семантическом плане равнозначны и которые объединяются определенным классом двойных подчинительных союзов.

В целях достижения эффекта равнозначности компонентов СПП подвергаются также целому ряду редукционных процессов, которые в определенном смысле трансформируют СПП – конструкции в конструкции «переходного» типа. И во многих случаях эти СПП напоминают ССП и БСП:

Babamın bir donu var,

Qatlayıram, qat götürmür (yer)

Видно, что в этой загадке представлено СПП с определительным придаточным: “Babamın elə bir donu var ki,...”. Но определительные отношения в этих конструкциях выражены не лексико-грамматическими средствами (как это показано в нашей трансформе), а сугубо интонационно. Данный тип смысловых отношений (атрибутивных) в системе загадок азербайджанского языка получил свое прочное место:

– Bir abam var, qatlamaq olmaz...
– Bir ağ daşım var, odda yanmaz...
– Babamın bir çuxası var, on iki cibi... и т.п. [1].

В некоторых случаях в сборниках отсутствует «пограничная» запятая между главным и придаточным компонентами, в силу чего СПП в принципе трансформируется в простое распространенное предложение:

– Bir atım var çilovda durmaz... [ay; 2,30]
– Bir atım var ağ alaca... [körpü, çay; 2,30]

Очень часто в СПП с отрицательным придаточным наличие подчинительного союза становится стилистическим излишеством; в таких случаях о реставрации союзных средств вообще трудно говорить:

– Bir palazım var, çırpa bilmirəm,

Naxışı xırdadır, saya bilmirəm (ulduzlu səma)

– Xan bağında bir gül açıb bərki bəzəkdı,
– Yaşıl salır, al rəng alır, bəs o nədəndi? (xına) [1].

В первом примере между главной и придаточной частями наблюдается постановка запятой, наличие/отсутствие которой несколько регламентируется отрицательной формой придаточного, ее отсутствие не влияет на адекватное восприятие смысла загадочной конструкции. Второй пример в этом смысле более ярко выражает динамику взаимослияния главной и придаточной частей, между которыми отсутствуют (вернее, нейтрализованы) все лексико-грамматические показатели подчинительной связи вплоть до пунктуационного знака: “Xan bağında bir gül açıb/ bərki bəzəkdi...”.

Подобное структурное упрощение СПП и его «перевод» на плоскость простого распространенного предложение в тексте загадок – один из

закономерных процессов, характеризующих функционирование СПП в структурной организации загадок.

Системный характер отмеченного процесса проявляется в том, что это явление типично и для функционирования ССП в тексте загадок: включаются все лексико-грамматические средства связи между компонентами ССП, которые выступают в качестве определенных разновидностей БСП.

Данная закономерность является характерной чертой функционирования отмеченных сложных предложений и в русских загадках, о чем пишет В.В.Митрофанова, связывая этот процесс с ритмическим строением загадок, которое создается без помощи типизированных средств связи между частями сложного предложения, а используются «созвучие слов при произношении и интонационный рисунок фразы»:

– Взлетела чечетка, не зверь, не потка,
На землю падет– землю дерет (жук) [3,14–15]
Ср: – Bostanda var gombul kosa,
Üstü bozdu,içi xaca,
Əzsən dolar qanla kasa (çuğundur)

Таким образом, многие положения структурации загадок по моделям того или иного типа простого (а также и сложного) предложения обусловлены полнотой лексического наполнения. Оно должно быть самодостаточной для адекватного представления картины загадываемого предмета и должно представлять обязательную зацепку для адекватного выхода на предмет загадывания. Поэтому структурация загадок (их одно-/двусоставность, распространенность/нераспространенность) оказывается зависимой от лексического наполнения, которое должно быть эквивалентным структуры описываемой ситуации; этот фактор универсален для обоих языков.

Литература

1. Seyidov Nurəddin. Azərbaycan tapmacalarına dair // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. III k. Bakı, 1968, s.3-27.
2. Seyidov Nurəddin. Tapmacalar. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 208 s.
3. Митрофанова В.В. Загадки. Ленинград, Наука, 1968, 254 с.
4. Митрофанова В.В. Специфика русских народных загадок и их связь с другими жанрами фольклора // Специфика фольклорных жанров. Т.10.М.-Л., Наука, 1966, с.79-102.

V.N.Məmmədova

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ MODELI ÜZRƏ QURULMUŞ TAPMACALAR

Xülasə

Məqalə mürələb cümlə modeli üzrə qurulmu tapmacaların öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Tapmacaların semantik-struktur təşkili bu kiçik miniatür bədii əsərləri mürəkkəb sintaktik bütöv kimi təsnifatlandırmağa imkan verir. Bu formalar bir çox cəhətdən xarakterizə olur. Tapmacaların sintaktik reallığının təsnifatı həm rus, həm Azərbaycan dili üçün universal amildir. Konstruktiv baxımdan özünü təmin edən vahid olaraq tapmacalar sadə cümlələrin tipoloji sistem modellərin, yəni sadə konstruksiyaların varlığını sübut edir.

Bir-iki cümlələri tapmacalar yoxdur dildə. Təktərkibli cümlə modellərinə gəlincə isə, qeyd edək ki, tapmacalar dəqiq vurğulayır ki, hansı təktərkibi cümlə modelləri sistem-dil materialıdır, hansılar isə deyil. Həm Azərbaycan dilinin, həm də rus dilinin tapmacaları təktərkibli cümlələri müəyyən-şəxsi, qeyri-müəyyən şəxsi, şəxssiz və ümumi-şəxsi modellərində təqdim olunub. Təktərkibli cümlələrin digər növləri, hansılar ki, həm rus, həm Azərbaycan dillərində təktərkibli cümlələrin ümumi təsnifatına əlavə edilir, tapmacaların strukturasiyasına səciyyəvi deyil. onlar ya sistem modellərin kontekstual-nitq variantlarında, ya da model nümunələrinin sistemliliyini təsdiq edən fərdi-vahid formalarında təqdim edilir. Faktiki material həm rus dili, həm də Azərbaycan dilinin materialları üzərində qurulub.

Açar sözlər: tapmacalar, kognitiv modellər, mürəkkəb tabeli cümlə, sintaksis.

V.N.Mammadova

RIDDLES BASED ON THE MODEL OF COMPLEX SENTENCES

Summary

The article is devoted to the study of riddles constructed according to the model of complex sentences. The semantic-structural organization of riddles gives sufficient grounds to qualify these miniature works of art as special forms of a complex syntactic whole. These forms have a) monotemicity, b) semantic structure due to the structure of the nominated situation, etc. This qualification of the syntactic reality of riddles is a universal factor for both languages. Riddles as structurally self-sufficient units prove the existence of typologically systematic models of a simple sentence – simple common constructions.

There are no one-or two-word riddles. As for single-component sentence models, the material of riddles almost unmistakably indicates which models of single-component sentences are system-language, and which are not. In the riddles of both languages, definite-personal, indefinite-personal, impersonal and generalized-personal models of single-compound sentences were represented. Other varieties of single-part sentences, which are very often included in the general classifications of single-part sentences in both Russian and Azerbaijani languages, are not typical for

the structuring of riddles. They represent either contextual-speech variants of system models, or are individual-single forms that confirm the consistency of model samples. The actual material is presented on the material of the Russian and Azerbaijani languages.

Keywords: riddles, cognitive models, compound sentence, syntax.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: f.e.d., prof. İlyas Həmidulla oğlu Həmidov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

CƏFƏROVA AYTƏN RAFAIL QIZI
Bakı Slavyan Universiteti
ayten751@icloud.com

BOLQAR DILINDƏ "ÜRƏK" KONSEPTİ

Somatik leksikanın məcazlaşması hadisəsi dünyanın digər dilləri kimi bolqar dili üçün də spesifik haldır. Bu aspektdə yaranan frazeoloji birləşmələr insanların daxili və ya xarici orqanlarının təbiət üzərinə proyeksiyası ilə səciyyəvidir. Somatik frazeoloji birləşmələr müxtəlif tipli assosiasiyalara əsaslanır; insan-təbiət, insan-cansız əşya, insan-canlı əşya, insan-hərəkət, insan-məkan və s. Qeyd olunan assosiasiyalar hər birisi özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Məqalə bu kontekstdə "ürək" konsepti ilə bağlı assosiasiyalara həsr olunub. Bolqar dilində somatik frazeoloji birləşmələr zəngin xüsusiyyətlərə malikdir və onların kommunikasiyada əsas funksiyası fikrin dəqiq, emosional, təsirli və ürəyəyatımlı tərzdə verilməsi ilə bağlıdır. Bolqar diskursunda olduğu kimi, bolqar bədii mətnlərində mətn praqmatikasının verilməsində somatik frazeoloji birləşmələrinin mütəsna rolu vardır. Antroposentrik dilçiliyin meydana gəlməsi ilə dilçilikdə yeni tədqiqat istiqamətləri meydana gəldi. Buna da səbəb struktur dilçiliyin həll edə bilmədiyi bir sıra problemlərpə yeni baxışın formalaşması idi. Dil və insan kontekstində kommunikasiyanın optimallaşdırılması, fikrin yeni, dəqiq, səlis və estetik cəhətdən gözəl ifadə ifadə formalarının tapılması və onların quruluş mexanizminin müəyyənləşdirilməsi müasir dilçiliyin qarşısında duran çox mühüm problemlərdəndir. Somatik leksikanın məcazlaşması yolu ilə formalaşan frazeoloji birlışmələrin qeyd olunan kontekstdə funksiyasının müəyyənləşdirilməsi, eləcə də leksikoqrafiya problemlərinin həlli baxımından bu məqalənin mövzusu xüsusi aktuallıq kəsb edir. Məqalənin işlənilməsində əsas məqsəd иolqar bədii mətnlərində "ürək" konseptinin əsas assosiativ tiplərini müəyyənləşdirməkdir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün иolqar bədii mətnlərindən müfafiq misallar seçmək və onları mövzu üzrə təhlil edərək müvafiq nəticələr çıxartmaqdır. Məqalə işlənərkən, təsviri və kontekstual təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: bolqar dili, somatik, məcaz, köçürmə, assosiasiya.

Müasir geosiyasi, mədəni və iqtisadi inkişaf insanın daxili aləmində öz ifadəsini tapdığı kimi, onun dilinin frazeoloji qatında mühüm yer tutur. On illilərlə farzeologiya sahəsindəki elmi tədqiqatlar onu dilçiliyin dəyərli tədqiqat istiqaməti kimi formalaşdırmışdır.Xüsusilə dilçilikdə antroposentrik tədqiqat metodunun meydana gəlməsi frazeoloji vahidlərə yanaşma tərzini dəyişdi; onlara etnolinqvistik, kulturoloji, etnokoqnitiv şərhlər verilməyə başladı. Deməli, dilçiliyin digər sahələrində olduğu kimi, frazeologi faktlara təkcə linqvistik şərhlər, təhlillər verməklə kifayətlənməyərək ekstrealinqvistik amilləri , xüsusən də insan faktorunu

ön plana çəkdilər. Bu xüsusda frazeoloji vahidlərin kommunikasiyada yeri, nitqin optimallaşmasındakı rolu, nitqin estetik dəyərinin yüksəldilməsində tutduğu yer, mətn praqmatikasının dəyərli və təsirli verilməsində onların funksiyası bu problemlər sırasında tədqiqatçıların marağına səbəb oldu və qısa bir vaxtda frazeologiya sahəsində çox dəyərli tədqiqat əsərləri meydana çıxdı. Qeyd olunan tədqiqatlarda insanın təbiət üzərinə proyeksiyası prinsipinə əsaslanan somatik frazeoloji vahidlərin tədqiqində insanla təbiət arasında olan əlaqənin, harmoniyanın müəyyənləşməsi dilin leksik qatında yeni dil vahidlərinin formalaşması mexanizminin mühüm aktı kimi qəbul olundu. Bəşəriyyət yarandığı gündən özünə qapılıb qalmamış, yaşayış uğrunda mübarizədə özünü və təbiəti dərk etməyə çalışmış, təbiətdəki əlaqələnmə sisteminin bir üzvü olaraq özü ilə təbiət arasındakı əlaqələnməni dərk etməyə çalışmışdır. Böyük bir tarixi dövrü əhatə edən sonsuz həyati təcrübələrin nəticəsi kimi bu fakt dilin leksik qatının çox mühüm hissəsi olan somatik frazeoloji vahidlərin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Dil daşıyıcısının həyatında onunla yanaşı gedən, onun həyatdakı özünüməxsusluqlarını, sevincini, kədərini, həyatı dərketmə tərzini, dini görüşlərini əhatə edən frazeoloji vahidlər, xüsusən də somatik frazeoloji birləşmələr milli mədəniyyətin, mental düşüncənin, onun etnolinqvistikasının çox mühüm göstəricisi kimi mövcuddur. Qeyd olunan frazeoloji birləşmələrin formalaşmasında insanın xarici və daxili orqanlarının məcazlaşması məcazlar sitemində yeni sahə yaratdı. Bu sahə istər metonimik, istərsə də metaforik məcazlaşma hadisəsində ümumi məcazlaçma modelinə daxil olsa da, emosiyaların, hisslərin çox təsirli ifadə vasitələri olaraq kommunikasiyada əvəzsiz vasitələrə çevrildilər. Beləliklə, somatik frazeoloji vahidlər dilin leksik dövriyyəsində çox möhkəm yer tutur və millətin fəlsəvi, mədəni şüurunun təmsilçisinə çevrilir. Dünyada mövcud olan insanların hamısının dillərində somatik frazeoloji vahidlər vardır, lakin onlar assosiariv xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir; yaxud bir-binə nə qədər oxşasalar da, yenə də müəyyən məqamda fərqlənir. Məsələn: *"чужда ухо" (hərfi mənası:yad qulaq) ;събереме се по-близо,чужда ухо не трябва да ни чуе -yaxınlaş, başqasının qulağı bizi eşitməməlidir*" (3, 250). Müqayisə üçün bolqar dili ilə Azərbaycan dili timsalında fikrə aydınlıq gətirək. Bolqar və dünya dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən Azərbaycan dilində eşitmək qulaqla assosiasiya olunur. Lakin burada aşkar olunan fərq somatik frazemin ifadə etdiyi məna incəliyindədir. Bolqar dilində "чужда ухо" yad qulağı, eşitməməli olan qulağı nəzərdə tutur.Azərbaycan dilində isə bu frazem "yad adam eşitməməli // yad qulaq eşitməməli" variantında işlədilir; yəni bu birləşmədə " qulaq" sözü yox, konstruksiyaya görə, ona ekvivalent gələn "adam" sözü işlənir və eyni məna başa düşülür. Burada söhbət situasiyaya görə konstruksiyanın formalaşması prinsipindən gedir. Məsələ ondadır ki, Azərbaycan dilində " Boqar dilində olan "yad qulaq" müstəqil frazem kimi nitq dövriyyəsində mövcud deyil. Başqa bir misal: *"сърцето ми прелива-ürəyim daşdı ; И всички тя посрещаше засмяна ,/ и тънки дари*

стелеше пред тях ,/ и охолно разправяшие на всички/ що и лежеше драго на сърце./ Сърце прелива като пълна чаша.

Və hər kəsi gülərək salamladı və / qarşısına nazik hədiyyələr yaydı / və təmtəraqla hər kəsə / ürəyinə əziz olanı söylədi" / Ürək dolu bir stəkan kimi daşıb) (3, 250). Bolqar insanı "ürəyin dolması"nı "stəkanın daşması" ilə assosiasiya edir. Azərbaycan dilində bu mənanın "dolmaq"la (nəyinsə dolması/daşmaq həddinə gəlməsi) assosiasiya olunması fərqli duyum tərzinin nəticəsidir. Belə fərqlərin yaranması fərqli yanaşmaların nəticəsidir. Bolqarın nəzərində ürəyin daşması "insan-çay" modeli ilə, Azərbaycanlının şüurunda isə "insan-predmet" modeli ilə assosiasiya olunmuşdur. Deməli, istənilən somatik frazeoloji vahidlərdə təhlil apararkən ən kiçik detalları belə nəzərdə tutmaq lazımdır. Qeyd etdiyimiz kimi, somatik frazeoloji birləşmələrdə assosiasiyalar milli şüur bazasından qidalanır. Bolqar dilində somatik frazeologiyanı tədqiq edən müəlliflərdən Raykova Petya yazır ki, insan bədəni və ya onun hissələri təkcə bütün əşyaların ölçüsü deyil, həm də insanın xarici və daxili aləminin konseptuallaşmasının əsasıdır (2). Onun fikrincə dünyanın dil mənzərəsinin açılması metodu "konsept"lə bağlıdır. Konsept kollektiv şüurun təmsilçisidir və hər bir təsvirə gələn dil işarəsi mental təqdimatdır – konseptdir. E.S.Kubryakova "konsept" terminini çox dəqiqliyi ilə belə izah edir: "Konsept" mental leksikonun, konseptual sistemin, dil beyninin, dünyanın bütün mənzərəsinin,kvant biliyin, operativ yaddaş vahididir.Ən mühüm konseptlər dillə ifadə olunur (1, 90-92). Y.Çakırovun qeyd etdiyi kimi, dil vahidləri dünyanın bilavasitə referensiya edicisi deyil, o, freym vasitəsi ilə həyata keçirilir, yəni freymlər dil vahidi ilə onun işarəıvi funksiyası freym vasitəsi ilə həyata keçirilir (4). O, freymləri stereotip situasiyaların informasiya paketini təmsil edən bir fenomen kimi təqdim edir.Və belə nəticəyə gəlir ki, freym konseptlərin assosiativ əlaqələridir.Freymlər dinamikdir; bu , onun həm funksiya, həm də assosiativ əlaqələrin dildaşıyıcılar tərəfindən zənginləşməsi nöqteyi-nəzərindən belədir. Koqnitiv dilçilikdə C.Lakov və Consonun konseptual metaforalarla bağlı apardığı tədqiqatlar qeyd olunan assosiasiyaların metaforik və ya metonimik istiqamətdə fəaliyyət mexanizmini müəyyənləşdirdi. Bunlarla yanaşı, assosiasiyaların vahid rasional və ya hissi obrazının konseptual strukturu qeştaltlar adlandırıldı. Bu termin XIX əsr Qərb psixologiya elminin nailiyyətinin nəticəsi idi.

"Ürək" həm tibb, biologiya və dilçilik elmində işlənilən dil vahididir. O, Biologiya və tibb elmində insanın daxili orqanlarından birini bildirən termindirsə, dilçilikdə leksik vahid olaraq həmin orqanı adlandırır; nominativ vahiddir. İnsanların dərin hissi anları ilə bağlı sevinc, kədər, arzu, istək, daxili sarsıntıları, müxtəlif psixi durumları bu leksemlə bağlı assosiasiya olunur. Onun assosiasiya dairəsi genişdir. Həm də digər leksemlərlə müqayisədə insanların gündəlik hissi –emosional durumundan asılı olaraq onların qayğı, sevgi və iztirablarının daha təsirli və emosional verilməsi üçün "ürək" açıqdır. Buna da səbəb inasnların qeyd olunan psixoloji anlarda bir tərəfdən həmin leksemin "beyin"ə bərabər tutulmasıdırsa, digər

tərəfdən bütün hisslərin mənbəyi kimi "ürək // qəlb"in atributa çevrilməsidir. Ona görə də "ürək" konseptinin zəngin freymləri meydana çıxmışdır. Dünya xalqlarında emosiyaların, hisslərin verilməsi tərzi onların həyata milli-mədəni yanaşma tərzindən asılı olaraq müxtəlifdir. Qeyd olunan xüsusiyyət "ürək" konsepti timsalında bolqar yanaşmasını xüsusi qeyd edə bilərik. Bu, "ürək" somatik lekseminin məcazlaşmasını reallaşdıran assosiasiyalarda təzahür edir. Onların bir qismini nəzərdən keçirək:

I. Ürək - İnsan assosiasiyası. *1.Заспалото сърце:Yatmış ürək. Ürək-insan; "Песента Гордий Никифор, която е ставала причина да се пукнат много глави между българи и гърци, е принесла много по-големи добрини, отколкото различни блудкави и осакатени преводи. Когато събравшите се младежи преминували през гръцките махали и пеели тая песен с народната гайда начело, то Сократовите горделиви потомци бълвали гущери,* ***а заспалото сърце*** *на българина трептяло като есенен лист. Камите и ножовете били готови на пояса да се пуснат в действие при най-малкия повод от страна на обидените. Любопитно е, че в подобни скандали турските власти са се отнасяли твърде снизходително. „Оставете ги: тия са от даживейлерден" (т.е. от ония, които викат: „да живей") — казвали бедните турци, без да подозряват, че тия даживейлерден после няколко години ще да побутнат и престола на халифовите наследници. Народният общински учител го считаше за гордост, ако учениците му в празничен ден са се били няколко пъти с гръцките ученици, т.е. ние искаме да констатираме, че идеята за народност се бе проявила и между учащите се"* (12).

"Ürək" konseptinin assosiasiyaları içərisində *"Заспалото сърце"* canlı varlıq-insanla assosiasiya olunur, o, "insanlaşdırılır və insana aid fəaliyyət sahəsinə aid olan yatmaqla təsəvvürə gətirilir və bədii dil üçün çox təsirli ifadə yaranır. "Qururlu Nikifor" mahnısının verdiyi faydalar müxtəlif zövqsüz və şikəst tərcümələrdən daha böyük və daha çox idi. Toplanmış cavanlar başda milli qayda *(гайда – tuluq zurnası)* olmaqla bu mahnını oxuya-oxuya yunan məhəllələrindən keçəndə Sokratın qururlu nəvələrinin ağızlarından od püskürür, **bolqarın *yatmış ürəyi* isə xəzan yarpağı kimi *titrəyirdi*.** Xəncərlər və bıçaqlar qarşı tərəfin verəcəyi ən kiçik bir səbəblə hərəkətə keçmək üçün hazır idilər. Maraqlıdır ki, türk hökumət orqanları bu cür qalmaqallara çox güzəştlə yanaşırdılar. Yazıq türklər "İşiniz olmasın. Bunlar "yaşasın"lardandırlar (yəni "yaşasın!" qışqıranlardan) deyirdilər. Lakin ağıllarına da gəlmirdi ki, bu "yaşasın"lar bir neçə il sonra xəlifə vəliəhdlərinin taxtını sarsıdacaqlar. Xalq icma müəllimi şagirdlərinin bayram günləri bir neçə dəfə yunanlarla vuruşmaqları ilə iftixar edirdi, yəni biz qeyd etmək istəyirik ki, xalq ideyası şagirdlər və tələbələr arasında da meydana çıxmışdı.

2. *Сърце копнеело:(Ürəyi darıxırdı).Ürək-insan*; *"Ти мъчно ще отидеш там — възразила кротко самодивата. — Между човешката земя и нашата има дълбока пропаст. За да я прескочат самодивски коне – и те трябва да те*

слушат, па и ти трябва да умееш да ги управляваш. Ако не съм с тебе аз, няма да те слушат нашите коне: те още не те познават. Почакай! Както ти казах, двама ще отидем при майка ти. Но човешкото ***сърце на Блясък копнеело*** *по майката. Той отишъл при зетя си, мъжа на Вечерница. Разказал му всичко и му поискал кон – да го пренесе на човешката земя"* (6).

"Ora getmək sənin üçün çətindir" diva yavaşca dedi. – İnsan dünyası ilə bizim torpaq arasında dərin bir uçurum var. Səni uçurumdan keçirmək üçün samodiva atları gərək sənin sözünə qulaq asınlar, sən də onları idarə etməyi bacarmalısan. Sənin yanında olmasam, atlarımız sənə qulaq asmayacaq: səni hələ tanımırlar. Gözləmək! Dediyim kimi, ikimiz də ananın yanına gedəcəyik. **A***ncaq Parıltının insan qəlbi anası üçün darıxırdı.* Yeznəsinin – Veçernitsa'nın ərinin yanına getdi. Ona hər şeyi danışdı və ondan bir at istədi – onu insanlar diyarına aparmaq üçün.

3. *Не ще забрави никога сърцето: Ürək unutmayacaq.Ürək –insan;*

"Не ще забрави никога сърцето
омайно миналите сладки часове
и мили спомени ще пази то, додето
невярна смърт навеки го скове…" (7).

Heç vaxt unutmayacaq gözəl ürək
keçmiş şirin günləri
və qoruyacaq xoş xatirələri
ölüm onu əbədi susdurmayanadək.

4. *Честното сърце: Vicdanlı ürək.Ürək-insan;* ***"****Дяконът, момче младо, с живо лице, с черни умни очи и с девствена още брадичка, посрещна приятелски Кралича, когото вече познаваше по кратките разяснения на калека си. Той погледна с удивление и с почит тоя герой, който утрепа като пилци двамата злодеи и спаси стареца и дъщеря му.* ***Честното сърце*** *на дякона угади в госта един човек тъй благороден, както и юнак. Дядо Стоян набързо и развълнувано разказваше случката във воденицата и благославяше избавителя си. Викентий забележи голямото му изнурение и бледност и му предложи да го заведе в килията, в която ще пренощува. Тръгнаха. Дяконът, с връзка дрехи и вечеря под мишница, мина напред през заспалия двор, дойдоха до стълбите на отсрещния трикатен чардак и се качиха по тях. Минаха през прустове и по други стълби до горния кат. Макар че ходеха тихо, подът кънтеше цял под стъпките им, както се случва с всяко пусто дървено здание. Викентий пална свещица и осветли килията, в която влязоха. Тя беше гола и скръбна на вид — само с една постелка на сламено дюшече и стомна вода. Това прибежище приличаше повече на тъмница; но Краличът не можеше сега да желае по-добро. Като погълчаха малко време за приключението във воденицата, Викентий се приготви да му каже лека нощ"* (9). **-** Diyakon – *canlı üzlü, qara ağıllı gözləri və hələ bakir çənəsi* olan gənc oğlan, yoldaşının qısa izahatlarından artıq tanıdığı Kraliçi dostcasına qarşıladı.İki canini toyuq kimi öldürən

və qoca ilə qızını xilas edən bu qəhrəmana heyrət və ehtiramla baxdı. **Diyakonun *vicdanlı ürəyi* qonağın alicənab, igid bir adam olduğunu sezdi.** Stoyan baba tez və həyəcanla dəyirmandakı əhvalatı danışdı və xilaskarına xeyir-dua verdi. Vikentiy onun böyük yorğunluğunu və solğunluğunu gördü və onu gecələmək üçün hücrəyə aparmağı təklif etdi. Getdilər. Bir dəstə paltar və yeməyini qoltuğunun altına alan Diyakon, yatmış həyətlə irəlidə gedirdi, qarşıdakı üç mərtəbəli verandanın pilləkənlərinə gəldilər və yuxarı qalxdılar. Dəhlizlərdən və digər pilləkənlərdən keçib yuxarı mərtəbəyə çatdılar. Sakitcə gəzsələr də, döşəmələr, hər hansı bir boş taxta binada olduğu kimi ayaqları altında uğultu ilə səs çıxarırdı. Vikentiy bir şam yandırdı və daxil olduqları hücrəni işıqlandırdı. Görünüşünə görə çılpaq və kədərli idi, yalnız saman döşəkli bir çarpayı və su qabında su var idi. Bu sığınacaq daha çox zindana bənzəyirdi; lakin Kraliç indi daha yaxşısını arzu edə bilməzdi. Dəyirman macərasından bir az vaxt söhbət etdikdən sonra Vikentiy ona "gecən xeyrə" deməyə hazırlaşdı.

5. *Със сърцето разбираше: Qəlbi ilə// ürəyilə başa düşmək. Ürək- insan*; *"Още по-строго се отнасяше към ония, които изоставяха училището. Сам остал прост, Марко обичаше учението и учените. Той беше от реда на ония родолюбци, жъдни ревнители на новото умствено движение, с грижите на които, в късо време, България биде засеяна с училища. Той имаше доста мъгляво понятие за практическата облага, която можеше знанието да донесе на тоя народ от земледелци, занаятчии и търговци. Марко гледаше угрижено как животът не даваше ни работа, ни хляб на ония, които излазяха от училище. Но той чувствуваше,* ***със сърцето разбираше,*** *че в науката се крие някаква тайнствена сила, която ще промени света" (9).*– Məktəbdən çıxanlara daha sərt münasibət göstərirdi. Özü savadsız qalan Marko, elmi və alimləri sevirdi. O, öz səyləri ilə qısa müddətdə Bolqarıstanı məktəb ilə dolduran vətənpərvərlərdən və yeni zehni hərəkatın qızğın tərəfdarlarından biri idi. O, biliyin əkinçilərdən, sənətkarlardan və tacirlərdən ibarət bu xalqa verə biləcəyi praktik faydalar barədə olduqca qeyri-müəyyən bir təsəvvürə sahib idi. Marko həyatın məktəbi tərk edənlərə nə iş, nə də çörək vermədiyini iztirabla izləyirdi. *Ancaq hiss edirdi, bütün qəlbi ilə başa düşürdü ki, elmdə dünyanı dəyişdirəcək bir sirli qüvvə var.*

6. *Това бедно сърце ; честни сърца:Yazıq ürək; vicdanlı ürək. Ürək-insan;* ***"Това бедно сърце****, изжъдняло за нежна милувка и за съчувствие, залюби Огнянова пламенно, чисто и безгранично. То видя в него неясния идеал на сънищата и надеждите си и под очарованието на това животворно чувство Рада взе да хубавее и цъфти като майски трендафил. Не трябваше нито много време, нито много забикалки на тия преки* ***и честни сърца*** *да се разберат.* *Всеки ден Огнянов се разделяше с нея по-пленен и по-щастлив. Тая любов зацъфтя и заблагоуха в душата му при другата любов. Едната – исполински бор, който очакваше бурните веявици, другата – нежно цвете, жъдно за слънце и за росица, а и двете порасли на същата почва, само от две*

разни слънца осветлявани” (9). – Zərif bir nəvaziş və rəğbət həsrətində olan ***bu yazıq ürək*,** təmiz və sərhədsiz bir sevgi ilə Ognyanova aşiq oldu**.** Onda xəyallarının və ümidlərinin qeyri-müəyyən idealını gördü və bu həyatverici hissin cazibəsi altında Rada bir qızılgül kimi gözəlləşməyə və çiçəklənməyə başladı. **Bu səmimi və *dürüst ürəklərin*** bir-birlərini anlamaları üçün çox vaxt və ya çox gəzinti lazım deyildi. Hər gün Ognyanov ondan daha da məftun və daha da xoşbəxt ayrılırdı. Bu sevgi qəlbində başqa bir sevginin yanında çiçək açdı və ətir saçdı. Biri fırtınalı küləkləri gözləyən nəhəng bir şam, digəri günəşə və şehə susayan zərif bir çiçək idi və hər ikisi eyni torpaqda böyümüşdü, yalnız iki fərqli günəş onları isitmişdi. *Обиденото му сърце (İncimiş qəlb).*

7.Обиденото му сърце. Qəlbi incimək.Ürək-insan; Мекият глас на дядо Йордан, който излизаше от дълбочината на ***обиденото му сърце*,** ядосваше повече снахите му**.** Божаница не можеше да трае, ами казваше надуто:

– Тате, тебе като никой не те закача — мълчи си! (8).

– Yordan babanın **incimiş *qəlbindən*** çıxan mülayim səsi gəlinlərini daha çox hirsləndirirdi. Bojanitsa dözmürdü, dikbaşlıqla deyirdi:

– Ay ata, sənə dəyib toxunan yoxdur, ona görə də sən danışma!

*8***.** *Сърц копнеело: Ürəklər həsrət qaldı//Ürəyi darıxırdı. Ürək-insan;*

“Ти мъчно ще отидеш там – възразила кротко самодивата. – Между човешката земя и нашата има дълбока пропаст. За да я прескочат самодивски коне – и те трябва да те слушат, па и ти трябва да умееш да ги управляваш. Ако не съм с тебе аз, няма да те слушат нашите коне: те още не те познават. Почакай! Както ти казах, двама ще отидем при майка ти. ***Но човешкото сърце на Блясък копнеело по майката.*** *Той отишъл при зетя си, мъжа на Вечерница. Разказал му всичко и му поискал кон – да го пренесе на човешката земя”* (6). “Ora getmək sənin üçün çətindir” diva yavaşca dedi. – İnsan dünyası ilə bizim torpaq arasında dərin bir uçurum var. Səni uçurumdan keçirmək üçün samodiva atları gərək sənin sözünə qulaq asınlar, sən də onları idarə etməyi bacarmalısan. Sənin yanında olmasam, atlarımız sənə qulaq asmayacaq: səni hələ tanımırlar. Gözləmək! Dediyim kimi, ikimiz də ananın yanına gedəcəyik. **Ancaq Bleseakın insan *qəlbi* anası üçün *darıxırdı*.** Yeznəsinin – Veçernitsa'nın ərinin yanına getdi. Ona hər şeyi danışdı və ondan bir at istədi – onu insanlar diyarına aparmaq üçün.

II. Ürək-digər canlılar: *1. Та ми ядат така сърцето?Ürəyini yeyirdi// gəmirirdi. Ürək-gəmirici;* ***“Тошка*** *падна по очи****, горчива обида я задави:*** *„Защо си ме родила, майчице – проклинаше се тя, — защо си ме хранила, защо си ме гледала?... Толкова ли съм крива, толкова ли съм лоша?... Малко ли си ми е моята мъка, та ме тровят така?... Малко ли си ми е моето тегло,* ***та ми ядат така сърцето****?... “Тя се друсаше като заклана, пръстите й се гърчеха и търсеха да уловят нещо неуловимо”* (10). Verilmiş misalda (***та ми ядат така сърцето***? – Mənim ürəyimi belə gəmirirlər?) “Ürək-gəmirici/vəhşi” koqnitiv modeli

vardır. Həmin semantika ürəklə gəmirici varlıqlar (buna rəğmən ədalətsiz insnlar, insanlara əzab verənlər, insanları çürüdənlər) arasında məcazi köçürmə prinsipi əsasında qurulmuşdur.

III. Ürək-cansız predmetlər: 1**.** *Късаше сърцето: Ürəyini sındırdı. Ürək-cansız predmet//şüşə;* Вечерта се завърнаха уморени и мрачни, като че за втори път бяха погребали Минча. Старата седна до стълбите на сайванта, прегърна Петя и занарежда през плач:

– Мъничкото ми сираче! Сладкото на баба! Няма си закрила, миличкото, няма кой да го погледне, няма кой да му купи ризка, ходи ми, сиромашкото, като напъдено…Думите улучиха. Тошка чу и премаля от болка. Та вчера, дето се вика, умря баща му, нали за пръв път излизат на работа, кога ще се скъса ризата му, кога е тръгнало самичко и напъдено, кога е останало без закрила?… Право е, бедни са, от години не са купували прежда и Тошка хем тичаше на работа от тъмно до тъмно, хем сума памук изпридаше. А когато другите лягаха да спят, тя мигаше като пребита пред мижавата лампа, кърпеше дрешките му, от вехтото правеше ново. Ех, детето е без баща, но Тошка няма да го остави за смях и съжаление на хората… И защо свекървата приказваше така, защо ***късаше сърцето й*?** „От мъка“ — искаше да я оправдае Тошка. Но поклащаше тъжно глава. Не беше само от мъка. Имаше и нещо друго… (10). – *Axşam yorğun və qaşqabaqlı qayıtdılar, sanki Minçonu ikinci dəfə dəfn etmişdilər. Qarı pilləkənin* yanında əyləşdi, Petyanı qucaqladı və ağlayaraq oxşamağa başladı: – Mənim balaca yetimim! Nənənin şəkəri! Himayəçisi yoxdur, əzizim, ondan muğayat olacaq kimsə yoxdur, köynək alacaq kimsəsi yoxdur, yetimim sürgün olunmuş kimi gəzir...

Sözlər hədəfə dəydi. Toşka eşitdi və ağrıdan bitab oldu. Axı atası, necə deyərlər, hələ dünən ölüb, axı ilk dəfədir ki, işə çıxırlar, köynəyini cırmağa nə vaxt imkan tapdı, nə vaxt tənha və qovulmuş kimi gəzib, nə vaxt köməksiz qalıb?... Doğrudur, kasıbdırlar, illərdir iplik almayıblar və Toşka həm sübh tezdən hava qaralana qədər işləyir, həm də xeyli pambıq əyirirdi. Digərləri yatanda isə o, çırağın işığında onun paltarlarını yamayır, köhnəni təzəyə çevirirdi. Eh, uşaq atasızdır, lakin Toşka icazə verməyəcək ki, insanlar onu lağa qoysunlar və ona yazıqları gəlsin... *Və niyə qaynanası belə danışırdı, niyə onun ürəyini (sındırırdı) parçalayırdı?* “Dərddən” – Toşka ona haqq qazandırmaq istəyirdi. Amma kədərlə başını yırğalayırdı. Təkcə dərd söhbəti deyil. Başqa bir şey də var idi...

2. *Сърце не е ковчег:Ürək mücrü deyil. Ürək – mücrü;*

“*Това* ***сърце*** *не е ковчег затворен*
за чужди радости, тъги, то ***еке***
на всякой трепет на живота морен,
и вечн <u>будно</u>, вечно то <u>нащрек е”</u> (9).

Bu ***<u>ürək</u>*** qapalı mücrü deyildir
başqa sevinclər, dərdlər üçün, o ***<u>əks-sədasıdır</u>***

yorulmuş həyatın hər lərzəsinin,
və daim *diqqətli*, daim *ayıqdır*.
3.. Сърце догаря. Külə dönüb qəlbim. Qəlb//ürək –kül ;
"Освен теб, мале, никого нямам,
ти си за мене любов и вяра;
но тук вече не се надявам
тебе да любя: ***сърце догаря!***" (11).
Yoxdur, ana, səndən başqa kimsəm,
sevgim və imanım sənsən mənim;
lakin daha ümid də etmirəm
səni sevməyə: ***külə dönüb qəlbim!***

*4. Сърцето й се отрови от мъка.Ürəyi kədərdən zəhərləndi.Ürək-zəhər; "Три години гладуваха, три години бял ден не видяха за хвърлей място. Още й е мъчно за един случай, още не може да си го прости. Отидоха на петровденски събор. Минчо поиска да му купят свирка. Детето разбираше от дума и то знаеше, че не беше време да се харчат пари на вятъра. Но всички деца си бяха купили, запъна се и то. Пет стотинки струваше, но тя не даде. Дожаля му на детето, прехапа си устничките, ала твърдо беше, не заплака. Но нали се върнаха в селото, нали свирнаха децата от цялата махала! Наду се онова ми ти дете, завря се в плевнята и зарева. Намери го тя, помъчи се да го залъже, да го утеши — не може. Пита го защо плаче, хълца то и не отговаря…****Сърцето й се отрови от мъка…"*** (10). Ümumiyyətlə, məcaz köçürmələri dildə predmetinə, bazasına görə çox geniş aspektlərə malikdir; onun reallaşması kontekstualdır. Yuxarəda verilən misalda "***Сърцето й се отрови от мъка" (Ürəyi zəhərləndi-ürəyi sıxıldı)*** "ürək-zəhər assosiasiyası çox fərqli semantik sahələrə aid mənaların əlaqələnməsi kontekstində formalaşmışdır. Dərin psixoloji anlar yaşayan insanın hiss və emosiyalarının ifadəçisi olan bu tipli frazemlərin kommunikasiyada fikrin çox dəqiq və təsirli çatdırılmasında böyük rolu vardır.İstər bədii nəsr, istərsə də poeziyada belə somatik frazeoloji birləşmələr dilin estetik təsir gücünü artırır.

5. *Заключиха сърцето. Ürəyi kilidlənmək. Ürək- açar; "Тошка посърна, тънкият руменец на бузите й се стопи. Лицето й още повече се удължи, скулите й се изостриха, носът й стана тънък и светъл. Очите й се закръглиха, но в тях нямаше вече оная сърдечна веселост, която се разливаше по цялото й лице. Вежди*te *й бяха дигнати загрижено, две дълбоки бръчки врязаха правото, четвъртито чело. От деня на злополуката никой не беше я видял да се усмихне. От началото тя бе смазана от тежка скръб и постоянен плач.После сръднята и тежките думи на свекървата* ***заключиха сърцето й****.Угнетителен страх притисна устните й*" (10). Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycan dilində bolqar dilindəki bir sıra frazemlərlə üst-üstə düşən məqamlar

olsa da, ilə "ürəyi kilidlənmək" (***заключиха сърцето)*** frazemi yoxdur; qeyd olunan assosiasiya yoxdur. Lakin "dili kilidlənmək" frazeoloji vardır və bu bolqar dilndəki "***заключиха сърцето***" frazemindən fərqli semantikanın daşıyıcısıdır.

6. *Тежко му било на душата: Ürəyinə ağır gəldi. Ürək-ağır predmet;– "Все бяхме виждали прости хора, но по-глупав мъж от тебе не ще се намери по целия свят. За три ореха - три години ратай, де се е чуло и видяло такова чудо! Върни се да поискаш пари от овчаря, инак да не си посмял да влезеш в бащината ни къща! – развикал се най-старият брат.Момчето се нажалило н тръгнало назад".* ***Тежко му било на душата"*** (10).

7. *Сърцетой се сви: Ürəyi daraldı//sıxıldı. Ürək-daralan predmet;* "*Още на другия ден Тошка долови промяната у Ивана и****сърцетой се сви.*** *– Напомпила е и него! — проплака тя"* (10). *"****Сърцетой се сви"*** *"*Ürəyi sıxılmaq" ürək-məngənə və ya hansısa fiziki güc göstərməklətəsir etmək mənasındadır.

IV. Ürək-məkan:

1. Сърце море;приветно и могъщо.Ürək-dəniz;

"*Поетското сърце море е също:*
небето отражава и го люшка,
еднакво е приветно и могъщо
левиатан ли носи или шушка" (9).

Somatik frazeloji birləşmələr kontekstində məcazlaşma poeziya dilində daha fəal işlənir. Çünki poetik duyğuların verilməsində müxtəlif yönlü assosiasiyalardan istifadə yolu ilə çox incə fikirləri vermək mümkündür; həmin poetik vasitələr insanın ruhunu təsirləndirir. Bu cür misallar içərisində "**сърце море"** ("ürək-dəniz": şairin ürəyi həm də dənizdir), "**приветно и могъщо"** ("ürək-insan)": şairin ürəyi xeyirxah və qüdrətlidir//güclüdür" assosiasiyası metaforik əsasda formalaşan daha emosional somatik frazeoloji birləşmədir.

2. В решетките на сърцето: Ürəyin qəfəsi. Ürək-predmet; *"Работеха ден след ден и почти не мислеха за нищо друго. Бореха се с носталгията заедно, съединявайки в свещен съюз спомените си за родината. А за Коледа винаги успяваха да си откраднат седмица-две. Връщаха се в България. Срещаха се с роднини, близки и приятели. Опитваха се да сеуспокояват, повтаряйки си, че след само още няколко години ще се върнат обратно за постоянно. Ще си купят собствен дом. Ще създадат свои деца. Ще си имат къща някъде в Родопите. Ще бъдат щастливи. После всичко някак се сгромоляса под тежестта на собствените им мечти и на неговото желание да се върнат в България и да започнат да ги превръщат в реалност. Жена му остана там с уговорката да довърши месеца, но така и не се върна повече. Разделиха се завинаги, а той едва не се самоунищожи, докато лекувашетежкия си развод с алкохола. После осъзна, че не това е начинът, стъпи на краката си и успя да продължи напред по пътя си. Останаха само спомените.* Проклетите спомени, които се блъскаха в решетките на сърцето му и го правеха слаб, самотен и

неуверен” (5). – Yeknəsəq işləyirdilər və demək olar ki, başqa heç nə haqqında düşünmürdülər. Vətən haqqında xatirələrini ülvi ittifaqda birləşdirərək vətən həsrəti ilə birlikdə mübarizə aparırdılar. Milad bayramı üçünsə həmişə bir-iki həftə vaxt tapırdılar. Bolqarıstana qayıdırdılar. Qohumları, yaxınları və dostları ilə görüşürdülər. Öz-özlərinə bir neçə ildən sonra həmişəlik qayıdacaqlarını təkrarlayaraq təskinlik tapmağa çalışırdılar. Öz evlərini alacaqlarını, öz uşaqlarının olacağını, haradasa Rodoplarda evlərinin olacağını, xoşbəxt olacaqlarını xəyal edirdilər. Sonra hər şey onların öz xəyallarının və onun Bolqarıstana qayıtmaq arzusunun ağırlığı altında çökürdü və onları gerçəkliyə qaytarmağa başlayırdı. Arvadı ayı tamamlamaq şərti ilə orada qaldı, lakin bir daha qayıtmadı. Həmişəlik ayrıldılar, o isə ağır ayrılıq dərdini alkoqol ilə müalicə edərkən az qala özünü həlak edəcəkdi. Sonra anladı ki, bu xilas yolu deyil, ayaqları üzərində dayandı və yoluna davam etməyi bacardı. Təkcə xatirələr qaldı. *Ürəyinin qəfəsinə çırpılan* və onun zəif, tənha və qətiyyətsiz olmasına səbəb olan lənətə gəlmiş xatirələr.

V. Ürək-hərəkət: *1. Му се къса сърцето: Ürəyi qopurdu; Ürək-hərəkət; “Спрял се конят на брега – не мръдва. Иска вода. От жажда не може да пристъпи. Цвили, рита. Много е прежаднял. Князът слязъл.* ***Гледа го и му се къса сърцето.*** *Къде да му намери вода – ни сладка, ни горчива? А грозно е да гледаш такъв хубав кон, че умира от жажда. Блясък прегърнал главата на добичето, почнал да го гали и се разплакъл. Едри сълзи потекли от очите му. Конят погледнал господаря си и почнал да ближе сълзите му. – Тая вода е тъкмо като за мене – рекъл. – Не е ни сладка, ни горчива. Солена е. Голяма сила ми дава тя. Хайде, стига: напих се. Качи се – да те нося!”* (6).

2. *Сърцето свивало:Ürəyi sıxıldı.Ürək-hərəkət; “Сърцето на вдовицата се свивало, сякаш някой и казвал, че с момъка може да стане нещо страшно. И то станало. Един ден момъкът се покатерил по скалите – да гони диви кози. Пътеката била тясна и плъзгава: отскоро било валяло. Той се изкачил близо до върха и залегнал зад канарата – да дебне козите. По едно време те се показали горе, над него. Момъкът се прицелил, но не сполучил да удари коза. Той понечил да се премести зад друга канара, но както се бил снишил и се промъквал към скалата – кракът му се подхлъзнали момъкът се търкулнал в пропастта.Дето паднал, там си и останал. Нямало наоколо никого, да му помогне. Той лежал в несвяст със счупени ръце и нозе. Мръкнало се. Момъкът си не отварял очите”* (6). – Odunçu ayağa qalxıb döndü, amma bu dəfə heç kimi görmədi. Havada yalnız qəhqəhələri və daşlı yoldan qaçan ayaq səslərini eşitdi. Bu, onu çox təəccübləndirdi, ancaq anasına demədi, yoxsa yenə ona gülərdi. Oğlan o vaxtdan bəri evdə qala bilmirdi. Bir şey onu əvvəllər bu sehrli səsi iki dəfə eşitdiyi meşəyə tərəf çəkirdi. Yenidən eşitmək istədi. Ancaq səs yox idi. Ana, oğlunun getməyə hazırlaşdığını görəndə kədərlə baxdı və ondan soruşdu:

“Yenəmi meşəyə, oğlum?”.

“Başqa hara gedə bilərəm, ana?" həmişə burada olsam məndən bezərsən. Narahat olma: tezliklə qayıdacağam!

Dul qadının *ürəyi sıxıldı*, sanki kimsə ona oğlunun qorxunc bir şey ola biləcəyini söyləyirdi. Və gəldi. Bir gün oğlan qayalara dırmaşdı – qaya keçilərini qovmaq üçün. Cığır dar və sürüşkən idi: bu yaxınlarda yağış yağmışdı. Yuxarıya qalxdı və qayanın arxasında uzandı – keçiləri güdmək üçün. Bir anda onun üstündə göründülər. Oğlan nişan aldı, ancaq keçini vura bilmədi. Başqa bir qayanın arxasına keçməyə başladı, lakin enib qayaya tərəf sürünərkən ayağı sürüşdü və oğlan uçuruma yuvarlandı. Yıxıldığı yerdə də qaldı. Ətrafında ona kömək edəcək heç kim yox idi. Qolları və ayaqları qırılaraq huşsuz vəziyyətdə uzandı. Hava qaralırdı. Uşaq gözlərini açmadı.

3. Сърцето ми сломиха: Qəlbini sındırmaq; Ürək-hərəkət;

***Сърцето ми сломиха* не вразите**
и не теглата, що патих от тях,
но тез, с кои в денят на изпитните
кръст мъченически понесъл бях (7).
Qəlbimi sındıran düşmənlərim olmadı
onlardan gördüyüm əzablar da deyildi,
lakin çətin gündə birlikdə
əzablardan keçdiklərim oldu.

4. Не идеха от сърцето: Ürəkdən gəlmirdi//Ürəkdən gəlmək. Ürək-gəlmək;

Първите подигравки въз доктора ***паднаха от езика*; те.** Светлата искра в човешката душа винаги е готова да светне под удара на страданието, стига да я има там (9).

– Həkimə qarşı ilk rişxəndlər *dildən düşdü*; onlar *ürəkdən gəlmirdi.* İnsanın ruhundakı parlaq qığılcım, əzabın təsiri altında həmişə şiddətlənməyə hazırdır, yetər ki, o qığılcım orada olsun.

5. Давам без сърце: Ürəksiz vermək.Ürək-hərəkət;

Аз съм човек стар и болен. Запрях вече и не мога да тичам подир овцете. Добре, че се намери ти, инак стадото ми щеше да пропадне. Много съм ти благодарен за овчарлъка.Падат ти се толкова и толкова пари или тези три ореха, дето съм ги сложил напреде ти. **Парите *давам без сърце*,** защото те са като огъня: **човек лесно *може да изгори ръцете си* с тях** (**А орехите *давам от сърце.*** Ако щеш, вземи парите, ако щеш – орехите (İstəyirsənsə qozları istəyirsənsə pulu götür) (13).

Nəticə: Bolqar dilində “ürək” konseptinin zəngin assosiasiyaları vardır. Onlar dünya xalqları ilə universal assosiasiyativ xüsusiyyətlərinə malik olduğu kimi, çox böyük hissəsi bolqar milli mədəniyyəti ilə bağlıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: МГУ, 1996, 245 с.
2. Райкова Петя Георгиева. Концепт рот и его связь с концептами поведение человека и социальные отношения на материале фразеологизмов болгарского языка: https://cyberleninka.ru › article › kontsept-rot-i-ego-svy).
3. Фразеологичен речник на Българския език. БАН МАР ,2014, ы:293(310с).) ФРНБЕ- с:250).)
4. Чакърова, Ю. Взгляды на когнитивную лингвистику, Пловдив: Издательство Паисия Хилендарского университета, 2016.
5. Илия Михайлов. Автобус за някъде. https://chitanka.info/text/46109-avtobus-za-njakyde/0
6. Самодивско царство. Българска народна приказка. https://chitanka.info/book/309-bylgarski-prikazki
7. Константин Величков. Не ще забрави никога сърцето. https://chitanka.info/text/6330-ne-shte-zabravi-nikoga-syrtseto).
8. Елин Пелин. Гераците. https://chitanka.info/text/5624/0)
9. Иван Вазов.Под игото. http://chitanka.info/text/3753-pod-igoto/0)
10. Георги Караславов. Татул. https://chitanka.info/text/14320-tatul/0).
11. Христо Ботев. Майце си. https://chitanka.info/text/3227-majtse-si)
12. Захари Стоянов. Записки по българските въстания. https://chitanka.info/text/3748-zapiski-po-bylgarskite-vystanija/0).
13. Дар от сърце. Българска народна приказка. https://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=16&WorkID=105&Level=1

ДЖАФАРОВА А.Р.

КОНЦЕПТ «СЕРДЦЕ» В БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Явление образности соматической лексики является специфическим для болгарского языка, как и для других языков мира. Образующиеся в этом аспекте фразеологические сочетания характеризуются проекцией внутренних или внешних органов людей на природу. В основе соматических фразеологических ассоциаций лежат ассоциации различного типа; человек-природа, человек-неодушевленная вещь, человек-живая вещь, человек-движение, человек-пространство и др. Каждая из упомянутых ассоциаций имеет свои особенности. Статья посвящена ассоциациям, связанным с понятием “сердце” в данном контексте. Соматические фразеологические образования в болгарском языке имеют богатые особенности, и их основная функция в общении связана с передачей мысли в точном, эмоциональном,

действенном и душевном стиле. Как и в болгарском дискурсе, в болгарских художественных текстах в придании текстовой прагматики исключительная роль принадлежит соматическим фразеологизмам. С появлением антропоцентрической лингвистики возникли новые направления исследований в лингвистике. Причиной тому стало формирование нового взгляда на ряд проблем, которые структурная лингвистика не могла решить. Оптимизация коммуникации в контексте языка и человека, поиск новых, точных, беглых и эстетически красивых форм выражения мысли и определение механизма их построения-очень важные проблемы, стоящие перед современным языкознанием. Тема данной статьи представляет особую актуальность с точки зрения определения функции фразеологических союзов, образуемых путем образизации соматической лексики, в обозначаемом контексте, а также решения задач лексикографии. Основной целью разработки статьи является выявление основных ассоциативных типов понятия “сердце” в художественных текстах вальгара. Для достижения поставленной цели необходимо отобрать из художественных текстов вальгара соответствующие примеры и, проанализировав их по теме, сделать соответствующие выводы. При разработке статьи использовались описательные и контекстуальные методы анализа.

Ключевые слова: болгарский язык, соматика, метафора, перенос, ассоциация.

JAFAROVA A.R.

THE CONCEPT OF " HEART” IN BULGARIAN

SUMMARY

Like other languages of the world, the phenomenon of metaphysics of somatic lexicon is specific for the Bulgarian language. The phraseological units formed in this aspect are characteristic of the projection of the internal or external organs of people on nature. Somatic phraseological units are based on assositions of different types; man-nature, man-inanimate object, man-living thing, man-Movement, man-space, etc. Each of the mentioned assositions has its own unique features. In this context, the article is devoted to the assositions related to the concept of” heart". Somatic phraseological units in the Bulgarian language have rich features, and their main function in communication is to give the idea a clear, emotional, effective and heartfelt style. As in the Bulgarian discourse, somatic phraseological units play a role in the issuance of text pragmatics in Bulgarian artistic texts. With the formation of anthropocentric linguistics, new research trends in linguistics occurred. The reason for this was the formation of a new view of a number of problems that structural linguistics could not solve. Communication in the context of language and human context, finding new, accurate, clear and aesthetically beautiful forms of expression of the idea and determining their structure are very important problems facing

modern linguistics. In terms of determining the function of phraseological units formed by the figurative way of somatic lexicon in the mentioned context, as well as solving problems of lexicography, the topic of this article is of particular urgency. The main purpose of the article is to determine the main assosiative types of "heart" in the oulgar artistic texts. In order to achieve the goal, it is necessary to select detailed examples from the oulgar texts and analyze them on the topic and draw relevant conclusions. During the article, descriptive and contextual analysis methods were used.

Keywords: Bulgarian, somatic, figurative, transfer, Assosiation.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: dos. Bisserka NikolovaVeleve-Petroussenko
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RƏHİMƏ ABBASOVA
Bakı Slavyan Universiteti
Süleyman Rüstəm, 30
E-mail:rakhima_abbasova@mail.ru

DİLİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN ROLU

Xülasə

Xalqlararası, millətlərarası əlaqələrin təşəkkülü tayfa və qəbilələrin yaranma dövrü ilə bağlı olduğundan qədim bir tarixə malikdir. Millətlər və xalqlar tarix boyu bir-biri ilə qarşılıqlı təmasda olmuş, iqtisadi, mədəni, dini, siyasi, eləcə də digər sahələrdə bu təmas ünsiyyət vasitəsi olan dilin köməyi ilə həyata keçmişdir. Çünki əlaqəyə girmək, ünsiyyətdə olmaq üçün dil başlıca vasitə olub ictimai mahiyyət kəsb edir. "Dilin ictimai mahiyyətindən danışarkən insan cəmiyyətinin inkişafında baş verən dəyişmələri də nəzərə almaq lazımdır, çünki dil cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrini daha geniş və daha ətraflı əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir" . Əlaqələr prosesində təmasda olan iki ayrı dil daşıyıcısından biri ona məlum olmayan əşyanın, məfhumun adını digər dildən almışdır. Deməli, başqa dilə məxsus sözün dilə gətirilməsi müəyyən ehtiyaclardan irəli gəlmişdir. Hər bir dilin formalaşması onun daşıyıcısı olan xalqın inkişaf tarixindən, məskunlaşma yerindən, əlaqədə olduğu başqa dillərin təsirindən asılıdır. İctimai-siyasi prosesdə qohum və qohum olmayan millətlər arasında müxtəlif səciyyəli əlaqələri ayırmaq mümkündür. Ticarət, mədəniyyət, siyasət, sosial və s. əlaqələr vardır. Bir-biri ilə əlaqədə olan dilləri onların qohumluğuna görə üç növə ayırmaq olar:

1) qohum dillər arasında əlaqələr;
2) qohum olmayan dillər arasında əlaqələr;
3) qarışıq əlaqələr.

Qeyd etmək lazımdır ki, dil əlaqələrini başqa şəkildə də səciyyələndirmək olar:

1) eyni sistemli dillər arasında əlaqələr ; 2) müxtəlif sistemli dillər arasında əlaqələr;

3) qarışıq əlaqələr. Göstərilən əlaqə növlərindən birinci ikisində əlaqə iki dil arasında gedə bilirsə, üçüncü növ, yəni qarışıq əlaqə ən azı üç dilin qarşılıqlı təsirini nəzərdə tutur. Qarışıq əlaqə həm birinci, həm də ikinci növ əlaqəni özündə birləşdirir. "Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi məsələsi millətlərin və xalqların, onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından doğur. Dillərin bir-birini zənginləşdirməsi, başqa sözlə desək, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində bir dilin başqa dildən söz alması əksər hallarda dillərin təbii ehtiyacından bəhrələnmişdir.

Açar sözlər: əlaqə, sistem, əşya, alınma, nəticə.

Yeni yaranan məfhum və anlayışları ifadə etmək üçün dilin özünün müvafiq vahidləri olmadıqda başqa dilə müraciət olunur, digər dilin leksik sistemindən söz və ifadələr alınır".

1. O.S.Axmanova "alınma" terminini belə təyin edir: "Yeni anlayışları ifadə etmək, əvvəlcədən mövcud olan anlayışları diferensiallaşdırmaq, qabaqlar məlum olmayan predmetləri əks etdirmək üçün digər dillərin lüğət fondundan faydalanmaq".

2. Sözün alınmasının başlıca səbəbi həmin sözün adlandırdığı əşyanın, predmetin, prosesin, hadisənin, anlayışı alan dildə ifadə olunması üçün müvafiq sözün yoxluğudur. Müvafiq sözün yoxluğu anlayışı bildirmək üçün ya dilin öz imkanlarından, onun söz yaradıcılığı vasitələrindən istifadə etməklə yeni sözün yaradılmasını, ya da başqa dildən sözalmanı zəruriləşdirir. Belə bir proses ayrı-ayrı dillərə deyil, bütün dillərə xasdır. Yəni hər bir dil başqa bir dildən söz alır. Azərbaycan dilində ərəb-fars və rus dillərindən alınmalar çoxluq təşkil edir. Avropa dillərinə aid alınma sözlər Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçmişdir(1,19-21). Qeyd olunan cəhət dillərin qarşılıqlı əlaqəsindən doğur. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi isə müxtəlif dil daşıyıcılarının iqtisadi, siyasi, ictimai, mədəni əlaqələri fövqündə gerçəkləşmişdir. Müasir dövrdə dilə daxil olan alınma sözlər problemi bir çox dillər üçün yenidən aktuallıq kəsb etməyə başlamışdır. İngilis-Azərbaycan dil əlaqələrinin öyrənilməsi, bu əlaqələrin yaranma səbəblərini, təşəkkül dövrünü, başvermə xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağı tələb edir. Milli dillərin termin yaradıcılığında alınmalar həm tarixilik və müasirlik baxımından, həm də nəzəri və praktik aspektdə ilk dəfə monoqrafik şəkildə tədqiq olunur. Araşdırma ingilisAzərbaycan dil əlaqələrinin fərqli formalarının (təmaslı və təmassız) Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə, zənginləşdirməsinə təsirini öyrənməyə əsas verir, beynəlmiləl terminlər ayrıca qrup kimi təsnif edilərək araşdırılır. Təhlil göstərir ki, Azərbaycan-ingilis dil əlaqələrinin özünəməxsus cəhətləri və xüsusiyyətləri vardır. Bu əlaqələr istər yaranma, istər inkişaf, istərsə də müasir dövrdəki vəziyyətinə görə müəyyən xüsusiyyətləri ilə seçilir. Sözalma yalnız Azərbaycan dili üçün deyil, dünyanın bütün dilləri üçün səciyyəvidir. Hər bir dil başqa dildən söz alır. Bu baxımdan ingilis dilində də sözalma prosesi getmiş və bu gün də getməkdədir. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınan alınmaların böyük əksəriyyəti rus dili ilə əlaqələr prosesində alınmış və mənimsənilmişdir (2,120-126). Lakin Azərbaycan dilində hazırda gedən proseslər Avropa dillərindən yeni alınmaların birbaşa və ingilis dili vasitəsi ilə alınmasının tədricən aparıcı mövqeyə çıxmasını təsdiq edir. Nəticədə, leksik-semantik yarımsistemin açıqlığı dilin vacib xüsusiyyətlərindən biri olub dilin fasiləsiz fəaliyyətini təmin edir. Müasir dövrdə yeni anlayışları ifadə edən terminlərin dünyanın bir çox dillərinə keçməsi geniş vüsət almışdır. Bunun səbəbi, qeyd olunduğu kimi, müasir dövrün xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Birinci fəslin sonuncu bölməsində beynəlmiləl söz və terminlər nəzəri cəhətdən araşdırılmışdır. Qeyd olunduğu kimi, milli dillərdəki terminləri mənbəyinə görə iki əsas qrupa ayırmaq olar:

1) Dilin öz sözlərindən düzəlmiş terminlər;

2) Alınma terminlər. Beynəlmiləl söz və termin anlayışları sözün və ya terminin ən azı üç müxtəlifsistemli dildə işlənməsinə əsasən təyin edilir. Həmin təyinetmədə sözün və ya terminin hansı dilə məxsusluğundan asılı olmayaraq onun üç müxtəlifsistemli dildə işlənməsi meyar kimi qəbul edilmişdir. Beynəlmiləl sözlərin hər birinin öz mənşəyi vardır, onlar bu və ya başqa dilə ya birbaşa, ya da aralıq dil vasitəsilə keçir. Deməli, beynəlmiləl sözlər ya mənbə dildən, ya da vasitəçi dildən alınır. Hazırda beynəlxalq miqyasda oxşar forma və şəkildə işlənən kifayət qədər rəqs adı vardır. Elmin, texnikanın, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf etdiyi bir zamanda müxtəlif elm sahələrindən fərqli olaraq, dilçilik elmində bir durğunluq hiss olunmaqdadır.

Təməli Mahmud Kaşğari tərəfindən qoyulmuş, Ə. Dəmirçizadə, A. Qurbanov kimi tanınmış dilçi alimlər tərəfindən inkişaf etdirilmiş dilçilik elmi bu gün fərqli bir yanaşma, fərqli bir münasibət tələb edir – dəqiqləşdirilmək, təkmilləşdirilmək istəyir. Çünki dilçilik elmimiz, mənim fikrimcə, hələ çox araşdırılmalı, ayrı-ayrı bölmələr və mövzular daha dərindən tədqiq olunmalıdır.

Alınma sözlər dildə böyük rol oynayır. Müasir dövrdə elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız öz sözlərindən ibarət olsun. Əgər belə bir dil olarsa, deməli o, inkişaf etməmişdir. Müasir inkişafla əlaqədar olaraq xalqlar bir- biri ilə elmi, mədəni, iqtisadi, siyasi cəhətdən sıx əlaqədardır. Bu isə dillərin yaxınlaşması, birinin digərindən söz alması üçün zəmin yaradır. Başqa dildən söz alınmasının iki üsulu 14 vardır: birinci üsul: vasitəsiz keçmə. Alınma sözlər bir dildən başqasına üçüncü dilin köməyi olmadan (birbaşa) gəlir. İkinci üsul: üçüncü dilin vasitəsilə sözlərin keçməsidir. Belə sözlərə qısaca olaraq gəlmə sözlər demək olar. Çünki onlar bir dildən başqasına keçib sonra üçüncü dilə gəlir(4,16). Dilçi alimlər başqa dildən sözalmanın faydasını dəfələrlə qeyd etmişlər. Lakin sözalma kortəbii olmamalı, elmi prinsipə əsaslanmalıdır. Hansı halda gəlmə və ya alınma söz dilin leksik tərkibini zənginləşdirir? Bu suala belə cavab vermək olar: Əgər söz zərurət nəticəsində keçərsə, başqa sözlə desək, söz dilə anlayışla və ya aid olduğu əşyanın özü ilə keçərsə, onda həmin söz dili zənginləşdirir. Dilçililər belə hesab edirlər ki, hər bir millət digər millətdən və onun dilindən faydalanmalıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən hər bir milli dil qarşılıqlı zənginləşmə və birbirinə təsir göstərmək üçün bu prosesdə iştirak etməlidir. Dillərin əlaqəsi problemi qarşılıqlı əlaqələr və qarşılıqlı zənginləşmə sayəsində bu gün xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bir çox alimlər dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi məsələlərini nəzəri və praktiki cəhətdən ətraflı surətdə öyrənmişlər. Uzun illər boyu müxtəlif səbəblərdən dilimizə daxil olmuş alınma sözlər xüsusən də Ərəb-fars mənşəli sözlər dilimizin lüğət fonduna elə daxil olublar, dilimizin qrammatik xüsusiyyətlərinə elə uyğunlaşıblar ki, həmin sözlərin milli mənşəli, yoxsa alınma olduğunu təyin etmək xeyli çətindir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlərin əksəriyyəti (əvəzliklərin və feilərin, demək olar ki, hamısı) mənşəyinə görə əsil türk sözləridir, məsələn: *dağ, daş, dərə, dəniz, su, yazmaq, bilmək* və s.

Bütün dillərdə olduğu kimi, bizim dilimizdə də başqa xalqların dillərindən alınma sözlər çoxdur. Belə sözləri iki qrupa ayırmaq olar.

1. **Ərəb-fars dillərindən alınma sözlər.** Məsələn, *qanun, əhali, hökm, məhkum, həbs, şair, mərd, şikayət, tarix, əmanət, cinayət, şahid, elan, mötərizə, təmir* və s.
2. **Rus və Avropa dillərindən alınma sözlər.**Məsələn,*avtobus, samovar, traktor, konsert, futbol, direktor, kompas, televizor* və s.

Alınma sözlərin çoxu dilimizin qayda-qanunlarına uyğunlaşmamış, özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. **Əvvəlində qoşa samit işlənmiş sözlər alınma sözlərdir.** Məsələn, *kran, stansiya, briqada, flora, traktor, ssenari, qrafik, plaş, qrafın, şkaf tramplin, stəkan* və s. Bu cür sözlər, əsasən, Avropa mənşəli alınma sözlərdir.

Qeyd:*Srağagün* əsl Azərbaycan sözüdür.

2. **Tərkibində yanaşı saitlərin işləndiyi sözlər əsl Azərbaycan sözləri deyil.** Məsələn, *saat, maaş, əmtəə, ailə, sə- adət, zəif, müəllim, sual, bədii, təbii, mətbəə, şair, müavin, şair, maneə* və s.
3. **Sözdə uzun tələffüz olunan saitin işlənməsi də alınma sözlərə xas xüsusiyyətdir**. Məsələn, *arif şölə, tacir, nadir, məna, xəzinə, şöbə, xüsusi, musiqi, sufi, həqiqət, etibar* və s.
4. **Sonunda qoşa samit yanaşı gələn sözlər.** Məsələn, *fənn, həll, bənd, stend, dərd, cəld, fərd* və s.

Qeyd: *Dörd, qazanc, gülünc, inanc, dinc, qırx, sevinc, yurd* kimi sözlər əsl Azərbaycan sözləridir.

5. **Dilimizdə bəzi sözlər** (*ilan, ilğım, ildırım, işıq, ilıq, inam, inanc, inanmaq, iraq, işarmaq, işartı, işüdamaq, quzey* və s.) **istisna olmaqla, ahəng qanununa tabe olmayan sözlər almma sözlərdir**. Məsələn, *mehriban, yadigar, səadət, mərifət, mahir, əlifba, siyasət* və s.
6. **Tərkibində *j* samiti olan sözlər alınma sözlərdir**. Məsələn, *Jalə, jurnal, masaj, mesaj, müjdə, əjdaha, janr, qaraj, jaket, Əjdər, montaj* və s.
7. **Tərkibində *r* samiti olan sözlər alınma sözlərdir**. Məsələn, *reyhan, rels, relyef, rəhmət, rəqs, rəsm, rəhm, real, rezin, rota, ruhani, rəvan, rahat, razı, rəssam, rəf, rütbə, rəndə* və s.
8. **Vurğusu son hecaya düşməyən sözlər alınma sözlərdir.** Məsələn, *opera, poeziya, ofis, leksika, firma, norma, klinika* və s.

Qeyd: *Bayaq, bildir, dünən, necə, niyə, ancaq, yalnız, sanki* kimi əsl Azərbaycan sözləri istisnadır.

9. **Qoşa *yy* samitli sözlərin hamısı alınma sözlərdir**. Mosələn, *xasiyyət, ədəbiyyat, riyaziyyat, hədiyyə, cəmiyyət, məsuliyyət* və s.

10. ***q* ilə yazılıb *k'* ilə tələffüz olunan sözlərin çoxu alınma sözlərdir**. Məsələn, *üfüq, şəfəq, hüquq, əxlaq, eşq, uşiq, vərəq, ittifaq, müstəntiq, natiq* və s.
11. **Sonu *o, ö, e* saitləri ilə bitən sözlər alınma sözlərdir.** Məsələn, *büro, təvazökar, sənaye, mane, qane, forte, retro, metro, piano, mürtəce* və s.
12. **Ön şəkilçili sözlər alınma sözlərdir.** Məsələn, *laməkan, laqeyd, naməlum, naşükür, bikef, baməzə, narahat, basəfa, anormal, biməfa, nalayiq, nanəcib, bisavad, biədəb* və s.

Qeyd: *Nacins* və *nakişi* sözləri istisnadır. Çünki bu sözlərin kökləri öz sözlərimizdir. Lakin ön şəkilçilər alınmadır.

13. **Sonu eynicinsli qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər alınma sözlərdir.** Məsələn, *həll, sədd, haqq, həzz, qəşş, küll, rədd, həcc, xətt, şəkk, zidd* və s.
14. **Sonu *at, ət* şəkilçisi ilə bitən bütün sözlər alınma sözlərdir.** Məsələn, *məlumat, təbliğat, tələbat, təşkilat, heyvanat, hesabat, mühasibat* və s.
15. **Fleksiyaya uğrayan sözlər (kökü içəridən dəyişən) alınma sözlərdir.** Məsələn, *şeir – şair, elm – alim – üləma, şəkil – təşkil – mütəşəkkil, eşq – aşiq – məşuq – məşuqə, nəsr – nasir – mənsur, şərik – iştirak – müştərək* və s.
16. **Vaxtilə apastrofla yazılmış sözlər alınma sözlərdir.** Məsələn, *bəzən, şölə, mötəbər, etibar, tətil, mədən, bəzi, əla, məna, elan, etiraz* və s.
17. **Elm, təhsil, din, ilahiyyat, şəriətlə bağlı sözlərin çoxu ərəb və fars dilindən alınma sözlərdir.** Məsələn, *alim, elm, zəka, təlim, tədris, məktəb, məktub, savad, qələm, kitab, katib, dəftər, tabaşir, lövhə, mədrəsə, sinif, dərs, müəllim, həcc, zəkat, müsəlman, molla, imam, azan, məscid, axirət, peyğəmbər, rəbb, Allah, ilahi, oruc, tövbə, zülm, zalım, ibadət, zəkat, behişt, cəhənnəm, cənnət, mələk, şeytan, dəstəmaz, səcdə, nizam, nəsr, təcrübə, tarix, fəlsəfə, fikir, təfəkkür, ruhani, rəhmət, dua, məşədi, axund* və s. Bu sözlər içərisində dilimizin qayda-qanunlanna uyğunlaşan, ahəng qanununu pozmayan sözlər vardır ki, onları fərqləndirmək çətin olsa da, lakin bunlar əslən ərəb-fars mənşəli alınma sözlərdir (3,89-92).

Alınma sözlərin əksəriyyətinin elmin müxtəlif sahələrinə aid olan terminlərdən ibarət olduğunu bilirik. Elmin inkişafı yeni anlayışların yaranmasına səbəb olur.

Milli təhsilimizin beynəlxalq sistemə inteqrasiya etməsi dilimizin yeni təhsil terminləri ilə zənginləşməsinə səbəb olur. Bir sıra yeni termin və anlayışlar var ki, onlar Azərbaycan dilinin leksikasında hələ tam sabitləşməmişlər.

Alınma terminlərin ictimai-siyasi sahədə artması da təbii prosesdir. Müasir dövr ictimai, iqtisadi, mədəni, hərbi və s. məsələlərə qlobal mövqedən yanaşma ilə seçilir. Siyasi, iqtisadi münasibətlər beynəlxalq səviyyədə həll olunur. Ayrı-ayrı dövlətlərin diplomatik əlaqələri məhdud region çərçivəsində qapanıb qalmır, dünya miqyasına çıxır. Məhz bu səbəbdən beynəlxalq münasibətlər sistemində istifadə olunan dilin də ortaqlaşması hadisəsi baş vermişdir. Hazırda dünyada ingilis dili əsas beynəlxalq

dildir. Bu dilin geniş yayılması, beynəlxalq sistemdə aparıcı olması, ictimai-siyasi, iqtisadi, diplomatik terminlərin son dövrlərdə bu dildə yaranıb başqa dillərə keçməsinə səbəb olmuşdur. Milli dillərdə ingilis dilindən alınan terminlərin də beynəlmiləlləşmə prosesi sürətlənmişdir.Yəni, dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində beynəlxalq terminlərin hazırda mühüm rolu vardır. "Bütün canlı dillərdə milli sərhəd tanımayan elm, incəsənət və texnikanın inkişafı sayəsində yaranmış beynəlmiləl fond çoxluq təşkil edir" (5, 26-35).

Dilimizdə öz işləkliyini itirmək üzrə olan alınma sözlərin dilin öz daxili imkanları hesabına yaranan sözlərlə - neologizmlərlə əvəzlənməsi prosesi intensiv şəkil almışdır. Alınma sözlərin milli sözlərlə əvəzlənməsi prosesində qədim türk abidələri, qohum türk dilləri və müasir ləhcələr əsas mənbə kimi götürülməyə başlanılmışdır. Bu isə milliləşmə prosesinin daha intensiv və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirildiyini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilində beynəlxalq terminlərin işlənməsi. AMEA "Terminologiya məsələləri", Bakı, Elm-2008, səh.19-21.

2. Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı, Nurlan, 2000, səh.127

3. İsmayılova M. Terminşünaslığın əsas məsələləri. Bakı, Elm, 1999, səh.99.

4. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyi tarixi. Bakı, 1996, 276 s.

5. Qurbanov A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, APİ nəşri, 1986, s. 116

6. Beynəlmiləl terminlərin komponentlərə görə fərqlənən modellərinin təyini. AMEA, "Terminologiya məsələləri", Bakı, Elm-2011, səh. 63-70

R. ABBASOVA

THE ROLE OF BORROWED WORDS IN ENRICHING OF THE LANGUAGE

SUMMARY

We know that most of the derived words consist of terms related to different fields of science. The development of science leads to the emergence of new concepts.

The integration of our national education into the international system enriches our language with new educational terms. There are a number of new terms and concepts that have not yet been fully established in the lexicon of the Azerbaijani language.

The growth of acquisition terms in the socio-political sphere is also a natural process. Modern social, economic, cultural, military and so on. It is distinguished by its global approach to issues. Political and economic relations are resolved at the international level. Diplomatic relations between individual states are not limited to a limited region, but go global. That is why the language used in the system of international relations has become common. Currently, English is the main

international language in the world. The widespread use of this language, its leading position in the international system, has led to the emergence of socio-political, economic and diplomatic terms in this language in recent years. The process of internationalization of terms derived from English in national languages has also accelerated. That is, international terms now play an important role in enriching the vocabulary of languages. "The international fund created by the development of science, art and technology, which does not recognize national borders in all living languages, is in the majority".

The process of replacing obsolete words in our language with words created by the language's own internal possibilities - neologisms - has become intensive. In the process of replacing borrowed words with national words, ancient Turkish monuments, related Turkic languages and modern dialects began to be taken as the main source. This shows that the nationalization process is being carried out more intensively and purposefully.

Keywords: relation, system, thing, borrowed, summary.

Р.АББАСОВА

РОЛЬ ПРОИЗВОДНЫХ СЛОВ В РАЗВИТИИ ЯЗЫКА

Резюме

Мы знаем, что большинство производных слов состоят из терминов, относящихся к разным областям науки. Развитие науки приводит к появлению новых концепций.

Интеграция нашего национального образования в международную систему обогащает наш язык новыми образовательными терминами. Есть ряд новых терминов и понятий, которые еще не полностью закрепились в лексике азербайджанского языка.

Рост сроков приобретения в социально-политической сфере - тоже закономерный процесс. Современные социальные, экономические, культурные, военные и так далее. отличается глобальным подходом к вопросам. Политические и экономические отношения решаются на международном уровне. Дипломатические отношения между отдельными государствами не ограничиваются ограниченным регионом, а становятся глобальными. Вот почему язык, используемый в системе международных отношений, стал общепринятым. В настоящее время английский является основным международным языком в мире. Широкое использование этого языка, его ведущее положение в международной системе привело к появлению в нем социально-политических, экономических и дипломатических терминов и их переходу на другие языки. Процесс интернационализации терминов, производных от английского языка, в национальных языках также ускорился. То есть международные термины теперь играют важную роль в обогащении словарного запаса языков. «Международный фонд развития науки, искусства и

технологий, не признающий национальных границ на всех живых языках, составляет большинство».

Процесс замены устаревших слов в нашем языке словами, созданными собственными внутренними возможностями языка - неологизмами - стал интенсивным. В процессе замены заимствованных слов национальными, в качестве основного источника стали брать древнетюркские памятники, родственные тюркские языки и современные диалекты. Это говорит о том, что процесс национализации идет более интенсивно и целенаправленно.

Ключевые слова: отношение, система, вещ, производный, результат.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: fiologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aygün İsayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVƏR ORUCOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitut
Azərbaycan Respublikası, Bakı ş, H.Cavid pr, 31, V mərtəbə
seva_o@mail.ru

MƏTNİN DİGƏR SİNTAKTİK VAHİDLƏRLƏ OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ. NAĞIL MƏTNİNİN SƏRHƏDLƏRİ

Xülasə

Məqalədə mətnlə digər sintaktik vahidlər arasındakı oxşarlıq və fərqli cəhətlər müzakirə olunur. Dilçilikdə sintaktik vahidlər sistemindən bəhs edərkən, ümumiyyətlə "mətn" termini söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələr və digər sintaktik vahidlərlə birlikdə sıralanır. Məqalədən belə qənaətə gəlmək olar ki, mətndən danışarkən dilçilikdə araşdırmaya əsasən mürəkkəb sintaktik bütöv cəlb edilir. Dilçilik tədqiqatı əsasən sintaktik bütövlük üzərində qurulub və mətn termini ona üçün sinonim olaraq istifadə olunur. Sintaktik bütöv bir-birinə sintaktik əlaqələrlə birləşmiş bağlı və məntiqi cümlələrdir. Dilçilikdə əsasən söz birləşmələri və sadə cümlələr kimi vahidlər arasında fərqi müəyyən etmək əsas aktual məsələlərdən biri kimi predikativliyin olub-olmaması ilə müəyyən edilir. Sintaktik bütövlərin digər sintaktik vahidlərlə oxşar cəhətləri də vardır. Belə ki, bu vahidlərin tərkib hissələri də bir-biri ilə müəyyən sintaktik əlaqələrlə bağlanır. Bütün bunlar məqalədə öz əksini tapır.

Nağıl mətnindəki mürəkkəb sintaktik bütövlüklərin sərhədlərinin müəyyən edilməsində fonoloji, mərkəzi cümlənin prinsipi və semantik aspekti daha vacib rol oynayır. Fonoloji aspekt dedikdə intonasiya nəzərdə tutulur. Rus dilçiliyində mətnin hüdudlarından bəhs edilmir. Buna baxmayaraq, əksər rus dilçiləri sintaktik vahidlərin intonasiyasını müstəqil cümlələrin struktur vahidi hesab edirlər. Semantik cəhət mətnin başlanğıc, orta və son hissələrə bölünməsidir. Semantik aspektdən istifadə edərək, mətn üçün sinonim olaraq istifadə etdiyimiz kompleks sintaktik bütövün sol və sağ sərhədlərini təyin edə bilərik.

Açar sözlər: mətn, nağıl, ədəbi dil, mürəkkəb sintaktik bütöv, struktur, struktur-semantik əlaqələr

Müəyyən bir zaman səviyyəsində təkmilləşən və sabitləşmiş normalar çərçivəsində ədəbi dil səviyyəsinə qədər yüksələn, hər hansı bir cəmiyyətə və ya millətə xas olan dil haqqında bəhs edən dilçilik elminin son vahidi kimi tanınan mətn hal-hazırda bir çox dilçi alimlərin diqqətindədir. Belə bir sual meydana çıxa bilər. Ümumiyyətlə mətn nədir?

Mətn sözünün etimologiyasına müraciət etsək, dilçilik ədəbiyyatlarında müxtəlif fikirlərlə rastlaşa bilərik: "Yazılı nitqi bildirən bu sözün kökü, materialın struktur xüsusiyyətlərini adlandıran "tekstura" sözündə də mövcuddur. Bunun izahını orijinal söz olan "textus"-"parça", "quruluş" sözlərində tapa bilərik" (https://lexicography.online/etymology).

"Mətn (ərəb mənşəli olub, rusca текст, yunanca textum- birləşmə sözünə uyğundur) –möhkəm daxili struktur-semantk əlaqələri olan cümlələr birliyidir″ (1,s.428).

Əksər vaxtlarda mətn dilçiliyi, ümumiyyətlə dilçilik elmində yeni bir sahə adlandırılır, bu məsələnin dilçi-alimlər tərəfindən araşdırılması keçən əsrə aid edilir. Mətn dilçiliyi əsasən dilçilik ədəbiyyatında "yeni olan bir problem" adlandırılsa da, professor Əbülfəz Rəcəbli buna qarşı çıxaraq, "mətn linqvistikası" nı nəinki sovet dilçiliyi, hətta Azərbaycan dilçiliyi üçün yeni bir problem adlandırmırdı. Bunun isbatı kimi alim 1973 və 1985-ci illərdə nəşr edilmiş "Müasir Azərbaycan dili"(Sintaksis) kitablarının son hissəsinin tam olaraq bu mövzuya həsr olunmasını verirdi (2,s 540)

"Mətnlə, yəni müxtəlif cümlələr birliyi ilə bağlı hər hansı tədqiqata başlamazdan qabaq mətn anlayışının özünün iki məqamda işlənə biləcəyini nəzərə almalıyıq. Belə ki, dilçiliyin obyekti olan mətni və mətn dilçiliyinin obyekti olan mətni hökmən bir-birindən fərqləndirmək lazımdır" (3, s.222).

"Mətn" anlayışının mürəkkəbliyi onsuz da son dərəcə birmənalı olan "mətn" termininin mətnin dilçiliyi çərçivəsində iki fərqli məna alması ilə daha da ağırlaşır. "Mətn" dedikdə, bir tərəfdən, danışanın niyyətinə görə tam məna daşıyan bir və ya bir neçə cümlədən ibarət olan hər hansı bir ifadə, digər tərəfdən isə belə tam bir nitq işi hesab edilən roman, qəzet məqaləsi, hekayə, müxtəlif sənədlər və s. başa düşülür. Beləliklə, mətn dilçiliyinin iki əsas obyektini fərqləndirmək daha yaxşı olardı: "Bir neçə mikromətndən ibarət olan makromətnlər və bir neçə cümlələr yığımından ibarət olan mikromətnlər". Bir neçə cümlələr yığımından ibarət olan mikromətnlər, bəzən dilçilikdə sintaktik bütövlər, bəzən də mürəkkəb sintaktik bütövlər adlandırılır. Sintaktik bütöv adı altında bir qrup örtülü, qapalı, dövrəyə alınmış, məniqi və sintaktik əlaqəyə girmiş cümlələr birliyi başa düşülür. Bu cür cümlələr birliyi mikromətn sayılır (4, s378). "Linqvistik tədqiqat əsasən sintaktik bütövlərin üzərində mərkəzləşir və mətn termini onun sinonimi kimi işlənir"(5, s 393). Həm mikro, həm də makromətnlər linqvistik aydınlığa və nümunəviliyə malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda leksik materialların nitq fəaliyyətində çoxalması üçün ilkin şərtlər yaradır.

Artıq dilçilikdə sintaktik vahidlər sistemindən danışarkən söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələr və digər vahidlərlə yanaşı, mətn termininin də adının sadalandığı adi bir hal almışdır. Bəs mətn, yəni araşdırmaya cəlb etdiyimiz sintaktik bütövlərlə digər digər sintaktik vahidlər arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər nədən ibarətdir? Digər sintaktik vahidlər kimi mürəkkəb sintaktik bütövlər də tərkibindəki elementlərin bir-biri ilə sintaktik əlaqələrlə birləşdiyi konstruksiyalardır. Mürəkkəb

sintaktik bütövlərin tərkbindəki elementlər bəs nədən ibarətdir? Biz bunlara söz birləşmələri, sadə cümlələri, genişlənmiş sadə cümlələr, mürəkkəb cümlələri, eləcə də qarışıq tipli mürəkkəb cümlələri aid edə bilərik.

Ümumiyyətlə, mətnin universal bir dil və nitq vahidi olaraq dilə bənzər səviyyəli bir quruluşa sahib olması maraqlıdır. Dildə olduğu kimi, mətnin də quruluşunda müxtəlif səviyyələr vardır. Qatların vahidləri arasında iyerarxik bir tabeçilik əlaqəsi də var, yəni aşağı pillənin vahidləri növbəti pillənin vahidlərinə daxil edilir və sair ən yüksək səviyyəyə qədər. Hər bir təbəqənin öz ünsiyyət vahidləri var.

Mətn termini ilə sinonim şəkildə işlətdiyimiz sintaktik bütövlərlə digər sintaktik vahidlər arasında fərqlər haqqında danışarkən bir məqam nəzərdən qaça bilməz. Belə ki, mürəkkəb cümlələr və eləcə də, mürəkkəb sintaktik vahidlər kimi vahidlər əgər dildə sadə cümlələrin sintaktik birləşməsini özlüyündə təqdim edirsə də, dilçilikdə əsasən söz birləşmələri və sadə cümlələr kimi vahidlər arasında fərqi müəyyən etmək əsas aktual məsələlərdən biri kimi predikativliyin olub-olmaması ilə müəyyən edilir.

Bəs nağıl mətni nədir? Nağıl mətninin struktur tədqiqi zamanı hər bir nağıl mətni makromətn kimi dəyərləndirilərək, ümumilikdə sintaktik bütövlərin şəbəkəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Məsələn,

"Biri vardı, biri yoxdu. Allahın aciz bəndəsi çoxdu. Onların biri də bizim Kür qırağında yaşayan Əlimərdan kişiydi. Bu yazığın əli xamırlı, qarnı ac idi. Ha iştərdi, şumlardı, əkərdi, malalayardı, becərib məhsulu başa gələndə bəy bir yannan, koxa bir yannan, borclu bir yannan bunun xırmanda qurtarardılar. Payız gələndə, kişi təzədən düşərdi qapı-qapı borc dilənməyə. Tikan qırıb satardı, meşədən odun oğurlayıb satardı.Elə ac idi ki, ac.

Günlərin bir günündə Əlimərdan kişi..." (6, s 21).

Yuxarıdakı misalda "Zəmanənin hökmü" adlı makromətn "aclıq" mikroteması ətrafında birləşmiş sintaktik bütöv verilmişdir. Artıq oxucu yeni abzasdan digər miktotemaya keçidin şahidi ola bilər. "Makromətn qlobal informasiya bütövlüyünü özündə əks etdirən vahiddir; onun tərkib hissələri isə mikromətnlərdir"(7,s 11).

Ümumiyyətlə mətn və ya nağıl mətninin sərhədlərini müəyyən etməyə kömək edən aspektlər hansıdır? "Məlumdur ki, hər hansı bir nitq parçası üç aspektdə formalaşır: formal, semantik və üslubi aspektlərdə. Ona görə də mətnin sərhədlərini müəyyən edərkən onun qrammatik, semantik və üslubi həddini dəqiqləşdirmək vacibdir" (8, s 29). Mətnin formal planına daxil olan onun qrammatik cəhətdən formalaşması və ya sadəcə desək, mətn qrammatikası həmişə dilçi alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dilçi alimlərdən L.Q.Fridmanın fikrincə, mətnin qrammatikasını ənənəvi qrammatikanın bir bölməsi hesab etmək lazımdır, çünki mətnin komponentləri ənənəvi qrammatikada öyrənilən vahidlərdir və mətnin qrammatikasının bu cür təfsiri mətnin özünün xüsusiyyətləri ilə bərabər, həmçinin bu

vahidlərin xüsusiyyətlərinin tam və hərtərəfli araşdırmasına kömək edə bilərdi (9, s23).

Əlbəttə ki, mətnin formal planı, başqa sözlə desək, ifadə forması təkcə, onun qrammatik cəhətcə formalaşması ilə məhdudlaşmayaraq, özündə onun leksik tərkibi, mətnin komponentlərinin bir-biri ilə əlaqələnməsi və intonasiyanı da ehtiva edir.

Ümumiyyətlə, rus və digər xarici dilçilərin əsərlərində mətnin sərhədləri termini ilə rastlaşmaq olmur. Bu baxımdan həmin dilçilərin əsərlərində, mətnə yanaşma və ən əsası da onun sərhədlərinin müəyyən edilmsində biz yalnız müəyyən qədər ədəbi mətnlərin sərhədlərinin keçiriciliyinin işıqlandırılmasının şahidi ola bilərik: "Mətn sərhədlərinin keçiriciliyi ideyası ədəbiyyatşünaslıqda qurulmuş və hal -hazırda aktual olan iki anlayış - mətnlərarasılıq nəzəriyyəsi və hipermətn nəzəriyyəsi ilə əlaqədar olaraq inkişaf etdirilmişdir"(10, s34). Niyə bu məsələnin ədəbiyyatşünaslıqda qabardılmasını dilçi B.Hacıyev əvvəllər dilçilik elminin ənənəvi olaraq sözləri, söz birləşmələrini və cümlələri öyrəndiyini, cümlədən böyük olan hər şeyi –abzas, fəsilləri, parçaları öz sahəsindən çıxarıb ədəbiyyatşünaslıq, ritorikaya və poetikaya verməsi, mətn sözünün isə dilçilik terminindən çox poliqrafiya termini olması ilə izah edirdi. (11, s, 12).

Bəs nağıl mətninin sərhədlərinin müəyyən edilməsində əsas diqqəti çəkən məqamlar nədən ibarətdir? Nağıl mətnindən danışarkən də, ilk əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, əsas olaraq onu təşkil edən mürəkkəb sintaktik bütövlər makromətnlərin tərkib hissələri olaraq araşdırmaya cəlb edilir. Amma belə bir sual meydana çıxa bilər: "Nağıl mətni tərkibindəki sintaktik bütövlərin sərhədini müəyyən edərkən mərkəzi cümlə və ya əsas söz kömək edə bilərmi?" Artıq bilirik ki, mətndə cümlələrin rolu danılmazdır. Belə ki, mürəkkəb sintaktik bütövlərin əsasını təşkil edən cümlələr bir sıra mətn yaradıcı funksiyaları (rolları) yerinə yetirə bilər. Bu funksiyaların hərəkət mexanizmini bilmək, nəinki mətnin quruluşunu, həm də mənasını anlamağa, məlumatın necə inkişaf etdiyini anlamağa kömək edir və buna görə də mətndaxili əlaqələri anlamaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mətnin inkişafını təmin etmək funksiyası, bütün mətnin və ya hissələrindən birinin kommunikativ vəzifəsinin elan edildiyi bir cümlə ilə yerinə yetirilir. Belə bir cümlə oxucunu mətni qavramasına kömək edir. Mətnin kommunikativ vəzifəsini ortaya çıxarmaq üçün sonrakı mikro mövzularda oxucu üçün yeni məlumatlar hazırlanır. "Bizim fikrimizcə, konkretləşmə tələb edən mərkəzi cümlə aydın olana kimi onun izahına xidmət edən cümlələr və ya cümlələr qrupu haradan başlayıb harada bitirsə, sintaktik tamın sərhədi də orada bitir"(12, s 56). Aşağıdakı Azərbaycan nağılından götürülmüş mürəkkəb sintaktik bütövə nəzər yetirək:

"Həmid adlı yoxsul bir kişi vardı. Bu kişinin altı altı xırda uşağı vardı. Həmid kişi hər gün meşədən şələ ilə odun gətirib satar, aldığı pulla uşaqlarını yarı qarnı ac, yarı qarnı tox dolandırardı" (13, s81).

Cəmi üç cümlədən ibarət olub və yoxsulluq mikroteması əsasında birləşmiş cümlələrin əmələ gətirdiyi sintaktik bütövün sərhədinin müəyyən olunmasında

doğrudan da, konkretləşmə tələb edən mərkəzi cümlə (burada birinci cümlə), onun açılmasına xidmət göstərən digər cümlələr (burada ikinci və üçüncü cümlələr) sintaktik tamın sərhədini müəyyən etməyə kömək edir. Rus dilçiliyində intonasiyanın mürəkkəb sintaktik bütövlərin sərhədlərinin müəyyən edilməsindən bəhs edilməsə də, rus dilçilərinin əksəriyyəti sintaktik bütövlərin intonasiyasını, onun tərkibindəki müstəqil cümlələrin struktur təşkili vahidi kimi qiymətləndirir (Valqina N.S, V.V.Babaytseva, L.Y.Maksimov). "MSB-in tərkibindəki müstəqil cümlələr arasındakı formal əlaqə vasitələrindən biri də intonasiyadır. Belə ki, onun tərkibinə daxil olan müstəqil nəqli cümlələr sona yaxın paralel enmə tonu və öz aralarında eyni pauza ilə tələffüz edilir. MSB-in ən sonunda tonun aşağı düşməsi özünü daha çox biruzə verir." (В.В.Бабайцева, Л.Ю.Максимов). Amma maraqlı məqamlardan biri də yuxarıda dilçi alimlərdən gətirilən sitatda intonasiyanın mətnin sərhədlərini müəyyən edilməsi amili olması qeyd olunmasa da, MSB-in sonundakı tonun nəzərə çarpacaq dərəcədə aşağı enməsinin təsviri və yeni MSB-ün səs tonunun çox qalxması və onun tembrinin dəyişməsi ilə xarakterizə edilməsinin verilməsi intonasiyanın özlüyündə sintaktik bütövün sərhədlərini müəyyən edən vasitələrdən biri olmasını müəyyən edir. Artıq əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, SB-in sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün bizə onun semantik sərhədlərini öyrənmək də kömək edə bilər. Yəni MSB harada başlayır, necə inkişaf edir və harada sona çatır. Ümumiyyətlə, mətnin semantik strukturu haqqında dilçi-alimlərin fikirləri də maraqlıdır. Məsələn, onlardan E.V.Erofeyeva mətnin semantik quruluşunu belə təsvir edirdi: " Mətnin tərkibinə daxil olan hər bir mikromətndə lokal əlaqə mövcuddur. Belə ki, bir mikromətnin elementləri həm məna, həm də qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqəlidir. Bir növ bağ olan mikromətnlər arasında qlobal bir əlaqə vardır ki, bunun sayəsində mətn əlaqəli alınır. Eləcə də, bir mikromətndən digərinə keçidlər də olur və mətn bütövlük əldə edir. Beləliklə, məlum olur ki, qlobal bağlantı vasitəsilə yerli əlaqə səviyyəsindən bütövlüyə doğru gedirik" .

Fikrimizcə, MSB-ün sərhədlərini müəyyən edəcək bir neçə aspektlər sadalansa da, nağıl mətnindəki SB-lərin sərhədlərinin müəyyən edilməsində daha çox fonoloji, mərkəzi cümlə prinsipi və semantik aspekt köməkçi rolunu oynayır.

Ədəbiyyat

1. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan Dili. Sintaksis. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 498 s.
2. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik Tarixi. II hissə, Bakı: Nurlan, 2006, 615 s
3. Abdullayev K.M. "Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri" Bakı: 2016
4. Современный русский язык. "Просвешение", M.,1978
5. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Şərq-Qərb-2007, 422 s
6. Azərbaycan nağılları, Bakı-2017, 359s
7. Mikro makro mətnlərdə semantik əlaqə tipləri. Yaqut Xəlil qızı Baxışova, fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı-2021, s 34

8. Nuridə Novruzova “ Metn sintaksisi, Bakı; Təhsil -2002, s 183
9. Л. Г. Фридман “Грамматические проблемы лингвистике текста” Северо-Кавказкий Научный Центр Высшей Школы Пятигорский Государственный Педогогический Институт Иностранных Языков ИЗДАТЕЛЬСТВО РОСТОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА 1 9 8 4, 133 s
10. Меднис Н.Е. Сверхтексты в русской литертуре, НГПУ, 2003, Новосибирск
11. Haciyev B“Mətnin semantik-semiotik təhlili” Bakı, Elm-2005, s 208
12. Xəlilov Ə.Ə. Təcümə prosesində bəzi sintaktik paralellər haqqında –Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar, Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı-1987
13. Azərbaycan nağılları-5, 5 cilddə, Bakı-Çıraq-2004, 334 s

С.Оруджева

Резюме

Сходства и различия текста с другими синтаксическими единицами. Границы текста сказки

В статье рассматриваются сходства и различия текста и других синтаксических единиц. Когда мы говорим о системе синтаксических единиц в лингвистике, обычно термин «текст» перечисляется вместе со словосочетаниями, простыми и сложными предложениями и другими единицами. Делается вывод, что когда мы говорим текст, в лингвистике в исследовании задействованы в основном сложные синтаксические целое. Лингвистические исследования сосредоточены в основном на синтаксических целых, и термин текст используется как синоним для них. Синтаксическое целое - это группа закрытых, логических и синтаксически связанных предложений. Хотя такие единицы, как сложные предложения, а также сложные синтаксические целые, представляют синтаксическую комбинацию простых предложений в языке, лингвистика в значительной степени определяется предикативностью как одним из ключевых вопросов при различении таких единиц, как словосочетания и простые предложения. Подобно синтаксическим единицам, сложные синтаксические единицы представляют собой конструкции, в которых элементы синтаксически связаны друг с другом. Сложные синтаксические целые числа имеют и сходство с другими синтаксическими единицами. Как и другие синтаксические единицы, составляющие их части связаны друг с другом определенными синтаксическими связями. Фонологический, принцип центрального предложения и семантический аспект играют более важную роль в определении границ сложных синтаксических целых в тексте сказки. Под фонологическим аспектом мы понимаем интонацию. В русской лингвистике не говорится о границах текста. Тем не менее большинство русских лингвистов рассматривают интонацию синтаксических единиц как структурную единицу самостоятельных предложений. Семантический аспект - это разделение текста на начальную, среднюю и конечную части. С помощью семантического

аспекта мы можем определить левую и правую границы сложного синтаксического целого, которое мы используем как синоним текста.
Ключевые слова: текст, сказка, литературный язык, сложное синтаксическое целое, структура, структурно-семантическое отношении

S.Orujova

Summary

Similarities and differences of text with other syntactic units. Borders of tale text

The article discusses the similarities and differences between text and other syntactic units. When we talk about the system of syntactic units in linguistics, usually the term "text" is listed along with phrases, simple and complex sentences and other units. It is concluded that when we speak about text, in linguistics, the study involves mainly complex syntactic whole. Linguistic research focuses mainly on syntactic wholes, and the term text is used synonymously for them. A syntactic whole is a group of closed, logical and syntactically related sentences. Although units such as complex sentences, as well as complex syntactic wholes, represent a syntactic combination of simple sentences in a language, linguistics is largely determined by predicativity as one of the key issues in distinguishing units such as phrases and simple sentences. Like syntactic units, complex syntactic wholes are constructs in which elements are syntactically related to each other. Complex syntactic wholes also have similarities to other syntactic units. Like other syntactic units, their constituent parts are related to each other by certain syntactic links and it is reflected in the article. Phonological, the principle of the central sentence and the semantic aspect play a more important role in determining the boundaries of complex syntactic wholes in a tale text. Under the phonological aspect we mean intonation. In Russian linguistics, there is no mention of the boundaries of the text. Nevertheless, most Russian linguists consider the intonation of syntactic units as a structural unit of independent sentences. The semantic aspect is the division of the text into the beginning, middle and end parts. With the help of the semantic aspect, we can determine the left and right boundaries of a complex syntactic whole, which we use as a synonym for text.
Key words: text, tale, literary language, complex syntactic whole, structure, structural-semantic relations

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: professor Məsud Mahmudov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

QƏRİBƏ MƏMMƏD QIZI MƏMMƏDOVA
Filoloqiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Email: mammadovaqariba5@gmail.com
ADPU
Üzeyir Hacıbəyov 61,

NİZAMİ DÜHASININ DÜNYA XƏZİNƏSİNDƏ ƏKS SƏDASI

Xülasə

Məqalə Nizami Gəncəvi yaradıcılığı və onun dünya ədəbiyyatındakı mövqeyinə həsr olunub. Onun öz ölməz əsərlərilə dünya mədəniyyətini zənginləşdirdiyi, intibah ədəbiyyatı tarixinə daxil olduğu qeyd edilir. Əsərlərini fars dilində yazsa da, bəlli ruhu, tərzinə görə onların bir türk, azərbaycanlı şairə məxsus olması, bəşəri şair olması məsələsi tarixi faktlarla tam əsaslandırılır .Eyni zamanda onun geniş dünyagörüşünə malik olması,dünyavi şair kimi tanınması xüsusi vurgulanır.

Nizami yaradıcılığından ilham alan, "Xəmsə" nin bədii zənginliyindən ruhlanan bir çox dünya şairlərinin onun təsiri altında öz əsərlərini yaratdıqları məqalədə xüsusi qeyd edilir. "Xəmsə" dəki zəngin dramatik sujetlər, dərin sosial-etik, fəlsəfi problemlərə görə dünya ədəbiyyatında dəfələrlə ona müraciət olunmasından danışılır. Təkcə şərqdə "Leyli Məcnun" un təsiri altında 500-dən artıq əsər yarandığı iftixar hissi ilə nəzərə çatdırılır. Şərqdə, Rusiyada, Avropada bir çox görkəmli ədibin Nizaminin əsərlərinin təsiri ilə gözəl ədəbi nümunələr yaratmasının təsadüf olmadığı qeyd edilir.

Məqalədə Nizami yaradıcılığının Şərq poeziyasındakı rolundan ətraflı söhbət açılır. Görkəmli şərq şairlərinin təkcə "Xəmsə"yə dörd nəzirə ithaf etdiyi nəzərə çatdırılır. Onların arasında Əmir Xosrov Dəhləvi, Əlişir Nəvai, Əbdülrəhman Caminin adları çəkilir.

Nizami yaradıcılığının rus ədəbiyyatına təsirindən ətraflı bəhs olunur. Rus dilində onun əsərlərinə bir neçə nəzirə yazıldığı, seçilmiş parçaların həmin dilə tərcümə olunduğundan danışılır.

Məqalədə Nizami və Avropa ədəbi mühüti mövzusu xüsusi yer tutur .Bir çox tanınmış Avropa ədibləri tərəfindən Nizami dühasının təsiri altında Avropada Şərq mövzusunda samballı əsərlər yaradıldıgı ,hətta opera yazıldıgı fəxrlə qeyd olunur.

Məqalədə mövzü ətrafında yazılmış ədəbiyyatdan faydalanaraq geniş araşdırma aparılıb. Bunun nəticəsidir ki, məqalədə kifayyət qədər konkret faktlara istinad edilir. Nizami yaradıcılığına verilən böyük qiymət kimi Azərbaycan

Respublikasının Prezidenti, möhtərəm İlham Əliyev cənablarının 2021-ci ili Nizami Gəncəvi ili elan etməsinə də əlamətdar hadisə olaraq məqalədə xüsusi yer verilir.

Açaq sözlər: yaradıcılıq, əsərlər, tərz, dünyagörüşü, bəşəri, xəmsə, nümunələr, faydalanmaq, düha

Гариба Маммад кызы Мамедова

Эхо гения Низами в мировой сокровищнице
Резюме

Статья посвящена творчеству Низами Гянджеви и его положению в мировой литературе. Отмечается, что он обогатил мировую культуру своими бессмертными произведениями и вошел в историю литературы эпохи Возрождения. Хотя он писал свои произведения на персидском языке, подчеркивается, что они принадлежали турецкому, азербайджанскому поэту и особенно мировому поэту из-за их хорошо известного духа и стиля.

Вдохновленные творчеством Низами, художественным богатством “Хамсы”, многие мировые поэты создавали свои произведения под его влиянием. Богатые драматические сюжеты «Хамсы» упоминаются в мировой литературе из-за глубоких социально-этических и философских проблем. Только на Востоке под влиянием “Лейли Меджнуна” создано более 500 произведений. Отмечается, что не случайно многие выдающиеся писатели Востока, России и Европы создали на основе этого произведения свои прекрасные произведения.

В статье подробно рассматривается роль творчества Низами в восточной поэзии. Обсуждается то, что выдающиеся восточные поэты посвятили «Хамсе» четыре посвящения. Среди них Амир Хосров Дехлеви, Алишер Наваи, Абдул Рахман Джами.

Подробно обсуждается влияние творчества Низами на русскую литературу. Обсуждается то, что на русском языке к его поэмам также были посвящения, и отдельные отрывки из его произведений были переведены на этот язык.

Специальная часть в статье отведена теме Низами и Европа. Ряд известных атворов из Европы были хорошо знакомы с творчеством Низами и пользовались его произведениями говорится в статье. Отмечается, что под влиянием гения великого поета поеты из Европы создавали свои произведения, даже была написана опера на основе его поем. Были проведены обширные исследования с использованием литературы,

написанной по этой теме для статьи. В результате чего в статье делаются ссылки на вполне конкретные факты. В статье отмечается, что,

высоко оценив работу Низами, Президент Республики господин Ильхам Алиев объявил 2021 год Годом Низами Гянджеви.

Ключевые слова: творчество, произведения, стиль, мировоззрение, человек, хамса (пятерица), примеры, польза, гений

Gariba Mammad q. Mammadova

NIZAMI'S GENIUS IN THE WORLD TREASURE

Summary

The article is dedicated to position of Nizami`s literary activity in the world literature. As it says in the article, he had enriched the world culture and managed to get into the world`s literary renaisance history. Although he wrote his works in persian, for their literary spirit, style his being turkish-azeri poet was felt obviously. İt is emphatyzed that, he was also a man of large outlook, a universal poet.

As it is noted in the article, inspirated by Nizami`s literary activity, "Khamse" `s rich language a great number of world poets created their best works glorifying him. İt is noted with great sense of proud that only in the East more than 500 poems were written under the influence of Nizami`s "Leyli Mecnun". Thanks to rich dramatic lines, existence of sosial-ethic and phylosophical problems, many poets in the world turned to Nizami`s works repeatedly. İt wasn`t accidental that a number of prominent literati in the East, Europe and Russia created their own peaces of art on the basis of these works says the article.

The article deals with the great role of Nizami`s literary activity in the East. Four prominent poets of the East devoted their poems to "Khamse". Emir Khosrov Dehlevi, Elishir Nevai, Abdurrahman Jami are listed among them.

The article deals with the influence of Nizami's works on Russian literature thoroughly.It is said in the article that some poets in Russia created poems in Nizani's style and extracts from his works were translated into Russian.

A special space in the article is given to the theme Nizami and Europe. A number of famous authors in Europe were completely aware of Nizami`s literary activity and benefitted from his works writes the article. İt is noted proudly that under the influence of Nizami`s genius Europian poets wrote a number of poems and even an opera was composed on the Oriental theme.

Serious work was done on the topic making great research work and using appropriate literature. There have been given quite a lot of facts on the topic as the result of hard work. The fact shown in the article says the President of Azerbaijan Republic, honorable Ilham Aliyev announced 2021the year of Nizami.

Key words: activity, works, style, outlook, universal, Khamsa (five poems), extracts, to benefit, genius.

Aktuallıq. Azərbaycan ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatına bir çox karifeylər bəxş edib.Onlardan biri də dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvidir.Onun parlaq dühasının işigı şərq və qərb sənətkarlarına da təsir etmiş və *dünyaca məşhur əsərlər yaranmışdır.Nizami yaradıcılığı xıı əsrdən bəri alimlər tərəfindən tədqiq edilir və araşdırılır, əsərləri yenidən nəşr edilir . Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin fərmanı ilə 2021 ci ili Nizam Ğəncəvi İli elan etməsi bu məsələni daha da aktuallaşdırıb*

Metod. Müqayisəli tipoloji, təsviri metod

Annotasiya . Məqalədə dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin dünya ədəbiyyatındakı böyük rolundan, onun əsərlərinin təsiri ilə yazılmış ədəbi nümünələrdən və onların müxtəlif dillərə tərcüməsindən bəhs edilir.

Parlaq Azərbaycan şair-mütəfəkkiri, alim və filosof Nizami Gəncəvinin (1141-1209) yaradıcılığı haqlı olaraq bəşəriyyətin bədii inkişaf tarixinin qızıl səhifəsi adlanır.

Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif XII əsrdə Azərbaycan tərənümü, ölməz yaradıcılığı ilə dünya mədəniyyəti xəzinəsini zənginləşdirən böyük şair Nizami Gəncəvi kimi İntibah ədəbiyyatı tarixinə daxil olmuşdur. Dövrün ictimai-siyasi və ədəbi-estetik tələblərinə uyğun olaraq, Nizami, dövrünün digər şairləri kimi, fars dilində yazırdı, ancaq şeirinin bədii ruhu, var olma tərzi və dünyanı qavramanın mahiyyətinə görə o bir türk, azərbaycanlı idi.

Nizami, XII əsrdə coğrafi sərhədləri 21-ci əsrə nisbətən müqayisə olunmaz dərəcədə geniş olan Türk dünyasının bir şairidir - Çinli Xotandan Rum Konstantinopoluna qədər, “Xəzər dənizindən Çin dənizinə qədər bütün dünyanı Türklərlə dolu görürəm” (1,83).

Amma Nizami Gəncəvi bir türk şairindən daha çox, "planetar dünyagörüşü və dünyanı təsdiq edən bir şairdir".

Elə buna görə qərb və şərq ədəbiyyatı artıq 850 ildir ki, Nizami poeziya ocağından bəhrələnir, neçə- neçə şairlər tərəfindən onun əsərlərinin təsiri altında dünyaya yeni ədəbi-bədii numunələr bəxş edilmişdir.

Şairin millətimizin, ölkəmizin qiymətli incisi olduğunu bir daha təsdiqləyərək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 5 yanvar 2021 -ci il tarixli sərəncamı ilə 2021 ci il “Nizami Gəncəvi ili” elan edilmişdir.

Fəxrlə qeyd edə bilərik ki, Avropa xalqlarının şairləri Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”-sindən ilhamlanaraq məşhur əsərlər yazmışlar. "Xəmsə" ensiklopedik dastanı bütün bəşəriyyət haqqında və bütün bəşəriyyətə aiddir - "Çinin duz bataqlıqlarından Zincaların acı dənizinə qədər". Müəllifin sosial və mənəvi axtarışları

ilə birləşdirilmiş beş poema Azərbaycan İntibah dövrünün bədii düşüncəsinin möhtəşəm bir beyin məhsuludur və əsrlər boyu Şərq şairləri üçün yaradıcı ilham mənbəyi olmuşdur. Qəhrəmanların dərinliyi və canlılığı, süjetlərin dramatik gərginliyi, varlığın faciəvi ahəngdarlığının açılması, kəskin sosial -etik və fəlsəfi problemlərin zənginliyi, əsərin müxtəlif oxunuşları üçün fürsət yaratdı - bütün bunlar Nizaminin yaratdığı " Xəmsə "-ni Şərq və qərb poeziyasına xas olan poetik cavab ənənəsində yaradılan çoxsaylı təqlidlərin mövzusu – nəzirəyə səbəb olmuşdur. Şərqdə təkçə onun "Leyli Məcnun" poemasına 500-dən çox nəzirə yazılıb. Xəmsənamə (beş hissədən ibarət böyük bir ədəbi əsər janrı - şeirlər) ənənə halını almışdır. Dünya ədəbiyyatının bir çox korifeyləri Nizami irsinə istinad edərək əsərlərini yaratdılar.(2,52)

M.D.Kazımov "Nizaminin davamçıları" əsərində böyük Azərbaycan şairinin "Beşliyinə" bir sıra poetik cavabları araşdıraraq qeyd edir ki, "erkən cavablar, bir qayda olaraq, janrın qanunlarına ciddi riayət edirdi və orijinal ilə oxşar anlar aydın görünürdü, daha sərbəst şərhlər sonradan ortaya çıxdı ... ". Təkcə fars dilində dörddən çox "Xəmsə" yazılmışdır, ancaq Əmir Xosrov Dəhləvi, Əlişir Nəvai və Əbdürrəhman Caminin əsərləri zaman sınağından keçmiş əsl şah əsərlərə çevrilmişdir (3,34).

XIII əsrin hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvinin dövründən başlayaraq XX əsrə qədəm qoyduğu parlaq nəzirə zəncirində rus şairlərinin də əsərlərini görə bilərsiniz. Nizaminin yaradıcılığını araşdıran rus şərqşünası A.E.Krımski yazırdı: "Əlbəttə ki, Nizami Azərbaycanın haqlı olaraq fəxr edə biləcəyi doğma bir Azərbaycan şairidir, eyni zamanda dünya ədəbiyyatının qüruru və bəzəyidir"(5,27).

Rus şairləri Nizaminin şeirlərinin motivlərinə və süjetlərinə əsaslanaraq 20-ci əsr rus poeziyasının xəzinəsinə daxil olan öz əsərlərini yaratdılar. V. Xlebnikovun şeirləri - "Medlum və Leyli" (1911), "Su samuru uşaqları" (1913) və G. Ptitsının faciəsi - "Xosrov və Şirin" (1941) şeirlərini Nizaminin şeirləri əsasında "Rus nəzirəsi" adlandırmaq olar.

Şərq mədəniyyəti və poeziyası ilə sıx bağlı olan Velimir Khlebnikov (1895-1922), XX əsrin rus ədəbiyyatında Nizaminin fikir və obrazlarının istedadlı davamçıları və tərənnümçülərindən biridir. Şairin özünün də yazdığı kimi, o "Kalmık çölünün Xanskaya traktında, Monqol köçəriləri arasında anadan olub və şərqə marağı da burada yaranıb.

Professor P.İ.Tartakovski qeyd edir ki, "Velimir Xlebnikovun bədii şüurunun inkişafına təsir edən böyük klassiklər arasında Nizami xüsusi yer tutur".

Xlebnikov Nizami şeirində ilk növbədə böyük klassik əsərlərinin ideoloji və fəlsəfi məzmunu ilə maraqlanırdı. Onun "Medlum və Leyli" şeiri sevgi haqqında bir əsərdir, ancaq konkret gənc oğlan və qızlar haqqında deyil, ümumbəşəri sevgi haqqında. Medlum Şərqi, Leyli isə Qərbi simvollaşdırır. Şair iddia edir ki, Qərbə və Şərqə bölünmüş insanlıq birdir və bu birlik eşqlə yaranır (4, 98).

Buna görə də şeirin sonunda Xlebnikovun qəhrəmanları ölmür, əksinə Şərqdə və Qərbdə işıq saçan ulduzlara çevrilir. Şeir həyatın əbədi yoldaşı olaraq sevginin ölümsüzlüyü fikrini belə ifadə edir.

Firdovsi, Rudəki və Xaqani irsinə üz tutan Leninqrad şərqşünası və şairi Qriqori Ptitsın (1912-1941) Nizaminin əsərlərini xüsusi inadkarlıqla öyrənmiş və tərcümə etmişdir. "Xosrov və Şirin" şeirinin xətlərarası tərcüməsinə, habelə "Sirlər Xəzinəsi" ndən mütəxəssislərin yüksək qiymətləndirdiyi bir tərcüməyə sahibdir. 1941 -ci ildə "Xosrov və Şirin" adlı dörd aktdan ibarət faciə yazdı. Yeri gəlmişkən, dünya ədəbiyyatının ən böyük şah əsərlərindən olan Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsəri rus şairi G. Ptitsın sayəsində yeni bir həyat qazandı.

Ptitsın faciəsində Nizaminin şeirinin əsas hekayə xəttini təkrar edərək xəyanətin, mənəvi eybəcərliyin, övladlıq hisslərinin və qadına hörmətin olmamasını ifşa edir.

Nizaminin şeiri fəlsəfi dərk etmə dərinliyi və sevginin poetik təsvirinin gözəlliyi ilə xarakterizə olunursa, Ptitsinin faciəsi süjet hadisələrinin dinamikliyi və münaqişələrin şiddəti ilə seçilir. Nizami şeirinin ruhuna və ideyasına sadiq qalaraq, böyük şairin istifadə etdiyi obrazların təfsirini qoruyaraq və şərq şeirinin üslubundan məharətlə istifadə edərək Ptitsin, Nizaminin dahiyanə yaradıcılığını yaradıcı şəkildə yenidən işlədi və özünəməxsus formada eşq haqqında orijinal əsər yaratdı. Ruhu yüksəldir, dünyanın bütün sərvətlərindən üstündə durur, ölümə nifrət edən və onu fəth edən sevgidir(4 , 12). Xosrovla əsirlikdə danışan Şirinin sözləri qadına, onun mənəvi gözəlliyinə, sədaqətinə və müdrikliyinə himn kimi səslənir.

Yaradıcılıq metodu kimi təqlid, əlbəttə ki, Qərb ədəbiyyatına da yad deyildi. Dante, Boccaccio, Volter, Goethe, Schiller, Heine kimi Avropa sözünün görkəmli sənətçilərinin əsərlərində Nizami poeziyası ilə bir növ yaradıcı dialoqa rast gəlinir.

Hotenin Nizami ədəbiyyatına marağı çox geniş olmuşdur. Onun “Qərb Şərq divanı”-nda bəzi şeirləri məhz Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına ithaf olunduğu alimlər tərəfindən artıq təsdiqlənmişdir.

İsaak Dizraeli 1799-cu ildə “Məcnun və Leylinin məhəbbəti”poemasını qələmə almış və bu əsər əsasında “Qeys yaxud səhrada məhəbbət” adlı opera bəstələmişdi.

1788-ci ilin aprelində Parisdə fransız M. Kardonnenin “Məcnun, yaxud dəli aşiq adlı” əsəri işıq üzü görmüşdü, eyni ildə Uilyam Consun tərcüməsində Hatifinin “Leyli Məcnun” əsəri də çap olunmuşdur.Yeri gəlmişkən elə İ. Dizraelinin Nizami poeziyası ilə tanışlığının da məhz bu əsərlərdən qaynaqlandıgını desək yanılmarıq .

Boyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri dahi Nizami Gəncəvi dühasının təsiri ingilis mədəniyyətindən və ədəbiyyatından da yan keçməmişdir.Dahi Nizamidən bəhrələnən məşhur ingilis şairi Corc Gordon Bayronun yaradıcılıgını tədqiq edən Marie E. De Mester də şərqşunas alim Tierenə əsaslanaraq C. Q. Bayronun yaradıcılığında, o cümlədən T. Murun “Lala Pok” əsərində “Leyli Məcnun” dastanı ilə bağlı motivlər olduğundan bəhz edir.

İngilis ədəbiyyatında və şərqşunaslığında "Yeni elmi epoxanın" banisi Ser Uilyam Consun 1772-ci ildə Londonda çap edilmiş kitabına Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poemasının təsiri ilə yazdığı "Yeddi fontan" (Şərq alleqoryası) əsəri salınmışdır. U. Cons kitabının giriş sözündə poemanın XV əsrdə yaşamış İbn Ərəbşahın hekayələr toplusundan götürüldüyünü, sərbəstliyə yol verildiyini və Nizami Gəncəvini izləyərək yazdığını, və məhz bu səbəbdən də onu "Yeddi fontan" adlandırdığını yazır.

"Yeddi gözəl" əsərinin sehri ilə 1557-ci ildə İtaliyada çap olunmuş ilk kitab "Sərəndip padşahının üç gənc oğlunun səyahət və macəraları" kitabıdır. Həmin kitab XVIII əsrdə De Mailli tərəfindən fransızcaya tərcümə olunmuş və həmin əsrdə ingilis dilinə tərcümə olunub. "Sərəndip padşahının üç gənc oğlunun səyahət və macəraları" kitabı təsiri ilə 1746-cı ildə Volter fantastik və macəra janrında "Zadiq yaxud tale" əsərini yazmışdır. Bəzi alimlər "Sərəndipin üç oğlu.." əsərinin prototipi kimi özbək şairi Əlişir Nəvainin "Yeddi gözəl" kitabından götürüldüyünü iddia ediblər. Lakin Professor Ə. Ağayev və akademik Y.E. Bertles araştırmaları nəticəsində bu fikirləri əsassız saymışlar. Çünki bu "hekayələr..Nəvainin əsərlərindən.. başqa Avropa xalqlarına keçmişdirsə, yenə də biz Nizami Gəncəvinin Avropa ədəbiyyatına təsiri məsələsindən danışa bilərik. Tarixən məlumdur ki, bu hekayələrdən "Paxıl" hekayəsinin motivləri ilk dəfə Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poemasında işlənmişdir.(2,83)

"Yeddi gözəl " əsərindəki dördüncü (slavyan) şahzadənin söylədiyi qəddar şahzadə haqqında hekayə qərbdə Pöti de la Kruanın tərcüməsində "Turandot" adı ilə məşhur olsa da, müəllifin Nizami olduğu bilinməmişdir. Göründüyü kimi tək "Yeddi gözəl" əsəri dünya ədəbiyyatına çox geniş təsir göstərmişdir.

Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" əsərinin mötivləri əsasında K. Beber, F. Buzoni, C. Puççini müxtəlif musiqi əsərləri də bəstələmişlər. Fransız bəstəkarı Paul Dukasın son böyük əsəri 1912-ci ildə Fransada böyük triumfla qarşılanan "Pəri" baleti Nizaminin "İsgəndərnamə" poemasının motivləri əsasında yazılmışdır (5 ,57).

Görkəmli ingilis şairləri Dante və Uilyam Şekspirlə Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə bir nöqtədə birləşən xeyli məqamlar olduğunu amerikalı şərqşunas Maykl Barri də vurğulamışdı.

Deyilənləri nəzərə alaraq A. Krımskinin "Nizami dünya ədəbiyyatının qüruru və bəzəyidir" sözləri görkəmli şairimiz haqqında deyilmiş ən doğru və dolğun fikir adlandırıla bilər.

Nəticə . Dahi Azərbaycan şairi Nizani Gəncəvi illərdir dünya və Azərbaycan alimləri tərəfindən tədqiq edilir. Müxtəlif illərdə yubileyləri keçirilir, əsərləri yenidən çap və tərcümə edilir,dünyada daha da tanınır və dünyavi şairə çevrilir. Təsadüfü deyil ki, dünyanın bir cox millətləri onu öz şairi hesab edir, onun parlaq dühasının təsiri ilə yeni mədəniyyət inciləri yaranır. Bu ilin Nizami Gəncəvi İli elan edilməsi dahi şarə böyük ehtiramın parlaq təzahürüdür.

İnanırıq ki, bu əlamətdar hadisə Nizami irsinin daha mükəmməl araşdırılması, dahi Şairin yaradıcılığının müasir tələblər baxımından elmi şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi və dünya dillərinə tərcüməsi işinə yeni töhfələr verəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Низами Гянджеви. Избранное.— Баку: "Азернешр", 1989. — 6 с.
2. Arzumanlı V. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti. Bakı: Qartal, 1997.
3. Кязимов М.Д. Последователи Низами, Баку, Азернешр, 1991, 232 с
4. Крымский, А. (1947).Низами и его изучение ("Низами" сб. статей). Баку. ISBN 178.
5. Darmesteter James – Essais orienteaux La Legende d'Alexandre Coup d'oeil sur d'historie du people juif, Paris, s. 245

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya elmlıri namizədi, dosent Rafiq Şabanov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

НАИЛЯ МАХМУД ГЫЗЫ ТАГИЕВА
Институт литературы НАНА
Доктор философии по филологии
Email: maxtamadi@mail.ru

МЕСТО КОММЕНТАРИЯ «МАКСУРЫ» В ТВОРЧЕСТВЕ ХАТИБА ТАБРИЗИ

Аннотация

В XI веке в лице Хатиба Табризи отечественное литературоведение обрело основоположника азербайджанской школы комментаторства, внесшего достойный вклад не только в национальную науку о литературе, но и в литературоведение всего Ближнего и Среднего Востока. Многогранное творчество Хатиба Табризи (1030-1109 гг.) представлено стихами, научными трудами в области языкознания, литературоведения, теологии. Самыми многочисленными в его творчестве являются комментарии. Хатиб Табризи является автором комментариев к самым значительным и сложным поэтическим диванам и антологиям своего времени – «Ихтийарат ал-Муфаддал», «Диван Абу Таммама», «Диван ал-Хамаса» Абу Таммама, «Диван ал-Мутанабби», «Максура Ибн Дурейда», «Десять касыд» и др. Перед ученым стояла задача наиболее полно объяснить смыслы стихотворений, раскрыв значения необходимых для этого слов и выражений, а также избавиться от лишних языковых фактов в существующих комментариях. Хатиб Табризи не только успешно справился с поставленными проблемами, но и следуя своему научному методу, разнообразил комментарии дополнительной информацией из многих научных областей. Хатиб Табризи объединил и развил в своих комментариях лучшие достижения науки комментирования своей эпохи. Целью статьи является определение места комментария «Шарх Максура Ибн Дурейд» в творчестве Хатиба Табризи. Произведение ибн-Дурейда, написанное с целью воспитания Абу-л-Аббаса Исмаила ал-Микала и улучшения способности говорить на красивом арабском языке, состоит из древнеарабских рассказов и притч о любви, основанных на реальных событиях. В статье представлен обзор комментариев ученого для составления более полного представления их содержаний и объемов и определения места исследуемого комментария в творчестве мыслителя. Сделан вывод о большом значении труда «Шарх Максура Ибн Дурейд» в развитии «универсального метода комментирования» Хатиба Табризи, а также в развитии отечественной литературной критики и науки литературоведения.

Ключевые слова: *Хатиб Табризи, творчество, комментарий, «Максура», «универсальный метод»*

Все комментарии Хатиба Табризи имеют как общие, так и отличительные черты. В зависимости от того, какую задачу Хатиб Табризи ставил перед собой до начала работы над произведением, зависели объем, содержание, охват тем и структура комментария. Если произвести обзор всех комментариев ученого, можно обнаружить такие работы, которые отличаются пространным изложением, другие же, некоторой лаконичностью. К общим чертам можно отнести научный подход, а также стремление автора к донесению до читателя духовных, моральных истин и исторической правды. Как указывает арабский ученый Ф. Габава, все комментарии объединяет, приводит к всестороннему аналитическому методу «очевидный план, направляющий его к ясной цели» (1, 202). Работа над некоторыми трудами занимала у ученого несколько лет, и, независимо от объема труда, поставленная цель всегда была выполнена. Существуют разные по объему комментарии Хатиба Табризи: краткие, средние и длинные. К одному только «Дивану ал-Хамаса» были составлены все три вида комментариев.

Такие значительные труды Хатиба Табризи, как комментарии антологии «ал-Муфаддалийат» ал-Муфаддала ад-Дабби, комментарий «Дивана Абу Таммама», средний и большой комментарии дивана «ал-Хамаса», комментарии «Дивана ал-Мутанабби» и «Касаид ал-’ашар», относящиеся к группе обширных комментариев, «обнаруживают могущество самого Абу Закарийа, где он осуществляет принципы «универсального метода» на арене богатой подробностями» (1, 203). Все эти работы отличаются большей содержательностью: их сопровождает большое количество рассказов, рассматриваются синтаксические функции слова, разъясняются смыслы оборотов и бейтов, их значения. Ученый подробно цитирует исторические предания, не соблюдая в них краткости, разъясняет вопросы грамматики, риторики, литературной критики, аруза, рифмы и другие филологические вопросы, учитывая мнения различных ученых и приводя свое заключение.

Важную часть наследия Хатиба Табризи составляет «Комментарий дивана Абу Таммама» – первая монументальная книга, написанная им в Багдаде. В ней он отводит особое место разбору лингвистических вопросов, иносказаний, этимологии слов, он также приводит большое количество преданий и легенд. В этом труде автор показывает себя как сведущий историк, описывая исторические события, в том числе и движение Бабека (2, 106-129). В комментарии «Дивана ал-Хамаса» («Книга Доблести») Абу Таммама Хатиб Табризи детально занимается вопросами критики литературы, внимательно разбирает средства художественного выражения, образную систему, много места уделяет историческим проблемам, источниковедению, грамматике,

лексикологии, вопросам, связанным с этнографией, этикой и религией. В своем комментарии к «Дивану ал-Хамаса» Хатиб Табризи, как теоретик, принявший и развивший теорию аруза выдающегося Халиля ибн Ахмеда (3, 116), уделяет особое внимание вопросам аруза и рифмы.

В труде «Шарх Касаид ал-'ашар» («Комментарий десяти касыд»), посвященном десяти муаллакам десяти известных поэтов джахилийского периода, ученый ставил перед собой цель – объяснить трудные обороты, раскрыть различные оттенки значений, уточнить и исправить разные сведения и предания. Книга помогает изучению литературы, культуры, общественных отношений древних арабов. Данный комментарий считается одним из самых известных в научном мире сочинений азербайджанского ученого (2, 148-150; 4, 89-91). В нем, в отличие от других объемных трудов, в основном, представлено лингвистическое направление, и только в начальной его части имеются небольшие сведения об арузе и гавафи. В связи с тем, что художественный язык касыд требовал более подробного лингвистического анализа, в нем Хатиб Табризи больше следовал традиции.

Одним из самых объемных комментариев Хатиба Табризи является «Шарх Ихтийарат ал-Муфаддал». В нем помимо традиционных проблем языкознания и грамматики, Хатиб Табризи затронул вопросы истории, этимологии слов, литературной критики, художественного мастерства, этнографии, религии и др. Особое внимание уделяется средствам художественной выразительности, тематике, системе образов, используемых в касыдах (2, 247-253).

В четырех комментариях авторский «универсальный» метод Хатиба Табризи проявляется в полном виде. Это – «Шарх ал-Хамаса», «Шарх Диван Абу Таммама», «Шарх Диван ал-Мутанабби» и «Шарх Сигт аз-занд». В них представлены научные направления: литературно-критическое, грамматическое, лексикологическое, историческое, теологическое и общее, где отражаются философско-этические, общественно-политические воззрения, психологические проблемы, даются этнографические сведения, связанные с обычаями и традициями арабского народа.

В средней по объему группе комментариев: касыды «Банат Суад» («Покинула меня Суад») Ка'ба ибн Зухейра ибн Аби Сульма, дивана «Сигт аз-занд» («Искры из огнива») Абу-л-Аля ал-Маарри, касыды «Лямийату-л-араб» аш-Шанфары (1, 203) чаще встречается более широкое толкование «необычных» слов («ал-гариб»), подробнее исследуются вопросы языковедения и грамматики, критики литературы и риторики, аруза и гафия, как и во всех комментариях раскрываются смыслы бейтов. Комментарий касыды «Банат Суад» относится к начальному периоду творчества Хатиба Табризи. В ней всего 57 бейтов (2, 88). Несмотря на средний объем комментария, в нем не уделяется внимания вопросам истории и литературы, но

отводится большое место проблемам языковедения и грамматики, имеют место краткие толкования отдельных труднодоступных слов (2, 151-154).

Труд наставника Хатиба Табризи Абу-л-Аля ал-Маарри «Сигт аз-занд» («Искры из огнива») – ценный памятник литературы XI в. Комментарий к нему считается одним из трех самых лучших комментариев дивана. Он имеет важное значение при изучении религиозно-философского содержания поэзии эпохи. Содержание комментария значительно отличается от других работ Хатиба Табризи: в нем автор только в самых необходимых случаях уделяет внимание историческим и языковедческим вопросам, больше разбираются смыслы стихотворений, их художественные особенности, проблемы народного творчества и фольклора, особое место уделяется объяснению философских взглядов поэта (2, 69-106).

Самые короткие комментарии Хатиба Табризи отличаются своей лаконичностью, в них автор ограничивается кратким изложением смысла неясных, «необычных» слов («ал-гариб»), толкованием вопросов грамматики, литературоведческих проблем, вопросами аруза и гафия приведением некоторых сведений из истории, цитированием исторических преданий. Комментарий «ал-Максуры» Ибн Дурейда (5) относится к кратким комментариям Хатиба Табризи, подобно краткому комментарию «Дивана ал-Хамаса» и краткому комментарию «Дивана Абу Таммама» (1, 203). Даже небольшие по объему комментарии Хатиба Табризи занимают важное место не только в его творчестве, но и в истории арабской литературы.

Поэма Ибн Дурейда «Максура», состоящая из 229 бейтов является одной из ценных сокровищ классической арабской поэзии. Она богата пословицами, редкими сведениями и преданиями, мудрыми словами и выражениями, назиданиями. Несмотря на небольшой объем, комментарий Хатиба Табризи к поэме отличается всесторонним охватом проблем. В нем подробно разъясняются смыслы отдельных слов и предложений, некоторые исторические факты, события и предания излагаются довольно детально, разбираются религиозные и философские темы, большое место уделяется грамматическим вопросам (4, 89-91). Объем и форма комментариев Хатиба Табризи были тесно связаны с содержанием самого литературного произведения. В случае с «Максурой» малый объем комментария объясняется тем, что Ибн Дурейд являлся поэтом близким Хатибу Табризи по времени и его стихотворения не создавали столько проблем для понимания, как стихи доисламских поэтов.

Большое место в комментарии автор отводит исторической теме арабо-Византийско-Иранских отношений. Здесь есть также заметки о доисламских отношениях арабов и турков. Хатиб Табризи в «Шарх ал-Максура», затрагивая исторические связи восточных народов сообщает, что в поэме имеются ценные мысли в по поводу исторических связей восточных народов, останавливается

на отношениях арабов и турков до ислама (5, 78-80). В нем также речь идет о войне йеменцев с абиссинцами во времена Хормуза ибн Кубада. «Комментарий ал-Максуры Ибн Дурейда», несмотря на небольшой объем, затрагивает важные темы и занимает особое место в многогранном творчестве автора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Габава Ф. Манхадж ат-Табризи фи шурухихи ва ал-гыйма ат-тарихийа лил-Муфаддалийат. Халеб: ал-Мактаба ал-арабийа, 1974.
2. Mahmudov M.R. Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1972.
3. Quliyev T. Əruzşünaslıq elmi tarixindən // AMEA Elmi araşdırmalar, №1-2, 2000, s.114-118.
4. Allahverdiyev Q.Ə. XI əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı məsələləri. Bakı: Şam, 2004.
5. Ат-Табризи ал-Хатиб. Шарх Максура Ибн Дурейд. Бейрут: Мактабату ал-Маариф, 1994.

TAĞIYEVA NAILƏ

XƏTİB TƏBRİZİNİN YARADICILIĞINDA "MAQSURA" ŞƏRHİNİN YERİ

XÜLASƏ

Azərbaycanlı alim Xətib Təbrizinin şərhləri Şərqin şərhçilik sənətinin və ədəbiyyatşünaslığın bir elm kimi formalaşmasında əhəmiyyəti vardır. Məqalədə sözü gedən şərh "Maksura" qəsidəsinə həsr edilmişdir. Şeirlərin mövzusu bir çox ədəbi tarixi problemləri, xütbələri, müdrik ifadələri, atalar sözlərini və s. əhatə edir. Qəsidənin müəllifi dil və şeir elmləri sahəsində dövrünün aparıcı alimi kimi tanınan İbn Dureyddir (838-933).

Xətib Təbrizinin bir sıra əsərlərinin təhlili göstərir ki, alim poetik əsərləri şərh edərkən özünün "hərtərəfli şərh" elmi metodunun müəyyən prinsiplərinə əməl etmişdir. "Maqsura İbn Dureydin şərhi" alimin bəzi şərhləri ilə müqayisədə öz həcminə görə kiçik hesab olunur. Bununla belə, burada əsəri izah etmək və şeirlərin mənasının tam şəkildə açıqlanması üçün müxtəlif bilik sahələrini əhatə edən məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Xətib Təbrizinin digər şərhləri kimi "Maqsura"nın şərhi də yalnız qədim ərəb ədəbiyyatının mənbəyini izah edən bir əsər olaraq deyil, həm də dəyərli poeziya nümunələrinin və tarixi məlumatların gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanmasına kömək edən bir əsər kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Xətib Təbrizin "Şərh Maqsura İbn Dureyd" əsəri ədəbiyyat, dilçilik, tarix və b. sahələrdə şərhçilik sənətinin sonrakı dövrlərdə inkişafına təsir göstərmiş əsərdir.

Açar sözlər: *Xətib Təbrizi, yaradıcılıq, şərh, "Maqsura", "universal metod"*

TAGHIYEVA NAILA

THE PLACE OF THE COMMENTARY OF "MAKSURA" IN THE WORK OF KHATIB TABRIZI

SUMMARY

Each commentary by the Azerbaijani scientist Khatib Tabrizi played a role in the formation of commentary art and literary criticism of the East as a science. The commentary referred to in the article was devoted to the work of "Maksura". The theme of the poem is diverse, it touches on many literary historical problems, sermons, wise expressions, proverbs, etc. The author of "al-Maksura" is the leading scientist of his time in the field of the sciences of language and poetry - Ibn Dureid (838-933).

A study of several works by Khatib Tabrizi indicates that when interpreting poetic works, the scientist follows certain principles of his scientific method of "comprehensive commenting". The commentary "Sharh Maksura Ibn Dureid", against the background of many of his other comments, is considered small in volume. At the same time, it contains all the information to explain the work, presents various areas of knowledge that contribute to the most complete disclosure of the meaning of the poems.

The "Maksura" commentary, as well as other commentaries by Khatib Tabrizi, is of great importance not only as a work explaining the ancient source of Arabic literature, but also contributing to the preservation of valuable poetic samples and historical information for future generations. The work "Commentary of Maksura Ibn Dureid" by Khatib Tabrizi influenced the subsequent development of the art of commenting in the field of literature, linguistics, history, etc.

Key words: *Khatib Tabrizi, creativity, commentary, "Maksura", "universal method"*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor İmamverdi Həmidov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

VƏLİYEVA İLAHƏ XALƏDDİN QIZI
SDU-NUN
Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı
kafedrasının müəllimi, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru
ilahe_veliyeva07@mail.ru

SƏDİ SANİ QARABAĞININ ƏSƏRLƏRİNDƏ OBRAZLAR ALƏMİ

XÜLASƏ

Məqalədə Sədi Sani Qarabağinin əsərlərində obrazlar aləmi təhlil olunub. Şairin qəzəl janrında yazdığı şeirlərində təmiz və ülvi məhəbbət, ana vətənin gözəllikləri, səmimi insani hisslər, şairin dini fəlsəfi görüşləri başlıca yer tutur. Şair şeirlərində rəssam məharəti ilə gözəlin tablosunu yaradır. Sədiyə görə insan gözəlliyini vəsf etmək və gözəlliyin ölçü vahidini müəyyənləşdirmək üçün heç bir meyar, hüdud yoxdur. Klassik şairlərimizin, xüsusilə Vaqif və Zakirin qadınlar və onların gözəllikləri haqqında məxsusi kriteryaları olduğu kimi, Sədinin də qadınlar haqqında müəyyən mülahizələri vardır. Lakin sələflərindən fərqli olaraq o bu məsələyə daha ciddi etik normalar daxilində yanaşmış və ümumi prinsiplərdən kənara çıxmamışdır. Şairə görə gözəllik şit, bayağı, olmamaqla yanaşı, aşiqi müsbət mənada aldadıb özünü cəlb etmək üçün riyasız, təbii olmalıdır. Şairin görmək istədiyi gözəlin yanağı bülbülləri vəcdə gətirən qızılgül ləçəyi kimi al, onun üzərində isə bu gözəlliyi tamamlayan qara xal olmalıdır. Təbii ki, Sədini oxucularına sevdirən, ona əbədi şöhrət gətirən şairin lirikasıdır.
Açar sözlər: Sədi, divan, qəzəl, nüsxə, aşiq, gözəl, təşbeh

Hələ XIX əsrin II yarısında qəzəl janrı Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əksər məclislərdə eləcə də bütövlükdə ədəbi aləmdə öz mövqeyini kifayət qədər qoruyub saxlaya bilmiş, və əksər şairlərin yaradıcılığında aparıcı şeir janrı olaraq qalmışdır. Əsrin istedadlı şairlərindən olan Sədi Sani də yaradıcılığında şeirin bu janrına üstünlük vermiş, ən gözəl əsərlərini də məhz qəzəl janrında yaratmışdır. Təbii ki, nə Sədi, nə də qəzəl janrına üstünlük verən digər XIX əsr şairləri forma baxımından qəzələ heç bir yenilik gətirməsələr də, onu məzmun baxımından yeniləşdirmiş, günün tələblərinə cavab verən mövzular seçməklə qəzəli aparıcı janra çevirmişlər.

Sədi Saninin qəzəl janrında yazdığı şeirlərin mövzu dairəsi olduqca geniş və əhatəlidir. Bu şeirlərdə təmiz və ülvi məhəbbət, ana vətənin gözəllikləri, səmimi insani hisslər, şairin dini fəlsəfi görüşləri başlıca yer tutur. Təbii ki, Sədini

oxucularına sevdirən, ona əbədi şöhrət gətirən şairin lirikasıdır. O, sözün həqiqi mənasında Füzuli ədəbi məktəbindən qədərincə bəhrələnmiş, şeir texnikasına bütün incəliklərinə qədər bələd olmuş incə qəlbli, sevən ürəkli, nəcib lirik şairdir. Şairin lirikasının əsas mövzusu isə ənənəvi əbədiyaşar məhəbbətdir. İnsan qəlbinin ən ali, nəcib və müqəddəs hissi olan məhəbbət, bütün zamanlarda şairlərin yaradıcılığında aparıcı mövzu olmuş, insanlara sevmək səadəti bəxş etmiş, şairləri isə qələmə sarılıb onun şirindən də şirin olan vüsalını, acısı da aşiq üçün şirin olan hicran qəmini yanıqlı bir dillə, atəşin bir qəlblə vəsf etməyə məcbur etmişdir. Sədi də bu hissləri yaşamış, məhəbbətin qüdrətindən güc alaraq onu poeziya dili ilə əlçatmaz zirvələrə ucaltmağa qadir olan sənətkarlardandır. Danılmaz faktdır ki, hər bir sənətkar kimi Sədinin də qüdrətini əks etdirən, onun yaratmış olduğu əsərin sevilməsində, qəlblərə yol tapıb öz ecazını diktə etməsində başlıca rol oynayan əsas faktor mövcud obrazlar sistemi, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə etmək bacarığı ilə birbaşa bağlıdır. Bu da danılmazdır ki, sənətkar həmin vasitələrdən yerli-yerində istifadə etdikdə təkrarsız, rəngarəng boyalarla məqamında şeirini zinətləndirdikdə onun uğuru daha möhtəşəm olur. Bunun üçün hər bir sənətkarın ixtiyarında sonsuz bir xəzinə xalqımızın malik olduğu zəngin və rəngarəng obrazlar sistemi vardır. Bu xəzinədən layiqincə bəhrələnən Sədi Sani sözünü həqiqi mənasında son dərəcədə maraqlı, cəlbedici və oxunaqlı poeziya nümunələri yaratmağa nail olmuşdu. Əlbəttə, Sədi də digər şairlər kimi yeni obrazlar sistemi yaratmamış, bədii təsvir, ifadə vasitələri də kəşf etməmişdir. Lakin o digər müasirlərindən fərqli olaraq mövcud bədii fiqurlardan daha məharətlə və səmərəli şəkildə istifadə edərək şeirini zənginləşdirmiş, ona yeni ruh, təkrarsız gözəllik bəxş edə bilmişdir. Əgər şair poetik fiqurlardan yaradıcı şəkildə istifadə etməsəydi, sadəcə olaraq obrazlar sistemindən ənənəvilik xatirinə istifadə etsəydi, yəni onları sadalamaqla kifayətlənsəydi, təbii ki, onun belə gözəl, yüksək səviyyəli şeirlərinin şahidi olmazdıq. Əlbəttə, bu məqamda şairin özünəməxsus fitri istedadının olması ən vacib şərtlərdəndir. Bütün bu xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən Sədi Saninin məharəti onda idi ki, özündən əvvəlki şairlərin dönə-dönə işlətdikləri, artıq streotip şablon ifadəyə çevrilmiş bəzi ifadə və poetik fiqurlara yeni prizmadan yanaşaraq onu dəqiqlik və incəliklə yerində və məqamında məharətlə işlətmiş, bununla da həmin ifadələr tamamilə yeni çalarda, yeni düzümdə oxucunun emosional hisslərini artırmağa və onu məftun etməyə yönəlmişdir.

Düşdü kəc ruxzarına ol türreyi-tərrar kəç,
Vəh, necə rast aldı islam ölkəsini kəffar kəc.

Qorxub əl çəkdim zənəxdanında görgec zülfünü,
Bəs dedin gənc üstə qoymuş başın şəhmar kəc.

Şair sanki bu beytlərdə bir rəssam məharəti ilə gözəlin tablosunu yaratmışdır. Yarım əyri saçlarını çəpəki şəkildə üzünə tökülməsi və bu hadisəni islam ölkəsini kafirin işğalına bənzədilməsi şeirə yeni təravət vermiş, bununla da təşbehin ən gözəl

nümunəsi yaradılmışdır. İkinci beytdə aşiq zülfün zənəxdan üstünə tökülməsindən qorxub əlini çəkir. O, elə zənn edir ki, şahmar ilan əyri başını xəzinə üstünə qoymuşdu. Nümunələrdən göründüyü kimi, Sədi də ənənəyə sadiq qalaraq yeni, azişlənən bədi fiqurlardan deyil, məhz klassik ədəbiyyatımızdan bol-bol işlənən "rüxsar", "türreyi-tərrar", "küffar", "zənəxdan", "zülf", "şəhmar" kimi ifadələrdən istifadə etmişdir. Lakin o bu fiqurlardan elə məharət və ustalıqla istifadə etmiş, məqamında, sırasında elə yerləşdirmişdir ki, onların ümumişləkliyi hiss olunmadığı kimi, yeni məna, yeni duyğu və təravət kəsb etdiyi də aydın sezilir. Şair istəyinə nail olmaq, vəsf etdiyi gözəlin üstünlüyünü təcəssüm etdirmək üçün şeirin bütün imkanlarından, rəngarəng bədii təsvir və ifadə vasitələrindən bol-bol bəhrələnərək oxucunu valeh edən tablolar yaratmaqda mahir olmuşdur:

Dedim alayici-can nəqdinə bir busə ver yüzdən,
Dedi tellər tökübdür busəyə müşkü, bahalanmış.

Hərasi-qəbzeyi-qaşın yarıb bağrım, yürək getmiş,
Genə huşə gəlib xali-ləbindən mumiyalanmış.

Birinci beyti oxuyan şəxsin gözləri önündə istər-istəməz məsum duruşlu, qara mişkin saçları üzünə dağılmış şux təbiətli bir gözəl canlanır. Bu gözəl ona qovuşmaq üçün canını qurban verməyə hazır olan aşiqə asanlıqla ram olmaq istəmir və bildirir ki, saçların toxunması ilə daha da bahalanmış bu dodaqlar üçün canı vermək azdır, gərək ona qovuşmaq üçün varlığından keçməyə hazır olasan. Göründüyü kimi, şair adi detallardan, gözəlin təbii duruşundan istifadə edərək son dərəcə gözəl bir səhnə, daha doğrusu gözəllik tablosu yaratmışdır. Tellərin üzə düşməsi, onun dodaqlara toxunmasına şair öz poetik prizmasından baxaraq həmin hadisəni adilikdən çıxarıb romantik bir məcraya yönəltmiş, mişkin saçların toxunması ilə dodaqların ətirlənməsi və buna görə də busənin bahalanmasını, daha da əlçatmaz olmasını bədii dillə, həssas, zərif bir duyumla səciyyələndirə bilmişdir. İkinci beytdə isə şair yarının qaşını qılınc qəbzəsinə bənzədərək onun bəhmindən bağrının yarıldığını, yəni ona məftun olduğunu və sonra huşa gəlib yarının dodağında olan qara xaldan ikinci dəfə məcazi öldüyünü (mumyalandığını) Füzuliyanə bir tərzdə, yüksək məharət və son dərəcə həssaslıqla ifadə edərək oxucusuna bədii zövq bəxş etmişdir. Şair incə, həssas məqamları tutmaqda, oxucunu ehtizaza gətirən detallar tapmaqda heç kəsə bənzəmir və bu yöndə özünə sadiqdir. İnsan gözəlliyinin həmişə yüksəkdə durması, onu dünya gözəlliklərinin fövqündə dayanan əlçatmaz yüksəkliklərə qaldırması şairdən yüksək istedad, coşqun təblə yanaşı, aşiq üçün son dərəcə vacib olan həssas qəlb, emosional duyum tərzinin olmasını da tələb edir. Sədi məhz bu keyfiyyətləri özündə ehtiva edən qüdrətli sənətkarlardandır. Sədiyə görə insan gözəlliyini vəsf etmək və gözəlliyin ölçü vahidini müəyyənləşdirmək üçün heç bir meyar, hüdud yoxdur. O, nə qədər dindar, dini əqidəyə bağlı olsa da, gözəllik önündə hər şeydən, hətta müqəddəs Kəbədən də keçməyə hazırdır. Çünki, sevdiyi nazənin gözəlin yaşadığı ev, məhlə onun üçün Kəbədir, ziyarətgahdır.

Sədi səri-kuyində bulub Kəbə təvafın,
Ehrama durub, rəhineyi-divara düşübdür.

Nə kuyinsiz bana bir Kəbeyi-məqsud olur hasil,
Nə ruyinsiz bu üryan cismimin ehramı var, cana.

Təbii ki, bu məhləni evi müqəddəsləşdirən də, onu aşiq üçün ziyarətgaha çevirən də məşuqədir, sevgili yardır. Bu yarın təkcə yaşadığı məkan deyil, onun ayrı-ayrı əza üzvləri də aşiq üçün müqəddəs bir ziyarətgahdır:

Mümkinsə girib anına yarın əl at kim,
Bağlı isə də Kəbə, ziyarət var içində.

-beytində yarın qonunu Kəbəyə, ora baxmağı isə ziyarətə bənzətdiyi kimi:

Çevirmiş meyli-qarşına yüzini qiblədən mehrab,
Əbəs zahid durub mehrabə qarşı göftügü eylər.

-beytində hətta Kəbənin ən müqəddəs nöqtəsi olan mehrabın belə onun yarını qarşına səcdə etdiyini poetik dillə ifadə edir.

Başqa bir şeirində şairin yarının qara xalını Kəbənin atributlarından olan ”Qara daş”a (Həcərül-əsvəd), üzünü o xala sürtən hər kəsin Kəbə ziyarətini başa vurub, “Hacı” titulu almasına bərabər tutur və bunun üçün Kəbə ziyarətinə getməkdənsə, yarın hüzuruna gedib Kəbə ayinlərini orada yerinə yetirməyi daha vacib hesab edir:

Yox həcdən arzusu xalına yüz sürtənin,
Kəbəyi-dərgahını hər kim dolansa hacıdır.

Nümunələrdən göründüyü kimi, insan, indiki halda qadın gözəlliyi bütün müqəddəslərin ən müqəddəsi olan Kəbəyə bənzədilməklə ülviləşdirilmiş və ən ali məqama ucaldılmışdır. Bu da şairin bəşərsevərliyi, insana olan dərin məhəbbətdən irəli gələn bir duyumdur.

Ədibin bu qəbil şeirlərində Nəsimi ruhu aydın şəkildə duyulmaqdadır. Çünki bu qəbildən olan şeirlərdə bir sıra müqəddəs dini yer və əşya anlayışları da obraz vasitəsi kimi bədii sistemdə özünə yer tutur. Belə hallarda gözəlin üzü bağı-cənnətə, dodağı çeşmeyi-heyvana, abi-kövsərə, boyu minbərə, qaşı mehrabə bənzədilir. “Dodağın-abi-həyata, üzün-gülüstana, zülfün-dinü-imana, sürətin-Kəbəyə, asitanın-ərşə bənzədilməsi Nəsiminin təsiridir. Nəsimi məktəbinə mənsub olan şairlər hürufilik əqdəsincə müqəddəs sayılan insan üzünü bu bənzətmələrlə təsvir edirdilər” (2.66).

Akademik Həmid Araslının bu fikirlərini böyük cəsarətlə Nəsimidən sonra yazıb-yaratmış bütün şairlərə şamil etmək olar. Sədi də məhz həmin mənbədən qidalanaraq bu səpkili qəlb oxşayan şeirlərini yazmışdır. Şairin həssas qəzbi, zərif duyum tərzi ona hansı biçimdə, hansı donda olursa-olsun istər dini-romantik, istərsə də təbii-realist-gözəli ən yüksək, ali səviyyədə təsvir və tərənnüm etmək üçün imkan yaratmışdır. Bu səbəbdən də şair seçdiyi obyekti-gözəli vəsf edərkən, bu gözəli tam şəkildə oxucuya çatdırmaq üçün heç bir qadağaya məhəl qoymur və hətta islam

dininin ən həssas məqamlarına belə toxunmaqdan çəkinmir. Çünki "müqəddəs dini məkanlar və dini şəxsiyyətlərin şairlər tərəfindən yarla, meylə müqayisə edilməsi və çox vaxt oxşadılanın üstün tutulması klassik şeirimizə xasdır və bu özü də dolayı yolla onların dinə açıq gözlə baxmalarını təsdiq edir" (19.228).

Çalsa İsrafil əgər surin, qiyamətdir-desə,
Bavər etmə, çünki o sərvqəddin rəftarı yox.

Burada sevgilisinin gözəlliyinə valeh olan şair onun qəddü-qamətinin cazibədarlığını, can alan nazlı-qəmzəli yerişini, duruşunu tam dolğunluğu ilə ifadə etmək üçün müqayisə obyekti kimi dünyanı lərzəyə salacaq "İsrafil suru"nu seçmiş və mübaliğəli ecazkar qüdrətindən istifadə edərək mənalı, məzmunlu şeir nümunəsi yarada bilmişdir. "Gözəlin hədsiz cazibədarlığını, boy-buxunundakı füsünkar şuxluq şair qəlbini o dərəcədə ehtizaza gətirir ki, bu könül odlayan gözəlliyi məhşər qoparan qiyamət deyə təşbihləndirir. Aşiq qəlbinə məhşər odu salan gözəl qaməti qiyamət günü barədəki dini təsəvvürü mistikadan uzaqlaşdırır. Onu gözəlliyə yönəldilmiş estetik ölçüyə-poetik təxəyyül məhsuluna çevirir". (16.126).

Beləliklə, Sədi poeziyasının başlıca xüsusiyyətlərindən bir də aram və təmkinlə, sərrast bənzətmələrlə sevgilisini vəsf edərkən onu ayrı-ayrı əza üzvlərini-gözünü, qaşını, dilini, saçını, dişini, boy-buxununu və s. emosional, yatımlı bir dillə təsvir etməsindən ibarətdir. Şairin bu qəbil şeirlərini oxuyarkən oxucunun gözləri qarşısında qəlbləri riqqətə gətirən cazibədar bir gözəlin məftunedici siması canlanmaqla yanaşı onun reallığına zərrə qədərə də şübhə yeri qalmır, nəticədə oxucu bu gözəli öz gözləri ilə gördüyünə inanır və valeh olur. Şairin "İçrə" rədifli qəzəli bu xüsusiyyətləri özündə əks etdirən canlı nümunədir. Doqquz beytdən ibarət olan bu qəzəlin hər beytində gözəlin bir əzası vəsf olunur. Belə ki:

Qandıqda ləbin qandəsin, qanə boyandı,
Ondan sonra ləl oldu qara taş Yəmən içrə,

-beytində gözlin dodağını Yəmən ləlinə bənzəməsini:

Zülfi-siyəhindir tökülən gərdanın, yaxud,
Bir daneyi, sünbülmü dağılmış səmən içrə.

-beytində gözəlin gərdəninə tökülmüş qara zülfünü çəmən içərisinə dağılmış (səpələnmiş) sünbül danəsinə (eləcə də saçın sünbülə, sinənin isə yaşıl çəmənə) bənzəməsini:

Ol kakili-pürçinə desəm mişk, xətadır.
Müşküldür ola ahu gözüntək Xütən içrə.

-beytində buruq-buruq saçının mişkə, gözünün Xütən ahusunun gözünə bənzəməsin:

Bir dürcdür ağzın, dil anı dərc edə bilməz,
Düşvar, dişintək ola bir dürr Ədən içrə.

-beytində gözəlin ağzının təsvirini vermək üçün dilin söz tapa bilməməsi, dişlərinin Ədən dürründən də gözəl olmasını:

Bu xələti-nazı sana kim tikdi ki,görcək,
Çak etdi giribanını güllər tikan içrə.

-beytində gözəlin naz etməsini və bu nazı görən güllərin belə həsrətdən yaxalarını cırmasını:

Ay anası, gün atası, yaxud mələk olsa,
Doğmaz yenə mislin fələki-pirəzən içrə.

-beytində fələyin belə bir gözəli daha dünyaya gətirə bilməyəcəyi, yəni onun sevgilisinin təkrarsız, yeganə olmasının son dərəcə böyük ustalıqla, bədii dillə, yığcam, lakonik şəkildə təsvir edə bilmişdir. Nəticədə, sanki şair mahir bir rəssam kimi oxucunun gözləri qarşısında qara müşk qoxulu buruq-buruq saçları sinəsi üstünə tökülmüş, ləl dodaqlı, ağzı, dişi insanı valeh edən nazı, qəmzəsi ilə canlar alan bir gözəlin tablosunu canlandırmışdır. Sədi qadınların bu ecazkar gözəlliklərini vəsf etməklə yanaşı, oxucusunu ayıq olmağa, gözəlin sehrinə düşüb özünü unutmamağa çağırır. Bu nümunələrdə Vaqif, Zakir ruhu duyulmaqla yanaşı, Sədinin özünəməxsusluğu da hiss olunur. Klassik şairlərimizin, xüsusilə Vaqif və Zakirin qadınlar və onların gözəllikləri haqqında məxsusi kriteryaları olduğu kimi, Sədinin də qadınlar haqqında müəyyən mülahizələri vardır. Lakin Vaqif və Zakir şeirlərində olan açıq-saçıqlığa, erotikaya Sədi şeirlərində təsadüf etmirik. Sələflərindən fərqli olaraq o bu məsələyə daha ciddi etik normalar daxilində yanaşmış və ümumi prinsiplərdən kənara çıxmamışdır. Bu ciddiliyin əsas səbəbini onun dindar və təriqətlə sıx surətdə bağlı olması ilə əlaqələndirmək daha düzgün olardı. Bu səbəbdən də Sədi qadınlara məşuqə kimi deyil, onlara gələcəyin anası, sədaqətli ömür-gün yoldaşı kimi baxır və bu gözəllərin həm də ağıllı-kamallı görmək istəyir:

Əvvəla, şərti-gözəllikdən kamal olmalıdır,
Saniyən, qaideyi-hüsnü-cəmalı olmalıdır.

Bununla da şair milli mentalitetimizin vacib şərtlərindən olan ağılı, kamalın qadın üçün ən mühüm və əvvəlinci şərt olduğunu xüsusi vurğulayır və məhz bundan sonra qadın üçün son dərəcə zəruri olan zahiri gözəllik atributlarını da bir-bir nəzərə çatdırır. Şairə görə bu gözəllik şit, bayağı, olmamaqla yanaşı, aşiqi müsbət mənada aldadıb özünü cəlb etmək üçün riyasız, təbii olmalıdır. Şairin görmək istədiyi gözəlin yanağı bülbülləri vəcdə gətirən qızılgül ləçəyi kimi al, onun üzərində isə bu gözəlliyi tamamlayan qara xal olmalıdır:

Almağa al ilə bülbüllərin əqlini əldən,
Gül yanağında qızılgül kimi al olmalıdır.

Adəmin əqlini aldatmağa cənnət quşu tək,
Danə-danə ağ üzündə qəra xal olmalıdır.

Şair qadınların surətlərinin gözəlliyi ilə yanaşı, onların boy-buxunlarının, əzalarının mütənasib, yerli-yerində, incə, zərif olmasını və bu incəliklə yanaşı onların lətif danışığı, şirin dilli olmasını, eləcə də özləri şirin olduqları kimi sözlərinin də bu sözləri söyləyən dodaqları kimi şirin olmasını bir şərt kimi arzulayır:

Əli nazik, beli nazik, dili nazik gözəlin,
Özü şirin, sözü şirin, ləbi bal olmalıdır.

Şairin təcəssüm etdirdiyi bu qadın elə gözəl olmalıdır ki, onu görən hər bir kəsi ilk baxışdan məftun edə bilsin. Buna görə də o qadın gözəlliyini daha da rövnəqləndirən və bu gözəlliyi tamamlamaqla yanaşı ona məftunedici fövqəladə şirinlik gətirən işvə və qəmzənin də olmasını vacib hesab edir. Hətta şair qadın təbiətinin bu zərif və incə keyfiyyətlərini dolğun şəkildə təcəssüm etdirmək üçün onu fiziki gücün ən böyük etalonu olan Rüstəmi-Zalla müqayisədə verir və bununla da onun qüdrətini bütünlüklə oxucuya çatdırmağa çalışır:

Kimə rast olsan, edə əqli başından zail,
Qüvveyi-qəmzədə bir Rüstəmi-Zal olmalıdır.

Şair sonrakı beytlərdə ustadları Vaqif və Zakirin yolu ilə gedərək, belə bir gözələ sahib olan şəxsin dünyada heç bir dərdi, məlalı olmadığını və həmin gözəlin insana səadət gətirəcəyini, onun daxil olduğu evin isə cənnətə çevriləcəyini əminliklə qeyd edir:

Bu gözəllikdə kimin olsa gözəl məşuqi,
Ona dünyada nə dərd, nə məlal olmalıdır.

Deyirəm: - Doğrusu, dünyada o ev cənnətdir,
Onda kim, bir sənəmi-hurimisal olmalıdır.

Bu gözəllikdən vəcdə gələn şair fürsət tapıb vaizə də öz sözünü deməkdən çəkinmir:

Vaiza, hökmü-həram eyləmə, biz bildiyimiz,
Aşiqə buseyi-ləbi-yar həlal olmalıdır.

Şeirin məqtə beytində şair sevib-sevilməyi, ailə səadətinin dünyanın mülkü-malından qat-qat üstün olduğunu və insan üçün bundan böyük səadət olmadığını qürurla qeyd edir:

Sədiya, eydi-səadət sənə bir dilbərdir,
Adəm olsan, sənə nə mülk, nə də mal olmalıdır.

Lakin başqa bir şeirində şair bu səadətə qovuşa bilmədiyini, etinasız bir gözələ aşiq olub, onun yolunda gözlərindən qanlı yaş axıtdığını və nəticədə, sevgilisinin qəsdi onu öldürmək, "dostu ağladıb, düşməni güldürmək" olduğunu hüznlə qələmə almışdır:

Sevmişəm çünki özüm bir büti-birpərvanı,
Tökmüşəm şövqi-yənağilə gözümdən qanı.

Görmüşəm axəri qəsdi məni öldürməkdir,
Ağladıb dostu, bana düşməni güldürməkdir.

Ona görə də şair, oxucusuna ehtiyatlı olmağı, vəfasız, əhdi-bütöv olmayan dönük gözəllərdən uzaq olmağı, həyasız gözələ tərəf isə heç baxmamağı tövsiyə edib.

Sevməsin kimsə bir biiqrar vəfasız gözəli,
Görməsin hər gözə mənzur həyasız gözəli.

O, gənclərə seçim edərkən tələsməməyi, zahiri gözəlliyə uyub ixtiyarını əldən verməməyi, gözəllərin lalə yanağına aldanmamağı məsləhət bilir.

Böylə yağı qızına kimsə vəfa bağlamasın,
Cigəri-lalə yanağına baxıb dağlamasın.

Sədiyə görə, ailə həyatı qurmaq üçün hər bir aşiq ona münasib olan, sözübütöv, stabil xasiyyətli, sevgilisini ilk baxışdan başa düşən vəfalı gözəllə ünsiyyət yaratmalıdır.

Bu ünsiyyətin əsasını isə qarşılıqlı məhəbbət təşkil etməlidir. Əgər belə olmasa:

Yoxsa eşq əhli özün aləmə bədnam eylər,
Eşqi-biəhdü vəfa aşiqi bikam eylər.

Klassik vəzndə yazdığı şeirləri ilə uğur qazanan Sədi qələmini heca vəznində sınamış və cəsarətlə demək olar ki, son dərəcə uğurlu şeir nümunələri yarada bilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. AMEA Əİ-nin arxivi. B-1232/2855.
2. AMEA Əİ-nin arxivi. B-1298/2921.
3. AMEA Əİ-nin arxivi. A-34(1) Fr.993.
4. Qasımzadə F.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974. 486 s
5. Qarayev N.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı: Nurlan, 2010. 325 s
6. Kərimov R, Vəliyeva İ. "Sədi Sani Qarabaği əsərləri". Bakı: "Elm və təhsil", 2014. 303 s
7. Kərimov R. Farsdilli Azərbaycan poeziyası (XIX əsrin II yarısı). Bakı: Azərbaycan nəş. 1999, 158 s

ИЛАХА ВАЛИЕВА

РЕЗЮМЕ
МИР ОБРАЗОВ В ТВОРЧЕСТВЕ САДИ САНИ КАРАБАХИ

В статье анализируется мир образов в творчестве Сади Сани Карабахи. Чистая и возвышенная любовь, красота Родины, искренние человеческие чувства, религиозные и философские взгляды занимают главное место в стихотворениях, написанных поэтом в жанре газели.

В своих стихах поэт мастерски создает картину красоты. По словам Сади, нет никаких критериев или ограничений для описания человеческой красоты и определения единицы измерения красоты. Подобно тому, как наши классические поэты, особенно Вагиф и Закир, имеют определенные критерии в отношении женщин и их красоты, Сади также имеет определенные взгляды на женщин. Однако, в отличие от своих предшественников, он подошел к этому

вопросу в рамках более серьезных этических норм и не отступал от общих принципов.

По словам поэта, красота, помимо того, что не должна быть банальной, должна быть бескорыстной и естественной, чтобы положительно обманывать и привлекать любовника.

Щека красавицы, которую хочет видеть поэт, это лепесток розы, очаровывающий соловьев, и на ней должна быть черная родинка, завершающая эту красоту.

Ключевые слова: Сади, диван, газал, нусха, ашиг, гозел, ташбех

İLAHA VALIEVA

WORLD OF CHARACTERS IN WORKS OF SADI SANI GARABAGHI

SUMMARY

World of characters in works of Sadi Sani Garabaghi has been analyzed in the article. Pure and sublime love, beauties of homeland, sincere human feelings, and poet's religious philosophical views dominate in poems of the poet in ghazal genre. The poet creates portrait of a beautiful woman in poems with a skill of an artist. According to Sadi, there is no criteria, any limit for describing human beauty and determining unit of measurement of the beauty.

As our classic poets, especially Vagif and Zakir had special criteria on women and their beauties, Sadi also had certain considerations on women. However unlike his predecessors, he approached the issue within the framework of more serious ethical norms and did not move away from general principles. The poet thought that beauty should not be banal, at the same time should be frank, natural to cheat the lover in positive essence and attract.

Poet wants cheek of beautiful woman to be rosy like a petal of a rose, admired by nightingales, there should be a black mole on it, which completes the beauty. Certainly, Sadi's poetry is what causes love of readers, brings him eternal fame.

Key words: Sadi, divan, qezel, nusxe, ashik, gozel, tashbeh

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Raqub Kərimov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

CƏFƏROVA ƏTRABƏ ŞIRASTAN QIZI
ADPU-nun Ağcabədi filialı
etrabe.ceferova@agcebedi.adpu.edu.az

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA MƏNƏVİ TƏRBİYƏ, TƏHSİL VƏ ÜMUMPEDAQOJİ FİKİRLƏR

Xülasə

Məqalədə insan şəxsiyyətinin formalaşmasında rolu olan əsas amillər və bu amillərin bədii söz sənətində də inikası axtarılır. Tədqiq obyekti olaraq dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin ölməz əsərləri seçilmişdir.

Məqalədə qeyd olunur ki, filosof-şair və böyük tərbiyəçi olan Nizami Gəncəvi təhsil, təlim, tərbiyənin bir sıra ümumi məsələləri haqqında elə dəyərli fikir və ideyalar irəli sürmüşdür ki, həmin fikirlər bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Elmi pedaqogikanın qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri kimi şəxsiyyətin formalaşması məsələsinə münasibət ifadə olunmuş və qeyd olunmuşdur ki, zaman-zaman bu barədə olduqca müxtəlif fikirlər irəli sürülmüş, fərqli nəzəriyyələr yaranmışdır. Həmin müxtəlifliyi tədqiq edən müasir dövrün alim-pedaqoqları və psixoloqları şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən dörd əsas amili (irsiyyət, mühit, tərbiyə, fəaliyyət) qeyd edirlər. Milli pedaqogikamız bu amilləri ayrı-ayrılıqda deyil, qarşılıqlı əlaqədə və vəhdətdə tədqiq etməyə üstünlük verir.

"Xəmsə"nin qeyd olunan problem baxımından tədqiqi və təhlili göstərir ki, filosof-şair və tərbiyəçi-pedaqoq olan dahi Nizami həmin amillərin hər birinin əhəmiyyətini sezmiş, yüksək bədii və əxlaqi tutumlu poemalarında müvafiq dəyərli fikir və ideyaları irəli sürmüşdür.

Həm təlim, həm də tərbiyə işində müəllimin, tərbiyəçinin rolunu yüksək qiymətləndirən şair-pedaqoq, bütün poemalarında bu məsələyə xüsusi olaraq toxunmuşdur. Belə ki, Nizaminin əsərlərində baş qəhrəmanların valıdeyinlərinin öz övladlarının taleyini məhz yüksək savada malik olan alim-müəllimlərə, ustad-tərbiyəçilərə etibar etdiyinin şahidi oluruq.

Açar sözlər: Nizami, şair, filosof, pedaqoq, elm, təhsil, tərbiyə, müəllim, mənəvi dəyərlər, pedaqoji fikir tarixi

Təlim-tərbiyə işi və təhsil sistemini milli zəmin üzərində qurmaq istəyiriksə, onda milli-mənəvi dəyərlərimizi öyrənməkdən başlamalıyıq. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev öz çıxışlarında dönə-dönə qeyd edirdi ki, "milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz".

Danılmaz faktdır ki, Sovet imperiyası dövründə gənc nəsli milli ruhda tərbiyələndirmək əvəzində milli-mənəvi dəyərlərimizə əlimizdən alan "Kommunist əxlaqının əsaslarını" aşılamağa səy göstərmişik. Nəticədə milli mənlik şüuruna

malik, soykökünə bağlı gənclər əvəzinə "milli nihilistlər", "milli manqurtlar", bir sözlə, mənəvi dəyərlər biganə gənclik yetişdirmişik. Qədim mədəniyyətə, milli-mənəvi dəyərlər tarixinə malik olan xalqımızın mənəviyyat xəzinəsi özünün zənginliyi ilə dünya miqyasında seçilir və qiymətləndirilir. Bu xəzinənin həqiqi sahibi olmaq üçün onun daha dərin qatlarına milli ideologiyamızın işığında nüfuz etmək milli pedaqogikamızın qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir. Mənəviyyat xəzinəmizin bizə başucalığı gətirən, heç vaxt solmayan ən qiymətli incilərindən biri dünya poeziyasının sönməz ulduzu, "sözün tam mənasında dahi insan" (Y.E.Bertels) Nizami Gəncəvinin bizə miras qoyub getdiyi ədəbi-pedaqoji irsdir. Əsrlər boyu bu irsdən "əxlaq dərsliyi" kimi istifadə olunur və neçə-neçə əsrlər bundan sonra da istifadə olunacaqdır. Bu "dərsliyin" çox səhifələri hələlik yetərincə öyrənilməyib. Şair və filosof olmaqla yanaşı, həm də böyük müəllim və tərbiyəçi olan Nizami Gəncəvinin pedaqoji ideyalarının tədqiqi baxımından M.Muradxanov, Y.Talıbov, Ş.Mikayılov, Ş.Səfərov, S.Quliyev, B.Həsənov, H.Nəcəfov, S.Rüstəmova və başqaları çox işlər görüblər. Bütün bunlarla yanaşı, hesab olunur ki, Azərbaycan nizamişünasları onun ölməz ruhu qarşısında mənəvi borclarını hələ tələb olunan səviyyədə ödəyə bilməmişlər.

Dahi şair və böyük tərbiyəçi olan Nizami Gəncəvi təhsil, təlim, tərbiyənin bir sıra ümumi məsələləri haqqında elə dəyərli fikir və ideyalar irəli sürmüşdür ki, bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Elmi pedaqogikanın qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri şəxsiyyətin formalaşması məsələsidir. Məlum olduğu kimi, zaman-zaman bu barədə olduqca müxtəlif fikirlər irəli sürülmüş, fərqli nəzəriyyələr yaranmışdır. Həmin müxtəlifliyi tədqiq edən müasir dövrün alim-pedaqoqları və psixoloqları şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən dörd əsas amili (irsiyyət, mühit, tərbiyə, fəaliyyət) qeyd edirlər. Milli pedaqogikamız bu amilləri ayrı-ayrılıqda deyil, qarşılıqlı əlaqədə və vəhdətdə tədqiq etməyə üstünlük verir.

"Xəmsə"nin qeyd olunan problem baxımından tədqiqi və təhlili göstərir ki, filosof-şair və tərbiyəçi-pedaqoq olan dahi Nizami həmin amillərin hər birinin əhəmiyyətini sezmiş, yüksək bədii və əxlaqi tutumlu poemalarında müvafiq dəyərli fikir və ideyaları irəli sürmüşdür. Konkret misallar əsasında fikrimizi sübut etməyə çalışaq. Əvvəlcə irsiyyət amili, şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin rolu barəsində dahi şair-pedaqoqun fikirlərinə nəzər salaq.

"Xosrov və Şirin" poemasında Xosrov işəyaramaz, naxələf övlad olan Şiruyənin xasiyyətindən şikayət edərkən vəziri ona ürək-dirək verərək, başa salmağa çalışır ki, o, sənin oğlun olduğu üçün pis ola bilməz, axırı yaxşı olacaq:

Sən yaxşısan, o da pis olmayacaq,
Öz tumuna bənzər bar verən budaq (3,87)

Göstərilən nümunədə irsiyyətin rolunu açıq-aydın qeyd edən şair-pedaqoq, elə buradaca bu amilin həlledici olmadığını, çox vaxt "Oddan kül, küldən od" olduğunu, "hər çiçəyin bal", "hər qamışın şəkər" vermədiyini yazır.

"Yeddi gözəl" poemasında bu məsələyə Bəhramla atası Yəzdigirdin nümunəsində toxunan şair göstərir ki, irsi amillər heç də həmişə həlledici deyildir. Belə ki, bəzən "gövhər daş doğar", bəzən isə əksinə, daşdan gövhər yaranar:

Elə vaxt olar ki, gövhər daş doğar,
Kəhrəba rənglidən yaqut qaş doğar
Gövhərlə daşdakı nisbətə misal,
Olmuş Yəzdigirdlə Bəhramdakı hal (5,121).

Nəsildən-nəslə irsən keçən mənfi keyfiyyətlərin həyatda çox çətin düzəldiyi fikrində olan şair yazır ki,

"Bədxislət doğulub hər kim anadan,
Ölər, o xislətdə gedər binadan" (5,121).

"İsgəndərnamə" poemasında şair qədim yunan filosofu Ərəstunun (Aristotelin) dili ilə bir daha insanlara məsləhət görür ki, "zatı qırıq", bədəsil insanlara üz göstərməsinlər, belələrinə havayı zəhmət çəkməsinlər:

Zatı pis olana üz göstərmə sən,
Qurdu bəsləməkdən ziyan çəkərsən.
Bədgövhər adamla heç addım atma,
Öz təmiz kimyani küllərə qatma. (2, 87)

Qeyd olunan misallardan aydın görünür ki, dahi Nizami irsiyyət amilinin rolunu nə qədər yüksək qiymətləndirsə də, onun həlledici və yeganə amil olmadığına qəti əmin olmuşdur.

Mühit amilləri içərisində ictimai mühitin əhəmiyyətin daha yüksək qiymətləndirən şair-pedaqoq əsərlərində belə bir ideyanı aşılamaq istəyir ki, insanın mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında onu əhatə edən adamların rolu əvəzsizdir. Bütün poemalarında "Əgər insansansa, insanları sev" tövsiyyəsini verən humanist şair yaxşı adamlarla yoldaşlıq etməyi, zatı qırıq olanlardan uzaq olmağı yaxşı tərbiyənin əsas şərtlərindən biri hesab edir. Məsələn,

"Ağılsız kəslərlə oturub-duran,
Ağıldan, şüurdan deməsin dastan", – deyən şair başa salır ki, elmli, mərifətli adamlarla dost olsan, həmin keyfiyyətlər sənə də keçər:

Bədəsil olarsa əgər bir adam,
Qırmızı gövhəri saraldar tamam.
Ağıllı adamla dost olsan əgər,
Elmi, mərifəti sənə də keçər (2, 88).

Mühitin rolu məsələsinə şair-pedaqoq "Leyli və Məcnun" poemasında daha geniş toxunmuş və anlatmağa çalışmışdır ki, pis mühit insana mənfi təsir göstərdiyi kimi, yaxşı mühit də müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına səbəb olur. Məsələn, "Məcnunun atasına cavabı" səhnəsində atası Məcnuna nə qədər yalvarsa da o, susuz səhradan və vəhşi heyvanlardan əl çəkib evə qayıtmağa razı olmur, atasına belə cavab verir:

Vəhşiylə dost olsa insan dünyada,
Vəhşi adətincə ömr edər o da (3,21).

"Atı atın yanında bağlasan həmrəng olmasa da, həmxasiyyət olar" fikrinə möhkəm inanan şair-pedaqoq yenə həmin poemasında ("Məcnun vəhşilər arasında") Məcnunun vəhşi heyvanlar arasında özünü rahat hiss etməsindən, ən yırtıcı heyvanların belə ona toxunmamasından bəhs edərək yazır:

Başının üstündə şir diz çökərək.
Keşikçi durmuşdu qılınc çəkərək.
Canavar olmuşdu ona pasiban,
Canını edərdi yolunda qurban (3,21).

"Yeddi gözəl" poemasında mühit amlilinin əhəmiyyətini qeyd edərək, irsi imkanları sağlam toxuma, qeyri-sağlam mühiti "şoran torpağa" bənzədir və başa salmağa çalışır ki, şəxsiyyətin inkışafında yaxşı nəticə almaq üçün əlverişli şərait də yaratmaq lazımdır. Əks-təqdirdə insanın zəhməti hədər gedəcək:

Şahlar səxavətdən deyib durdular,
Saxta mədənlərdən hey dəm vurdular.
Lakin şoranlığa toxum əkdilər,
Onlar kor gözlərə sürmə çəkdilər.
Hər kim toxum əksə şoranlıq çölə,
Bircə peşimançılıq gətirər ələ.
Ağac əkilməli münbit bir yerə,
Ta behişt barı tək meyvələr verə (5,130).

Məlumdur ki, orta əsrlərdə şəxsiyyətin formalaşmasından bəhs edən filosofoların, alimlərin əksəriyyəti irsiyyət amilinə üstünlük verirdilər. Lakin öz müasirlərindən fərqli olaraq dahi Nizami elmə, təhsilə, təlim-tərbiyəyə, müasir elmi dildə desək, pedaqoji prosesə daha böyük önəm vermiş, "Xəmsə"də həmin məsələlərlə bağlı bu gün də öz dəyərini itirməyən hikmətli fikir və ideyalar irəli sürmüşdür.

Kamil insanın formalaşmasında elmin, təhsilin, biliklərə yiyələnməyin çox böyük rol oynadığını dönə-dönə qeyd edən şairin fikrinə görə insanı digər canlılardan fərqləndirən əsas əlamət onun ağlı, kamalıdır. Ağlın çırağı isə elmdir, bilikdir:

"Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz".

Nizami bu barədə "Dünyagörüşü və ağıl tərbiyəsi" fəslində geniş söhbət açmışdır. Yaşadığı dövrün hakim ideologiyasına zidd olsa da, dahi şair-pedaqoq təhsilin dünyəviliyi, qadınların kişilərlə bərabər təhsil almaq hüququ və s. kimi zamanı qabaqcıl pedaqoji fikirlər irəli sürmüşdür. Belə ki, o, təhsilin məzmunundan bəhs edərkən dini biliklərlə yanaşı, dünyəvi biliklərin verilməsinə xidmət edən elmlərin: riyaziyyat, həndəsə, astronomiya, kosmologiya, təbabət və s. əhəmiyyətini, dünyagörüşünün formalaşmasındakı rolunu göstərmişdir.

Şair-pedaqoq elmi-biliklərə yiyələnməkdə təşkil olunmuş təlimin əhəmiyyətini "Kamil insan" obrazı kimi yaratdığı İsgəndərin təlim alması səhnəsində konkret nümunələr əsasında göstərmişdir. İsgəndərin elmi biliklərə yiyələnməsi üçün atası onu adlı alimə tapşırır. İsgəndərin müəllimi olan Niqumaş, böyük zəhmət hesabına şagirdinə bütün elmlərin sirlərinə bələd olmasında, "hər gizli biliyə" çatmasında bələdçilik edir. Elə buradaca mütəfəkkir şair-pedaqoq şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafında tərbiyənin də rolunu xüsusi qeyd edir. Belə ki, İsgəndərin müəllimi ona dərin biliklər mənimsətməklə yanaşı, "ağıla nur", "ürəyə qüvvət" verən "şahanə tərbiyə, hünər, nəzakət" aşılayır.

Həm təlim, həm də tərbiyə işində müəllimin, tərbiyəçinin rolunu yüksək qiymətləndirən şair-pedaqoq, bütün poemalarında bu məsələyə xüsusi olaraq toxunmuşdur. Həm Qeysin, həm Bəhramın, həm də İsgəndərin valıdeyinləri öz övladlarının taleyini məhz yüksək savada malik olan alim-müəllimlərə, ustad-tərbiyəçilərə etibar edirlər.

Təlim-tərbiyədə müəllim-tərbiyəçinin yüksək savadı, humanizmi, çalışqanlığı və s. kimi keyfiyyətlərini önəmli sayan şair eyni zamanda şagirdin təlimə marağı və istedadı, müəllimə münasibətini də xüsusi qeyd edir. Məsələn, Bəhram Gurun müəllimi onun elmə böyük marağını, istedadını görüb, ona daha dərin biliklər verməyə çalışır:

Gördü şahzadədə ağıl, kəramət,
Duydu var biliyə onda fərasət.

Gətirdi lövhəni, mili meydana,
Göyün sirlərini öyrətdi ona.

Öyrətdi nə qədər gizli, aşkar
Göylərin, yerlərin rümuzları var.

Nə varsa birbəbir öyrətdi, Bəhram
Öyrəndi dərs alıb hər səhər, axşam (5,134).

Müəllim-şagird münasibətləri haqqında şair-pedaqoqun fikirləri "Isgəndərnamə" poemasında daha geniş əks olunmuşdur. Burada şair əvvəlcə Isgəndərin öz müəllimi Niqumaşa olan səmimi münasibətini və ehtiramını təsvir edir, bu qarşılıqlı hörmətin səmərəli nəticəsi olaraq onun kamillik zirvəsinə ucalmasını göstərir. Daha sonra "Alimləri Hürmüzü inkar etmələri və həlak olmalarının hekayəti"ndə böyük tərbiyəçi konkret nümunə əsasında anlatmağa çalışır ki, şagird, tələbə nə qədər çox savadlı olsa da dikbaşlıq edib, müəlliminin, ustadının üzünə ağ olmamalıdır. Əks-təqdirdə belələrini Hürmüzü inkar edənlərin aqibəti gözləyə bilər. Dərin biliyi və gözəl nitqi ilə hamıdan üstün olan Rumlu filosof Hürmüz bəzi ruhaniləri ifşa etdiyi üçün yetmiş yunan alimi onun əleyhinə çıxmağa, üzünə ağ olmağa, onun bütün söylədikləri həqiqətləri inkar etməyə qərar verir və belə də

edirlər. Hürmüz nə qədər çalışsa da sözü bir yerə qoyan "yetmişlər" onu inkar etməkdə, üzünə ağ olmaqda davam edirlər. Axırda Hürmüz qəzəblənib onlara qışqırır: "Qalın yerinizdə qiyamətədək!" Bircə anın içərisində həmin "yetmişlər" öz yerlərində donub, buza dönürlər. Hekayətin sonunda şair-pedaqoq xəbərdar edir: Ustadın dərsini kim etsə inkar, Onlartək kəfənə tutacaq rüzgar. Dəlili qüvvətli olan bir sözü, Qanmaq istəməyən bədəxtdir özü. Şəxsiyyətin formalaşmasında təhsil, təlimtərbiyə ilə yanaşı özünütərbiyənin də böyük rol oynadığını irəli sürən şair "Xəmsə"də bu barədə bir sıra qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. Məsələn, "Yeddi gözəl" poemasında şair öyrədir ki, özözünü başa düşən, özünü yaxşı tanıyan insana ölüm yoxdur:

Kim ki, öz-özünü düşmüşdür başa,
Ona ölüm yoxdur, o ölməz haşa.
Nəqşini bilməyən fanidir, fani,
Baqi say bu nəqşi bilən insanı.
Tanısan özünü, köçsən cahandan,
Yenə bu dünyada yaşayacaqsan (5,137).

Elə buradaca şair göstərir ki, özünü tanımayan, öz nöqsanını görmək istəməyənlər, "öz ayranına turş" deməyi bacarmayanlar bədbəxtdir, belələri dünyaya necə gəliblərsə, eləcə də gedəcəklər, yəni şəxsiyyət səviyyəsinə yüksələ bilməyəcəklər:

Özündən hər kim ki,deyil xəbərdar,
Bir qapıdan girər, birindən çıxar...
... Heç kəs öz könlünə tutmayır irad,
Odur varlığını eləməz abad.

Mütəfəkkir şair-pedaqoq başqalarına özünütərbıyə haqqında məsləhətlər verməklə yanaşı, ən çox özünə öyüd-nəsihət vermiş, özünə göstəriş vermək, özünü ruhlandırmaq, öz nöqsanını etiraf etmək, özünü qiymətləndirmək və s. kimi özünütərbiyə üsullarından dönə-dönə istifadə etmişdir. Fikrimizi sübut etmək üçün hər poemadan bir neçə nümunəyə diqqət yetirək. "Sirlər xəzinəsi" poemasından:

Təzələdi dünyamı könül mülkünün şahı,
Nizamiyə açıqdır fələklərin dərgahı.
Paklıqdan, ülvilikdən uzaq olsam, nəyəm mən?
Könlümün sərvərinə müqəddəs bəndəyəm mən(4, 61).

Yenə orada:

Sığışmazsan qaranlıq, dar zindana, Nizami!
Günəş kimi işıq saç bu cahana, Nizami!

"Xosrov və Şirin" poemasından:

Qayıt əfsanəyə, Nizami, bəsdir,
Nəsihət quşunun səsi pis səsdir! (4, 61).

Yenə orada:

Nizami, nə qədər səndə can durur,

Daim aşağı düş, istəyim budur!
Dənizdə bəslənən inciyə bir bax,
Düşdüyüçün çıxar başlara ancaq.
Dən kimi düş yerə, başın ucalsın,
Sünbül kimi olma – yel yerə salsın (4, 63).
"Leyli və Məcnun" poemasından:
Nizami, bu yolda Xızır kimi dur!
Hər bulaq başında söz çadırı qur!
Məcnun sevdasının sərçeşməsindən
Iç, doy sədəfdəki inci kimi sən (3, 70).
"Isgəndərnamə" poemasından:
Nizami, içərkən mey Isgəndərlə,
Bəxtiyar olmaqçün ədəbi gözlə.
Xızır bu süfrəndə olmuş həmsüfrən,
Yetmiş yeddi suda ağzını yu sən (2, 95).
Yenə orada:
Nizami susmağa adət et, ancaq,
Deyilməz sözləri danışma, burax! (2, 96).

Fikrimizcə, dahi şairin özünün kamil bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında və dünya şöhrətli "Xəmsə"ni yaratmasında məhz özünütəhsil və özünütərbiyənin çox böyük rolu olmuşdur.

İSTIFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBIYYAT:

1. B. Apoyev Nizami Gəncəvinin pedagöji görüşləri. Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2008, 244 səh.
2. N. Gəncəvi. İsgəndərnamə. – Bakı, Yazıçı, 1982, 688 s.
3. N. Gəncəvi. Leyli və Məcnun, Bakı, "Yazıçı",1983, 303 75 səh.
4. N. Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, Bakı, "Yazıçı", 1981, 195 s
5. N. Gəncəvi .Yeddi gözəl, Bakı, "Adiloğlu", 2011, 328 s.
6. Talıbov Y.R., Ağayev Ə.A., İsayev İ.H., Eminov, A.İ., Pedaqogika. Ali pedaqoji məktəblər üçün dərs vəsaiti. – Bakı, "Maarif", 1993, 292 s
7. Kazımov N., Həşimov Ə., Pedaqogika , Bakı, "Maarif", 1996, 416 s. 120.
8. N. Kazımov, məktəb pedaqogikası. Dərslik, Bakı: Çaşıoğlu, 2002, 448 s. 121.
9. F. Rüstəmov. Pedaqogika tarixi, - Bakı, "Nurlan", 2006, 750 s.
10. B. Apoyev. Nizami Gəncəvi irsindən pedaqoji prosesdə istifadə işinin sistemi. Bakı. "Mütərcim" nəşriyyatı, 2012, 216 s.

Atraba Jafarova

SPIRITUAL EDUCATION, EDUCATION AND GENERAL PEDAGOGICAL IDEAS IN NIZAMI GANJAVI'S CREATIVITY

Summary

The article seeks the main factors that play a role in the formation of human personality and the reflection of these factors in the art of artistic expression. The immortal works of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi were selected as the object of research.

The article notes that Nizami Ganjavi, a philosopher-poet and a great educator, put forward such valuable ideas and ideas on a number of general issues of education, training and upbringing, which are still relevant today.

One of the most pressing problems facing scientific pedagogy is the attitude to the formation of personality, and it was noted that from time to time very different views have been put forward, different theories have emerged. Modern educators and psychologists who study this diversity point to four main factors (heredity, environment, upbringing, activity) that affect the formation of personality. Our national pedagogy prefers to study these factors not in isolation, but in interaction and unity.

Research and analysis of "Khamsa" in terms of this problem shows that the genius Nizami, a philosopher-poet and educator-pedagogue, realized the importance of each of these factors and put forward valuable ideas and ideas in his poems of high artistic and moral capacity.

The poet-pedagogue, who appreciates the role of the teacher and educator in both training and education, has touched upon this issue in all his poems. Thus, in Nizami's works, we witness that the parents of the protagonists entrust the fate of their children to highly educated scientists, teachers and educators.

Keywords: Nizami, poet, philosopher, pedagogue, science, education, upbringing, teacher, moral values, history of pedagogical thought

Атраба Джафарова

ДУХОВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ, ОБРАЗОВАНИЕ И ОБЩИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГАНДЖАВИ

Резюме

В статье отмечается, что Низами Гянджеви, философ-поэт и великий педагог, высказал столь ценные мысли и идеи по ряду общих вопросов образования, обучения и воспитания, которые актуальны и сегодня.

Одна из самых актуальных проблем, стоящих перед научной педагогикой, - это отношение к формированию личности, и было отмечено, что время от времени высказывались самые разные взгляды, возникали разные теории. Современные педагоги и психологи, изучающие это разнообразие, выделяют четыре основных фактора (наследственность, среда, воспитание, активность), влияющих на формирование личности. Наша отечественная педагогика предпочитает изучать эти факторы не изолированно, а во взаимодействии и единстве.

Исследование и анализ «Хамсы» с точки зрения этой проблемы показывает, что гений Низами, философ-поэт и педагог-педагог, осознавал важность каждого из этих факторов и выдвигал ценные идеи и идеи в своих высокохудожественных и художественных стихах. моральные способности.

Поэт-педагог, высоко оценивающий роль учителя и воспитателя как в обучении, так и в воспитании, затрагивал этот вопрос во всех своих стихах. Таким образом, в произведениях Низами мы видим, что родители главных героев поручают судьбу своих детей высокообразованным ученым, учителям и педагогам.

Ключевые слова: Низами, поэт, философ, педагог, наука, образование, воспитание, учитель, нравственные ценности, история педагогической мысли.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məmmədov Sabir Rüstəm oğlu, tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SAİDA DADAŞOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADPU-nun Filologiya fakültəsinin baş müəllimi
Üzeyir Hacıbəyli, 68
saida.dadasova@bk.ru

MAHİRƏ NAĞIQIZININ BƏDİİ YARADICILIĞINDA VƏTƏN MÖVZUSU

XÜLASƏ

Məqalədə filologiya elmləri doktoru, professor, şairə Mahirə Hüseynovanın (Nağıqızının) bədi yaradıcılığından bəhs edilir. Məqalədə şairənin bədii yaradıcılığında əsasən Vətənlə bağlı şeirlərinə daha çox diqqət edilmişdi.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü olan Mahirə Nağıqızının 14-dən artıq şeirlər kitabı var. Xalqımızın mənəvi dəyərlərinin təbliği, Vətəni sevmək və sevdirmək, onun mənafeyini qorumaq görkəmli alimin bədii yaradıcılığında geniş yer tutur. Mahirə Nağıqızının Vətən mövzusunda yazdığı şeirlərində əsas qayə onun millətinə, Vətəninə verdiyi dəyərdir, Vətəni sevməkdir. Müəllifin oxucuda Vətənə məhəbbət hissini daha da gücləndirən şeirləri insana vətənpərpərlik, qəhrəmanlıq, qələbə əhval ruhiyyəsi verir. Mahirə Nağıqızının Vətənlə bağlı şeirlərində qəhrəmanlıq, mərdlik, igidlik kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlər təbliğ olunur. Şairənin bədii yaradıcılığı çox geniş və hərtərəflidir, şeirlərinin mövzusu daim aktualdır. O, çoxlu sayda elmi məqalələrin, monoqrafiyaların, dərs vəsaitlərinin və şeir kitablarının müəllifidir. Elmi və bədii yaradıcılığı ilə yanaşı şairə dövlətimizin inkişafında da mühüm fəaliyyətə malikdir. Mahirə Nağıqızın "Missiya" adlı monoqrafiyası da müəllifin önəmli əsərlərindəndir. Bu əsərin də əsas qayəsi millətimizə və dövlətimizə dəyər verməkdir. Əsərdə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Vətən və xalq qarşısında tarixi xidmətlərindən, dövlət quruculuğumuzda böyük rolundan, bütün hayatını xalqının tərəqqisi və inkişafına həsr etməsindən ətraflı bəhs olunur. Ulu öndərimizin müstəqil Azərbaycanın gələcəyi naminə gördüyü nəhəng işlər ona tariximizin yaddaşına əbədi həkk olunmaq, öz xalqının qəlbində əbədi yaşamaq səadəti qazandırıb. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu olan bu dahi şəxsiyyətin mənalı və şərəfli ömür yolu Vətənə və xalqa sədaqətlə xidmət etmək nümunəsidir. Şairə "Salam olsun" adlı şeirlər kitabını 44 gün davam edən 2-ci Vətən müharibəsində qələbəmizə həsr etmişdir.

Açar sözlər: mənəvi dəyər, bədii təsvir, elegiya, soyqırım, şəhid nəğməsi

Vətəni dərin məhəbbətlə sevmək və onun mənafeyini qorumaq hər birimizin müqəddəs borcudur. Hər birimiz Vətənimizə müxtəlif sahələrdə xidmət edərək bu müqəddəs borcu yerinə yetiririk. Kimi torpaqlarımızın tamlığının qorunması məqsədilə silaha sarılaraq sərhədlərimizdə düşmənə qarşı vuruşaraq Vətənə xidmət edir, kimi Vətəni övladlarımıza sevdirmək və onun mənafeyini qorumaq üçün təlim-tərbiyə sahəsində çalışır, kimidə öz elmi və bədii yaradıcılığı ilə Vətənə xidmət edir.

Bu günki və gələcəkdəki gənclərimizə Vətəni sevdirməkdə, onun mənafeyini qorumaqda öz elmi və bədii yaradıcılığı ilə Vətənimizə şərəflə xidmət edən şəxsiyyətlərdən biri də ADPU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı, professor Mahirə xanım Hüseynovadır.

Mahirə xanım Hüseynova görkəmli dilçi alim, türkoloq, Azərbaycan Respublikasının Qabaqcıl təhsil işçisi, eyni zamanda xalq məhəbbəti qazanan, gündəmdən düşməyən, poeziyasının işığına minlərlə oxucu toplanan şairədir. Mahirə xanım öz elmi və bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan dilçilik elmini dünya miqyasında tanıdan dilçi-alim və şairədir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü olan Mahirə Nağıqızının 14-dən artıq şeirlər kitabı var. Xalqımızın mənəvi dəyərlərinin təbliği, Vətəni sevmək və sevdirmək, onun mənafeyini qorumaq görkəmli alimin bədii yaradıcılığında geniş yer tutur. Şairənin Vətənə münasibətindən söz açanda onun "Ruhuna beşiksə, tanı, vətəndir" kitabı çox önəmli rol oynayır. Vətən mövzusu şairənin bütün yaradıcılığında izlənilir. Bu mövzuda Mahirə Nağıqızı yaradıcılığında silsilə təşkil edən "Azərbaycan", "Vətəndir", "Şəhid nəğməsi", "Vətən", "Xocalı üçün elegiya", "Son döyüşə hazır ol", "Al bayrağım", "Xocalı", "Vətən", "Ana torpaq", "Vətən ay Vətən" və bir sıra şeirlərini nümunə göstərmək olar.

Mahirə Nağıqızının Vətən mövzusunda yazdığı şeirlərində əsas qayə onun millətinə, Vətəninə verdiyi dəyərdir, Vətəni sevməkdir. "Vətəndir" şeirində şairə millətimizi, xalqımızı durduğumuz her yeri Vətən bilməyə çağırır:

Bu vətən deyilən torpaq deyil ki,
Ananın dizinin yanı vətəndir.
Başını qoymağa bir sinə varsa,
Ruhuna beşiksə tanı vətəndir. (1.səh.6)

Müəllif bu şeirde öz vətənpərvərlik hisslərini çox açıq şəkildə biruzə verir, ana torpağımızın hər bir qarışının, ana dizinin yanınında Vətən olduğunu deyir. Vətən dogma evin kandarından başlayır. Şairə bu şeiri gənclərdə, böyüməkdə olan nəsildə vətənpərvərlik hisslərini gücləndirmək məqsədilə qələmə almışdır. Şeirin hər misrası oxucunu Vətəni böyük məhəbbətlə sevməyə, onu candan əziz bilməyə çağırır.

Şairənin Vətən mövzusunda yazdığı şeirləri yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şeirlərlə bitmir. Mahirə Nağıqızının eyni zamanda Vətənimizin bölgələrini, həmin bölgərdə qışın, yayın, payızın gəlişini bədii şəkildə təsvir etdiyi şeirleridə çoxluq təşkil edir. "Əshabi-Kəhf" (Naxçıvan bölgəsində)," Qaxda payız", "Qubada payız",

"İlisunun ilk qarı", " Qaxda yay yağışı" və bir sıra şeirləri Vətənimizin gözəlliklərini təcəssüm etdirir. Bu şeirlərdə Azərbaycan xalqının yaşamının dünəni və bu günü məharətlə, ümumxalq dilindən gələn ifadələrlə təsvir edilmişdir.

Mahirə xanımın şeirləri oxucusunu valeh etməklə yanaşı hər zaman düşündürür. Şairənin şeirlərində qəhrəmanlıq tarixi, mərdlik nümunəsi əks olunur. "Şəhid nəğməsi" şeirində şairə öz hisslərini içacıdan, ürək parçalayan sözlərlə ifadə etmişdir:

Burdan yavaş gedin, astadan keçin,
Qəbirlər titrəyər, daş dinə bilər.
Bir güllə gücünə sükut olanlar,
Bir addım səsinə diksinə bilər. (1.səh.7)

Müəllifin oxucuda Vətənə məhəbbət hissini daha da gücləndirən şeirləri insana vətənpərpərlik, qəhrəmanlıq, qələbə əhval ruhiyyəsi verir. Mahirə Nağıqızının Vətənlə bağlı şeirlərində qəhrəmanlıq, mərdlik, igidlik kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlər təbliğ olunur. Şairə "Şəhid nəğməsi" şeirində igid və cəsur, qəhrəman, mərd Azərbaycan oğullarının real səciyyəsini verir:

Yerə qan tökdülər, ruh göyərtdilər,
Tarixi yazdılar Vətən daşında.
Minillik xalqlara dərs öyrətdilər,
Bu ərən oğullar cavan yaşında. (1.səh.7)

Mahirə Nağıqızının ürəkağrıdan lakin, qururverici misraları hər birimizin qəlbində dərin iz buraxır. Çünki, biz dəfələrlə erməni terrorçularının ölkəmizi işğal etməsini, dinc əhalini məhv etməsinin şahidi olmuşuq, torpaqlarımızın tamlığı uğrunda canından keçən qəhrəman, mərd, cəsur, igid Azərbaycan əsgərlərini, gözüyaşlı ana-ataları, bacıları, gəlinləri, övladları görmüşük. Müəllifin "Xocalı üçün elegiya" şeirində erməni-rus terrorçularının vəhşiliklərini, terrora məruz qalan millətimizin yaşadıqlarını ürəkacıdan, nisgilli sözlərlə ifadə edir:

Süngüyə keçən başlar,
Düşmən üçün dəf oldu.
Qoca, qadın, körpələr,
Hamısı hədəf oldu.(1.səh.12)

Vətən nisgili hər birimizin nisgiligir. Biz Xocalıda baş vermiş 26 fevral soyqırımını, Bakıda doğma paytaxtımızda baş vermiş 20 yanvar faciəsini yaşamış insanlarıq. Şairənin 20 yanvar faciəsinə həsr etdiyi "20 yanvar qatarı" adlı şeiridə xalqımızın, millətimizin məruz qaldığı erməni-rus terrorçularının törətdikləri vəhşiliklər təsvir olunur:

Türkün yağıları plan qurdular,
Axsın küçələrdə su yerinə qan.
Güllə yağdırdılar, tankla vurdular
Qadına, uşağa verməyib aman. (2.səh.176)

Mahirə Nağıqızının ürək yanğısı ilə qələmə aldığı bu şeirlərini oxuyarkən biz hər dəfə erməni-rus terrorçularının törətdiyi vəhşilikləri, amansızlıqları, həmin qanlı günləri xatırlayırıq və yenidən yaşamış oluruq. Biz bu qanlı tarixin şahidləriyik. Biz şahid olduq ki, türk öz əziz canından keçər amma Vətənindən keçməz. Biz öz qanımızla tarix yazan insanlarıq. Millətimizin, xalqımızın yaşadığı bu çətin günlərə baxmayaraq heç zaman düşmən qarşısında əyilmədik, hər zaman dik durduk, torpaqlarımızın tamlığı uğrunda vuruşduq və ordumuzun qəhrəmanlığı, ali baş komandanımız, İlham Əliyevin səriştəli fəaliyyəti, xalqımızın dəyanəti sayəsində buna nail olduq. Biz fəxr ediləsi millətik. "Buna görədir ki, dünyanın ən nüfuzlu siyasət adamları cərgəsinə qatılan, xalqının böyük sevgi ilə ümummilli adlandırdığı böyük şəxsiyyət qürurla deyirdi: "Hər zaman fəxr etmişəm ki, mən azərbaycanlıyam"!" (3.səh.250)

Şairənin bədii yaradıcılığı çox geniş və hərtərəflidir, şeirlərinin mövzusu daim aktualdır. O, çoxlu sayda elmi məqalələrin, monoqrafiyaların, dərs vəsaitlərinin və şeir kitablarının müəllifidir. Elmi və bədii yaradıcılığı ilə yanaşı şairə dövlətimizin inkişafında da mühüm fəaliyyətə malikdir. Mahirə Nağıqızın "Missiya" adlı monoqrafiyası da müəllifin önəmli əsərlərindəndir. Bu əsərin də əsas qayəsi millətimizə və dövlətimizə dəyər verməkdir. Əsərdə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Vətən və xalq qarşısında tarixi xidmətlərindən, dövlət quruculuğumuzda böyük rolundan, bütün hayatını xalqının tərəqqisi və inkişafına həsr etməsindən ətraflı bəhs olunur. Ulu öndərimizin müstəqil Azərbaycanın gələcəyi naminə gördüyü nəhəng işlər ona tariximizin yaddaşına əbədi həkk olunmaq, öz xalqının qəlbində əbədi yaşamaq səadəti qazandırıb. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu olan bu dahi şəxsiyyətin mənalı və şərəfli ömür yolu Vətənə və xalqa sədaqətlə xidmət etmək nümunəsidir. Mahirə Hüseynova elmi nəticələrinə və təhsil quruculuğuna görə 2003-cü ildə "İlin ən yaxşı müəllimi", 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikasının "Qabaqcıl təhsil işçisi" döş nişanı, "Qızıl qələm" Media Mükafatı Laureatı, "İlin alimi" Media Mükafatı Laureatı fəxri diplom və adlara layiq görülmüşdür. Vətən sevgi və hörmətə layıq müqəddəs torpaqdır, dogma diyar, ana yurddur, dədə-babaların bizə əmanətidir, bizim tariximiz, ənənəmiz, azadlığımızdır. Vətənə bağlılıq insanlarda vətənpərvərliklə səciyyələndirilir. Torpağı Vətən edən bir millətin orda yaşadığı tarixidir, mədəniyyətidir, dilidir. Vətən millətin doğulduğu, sığındığı, maddi və mənəvi varlığını təmin etdiyi yerdir. Mən Vətənimi, torpağımı sevirəm deməklə olmur. Vətənə bağlılıq onu sevməklə yanaşı qorumaq və inkişaf etdirməkdir. Vətəni qorumaq dövlət və milləti qorumaq deməkdir. Bizim Vətənimiz qarşısında hərbi xidmət borcunu yerinə yetirmək, torpaqlarımızın müdafiə və mühafizəsində səfərbər olmaq, ölkəmizin inkişaf etdirmək, təlim və tərbiyə sahəsini inkişaf etdirmək, çalışdığımız hər bir məqamda Vətənə xidmət etmək kimi vəzifələrimiz var. Biz çalışdığımız hər bir məqamda Vətənimizin mənafeyi uğruna çalışsaq, dövlətimizə dəstək olsaq onu dünya arenasında daha güclü dövlətlər arasında görmüş olacayıq. Bizim hər birimiz bilməliyik ki, yaşadığımız, təhsil

aldığımız, çalışdığımız hər bir yer Vətənin bir parçasıdır. "Ana kimi yar olmaz, Vətən kimi diyar"! atalar sözündən örnək alaraq Vətənimizin qiymətin, dəyərin bilək!.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1.Mahirə Nağıqızı ."Ruhuna beşiksə, tanı vətəndir..." Bakı, 2017, 328 s.
2. Mahirə Nağıqızı ."Onun daş nağılı" ADPU-nun nəşriyyatı, Bakı, 2020, 412 s.
3.Mahirə Nağıqızı ."Missiya" ADPU-nun nəşriyyatı, Bakı, 2019, 366 s.

С.ДАДАШЕВА

ТЕМА ВАТАН В ТВОРЧЕСТВЕ МАХИРЫ НАГИГИЗИ
РЕЗЮМЕ

Статья посвящена творчеству доктора филологических наук, профессора, поэта Махиры Гусейновой (Нагигизы). В статье рассматриваются стихи поэта о Родине. Член Союза писателей Азербайджана Махира Нагигызы имеет более 14 сборников стихов. Пропаганда нравственных ценностей нашего народа, любви и привязанности к Родине, защита ее интересов занимают большое место в художественном творчестве выдающегося ученого. Главный рок в стихотворениях Махиры Нагигизи о Родине - это то значение, которое она придает своему народу, своей Родине, любви к Родине. Стихи автора, еще более укрепляющие любовь читателя к Родине, дарят человеку дух патриотизма, героизма и победы. Стихи Махиры Нагигизи о Родине пропагандируют такие высокие моральные качества, как героизм, отвагу и отвагу. Художественное творчество поэтессы очень обширно и разносторонне, тема ее стихов всегда актуальна. Он автор множества научных статей, монографий, учебников и сборников стихов. Наряду с научной и художественной деятельностью поэтесса также играет важную роль в развитии нашего государства. Монография Махиры Нагизиз «Миссия» также является одним из важных произведений автора. Основная цель этой работы - ценить наш народ и государство. В книге подробно рассказывается об исторических заслугах нашего общенационального лидера Гейдара Алиева перед Родиной и народу, его большой роли в строительстве нашего государства, его преданности прогрессу и развитию своего народа. Великие дела, совершенные нашим великим лидером для будущего независимого Азербайджана, подарили ему счастье навсегда остаться в памяти нашей истории, вечно жить в сердцах своего народа. Полноценная и славная жизнь этого гения, основателя независимого Азербайджанского государства, является примером верного служения Родине и народу. Книгу стихов «Здравствуйте» поэт посвятил нашей победе во Второй Отечественной войне, длившейся 44 дня.

Ключевые слова: нравственная ценность, художественное описание, элегия, геноцид, мученическая песня.

S. DADASHEVA

THE THEME OF VATAN IN THE WORK OF MAHIRA NAGIGIZI

SUMMARY

The article deals with the art of Mahira Huseynova (Nagigizi), doctor of philological sciences, professor, poet. The article focuses on the poet's poems about the Motherland. Mahira Nagigizi, a member of the Writers' Union of Azerbaijan, has more than 14 books of poems. Propaganda of the moral values of our people, love and affection for the Motherland, protection of its interests occupy a large place in the artistic creativity of the prominent scientist. The main rock in Mahira Nagigizi's poems on the Motherland is the value she gives to her nation, her homeland, to love the homeland. The author's poems, which further strengthen the reader's love for the Motherland, give a person a spirit of patriotism, heroism and victory. Mahira Nagigizi's poems about the Motherland promote high moral qualities such as heroism, courage and bravery. The poet's artistic creativity is very wide and comprehensive, the theme of her poems is always relevant. He is the author of numerous scientific articles, monographs, textbooks and poetry books. Along with her scientific and artistic work, the poetess also plays an important role in the development of our state. Mahira Nagiziz's monograph "Mission" is also one of the important works of the author. The main goal of this work is to value our nation and state. The book details the historical services of our national leader Heydar Aliyev to the Motherland and the people, his great role in our state-building, and his dedication to the progress and development of his people. The great deeds done by our great leader for the future of independent Azerbaijan have given him the happiness to be forever engraved in the memory of our history, to live forever in the hearts of his people. The meaningful and glorious life of this genius, the founder of the independent state of Azerbaijan, is an example of faithful service to the Motherland and the people. The poet dedicated the book of poems "Hello" to our victory in the Second Patriotic War, which lasted 44 days.

Keywords: moral value, artistic description, elegy, genocide, martyr's song

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru Yaqub Babayev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏLİYEV CEYHUN RAMIZ OĞLU
AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu
Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 26.
calaz@gmail.com

MÜTƏNƏBBİNİN YAŞADĞI DÖVRDƏ İCTİMAİ VƏ DİNİ-SİYASİ MÜHİT

Açar sözlər: *Əl-Mütənəbbi, din, siyasət, dini baxışlar, ərəb şeiri, şair, poeziya*
Key words: *Al-Mutanabbi, religion, politics, religious views, arab poetry, poet, poetry*
Ключевые слова: *Аль-Мутанабби, религия, политика, религиозные взгляды, арабская поэзия, поэт, поэзия*

Klassik ərəb ədəbiyyatının öndə gələn şairlərindən hesab edilən əl-Mütənəbbi (Şairin tama adı Əbu ət-Tayyib əl-Mütənəbbi Əhməd ibn əl-Hüseyn ibn əl-Həsən ibn Əbd əs-Səməd əl-Cufi əl-Kindi əl-Kufidir – C.Ə.). m. 915-ci ildə Kufə şəhərinin əl-Kində məhəlləsində kasıb bir ailədə anadan olmuşdur. Əl-Mütənəbbinin Kufə kimi elm və mədəniyyət ocağında böyüməsi onun hərtərəfli bir şəxsiyyət, müdrik bir insan kimi formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Şair ilk təhsilini də məhz burada – Kufədə, şiə məzhəbli alimlərin dərs dediyi mədrəsədə almışdır. Əksər orta əsr tədqiqatçıları əl-Mütənəbbinin hələ uşaqlıqdan şeir yazdığını və gözəl nitq qabiliyyətinə malik olduğunu bildirirlər. Klassik ərəb şeirinin böyük nümayəndəsi sayılan Mütənəbbinin həyat və yaradıcılığı Abbasilər (750-1258) dövrü ərəb ədəbiyyatının ədəbi sintez ənənələrin sabitləşməsi dövrü kimi xarakterizə edilən üçüncü mərhələsinə təsadüf edir.

Mütənəbbinin bütün həyatı demək olar ki, daxili və xarici siyasi çəkişmələr içərisində olan bir mühitə təsadüf etmişdir və təlatümlü mühit şairin yaradıcılığına da təsirsiz ötüşməmişdir. Əl-Mütənəbbinin dini-siyasi görüşlərinə gəlincə, bu haqda mənbələrdə müxtəlif və hətta bir-birinə zidd fikirlər səslənir. Onun həbs olunması ətrafında dolaşan fikirlər bir-birindən köklü şəkildə fərqlənir. Bəziləri onun siyasi amalları uğrunda xalq üsyanına başçılıq etdiyinə görə, digərləri isə peyğəmbərlik iddiası ilə çıxış etməsi səbəbindən həbs olunduğunu iddia edirlər.

Əl-Mütənəbbi barədə, belə demək mümkünsə, ən yanlış fikirlər mənbəyi olan bir təzkirənin müəllifi əl-Bədii, həmin dövrdə yaşamış Əbu Abdullah Muaz ibn İsmayılın dediklərini onun dilindən belə rəvayət edir: "Əbu ət-Tayyib h. 320-ci ildə (m. 932 – C.Ə.) Lazıqiyyəyə (Latakiya, Suriyada şəhər – C.Ə.) gələndə hələ gənc idi. Onun gözəl fəsahət və bəlağətinə bələd olduqda, ikramla onu qarşıladım. Bir guşəyə çəkilib, olduğu yerlərdə aldığı təəssüratlarını dinləmək, ədəbi və biliyi ilə daha yaxından tanış olmaq istədim. Mən onu: "Sən əzəmətli və qüdrətli hökmdarlarla

ünsiyyət qurmağa və onların himayəsini qazanmağa müvəffəq olan fəzilətli və ləyaqətli bir gəncsən!" - sözləri ilə qarşıladım. Lakin sözümü bitirər bitirməz o, acıqlı bir tərzdə mənə cavab verdi: - "Vay olsun sənə, nə dediyinin fərqinə varırsan, nə danışdığını bilirsən? Mən seçilmişəm, rəsulam"... Bunu deyib, özünün 114 surədən ibarət "Quranın"ı əzbərdən söylədi və peyğəmbərliyini sübuta yetirmək üçün möcüzə göstərdi..." (1, c. 1, 28). Başqa bir təzkirəçi Xətib əl-Bağdadi də özünün "Tarix" adlı əsərində buna işarə edir və ət-Tənuxinin, Əbu Əli ibn Əbu Hamidin atasına söylədiklərini öz dilindən eynilə əsərində belə yazır: "Eşitmişəm ki, Hələbdəki camaat danışır ki, əl-Mütənəbbiyə Quran nazil olmuşdur". Çox güman ki, Hələb camaatının "ayə" adlandırdığı və bəzi mənbə araşdırmalarında "əl-Mütənəbbinin Quranı" kimi təqdim edilən kəlmalar səc (Klassik ədəbiyyatda uzun və qısa hecaların müəyyən kombinasiyalarda gözəl oxunuş ritmi yaradan ardıcıllığının bütün misralarda dəqiqliklə gözlənilməsi ilə müəyyən olunan şeir vəzni – C.Ə.) formasında olan xütbədən başqa bir şey deyil. Onların həqiqətən əl-Mütənəbbiyə aid olub-olmaması, doğrusu, şübhəlidir". Bundan sonra davam edən Əbu Abdullah iddia edir ki, əl-Mütənəbbi onu səhraya dəvət edərək, bir müddətə yağan yağışı dayandıra bilmiş və bu hadisənin şahidi olanları özünün Allahın elçisi olduğuna inandırmışdır. İ.M.Filştinski belə möcüzələrin Yəmən bədəviləri tərəfindən tez-tez edildiyini və onların bunun üçün yeddi xüsusi tilsimdən istifadə etdiklərini bildirir (2, 30).

Əl-Mütənəbbinin peyğəmbərlik iddiaları ilə çıxış etdiyini deyən digər tədqiqatçı Həsən əz-Zəyyat bu hadisənin h.321-ci ildə (m.933) vaqe olduğunu iddia edir və dediklərini doğrulamaq üçün o zamanlar dillərdə dolaşan belə bir rəvayətə istinad edir: "Guya Əbu ət-Tayyibdən Məhəmməd peyğəmbər (s.a.s.) haqda soruşduqda şair: "o, mənim peyğəmbərliyimdən xəbər gətirən bəşər övladıdır", - deyə cavab vermişdir, - "məndən sonra peyğəmbər yoxdur. Mən göylərdə "lə" deyə çağırılıram". Çox güman ki, müəllif bu yanlış məlumatları "Subh əl-munəbbi" əsərindən götürüb.

Orta əsr müəlliflərindən əs-Səmani də yuxarıda qeyd olunanlar barədə belə rəvayət edir: "Əbu ət-Tayyib əs-Səmava səhrasında Bənu Kəlb, Bənu Kiləb, Bənu Səba (Səbəa) və digər qonşu qəbilələrdən öz ətrafına çox sayda tərəfdar toplayaraq özünü ilk öncə ələvi, daha sonra peyğəmbər elan etdi. Lakin çox tezliklə Şam əhli onun çağırış və iddialarında yalanın olduğunu görüb, Homs əmiri əl-Lulu ibn Əli əl-Haşimiyə xəbər göndərdi. Əmir öz qoşunları ilə əl-Mütənəbbinin dəstəsinə hücüm edərək, onun tərəfdaşlarından çoxunu öldürdü, qalanlarını isə sürgün etdirdi. Əbu ət-Tayyibi isə uzun müddətə həbs cəzasına məhkum etdi. Əl-Lulunun şəxsi nəzarəti altında olan əl-Mütənəbbi yalnız yazılı sənəd imzalayıb peyğəmbərlik iddiasında yanıldığını və tövbə edərək İslama qayıtdığını etiraf etdikdən sonra azadlığa buraxıldı" (3, 506). Əl-Bədii, əs-Səmaninin dediklərini təsdiq edərək, şairin peyğəmbərliyi barədə söz-söhbətin aləmə yayıldıqdan sonra ibn Əli əl-Haşiminin

onu Kutəkin adlanan kənddə həbs etdiyini və boynuna söyüd ağacından qandallar vurdurduğunu söyləyir. Əl-Mütənəbbi qəsidəsində buna işarə edərək deyir:

"Kutəkindəki vali mənə bildirdi ki, o, Haşim ibn Əbd Manaf nəslindədir. Mən ona cavab verdim: "Sən onların nəslindən olduğun gündən onların qandalları söyüddən olub" (tərc.— C.Ə.).

Əl-Əskilani, Əli ibn Mənsurun Əbu Əla əl-Məariyə yazdığı məktubunu bu faktın həqiqiliyini sübuta yetirən əsas mənbə kimi göstərir. Həmin məktubda belə bir məlumat vardır: "Əl-Mütənəbbi Əli ibn İsanın hakimiyyəti illərində tutulub həbs edilmişdi. Hökmdarın hüzuruna gətirilən Əbu ət-Tayyib özünü peyğəmbər elan etdiyini etiraf etmiş və buna görə ona əlli qamçı vurulmuşdu". Əl-Əskilani, Əli ibn Mənsurun dediklərinin təsdiqi kimi Qazi ibn Ümm əş-Şeybaninin əl-Mütənəbbi ilə mükaliməsini də öz əsərində qeyd edir. Deyilənə görə, bir gün şeyx Əbu ət-Tayyibdən təxəllüsünün mənası haqda soruşduqda o, bunu əhəmiyyətsiz, çox da vacib olmayan bir hadisə ilə əlaqələndirmiş, lakin utandığından bunun səbəbini açıqlamaq istəməmişdir.

Klassik dövr ərəb ədəbiyyatının və İslam tarixi tədqiqatçısı olan Corci Zeydan, əl-Mütənəbbinin həbsini siyasi motivlərlə əlaqələndirir. Müəllif onun hələ yeniyetmə ikən (17-18 yaşlarında – C.Ə.) hakimlik iddiası ilə çıxış etdiyini və öz ətrafına çox sayda tərəfdar topladığını deyir. Digər tədqiqatçı Həsən əz-Zəyyat iddialı gəncin gözəl natiqlik qabiliyyəti, bəlağətli çıxışları və moizələrinin sehri ilə ətrafdakıları özünə cəzb etdiyini bildirir. Başqa bir müəllifi Əbu Nasr Əbdül Məlik əs-Səalibi də bu fikirlə çıxış edir. Şahidlərin sözlərinə görə, gənc şair elə tezliklə şöhrət tapır ki, hakim dairələr bundan narahat olur. Çox keçmir ki, vali gənc şair Əhmədin həbsinə nail olur. Lakin valinin mərhəmətinə sığınan şair ona məktubla birlikdə aşağıdakı qəsidəsini göndərir:

"Ümidsiz halda sənə müraciət edirəm. Ölüm mənə tac damarım qədər yaxındır. Sənə ağız açıb yalvarıram. Çünki bəla artıq məni haldan salaraq üzüb. Dizlərim dəmirin (qandalların –C.Ə.) ağırlığından bükülmür".

Qandalların onun kimi bir gənc üçün ağır olmasından və namaz qılarkən səcdəyə gedə bilməməsindən şikayətlənən əl-Mütənəbbi validən əfv diləyir. Lakin azad olar-olmaz təkəbbürlü şair nəinki öz siyasi ideyalarından əl çəkir, hətta daha irəli gedərək, ilk öncə ələvilik, daha sonra isə peyğəmbərlik iddiası ilə çıxış edir və insanları ona iman gətirməyə çağırır. Həsən əz-Zəyyat və Corci Zeydan iddia edirlər ki, əl-Mütənəbbi iki dəfə həbs olunmuşdur. Lakin araşdırılan digər mənbələrdə buna işarə edilmir. Yeganə mənbə əl-Mütənəbbi haqda məqalələr toplusudur ki, burada onun Kufəyə qayıtdıqdan sonra hakimiyyətə qarşı baş qaldırmış üsyanda iştirak etməsi və xalqı öz istəkləri uğrunda mübarizəyə səsləməsi ilə yanaşı, ələvilik üstündə həbs olunduğu da göstərilir. Çox güman ki, üsyan yatırılarkən həbs olunanlar içərisində əl-Mütənəbbi də var idi. Bu gümana istinad etsək, onun iki dəfə həbs olunması faktı özünü doğrultmuş olur. Qeyd edək ki, əl-Mütənəbbinin siyasi amalları uğrunda, xalq üsyanına başçılıq etdiyinə görə həbs olunması faktını əksər

tədqiqatçılar təsdiq edirlər. Mənbələr bu hadisənin təxminən h. tarixi ilə 323-324-cü (m. 934-935 – C.Ə.) illərdə vaqe olduğunu göstərirlər (4).

Alman tədqiqatçısı Blaşer şairin hələ Lazıqiyyədə olarkən əs-Səmava səhrasının camaatı ilə birlikdə m. 932-ci ildə qərmətilərin ölkə hakimiyyətinə qarşı qaldırdıqları üsyanda iştirak etdiyini, lakin üsyanın çox tezliklə yatırıldığını və əl-Mütənəbbinin də digər iştirakçılarla birgə həbs edildiyini deyir. Bu faktı Karl Brokelman, Ven Çin Ouyanq, Ömər Fərrux, Martin Nik və digərləri də təsdiq edirlər. Əhməd Sübhi əl-Mütənəbbinin ləqəbini "məhbus həyatının xatirəsi olaraq aldığını" təsdiq edir.

Əl-Mütənəbbidə ərəb heysiyyəti, ərəb təəsübkeşliyi artıq gənc yaşlarında formalaşmışdır. Farsların ərəblər üzərində ağalığı, qeyri-ərəb millətindən olanların hakimiyyətdə olması ilə heç bir vəchlə barışmaq istəməyən vətənpərvər ruhlu şairin əsil ərəblərə xas qüruru, təkəbbürü də elə buradan irəli gəlirdi. Ömər Fərrux şairin həbs olunmasını belə nəql edir: "Homs yaxınlığında camaatı öz ətrafına toplayaraq, onları vergi ödəməkdən imtina etməyə çağıran əl-Mütənəbbinin üsyankar çıxışları çox tezliklə valiyə çatır və o, şairi həbs edir. Əbu ət-Tayyib "Mütənəbbi" ləqəbini də elə bundan sonra alır". Şauqi Dayf əl-Mütənəbbinin iştirak etdiyi üsyanın dini və bəzi tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi qərməti üsyanı yox, sırf siyasi və xalq üsyanı olduğunu bildirir. Onun sözlərinə görə, bu hadisə h. 321-ci ilin sonlarında (miladi tarixlə təxminən 933-cü il – C.Ə.) baş verib. Onda Əbu ət-Tayyibin 20 yaşı hələ yox idi. Zəmanəsindəki rəzalət və alçaqlıqlar qarşısında təəssüfünü gizlətməyən şair: "Mən o kəsəm ki, mənim köməyimlə Allah insanların ləyaqətini izah edir", – deməklə, çox güman ki, özünü peyğəmbər kimi yox, insanları doğru yola səsləyən bir imam kimi qələmə verməyə çalışmışdır. Bu cəhətdən, Əbu Əla əl-Məari, əl-Ukbəri, Xətib əl-Bağdadi, ibn əl-Ənbəri və digər tədqiqatçıların fikirləri ilə razılaşmamaq olmur. Əl-Mütənəbbinin peyğəmbərlik iddialarını siyasi nöqteyi-nəzərdən izah edən müəlliflər bunu şairin vətənpərvərliyi ilə əlaqələndirirlər. Təsadüfi deyil ki, İslam tarixinə dair dəyərli əsərlərin müəllifi sayılan ibn əl-Əsir özünü peyğəmbər elan etmişlərin arasında onun adını çəkmir.

İslam tarixində saxta peyğəmbərçiliyə gəlincə isə bunun kökləri hələ İslamın ilk illərinə qədər gedib çıxır. Məlum olduğu kimi, VII əsrdə Ərəbistanda Hz. Məhəmmədlə (s.a.s.) yanaşı, bir çoxları özlərini peyğəmbər elan etmişdilər. Yəməndə Hənifə qəbiləsinin başında duran Müseylim, Təmim qəbiləsindən olan Səccah, Xubban vadisindən çıxmış əl-Əsvad, Mədinədə yəhudi mənşəli ibn Səyyad və başqaları özlərini zəmanələrinin peyğəmbəri elan etmişdirlər (5, 34). Mənbələrdə onlar haqqında çox az da olsa müəyyən məlumatlar yer almaqdadır. Onlardan əksəriyyəti Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s.) dövründə yaşamış və siyasi fəaliyyətlərinə başına Hz. Məhəmmədin (s.a.s.) peyğəmbərin ömrünün sonlarına yaxın başlamışdılar. Lakin bu şəxslər din xadimi kimi moizəçi fəaliyyətlərinə çox-çox əvvəllər başlamışdılar. Saxta peyğəmbərçilik və bu peyğəmbərlərin də daha çox şairlər arasından çıxmasının da müəyyən əsasları vardır. Məlum olduğu kimi, sözün,

poeziyanın, şeirin ərəb mədəniyyətində çox böyük dəyəri vardır. Ərəb mədəniyyətində şairlər böyük ehtiram sahibi idilər və onların sözünün kəsəri hətta mənsub olduqları qəbilənin gücü sayılırdı. Təsadüfi deyil ki, ərəblər müharibə zamanı döyüşdən öncə döyüş meydanında sözlü deyişməyə, qarşılıqlı şeirləşməyə başlayırdılar. Rəcəz janrında olan bu şeirlər qəbilənin şair nümayəndəsi yaxud da şairlik istedadı olan döyüşçü tərəfindən deyilirdi. Və bəzən elə olurdu ki, şeir, söz yarışında qalib gələn tərəf savaşmadan döyüşün qalibi elan edilirdi. Ərəb ədəbiyyatında xüsusi ehtirama sahib olan şairlər öz şöhrətlik dərəcələrinə görə cəmiyyətdə yer tutur, nüfuz sahibi olurdular. Məhz elə buna görə idi ki, Allah-Təalanın Hz. Məhəmməd peyğəmbərə (s.a.s.) nazil etdiyi "Qurani-Kərim"i dilinin ritmikliyinə, ahəngdarlığına görə şeirə bənzədərək, rəsulullahın şair olduğunu iddia edirdilər. Bu iddiaların rəddi üçünsə Allah tərəfindən surə və ayələr nazil olmuşdur. Belə ki, "Qurani-Kərimin" "Şüəra" surəs və "Ya sin" surəsinin bir neçə ayəsi Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s.) şair, onun söylədiklərinin isə şeir olmadığını sübut etmək üçün nazil edilmişdir.

Çox güman ki, əl-Mütənəbbinin xalq üsyanına başçılıq etməsi və tərəfdarlarını qeyri-ərəb hakimiyyətinə qarşı qaldırması insanlarda onun peyğəmbərliyinə inam oyatmışdı. Digər tərəfdən, Əbu ət-Tayyibin hakimlik iddiaları ilə çıxış etməsi və özünü bütün ərəbləri vahid bir idarəçilik altında birləşdirəcək hakim elan etməsi şəklində səsləndirdiyi bəlağətli sözlər insanları onun moizə və çıxışlarında qeyri-adiliyin, sehrin olmasına inandırmışdı. Əmir və xəlifələr Allahın yerdəki elçiləri, onun nümayəndələri hesab olunurdu. Bəlkə də məhz bu səbəbdən gənc Əbu ət-Tayyibin hakimlik iddiaları ona "Mütənəbbi" (özünü peyğəmbər kimi göstərən – C.Ə.) ləqəbini qazandırmışdı. Təsadüfi deyil ki, Qərb müəllifləri şairin bu ləqəbini "özünü peyğəmbər kimi göstərən" yox, "peyğəmbər olmaq istəyən", "peyğəmbərliyə can atan" kimi açıqlayırlar. Qeyri-adiliyin yalnız peyğəmbərlərə xas olmasını nəzərə alsaq, xalqın onun xütbələrini Quran ayələri, özünü isə peyğəmbər adlandırmasının təsadüfi olmamasını anlamış olarıq. Bu nöqteyi-nəzər əl-Mütənəbbinin özünü şeirdə peyğəmbər elan etməsi fikrini müdafiə edən ibn Cinni, əl-Əndəlusi, Müzəffər ət-Tabsi və başqalarının dediklərinə uyğun gəlir. Bunu əl-Mütənəbbinin "peyğəmbərlik oyununa" sadəcə öz sözlərinə və şeirlərinə ilahilik, əbədilik qazandırmaq istəyi ilə də izah etmək olar. Təsadüfi deyil ki, əl-Mütənəbbinin özü şairlərə peyğəmbər olaraq göndərildiyini və möcüzələrinin beytləri olduğunu söyləmişdir. İbn Raşiq əl-Qayravani şairin müasirlərinə istinad edərək, Əbu ət-Tayyibin "mən ilk öncə şeirdə peyğəmbərlik etdim...", - dediyini bildirir (6, 34). Əl-Mütənəbbinin ölümünə yazılmış məşhur mərsiyyələrdən birinin müəllifi Əbül Qasım Müzəffər ət-Tabsi deyir: "O, şeirdə özünü peyğəmbər elan etmişdir, lakin onun möcüzələri mənalarda üzə çıxmışdır".

Klassik ərəb-ispan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Əbu Məhəmməd Əbdül Cəlil ibn Vahəb(un) əl-Əndəlusi: "təəccüblü deyil ki, o, şeirdə özünü peyğəmbər elan etdi. Kaş o biləydi ki, sən onun şeirini öz adını ucaltmaqdan,

başqalarının yanında qürrələnməkdən ötrü söyləyirsən", – deyərkən də yuxarıda verilmiş fikri doğrulayır. Əs-Səalibi də bu fikirlə çıxış edir ki, əl-Mütənəbbinin qüvvətli bəlağət və fəsahəti, kəlamlarının sehri insanları onun qeyri-adiliyinə inanmağa, onları özünə cəzb etməyə vadar etmişdir.

Düzdür, onun hədsiz təkəbbür və çox böyük fəzilət sahibi olmaq istəyindən, poeziya sahəsində əldə etdiyi şöhrətlə kifayətlənmədiyindən, qalibiyyətlə əldə edilən ağalığa can atdığından dolayı bu ləqəbi aldığına əmin olanlar da az deyil. Lakin klassik ərəb ədəbiyyatının tanınmış tədqiqatçılarından olan Cozef Haşim bu deyilənlərlə razılaşmır. Onun təbirincə, gözəl nitq qabiliyyəti, saf və kövrək qəlb sahibi olan bu insanı zəmanənin özü yüksəltmiş, onu əsrinin ən böyük dühası etmişdir. Əl-Mütənəbbinin daxili alovu, çılğın şairlik təbi onu bəzən layiq olmayan kəsləri mədh etməyə məcbur edirdi ki, şair bunu obrazlı şəkildə "kasadçılığın hökm sürdüyü bazarda şeir satmaq" kimi ifadə edirdi. Ət-Tabsi: "Onun şəxsiyyətində ali bir əzəmət, təkəbbüründə sultanlara xas qürür var", – deyərkən heç də mübaliğə etməmişdir.

Düşünürük ki, əl-Mütənəbbinin peyğəmbərlik etməsi barədə yayılan rəvayətlərin heç biri əsaslı dəlil və sübuta söykənməyən, şayiə və dedi-qodudan başqa bir şey deyil. Əl-Mütənəbbinin: "Bütün kainat mənim şeirlərimin ravisidir. Əgər mən bir şeir desəm, zəmanə özü onu təkrarlamağa başlayar" "Mənim sözlərimi kar belə eşidir, hətta kor belə mənim ədəbimi görür", "At, gecə, səhra məni tanıyır, döyüş, zərbə, kağız və qələm mənə (qüdrətimə) bələddir" – şəklində beytləri əslində öz mənşəyinə görə daim kinayə və istehzalarla qarşılaşan təkəbbürlü şair dühasının, qəhrəmanlıq arzusu ilə alışıb-yanan mənən alçaldılmış bir insanın özünütəsdiq nişanəsindən başqa bir şey deyil (7, 550). Qeyd edək ki, əl-Mütənəbbi özünü günahsız saymış və həbs edilməsini yəhudilərin satqınlığı ilə izah etmişdir:

"Mənim Nəxlə torpağındakı yerim İsa peyğəmbərin yəhudilər arasındakı yeri kimidir. Mən elə bir ümmətin içində yaşayıram ki, - Allah özü onların cəzasını versin!- Saleh peyğəmbər Səmud xalqı içərisində qərib olduğu kimi, mən də qəribəm" (8, 71). Burada bir məsələni qeyd etmək yerinə düşər ki, bu beyt təlmih poetik fiquru üzərində qurulub. Burada Qurani-Kərimin "əş-Şəms" surəsinin 11, 12, 14 və 15-ci ayələrinə işarə edilir: "Səmud (qövmü) azğınlığı üzündən (Saleh peyğəmbəri) təkzib etmişdi. Onların ən rəzili (Allahın bir möcüzə olaraq qayanın içindən çıxartdığı dəvəni öldürməyə) qalxdığı zaman Allahın peyğəmbəri onlara belə demişdi: "Allahın bu dişi (maya) dəvəsinə toxunmayın, onun su içməsinə mane olmayın!". Lakin onlar Salehi yalançı saydılar və dəvəni tutub kəsdilər. Allah da bu günahlarına görə onların kökünü kəsib yerlə yeksan etdi..." ("əş-Şəms" surəsi, ayə: 11-12, 14-15).

Bu şeirində Əl-Mütənəbbi öz vəziyyətini yəhudilər içərisində zühur etmiş İsa peyğəmbərlə, Səmud xalqına elçi olaraq göndərilmiş Saleh peyğəmbərlə müqayisə edir. Şair deyir ki, o da İsa və Saleh peyğəmbər kimi insanların tənəsinə tuş gəlmiş, yalançı damğası ilə damğalanmışdır. Çox güman ki, yəhudilər şairin həyatında heç

də müsbət rol oynamamışlar. Əl-Mütənəbbinin həbsinin siyasi zəmində edilən xəbərçiliyin nəticəsində olması və bu işdə yəhudi kahinlərinin əli olduğunu Cozef Haşim də təsdiqləyir. Əl-Bədii divanının bir neçə yerində şairin buna işarə etdiyini bildirir. Valiyə ithaf etdiyi qəsidəsindən bir parçaya nəzər salaq:

وَمَا أَنَا إِلَّا عَاشِقٌ كُلُّ عَاشِقٍ
أَعَقُّ خَلِيلَيْهِ الصَّفِيَّيْنِ لَائِمُهْ
وقَدْ يَتَزَيَّا بِالْهَوَى غَيْرُ أَهْلِهِ
وَيَسْتَصْحِبُ الْإِنْسَانُ مَنْ لَا يُلَائِمُهْ
بَلِيتُ بِلَى الْأَطْلَالِ إِنْ لَمْ أَقِفْ بِهَا
وُقُوفَ شَحِيحٍ ضَاعَ فِي التُّرْبِ خَاتَمُهْ

"Ey rəhmdil əmir! Sənin qarşında əli bağlı dayanmış biçarə bir qəribəm. Elə bir qərib ki, anası xatırladıqca qəlbindən qanlı göz yaşları axıdır. Əgər sənin lə rastlaşmamışdan öncə səhv etmişəmsə, indi sənin qarşında tövbə edirəm. Sənə məndən dedi-qodu edir, mənə böhtan yaxmağa çalışırlar. Mən bu dedi-qoduların, yalanların qur- banıyam. Mənim bədxahlarım məni sənə çox sayda nöqsanları, eyibləri olan birisi kimi qələmə verməyə çalışırlar".

Təsadüfi deyil ki, Həmdani hökmdarı Seyf əd-Dövlə yanında qurulmuş məclislərin birində şairdən: "Doğrudur ki, səni Əhməd ən-Nəbəvi adlandırırlar?" – deyə soruşduqda, Əbu ət-Tayyib bunun onu ləkələməyə çalışan bədxahlarının uydurması olduğunu bildirmişdi (9, 221). İbn Cinni də bu faktı təsdiq edir. Onun dediyinə görə, şair haqqında hökmdara xəbərçilik edən bədxahları Əbu ət-Tayyibın öz ətrafına çox sayda adam topladığını, məqsədinin isə hökmdarın idarəçiliyində olan əraziləri və hakimiyyəti ələ keçirmək olduğunu iddia etmişdilər. Əl-Mütənəbbinin həbs edilməsinin başlıca səbəbi də məhz bu idi.

Əbu Əla əl-Məari bu barədə deyilənlərin həddən ziyadə şişirildiyini iddia edərək, əl-Mütənəbbinin peyğəmbərliyini "bütün dahilərə qəribəliklər xasdır" konsepsiyasından izah edir. Onun qeyri-adi olması şübhəsiz idi. Çox ehtimal ki, şair fövqəladə gücə malik idi. Onun Lazıqiyyədə olarkən ağız suyu ilə yaranı sağaltdığı, hətta ölüləri diriltdiyi belə söylənilirdi. Digər tərəfdən, əl-Mütənəbbinin qüvvətli bəlağəti və fəsahəti, kəlamlarının sehri insanları onun qeyri-adiliyinə inandırır, onları özünə cəzb edirdi. Hələ cahiliyyət dövründən şairlərin qeyri-adi gücə malik olması, şeirlərinə xas sehr barədə çeşidli inanclar mövcud idi. Alman tədqiqatçısı Nöldek cahiliyət dövrü şairinin öz qəbiləsinin peyğəmbəri, onun dinc dövrdə rəhbəri, müharibə zamanı isə cəngavər qəhrəmanı olduğunu bildirir. İ.Qoldtsiyer əminliklə söyləyir ki, "شاعر" termini o dövrdə təkcə "şair" yox, həm də "görücü" (kahin – C.Ə.) mənalarını bildirirdi (10, 149). Ərəb dilində "şair" sözünün kökündə "şəara" feli dayanır ki, bu da duymaq, hiss etmək mənalarına gəlir. Qələm sahiblərinin bu cür adlanması təsadüfi deyildi. Qədim ərəblər bu sözlə çox zaman fövqəltəbii qüvvələri hiss etməyi nəzərdə tuturdu. Görkəmli ərəb filologu ibn Raşiq əl-Qayravaninin fikrincə, şair adi adamların bilmədiklərini duyub hiss etdiyindən bu adı almışdır. Ümumiyyətlə, qəribəliklər bütün şairlərə xasdır. Müəyyən ahəng və qafiyə ilə

söylənilən şeirlərin sahibinə fövqəltəbii qüvvələr tərəfindən təlqin və diqtə olunmasına inanan ərəblər şairlərin də kahinlər kimi qeyri-adi qüvvəyə malik olmasına, hətta cinlərlə əlaqəsinə inanmışdılar. Şairliyə və söz sənətinə metafizik yanaşma, qafiyəli poetik parçaların mistik dualar kimi səslənməsi şairləri kahin və ərraflar kimi fövqəladə gücə malik bir təbəqə kimi tanıtdırırdı. Alman şairi Heyne əsərlərinin birində belə bir fikir ilə çıxış etmişdir: "İnsan bütün canlıların ən əzəmətlisi və alisidir. Şair isə bəşər ümmətinin ən seçilmişi və alisidir" (11, 13).

Prof. Aidə Qasımova "Cahiliyyət ərəblərinin şair və xətiblərə münasibəti" adlı məqaləsində bu mövzuya toxunaraq, yaradıcılıq prosesinin qeyri-adi xüsusiyyət kəsb etməsini və fövqəltəbii qüvvələrlə əlaqələndirilməsini bəşər tarixində tez-tez təsadüf edilən qeyri-adi bir hal kimi xarakterizə edir (14, 17-18). Görkəmli rus alimi Mendeleyevin elementlərin dövrü sistemini yuxuda kəşf etməsi, Valter Skottun "Ayveqo" əsərini bayğın halda yazması, İtalyan bəstəkarı C.Tartininin İblisə həsr etdiyi məşhur sonatasını İblisin öz dilindən eşitməsi iddiası ilə çıxış etməsi, bir çox elmi məsələlərin həllinin ibn Sinaya yuxuda agah olması və bəzi şeirlərində gələcək hadisələr barədə xəbərdarlıq etməsi [məs., bir şeirində o, monqol-tatar yürüşləri və onların fəlakəti barədə xəbərdarlıq etmişdir] bu mistik əlaqənin təzahürü hesab oluna bilər.

Əl-Mütənəbbinin peyğəmbərlik iddiası ilə çıxış etməsi fikrini irəli sürən bəzi tədqiqatçıların fikirlərini ilk olaraq təkzib edən rus şərqşünası İ.Y.Kraçkovski olmuşdur. Təqdidatçı daha qədim və daha etibarlı mənbələrə istinad edərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, şairin fəaliyyəti dini yox, siyasi mahiyyətdə olmuşdur və onun adının "أنتب" kökü ilə əlaqələndirilməsi camaatın uydurmasının nəticəsi idi. Akademik İ.Y.Kraçkovski öz fərziyələrində daha çox əl-Mütənəbbinin müasiri olan Əbu Əli əl-Farisiyə istinad edir. Tədqiqatçı müəllifin bu fakta çox ehtiyatla yanaşdığını və "eşitmişik ki, Hələbdə belə rəvayət edirlər",- deyə hadisəni nəql etdiyini bildirir. Blaşer, Karl Brokelman, Şauqi Dayf, əl-İsfahani, Cozef Haşim, Əhməd Tabbəl, Ronald Nikolson, Ömər Fərrux, Martin Nik və başqaları da akademik İ.Y.Kraçkovski ilə həmfikir olmuş və əl-Mütənəbbinin peyğəmbərliyi ilə bağlı deyilən sözlərin həqiqətə söykənmədiyini bildirmişlər. İ.Y.Kraçkovski hesab edir ki, şairin peyğəmbərliyi ilə bağlı əfsanə və uydurmalar onun öz şeirlərində iman və peyğəmbər adlarını poetik tərzdə işlətməsi ilə əlaqədar meydana çıxmışdır. "Yətimətu-d-dəhr" əsərinin müəllifi olan əs-Səalibi əl-Mütənəbbi divanının ilk şərhçilərindən və şairin müasiri olan ibn əl-Cinniyə istinad edərək, əl-Mütənəbbinin öz ləqəbini "Mənim Nəxlə torpağındakı yerim…" şeirinə görə aldığını bildirir. Nəzərə alaq ki, şair bu qəsidəsində bu təxəllüsün ona yapışdırıldığını, onun peyğəmbərliyi barədə deyilənlərin şayiədən başqa bir şey olmadığını iddia etmişdir (12, 16).

Əldə olunan bütün məlumatların məcmusuna gəlincə isə belə qənaətə gəlmək mümükündür ki, Mütənəbbinin yaradıcılığına onun siyasi baxışları böyük təsir göstərmişdir. Dövrünün hakim dairələrinə qarşı sərt çıxışları ilə bilinən şairin zaman-

zaman müxtəlif hakim qüvvələrlə yaxınlaşmaları da olmuşdur. Bu da onun o dövrdə yaşamış bəzi dövlət xadimlərinə yazdığı tərif dolu şeirlərdən bəlli olur. Amma ümumilikdə isə Mütənəbbi yaradıcılığının əsas xəttini haqsızlığa qarşı çağırış, üsyan, boyun əyməmə kimi mövzular təşkil etməkdədir. Mütənəbbinin peyğəmbərlik məsələsinə gəlincə isə mənbələrdə yer alan məlumatlara əsasə düşünürük ki, o heç zaman belə bir iddiada olmamışdır. Amma onu əminliklə deyə bilərik ki, Mütənəbbi həqiqətən klassik ərəb poeziyasının peyğəmbəridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. **البرقوقى عبد الرحمان**. شرح ديوان المتنبى : ب 4 اجالد، بيروت: دار الكتاب العربي،
2. **Фильштинский И.М.** История арабской литературы X - XVIII вв. Москва: Наука, 1991, 725 стр.
3. **Sam`ami.** Kitab al-ansab/Repr. In fasimile from the manuscript in the British Museum add. 23, 355. Leyden – London: E.J.Brill, 1912, 602 p.
4. http://biography.do
5. **Пиотровский М.Б.** Пророческое движения в Аравии ВЫЫ вв. Ислам / Религия. Общество. Государство (сб. статей). Москва: Наука, 1994, стр. 19-25
6. Əl-Mütənəbbi dünyası. Poeziya və hikmət. Əfsanə Məmmədova, Bakı-2011.
7. www.almeshkat.net/books/
8. **Крачковский И.Ю.** Избранные сочинения: В 6-и т. Т. 2, Москва-Ленинград: изд. Академия Наук СССР, 1956, 632 стр.
9. **ابن الأنبارى أبو البركات كمال الدين**. تحقيق إبراهيم \ نزهة الألباء في طبقات الأدب
ابن. ص302،1970 مطبعة الاندلس ، :البغداد.
10. **Родионов М.А.** Ал-Мутанабби: Поэт в Исламском обществе / Ислам. Религия. Общество. Государство (сб. статей). Москва: Наука, 1994, стр. 149-155
11. **Qasımova A.** Cahiliyyət ərəblərinin şair və xətiblərə münasibəti // Şərq filologiyası məsələləri, 2000, s. 11-31
12. **Qasımova A.** X əsr ərəb-müsəlman mədəniyyəti: tarixi zərurət, yoxsa ilahi vergi? (II məqalə) // Elmi araşdırmalar, 2002, s.16-18
13. "Qurani-Kərim", (ətrc) V.Məmmədəliyev

ƏLIYEV CEYHUN RAMIZ OĞLU

X ƏSRIN TANINMIŞ ƏRƏB ŞAIRI ƏL-MÜTƏNƏBBININ HƏYATI

XÜLASƏ

Klassik ədəbiyyatşünaslıqda Əl-Mütənəbbi kimi tanınan Əbu Teyyib Əhməd bin Hüseyn, Abbasilər dövrünün çox məşhur ərəb şairidir. Mütənəbbi miladi tarixlə 915-ci ildə İraqın Kufə şəhərində anadan olmuş və 965-ci ildə vəfat etmişdir. Şairin yaradıcılığında xüsusi yer tutan şeirləri Hələbdə dövrün hakimi Saif əd-Daul sarayında yaşadığı vaxtlarda qələmə aldığı şeirlərdir. Şeirləri ərəb poeziyası tarixində xüsusi yer Əl-Mütənəbbi ərəb dilinin ən böyük, ən görkəmli və nüfuzlu şairlərindən biridir. Şeirləri dünyanın bir sıra vacib dillərinə tərcümə edilmişdir. Şeirləri əsasən sağlığında ziyarət etdiyi, himayəsinə sığındığı dövrün hakimlərini vəzir və hökmdarlarını mədh edən poetik nümunələrdən ibarət olsa da klassik ərəb şeirinin ən gözəl, dəyərli nümunələri hesab edilir. Çox istedadlı və dahi bir şair olan Mütənəbbi öz yaradıcılığında mövzu baxımından sosial məslələrə toxunmaqla yanaşı şeirlərində ərəb şairlərinin çox sevdiyi həyat fəlsəfəsinə, cəsarəti və döyüş təsvirlərinə də yer vermişdir. Bir çox şeirlərində yaşadığı dövrü, siyasi quruluşu tənqid edən Mütənəbbinin həcvləri də çox kəskin və ağır dillə qələmə alınmışdır. Hətta onun o zamankı Misir hakimi Kafur İxşidi haqqında həcviyyə janrında qələmə aldığı bir şeiri klassik ərəb poeziyasının bu janrda yazılmış ən gözəl nümunəsi kimi də qiymətləndirilir. Mütənəbbi şeirlərində gözəl müqayisə və məcazlardan da istifadə etmişdir. Klassik ərəb poeziyasının zirvəsi hesab edilən Əl-Mütənəbbi ərəb ədəbiyyatının ən görkəmli şairlərindən biridir, şeirləri hələ də ərəb dünyasında məşhurdur və bu gün də zövqlə oxunur.

ALIYEV JEYHUN RAMIZ OGLU

SOCIAL AND RELIGIOUS-POLITICAL ENVIRONMENT IN THE PERIOD OF MUTANABBI'S LIFE

SUMMARY

Abu-al-Tayyab Ahmad bin Husain known as Al-Mutanabbi is a very famous Arabic poet from the Abbasid period. He was born in 915 AD in Kufa, Iraq and died in 965 AD. He was the court poet of Saif-al-Daulah of Aleppo for whom he composed most of his poems. This is Mutanabbi whose poems keep Saif-al-Daulah alive in the history of the Arab world. Al-Mutanabbi composed his best poems for him. Al-Mutanabbi is one the greatest, most prominent and influential poets of Arabic language. His poetry has been translated into several important languages of the world. Although his poetry largely comprises the odes in praise of the kings, viziers, and governors he visited during his lifetime, his greatness lies in his sharp

intelligence and wittiness. He was very talented and a genius. In his poetry he has discussed topics of philosophy of life, the courage which was so favourite to Arab poets, and the description of battles. When he used to write satires, it would be very painful for the person it was intended for. One of the best examples of this type of poetry is a satirical poem which he composed in the satire of Kafur Ikhshidi, the king of Egypt. He uses beautiful similes and metaphors in his poetry. Al-Mutanabbi is one of the very popular poets of Arabic and his poems are still widely popular in the Arab world.

АЛИЕВ ДЖЕЙХУН РАМИЗ ОГЛЫ

СОЦИАЛЬНАЯ И РЕЛИГИОЗНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СРЕДА В ЖИЗНИ МУТАНАББИ

РЕЗЮМЕ

Абу-ат-Тайяб Ахмад бин Хусейн, известный как Аль-Мутанабби – очень известный арабский поэт периода Аббасидов. Он родился в 915 году нашей эры в Куфе, Ирак, и умер в 965 году нашей эры. Он был придворным поэтом Саиф-ад-Даула в Алеппо, для которого он написал большинство своих стихов. Это Мутанабби, чьи стихи сохраняют Саиф-ад-Даула в истории арабского мира. Аль-Мутанабби написал для него свои лучшие стихи. Аль-Мутанабби – один из величайших, самых выдающихся и влиятельных поэтов арабского языка. Его стихи переведены на несколько важных языков мира. Хотя его поэзия в основном состоит из оды, восхваляющие королей, визирей и правителей, которых он посетил при жизни, его величие заключается в его остром уме и остроумии. Он был очень талантливым и гением. В своих стихах он затронул темы философии жизни, мужества, столь любимого арабскими поэтами, и описания сражений. Когда он писал сатиры, это было очень болезненно для человека, для которого они были предназначены. Одним из лучших примеров этого типа поэзии является сатирическое стихотворение, сочиненное им в сатире на Кафура Ихшиди, царя Египта. В своих стихах он использует красивые сравнения и метафоры. Аль-Мутанабби – один из самых популярных поэтов арабского языка, и его стихи до сих пор широко популярны в арабском мире.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Kamandar Şərifov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İLHAM QAZIZADƏ
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
nigarqazizade@gmail.com
Hüseyn Cavid prospekti, 31

GƏNCƏ DÖVLƏT DRAM TEATRINDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN REJİSSORLARIN YARADICILIQ AXTARIŞLARI
(1-ci məqalə)

XÜLASƏ

Gəncə teatrı hələ 30-cu illərdə Bakıdakı Dram Teatrının repertuarını tam təkrar etməsi kollektivin rəhbərliyinin yerli yazarlarla əlaqə saxlamaq məqsədini qarşıya qoydu. Məhz bu sahədəki təşəbbüsün məhsulu tezliklə öz bəhrəsini verdi. H.Quliyevin məişət mövzusuna həsr olunmuş «Qohumlar» pyesi kollektivin əldə etdiyi ilk qələbə idi. Teatr sonralar da respublikanın məşhur dramaturqları M.İbrahimovun «Madrid», H.Mehdinin «Nizami» pyeslərini oynadı.

Hələ 1949-cu ildə tənqid kollektivin YİK(b) MK «Dram teatrlarının repertuarı və onun yaxınlaşdırmaq tədbirləri haqqında qərarına müvafiq diqqət yetirmələrini xüsusi qeyd edirdi. Zəhmətkeşlərin «Xeyir və şər» (İ.Səfərli), «Əli yaşında cavan» (Z.Hacıbəyli) kimi mövzuca müasir dövrlə səsləşməyən quruluşlara uyurdu. Tənqid obyektiv iradları doğuran səbəblər sırasında əsasən kollektivdə zamanın tələblərini ödəməyən rejissorun olmamasını göstərməklə bərabər yerli əlaqədar təşkilatların teatra ögey münasibətini, tamaşaçılar arasında rəy sorğusunun keçirilməməsini, binanın qısa hazır olmamasını, foyedə təbliğat vasitələrinə kifayət qədər diqqət yetirilməməsini göstərirdi.[1] Lakin teatr sonrakı illərdə də tamaşaçılar tərəfindən laqeyd qarşılanan pyesləri repertuarına salır, eyni nöqsanların daim təkrarlanması yaradıcı həyətdə narahatlıq törətmirdi.

Açar sözlər: Bakı Dram Teatrı, dramaturq, tamaşaçı, repertuar, yaradıcı heyət.

Lakin teatr ilk vaxtlar Gəncədə bir sıra çətinliklərlə üzləşdi. Əsrin əvvəllərində sahibkar Farrerin inşa etdirdiyi bina teatrın ixtiyarına verildi. Bina tamaşa verilməsi üçün lazımi tələbləri ödəmirdi. Kollektiv bir müddət fəaliyyətini «Smena» kinoteatrında və yalnız bina əsaslı təmirdən sonra 1933-34-cü ilin teatr mövsümünü ona ayrılmış binada oynadı.

[1] S.Axundov. incəsənət incilərini bugünkü tələblər səviyyəsinə qaldırmalı. «Kirovabad bolşeviki», 1949, 3 fevral, № 13.

Teatrın rəhbərliyi yerli özfəaliyyət dərnəklərindən istedadlı həvəskar aktyorları heyətinə daxil etdi, onlara səhnənin sirlərini öyrətmək məqsədi ilə nəzdində studiya açdı. Aktyorların təşəbbüsü ilə təşkil olunan kitabxana və muzey də yeni yaradılmış kollektivin estetik zövqünün inkişafına öz təsirini göstərirdi.

1932-33-cü il teatr mövsümündə A.M.Şərifzadənin rejissoru ilə hazırlanan H.Cavidin «Şeyx Sənan» tamaşasının rəğbətlə qarşılanmasının əsas səbəbi ictimai fikir tariximizdə dini təəssübkeşliyə qarşı çevrilmiş mübarizə ənənələrinin zəngin olması ilə əlaqədar idi. Quruluşda müxtəlif ideya əqidələrin toqquşması lirik məhəbbət motivləri ilə bərabər inkişafda verilir və sonda Sənan və Xumarın məhv olması cəhalətin qurbanı kimi səslənirdi.

A.M.Şərifzadənin ifasında şeyx Sənan panteist fəlsəfi ideyalarla aşılanmış bir surət idi. Zaman keçdikcə onda şəriət hökmlərinə böyük şübhə oyanır, dinin fanatik ehkamlarına deyil, həyati faktlara əsaslanmağı daha çox vacib sayır. Odur ki, A.M.Şərifzadənin Sənanı qəlbinin hökmü ilə hərəkət edərək, qatı fanatizmin qurbanı olan Şeyx mərvanlar mühitinə qarşı çıxarkən obrazın məntiqi inkişafının doğruluğunu sübuta yetirirdi.

1936-cı ildə teatr yenidən İ.Əfəndiyevin quruluşunda «Şeyx Səna»nı hazırlamışdır. Birincidən fərqli olaraq, ikinci quruluşda rəssam (B.Əfəndiyev) tərtibatda sırf naturalist ünsürlərdən uzaqlaşaraq, səhnəyə aktyorların sərbəst hərəkətlərinə, daha artıq sənətkarlıq bacarıqlarını göstərməyə imkan yaratdığına baxmayaraq, tamaşanın ana xəttinin «yalnız din üzərində»[2] qurduğu üçün pyesin bəzi incə motivləri kölgədə qaldığından tamaşa soyuq qarşılanmışdı.

Tənqidin qeyd etdiyi kimi «kütlənin mədəni səviyyəsi yüksəlir, onun teatroya tələbi artırdı. Lakin «binanın darısqallığı, aktyorların səhnədə sərbəst hərəkəti üçün maneçilik törətməsi»[3] köhnə tamaşaların («Hind qızı», «Fahimə», «İncə», «Qanlı səhra», «Cancur Səməd», «Küləklər şəhəri» və s.) yenidən bərpasına çətinlik törədir, nəticədə tamaşaların əksəriyyətinin əvvəlki emosionallığı azalırdı.

Teatrın kollektivi ənənəsinə sadiq qalaraq, yaradıcılığının Kirovabad dövründə də Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinə aid pyesləri səhnəsində canlandırmağı əsas vəzifələrindən biri sayırdı. Odur ki, teatr Kirovabadda 1935-36-cı il mövsümünü dekabrın 30-da C.Cabbarlının «Od gəlini» tamaşasının premyerası ilə açdı.[4] Tamaşanın rejissoru Y.Ulduz əsərə müasirlik səpgisindən yanaşaraq, qulların etirazını ərəb qəsbkarlarına, onların törətdikləri rəzalətə qarşı vahid bir qüvvə kimi göstərmişdi. Qullar aləminin qabaqcıl nümayəndəsi Əbu-Übeydin ifadəsincə desək, mübarizənin «İstinad nöqtəsi» olan Elxan obrazının səhnə həlli teatrın təcrübəli aktyorları Ə.Salahlı və S.Tağızadəyə tapşırılmışdır. Hər iki aktyorun obraz üzərində axtarışları barədə tənqiddə oxuyuruq: «Mən (Ə.Salahlı – T.Tağızadə) obrazı «əsrin

[2] «Şeyx Sənan»ın yeni quruluşu haqqında. «Kirovabad boşeviki» qəzeti, 1936, 11 aprel, № 84.
[3] «Şeyx Sənan»ın yeni quruluşu haqqında. «Kirovabad boşeviki» qəzeti, 1936, 11 aprel, № 84.
[4] Bu gün KDT-çu 1935-36-cıil mövsümünü açır. «Kirovabad bolşeviki». 1935, 29 dekabr, № 300.

dahisi, dəmir qolu, aslan ürəkli qullar dünyasına qarşı bir inqilabçı kimi düşünmüşəm».[5] Obrazın digər ifaçısı S.Tağızadənin oyununda romantik pafos daha çox üstünlük təşkil edirdi. Mətbuat aktyorun bu surəti «təsadüfi müvəffəqiyyətlə deyil, təbii ustalıqla» yaratdığını xüsusilə bəyənmişdi. Odur ki, aktyorun hər bir çıxışı salonda «fasiləsiz hərəkət və canlanma oyadırdı».[6]

Tamaşanın uğurlu ifaçıları arasında A.Cavadovun ikiüzlü, qorxaq yerli feodal Altunbadı, S.Orlinskayanın ülvü məhəbbət yolunda hər bir əzaba qatlaşan Solmazı nəzəri xüsusilə cəlb edirdi. Lakin təəssüf ki, aktyor ansamblının hamısı eyni dərəcədə müvəffəqiyyətli obrazlar yaratmamışdılar. Əbu-Übeydan ifaçısı təcrübəli aktyor İ.Talıblı obrazı sevgisini də, kədəri də eyni səpkidə oynayırdı. Odur ki, tənqid «Bu rolda nə qədr amirlik lazım gəlirsə, bir o qədər də həlimlik lazımdır»[7] yazarkən tamamilə haqlı idi.

Kirovabadlıların C.Cabbarlının «1905-ci ildə» (premyera 9 iyun 1936-cı il) pyesinə müraciət etməsi kollektivin yarandığı gündən təbliğ etdiyi məsləkə müvafiq idi. Tamaşanın rejissoru H.İsmayılov quruluş üzərində işlərkən Zakavkaziya xalqlarının dostluq əlaqələrini əyani surətdə göstərməyi əsas məqsəd kimi saymışdı. Aktyor S.Tağızadə Baxışı rolu üzərində «Yaxşı, səmərəli»[8] yaradıcı işi aparıb. Baxşı əvvəllər siyasətə qarışmaq istəmədiyi halda, sonda Eyvazın qubernatora sui-qəsd etmək təqsirini öz boynuna götürüb, inqilabi dövrə daha vacib saydığı Eyvazı ölüm cəzasından xilas etmək hərəkəti təbii görünürdü. İ.Talıblının ifasında Əmiraslan bəyin «yaltaqlığı, kobudluğu və s. çirkinlikləri» açıq, konkret cizgilərlə çatdırılırdı.[9]

1938-ci ildə ilk dəfə rejissor İ.Əfndiyev M.F.Axundov dramaturgiyasına müraciət etmişdir. Teatrın iyulun 11-də oynadığı «Vəziri xani Lənkəran» quruluşu sənətkarlıq baxımından aşağı səviyyədə olduğu üçün tamaşa tezliklə repertuardan çıxarılmışdır. Kollektivin «Hacı Qara» tamaşasında isə (premyera 10 dekabr) qəhrəman Hacı Qara obrazının düzgün şərh olunması (tamaşada Hacı Qara xəsis, iyrənc bir tip kimi deyil, ailəsini mal-dövlətindən də çox sevən, qayğıkeş bir ata kimi təqdim edilirdi), «yüngül gülüş xatirinə həddindən ziyadə şarjlar və artırılmış sözlər, bədii tərtibatında çox zəif»[10] olması, tənqidin haqlı etirazını doğurmuşdu.

Teatr Kirovabadda fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində dramaturqlarla yaradıcılıq əlaqəsini itirdiyi üçün əsasən Bakıdakı Dram teatrının repertuarını təkrar etməli olurdu. H.Quliyevin məişət mövzusuna həsr olunmuş «Qohumlar» pyesi bu sahədə kollektivin son illərdə əldə etdiyi ilk qələbə idi. Əsərin əsas süjeti bir həyətdə yaşayan üç qohum ailənin sərgüzəştini təşkil edir. Bu ailələrin ikisi xəyanətin

[5] Əhməd Salahlı. «Mən Elxan obrazına necə yanaşıram. «Kirovabad bolşeviki» qəzeti, 1935, 30 dekabr, № 309.
[6] B.Bağır. Elxan – Səməd Tağıyev. «Kirovabad bolşeviki qəzeti, 1936, 18 yanvar, № 14.
[7] B.Axundov, B.Bağır. «Od gəlini», «Kirovabad bolşeviki» qəzeti, 1936, 18 yanvar, № 12.
[8] Mirdavid. «1905-ci ildə» əsəri Kirovabad teatrında «Kirovabad bolşeviki», 1938, 28 aprel, № 97.
[9] Yenə orada.
[10] Q.Ənvər. Kirovabad teatrında. «Kirovabad bolşeviki» qəzeti, 1939, 17 aprel, № 92.

qurbanı olub bədbəxtliyin, üçüncüsü isə xoşbəxt ailənin timsalı kimi təqdim olunur. Lakin pyes dramaturji nöqteyi-nəzərdən tamamlanmış bir əsər xarakteri daşımır, hadisələrin inkişafı vahid xətt üzrə aparılmır, hər üç hadisə bir-birindən tədric olunmuş şəkildə cərəyan edirdi.

Rejissor A.Dadaşov quruluşda istedadlı aktyorlardan ibarət bir ansambl (Kamal – S.Tağızadə, Rahilə-Solmaz xanım, Qulam – Ə.Salahlı, Doktor – İ.Talıblı, Bəxtəvər – Məğfurə xanım, Sabiq – A.Qafarlı) toplandığına baxmayaraq,[11] tamaşada da dramaturji materialın zəifliyi açıq-aydın hiss olunurdu.

Ümumiyyətlə, bu illərdə «Özgə uşağı», «Şən nəğmə», «Daş qonaq» pyeslərini hazırlanıb başa gəlməsi çox çəkir, «tamaşa prosesində pozucu» hadisələr baş verir,[12] bəzən aktyorlar yollarını pis mənimsəyir, sözlərin tələffüzü üzərində lazımınca çalışmadıqları üçün dilin orfoqrafiya qanunları pozulurdu. Kollektivdə belə xoşagəlməz bir yaradıcılıq mühitinin yaranması , rəhbərliyin zəif olması ilə yanaşı, teatrda böyük sənətkarlıq məktəbi görmüş, bacarıqlı rejissorun olmamasında idi. Bu nöqsanlar tənqid tərəfindən bir neçə il ərzində dönə-dönə göstərilmişdir.

1939-cu ilin əvvəllərində «Vaqif» (S.Vurğun) tamaşasının teatrsevərlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanması kollektivin yaradıcılığında bir canlanmanı sübuta yetirdi. İ.Əfəndiyev kollektiv arasında iş apararaq, əsərin süjet xəttinin Vaqif ilə Qacarın mübarizəsi şəklində deyil, XVIII əsrdə irtica və tərəqqinin, zülm və zorakılıq ilə ədalət və azadlıq sevən vətənpərvərlərin mübarizəsi fonunda inkişaf etdirmək, Vaşif və Eldarı həmin xalqın qəhrəmanları kimi verməyi lazım saymışdır. Hiss olunurdu ki, İ.Əfəndiyev tamaşa üzərində işlərkən lazımi mənbələrdən bacarıqla istifadə etmiş, obraza «sənətkarlıq duyğusu və istedadı» ilə yanaşmışdır.[13]

Tamaşanın bir neçə epizodunu istisna etmək şərti ilə (misal üçün, Vaqifin «Yadıma düşdü» monoloqunu söylədiyi, yaxud Xuramanın ölüm xəbərini eşitdiyi və başqa bu tipli epizodlarda ifrat dərəcədə effektə uyurdu), Vaqifin rolunu sona qədər düzgün templə aparır və şairin obrazını böyüklüyü ilə canlandırırdı».[14]

Ə.Yusifzadə Qacarın cəllad və yalançı simasını sxematik, ritorik bir tərzdə deyil, təbii, inandırıcı vermişdir. O, Qacarın hər bir hərəkətini, sözünü məntiqi bir inkişaf xətti üzrə çatdırır, rolu «böyük ustalıq və məharətlə oynayır»dı.[15]

Tamaşada «aktyor kollektivinin can-dildən işləməsi»,[16] İ.Talıblının (Vidadi), Solmaz xanımın (Xuraman), Məğfurə xanımın (Tükəzban) işləri nəzərə çarpırdı.

[11] Mir David. «Qohumlar», «Kirovabad teatrında», «Kirovobad bolşeviki», 1939, 1 yanvar, № 1.
[12] Q.Ənvər. «Kirovabad teatrında». Kirovabad bolşeviki», 1939, 17 aprel, № 32.
[13] T.Vaqif. «Kirovabad bolşeviki», 1939, 22 iyun, № 153.
[14] Ə.Qafar. «Vaqif» əsəri Kirovabad teatrında, «Kirovabad bolşeviki», 1939, may, № 110.
[15] Ə.Qafar. «Vaqif» əsəri Kirovabad teatrında, «Kirovabad bolşeviki», 1939, may, № 110.
[16] Yenə orada.

Lakin təəssüf ki, quruluşun kütləvi səhnələri zahiri effektə xidmət edib, ideyadan, məzmundan məhrum olurdu».[17]

1938-39-cu il mövsümünü teatr T.Musayevin «Şərqin səhəri» premyerası ilə açdı. Tamaşanın rejissoru Moskvada iki illik yaradıcılıq təcrübəsində olmuş H.Ağayev idi. Onun Kirovabadda ilk tamaşası olduğuna və dramaturji materialın sənətkarlıq baxımından tələbləri ödəmədiyinə baxmayaraq, quruluş ansamblının birgə səyi sayəsində baxımlı çıxmışdır.

Qısa müddət ərzində kollektivin rəğbətini qazanan H.Ağayev teatrın baş rejissoru təyin olunur. Onun 1940-cı ilin hazırladığı «Babək» (Ə.Yusifov) tamaşası geniş yaradıcılıq təxəyyülünə malik olduğunu bir daha sübuta yetirdi. Tamaşada Azərbaycan xalqının IX əsr qəsbkarlarına qarşı apardığı mübarizə, onun qəhrəman oğlu Babəkin bu azadlıq hərəkatında göstərdiyi şücayət tərənnüm edilirdi. Quruluşun müsbət cəhətlərindən biri də tarixi dövrün düzgün, inandırıcı canlandırılması idi.

Aktyorlardan S.Tağızadə və Ə.Salahlı Babəkin simasında həyatını vətənin, xalqın azadlığı yolunda mübarizəyə həsr edən qəhrəmanın obrazını vermişlər.

Göründüyü kimi son illər teatrın yerli dramaturqlarla yaradıcılıq əlaqələri öz bəhrəsini verirdi. Lakin təəssüflə qeyd edilməlidir ki, bu pyeslər sənətkarlıq baxımından müasir tamaşaçıların estetik tələbatını ödəyəcək səviyyədə deyildilər, onlar yalnız aktyor heyətinin böyük yaradıcı səyi nəticəsində səhnədə özlərində qısamüddətli ömür tapırdılar. Əgər teatrın orijinal dramaturgiya sahəsindəki axtarışları hələlik arzu olunan nəticələri vermirdisə, gənc rejissor kadrları sahəsindəki nailiyyətləri sevindirici idi. Moskva Bədaye teatrında iki illik yaradıcılıq təcrübəsində olandan sonra M.Məmmədov Kirovabad teatrının baş rejissoru olmağa razılıq verir. Onun rəhbərliyi altında teatrda qısa müddət ərzində son illərdə itirilmiş repertuar əlvanlığı, daxili nizam-intizam bərpa edilmiş, kollektivin hər bir üzvünün potensial imkanının üzə çıxması üçün iş mühiti yaradılmışdır. Məhz bu qayğıkeşliyin sayəsində teatrın nəzdində təşkil edilmiş üçillik studiya[18] Kirovabad teatrında istedadlı aktyor heyətinin yetişməsinə böyük təsir göstərmişdir. Gənc rejissor tez bir zamanda kollektivin yaradıcılıq həyatına üzvü şəkildə daxil olub, ilk gündən özünü hərtərəfli biliyə, səhnə mədəniyyətinə, pedaqoji qabiliyyətə malik bir sənətkar kimi göstərdi. M.Məmmədovun Kirovabad teatrında debüt tamaşası «Bahar» (M.H.Təhmasib) oldu. Əsərin Bakı teatrındakı quruluşunda əsas diqqət hadisələrin təfsilatına, iki gəncin bədbəxtliyi üzərində cəmləşdirildiyi üçün tamaşada melodramatik motivlər üstünlük təşkil edirdi. M.Məmmədov quruluşunda isə əsərə başqa səpkidən yanaşaraq, düşdükləri situasiyalara münasib qəhrəmanların keçirdikləri sarsıntıları, onların psixoloji hallarını aparıcı motiv kimi vermişdir. Rejissorun bu niyyətinin müvəffəqiyyətlə həyata keçməsi Tərlan və Bahar ifaçıları

[17] Yenə orada.

[18] KDD teatrı nəzdində açılmış studiyasına tələbə qəbul edir. «Ədəbiyyat» qəzeti, 1943, 30 avqust, № 21.

S.Tağızadə və Solmaz xanımın uğurlu oyunlarından çox asılı idi. S.Tağızadə təzadlı hisslər içərisində çırpınan Tərlanın daxili aləmini vermək üçün inandırıcı səhnə ifadə vasitələri axtarıb tapmışdır.[19] Odur ki, Tərlan obrazı kirovabadlıların quruluşunda təsadüf nəticəsində cinayət yoluna düşmüş, törətdiyi əməldən vicdan əzabı çəkən bir adam kimi canlandırıldığı üçün tamaşa psixoloji səpgidə kor olan Bahar obrazının da uğurlu çıxmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Aktrisa Solmaz xanım Baharın düşdüyü vəziyyəti, onun yaşadığı incə hissləri «bacarıqla»[20] verir və tamaşanın digər ifaçıları da (Qaya – Ə.Salahlı, Qüdrət –M.Afşarov, Qumru – M.Veysəlova və b.) rejissorun əsas qayəsinə sadiq qaldıqları üçün uğurlu çıxmışlar.

Müharibə illərində Kirovabad Dövlət Dram Teatrı da öz fəaliyyətini ölkənin bütün yaradıcılıq kollektivləri kimi dövrün tələbləri səviyyəsinə uyğunlaşdırmışdı. Müharibənin ilk günlərindən repertuara əsasən xalqın yaşadığı əhvali-ruhiyyə ilə səsləşən əsərlərin daxil edilməsinə diqqət artırıldı. Bu baxımdan ispan xalqının 1936-37-ci illərdə faşizmə və yerli mürtəce qüvvələrə qarşı apardığı ölüm-dirim mübarizəsindən bəhs edən «Madrid» (M.İbrahimov) pyesi teatrın müharibə illərində dövrün vətənpərvərlik, yadelli işğalçılara ittiham kimi səslənən silsilə tamaşaları arasında birincisi olmaqla yanaşı, həm də əhəmiyyətlisi kimi nəzəri cəlb edirdi. Quruluşçu rejissor M.Məmmədov obrazların mənəvi aləmlərini daha aydın açmaq məqsədi ilə pyes üzərində bəzi dəyişikliklər etmişdi. Tamaşa «…düşmənə qarşı olan kin və qəzəbi daha da dərinləşdirir, xalqın vətənə olan məhəbbət və sədaqətini artırır»dı.[21]

Əsərin siyasi, təbliği bir pyes olduğunu nəzərə alaraq, M.Məmmədov bu tipli tamaşaların əsas məziyyəti olan kütləvi səhnələrin mənalı, dolğun verilməsini, xalqın mübariz ruhunu, düşmənə qarşı nifrətini, konkret epizodlarla göstərməyi vacib saymışdır. Odur ki, tamaşa boyu bu cəhətlər aparıcı bir xüsusiyyət kimi əsas götürülürdü, xüsusilə kütləvi səhnələrin quruluşu tamaşadakı mübariz inqilabi duyğunu daha da alovlandırırdı».[22] Rejissorun əsərdə etdiyi bəzi dəyişikliklər çox münasib olmuş, tamaşaçını xalq qəhrəmanlarının taleyi barədə düşündürürdü. Misal üçün, respublikaçı qız Lina obrazının pyesdəkinə nisbətən daha qabarıq verilməsi bu baxımdan çox əsaslı çıxmışdır. Kirovabadlıların quruluşundakı Lina (P.Veysəlova) «öz doğma vətəni və namusu xalqı uğrunda dönməz mübariz olan»[23] ispan qızlarının tipik bir surəti kimi canlanmışdı.

1942-ci ildə Kirovabad teatrının Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq ənənələri, yadelli işğalçılara qarşı apardığı vətənpərvərlik mübarizəsi ilə zəngin olan S.Vurğunun «Fərhad və Şirin» dramına müraciət etməsi təsadüfi xarakter daşımırdı.

[19] H.Əhmədli. «Bahar», «Kirovabad bolşeviki», 1940-1941-ci il, 31 yanvar.
[20] Yenə orada.
[21] H.Hacıyev. «Madrid». «Kirovabad bolşeviki» qəzeti, 1941, 14 dekabr, № 294.
[22] Yenə orada.
[23] Yenə orada.

Yaradıcı heyət (rej. S.Dadaşov, rəs. B.Əfəndiyev) ilk məşqlərdə işə «Böyük qayğı və diqqətlə yanaşdığı» üçün quruluşun ideya-bədii baxımdan müasir alınmasına nail olmuşlar.

Aktyor S.Tağızadə «İnandırıcı və cazibəli»[24] tərzdə canlandırdığı Fərhad obrazını bir sənətkar və sərkərdə olmaqla bərabər, mənəvi cəhətcə zəngin, nikbin bir insan kimi vermişdir.

Tamaşada Şirin (S.Orlinskaya) vətənini sevən, xoşbəxtliyini ancaq elin səadətində görən ağıllı bir qızdır. Aktrisa «özünün yaradıcılıq imkanlarından bacarıqla istifadə edib» maraqlı bir obraz yaratmışdır.

Rejissor rol bölgüsündə İ.Talıblının fərdi aktyorluq xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, Azər baba rolunu ona vermişdir. Aktyor rol üzərində işlərkən Azər babanı daha konkret, həyati və təbii boyalarla yaratmağa çalışmışdır. Tamaşada Azər baba yalnız Fərhadın atası deyil, xalq hikmətini, müdrikliyini özündə təcəssüm etdirən ağsaqqal təsiri bağışlayırdı. Lakin təəssüf ki, aktyor bəzən (xüsusən 1-ci və sonuncu səhnələrdə) səhnə danışıq texnikasına lazımi dərəcədə riayət etmədiyi üçün rolun kamilliyinə xələl gətirən, «artıq yersiz testlərə» üstünlük verirdi. Odur ki, obrazı ümumilikdə müsbət qiymətləndirən tənqid yazırdı ki, «İ.Talıblı bu texniki səhvi ləğv edə bilərsə, Azər baba tam müvəffəqiyyət qazana bilər».[25]

Müharibə illərində sənətkarların tarixi mövzulara müraciəti müasir tələblərdən, zamanın qarşıya qoyduğu mühüm tərbiyəvi həllinin vacibliyindən doğurdu. 1943-cü ilin sonunda Gəncə teatrında H.Mehdinin «Nizami» pyesinin tamaşası bunu bir daha sübuta yetirdi.[26] Pyesdə şairin gəncliyi qələmə alınmış, hadisələr aşiqanə səpkidə göstərilmişdi. Əsərin müasir dövrlə, müharibənin acı həqiqətləri ilə səsləşən səhnələri də təsirli idi.

Quruluşçu rejissor M.Məmmədov XII əsrdə hökm sürən tarixi mühiti, dövrün mənəvi aləmini verməyi tamaşanın əsas aparıcı cəhəti seçmişdir. Tamaşada Gəncə böyük sənətkarlıq diyarı kimi təqdim edilir, dramatik həyatı bir-birinə əks mövqedən qəbul edən Nizami və Munisin ideya cəbhəsində çarpışmaları fonunda verilirdi. Odur ki, pyesdəki poetik mühit quruluşda daha canlı göstərilmiş lirik-romantik əhvali-ruhiyyə üstünlük təşkil etmişdir. Maraqlı rejissor tapıntıları pyesin həm lirik-romantik, həm də qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik motivləri bərabər, vahid emosional bir tərzdə çatdırılmış, quruluşun rabitəli sistemlərinə» hopdurulmuşdu.[27]

Səhnədə ümumi ritmin ahəngdar inkişafını müəyyənləşdirən xüsusiyyətlərdən istifadə edilməsi tamaşanın maraqlı , hadisələrin gərgin dramatik şəraitdə cərəyanına imkan verirdi. Məhz buna görə də yaradıcı heyət Şirvanşah sarayının dəbdəbəli görkəmini verməyi artıq saymış, əsərin ideyasının aydın bir şəkildə

[24] M.Cəfər. «Fərhad və Şirin», «Ədəbiyyat» qəzeti, 1942, 21 may, № 14.
[25] Yenə orada.
[26] Zeynal Cabbarzadə. «Nizami». «Kommunist» qəzeti, 1999, 9 yanvar, № 7.
[27] Zeynal Cabbarzadə. «Nizami», «Kommunist» qəzeti, 1944, 9 yanvar, № 7.

açılmasına xidmət göstərən final səhnəsində quruluşun emosional təsirini artıran Nizami dastanının «oda atılma anına olduqca yaxşı verilmişdir».[28] Ə.Yusifzadənin həqiqi şair obrazını yaratmaqda ifaçının düzgün, səlis şeir oxumaq bacarığı aydın tərzdə nəzərə çarpırdı.

Şair Munis Nizaminin əksi olaraq mühitin ədalətsizliyini dərk edir, lakin öz etiraz səsini yüksəltməkdə acizlik göstərir. H.Talıblı obrazın keçirdiyi daxili həyəcanı, sarsıntını verən dəqiq ifadə vasitələrini tapmadığından tənqidin qeyd etdiyi kimi «Munis hər üzüntülü iztirabdan sonra, acınacaqlı və kədərli halda şərab kuzəsinə yaxınlaşdığı zaman tamaşaçılarda olduqca yersiz bir gülüş doğurmuş, bu da obrazın əsas mahiyyətini pərdələmişdir».[29]

B.Şəkinskayanın Afaqı Nizamini ona layiq bir məhəbbətlə sevirdi. Tamaşada Afaqın sevgisi də, kədəri də, şadlığı da Azərbaycan qadınına xas olan xarakter daşıyırdı.[30] Obrazın emosional, təsirli təqdimi haqda tənqid yazırdı: «Afaqın ölüm səhnəsi o qədər inandırıcı və sənətkaranə verilmişdir ki, tamaşaçı aktyorların hər bir kiçik hərəkətini dörd gözlə izləyir. Afaq ölərkən Nizaminin, öz sevgilisinin açıq qalmış göz qapaqlarını min iztirabla qapaması ən həyəcanlı söylənilmiş sözdən daha qüvvətlidir».[31]

Aktyor M.Məmmədov Əbdəkin simasında vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq hissi ilə saf məhəbbət duyğularını məharətlə birləşdirmişdi. Əbdək yaralı halda uzandığı zaman xəzərlilərin Afaqı zorla apardıqları anda səndələyərək ayağa qalxıb və yenə yerə yıxılaraq əziyyətlə bacısının dalınca sürünmə epizodunu məharətlə oynayır, obrazın keçirdiyi həyəcanı ustalıqla çatdırırdı.

Üç ilə yaxın bir müddətdə Gəncə teatrının baş rejissoru vəzifəsində M.Məmmədov bir sıra maraqlı tamaşalara rəhbərlik edib.[32] Onların sırasında «Bahar» (M.H.təhmasib), «Madrid» (M.İbrahimov), «Od gəlini» (C.Cabbarlı), «Vaqif» (S.Vurğun), «Nizami» (M.Hüseyn), «İntizar» (İ.Əfəndiyev), «Qatır Məmməd» (Z.Xəlil), «Toy» (S.rəhman) və b. quruluşlar var.[33] Rejissor hazırladığı quruluşlarda obrazların yaşadıqları mühitin ab-havası ilə yaşamağı, onların psixoloji hallarının açılması qeydinə qalıb. Bəzi tamaşaların bilavasitə özü quruluşun rejissoru olmasa da, həmin quruluşlar baş rejissorun rəhbərliyi altında həyata keçirilib.

30-cu illərin axırlarında Ümumittifaq dramaturgiyasında olduğu kimi Azərbaycan dramaturgiyasında da sonralar «konfliktsizlik» adlanılacaq xəstəliyin nişanələri müşahidə olunurdu. Məlumdur ki, drama ictimai varlığın obyektiv tərzdə

[28] Zeynal Cabbarzadə. «Nizami», «Kommunist» qəzeti, 1944, 9 yanvar, № 7.
[29] Yenə orada.
[30] Yenə orada.
[31] Yenə orada.
[32] Джафар Джафаров. Искусство режиссора. Баку, 1969, стр. 10.
[33] Bax: Yuxarıda qeyd olunan tamaşaların bir qruppu İlham Qazızadənin «Kirovabad Dövlət Dram Teatrı müharibə illərində» məqaləsində öz əksini tapıblar. Mənbə: Azərb. SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. ƏDU seriyası. 1987, № 2.

qiymətləndirildiyi an yaranır. On ilə yaxın bir müddət ərzində bu səpkidə formalaşan dramaturgiyada xeyir və şərin tənasübü pozulmuş, xalqın arzu və istəyi layiqli bədii əksini tapmamışdı. Bu illərdə Gəncə teatrında K.Simonovun «Praqanın şabalıt ağacları altında», L.Malyiginin «Köhnə dostlar», B.Sapkonun «İkinci cəbhə arxasında», K.Holdonunun «Məzəli hadisə», C.Cabbarlının «Solğun çiçəklər», S.Rəhmanın «Xoşbaxtlar» kimi pyeslərə quruluş verilirdi. Sovet cəmiyyətində mövcud olan çətinliklər, həyatın doğurduğu təzadlar 1953-cü ilə kimi teatr aləmindən kənarda qalırdı. Bunun da əsas səbəbi ölkədə hökm sürən Stalinə pərəstiş rejiminin, şəxsiyyətin sərbəst fəaliyyətini ifliclaşməsindən doğurdu. Gəncə teatrı yaranmış çətinliyi klassik irsə və folklor nümunələrinə müraciət etməklə aradan qaldırmağa çalışırdı. Rejissor A.Dadaşovun quruluşunda aktyorlardan K.Sultanov və H.Rzayev Məlik Məmmədov obrazına hər biri özünəməxsus bir tərzdə yanaşmışlar. K.Sultanovun şərhində obrazın «daxili çırpıntılarına, kədərinə, sevincinə, sevgi və nifrətinə»[34] daha artıq diqqət yetirilirdi. H.Rzayevin Məlik Məmmədovu isə «çevik və xəfif» hərəkətləri , gur danışığı ilə seçilirdi.[35]

P.Şahvələdin xalq əfsanəsi əsasında yazdığı «Qız qalası» pyesinin tamaşasında isə H.Rzayev belə səpgidə oyun üslubu ilə Gündüz rolunda ağıllı, güclü və bacarıqlı bir sərkərdə kimi maraqlı idi, bu da rejissor A.Ə.Dadaşovun tamaşaya verdiyi vətəndaşlıq ruhuna uyğun idi.

Əfsus ki, M.Məmmədovun tezliklə Akademik Dram teatrına dəvət olunması teatrda yenicə əsası qoyulan tədbirlərin həyata keçirilməsini yarımçıq qoydu. Sonrakı illərdə teatrın baş rejissoru H.Ağayev sıravi rejissorları A.Dadaşov və Ü.Ulduz hazırladıqları pyeslərin ideyasından, məzmunundan çıxış edərək, həyati konfliktlərin obyektiv səhnə şərtini tapmaq sahəsində sistematik yaradıcılıq axtarışları aparmadıqları üçün quruluşların aktyor oyununda, tərtibat işində və digər cəhətlərdə mükəmməl, aydın sənətkar münasibətinin olmaması özünü göstərirdi. Məhz ona görə də tamaşalara aid yazılan resenziyalarda «hər obrazın özünəməxsus hərəkəti, jesti, danışıq tərzi olmalıdır. Yardımçı heyətə və onların səhnədəki soyuqqanlıqlarına diqqət verilməlidir»,[36] «hadisələrin müəyyən bir məqsədə yönəldilir»[37] kimi haqlı iradlar üstünlük təşkil edirdi. Cəsarətlə demək olar ki, teatrın istedadlı aktyor heyəti bacarıqlı rejissorun rəhbərliyi altında daha artıq müvəffəqiyyətli obrazlar oynamağa qadir idilər. Lakin arzu olunan obrazların əvəzinə Uğur, Arzu, Sevinc kimi bədiilik baxımından solğun səhnə surətləri görürük. Ona görə də dövrün tənqidi fikri incəsənətin, həmçinin teatrın qarşısında zamanın ideal qəhrəmanı yaratmaq kimi böyük bir vəzifə qoyurdu.

[34] M.D. «Məlik Məmməd», «Kirovabad kommunisti», 1946, 26 iyun, № 50.
[35] M.Məmmədzadə. «Qız qalası» «Kirovabad bolşeviki», 1948, 17 iyun, № 46.
[36] C.Cavadov. «Dağılan maraq» «Kirovabad bolşeviki», 1948, 4 aprel, № 24.
[37] Ali Ağamirov. «Kirovabad teatrının tamaşaları haqqında». «Kommunist». 1952, 28 iyun, № 168.

Teatrın keçdiyi yaradıcılıq yolu, onun istedadlı aktyor heyəti qarşısına qoyduğu vəzifənin öhdəsindən layiqincə gələ bilərdi. Əfsus ki, «Fərhad və Şirin» tamaşasındakı bədii bütövlüyü kollektivin «Qaçaq Nəbi» (rej. İ.Ulduz), «dumanlı Təbriz» (rej. H.Ağayev), «Bir gəncin manifesti» (Mir Cəlal, səhnələşdirən və rej. A.Dadaşov) quruluşlarında müşahidə etmirik. Kollektiv sonrakı illərdə də tənqid tərəfindən əsaslı iradlar söylənmiş tamaşalar oynadı. Eyni nöqsanların tamaşadan tamaşaya keçməsi yaradıcı heyətin tənqidə laqeyd münasibət bəsləməsi bir növ qorxu törədirdi.[38] Onun adət halında təkrarlanmasının qarşısını almaq vacib idi.[39]

İstifadə olunan mənbələr

1. Teatr işçiləri müşavirəsinin qərarı. «Рабочи зритель», 1930, № 21, 1 iyul.
2. «Şeyx Sənan»ın yeni quruluşu haqqında. «Kirovabad bolşeviki» qəzeti, 1936, 11 aprel, № 84.
3. Bu gün KDT-su 1935-36-cı il mövsümünü açır. «Kirovabad bolşeviki», 1935, 29 dekabr, № 300.
4. Əhməd Salahlı. «Mən Elxan obrazına necə yanaşıram». «Kirovabad bolşeviki» qəzeti, 1935, 30 dekabr, № 309.
5. B.Bağır. Elxan-Səməd Tağıyev. «Kirovabad bolşeviki», 1936, 18 yanvar, № 14.
6. B.Axundov, B.Bağır. «Od gəlini», «Kirovabad bolşeviki» qəzeti, 1936, 16 yanvar, № 12.
7. Mirdavud. «1905-ci ildə» əsəri Kirovabad teatrında. «Kirovabad bolşeviki», 1938, 28 aprel, № 97.
8. T.Ənvər. Kirovabad teatrında. «Kirovabad bolşeviki» qəzeti, 1939, 17 aprel, № 92.
9. Mir Davud. «Qohumlar», Kirovabad teatrında. «Kirovabad bolşeviki» qəzeti, 1939, 1 yanvar, № 1.
10. T.Ənvər. Kirovabad teatrında. «Kirovabad bolşeviki», 1939, 17 aprel, № 32.
11. T.Vaqif. «Kirovabad bolşeviki», 1939, 22 iyun, № 153.
12. Ə.Qafar. «Vaqif» əsəri Kirovabad teatrında. «Kirovabad bolşeviki», 1939, 12 may, № 110.
13. KDD teatrı nəzdində açılmış studiyasına tələbə qəbul edir. «Ədəbiyyat» qəzeti, 1943, 3 avqust, № 21.
14. H.Əhmədli. «Bahar», «Kirovabad bolşeviki», 1941, 30 yanvar.
15. H.Hacıyev. «Madrid». «Kirovabad bolşeviki» qəzeti, 1941, 14 dekabr, № 294.
16. M.Cəfər. «Fərhad və Şirin», «Ədəbiyyat qəzeti», 1942, 21 may, № 14.

[38] S.Axundov. İncəsənət işçilərini xalqımızın bugünkü səviyyəsinə qaldırmalı. «Kirovabad bolşeviki», 1949, 5 fevral, № 13.

[39] Ali Ağamirov. Kirovabad teatrının tamaşaları haqqında. «Kommunist» qəzeti, 1952, 22 iyun.

17. Zeynal Cabbarzadə. «Nizami». «Kommunist» qəzeti, 1999, 9 yanvar, № 7.
18. Джафар Джафаров. Искусство режиссора. Баку, 1969, стр. 10.
19. Bax: Yuxarıda qeyd olunan tamaşaların bir qrupu İlham Qazızadənin «Kirovabad Dövlət Dram Teatrı müharibə illərində» məqaləsində öz əksini tapıblar. Mənbə: Azərb. SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. ƏDU seriyası. 1987, № 2.
20. M.D. «Məlik Məmməd», «Kirovabad kommunisti», 1946, 26 iyun, № 50.
21. M.Məmmədzadə. «Qız qalası» «Kirovabad bolşeviki», 1948, 17 iyun, № 46.
22. C.Cavadov. «Dağılan tifaq» «Kirovabad bolşeviki», 1948, 4 aprel, № 24.
23. Ali Ağamirov. «Kirovabad teatrının tamaşaları haqqında». «Kommunist». 1952, 28 iyun, № 168.

ИЛЬХАМ ГАЗИЗАДЕ

ТВОРЧЕСКИЕ ПОИСКИ РЕЖИССЕРОВ, ОКАЗЫВАЮЩИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ГЯНДЖИНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ ДРАМАТИЧЕСКОМ ТЕАТРЕ

(1-ая статья)

РЕЗЮМЕ

Повторение полностью репертуара Бакинского Драматического Театра Гянджинским театром еще в 30-е годы имело целью поддержание связи с местными руководства коллектива. Продукция инициативы именно в этой области вскоре дала всоси плоды.

Пьеса Х.Гулиева «Родственники», посвященная бытовой теме, была первой победой коллектива. В последствие театр играл пьесы известных драматургов республики – М.Ибрагимова «Мадрид», Г.Мехти «Низами». Еще в 1949-ом году ЦК ТРК особо отметил обращение театре в соответствии «О репертуаре драматических театров и мерах его улучшения». В пьесах «Добро и зло» (И.Сафарли), «Молодой 50-ти лет» (З.Гаджибейли) он подстраивался структурам, не соответствующим по своей тематике современной эпохе. Среди причин, вызывающих объективные критические замечания, наряду с тем, что в коллективе нет режиссера, отвечающего требованиям времени, были указаны и такие, как неродное отношение организаций к театру, не проведение среди зрителей опроса, не подготовленность здания к зиме, недостаточное внимание средствам агитации в фойе. Но театр и в последующие годы включает в свой репертуар пьесы. Равнодушно воспринимаемые зрителями, повторонеи одних и тех же ошибок не вызывало у творческого состава беспокойства.

Ключевые слова: Бакинский Драматический Театр, драматург, зритель, репертуар, творческий состав.

ILHAM QAZIZADEH

CREATIVE RESEARCHES OF DIRECTORS WORK IN THE GANJA STATE DRAMA THEATER

(1st article)

SUMMARY

The complete repetition of the Baku Drama Theater by the Ganja Theater back in the 30s aimed at maintaining contact with local writers of the leadership of the collective. The products of the collective. The products of the initiative in this area soon bore fruit. The play "Relatives" by H.Guliyev, dedicated to the everyday theme, was the first of the team. Afterwards, the theater played plays by famous playwrights of the republic – M.Ibrahimov "Madrid", H.Mehdi "Nizami".

Back in 1949? The Central Commititee of the Broadcasting Company especially noted the appeal of the theater in accordance with the decision "on the repertoireof drama theaters and measures to improve it. In the plays "Good and Evil" (I.Safarli), "Young at Fifty Years Old" (Z.Hajibayli), adjusted to structures that did not correspond tothe modern era in their subject matter. Among the reasons that cause objective criticism, along with the fact that the team does not have a director who meets the requirements of the time such as the non-native attitude of local organizations to the theater, not conducting a survey among the audience, not preparednessof the building for winter, insuffcient to the meansof campaigning in the foyer were also indicated. But the theater in subsequent years also included in its repertuara plays that were indifferently perceived by the spectator, the repetition of the same mistakes did not cause anxiety in the creative staff.

Key words: Baku Drama Theater, playwright, spectator, repertoire, creative staff.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vidadi Qafarov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ÜLVİYYƏ ƏLI QIZI ABDULLAYEVA
Bakı, Xəzər Universiteti
ulviyya.abdulla1@gmail.com
(055)8527588

TURANÇILIĞIN NƏZƏRİ VƏ İCTİMAİ-SİYASİ ASPEKTLƏRİ

XÜLASƏ:

Məqalədə Turançılıq ideyasının ictimai-siyasi həyatda doğuşu, turan adının tarixdəki yeri və mövqeyi araşdırılır. Göstərilir ki, Turan adı və turançılıq ideyasının tarixi kökləri vardır. Bu ad XX əsrin əvvəllərində təsadüfən ortaya çıxmamışdır. Turançılığın ictimai-siyasi və nəzəri aspektlərinə nəzər salaraq, belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, Turançılıq ideyası ətrafında türk xalqlarının birləşməsi bir xəyal deyildir. Yəni XX əsrin əvvəllərində həm bədii düşüncədə, həm də siyasi-ictimai fikirdə özünəməxsus yer tutan bu ideya, əslində, tarixi reallığın yeni mərhələdə ifadəsidir. Ən qədim mənbələrdə Turan adı və turanlıların milli kimliyi bu adın tarixini qədimlərə aparıb çıxarmaqla yanaşı, türklərin yaşadığı coğrafiyanın bir-birinə sıx bağlı olduğu və hər birinin Turan mədəniyyətində öz payı olduğunu göstərir. XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının azadlıqları və birləşmələri uğrunda mübarizədə Turançılıq ideoloji bir aspekt kimi mühüm yer tutmuş və türk xalqlarının birləşdirilməsinə xidmət etmişdir. Dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər kontekstində türk xalqlarını birləşdirməyə xidmət edən Turançılıq ideyası, hər şeydən əvvəl, nəzəri və tarixi aspektdə ortaya çıxmışdır. Özü də türkçülüklə turançılıq eyni zamanda ortaya çıxmış və eyni amala doğru bərabər şəkildə yol getmişdir. Bütün türk xalqlarını vahid bir ideya - Turançılıq ətrafında birləşdirmək çətin olsa da, türk xalqlarının maariflənməsi, siyasi təşkilatlanması və bir məfkurə halında özünü hiss etməsi üçün bu ideya müəyyən formul rolunu oynamışdır. Xalqın, millətin milli ideya ətrafında birləşməsi onun gələcək taleyini də müəyyən edir. Milli ideya cəmiyyətdəki toplumları, tərəfləri bir-birinə bağlayır, birləşdirir və gələcək siyasi yolunu müəyyən edir. Milli ideologiya dövlətin yaranmasını, dövlətin yaranmasından sonra isə onun inkişafını şərtləndirən ən mühüm faktorlardan biridir. Məqalədə Turan ideyası və tarixi ətrafında aparılmış tədqiqatlara və bədii əsərlərə istinad edilmişdir.

Açar sözlər: Turançılıq, Azərbaycan, XX əsrin əvvəlləri, nəzəri, ictimai aspektlər

Türkçülük və Turançılıq ideolojisinin banisi Ziya Göyalp türkçülüklə turançılığın fərqlərini anlamaq üçün onların məzmununu aşağıdakı şəkildə aydınlaşdırırdı: “Türkçülüklə turançılığın fərqlərini anlamaq üçün türk və turan topluluqlarının-zümrələrinin sınırlarını-hüdudlarını təyin etmək lazımdır. Türk bir

millətin adıdır. Millət özünəməxsus kültürü-harsı olan bir insan topluluğu-zümrə deməkdir. Deməli, türkün yalnız bir dili və tək bir kültürü-harsı ola bilər" (1, s. 36). Z.Göyalp bununla Turançılığın, türkçülüyün nəzəriyyəsini və elmi prinsiplərini müəyyənləşdirirdi. Z.Göyalpın fikrincə, "Turan bütün türklərin keçmişdə və bəlkə də, gələcəkdə bir gerçək olan böyük vətənidir" (1, s. 39).

Əlbəttə, bu dəyərləndirmə məsələyə ilk nəzəri münasibət olaraq XX əsrin əvvəllərinə aiddir; buna qədər isə Turan adı müxtəlif əsrlər boyu müəyyən yol gəlmişdir. Turan adına dünya tarixçilərinin münasibətini birmənalı olaraq qərəzli hesab etmək olar. Belə ki, Turan adının tarixi və onun kimə-hansı irqə mənsub olması haqqında ziddiyyətli fikirlər ortaya atılmışdır. İstər elmi ədəbiyyatda, istərsə də bədii düşüncədə Turan adına bu cür münasibət turanlıların ən qədim dövrdə yaratdıqları mədəniyyətə və şərəfli keçmişə sahib olmaq istəyindən irəli gəlir. Məhz bu qərəzli münasibətin nəticəsidir ki, müəyyən qüvvələr tərəfindən arilərlə (iranlılarla) turanlıların eyni kökdən olması tendensiyasına üstünlük verilmişdir. Burada əsas məqsəd turanlıların kökünü gizlətmək, onu türk toplumundan ayrı tutmaq olmuşdur. Ancaq türk alimlərinin sonrakı araşdırmaları bu fikrin yanlış olduğunu bir daha ortaya çıxarmış oldu. Rus şərqşünası V.Bartoldun fikrincə: "Turana gəldikdə, bu sözə Avestada təsadüf olunur və güman edilir ki, bu, Ari xalqının mədəni səviyyəsi aşağı olan başqa bir budağı idi. Bu iki xalqın-Ari və Turanın arasında düşmənçilik var idi və VI əsrdə Türküstan türklərin hökmranlığı altına keçəndə bu iki söz bir-birinə yaxınlaşdı və əvvəllər türklərə aid olmayan Turan adı onlara aid olundu" (2, s. 16). V.Bartoldun bu fikirləri ilə ona görə razılaşmaq olmur ki, o türkləri səhv olaraq arilər qövmünə daxil etməsi bir yana, həm də onu arilərin aşağı təbəqəsinə aid edir ki, bu da nə tarixi gerçəkliyə uyğun gəlir, nə də hər hansı bir nəzəri bazaya söykənir.

Bir çox tədqiqatçılar da, V.Batoldun fikirləri ilə şərik olmuşlar. Lakin onlardan sonra gələn bir çox tədqiqatçılar türklərin tarixini araşdıraraq bu fikri təkzib etmişlər. Türklərin uzaq tarixi də göstərir ki, turanlılarla arilər qohum deyillər. Tarixçi alim Lev Qumilyov özünün "Qədim türklər" adlı zəngin məlumatlarla dolu kitabında türk anlayışının yaranması, bu adın formalaşmasında mühüm rolu olan türk tayfalarının ictimai-iqtisadi vəziyyəti, bir çox türk tayfalarının tarixdə tutduqları mövqeni tutarlı faktlarla təhlil edərək belə bir qənaətə gəlir: "...bəşər atrixində qədim türklərin əhəmiyyəti cahanşümüldur, lakin indiyə qədər bu xalqın tarixi yazılmayıb. Həmin tarix ötəri və müxtəsər şərh olunub, bu isə mənbəşünaslıq, onomastik, etnonimik və toponimik çətinliklərdən yan keçməyə imkan yaradıb" (3, s. 14). Məsələ burasındadır ki, uzun müddət türk xalqlarının tarixi bir-birindən ayrı araşdırıldığından bu xalqın tarixinə metodoiloji cəhətdən səhv yanaşılmışdır. Bu mənada, ümumtürk tarixinin yenidən araşdırılması çağdaş tarixşünaslığın ən mühüm problemlərindən biri kimi qarşıda durur.

Məlumdur ki, Turan adına ən qədim ktablardan biri- "Avesta" əsərində rast gəlinir; görünür ki, tarixçilərin böyük bir qismi bu fakta o qədər də əhəmiyyət

verməmişlər. Əsərin "Qatlar" bölümündə "Tur" və "Tura" adlı qövmlərdən bəhs olunur. Lakin burada Turlar Aryanların (İranlıların) bir hissəsi deyil, düşməni kimi göstərilir. Arilərlə turların ayrı-ayrı tayfa, millət olması fikri başqa alimlər tərəfindən də təsdiq edilir. Bu da məlumdur ki, bəzi tədqiqatçılar "Avesta"nı türk təfəkkürünün məhsulu hesab edirlər. E.Əlibəyzadə, B.Şərifzadənin tədqiqatlarında "Avesta" da türk izləri axtarılır. "Avesta"nın nüvəsi hesab edilən "Qatlar"da həyat hadisələrinin təsviri, Xeyir və Şər mübarizəsi, insanla təbiət arasındakı münasibətlər türk düşüncə tərzini əks etdirir. Zərdüştün ömrünün sonlarında öz dinini yaymaq uğrunda Turanlılarla müharibədə öldürüldüyü də deyilir (4, s. 10).

Türk alimi Mehmet Fuad Köprülü belə bir qənəatə gəlir: "İranlılar Tura nisbətlə bu ölkəyə Turan adını verirlər ki, bu ad farsca türk kəlməsinin cəm şəkli olan Tur(k)andan, Tur və ya Turaç da Türkdən başqa bir şey deyildir. Turan xanı Alp Ər Tonqa Turun nəvəsi olub İran, Hindistan, Yunan, Rus ölkələrini fəth edib. Alp Ər Tonqanın dövründə Turanın başkəndi Mərv, ya da Bəlx olub ki, bura Ak Hunlar – Eftalitlərin də paytaxtı idi" (5, s. 47). Tarixən turların türklərin əcdadı kimi olması fikri heç kimdə şübhə doğurmur və bunu bütün alimlər təsdiqləyir. Turlarda xanların olması da turların türklərdən ibarət olması fikrini bir daha təsdiqləmiş olur. Çünkli farslarda xanlar deyil, şahlar olurdu ki, bunu da fars tarixçiləri özləri də etiraf edirlər.

Turan ifadəsinə bədii ədəbiyyatda "Avesta"dan sonra da rast gəlinir. Bunun ən yaxşı nümunəsi fars şairi Ə.Firdovsinin "Şahnamə" əsəridir. Dünya ədəbiyyatının incilərindən hesab olunan "Şahnamə" əsərində müəllif Turlarla Ariyanlıların mübarizəsindən də bəhs edir. Lakin Turan adı və onun mənsub olduğu tayfalar haqqında yanlış məlumatlar burada da davam etdirilir. Şairin fikrincə, İran şahı Firudin dünyanı üç oğlu arasında bölüşdürərkən Rumi Xavəri Səlmə, Çinlə Türkistanı Tura, İranı isə İyrəcə verir:

Fəridun bölüb aləmi üç yerə
Bu sirri əyan etdi möbidlərə.
Biri Rumu Xavər, biri Türkü Çin,
Üçüncü igid yurdu İranzəmin.
Salınca nəzər şah Səlm oğluna:
- Halaldır, - dedi, - Rumu Xavər ona.
...Baxıb Tura Turanı verdi ona
Ki, şahlıq edə Çinlə Türküstana.
...Çatıb bölgüdə İyrəcin növbəti:
- İrandır, - dedi şah, - onun qisməti (6, s. 87).

Burada Tur Səlmlə İyrəcin qardaşı kimi göstərilir ki, buradan da onların eyni irqdən, ya da qövmdən olması kimi yanlış qənaət ortaya çıxır. Daha sonra tarixin təhrifi başqa bir ziddiyyəti ortaya çıxarmış olur. Şairin göstərdiyi bu bölgü Səlmlə Turanı təmin etmədiyinə görə, guya onlar birləşib qoca atalarına qarşı çıxır və ona xəbər göndərirlər ki, İyrəci də onlar kimi yanından uzaqlaşdırsın:

Əsərsiz qalarsa bu sözlər əgər,

Həya-hörmətin ortalıqdan gedər.
Bütün Çin, Turan elləri atlanar,
Döyüş axtaran pəhləvan rumlular
Bizimlə bərabər hücuma keçər,
Həm İyrəc, həm İran olar dərbədər (6, s. 89).

Mənuçehrin öz varisi Nuzərə verdiyi öyüd-nəsihət buradakı ziddiyyətləri bir qədər də artırır:

Hücum eylər İrana türk ordusu,
Olar tacı-təxtin böyük qorxusu.
...Sənə qorxu Turan tərəfdən gələr,
Pəşəng oğlu axır səni öldürər.
Sam ilə Zalı tut əziz dünyada,
Çətin gündə onlar yetər imdada (6, s. 125).

Akademik Nizami Cəfərov "Şahnamə"dəki bu ziddiyyətlərin mənbəyini doğru müəyyənləşdirərək yazır: "Avesta"dan (ümumiyyətlə, zərdüştlükdən) gələn Xeyirlə Şərin daimi mübarizəsi ideyası Firdovsiyə ideya-metodoloji imkanlar verir ki, vaxtaşırı olaraq iranlıların hərəkətlərini Xeyirin, türklərin təşəbbüslərini isə Şərin təzahürü kimi təqdim etsin. İran-Turan münaqişəsinə (prinsip etibarilə Tarixə!) bu cür spekulyativ münasibət İran mədəniyyətinin orta əsrlərə son dərəcə özünəvurğunluq əhval-ruhiyyəsi ilə gəlib çıxdığını nümayiş etdirir" (7, s. 12).

Firdovsinin Turu türklər yaşayan Turana, yəni Türküstan və Çinə başçı göndərməsi Turun fars, yaxud İranlı olması anlamına gəlir ki, bu da tarixin yanlış anlaşılması deməkdir. Bundan sonrakı səhifələrdə şair İran şahlarından olan Gərşasbin zərdüştilik dinini yayması halında, Turan hökmdarı Əfrasiyabın türklər arasında zərdüştiliyin yayılmasına əngəl olması" (6, s. 255-257) barədə fikirləri bir-birinə ziddiyyət təşkil edir. Şairin tarixə bu cür yanaşması və təfsir etməsi dünyanın Turan mədəniyyətini danması və ya gizlətməsi məqsədindən xəbər verir. Turan həqiqətləri istər ictimai-siyasi, istərsə də nəzəri aspektdə tarixən təhrif olunmuş və onu müxtəlif şəkildə göstərməyə çalışmışlar. Bunu bədii düşüncədə ilk dəfə olaraq Ə.Firdovsi etmişdir. Ə.Firdovsinin Tur ilə İyrəcin qardaş olduğunu göz önündə tutması və Turanı əski İranın bir hissəsi hesab etməsini doğru hesab etməyən Turan nəzəriyyəçisi Z.Göyalpın fikrincə "…Turan İranın bir parçası deyil, bütün türk ellərini içinə alan türk toplumundan ibarətdir" (1, s. 39). Çağdaş ədəbiyyatşünaslıq və tarixşünaslıq bu ziddiyyətlərin qaynaqlarını taparaq öz münasibətini bildirmişdir. Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Faiq Ələkbərli bu cür yanaşmaların məqsədli şəkildə edildiyini nəzərdə tutaraq yazır: "Əsl həqiqət odur ki, Firdovsi Turan hökmdarlarının, o cümlədən Oğuz Xaqanın dünya hakimiyyətini öz oğulları arasında bölüşdürməsi gerçəkliyini aryanların adına yazmışdır… Bir sözlə, Firdovsinin turanlıları iranlılarla qohum etməsi, əslində hakimiyyətə sahib çıxmaq iddiasıyla bağlı olmuşdur. Ön Asiyaya gəlmə olan iranlıların turanlıları özlərinə bağlamaları da, məhz Turanın qədimliyi və şanlı-şöhrətli tarixə malik olması idi" (8, s. 28).

Fikrimizcə, Ə.Firdovsi burada bir neçə məqsəd güdmüşdür. Hər şeydən əvvəl, Oğuz Xaqanın dünyanı oğulları arasında bölüşdürməsi faktını iranlıların adına yazmışdır. Başqa bir tərəfdən isə, iranlıların tarixə gəlişini turanlılardan əvvələ salmağa cəhd etmişdir. Bununla belə, şair Turanı tamamilə inkar edə bilməmişdir. Şair İran-Turan qarşıdurmasının əsər boyu o şəkildə təsvir etmişdir ki, sanki özü də bunun içindən çıxa bilməyərək bir çox bədii yalanlar danışmağa məcbur olmuşdur. Akademik N.Cəfərovun gəldiyi elmi qənaət bunu bir daha təsdiq etmiş olur: "İran - Turan münaqişəsinin mənəvi mahiyyətini aydınlaşdırmağa kömək edən, daha doğrusu, bu münaqişənin insani baxımdan mənasızlığını, hətta mürtəceliyini göstərən ən təsirli hadisə, heç şübhəsiz, Rüstəm Zalla Söhrabın əhvalatıdır... İranlı qoca Rüstəm Zalla turanlı gənc Söhrabın mükalimələri ona görə kifayət qədər geniş tarixi-fəlsəfi şərhlərin mövzusu olmağa layiqdir ki, həmin mükalimələrdə İran-Turan münaqişəsinin (və bunun arxasınca gələn qanlı döyüşlərin) zəmanə hökmdarlarının şıltaqlıqlarından başqa heç nə ilə şərtlənmədiyini üzə çıxarır (7, s. 12).

Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqani də Turan adını çəkərək bu yerlərdə türklərin yaşadığını bir daha təsdiq etmişdir. Şair "Töhfətül-İraqeyn" əsərində Turan və Xəzran adlarını çəkmiş və bununla da bu torpaqlarda özünün də mənsub olduğu oğuzların tarixi keçmişini göstərmək istəmişdir. N.Gəncəvinin də əsərlərində türklük vəsf olunmuş, Xəzəran, Turan və Türküstan adları bir neçə dəfə qeyd edilmişdir. "Xosrov və Şirin" əsərində Məhinbanunun diliylə dediyi "Əgər o aydırsa, biz afitabıq, o, Keyxosrov, bizsə afitabıq "(9, s. 119) deməsi şairin türklüyə böyük önəm verməsini və kökünün türk-turanlı olmasını göstərir. "İskəndərnamə" poemasında da şair yenidən bu mövzuya qayıdaraq türk xalqının qədimliyi və keçmişini tərənnüm edir (10, s. 314).

Tarixin dərin qatlarında qalan Turan sözünün yenidən həm bir ifadə, həm də məfkurə baxımından səhnəyə çıxmasının müəyyən səbəbləri vardır. Bu zaman artıq Avropada millətləşmə prosesi başa çatmaqda, yeni dövlətlərin yaranması, eləcə də yeni ictimai-siyasi proseslər başlamışdı. Avropa mətbuatında "pansilamizm" məsələsinə getdikcə daha çox yer verilməsi, ideoloji məfkurə cəhətdən islami dəyərləri təftiş etmək, olmayan bir "izm"in qorxusunu yaşatmaq məqsədi güdürdü. Belə bir vaxtda tarixin dərinliklərində gizli qalan Turan adı da getdikcə işlənməyə başlamışdır. Turan sözünün ilk dəfə olaraq macar alimləri tərəfindən XIX əsrdə, yəni 1839-cu ildə işlənildiyi bildirilir. Tədqiqatçı A.Kəngərlinin fikrincə bu ad "İranın Quzey doğusunda yerləşən ad kimi Orta Güney, Doğu Asiyadakı türk topluluqlarını tanıtmaq üçün istifadə edilmişdir. Macar alimləri türk və monqoldan başqa, fin, macar və digər uluslar, dillər qrupuna da turanlı adı verdilər" (11, s. 290). Əlbəttə, macar alimləri bu adı elm sahəsi kimi dövriyyəyə gətirmişdilər. Lakin bundan sonra elm sahəsində bu nəzəriyyə unudulsa da, siyasi-ictimai fikir cərəyanı olaraq gündən-günə daha da inkişaf etməyə və ictimai fikirdə özünə yer etməyə başladı. Turançılıq və türkçülük getdikcə bir fikir cərəyanına çevrilmiş və Qərbin müzakirə obyektinə çevrilmişdi.

Türk xalqlarının siyasi müstəqillik və ayaqda qalma mücadiləsində turançılıq ideyasına sarılmaları və bu ideya ətrafında birləşməyə çalışmalarının səbəbləri vardı. Onlar bu gün fərqli coğrafiyalarda yaşasalar da, tarixi reallıq bu düşüncənin köklərini özündə əks etdirir. Maraqlıdır ki, turançılıq ideyası XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, bu gün də yenidən ictimai-siyasi arenada görünməkdədir və yüz il əvvəl yarımçıq qalan ideoloji və siyasi mübarizəni aparmaqdadır. Bu fakt da turançılıq ideyasının zaman-zaman ortaya çıxışının dərin köklərinin olduğunu bir daha təsdiq etmiş olur. Yəni turançılıq sadəcə XX əsrin əvvəllərində ortaya çıxmış bir ideoloji məfkurə deyildir, türk xalqlarının ortaq gəlişdirdiyi bir mədəniyyətdir. Ona görə də Avropada qərbləşmə və slavyanlaşma getdiyi bir zamanda türklərin də keçmişinə gedərək turançılıq mədəniyyətinə sahib çıxmaları sadəcə onun bir ideoloji məfkurə vasitəsindən çıxararaq dünyanın ən qədim mədəniyyətinə sahib olduğunu göstərirdi. Burada yalnız xalqın qədimliyi deyil, onun dünyaya bəxş edilən bir neçə mədəniyyətdən birinə sahib olmasından söhbət gedir. Tufan mədəniyyətindən sonra ilk ən böyük mədəniyyət də Turan mədəniyyəti hesab olunur. Buna görə də türklərin Turan mədəniyyətinə sahib çıxmaları və bu ideoloji məfkurə ətrafında birləşmək istəkləri tarixi reallıqdan doğurdu. Qərb sivilizasiyasının bütün dünyaya yayıldığı bir zamanda Turan sivilizasiyasına dönüşü və bu sivilizasiya üzərindən gələcəyini qurmaq istəyi yeni ictimai-siyasi reallıqlardan doğurdu. Məhz bu vaxtdan başlayaraq Qərb mədəniyyəti və formalaşdırdığı müxtəlif ideoloji mübarizə vasitələrinin qarşısına turançılıq məfkurəsi çıxarılır. İndiyə qədər həmişə islam mədəniyyətindən bəhs edilmişdi. Lakin Turan mədəniyyətinin islamdan daha qədim olması və ondan milli xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməsi türklərə bu mədəniyyəti yenidən gündəmə gətirməsinə şərait yaratmışdır. Hələ "Həyat" qəzetini nəşr edərkən Ə.Hüseynzadə onun başlığında "türkcə" və "islamiyyə" sözlərini işlədirdi. Bu zamana qədər isə ən çox islam, müsəlman sözlərindən istifadə olunurdu. Millət ilə din bir-birilə bərabər tutulurdu. Sonralar Ə.Hüseynzadə "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" əsərində "Həyat" qəzetinin başlığında yazılmış bu sözləri şərh etməyə ehtiyac duymuşdur. Bunun müəyyən səbəbləri vardı. Müəllif özü də bildirir ki, "bu kəlmələr hər nə qədər surəti-zahirdə qayət aydın və aşkar sözlərə bənzəyirlərsə də, həqiqət halda öylə deyildir" (12, s. 214). Ə.Hüseynzadəyə görə bu kəlmələr "asan", "sadə" və "münis" göründüklərinə görə elə zənn edirlər ki, bunların izahata ehtiyacı yoxdur. Bu incə məqam uzun müddət idi ki, türk fikrində hakim idi. Lakin indi zaman bu sözlərin bir-birindən fərqliliyini ayırma zamanı olduğundan Ə.Hüseynzadə türklüyü ayırmağı üstün tuturdu. Ona görə də qəzetin əvvəlki kimi təkcə "islami" deyil, "türk" aspektini də xüsusi vurğulayırdı. Çünki türklük yalnız islamiyyətlə məhdudlaşmır, ondan əvvəlki böyük türk mədəniyyəti və tarixi də var idi ki, türklük bunun üzərindən heç zaman keçməməlidir. Böyük fikir adamı Əli bəy Hüseynzadə türklərin qədim mədəniyyətə malik olduğunu qeyd edərək yazırdı: "Türklər səhneyi-tarixiyyəyə miladi-İsadan 2000 il əqdəm çıxıb, o vaxtdan bəri cinsən və lisanən müxtəlif və mütəəddid təsirata məruz olmuşlardır: Asiya qitəsinin şərqində mancu, moğol və

çinlilərlə, qərbində isə irqi-Qafqazidən olan əqvam ariya və samiyə ilə, yəni hindi, irani, islav, çərkəs, kürd, ərəb və sairə nəsillərə qarışmış olduqlarından bir gün hər tərəfdə şəklən, cinsən və lisanən qayət müxtəlif bir qövmdür" (12, s. 217). Yenə də həmin məqaləsində türklüyü önə çəkir və "Lisanımızı, qövmiyyətimizi, tariximizi, tariximizə ziynət verən böyüklərimizi, qəhrəmanlarımızı, dinimizi məzmum sifətlərlə ləkədar etmək istəyən qərəkəranə nəşriyyata, rəqiblərimizə çox kərrə də biz özümüz aldanıb inanırız" (12, s. 214). Ə.Hüseynzadə bu sözlərlə türklüyə və islama olan ideoloji hücumları nəzərdə tutur, eyni zamanda, türklüklə islamı bir-birindən ayırmağa çalışırdı. Belədə türklüyün tarixi daha qədimlərə gedir və böyük bir mədəniyyətə sahib olduğu ortaya çıxırdı. Ə.Hüseynzadənin bu fikrini təxminən on ildən sonra genişləndirən və yeni yanaşmadan baxan M.Ə.Rəsulzadə türk tarixinə önəm verdiyindəndir ki, yazırdı: "Türkcə qəzetə çıxartdıq-adına müsəlman qəzetəsi dedik. Türkcə teatrlar, operalar düzəltdik-ünvanlarını müsəlamn teatrosu və müsəlman operası dedik. Məktəb açdıq-rus-müsəlman məktəbi adını verdik. Cəmiyyətimizin sifətləri yenə "müsəlman" kəlməsindən ibarət oldu. Halbuki elədiklərimizin hamısı türkcə olub və türk asari-mədəniyyəsini diriltmək üçün idi" (13, s. 469).

Bu zaman artıq Türkiyə və Azərbaycan ziyalıları bu yolların, yəni müsəlman-türk paralelliyinin fərqli olduğunu dərk edir və xalqın gələcək inkişafı üçün müsəlmançılıqla türkçülüyün-turançılığın arasına məsafə qoymağı dərk edirdilər. Yalnız bundan sonra xalqı doğru istiqamətə aparmaq və onu özünün tarixi köklərinə qaytarmağın mümkünlüyü ortaya çıxır. Türklərin Turan mədəniyyətinə dönmələrinin əsas səbəblərindən biri isə islamın geriliyi, Şərqdə və Qərbdə bu geriliyin səbəblərini araşdırılması, yaxud islam mühafizəkarlığının getdikcə tənqid obyektinə çevrilməsi idi. Elə Azərbaycan tənqidi realizmi də islamın geriliyini müxtəlif istiqamətlərdən tənqid edirdi. C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi və b. tənqidi realistlərin əsərlərində islam müdafiəçiləri və din adamlarının mənfi obrazı yaradılır, islami dəyərlərin bəzi atributları tənqid hədəfi olurdu. Hər nə qədər tənqidi realistlər din adamlarını tənqid etsələr də, Turançılıq fikri və nəzəriyyəsini romantiklər və müəyyən fikir adamları ortaya çıxarmağa çalışırdı. XIX əsrin sonlarından formalaşan bu proses XX əsrin əvvəllərində həm publisistikada, həm də poeziyada bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmağa başladı.

Romantiklərin Turan ideyası və Turançılıq hərəkatına meyil etməsinin kifayət qədər nəzəri və tarixi əsasları var idi. Birincisi, Turan adı ilə və turançılıqla türklər özlərinin tarixinə yiyələnirdilər. İkincisi, bu ad altında bütün türkləri nəzərdə tutmaqla özünün şanlı keçmişinə sahib olurdular. Çünki Turan sözünün leksik mənası "bütün türklər" anlamına gəlir ki, bu da türkləri bir məcrada tutmaq üçün böyük ideoloji baza rolu oynayır. Üçüncüsü, Qərbin dünyaya ixrac etdiyi Avropalaşma ideyasının qarşısına çıxaraq ona daha tarixi və özünəməxsus bir ideyanı təqdim edir.

Məlumdur ki, Turan sözünün ilk hecası "tur" türk ifadəsinin qısaldılmış şəklidir,"an" şəkilçisi isə cəm mənasını ifadə edir ki, bu da bütün türklər deməkdir. Türkan ifadəsi də Turan ifadəsi ilə eyni mənanı daşıyır, lakin daha zərif, incə olması səbəbindən Turan ifadəsindən istifadə edilir. Qərbin Şərqə hərbi və ideoloji yürüşündə Turan və turançılıq ideyasının ortaya atılması həm türkləri öz keçmişinə qaytarmaq, həm də onları yenidən bir yerə toplamaq baxımından ən optimal ideyalardan biri olur. Turan adı tarixi anlamı ilə yanaşı, yeni dövrdə bir məfkurə, ideoloji ad olaraq da işlənilir. Bu ideyanın əsas məğzi bütün türklərin bir çatı ətrafında toplanması və tək dövlətinin yaranması anlamına gəlir. Əlbəttə, bu fikir bu gün etibarilə olduqca fantastik səslənir və mümkünsüz görünür. Buna baxmayaraq turançılıq ideyasının ortaya çıxması və ona doğru yol gedilməsi iki nəzəriyyəyə əsaslanır:

1. Türklərin tarixi və keçdiyi yol turançılıq ideyasının keçmişdə bir tarixi reallıq olması.
2. Bu ideyanı gerçəkləşdirmək mümkün olmasa da, türkləri bu ideya ətrafında yaxınlaşdırmaq və fiziki cəhətdən mümkün olmasa da, nəzəri, ideoloji cəhətdən birləşdirmək.

Turançılıq həm də türklərin yaxın zaman ideologiyasından daha çox uzaq zaman üçün hesablanmış ideoloji hədəfləridir. Bu ad altında oğuzlar, tatarlar, qırğızlar, özbəklər, yakutlar və b. onlarla türk tayfaları birləşdirilir.Yəni Turan sözü yalnızca türk topluluqlarını öz içinə alan bir topluluğun adıdır. Z.Göyalpın yazdığı kimi: "Deməli, "Turan" sözünü bütün türk boylarını içinə alan böyük Türküstan üçün işlətməyimiz lazımdır. Çünki "türk" sözü bu gün Türkiyə türklərinə verilən bir ad olmuşdur. Türkiyədəki türk kültürünə-harsına daxil olanlar təbii ki, yenə bu adı alacaqdılar. Mənim inamıma görə, yaxın bir zamanda bu ad altında birləşəcəklər" (1, s. 38). Z.Göyalpın dediyi bu fikirlər sonrakı dövrdə bəzi istisnalarla özünü doğrultmaqdadır. Məsələ burasındadır ki, ayrı-ayrı tayfalara bölünən türklər zaman gəldikcə, birləşməyə doğru gedirlər. Bu xalqların bir çoxu XX əsrdə millət halını almış və öz dövlətlərini qurmuşlar. Turançılıq nəzəriyyəsinə əsasən bu xalqlar qədim türk qohum tayfaları da öz içinə alıb gələcəkdə Turan ideyası ətrafında birləşə bilərlər. Z.Göyalp Turan məfkurəsinin gələcəyi ilə bağlı yazır: "Yüz milyon türkün bir millət halında birləşməsi türkçülər üçün ən qüvvətli bir coğqunluq qaynağıdır. Turan məfkurəsi olmasaydı, türkçülük bu qədər sürətlə yayılmayacaqdı.Bununla bərabər, kim bilir, bəlkə gələcəkdə Turan ülküsünün gerçəkləşməsi də mümkün olacaqdır. Ülkü gələcəyin yaradıcısıdır. Dünən türklər üçün xəyali bir məfkurə durumunda-halında olan milli dövlət bu gün Türkiyədə bir həqiqət olmuşdur" (1, s. 38).

Turançılığın bir milli məfkurə və ideya kimi sonradan formalaşdığını və bu ideyada tarixi reallıqların boy göstərdiyini aydın görmək olar. Bu ideyanın ortaya çıxmasında Qərbdə baş verən proseslər də mühüm rol oynamışdır. Belə ki, Osmanlı imperiyasının tənəzzülü prosesində ən böyük türk topluluğuna malik olan Türkiyə

türklərinin vətən və millət arayışları belə bir məfkurə yoluna düşməsini şərtləndirmişdir. Ədəbiyyatşünas Bədirxan Əhmədli turançılığın siyasi arayışlarını təhlil edərək belə bir doğru nəticəyə gəlir: "Türkçülük, osmanlıçılıq, islamçılıq, avropaçılıq kimi turançılıq da yeni Osmanlı dövlətinin siyasi bütünlüyünü qoruma arayışları zamanı ortaya çıxmışdır. 1860-cı illərdən sonra Osmanlı cəmiyyətini bir arada tutan, yaxud əhatə edən faktorlar içərisində turançılıq yoluna da baş vurulmuşdur. Sadəcə sonrakı mərhələlərdə tyrançılıq "türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" kimi axıradək duruş gətirə bilməmiş və zəifləyərək formulun dördüncü ayağı rolunu oynaya bilməmişdir" (14, s. 176).

Beləliklə, Turançılığın ictimai-siyasi və nəzəri aspektlərinə nəzər salaraq, belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, Turançılıq ideyası ətrafında türk xalqlarının birləşməsi bir xəyal deyildir. Yəni XX əsrin əvvəllərində həm bədii düşüncədə, həm də siyasi-ictimai fikirdə özünəməxsus yer tutan bu ideya əslində tarixi reallığın yeni mərhələdə ifadəsidir. Ən qədim mənbələrdə Turan adı və turanlılların milli kimliyi bu adın tarixini qədimlərə aparıb çıxarmaqla yanaşı, türklərin yaşadığı coğrafiyanın bir-birinə sıx bağlı olduğu və hər birinin Turan mədəniyyətində öz payı olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Göyalp, Z. Türkçülüyün əsasları /Z.Göyalp. -Bakı: -Maarif. -1991. -175 s.
2. Bartold V.V. Müsəlman dünyası tarixində xəzəryanı bölgələrin yeri. Bakı, Elm, 1999
3. Qumilyov, L. Qədim türklər. Bakı, Gənclik, 1993, 536 s. , "Avesta" (tərc. Edəni İ.Şəms). Bakı: Azərnəşr. -1995.
4. "Avesta" (tərcümə edəni İ.Şəms). Bakı: Azərnəşr. -1995
5. Köprülü, M.F. Türk edebiyatı tarihi. İstanbul. –Ötüken Yayınları. 1986. -548 s.
6. Firdovsi, Ə. Şahnamə. Bakı:-Öndər. -2004. -432 s.
7. Cəfərov N. "Şahnamə"də türklər...Və türklərdə "Şahnamə" //Ədəbiyyat qəzet. -2021, 6 aprel. –s. 12
8. Ələkbərli F. Turan sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və turançılıq/F.Ələkbərli. –Bakı: -Xan. -2017. -512 s.
9. Gəncəvi N. "Xosrov və Şirin". Bakı, Lider, 2004,
10. Gəncəvi N. "İskəndərnamə". Bakı, Lider, 2004
11. Kəngərli A. "Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük" /A.Kəngərli. –Bakı:-Elm.- -2002.- 332 s.
12. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, I c., Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 480 s.
13. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914). II cild. –Bakı: -Şirvannəşr. -2001. -
14. Əhmədli B. "Türkçülüyün üçlü formulu" /B.Əhmədli. –Bakı: -Elm və təhsil. -2019. -288 s.

ULVİYYA ABDULLAYEVA

THEORETICAL AND SOCIO-POLITICAL ASPECTS OF TURANISM

SUMMARY:

The article examines the birth of Turanism in socio-political life, the place and position of the name Turan in history. İt is shown that the name Turan and the idea of Turanism have historical roots. This name did appear by chance in the early twentieth century. Looking at the socio-polotical and theoretical aspects of Turanism, it is possible to conculude that the unification of Turkish peoples around the idea of Turanism is not a dream. That is, this idea, which took a special place in both artistic thought and political and social thought in the early twentieth century, is in fact an expression of historical reality at new stage. In the most ancient sources, the name Turan and the national identity of the people of Turan not only trace the history of this name to the ancients, but also show that the geography inhabited by the Turks is closely linked and each has its share in Turan culture. In the late 19th and early 20th centuries, Turanism played an important role in the struggle for freedom and unity of the Turkic peoples as an ideological aspect and served to unite the Turkic peoples. The idea of Turanism, which serves to unite the Turkic peoples in the context of the ongoing socio-political processes in the world, has emerged, first of all, in theoretical and historical terms. In fact, Turkism and Turanism emerged at the same time and went in the same direction. Although it is difficult to unite all the Turkic peoples around a single idea - Turanism, this idea has served as a formula for the enlightenment, political organization and self-awareness of the Turkic peoples. The unification of the people and the nation around the national idea also determines its future. The national idea connects and unites communities and parties in society and determines its future political path. National ideology is one of the most important factors in the formation of the state, and after its establishment, its development. The article refers to research and works of art on the idea and history of Turan.

Keywords: Turanism, Azerbaijan, early XX century, theoretical, social aspects

УЛВИЯ АБДУЛЛАЕВА

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТУРАНИЗМА

РЕЗЮМЕ:

В статье исследуются зарождение идеи туранизма в общественно-политической жизни, место и положение имени Туран в истории. Показано, что название Туран и идея туранизма имеют исторические корни. Это название появилось не случайно в начале XX века. Глядя на социально-политические и теоретические аспекты тюранизма, можно сделать вывод, что объединение тюркских народов вокруг идеи туранизма - не мечта. То есть эта идея, занявшая особое место как в художественной, так и в политической и общественной мысли начала XX века, по сути, является выражением исторической реальности на новом этапе. В самых древних источниках имя Туран и национальная принадлежность народа Турана не только прослеживают историю этого имени до древних времен, но и показывают, что география, населенная тюрками, тесно связана, и каждый имеет свою долю в Туране. культура. В конце 19 - начале 20 вв. Турнизм играл важную роль в борьбе за свободу и единство тюркских народов как идейный аспект и служил объединению тюркских народов. Идея туранизма, объединяющая тюркские народы в контексте происходящих в мире общественно-политических процессов, возникла, прежде всего, в теоретическом и историческом плане. Фактически тюркизм и тюранизм возникли одновременно и пошли в одном направлении. Хотя трудно объединить все тюркские народы вокруг одной идеи - туранизма, эта идея послужила формулой просвещения, политической организации и самосознания тюркских народов. Объединение народа и нации вокруг национальной идеи также определяет ее будущее. Национальная идея связывает и объединяет сообщества и партии в обществе и определяет его будущий политический путь. Национальная идеология - один из важнейших факторов становления государства, а после его создания - его развития. Статья относится к исследованиям и произведениям искусства, посвященным идее и истории Турана.

Ключевые слова: Туранизм, Азербайджан, начало XX века, теоретические, социальные аспекты.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor B.Əhmədli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞƏBNƏM BABAYEVA,

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
"Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri"
şöbəsinin əməkdaşı
ssebnembabyeva@gmail.com

ABDULLA QƏDİRİNİN "MEHRAB ƏQRƏBİ" ROMANININ POETİKASI

XÜLASƏ:

Məqalədə XX əsr özbək ədəbiyyatının görkəmli siması, roman ustadı Abdulla Qədirinin "Mehrab əqrəbi" romanı tədqiq olunmuşdur. XX əsrdə yaradılan özbək ədəbiyyatı çox məhsuldar və zəngin olması ilə seçilir. XX əsr özbək ədəbiyyatı xalqın və cəmiyyətin həyatı ilə güclü bir əlaqəyə malikdir. Bu ədəbiyyat xalqı və cəmiyyəti azadlığa və milli inkişafa yönəltməyə çalışdı və bu işdə müəyyən uğurlar əldə etdi. Çünki bu əsrdə insanların dünyanı tanıma tərzi, bədii zövqü dəyişdi. Bu dəyişmələr özünü ədəbiyyatda daha ətraflı əks etdirir. Belə ki, əsərlərdə obrazlar sistemi, ədəbiyyatın ifadə tərzi və qəhrəmanlar dəyişdi. Keçmişdə bədii ədəbiyyat yalnız insan psixikasının titrəmələrini əks etdirirdisə, XX əsrdə insan həyatının daha da dərin qatlarına enir, həyatın sosial, siyasi və fiziki problemlərini hiss etməyə başlayırdı. Keçmiş zamanlarda ədəbi əsərlərə əsasən hökmdarlar, qeyri-adi keyfiyyətlərə sahib insanlar qəhrəman kimi alınırdısa, artıq XX əsrdə ədəbi personajlar daha çox adi insanlardan seçilir və təsvir olunurdu. Məqalədə Abdulla Qədirinin "Mehrab əqrəbi" romanı tədqiqata cəlb olunmuş, romanın strukturu, ideya-məzmun xüsusiyyətləri, əhatə etdiyi dövr geniş şəkildə təsvir olunmuşdur. Romanda yaxın keçmiş – XIX əsrin qaranlıq səhifələri, Türküstanda – Kokand xanlığında baş verən hərc-mərclik, xanlığın daxili çürüklüyü, Xudayar xanın və onun ətrafında toplaşan yüksək vəzifəli şəxslərin öz mənfəətləri uğrunda sıravi insanların taleyini məhv etmələri, yoxsul insanların acınacaqlı vəziyyəti, din və şəriət adı altında öz mundar niyyətlərini həyata keçirən imamların əməlləri, eləcə də öz mənəviyyatı və məhəbbətinin xilası yolunda daima mübarizə aparan insanların ağır taleyi işıqlandırılmışdır. Məqalədən aydın olur ki, Abdulla Qədiri roman janrının bütün tələblərinə cavab verən qəhrəmanlar yaratmış, hər birinin psixologiyasını və dünyagörüşünü əsər daxilində obrazların dili ilə təsvir etmişdir.

Açar sözlər: Özbək ədəbiyyatı, Abdulla Qədiri, roman, obrazlar sistemi

Abdulla Qədiri XX əsr özbək ədəbiyyatı tarixində zəngin yaradıcılığı, dərin düşüncə tərzi və üslubu ilə seçilən ədəbi şəxsiyyətlərdəndir. Yaşayıb-yaratdığı qısa ömür yolunda Abdulla Qədiri bədii ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında – lirik, epik, dramatik qələmini sınamış, qısa ömrə böyük ədəbi yaradıcılıq sığdırmış, özbək ədəbiyyatı tarixində silinməz iz buraxmışdır. *"Abdulla Qədiri kimi istedadlı sənətkarları tanıtmaqla milli ədəbiyyatımız dünyaya çatdırıla bilər. Əlişir Nəvai klassik ədəbiyyatımızda misilsiz olduğu halda XX əsrin nəsrində Abdulla Qədiriyə bərabər bir yaradıcı yoxdur"* [5]. A.Qədirinin tarixi mövzuda qələmə aldığı ikinci romanı "Mehrab əqrəbi", digər adı ilə "Xudayarxan və Mirzələrin həyatından tarixi roman"ı 1928-ci ildə yazılmış, 1929-cu ildə Daşkənddə çap olunmuşdur. Roman 1970-ci ildə "Gənclik" nəşriyyatında Yusif Məmmədov tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Əsər özbək tədqiqatlarında "Qurbangahdan Əqrəb" adı ilə də təqdim olunur. "Mehrab əqrəbi" romanı bədii məharət baxımından mükəmməl bir əsərdir. Abdulla Qədirinin məşhur tədqiqatçılarından Bahadır Kərimov özünün "Abdulla Qədiri: Tənqid, təhlil və şərh" (2006) adlı monoqrafiyasında yazıçının yaradıcılığını əhatəli şəkildə və müxtəlif aspektlərdən təhlilə cəlb edərək bu romanı barədə yazır: *"Düşünürük ki, heç bir şərhçi bu əsərin ən dəqiq və son izahını verdiyini iddia edə bilməz. İddiaçı ilə düşünmək və mübahisə etmək üçün bir mövzu tapılacaqdır. "Qurbangahdan Əqrəb"in özbək romanları sahəsində xüsusi yer tutmasının və nisbi uzunömürlülüyün səbəbi budur. Yəni, roman müxtəlif dövrlərdə fərqli təhlillər və şərhlər üçün mənbə olmuşdur"* [4, s.50]. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da XX əsr özbək ədəbiyyatı, eləcə də A.Qədiri yaradıcılığı Almaz Ülvi, Elman Quliyev və bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq edilmişdir. Almaz Ülvi "Mehrab əqrəbi" romanı barədə yazır: *"Əsər, ümumiyyətlə, çox maraqlı təsir bağışlayır. Real həyat nağılıdır. Zülmkarlar ilə ağıllı insanlar mübarizəsi – həyat mücadiləsinin bir səhifəsidir. Müəllif bu səhifəni böyük ustalıqla yazmağa nail olmuşdur ki, əsər öz üslubu və əhəmiyyətli təsiri ilə aktuallığını indiyəcən saxlaya bilmişdir"* [2, s.72].

Bir problemdən doğan və müxtəlif istiqamətlərə təsir göstərən hadisələr romanın əsasını təşkil edir. Birinci şəxsin, yəni yazıçının dilindən səsləndirilən romanın strukturu müxtəlif başlıqlardan ibarətdir. Abdulla Qədiri "Romanın mövzusu barəsində" adlı giriş hissəsində qısa şəkildə Türküstan elinin o dövrkü vəziyyəti haqqında məlumat verərək oxucunu bir növ əsərdə təsvir olunacaq hadisələrə hazırlayır: *"Türküstan feodallarının axırıncı nümayəndəsi Xudayarxanın öz ehtirasları yolunda dehqanların və yoxsul sinfinin mənafeyini qurban verməsi, məmləkətin gəlin-qızlarını hərəmxanasının kənizinə çevirməsi, buna qarşı çıxanlara isə amansız divan tutması – romanın əsas mövzusudur. Xudayarın bu yolda birinci istinadgahı olan üləmaları, onların əhvali-ruhiyyəsini, əxlaqını, mədrəsə və ailə həyatını, zalımlıqlarını son dərəcə kiçik bir kitabın imkanı daxilində qələmə alıram. Bundan əlavə romanda bir çox başqa şeylər də vardır ki, bunlar oxucunun diqqətindən yayınmayacaqdır"* [1, s.3-4]. Bu sətirlərindən anlamaq mümkündür ki,

yazıçının əsas məqsədi Xudayar xanın zülmündən doğan fəlakətləri, ailə-məişət şəraitində yaranan çəkişmələri, dövlət və şəriət istiqamətində baş verən özbaşınalıqların tarixən mövcudluğunu göstərməkdir. Əsərin əhatəli təsvirinə keçməzdən əvvəl onu da qeyd edək ki, Qədiri qələmə aldığı hər bir obrazı tarixdən götürmüş, yaradıcılıq gücündən istifadə edərək onların həyatının bütün dönəmlərini əks etdirmişdir.

"Mehrab əqrəbi"ndəki əsas obrazlar Ənvər və Rənadır. Yaratdığı xarakterləri bütün yönləri ilə təsvir edən yazıçı Rəna və Ənvər obrazına xüsusi yanaşmış, onların sevgisini dövrün hadisələrinə qarşı qoymuş, hər iki obrazın fərqli, lakin bir-birinə bağlı həyat hekayəsini qələmə almışdır. Romanda Rəna sevgisində mübariz təsvir olunmuşdur, sevgisində mübariz olan bu qızcığaz həm də utancaqdır: "Rəna sevgi haqqında şeirlər yazsa da, sevib-sevilsə də, ancaq belə şeylərə qətiyyən tanış deyildi. Elə Ənvər üçün də belə sözlər Rənaya qarşı ilk cəsarət idi və onlar hər ikisi utanmışdılar" [1, s.99]. İllərlə hər ikisinin könlünü məşğul edən müəmmanın məhəbbət olduğunu anlayan gənclər bir-birinə sədaqət andı içir, bütün çətinliklərə qarşı birlikdə mübarizə aparırlar. Romantik düşüncələr baxımından iki gənc – Ənvər və Rəna dövrə görə çox sərbəstdirlər. Rəna birlikdə böyüdüyü Ənvərə qarşı saf sevgi hiss edir, geriyə qalan həyatını onunla düşünür. Onu öz xalqının və millətinin dərdi, güzəranı yox, öz sevgisi, sevgilisindən ayrılma təhlükəsi düşündürür və mübarizəyə təşviq edirsə, Ənvəri daha çox xalqın acınacaqlı taleyi narahat edir. Bütün bunlara baxmayaraq, yazıçı Ənvərlə Rənanın sevgisinin timsalında gənc ürəklərə güc və cəsarət verən həqiqi sevgini tərənnüm edir.

A.Qədiri romanın əsas mövzusuna və hadisələrin təsvirinə keçməzdən əvvəl oxucunu əsas obrazlar ilə ətraflı tanış edir. Romanın ilk səhifələrindən biz Rənanın atası Saleh məxdum və onun həyat yolu haqqında məlumat alırıq: *"İmam və müəllim Saleh məxdum hicri tarixinin 1290-cı ilinədək o zamanın ifadəsi ilə desək "Cənnət şəhəri Kokandda" yaşamış və öz puluna məktəb açdırmış bir müəllim və imam idi"* [1, s.8]. Təbiətcə xəsis olan Saleh məxdumun çətin həyatı ilə tanış olan oxucuda ona qarşı gülüş yaranır. Romanda müəllif özünün realist bacarığını daha çox Saleh məxdum obrazında əks etdirir. Saleh obrazının təbiətinə xas olan xüsusiyyətləri bəzən məzhəkə, yumor, zarafatla, bəzən kinayə ilə təsvir edir: *"Saleh məxdumun paltarı daim yamaqlı olurdu. Budur artıq yeddi ildir ki,o, eyni bir sırıqlı xalat geyinir – hər il bu xalatın ancaq qolları dəyişilir, ona təzə yamaqlar vurulur"* [1, s.14]. Öz xəsisliyi ilə xalqın gülüş hədəfinə çevrilən Saleh məxdumun "dövlətyığan" və "zərurət" adı verilmiş xalatlarını təsvir etməklə obrazına satirik ovqat bəxş etmiş yazıçı əslində yumor və kinayə vasitəsilə onun xüsusiyyətlərinin daxili və xarici sosial köklərini ortaya qoyur. Müəllif Saleh məxdum obrazı ilə insan xislətində mövcud olan və özünü göstərən dəyişməzliyi təsvir etmişdir. Xəsislik mövzusu ədəbiyyatda geniş yayılmışdır. Roma dramaturqu Plavtın, Aristofanın komediyalarında, Molyerin, Mopassanın, Puşkinin, Qoqolun yaradıcılığında geniş əksini tapan xəsislik mövzusu ilə bağlı Belinski qeyd etmişdir: *"Xəsis*

ideyası yeni ideya deyil, lakin dahilər köhnəni yeni etməyə müqtədirdir". Azərbaycan ədəbiyyatında da antik dövrdən yazılmağa başlayan bu mövzuya – xəsislik mövzusuna ilk dəfə M.F.Axundzadə müracət etmiş və məşhur Hacı Qara obrazını ədəbiyyata gətirmişdir. Abdulla Qədiri də özbək ədəbiyyatında Saleh məxdum obrazı ilə bu mövzunun əsasını qoymuşdur. Salih Məxdumun məzəli obrazı ədəbi tənqidçilər tərəfindən yazıçının ciddi bir uğuru kimi qiymətləndirilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Abdulla Qədiri romanda müxtəlif obrazlar yaratmaqla böyük ustalıq göstərib. Xüsusilə Ənvər obrazı bu baxımdan çox mükəmməl və təbiidir. Yoxsul təbəqədən olan boyaqçı Səlim və Anor bibinin "arzu olunmayan" övladı olan Ənvəri yazıçı doğulduğu andan çətin sınaqlarla üzləşdirir. Ənvər romanda cəsarət, ədalət və təmiz bir vicdanın əsas simvoludur. Yazıçı öz amalını məhz Ənvər obrazı ilə oxucuya çatdırır. Həyatda ağır itkilər yaşayan Ənvər öz insanlığı, çalışqanlığı, zəkası, sevgisi, dostuna sədaqəti, dürüstlüyü, azadlıq və ədalət yolunda cəsarəti ilə seçilən istedadlı bir gəncdir. Ənvərin sədaqəti ilk sətirlərdən aydın olur. Onun müəllimi Saleh məxduma xüsusi hörmət və rəğbəti şəxsi həyatına təsirsiz ötüşmür, bir sıra fəlakətlərə yol açır. Gerçəkləri hər kəsdən yaxşı bilən və görən Ənvər Saleh məxduma sanki həyat borcunu ödəyir. Bu yolda sevgisini belə itirməyi gözə alan Ənvər nişanlısı Rəna və vəfalı dostları – Sultanəli, bezçi Səfər sayəsində mübariz ruhlu bir obraza çevrilir və hadisələrin sonuna qədər Xudayar xan, Saleh məxdum, mirzələr, imam və bu kimi bir sıra mənfi insanlara və onların səbəb olduğu hadisələrə qarşı yorulmadan mübarizə aparır. Zəkası, biliyi və dürüst əməyi sayəsində xan sarayının baş mirzəsi rütbəsinə yüksələn Ənvərin düzgün iş prinsipi, ədalət uğrunda mübarizəsi sarayın acgöz təbəqəsi tərəfindən xoş qarşılanmır və onlar Ənvərin düşməninə çevrilir. Saray mühitinə düşən, lakin xisləti dəyişməyən nadir obrazlardan olan Mirzə Ənvərin sonrakı taleyi sarayda baş verən fitnə-fəsadların daha ətraflı təsvirinə zəmin yaradır. Buna baxmayaraq, mirzə Ənvər sonuna qədər öz əqidəsindən dönmür, varlı və yoxsul təbəqə arasında fərq qoymur və haqsızlıq önündə diz çökmür. Tədqiqatçı Aybək isə romanın əsas qəhrəmanı Ənvərin *"canlı mənalı bir həyat"* yaşamadığı, Ənvər obrazının *"kifayət qədər quru olduğu və portretinin açıq şəkildə görünmədiyi"* [3] faktını irəli sürür. Aybək Ənvər obrazının romanda ictimai-siyasi cəhətdən fəal olmasını üstün hesab edirdi. Hadisələrin gedişi tədqiqatçının fikirlərini təsdiqləyir. Belə ki, romanda baş qəhrəmana layiq mübarizliyi Ənvərdə hiss etməyən oxucu onun ədalətsizliyə qarşı "öz iradəsi" istiqamətində mübarizə aparmaq yolunu bəyənmir. Təbiətcə təmkinli təsvir olunan Ənvər romanın sonuna doğru həyatının cilovunu əlinə almağı bacarır və sanki onun mübarizliyi artır. Feodal patriarxal quruluşa meydan oxuyan bu gənclər, nəhayət, xoşbəxt həyata qovuşurlar.

Mirzə Ənvər və Rənanın həyat sərgüzəştinə həsr olunan romanda bu iki obraz sayəsində dövrün iyrənc mənzərələri açılır. İlk baxışdan romantik qəhrəmanlar kimi görünən Ənvər və Rənanı yazıçı çətin şəraitdə qarşı-qarşıya gətirir, bir növ onların sevgisinin gücünü isbat etməyə çalışır. Bütün bu hallara qarşı mübarizədə təsvir

olunan Mirzə Ənvər obrazı ilə yazıçı romanın gedişatını dəyişir, Mirzə Ənvər əsərin həlledici məqamlarından birində özündə xana qarşı çıxmaq üçün güc tapır. Təhlükəli vəziyyət qarşısında qalan Ənvər həyatı bahasına xana qarşı sərt danışmağı bacarır. Romanın əvvəlində sakit, təmkinli kimi gördüyümüz Mirzə Ənvər sevgisi yolunda çıxdığı mübarizədə xanın etdiklərinə göz yuma bilmir və ölümü gözə alaraq onunla sərt şəkildə danışır. Xanı öz silahı – şəriət qaydaları ilə vuran Ənvər yaxşı bilirdi ki, xanlıq "şəriət qaydaları" ilə idarə olunur. Ənvərin istəyinə tabe olan xan onu edama göndərir, Sultanəlini isə azad edir.*"Beləliklə, roman qəhrəmanlarının zülmə qarşı üsyanı təkcə sinfə deyil, həm də o dövrdə yerli əhali tərəfindən ciddi şəkildə müşahidə olunan şəriət qanunlarının pozulmasına əsaslanır. Ancaq bu mübarizənin səbəbi, bayrağını heç bir yerə qaldırmadan əsərin başlığına yerləşmişdir. Qədiri romanında bu dünya təmsilçilərinin İslam maarifini və mədəniyyətini etik kod kimi qəbul etdikləri bir kateqoriyanı təsvir edir. Hər şeydən əvvəl, bu qaydalar yazıçının həyatında əsas meyar idi"* [7, s.8].

Yazıçı "Mehrab əqrəbi" romanında xarakterlərin taleyi ilə əlaqəli şəkildə Xudayar xan dövründə sarayda və saraydan kənar baş vermiş mühüm tarixi hadisələr, şəxsiyyətlər və sərgüzəştlər haqqında məlumat verir. Xudayar xan və onun öz fəaliyyəti ilə tarixə vurduğu damğalar, hərəmxanasında özünü göstərən fəlakətlər, qadınların acı taleyi, Gülşən adlı qadının hərəmxanadakı sərgüzəştləri, xanın hərəm məlumatları əsərin süjet xəttinin əsas hissəsi hesab olunur. Romanda "Zülm ocağı" başlığı altında verilən hissədən sonra oxucu Xudayar xanın 1864-1865-ci illərdə (hicri tarixin 1283-cü ili) üçüncü dəfə taxta çıxması tarixi faktı ilə tanış olur. Xudayar xanın açıq zülm və zorakılığının geniş təsviri başlanır. Tarixi həqiqətlərə sadiq qalan yazıçı Xudayar xan obrazını tarixdə olduğu kimi, lakin bədiiləşdirilmiş formada təsvir edir. A.Qədiri Xudayar xanı öz istəkləri, mənfəəti uğrunda heç bir zülmdən dönməyəcək bir hökmdar, ləyaqəti və mənfi cəhətləri olan bir obraz kimi təsvir etmişdir. Professor U.Normatov əsərin mahiyyəti haqqında yazır: *"Ən əsası bütün ədalətsiz sistemi özündə cəmləşdirən feodal iyerarxiyasının zirvəsindəki tarixi bir şəxsiyyət obrazını kəskin şəkildə pisləmək və ifşa etməkdir. Ədəbi tənqiddə Xudayarxanın şərhindəki bu cəhətlər nədənsə hələ də nəzərə alınmır"* [8, s.159]. Romanın bu istiqamətində aparılan tədqiqatlara görə dövrün tədqiqatçıları yazıçının qərəzsizliyini hiss etmiş və bunu romanın çatışmazlığı, nəsrin çatışmazlığı kimi qəbul etmişlər. Lakin A.Qədirinin əsas məqsədi Xudayarxan obrazından hay-küy salmaq yox, həyatın ziddiyyətləri arasında hökmdar, insan obrazını göstərmək idi. Xanlıqlar dövründə qələmə alınan bir sıra əsərlərdə xan obrazının bədii şərhində yazıçılar həm müsbət, həm də mənfi cəhətlər müşahidə edir, lakin burada önəmli olan faktor yazıçının həqiqət və obyektivlik prinsiplərinə sadiq qalmasıdır. Qədiri öz qələminin gücü ilə bu prinsipə əməl etmiş, tarixən hakimiyyətdə olan xanları obyektiv şəkildə təsvir etmişdir.

Xudayar xanın tarixən həyata keçirdiyi siyasi-mədəni islahatlar romanın bu hissəsində yer almışdır. 8 il qeyri-məhdud ixtiyar sahibi olan Xudayar xan qılıncını

məzlum xalqın qanına boyayır. Hakimiyyət illərində şəhəri abadlaşdırmaq fikrinə düşən xanın bu siyasəti xanlığın – Kokand əhalisinin müxtəlif təbəqələrini, əsasən kasıb fəhlələrini, sənətkarlarını və işsiz yoxsul təbəqəsini pis vəziyyətə salır, onlar pulsuz olaraq gecə-gündüz bazar, karvansara, pambıq və taxıl anbarları tikir. Romanda aparılan "abadlıq işləri"nin əsas məqsədi, siyasi yönümü daha maraqlı faktlarla verilmişdir. Taxt-tacdan iki dəfə salınan Xudayar xanın növbəti dəfə hakimiyyətə gəlməsi rus mütləqiyyətinin qələbələri ilə bir vaxta təsadüf etdiyi və çar qoşunlarının Daşkəndi işğal etməsi, sıranın Kokand xanlığına gəlməsi xanı ciddi şəkildə narahat etmişdi. Xalqın gücündən, əməyindən rəhmsizcəsinə istifadə edərək ölkə mədəniyyətini yenidən qurmasının məqsədi rus çarı ilə bu mədəni inkişafı qarşı-qarşıya qoymaq idi. Yazıçı bir məsəl ilə Xudayar xanın bu siyasətini ifşa etmiş, onun Türküstan xanları üçün qeyri-adi olan ölkə qayğısına qalması fikrinin nəticəsiz qalacağına işarə etmişdir: *"Od sönməmişdən qabaq axırıncı dəfə olaraq parlaq alov verər"* [1, s.107].

Təsvir olunan hadisələrlə tanış olan oxucu özünün sənədli-tarixi, publisistik bir əsər oxuduğunu hiss edir. Yazıçı romanın müxtəlif hissələrində sanki oxucu ilə üzbəüz danışır, hadisədən-hadisəyə keçdikcə oxucuya xüsusi izahlar verir. Zülmdən azad olan bir millətin maariflənməsinin əhəmiyyətinə inanan yazıçı romanlarını azadlıq ideyaları üzərində qurmuş, iki əsr astanasında qalan Türküstan cəmiyyətinin – Özbəkistan xalqının XX əsri də əhatə edən siyasi-sosial və mənəvi həyatı haqqında real hadisələrə əsaslanan sənət əsəri yaratmışdır. Eyni zamanda ömrünün son anına qədər – yaşadığı qısa ömürdə azadlıqsevər bir ziyalı kimi tanınmış Abdulla Qədirinin maarifçi ideyaları XX əsr Azərbaycan ziyalılarının ideyaları ilə üst-üstə düşür. Dövrün bəlası – xan istibdadı, xanlıqlar dövrü, parçalanmış xanlıqların qarışıq siyasəti, çar Rusiyasının siyasi oyunları iki qardaş xalqın sosial-siyasi həyatına güclü təsir göstərmişdir. Azadlığa hava, su kimi ehtiyac duyan ədiblərimiz bu problem və mövzuları bədii ədəbiyyatda işıqlandırmaqla müasir gəncliyə, müasir nəsilə öz töhfələrini ərməğan etmişlər.

"Mehrab əqrəbi" əsərinin mövzu və ideyası XIX əsr xanlıqlar dövrünün – Türküstan xanlarının, Xudayar xanın amansızlıqlarının təsviridir. *"Roman dövrün ab-havasını, tarixini özündə daşıyır və qəhrəmanların psixologiyası, əxlaqı, dünyagörüşü problemi geniş planda təqdim olunur"* [6] Tarixi həqiqəti mümkün qədər real şəkildə ifadə etməyə çalışan yazıçının özünün povest adlandırdığı "Mehrab əqrəbi" əsəri özbək ədəbiyyatında tarixi roman səviyyəsinə qaldırılmış və "Ötən günlər" tarixi romanının bir növ davamı kimi qiymətləndirilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdulla Qədiri. Mehrab əqrəbi // Tərcümə edəni: Y.Məmmədov – Bakı, Gənclik, 1970. – 264 s.
2. Almaz Ülvi. Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portret cizgiləri, araşdırmalar, müsahibələr, yol qeydləri). – Bakı, "Elm və təhsil", 2016. – 314 s.

3. Aybək. Abdulla Qədirinin yaradıcılıq yolu. – Daşkənd: 1936
4. Bahadır Kərimov -Abdulla Qədiri: Tənqid, təhlil və şərh. – Daşkənd, "Fənn" nəşriyyatı, 2006. – 232 b.
5. Bəxtiyar Nəzərov. Qədirinin qüdrəti. – https://kh-davron.uz/kutub-xona/multimedia /baxtiyor-nazarov-qodiriyning-qudrati.html.
6. Romanla povestin fərqi. – https://kulis.az/news/14608
7. Sənubər Tolaqanova. Romanda ön söz və son söz. "Şərq Ulduzu" jurnalı, 2016. –bet 8. – https://saviya.uz/ijod/adabiyotshunoslik/romanda-sozboshi-va-songsoz/
8. Umarali Normatov. Qədiri bağı. – . Daşkənd, Yazıçı, 1995. – 159 b.

POETICS OF ABDULLA QADIR'S NOVEL "THE SCORPION OF MEHRAB"

Shabnam BABAYEVA

SUMMARY:

The article examines the novel "Scorpion of the Altar" by Abdullah Gadiri, a prominent figure of 20th century Uzbek literature and master of the novel. Uzbek literature created in the 20th century is very productive and rich. Twentieth-century Uzbek literature has a strong connection with the life of the people and society. This literature tried to lead the people and society to freedom and national development, and achieved some success in this work. Because in this century, people's way of knowing the world, their artistic taste has changed. These changes are reflected in more detail in the literature. Thus, the system of images, the style of expression of literature and the characters in the works changed. In the past, fiction only reflected the vibrations of the human psyche, but in the twentieth century, it descended into the deeper layers of human life, beginning to feel the social, political and physical problems of life. In the past, rulers and people with extraordinary qualities were considered heroes in literary works, but in the twentieth century, literary characters were chosen and described more than ordinary people. The article involved Abdullah Gadiri's novel "Scorpion of the Altar", the structure of the novel, the features of the idea and content, the period covered in detail. The novel covers the dark pages of the recent 19th century, the chaos in Turkestan and the Kokand khanate, the internal decay of the khanate, the destruction of Khudayar khan and the high officials around him for their own interests, the plight of the poor, religion and sharia. The deeds of the imams who carry out their mundane intentions, as well as the plight of the people who are constantly fighting for the salvation of their spirituality and love, are covered. It is clear from the article that Abdullah Qadiri created heroes who met all the requirements of the novel genre, and described the psychology and worldview of each of them in the language of images within the work.

Keywords: Uzbek literature, Abdullah Qadiri, novel, image system

ПОЭТИКА РОМАНА АБДУЛЛЫ КАДИРА “СКОРПИОН МЕХРАБА”

Шабнам БАБАЕВА

РЕЗЮМЕ:

В статье исследуется роман выдающегося деятеля узбекской литературы XX века и мастера романа Абдуллы Гадири «Скорпион алтаря». Узбекская литература, созданная в XX веке, очень продуктивна и богата. Узбекская литература XX века прочно связана с жизнью народа и общества. Эта литература пыталась привести людей и общество к свободе и национальному развитию и добилась определенных успехов в этой работе. Потому что в этом веке изменился способ познания мира людьми, их художественный вкус. Эти изменения более подробно отражены в литературе. Таким образом, изменилась система образов в произведениях, стиль выражения литературы и персонажей. В прошлом художественная литература отражала только вибрации человеческой психики, но в XX веке она спустилась в более глубокие слои человеческой жизни, начав ощущать социальные, политические и физические проблемы жизни. В прошлом правители и люди с исключительными качествами считались героями литературных произведений, но в XX веке литературные персонажи выбирались и описывались больше, чем обычные люди. В статье рассматривается роман Абдуллы Гадири “Скорпион алтаря”, структура романа, особенности идеи и содержания, подробно освещенный период. Роман охватывает темные страницы недавнего 19 века, хаос в Туркестане и Кокандском ханстве, внутренний распад ханства, уничтожение Худаярхана и окружавших его высокопоставленных лиц в собственных интересах, бедственное положение бедняков, религия и шариат. Охватываются дела имамов, которые осуществляют свои мирские намерения, а также тяжелое положение тех, кто постоянно борется за спасение своей духовности и любви. Из статьи видно, что Абдулла Кадири создавал героев, отвечающих всем требованиям жанра романа, и описывал психологию и мировоззрение каждого из них языком образов в произведении.

Ключевые слова: Узбекская литература, Абдулла Кадири, роман, система образов

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, dosent Almaz Ülvi Binnətova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LEYLA PİRİMOVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
leyla.pirimova@mail.ru

HİND ƏDƏBİYYATININ TÜRKÇÜ MÜHACİR YAZIÇISI- İNDU SUNDARESAN

XÜLASƏ

Hind əsilli Amerika yazıçısı İndu Sundaresan yazdığı tarixi romanlarıyla tez bir zamanda diqqəti çəkməyi bacarır. Yazıçının vətəni Hindistan və onun tarixinə olan sonsuz sevgisi bir-birinin ardınca möhtəşəm romanlar yaratmasına səbəb olmuşdur. "Tac Mahal" trilogiyası müəllifin şöhrətini daha da artırmışdır. Roman dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuşdur. "Tac Mahal" trilogiyasına daxil olan romanlardan birincisi olan "İyirminci arvad" romana "Siyasət" adlı 42 bölümdən ibarət bir televizor serialı çəkilmişdir. Bu serial əksər ölkələrdə altyazılı olaraq "Netflix"də nümayiş olunur. Yazıçının trilogiyadan başqa qısa hekayələrdən ibarət "Kiçik güllər monastrında", Hindistanda 1942-ci ilin dörd may gün boyunca baş verən hadisələrdən danışan "Sükutun əzəməti" adlı romanı və Kuhi Nur almazına əsaslanan bir roman "İşıq dağı" mövcuddur.

"Tac Mahal" trilogiyası gizli bir tarixi gün işığına çıxarır. Hər kəs Cahan şahın arvadı Ərcümənd Banu üçün tikdirdiyi ecazgar sarayı tanıyır. Bu trilogiyası isə aadına əri tərəfindən bir abidə tikilməsə də ərinin iradəsiylə bir imperiyanı idarə edən xanımdan bəhs edir. Xanım yazıçı bu romanın iki əsərini tamamladıqdan sonra bir müddət başqa romanları üzərində çalışsa da yenidən trilogiyaya üçüncü sonuncu romanını daxil edir.

Açar sözlər: Sundaresan, Hindistan, Tac Mahal, ədəbiyyat, roman.

Yaradıcılıq dünyasında özünüdərk deyilən bir məfhum var. Əlinə qələm alan kəs nə yazdığını, niyə yazdığını bilmirsə, yazıçı məqsədini, yazıçı sənətinin məsuliyyətini bütün varlığıyla duymursa, o heç vaxt özünü dərk eləyə bilməz. Özünü dərk eləyə bilməyən yazıçı isə ömrü boyu qələm çalsa belə, xalqı qarşısında sosial və əxlaqi məsuliyyət duymaz, ən başlıcası, sənətin vətəndaşlıq mərtəbəsinə yüksələ bilməz. Hind ədəbiyyatının mühacir yazıçısı İndu Sundaresan özünü dərk eləyən yazıçılardandır. Onun ədəbiyyata gəlişi 2002-ci ildə nəşr olunan ilk romanı "İyirminci arvad" ilə olur. Yazıçı vətənindən çox uzaqlarda yaşamasına baxmayaraq yurduna, onun tarixinə olan sevgisini, bağlılığını romanlarında əks etdirir.

İndu Sundaresan atasının işiylə əlaqədar olaraq Hindistanda ölkənin ətrafındakı Hava qüvvələri bazasında doğulur və böyüyür. Atası gündüzlər Hindistan Hava Qüvvələrində savaş pilotu, gecələrsə həvəsli bir hekayəçiydi. Hər axşam ona

Hindistanın kralları və kraliçaları haqqında hekayələr danışar və ona göstərmək məqsədiylə yaşadıqları yerdəki möhtəşəm saray və qalalara aparardı. Yazıçı özünün " Bir oxucu və yazar olmaq" adlı məqaləsində buradakı həyatından bəhs edir: "Yadımdadır iki böyük bacım və mənimtərbiyəmizin çox vacib bir hissəsi əllərimizin uzada biləcəyimiz hər şeyi oxumaq idi. Bunlar uşaqlığımızın Hindistan Hava Qüvvələri bazasındakı televizor öncəsi günlərdi (xeyir, o qədər yaşlı deyilik, sadəcə texnika bizim olduğumuz yerə gəlib çatmamışdı). Hindistanın şimal-qərbindəki Patxankotda bir televizor əldə etdiyimizdə mövcud olan tək proqram "Bionik qadın" idi. Pakistan, Lahordan çox güclü antena vasitəsilə biz bu verlişi izləyə bilirdik" [1].

Kitablar İ.Sundaresanın uşaq vaxtlarından ən böyük əyləncəsi olmuşdu; kitab oxumaq atasının sahib olduğu bir vərdiş idi və uşaqları da böyük məmnuniyyətlə bu vərdişə yiyələnmişdi. Oxumağa o qədər bağlanmışdılar ki, hər bazar nahardan sonra kitabların içində görməkdən yorulan atasıonları maşına mindirir və qarşılarında kitabları götürməmək kimi sərt bir tələb qoyurdu.Bununla ata onları bir az təmiz hava və günəş işığı üçün təbiətin qoynuna aparır və gəzdirirdi.

İ.Sundaresan qeyd edir ki, bu vərdiş, yəni hekayəçilik vərdişini və kitab oxuma mirasını babasından əldə etmişdi. Babam bizə gəldiyində diqqətimizi çəkə bilmək üçün bir-birlərinə rəqib olurdular və mənim uşaqlığım bu nağıllarla doludu. Hind mifologiyasından tanıdıqları və ya birlikdə işlədikləri insanlar, ya da mənim sevimlilərim olan fil Cumbo və at Gümüş haqqında nağıllar. Sonuncular atamın məni yatmazdan öncə əyləndirmək üçün uydurduğu uzun-uzadı bir dastanın hissəsiydi və dramatik bir qabiliyyətlə (Şəhrizaddan fərqli olaraq) hekayəni yarıda kuliminasiyada saxlayır və məni necə bitdiyini və sonra nə baş verdiyini anlamaq üçün düşünməyə təşviq edirdi. Kağıza yazmağı öyrənmədən çox əvvəl atam məni hekayələri ağlımda necə danışacağımı öyrətdi.

İndi geriyə baxdığımda "Güllər ziyafəti" kitab mağazasına gələrkən bunun oxuyucu tənqidi və kitab araşdırmaları mövzusunda erkən bir təhsil olduğunu anlayıram"[1].Yazıçı atasının ölümündən sonra bu mühitdən ayrılsa da,ailəsionun oxuma alışqanlığının unudulmasına icazə vermir. Anası və bacıları Benqalora köçdükdən bir neçə il sonra İnduya kitab satın alma planı hazırlayırlar. İ.Sundaresan "Bir oxucu və yazar olmaq" məqaləsində ailəsinin onu oxutmaq üçün çəkdiyi əziyyətlərdən bəhs edir. Buradan aydın olur ki, Hindistan, məşhur olmadan yaxud geri dəyişmənin modaya uyğun vəziyyətə gəlmədən əvvəl, demək olar ki, dünyanın ən böyük geri dəyişilmə maşınıydı. Təxminən iki ayda bir topladıqları qəzet, tənəkə qutusu və boş şüşələri "radivallah"a satırdılar. Bütün bu əşyaları tənəkə tərəzisində çəkər və onlara pul yaxud polad qablar verərdi. Anası kitab almaq üçün istifadə etdiyi müddətdə o pulu alacağına qərar verir. Nə edəcəkləri ilə bağlı bir ailə toplantısı təşkil etdikdən sonra bacılarından biri onu yerli kitab mağazasına aparır. Kitab anbarı kimi tanınan bir yer yer altında olsa da, ecazkar kitablarla zəngin idi.

Ədib kitab rəfində hələ də ən sevdiyi kitablardan ibarət bir kitabxanasının olduğunu qeyd edir. Ceyn Ostinin bütün əsərləri, Tomas Hardinin bəzi əsərləri, Bronte bacıları, Marqaret Mitçelin "Küləklə sovrulanlar", Harper Linin "Zarafatcıl quşu öldürmək üçün", Corc Oruellin "1984" və s. kimi kitablar yazıçının kitab rəfini bəzəyir.

Kolleci bitirdikdən sonra ali təhsil almaq məqsədiylə ABŞ-a gedərək burada iqtisadiyyat və əməliyyatlar araştırması üzrə magistr təhsili alır. Qısa müddətdən sonra İndu Sundaresan romanlar və qısa hekayələr yazmağa başlayır. Onun ilk iki romanı özünün söylədiyinə görə təcrübə işləriydi və ona bir kitabın necə yazılacağını öyrədir. Sonra o özünün ilk nəşr olunan ilk romanı "İyirminci arvad"ı yazır.

Yazıçı hal-hazırda Vaşinqtonda ailəsiylə birlikdə orada yaşamaqdadır.

İ.Sundaresan cavan olarkən yazıçı olmaq istəyini xatırlamadığını, bunun geniş ailə dairələrində qanuni sayılan bir peşə olmadığını, tibb və mühəndisliyin ən çox işə layiq sahələrdən hesab edildiyindən, yazıçı da iqtisadiyyatı seçərək trenddən kənarlaşdığından bəhs edir. Bakalavr dərəcəsi üçün ədəbiyyatla məşğul olmağı çox istəsə də, müəyyən səbəblərdən bunu həyata keçirməyi bacarmır. Uşaqlığında əldə etdiyi bacarıq sayəsində illər sonra özünü yazıçı kimi sınamağa başlayır və bu günə qədər altı kitabın müəllifidir: Üç romandan ibarət "Tac" trilogiyası, ("İyirminci arvad", "Güllərin Ziyafəti", "Kölgə şahzadə"), qısa hekayələrdən ibarət "Kiçik güllər monastrında", Hindistanda 1942-ci ilin dörd may gün boyunca baş verən hadisələrdən danışan "Sükutun əzəməti" adlı romanı və Kuhi Nur almazına əsaslanan bir roman "İşıq dağı".

İndu Sundaresan ədəbiyyatda üstünlük və mükəmməlliyinə görə 2012-ci ildə "Hindistanın işığı" mükafatına layiq görülmüşdür. Əsərləri dünya miqyasında 23-ə yaxın dilə tərcümə edilmişdir. Onu ən çox sevindirən və qürurlandıran tərcümə ana dili tamil dilində yazılan və anası Madhuram Sundaresan tərəfindən tərcümə edilərək Vanathi Pathipaqqam tərəfindən Senney, Hindistanda nəşr olunan "Tac Mahal" trilogiyasına daxil olan romanlarıdır.

"İyirminci arvad" romanı 2013-cü ildə Vaşinqton ştatının "Kitab" adlı mükafatını qazanmışdır[2]. Həmin romana "Siyasət" adlı 42 bölümdən ibarət bir televizor serialı çəkilmişdir. Bu serial əksər ölkələrdə altyazılı olaraq "Netflix"də nümayiş olunur.

İllər sonra Delaver Universitetində aspiranturada oxuduğu zaman Hindistandakı evləri üçün darıxan yazıçı bu həsrəti dindirmək üçün universitetin kitabxanasında Hindistanla bağlı kitaba axtarır. Və o zaman ilk dəfə qəhrəmanı Mehrunisə, ya da bugün daha yaxşı tanındığımız imperatriça Nur Cahan ilə tanış olur. Yazıçı tarixi şəxsiyyət olan bu qadının XVII əsr Hindistanında Babur imperatorluğu üzərində sahib olduğu gücdən, qüdrətdən, tamamilə təsirlənir. Babur imperiyası müasir Əfqanıstan, Pakistan, Banladeş və böyük bir şimal və mərkəzi Hindistanın sərhədləri içərisində bir imperiyaydı. Doğulanda anası tərəfindən ona

verilən "Qadınların günəşi" mənasına gələn Mehrunisə adı sanki onun bütün gələcək həyatına istiqamət verir. Mehrunisə imperiya hərəmindən kənarda qadınların görülmədiyi və nadir halda səslərinin eşidildiyi bir dövrdə yaşadı. Ən önəmlisi isə imperator Cahangirin iyirminci və son arvadıydı. Hərəmə daxil olduğunda hərəm iyerarxisində ən aşağı mövqeyi tutdu və sarayda mövqeyi olan iranlı sığınmacının qızıydı.

Bu əhəmiyyətli evliliyin arxasındakı məhəbbət hekayəsi diqqətçəkicidir. Mehrunisənin bunun yalnız siyasi bir ittifaq ola bilməsi üçün dəf edə bilməsi gərəkən çox manelər mövcud idi. O otuz dörd yaşındaydı, daha əvvəl evliydi, başqa bir adamdan uşağı oldu, atası imperiyanın xəzinəsindən pul mənimsədi və böyük qardaşı Cahangirə sui-qasd təşəbbüsündə iştirak etmiş, bunun üçün edam olunmuşdu. Ədib "İyirminci arvad"da onun həyatının ilk dövrlərini, Cahangirin arvadı olmasına yol açan hadisələri və şəraitiaraşdırır.

"Güllər ziyafəti"ndə yazıçı Mehrunisəni bir imperatriça olaraq göstərir, gücünün necə qazandığına və Cahangir ilə bir-birləri üçün necə vaz keçilməsi olduqlarına bizişahid edir. İ.Sundaresana görə "İyirminci arvad" iki insan arasındakı bir eşq hekayəsi olsa da, "Güllər ziyafəti" daha da vacibdir. Belə ki, ikinci roman bu sevginin əsaslı və daimi olduğunu, üstüörtülü və sarsılmaz bir etimada layiq olduğunu göstərməkdir.

Yazıçı uşaq ikən tarix dərsləri ona hər zaman darıxdırıcı gələr və savaşların tarixini və hökmdarlıq illərini uydurmaqdan bezərdi. Universitetdə bir az daha perspektivli olduğu düşünülən bir sahə üçün ədəbiyyatla məşğul olmaq arzusundan imtina edir. İndu Sundaresan "və indi doqquz il öncə aşiq olduğum tarixi bir xarakter haqqında iki roman yazdım," - deyərək bildirir.

"İyirminci arvad" romanının ilk səhifəsində valideynlərinə "məni mən edən" deyərək əsəri onlara ithaf etdiyini göstərir. Həyat yoldaşına, bacılarına, dostlarına, bu maraqlı trilogiyanın ərsəyə gətirməkdə ona köməklik göstərmiş "King Country Library Sistem" və Vaşinqton Universitetinin tərkibindəki "Suzallo" və "Allen" kitabxanaların təqdim etdiyi sənədlər olmasaydı təqdiqatın böyük hissəsi əksik qalacağından əmin olduğunu vurğulayır. Hind-moğol imperiyası ilə əlaqədar kitablar, xəritələr, sənədlər, məktublar, xatirələr kimi ədəbi xəzinəyə görə təşəkkür etdiyini bildirir[3].

"Güllərin ziyafəti" trilogiyaya daxil olan ikinci əsərdir. Roman 25 may 1611-ci ildə Mehrunisə Cahangir şahla evlənərək imperiyanın hərəminə onun iyirminci və sonuncu arvadı olaraq daxil olmasıyla başlayır. Cahangir ona "Sarayın işığı" mənasına gələn Nur Mahal imperiya ünvanını bəxş edir. Bir neçə il sonra isə onu Nur Cahan "Dünyanın işığı" adlandırır. XVII əsr Babur imperiyasında bir imperator arvadına verilən səlahiyyətləri aşaraq imperatora Carıkı (səhərin erkən saatlarında xalqla ünsiyyət yaradılan toplantı)da onunla birlikdə bu məclisdə yer almasına icazə

verməsinə nail olur. Beləliklə, sarayda olan digər güclü qadınların və əsilzadələrin ona qarşı hiylələrini artırır. Düşmənləri bir-birinin ardınca imperatorun qulağına Mehrunisə haqqında zəhər axıtmağa başlayaraq onu gözdən salmağa çalışırlar. O dövrdə Hindistanda olan avropalı elçilərin də qeydlərindəyer aldığı kimi bəziləri İmperatorun Mehrunisə tərəfindən sehirləndiyini qeyd edirlər, çünki o bütün deyilənlərə baxmayaraq sona qədər Mehrunisənyə inanır. Hərəmdə və sarayda hər hansı bir səlahiyyətə sahib olmaq üçün varisə ehtiyac vardı, lakin tarixi mənbələr Cahangir və Nur Cahanın övladı olmadığını göstərir. Buna baxmayaraq İmperatorla evləndiyi gündən onun ölümünə qədər pərdə arxasında imperatorluğun güclü hakimi olur. Mehrunisə əmrlər imzalayır, imperiya möhrünü əldə edir, tacsız kraliça adına sikkələr basdırır. Cahangir şahın ömrünün sonlarına yaxın qızını ərə verəcək şahzadə adına tac uğrunda mübarizəyə qoşulur. Heç bir baburlu qadını onun qədər güclü mövqeyə sahib olaraq dönəmin siyasətinə təsir göstərib, normalara meydan oxumağı bacarmır. Mehrunisə əlçatmazdı, amma adını tarixə yazan onun qardaşı qızı Ərcümənd Banu olur. O, xatirəsi üçün dünyanın ən gözəl əsərlərindən biri olan Tac Mahalın inşa edildiyi qadındır. Bunula bərabər Ərcümənd Banu məhhəbətlə yaşayar, eşqlə yaşadılır, lakin heç bir zaman sarayda bibisi qədər güclü olmağı bacara bilmir. "Güllərin ziyafəti" Hindistan və türk xalqlarının tarixinin kəsişdiyi bir dönəmdə eşqlə iqtidar olan Mehrunisə ilə eşqin məbədi olan Ərcümənd Banunun daha doğrusu Tac Mahalın sehirli bir hekayəsidir[4].

2010-cu ildə nəşr olunmuş "Kölgə şahzadə" "Tac" üçlüyünü tamamlayan sonuncu romandır. Əsər Mumtaz Mahalın on dördüncü övladını dünyaya gətirərkən ölməsiylə başlayır. Bu zaman onun yanında əri imperator Cahan Şah və böyük qızı Cahanara var. Sevimli arvad və ananın ölümü onların dünyasını paramparça edir. Cahan Şah illərlə öz haqqı olan tac uğrunda atasının iyirminci arvadı ilə mübarizə aparmış, onlardan qaçarkən sürgün həyatı yaşadığı zaman arvadı və uşaqlarını da bir yerdən o biri yerə özüylə birlikdə sürükləmişdi. 1628-ci ildə çətinliklə əldə etdiyi tacın keyfini çıxaracaqları bir zaman Mumtaz Mahal ölür.Şah kədərə batır və izdivaya çəkilir, hətta taxtından da vaz keçməyi fikirləşir.Lakin onu bu düşüncələrdən daşındırırlar.Üç ildən sonra yenidən xalq qarşısına çıxır.Hamı təəccüblənir, çünki yas tutan şah qarşılarında saçları ağarmış, qəddi əyilmiş və zəifləmiş bir vəziyyətdə dayanır.

Cahanara anasının itkisini, atasının üzüntüsünü və altı bacı-qardaşının qayğısını çəkməklə bütün bu yükü daşıyır. Mumtaz Mahal və Şah Cahanın yeddi övladı sağ qalmışdır. Anası öldüyü zaman Cahanara 17 yaşındaydı və imperiya hərəminin bütün məsuliyyətini öz üzərinə götürür. Lakin hərəmin əsas xanımı adlanan Padşah Begüm vəzifəsi qaydalara uyğun olaraq Cahan Şah qızına deyil, arvadlarından birinə keçməli idi. Cahanara böyük qardaşı Dara Şikoxa gələcək varis kimi yardım edir. Bu zaman hərəmdə ondan üç yaş balaca olan və özünü alçaldılmış

hiss edən bacısı Roşanara onu qısqanmağa başlayır. İki bacı arasında mübarizə başlayır. Belə ki, onların hər biri atalarından sonra taxta keçəcək ayrı namizədləri seçir, hər ikisi eyni adamı sevir, lakin onların evlənməsinə ümumiyyətlə icazə yoxdur. Bu illər ərzində Cahan Şah sevimli arvadı üçün İşıqlı məzar adlandırdığı, dünyanın yeddi möcüzəsindən biri hesab edilən və bizlərin də Tac Mahalı kimi tanıdığı məqbərəni tikdirir. "Kölgə şahzadə" Cahanara və Hindistandakı Babur imperiyasının ihtişamının zirvəsində olduğu bir dövrdən bəhs edən romandır. Bu əsər gənc qadın Cahanaranın çəkişmə və kədər içində mübarizə apardığı moğol sarayında gücü güclü tutar siyasət arenasındakı həyatından bəhs edir. Sevimli qardaşını taxta keçirməyi bacarmayaraq səkkiz il atasıyla birlikdə həbs həyatı yaşayır. Rəsmi ünvanı olmasa belə, qorxunc və təsirli bir qadın görünümü yaradır. Ailənin yükünü daşıyan Cahanaranı yazıçı sanki həyatı bu gün atasının anası üçün tikdirdiyi türbənin uzun və zərif kölgəsində - Tac Mahalda döyündüyünü göstərməyə çalışaraq bu möhtəşəm abidənin nisgilli hekayəsinə bir tarixçəni daha əlavə edir[5]. "Tac Mahal" trilogiyası baburlu mənsubları və şahzadələri haqqında yazılmış bədii əsərdir. İstər oxucu kütləsində, istərsə də yazıçının öz şəxsi fikrincə onun ən uğurlu əsəri "Tac Mahal" trilogiyasıdır.

Mehtablı gecələrdə ay kimi parlaq görünən Tac Mahalın qaranlığı aydınlatan qübbəsi və mərmər sütunların parıltısına Hindistandakı 650 illik türk əsrinin izləri də qarışmışdı. Taqorun "zamanın yanaqlarından axan bir göz yaşı"na bənzətdiyi Tac Mahaltürklərin Hindistana hakim olduqları zamanların yanaqlarından axan özləm dolu bir gözyaşı , vətən bildikləri o torpaqlara bıraktıkları ən böyük sevgi və vəfa abidəsiydir.

Yazıçının "Tac" üçlüsünün ilk iki romanından sonra nəşr olunan əsəri "Sükutun əzəməti"dir. 28 may 1942-ci ildə 25 yaşındakı bir ABŞ ordusunun kapitanı Sem Hotoru Birmadakı münaqişələr zamanı yaralanır və bir neçə sirri özüylə daşıyan itən qardaşı Maykı axtaramaq üçün Rudrakotun şahzadə dövlət əyalətinə gəlir. Ancaq Semin vəzifəsi qısa müddədən sonra gözlənilməz qaynaqlar tərəfindən təhdid olunur. O, evində qaldığı yerli siyasi agent Ramanın qızı Milaya ümidsizcə aşiq olur. Yeni yaradılmış birliyin bir hissəsi olan Sem Rudrakota çiyni çıxmış bir halda gəlir. Bu yaralanma Yaponiyanın Birmanı işğalı zamanı yaponların getmək çağrısına əhəmiyyət verməyən amerikalı bir missioner Mariannu Vestvudu müşaiyət etmək üçün yapon xətlərinin arxasından paraşüdlə atıldığında meydana gəlmişdir. Sem bir ingilis alayından qaçdığı düşünülən qardaşını axtarır, ancaq o bunu evində gecələməsinə icazə verən, lakin hisslərini Semə şübhəli kimi təqdim etdiyi ev sahibinə belə bunu deyə bilmir. Ramanın iki oğlu Kiran və Aşok öz problemlərinin və zərbələrinin zirvəsindədir. Vəgözlənilməz bir şəkildə Semdən təsirlənən Milanın özünə aid bir sirri var və ailəsinə olan sədaqəti daha öncə vermiş olduğu sözlə Sem arasında qalır. Yazıçını yaratdığı obrazlardan bir də Caydır. İngilis hökümətinin

idarəsi altında Hindistandakı yarı müstəqil balaca krallığın yəni Rudrakotun şahzadəsi Caydır. Sem kimi Cay da Milanı istəyir, üstəlik çox az adama bağlanır ki, bunlardan biri də Miladır. May 1942-ci ildə sadəcə dörd gün boyunca keçən "Sükutun əzəməti" Semin Rudrakota gəlişinin Mila, Raman, Aşok, Kiran, Cay kimi bütün obrazların həyatların istiqamətlərini dəyişdirən hadisələr zəncirinin necə başladığınıvə hətta Sem belə onların fərqli istiqamətlərə çəkər, onları fərqli insanlar olaraq tərk etdiyini anlatan bir romandır. Yazıçı bütün bu vaxt ərzində Birmanın doqquz səhnəsində oxucunu təyyarənin pilotuyla birlikdə Marianna Vestvudu qurtarma missiyasında iştirak edən Semin yaxın keçmişinə yönəldir hansı ki, onu yaralayaraq onun Rudrakotdakı bu gününü xəbər verir və dəyişir. "Səssizliyin əzəməti" iyirmi bir il sonra Semin qızı Oliviyanın Hindistandan mücəvhərlə dolu bir sandıq və bilinməyən bir hekayəçidən nəhayət uşaqlığının bütün səssizliyini dolduran bir məktub aldığı zaman açılırvə ona valideynlərinin hekayəsini danışır. Onları irqi ayrı seçkiliklə bağlı hökm, milli intriqa və bir ölkənin ingilis idarəsindən müstəqilliyin sərhəddində olan bir cəmiyyətin partlayıcı şəraitin yoluna atan ehtiraslı və bitməyən məhəbbətdən danışır [6].

"Kiçik çiçəklər monastrında" hekayələr toplusu 2009-cu ildə nəşr olunur. İ.Sundaresanın bu diqqət çəkici qısa hekayə toplusunda bəzi obrazların müasirliyə doğru dördnala qaçdığı çağdaş bir Hindistana nəzər salır.Yazıçı oxucularabütün güclükləri ilə mübarizə apararaq diqqət çəkən insanları"Kiçik çiçəklər monastrında"həm instinq olaraq tanış olan, həm də təəccübləndirəcək şəkildə yad olan qədim təcrübələrin artıq tam olaraq tədbiq edilmədiyi, ancaq yenə də uzun və bəzən sarsılmaz bir kölgə yaradan bir dünyanın müzakirə edildiyini göstərir.

Altı yaşında Senneydəki "Kiçik çiçəklər monastrı"ndan övladlığa götürülən Padmini, "Yağış sığınacağında" illər sonra ondan imtina edən anasının ölüm döşəyində onu görmək istədiyini bildirən bir məktub alır. Yaşlı Meha "Üç yarım saniyə" də oğluna müasir cəmiyyətin tələb etdiyi hər şeyin verməyin və ona qədim adətlərdən çox az şey öyrətməyin məhvedici nəticələrini əks etdirir. Rama və Sita "Əsas Klub"a qatılır, çünki onlar gənc və müasir, klub isə xüsusidir. Ancaq klub üzvlüyü öncə düşündüklərindən daha artığını imtina etmək tələb edir. Və "Sadiq arvad" bir qadın jurnalist nəvəsindən məmləkətinə geri dönməsini babasının qanunsuz Satinin tədbiqinin dayandırmasını istədiyində ənənənin təsirini və avtoritetini araşdırır. Beləki, on iki yaşındakı dul qadın yaşlı ərinin cənazə atəşi içində diri-diri yandırılacaq. Doqquz qısa hekayədən ibarət bu toplu, müxtəlif obrazların həyatlarının bir nöqtəsində onları rahatlıqlarından sarsıdan, ayaqlarının altındakı torpağı silən bir şey olduğunda qarşılarına çıxar. Obrazları şəkilləndirən və onları yenilməz, güclü edən şey o zaman nə etdiklərini, çətinliklərə necə sinə gərdiklərini və ya yan addımlarla necə qarşılaşdıqlarıdır.Ədib "Kiçik çiçəklər monastrında" dostlar, qohumlar və keçmişin uzun barmaqları arasındakı əlaqələri

oxucularına ustalıqla kəşf etdirir. Hər biri sinif, kast vəcinsiyyətlə yüz illərlə köklənmiş tərbiyənin ağırlığı ilə mübarizə aparan qadın və kişilərinportreti- XXI əsrdə yetkin olmağa başlayan bir nüfusun ümid və xəyallarıyla toqquşur.Yazıçı kiçik hadisələr fonunda geniş və ziddiyyətli insan xarakterləri yaratmağa, qəhrəmanların psixoloji aləmini, hisslər dünyasının təfərrüatları ilə verməyi bacarır.Bu hekayələr hind ruhuna açılan qapılardır, antiq daralmanın qarmaqarışıq oynunu və çağdaş həyatdakı modern mübarizəni üzə çıxarır [6].

İ.Sundaresanın 2013-cü ildə nəşr olunan sonuncu romanı "İşıq dağı"dır. Bu romanında yazıçı tarixdə öz şöhrəti ilə ün salmış Kuhin Nur almazının Hindistan tarixdə yerini araşdırır.

1850-ci ilin yanvarında Hindistanın general qubernatoru lord Dalxauzi yeni birləşdirilən Pəncab imperiyasından ayrılaraq Bombeyə gedər. Bir neçə ay əvvəl Hindistanın ingilis hökuməti 11 yaşındakı maxaraci Dalipa Sinqxi bir müqavilə imzalamağa məcbur etmiş, bununla o indi və əbədi olaraq nəhəng Pəncab imperiyasından və xəzinəsinin bütün əzəmətli sərvətini tərk edir. Həmçinin xəzinəsindən çox qiymətli bir əşyasından da məhrum edilir. Bu qiymətli əşyanı Dalxauzi arvadının onun üçün tikdiyi dəri çantanın içində şalvarının içinə salan onun adamlarından birinin üzərində kəmərinin ətrafından dolanan bir ilməylə çox gizli bir şəkildə daşıyır. General qubrnator gecə yatdığında iki vəhşi mastif Baron və Banda onu və çantanın içindəkiləri qorumaq üçün Dalxauzinin yatağına zəncirlənir. İki ay sonra bir kral donanması HMS Medei Bombaydan (Mumbay) İngiltərəyə gedər. Gəmidə çanta və onu qorumaq üçün iki adam var: kapitan Ramzi və polkovnik Makeson. Medeinin kapitanına bu matros olmayan iki adamı müşaiyət etmək əmri verilir. Kraliça Viktoriya çantanı açıb içindəkiləri əlinin ovcuna doğru itələyəndə qızıl bir qolçaq (amulet) düşür. Bu bir almaz idi. Mərkəzi almaz 186 karat və hər iki yanında kiçik almaz vardı. Yalnız o zaman Dalxauzinin Hindistandan gizlətdiyi almazın xəbəri hər yerə yayılır. Kuhi Nur almazı artıq İngiltərəyə və onun kraliçasına aiddir. Pəncab imperiyası ləğv edir və onun 11 yaşındakı Maxaracax Dalip Sinqxi əbədi vətənini tərk edir. Bir daha geri dönməsin deyə İngiltərəyə aparılır.

İşıq dağı" 1817-ci ildə ingilislərin Kuhi Nur adlı almazı ələ keçirməsindən 30 il əvvəl başlayır. Beləki, Əfqanıstan kralı Pəncaba sığınmaq istəyir və o zamanki hökmdarı Dalipin atası Maxaracax Rancit Sinqx bir şərtlə razılıq verir qarşılığında isə Kuhinuru Rancit Sinqxə verməlidir. İllər keçir bir ingilis general qubernator Rancir Sinqxin sarayını ziyarət edər, onun bacıları Kuhi Nurla öyünürlər və onlardan biri Rancitin italyan generalına aşıq olur. Və sonra Rancit ölür. İngilislər gənc varis Dalip 16 yaşına çatana qədər guya onun əvəzinə bu torpaqları idarə etmək adıyla Pəncabı ələ keçirirlər. Ancaq işlər planlandığı kimi getmir və ingilislər Pəncab imperiyasını ilhaq edirlər, Dalip rütbəsindən, torpaqlarından, xəzinəsindən və Kuhi Nur almazından məhrum edilir. Gənc maxaracax müxtəlif ingilis məmurları və

onların arvadlarının nəzarəti altında ingilis dili öyrənir və mükəmməl bir ingilis centlmeni kimi tərbiyə edilir. İmperiyanı müstəqil idarə edə biləcək yəni 16 yaşına çatır və İngiltərəyə gedərək kraliça Viktoriya ilə görüşür. Orada xoş qarşılanır, əzizlənir, imtiyazlar əldə edir və böyük gəlir verilir, lakin o nə itirdiyini anlamağa başlayır. Artıq nə müstəqil bir kral olmadığı, nə haqqı olan bir imperiyaya hökm edə bilmədiyi və adı farscadan "dağın işığı" mənasını ifadə edən Kuhi Nur adlı məşhur almaza artıq sahib olmadığı gerçəkliyini heç bir şeylə konpensasiya etmək olmaz. İndu Sundaresanın altıncı bədii əsəri "İşıq dağı" dünyanın ən məşhur almazlarından birinin parlayan qəlbini bürüyən möhtəşəm bir eşq, macəra, itki və xəyanətin hekayəsidir. Kuhi nur adının mənası farsca "Dağ Nuru" olan bu daş Britaniya monarxiyasının tacında ən qiymətli daşdır. Bu daş əsrlər boyunca fəth və intiriqaların predmeti olub. Almaz öz tarixində moğol şahzadələrinin, iran sərkərdələrinin, əfqan hökmdarlarının və pəncab maharacalarının əlindən keçib. Almaz daş ilk dəfə Hindistanın Qolkonda mədənlərində tapılanda onun ölçüsü olaraq 186 karat göstərilmişdi. Almaz 1849-cu ildə ingilis-sinqx müharibəsinin cəzalandırıcı müqaviləsinin şərtləri altında britaniyalılara verilmişdi. Bu almaz 1700-cu illərdə Hindistanla müharibədən sonra Azərbaycan şahı Nadir tərəfindən qənimət kimi götürülmüşdü. Adının da meydana çıxması məhz həmin dövrə aiddir. Bundan əvvəl daş Syamantaka-Mani, Madnayak, yəni "qiymətli daşların kralı" olaraq tanınırdı [7].

Moğol tarixindən bəhs edən tarixi və bədii romanlarda da Kuhi Nur barədə məlumatlar əks olunmuşdur. Orhan Yeniarasın " Babür şah" [8] və Pirim Kadirovun " Son Timulu" [9] romanlarında Kuhi Nur daşı ilə bağlı sənhələr olduqca maraqlıdır, çünki hər ikisində də Səfəvilər dövlətinin bu qiymətli mücəvhəri əldə etdikləri təsvir olunmuşdur. Bu qiymətli daş barədə müxtəlif qaynaqlarda da yazılmışdı. Kuhi Nuru Humayuna İbrahim Ludlinin anası verər o zaman şahzadə olan Humayun daşı atası Babur şaha təslim edər. Humayun bərk xəstələnib yatağa düşdüyü zaman Babura ən qiymətlisi olan Kuhi Nuru oğlu əvəzinə Tanrıya qurban etməyi məsləhət görürlər, lakin o "qiymətli mənim həyatımdır oğlumun əvəzinə mənim canım fəda olsun" deyərək Allaha qurban deyir. Səfəvilərə sığınan Humayun şah bu qiymətli daşın başqasını Şah Təhmasibə ərmağan edir.

"İşıq dağı" əsəri İ.Sundaresan epik bir mücəvhərin tarixi hekayəsini və Hindistanın zəngin tarixindəki yerini bədii boyalarla təsviridir.

Əsərləri dünyanın neçə-neçə dillərinə tərcümə olunan Sundaresanın adı bizim üçün də doğmalaşır. Ədibin romanları bu gündə oxucular tərəfindən sevilə-sevilə həm də, dönə-dönə oxunur və heç şübhəsiz ki, bundan sonra da oxunacaqdadır. Öz rəsmi internet səhifəsində Sundaresanı sevənlər yazıçının yeni əsərlərini səbirsizliklə gözlədiklərini yazırlar.

Ədəbiyyat

1. https://web.archive.org/web/20150906123221/http://www.powells.com/essays/sundaresan.html.
2. Motivation on Pursuing Goal: Mehrunnisa in Indu Sundaresan`s The Twentieth Wife . Rossusena. Jakarta, s.75, 2018.
3. Yirminci Eş. İndu Sundaresan. Çev. Nuran Birand Gözaydın. Literatür, İstanbul, 2004
4. Güller Şöleni. İndu Sundaresan. Çev. Nuran Birand Gözaydın. Literatür, İstanbul, 2006.
5. Shadow Princess. Indu Sundaresan. Washington Square Press, Washington, 2011
6. www.indusundaresan.com
7. https://www.bbc.com/azeri/international/2016/04/160421_koh-i-noor_reclaim
8. Babür Şah. Orhan Yeniaras. Panama. İstanbul. Nisan 2019
9. Son Timurlu. Pirim Kadirov. İleri yayınları, İstanbul. Şubat 2015.

Лейла Пиримова

ТУРЕЦКИЙ МИГРАНТ ПИСАТЕЛЬ ИНДИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ-ИНДУ СУНДАРЕСАН

РЕЗЮМЕ

Американскому индийскому писателю Инду Сундаресану быстро удается привлечь внимание своими историческими романами. Бесконечная любовь писателя к своей родной Индии и ее истории привела к созданию одного великого романа за другим. Трилогия о Тадж-Махале еще больше повысила известность автора. Роман переведен на многие языки. Первый из романов трилогии о Тадж-Махале, «Двадцатая жена», представляет собой 42-серийный телесериал под названием «Политика». Сериал имеет субтитры на Netflix в большинстве стран. Помимо трилогии, у автора есть рассказ «В монастыре цветочков», роман «Слава тишины» о событиях 4 мая 1942 года в Индии и роман по алмазу Кухи Нур » Гора Света ».

Трилогия Тадж-Махала раскрывает тайную историю. Всем известен великолепный дворец, который Джахан Шах построил для своей жены Эрджуманд Бану. Эта трилогия повествует о женщине, которая управляет империей по воле своего мужа, хотя ее муж не воздвиг памятник. Завершив два произведения этого романа, писательница некоторое время работала над другими романами, но снова включила свой третий и последний роман в трилогию.

Ключевые слова: Сундаресан, Индия, Тадж-Махал, литература, роман.

Leyla Pirimova

TURKISH MIGRANT WRITER OF INDIAN LITERATURE-INDU SUNDARESAN

SUMMARY

Indian-American writer Indu Sundaresan quickly manages to attract attention with his historical novels. The writer's endless love for his native India and its history has led to the creation of one great novel after another. The Taj Mahal trilogy has further enhanced the author's fame. The novel has been translated into many languages. The first novel in the Taj Mahal trilogy, The Twentieth Wife, is a 42-episode television series called Politics. The series is subtitled on Netflix in most countries. In addition to the trilogy, the author has a short story "In the Conventof Little Flowers", the novel "The Silendor of Silence" about the events of May 4, 1942 in India and a novel based on the diamond Kuhi Nur "The Mountain of Light".

The Taj Mahal trilogy reveals a secret history. Everyone knows the magnificent palace that Jahan Shah built for his wife Erjumand Banu. This trilogy is about a woman who rules an empire by her husband's will, even though no monument has been erected by her husband. After completing two works of this novel, she worked on other novels for a while, but again included her third and final novel in the trilogy.

Keywords: Sundaresan, India, Taj Mahal, literature, novel.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Bədirxan Əhmədov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

IMANOVA KAMALE
AMU
Mərdanov qardalıarı, 58
kamalya_78@mail.ru

THE EFFECTS OF CHILDHOOD TRAUMA
SUMMARY

Experiencing abuse or neglect as a child can have a significant impact on an adult's quality o life [2]. The impact can be left across several areas, such as emotional, physical, mental health & personal relationship [3]. Survivors o childhood abuse can often experience feeling o anxiety, worry, shame, quilt, helplessness, hopelessness, grief, sadness & anger.

High levels o stress hormones can create inflammation. Inflammation can in turn create disease [5]. Childhood trauma can interrupt the connection between left & right brain processes [6]. This varieties can impact on thinking, concentration, focus & memory [7]. Children who had childhood trauma, live in a safe of hyper-arousal or "hypervigilance" [8]. They are anxious about what will happen next [9]. Children learn how to soothe themselves & manaq big feelings when they live in safe environments with caregivers, who are attuned to their needs [10]. Children as well as adults who have grown up in unsafe situations can be impulsive, passive & overly compliant [11.]. Trauma violates child's boundaries as a result the child can find it difficult to trust [12]. A child's relationship with the parents, grandparents is vital for emotional & physical health [13]. This relationship help the little one to trust, manage emotions & interact with the world around them.

Family support can be key to reducing impact trauma has on a child:

- Encourage you child to talk about his feeling
- Answer questions honestly
- Reassure your child that you'll do everything you can to keep them safe.

Key words: nurture, caregiver, endure, abuse, ongoing effect, exposure, distress, anxiety irritability.

Although adults often say, "He was so young when that happened, he won`t even remember it as an adult", childhood trauma can have a lifelong effect. And while kids are resilient? They aren`t made of stone. That`s not say your child will be emotionally scarred for life if they endure a horrific experience. Early professional intervention may prevent your child from experiencing the ongoing effects of the trauma as an adult.

Emotional & psychological trauma is the result of extraordinary stressful events that shatter your sense of security, making you feel helpless in a dangerous world.

Psychological trauma can leave you struggling with upsetting emotions, memories, & anxiety that won`t go away. At can also leave you feeling numb, disconnected & unable to trust other people.

Emotional & psychological trauma can be caused by:

• One-time event, such as accident, injury or a violent attack

• On going, relentless stress, such as living in a crime-ridden neighborhood, battling a life threatening illness or experiencing traumatic event that occur repeatedly such as bulling domestic violence or childhood neglect.

• Commonly overlooked causes, such as, the sudden death of someone close, the breakup of a significant relationship, or a humiliating or deeply disappointing experience.

Childhood trauma also doesn`t have to occur directly to the child. For instance, watching a loved one suffer can be extremely traumatic as well. Many children are exposed to traumatic events at one point or another. But the vast majority of them return to a normal state of functioning in a short period of time. Children with PTSD may re-experience the trauma in their mind over & over again. The may also avoid anything that reminds them of the trauma or they may re-enact their trauma in their play. Children with PTSD may have problems with: anger & aggression, anxiety depression difficulty trusting others, fear, feeling with isolation, poor self-esteem.

We all react to trauma in different ways, experiencing a wide range of physical & emotional reactions. Physical symptoms are insomnia or nightmares, fatigue, difficulty concentrating, racing heartbeat, edginess & agitation, aches & pains, muscle tension.

Physical responses. The body responds to emotional stress in much in much the same way it responds to physical stress.

Elevated proteins: After physical head injuries such as concussions, levels of called S100B can spike in the brain. Researchers found similarly high levels of this protein in children who had experienced emotional trauma. S100B is associated with potentially damaging inflammation in the brain/

High levels o stress hormones: stress affects the body from head to toe. When something scary happens, stress hormones set your heart racing & make you break into a cold sweat. But if those hormones stay elevated for a long time, they can cause inflammation in the body & lead lasting health problems.

Traumatic experiences during childhood affects the immune system, nervous system, endocrine system. Childhood trauma is often associated with adverse health outcomes including depression hypertension autoimmune diseases, lung cancer & premature mortality.

Under stress, your heart also pumps faster. Stress hormones cause your blood vessels to constrict & divert more oxygen to your muscles so you'll have more

strength to take action. But this also raises your blood pressure. When your BD rises, so do your risks for having a stroke or heart attack.

Types of trauma

Bullying. Bullying is any unprovoked action with the intention of harming, either physically or psychologically someone who is considered to have less power, either physically or socially. Bullying is a form of harassment that is often repeated & habitual, & can happen in person or online.

Community violence. Trauma can be the of gang violence, school shooting, riots, or police brutality.

Complex trauma. Complex trauma occurs from exposure to multiple &repetitive episodes of victimization or other traumatic events. Individuals who are exposed to multiple forms of trauma often display a wide range of difficulties compared to those who have only had one of few trauma exposures.

Disasters. Beyond the experience of natural & man-made disasters themselves, disaster-related traumas include the loss of loved ones disruptions caused by disaster caused homelessness & hardship & the breakdown of community structures.

Medical trauma.

Medical trauma sometimes called "pediatric medical traumatic stress" refers to a set o psychological & physiological responses of children & their families to pain injury, serious illness, medical procedures & invasive or frightening treatment experiences. In children, they are still developing cognitive skills & because this they process information differently.

A young child may feel betrayed by their parents I they have had to participate in activities that have cause & contributed to the child's pain such as administering medications or taking them to the doctor.

Physical abuse.

Child physical abuse is physical trauma or physical injury cased by slapping, beating, hitting & soon. This abuse is considered non-accidental. Injuries can range from mild bruising to broken bones scull fractures & etc. Consequences include difficulty trusting others low self-esteem, anxiety, physical problems anger aggression, depression, interpersonal difficulties.

Refugee trauma.

Refugee-related childhood trauma can take place in the child's country of origin due to war, persecution or violence but can also be a result of displacement or even disruptions and transitions of resettlement into the destination country. Such children have behavioral problems, mood & anxiety disorders, PTSD & adjustment difficulty.

Trauma recovery

Trauma disrupts your body`s natural equilibrium, freezing you in a state of hyperarousal & fear. As well as burning of adrenaline & releasing endorphins, exercise & movement can actually help repair your nervous system, Try to exercise for 30 minutes or more on most days. Exercise is rhythmic & engages both your arms & legs such as walking, running, swimming, basketball, or even dancing works best instead of focusing on your thoughts, really focus on your body & how it falls as you move.

Don`t isolate you may want to withdraw from others, but isolation only makes things worse. Connecting to others face to face will maintain your relationship & spending time alone. Don`t talk about your trauma.

No matter how agitated, anxious, or out of control you feel, it`s important to know that you can calm yourself. If you are upset, practicing mindful breathing is quick way to calm yourself simply take 60 breaths, focusing your attention on each @out@ breath.

Sensory input. Does a specific sight, smell or taste quickly make you calm? Or maybe petting an animal or listening to music works to quickly soothe you? Having a healthy body can increase you ability to cope with the stress of trauma.

Get plenty of sleep. After a traumatic experience, worry or fear may disturb you sleep patterns. But a lack of quality sleep can exacerbate your trauma symptoms & make it harder to maintain your emotional balance. Go to sleep & get up at the same time.

Exposure to traumatic experiences in childhood can have a negative impact on the development of the brain when it`s most vulnerable. Higher rates of depression, suicidality, anxiety disorders, post-traumatic stress disorder, aggressive behaviour have been reported in adults who experienced childhood maltreatment.

Traumatic childhood events also contribute to increased drug use & dependence.

But not all children who experience early life stress go on to develop mental illness. It is influenced by your prior experience, your genes brain regulation. Chemicals in the brain such as cortisol & oxytocin are important for stress & emotional regulation. Oxytocin is a hormone naturally produced by the brain it`s commonly called the “love hormone” as it promotes sociability, emotional regulation, & bonds between a mother & child, as well as between romantic partners. The amount of oxytocin in the brain varies from person to person. Variations in the oxytocin gene even affect how we respond to stress. Oxytocin system starts to develop in the womb & continues to develop after birth. Positive & negative experiences early in life can shape oxytocin system. Exposure to nurturing & loving parents can contribute to normal development of this system. Early life stress changes oxytocin levels within hypothalamus & the amygdala, which are the important brain regions in the production of oxytocin. These long-lasting changes

affect behave oral outcomes. Exposure to early life adversity increases anxiety & depressive behaveours.

Stress stimulates the immune system which can be a plus for immediate situations. This stimulation can help you avoid infections & heal mounds. But over time, stress hormones will weaken your immune system & reduce your body`s response to foreign invaders people under chronic stress are more susceptible to viral illnesses line the flu & the common cold & soon. Stress can also increase the time & takes you to recover from an illness or injury. Under stress, your liver produces extra blood sugar (glucose) to give you a boost of energy under chronic stress you body may not be able to keep up with extra glucose. It increases risk of type 2 diabetes. Of you are constantly under stress your muscles may not get the chance to relax. Tight muscles cause headaches back & shoulder pain, Losing a parent to death or abandonment early in your life is a trauma. No matter how nurtured you were by other relatives or you remaining parent? This kind of loss runs deep. Of your sadness wasn`t seen or heard or allowed, then that loss lives on even more significantly inside you. You needed a chance to mourn. Because you learned much to early that a needed loved one can suddenly go away or be taken away. You grow up afraid of loss. Even if you lost you parent in your early 20-s, this is a vulnerable time. You may fear closeness because closeness & need signify possible loss.

Did you suffer a serious childhood illness? If so, you were likely isolated at home or hospitalized. This meant being removed from normal social activities & you probably felt lonely, maybe even worried about being different. Maybe now you feel less socially confident because of it & find yourself not sure where you fit in. Hospitalization also means separation from parents, often traumatizing medical procedures & frequently fear. This can leave you with anxiety that persists.

If you struggled to learn, had dyslexia, or ADHD, or any other learning problem, you likely felt different or compared yourself unfavorably to the other kids. Learning problems are particularly difficult to live with if they went undiagnosed & you didn`t get sufficient help. Even very smart kids end up thinking they aren`t smart at all. This has a very negative impact on your self-image you might have tried very hard to do better & better, straggling against challenges you couldn`t control. Or maybe you gave in & gave up.

An unreachable parent is traumatic. Children need to be seen, heard held, emotionally embraced & valued. The effects of waiting, watching, longing to have your feeling heard can last a life time. Maybe you`re wary of your needs & uncertain of being loved & maybe you learned to stay distant yourself, not expecting muds. An emotionally detached or anxious parent was probably traumatized too.

If you haven`t had sufficient help, or the right kind of therapy, to work/out you trauma, this child part of you still carries your trauma & suffering. Symptoms of your childhood trauma spill out when you`re stressed.

A sensitive, kind, empathic response is what you need. You don't have to live with wisurge of symptoms that leak out under stress. When you have proper therapy, you will heal from unresolved childhood trauma.

REFERENCES.

1. Baddeley. A.D. (1986) Working memory, Oxford
2. Berlyne. D.E. (1960) Conflict, arousal & curiosity. New York. Mc. Graw-Hill.
3. Chorzempa. B.F & Lapidins L. (2009). To find yourself, think for yourself. Teaching Exceptional children. 41(3)54-59
4. Nikola Malizia. "The psychological Trauma in children & Adolescents". Univercity of Enna Italy. Sociology Mind, 7, 11-25.
5. Cook. A, Blanstein. M, Spinazzola (2003). Complex trauma in children & adolescents. "American psychologist" 56(3).

ИМАНОВА КЯМАЛЯ

ВЛИЯНИЕ ДЕТСКИХ ПСИХОТРАВМ
РЕЗЮМЕ

Психотравма – это результат сильного стресса. Она может нарушить психику и привести к различным заболеваниям. Чаще всего жертвами физического или психологического насилия становятся дети, потому что они зависят от взрослых и не способны защитить себя. Труднее всего скорректировать те, которые связаны с игнорированием ребенка. Дети, подвергшиеся насилию, в будущем страдают от тревоги, депрессии, низкой самооценки. Детская травма влияет на физическое здоровье взрослого человека. Это могут быть такие заболевания, как нейродермит, стенокардия, язв желудка, диабет, гипертония и т.д. Психотравма также влияет на мозг, ослабляя его функциональные способности. В нашем современном мире родители вместо общения с ребенком, работают над тем, чтобы его обеспечить. У ребенка возникает ощущение одиночества, брошенности и недоверия. Эти ощущения остаются с человеком и в дальнейшей жизни.

Причиной травмы может стать любое значимое для человека событие: смерть близких, развод родителей, гиперопека со стороны старших, финансовые проблемы и т.д. Мать, в первую очередь, должна создать для ребенка атмосферу доверия и эмоциональной защищенности.

Расстройство психики в детстве приводят к замедлению социального развития человека. Ему сложнее заводить друзей, уживаться с людьми. Детские

горести рождают желание замкнуться, отгородиться от мира, так успешную карьеру невозможно сделать.

Ключевые слова: Скорректировать, сомнение, страх, психологические расстройства, самооценка, черство неполноценности, внутренние конфликты, гиперактивные родители.

İMANOVA KƏMALƏ

UŞAQLIQ TRAVMALARININ TƏSIRI.

XÜLASƏ.

Açar sözlər: Boşanma, itki, şiddət, təcavüz, klinik dəyərləndirmə, hadisə, sıxıntı, günahkar.

Travma hər cür formada həyatın hər anında qarşımıza çıxa bilər. Travmaların növləri müxtəlifdir. Təbiətdən (zəlzələlər, yanğın, sel), cəmiyyətdə (müharibələr, inqilablar), məktəbdən (təhqir) və ailədən (təhqir, laqeydlik, zorakılıq, boşanma, ciddi xəstəlik) və s. ola bilər. hər hansı hadisə uşaq üçün travmatik hesab edilir:

Əgər bu gözlənilmədən ya dəfələrlə baş verir, kimsə qəsdən qəddarlıq edirsə, bu hadisəyə hazır deyilsə.

Travmadan sonra beyinin icra edici funksiyaları zəifləyir. Uşaqlarda öyrənmə çətinliyi yaranır. Məktəbdə problemlər yaşanır. Ən əsas yaddaş dağınılığı və hiperaktivlik yaranır. Stress hormonları kortizol və adrenalin qısa müddətli təhlükə zamanı öz müsbət işlərini görürlər. Lakin bu hormonların uzun müddətli qalxması, bədənə və immun sisteminə ziyan vurur. Diabet, yüksək təzyiq, piyləşmə, allergiya kimi xəstəliklərə səbəb ola bilər.

Bəzən uşaqlar genetik güclü və inamlı olmaqlarına ramən psixoloji travmalardan sonra zəif və qorxaq yetkinə dönürlər. Bəzi uşaqlar keçirdiyi strassdən möhkəmləşirlər, çətinliklərə üstün qəlməyi öyrənirlər. Özünü və ailəsini qoruyan bir insan yetişir. Çox hallarda isə stresslər öz nəticəsini yetkinlikdə göstərir. Belə insanlar cəmiyyətdə ünsiyyət qura bilmirlər, tez məyus olurlar, balaca çətinliklərin önündə aciz qalırlar. Psixikası zəif olan uşaqlar xəstəliklərədə daha çox məruz qalırlar. Valideyinlərin və müəllimlərin borcudur ki, belə uşaqlara qarşı həssas, diqqətli olmaq. Dərhal uşaq stress aldıqdan sonra onunla danışmaq, sakitləşdirmək, situasiyanı müsbət tərəflərini ona aşılamaq və ümid, inam yaratmaq lazımdır.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəna Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

АСАДЗАДЕ РАСИМА ФАРХАД ГЫЗЫ
Азербайджанский Университет Языков

СЕМЕЙНАЯ ТЕМА В РОМАНЕ А.МЁРДОК «КОЛОКОЛ»

РЕЗЮМЕ

В статье предпринята попытка исследования семейной темы в романе «Колокол» известной английской писательницы А.Мёрдок. В ее произведениях используются экзистенциальные мотивы, характерные для европейской литературы XX века. Экзистенциализм как философское направление сыграл важную роль в поиске выхода из кризисных ситуаций и формировании нового общественного мировоззрения. В романах А.Мёрдок, особенно в произведении «Колокол», семейная проблема занимает особое место. Автор дает возможность своему герою выбрать истинные духовные ценности.

«Экзистенциальный роман» предстает в творчестве А.Мёрдок в модифицированном виде. Для героев произведений писательницы свобода духа, как правило, оборачивается подведением безрезультатных итогов. Герои озабочены состоянием мира и собственной судьбой. В этом смысле закономерна актуальность обращения к такому необычному подходу. Необходимо отметить, что человек в экзистенциализме «сотворяет себя» непрерывно. А.Мёрдок исследует современное общество с экзистенциальных позиций и делает главный упор на изучении его сущности. Писательница своеобразно подмечает то, что скрыто под покровом традиционной английской благопристойности. У А.Мёрдок изображаемое действие в произведениях сопровождается тонкой иронией и гротеском. В этом смысле ее произведения отличаются оригинальностью.

Ключевые слова: семейная тема, творчество, личность, экзистенциализм, английская литература, роман «Колокол».

А.Мёрдок в своих произведениях дает новаторское для английской литературы философское осмысление понятия свободы в широком смысле этого слова. С одной стороны, изображение свободы выбора жизненных путей, а с другой проблема эмансипации женщины характеризует произведение «Колокол». В романе выдвинута на первый план семейная тема, так как автор акцентирует внимание читателя на пары влюблённых героев. Автор показывает силу и властность мужчины как главы семейства, которая противопоставлена природной женской слабости. С другой стороны, главная героиня всеми силами стремится вырваться из оков семейного рабства и тем самым развенчивает известное мнение о доминировании мужского начала в любви и – шире – брачных отношениях. В «Колоколе» Мёрдок сознательно уходит от всемирно известного изречения К.Маркса о ценности женской слабости.

В европейском послевоенном обществе имело место ярко выраженная тенденция к социально-идеологическому подавлению воли и устремлений женщин. Так, в послевоенные годы вплоть до конца 1950-х годов, то есть ко времени написания «Колокола» в Британии наблюдался поистине беспрецедентный рост разводов. По изначальной идее автора, в центре изображения в «Колоколе» должна была оказаться стабильная молодая семья. Но этого не происходит, впрочем, как в «Замке на песке», «Под сетью» и последующих сочинениях Мёрдок. На самом деле вскоре выясняется, что один член семьи грубо попирает права другого. В центр изображения поставлена злая патриархальная сила, находящая опору в тогдашнем институте брака. И в «Колоколе» Айрис Мердок глубоко раскрыта тема трудных женских судеб. Характерно и то, что в этом романе, светским семьям противостоят религиозные.

С самого начала повествования автор выписывает образ Доры Гринфилд – молодой женщины с несколько заниженной самооценкой. Во всяком случае, после своего замужества она втайне чувствовала, что супруг (Пол Гринфилд) пытается поднять её до своего нравственно-духовного уровня, однако, до него, оказывается, «не так и просто дорасти». Изначальное стремление молодой женщины самоутвердиться, с психологической точки зрения, вполне объяснимо. В те годы не только Мёрдок, но и её современники – писатель-реалист Грэм Грин, модернист Веркор и единомышленники-экзистенциалисты К.Уилсон, У.Голдинг, М.Спарк и другие писали о восхищении прекрасной половиной человечества мужчинами интеллигентными, сильными, волевыми. Дора Гринфилд, только вступая в брак, про себя называла своего суженого «человеком весомым, взрослым, эрудированным. Она восхищалась им и была весьма польщена его особым к себе вниманием» [2, 247-248].

Что же в действительности представляет собой Пол Гринфилд, умеющий внушить противоположному полу столь искренний интерес? Обратимся к его портретной характеристике. Итак, «мужчина страстный, весьма привлекательный, в котором ощущалась подлинная сила и мужественность. Красавцем его, пожалуй, назвать было трудно, но внешность имел он явно впечатляющую» [2, 247]. Однако внешность, как хорошо известно, обманчива, и вскоре Дора начинает реально ощущать, что находится в его власти, из-под которой нелегко выйти. Из чувственного мужчины-сластолюбца он превращается в агрессора, деспота. То, что Пол принадлежит к светским характерам, точнее, является английским аристократом по крови и поведению, ничуть не умаляет его вины, если иметь в виду некую трансформацию его мировоззрения.

Так, на наш взгляд, рождается тема, находящаяся на перекрёстке русской реалистической и европейской модернистской мысли. Так называемый «ситуативный экзистенциализм» в лице автора «Колокола» тоже ощутил на

себе «этико-нравственное давление» Достоевского. Как отмечает А.Колобродов: «Как миновать Достоевского при разборе тематики неожиданного или, напротив, преднамеренного перехода от добра ко злу. …Чёрт бы взял эту извечную достоевщину, преследующего русского человека! И чёрт бы взял любого русского человека, который, собственно, только её вокруг всегда и видит» [1, 99].

Злое начало в человеке, в данном случае проявляющаяся почти в безраздельном властвовании мужчины над женщиной, интересует Мёрдок просто как факт. Она далека от идей Достоевского, которые вскрывает истоки мирового зла, открыто противопоставляя ему добро и боль всего человечества. Таких выводов и обобщений в «Колоколе», да и других произведениях писательницы нет. Она не глумится над Дорой, попавшей сначала в любовные сети, а затем и в кабалу к мужу. Факт перехода от добра и ласки к более суровым мерам по отношению к жене рассматривается ею с характерных для её мировидения стыковок реалистических и экзистенциальных позиций. Это подтверждает и В.Скороденко: «Что касается нравоописательной традиции, то она, в отличие от классических реалистических трактовок, не свершает моральный суд над показанным, так как он, по убеждениям Мёрдок, принципиально невозможен. Для её творчества эта самая нравоописательная бытующая традиция» состоит в прочерчивании остроты выбора личности между ценностями настоящими и обманными» [4,14].

В.Скороденко в сущности верно расставляет акценты. Зло и Добро, как две стороны медали, уравновешивают друг друга. Дора тоже умеет показать свой нрав и проявить как свои лучшие, так и сомнительные, если не сказать худшие качества характера. Дора, разумеется, ценит мужество и интеллигентность Пола, однако, выходя за него замуж, не забывает и про богатство. Только статус замужней английской леди во все времена был высок. Вот почему на первых страницах романа в устах Доры Гринфилд несколько раз повторяется слово «замужем, чтобы лишний раз подчеркнуть важность этого социо-культурного института в первые послевоенные годы.

Но не только личностные отношения супругов волнуют автора в начале «Колокола». Одновременно с тем и друзья Пола чем-то едва уловимым тоже внушали ей страх. «Все они ей были симпатичны и при этом очень умны, намного её старше, имели таких же умных, как и они жён, чем внушали Доре ещё больший страх. Пугало её и то, что они относились к ней снисходительно и покровительственно» [2, 245].

Мёрдок следует главному гендерному признаку. Супруг – это крепкая, мужественная натура, выражение «маскулинности», к которому писательница время от времени питала некоторые симпатии. Чувство семейственности (особенно на первых порах) было в нём столь сильно, что Пол Гринфилд

однозначно видел себя отцом семейства. Дору положение жены-матери решительно не устраивало, и в романе об этом сказано недвусмысленно.

С определённого момента романного повествования властность и даже в известной степени деспотизм Пола уравновешивается недальновидностью и непредусмотрительностью Доры. Отсюда неумеренные всплески явно лишних эмоций, экспансивность в поступках, непродуманность в действиях. Читатель даже ощущает некое идейное родство между романами «Замок на песке» и «Колокол». Из жара – в холод, из огня – в полымя, от любви – к равнодушию и бегству из родного дома. Эти поступки отчасти роднят Рейн Картер и Дору Гринфилд. Иногда автор свою героиню и не щадит. В «Колоколе» голос автора звучит чаще и не оставляет никаких сомнений насчёт искренности. Так, об откровенной непредусмотрительности Доры сказано в самом начале романа открытым текстом: «Если бы, – от своего имени пишет Мёрдок, – Дора была способна чаще к беспристрастным оценкам сложившейся текущей ситуации, то она сумела бы понять – ребёнок обязательно даст ей в окружении Пола Гринфилда независимое и солидное положение замужней обеспеченной женщины, чего ей так недоставало» [2, 247]. Но особое положение жены с ребёнком, как далее подчёркивает автор, раздражало её.

Постепенно Дора отдаляется от своего мужа, хотя явно предпочитает «женственность» всем другим качествам. Но это ее, в конце концов, и губит. Рейн Картер в «Замке…» попадает в менее запутанную ситуацию; она ясно осознаёт, что не может связывать свою жизнь с женатым человеком, да ещё и годящимся её в отцы. Тем и продиктован её окончательный выбор остаться одной. Дора Гринфилд – женщина замужняя, со сложившимися моральными устоями. Значит, и решение остаться с супругом более очевидно. Но этого не происходит. Айрис Мёрдок ставит женщину перед нелёгким выбором: с позиции феминистической она может остаться независимой, бросив мужа и продолжая занятия искусством. Вновь одной строкой хочется указать на тематическую параллель: почти вся жизнь Рейн Картер проходила в искусстве, но для Доры – это только единственный эпизод в романе, как «спасительный островок». Но автор указывает и на другой альтернативный путь: сознательно отказаться от продолжения творческой деятельностью, следовательно, и от и профессиональных навыков реализации себя в искусстве, но тем самым подорвать стабильность и авторитет сложившихся в Англии культурных правил и норм.

Итак, ставится дилемма: какой же путь предпочтительнее? Дора выбирает второй, который предельно осложнён неоднозначной оценкой её поступков со стороны автора. Вскоре выясняется, что свобода окупается очень дорогой ценой. Несмотря на силу воли, которую она время от времени проявляет, Дора – с каких сторон не посмотреть – совершает целый ряд опрометчивых поступков. *Во-первых*, как говорится, со всех ног «бросается во все тяжкие».

Решающей ошибкой является адюльтер с женатым журналистом-репортёром Ноэлем Спенсом. Он показан человеком без комплексов и потому становится одним из авторских откровений. Ноэль не требовал развода, так как и не собирался создавать с ней новую семью, хотя и испытывал к Доре лёгкую симпатию.

Во-вторых, Айрис Мердок в известной степени отказывает Доре в высоких интеллектуальных способностях. Зацикленность героини на своих личностных проблемах порою в отдельных случаях не уступает эгоцентризму супруга. Более того, при всей своей властности Пол, как пишет автор, «всегда твёрдо знал, чего он хотел в этой жизни: быть мужем Доры, то есть быть для неё всем, как и она – для него» [2, 248]. С позиции главы семейства, несмотря на временами проявляющуюся агрессию, Пол Гринфилд – это, по мысли Мёрдок, современный молодой человек, но придерживающийся консервативных сугубо национальных традиций и определённых моральных норм великосветского английского общества. Дора – человек иных правил, прежде всего, не способная понять своих желаний и стремлений. С иронией сказано в романе, что ей отказано в здравомыслии даже в сугубо бытовых мелочах. Например: «Решила Дора как-то от денег оказаться, потом подумала – и приняла их» [2, 248].

Следуя по такому ложному жизненному пути, Дора, *в-третьих,* совершает очередную роковую ошибку: бросается в омут с головой в путешествия, пользы от которых не было никакой. Если бы Дора, попав в монастырское поместье, могла найти себе какую-нибудь работу по душе и отвлечься от семейных дрязг, ей было бы легче. Однако Мёрдок и в этом случае доказывает её неспособность к делам, осложнённую природной ленью. «Поскольку была она очень ленивой, то и в монастырской жизни смогла почувствовать лишь некоторое и временное облегчение» [2, 315-316]. И в итоге лень Доры, её природные недостатки в способности самостоятельно мыслить, постепенно приводят её осознанному желанию принимать на себя в целом не свойственную ей социо-культурную роль замужней женщины.

Но справедливости ради следует указать, что не только одна Дора в этом виновата. Как верно замечает критик А.Байат, «замужней женщине пришлось непосредственно столкнуться с болезненной любовью Пола, точнее, с его прямой агрессией, которая заметно ограничивала желания супруги и той подавляющей силой, что реально не давала Доре «морально расти» [5, 40]. А.Байат к тому же ещё и добавляет, что действительные способности Доры к самопознанию существенно снизились именно благодаря такой деспотической натуре её супруга» [5, 40]. Вместе с тем, – завершает свою мысль Байат, – Пол Гринфилд всё же не обладал всею полнотой власти над своей женой буквально, не имел возможности подавлять её волю до бесконечности, что, собственно

говоря, и привело к очень большому разладу в их семье, постоянным ссорам в доме, безусловно, унижающих и истощающих Дору» [5, 41-42].

Если выразиться словами Д.Ф.Муртазиной: «Роль женщины в великосветском европейском обществе нередко заключается в решительном подтверждении своего социо-культурного статуса. Тем самым случается и такое, что они становятся пассивными в общепринятом смысле этого слова, лишаются силы своей. Женская подавление и зависимость возникают прежде всего от того, что они чужды мужчинам, когда у них не имеется общих интересов. Так, Дора Гринфилд, бросив учебу и пытаясь (впрочем, совершенно безуспешно) сделать себе карьеру, почти полностью лишила себя независимости. В её лице, происходит отчуждение от общественных устоев жизни в том момент, когда она становится женою Пола. И в относительно редкие эпизоды в романе, повествующие о раздумьях Доры, она приходила к такому выводу, что брак их будет в особенности успешным только тогда, если ей надлежит продолжать входить в задачи и цели своего супруга» [3, 241]. Как мы знаем по тексту, этого не случилось. А что же тогда произошло и какие пути возрождения женщины к новой жизни нам показывает Айрис Мёрдок далее?

События, которые были прямо и непосредственно рождены сложным и противоречивым образом жизни Доры Гринфилд, в конечном итоге привели её совершенно в иной мир – так называемый «Бенедиктианский монастырь». Характерно, что Дору приглашает Пол, надеясь, как пишет Мёрдок, на её возможное «душевное исцеление». История создания монастыря необычная, тесно связанная с колоколом (откуда происходит и название романа). Отметим лишь факт теснейшей привязки колокола к средневековой легенде. В XIV столетии он сорвался с монастырских крепей и упал в озеро. С тех пор «существует предание, будто бы колокол звонит порою со дна этого озера и тому, кто услышит этот роковой звон, колокол предвещает скорую смерть» [2, 275]. Ни один символический приём, применённый Мёрдок, не «повисает в воздухе». Писательница возвращается к нему, придавая уже не столько символические, сколько реалистические черты. Печальная легенда, рассказанная Полом – Доре, обретает свои зримые очертания в финале произведения.

Архитектоника романа такова, что его можно условно подразделить на две равновеликие части: в первой повествуется о том, что мы проанализировали; во второй – жизнь в названном монастыре. Показательно, что вместе с Дорой в «Дом Бога» в первую очередь отправляется Пол. Но у каждого из них есть свои личные интересы. У супруга это своего рода рабочая командировка, связанная с его научной деятельностью. Дора же едет в монастырь исключительно с целью развлечения и смены обстановки. В соответствии с несовпадающими мечтами, желаниями и пристрастиями, и роли

супругов распределяются неодинаково. Занятый научными проблемами, этот образ временно отодвигается Мёрдок на второстепенный план.

В «Колоколе» центральная семейная пара не складывается. Каждый из героев, включая окружение Пола и Доры, остаётся в одиночестве. Только по сравнению с Рейн Картер, у Доры «на сердце поменьше грусти и печали. Ведь в финале романе у неё появляются реальные шансы на лучшие перспективы в жизни. «Колокол звонил для неё уже совсем из другого мира. Новые истории она вскоре будет рассказывать своей подружке Салли» [2, 509]. Между тем противоречие между двумя мирами до конца сохраняется.

Меняется общая обстановка, а вместе с ним и язык романа. Она становится более насыщенным религиозными терминами. Далее, метаморфозы, связанные с непредсказуемым поведением Доры и беспрестанными скандалами неудовлетворённого любовью Пола, происходят именно в стенах монастыря. В какой-то пограничный момент, так свойственный экзистенциальному мышлению Мёрдок, читатель, по нашему мнению, улавливает как центральную, так и фоновую информацию. Судьбы Доры и Пола, словно железнодорожные пути, то гармонично воссоединяются, то расходятся в разные стороны. Символично, что эти же пути (Дора то отправляется в монастырь за поиском новых ощущений, то возвращается оттуда на поезде в Лондон к мужу) мирят или ссорят главных героев. Если в первой части общее содержание в основном ограничивалось столкновением интересов супругов на «личном фронте», то во второй – центр тяжести перемещается в сторону описания таких правил, норм и установок в монастыре, которых начисто лишено великосветское английское общество.

Таким образом, светское времяпровождение сменяется на мир религиозный. И первое время Дора, которая надеялась на развлечения, нередко попадает в курьёзные ситуации. Но в характере героини эти запреты силы не имеют. В стенах монастыря она продолжает судачить с монахинями о тяготах семейной жизни великосветской дамы, живущей в столице Великобритании. Но неожиданно Дора получает отпор. Одна из служащих, миссис Марк, обрывает её: «Можете меня считать страшной занудой, но у нас, извините свои, не лондонские порядки. И потому я вас должна сразу же упредить: мы никогда здесь, в монастыре, не обсуждаем прошлые жизни. И это ещё одно важнейшее правило нашей религии, которому мы всегда стараемся твёрдой следовать. И уж как можно меньше всяческих сплетен. Если вдуматься, редко ведь когда люди вообще расспрашивают друг друга о прошлой жизни из чистоты своих помыслов и убеждений, да?...» [2, 291]. На этом риторическом восклицании сестра милосердия миссис Марк замолкает, ожидая реакции Доры. На что вполне логично последовало: «Дора с грустным видом молчала, сильно внутренне разозлившись» [2, 291]. Светская женщина не может осознать эти правила и установки.

Хотелось бы отметить, что Мёрдок в «Колоколе», стремится избегать категоричных оценок. Сама она по рождению к религиозной семье не принадлежала, поэтому и отношение её к божественному началу в человеке весьма неоднозначно. В этом романе она не столько радикально защищает религиозные устои, сколько к отправлению соответствующих ритуалов относится очень скептически. Иногда складывается впечатление, что стиль напоминает манеру письма Джона Фаулза. Так, Пола в «Бенедиктианском монастыре» интересует только его научная деятельность. Дора, повторяем, жаждет новых ощущений. Её друг – Ноэль Спенс в романе многократно восклицает: «Дора, помни, Бога нет!». Но вся вторая половина «Колокола» посвящена жизни монастырских служащих. И, оказывается, что они тоже в известном смысле слова, «далеки от Бога».

Вот характерные примеры. На передний план выдвинут Майкл Мид, судьба которого некоторое время бросала его «по городам и весям» и, наконец, якобы «привела к Богу». В монастыре он весь день занят определённым родом деятельности, за которую непосредственно отвечает. Но что это за характер? Положительный или отрицательный? То, что он нашёл своё место в монастыре, безусловно, поднимает его в глазах читателя. («Не место красит человека…»). Однако как можно оправдать поведение человека, который растлевает малолетних.

Майкл Мид испытывал влечение к восемнадцатилетнему Нику, а затем такое же «эротическое волнение» к пятнадцатилетнему Тому. Последний, как видим, вообще подросток. И хотя Майкл в монастыре осознаёт свои ошибки, рецидивы психиатрического плана всё равно дают о себе знать вплоть до конца романа. Он, конечно, пытается замаливать свой грех перед Богом, но только в искренность его изменившихся намерений верится (по мысли Мёрдок) с трудом. Его мольбы очень напоминают девиацию (отклонение от нормы) в христианстве: «Грешу и каюсь; каюсь и грешу». Как следует читателям относиться к такому грешнику, который к тому же сам себя называет «Человеком Бога»? Вопрос остаётся открытым.

Совершеннолетний Ник, совершивший содомский грех с Майклом, тоже имеет работу в монастыре. Но сначала он предаёт Майкла, рассказывая директору школы непристойные подробности, а затем пытается шантажировать его. Мёрдок сравнивает его с растением, корни которого пьют соки, но какой стебелёк тянется к веткам – Нику определить сложно. Не мудрено, что затерявшись в религиозном мире, он потерял контроль и над своим поведением. В конце концов, распрощавшись с несчастной сестрой Кэтрин, Ник кончает жизнь самоубийством.

Необычными показаны религиозные проповеди ещё одного персонажа – Джеймса. В его обязанности входит чтение лекций. Но А.Мёрдок с присущей ей юмором постепенно развенчивает эти проповеди. Джеймс и некоторые

другие персонажи в монастыре явно оказываются не у дел, хотя формально продолжают всех новоприбывших заверять, что служат Богу. Но как именно? К примеру, говорит Джеймс так мудрёно, витиевато и путано, что слушатели его элементарно не понимают, а затем уже и не воспринимают как лектора, проповедующего религиозные идеи. По иронии судьбы, понимает это и сам герой. Например, Майкл оценивает его: «Джеймс, читая, ничего поистине не смыслит во зле. Может быть, – размышляет он про себя, – это есть следствие его исключительно душевной чистоты и морали. Однако можно ли всецело добро постичь, не ведая при том зла» [2, 338-339]. С течением времени бесплодность своих лекций-проповедей всё глубже осознают герои «Колокола». Так, в лекциях Джеймса слушатели очень скоро почувствовали элементарный религиозный идеализм. На словах он говорит о поступках, которые должен совершать человек с оглядкой на «Господень завет». На деле же люди стоят перед иным жизненным выбором. Пустословием становятся его обобщения: «С такими мерками мы, прихожане, и обязаны подходить к действиям своих и других. Всё остальное – это суета сует, самообман, потакание излишним страстям» [2, 351]. В итоге читатель видит, что всё меньше людей ходят на его лекции. А однажды Джеймс сам вынужден был с позором признать: «Друзья мои, я спешу закончить, так как боюсь, что для вас мои размышления стали слишком уж длинными и бессвязными» [2, 355].

Рассмотрим также портрет сестры Ника – Кэтрин. «Очень тихая, спокойная. В чём-то даже покорная. Вместе с тем Майкл, к примеру, уважал в ней её целеустремлённость, нередко ощущая на себе пристальный прямой взгляд её холодных глаз» [2, 334]. Она является противоположностью многим другим героям. Но, увы, этой характеристики для Мёрдок недостаточно, чтобы занести Кэтрин в разряд положительных персонажей. При всех своих достоинствах она страдает серьёзным психическим заболеванием, молода, но неспособна ни к какой полезной деятельности в монастыре. Служение Богу для неё – пустая формальность. История с подменой колокола, чем и завершается роман, полностью выбила её из привычной колеи. Ассоциативно Кэтрин напоминает нам образ Ганно – представителя последнего, четвёртого поколения семьи Буддерброков из одноименного романа Т. Манна. Умный, подающий надежды, но совершенно неприспособленный к жизни, он умирает в юности. И Кэтрин – юная, добрая, умная, но абсолютно нерасчётливая, она заканчивает свои дни в психиатрической лечебнице. Таков неутешительный приговор девушке от лица писательницы.

Использованная литература:

1. Колобродов А. Здравые смыслы. М.: Центрполиграф, 2017, 415 с.
2. Мёрдок А. Колокол. Роман. В книге: Мёрдок Айрис. Сочинения в трёх томах. Том I. М.: Радуга, 1991, с. 241-509.

3. Муртазина Д.Ф. Влияние философии Симоны де Бовуар на творчество Айрис Мёрдок. (На примере романа «Колокол») // Ученые записки Казанского университета. Том 153, кн. 2. Гуманитарные науки. 2011. с.238-244.

4. Скороденко В. Достоинство человека и хаос жизни (заметки о романах Айрис Мёрдок) // Мёрдок А. Собрание сочинений в трёх томах. Т 1. Под сетью. Колокол. Романы. (Вступительная статья). М.: Радуга, 1991, с. 5-18

5. Byatt A. Degrees of Freedom: The Novels of Iris Murdoch. London: Chatto & Windus, 1965, 85 p.

ASADZADE RASİMA

SUMMARY

THE FAMILY THEME IN A.MURDOCH'S NOVEL «THE BELL»

The article attempts to study the family theme in the novel «The Bell» by the famous English writer A.Murdoch. Her works use existential motives characteristic of the European literature of the XX century. Existentialism as a philosophical direction has played an important role in the search for a way out of crisis situations and the formation of a new social worldview. In the novels of A.Murdoch, especially in the work «The Bell», the family problem occupies a special place. The author gives his hero the opportunity to choose true spiritual values.

«The Existential novel» appears in the work of A.Murdoch in a modified form. For the heroes of the writer's works, the freedom of the spirit, as a rule, turns into a summing up of inconclusive results. The heroes are concerned about the state of the world and their own fate. In this sense, the relevance of addressing such an unusual approach is natural. It should be noted that a person in existentialism «creates himself» continuously. A.Murdoch examines modern society from existential positions and places the main emphasis on the study of its essence. The writer in a peculiar way notices what is hidden under the cover of traditional English decency. In A.Murdoch, the depicted action in the works is accompanied by subtle irony and grotesque. In this sense, her works are distinguished by originality.

Key words: family theme, creativity, personality, existentialism, English literature, novel “The Bell”.

ƏSƏDZADƏ RASIMƏ

XÜLASƏ

A.MÖRDOKUN "ZƏNG" ROMANINDA AILƏ MÖVZUSU

Məqalədə məşhur ingilis yazıçısı A.Mördokun "Zəng" romanında ailə mövzusunun araşdırılmasına cəhd göstərilmişdir. Onun əsərlərində XX əsr avropa ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan ekzistensial motivlərdən istifadə olunur. Ekzistensializm fəlsəfi istiqamət kimi böhran vəziyyətlərindən çıxış yolunun tapılmasında və yeni ictimai dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. A.Mördokun romanlarında, xüsusilə də "Zəng" əsərində ailə problemi xüsusi yer tutur. Müəllif qəhrəmanına əsl mənəvi dəyərləri seçməyə imkan yaradır.

"Ekzistensial roman" A.Mördokun yaradıcılığında dəyişdirilmiş şəkildə təqdim olunur. Yazıçının əsərlərinin qəhrəmanları üçün ruh azadlığı, bir qayda olaraq, nəticəsiz yekunlaşır. Qəhrəmanlar dünyanın vəziyyəti və öz taleyi ilə maraqlanırlar. Bu mənada belə qeyri-adi yanaşmaya müraciətin aktuallığı qanunauyğundur. Qeyd etmək lazımdır ki, insan ekzistensializmdə davamlı şəkildə "özünü yaradır". A.Mördok müasir cəmiyyəti ekzistensial mövqelərdən araşdırır və onun mahiyyətinin öyrənilməsinə əsas diqqət yetirir. Yazıçı ənənəvi ingilis nəzakəti pərdəsi altında gizlənmiş şeyləri özünəməxsus şəkildə qeyd edir. A.Mördok əsərlərində təsvir olunan hadisələr incə ironiya və qrotesk ilə müşayiət olunur. Bu mənada onun əsərləri orijinallığı ilə seçilir.

Açar sözlər: ailə mövzusu, yaradıcılıq, şəxsiyyət, ekzistensializm, ingilis ədəbiyyatı, "Zəng" romanı

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə dokroru, dosent Xuraman Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İLHAM MİNACƏT OĞLU DADAŞOV
Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim
dadasov.ilham75@gmail.com
Sumqayıt, 43-cü məhəllə

AZƏRBAYCAN MİNİATÜR SƏNƏTİNDƏ AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQ POEZİYASI

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan və Şərq poeziyasının Azərbaycan miniatür sənətindəki rolunun özünə məxsus xüsusiyyətləri təhlil olunmuş və Azərbaycan miniatür sənətinin inkişafına təsiri göstərilmişdir. Məhz Azərbaycan və Şərq poeziyası öz rəngarəngliyi və misilsiz, gözəl əsərləri ilə daim miniatür sənət ustaları üçün ilham mənbəyi olaraq onların yaradıcılığında müxtəlif mövzularda əsərlərin yaradılmasına ruhlandıraraq böyük təkan verici qüvvə olması bildirilir. Miniatür sənət ustalarının əsərlərində olan orjinal kompozisiya qurluşu və füsunkar koloritin olması digər xalqların miniatürlərindən fərqləndirilməsi və miniatür sənət ustalarının Azərbaycan və Şərq poeziyasının incilərini bütün dünyada tanınmasında və məşhur olmasında çox böyük əməyi olması məqalədə göstərilir. Həmçinin məqalədə Azərbaycanda miniatür sənətinin inkişafının əsasən XII əsrin sonu XVII əsrləri əhatə etməsi və tanınmış miniatür sənətkarları Soltan Məhəmməd, Mirseyid Əli, Müzəffər Əli, Mirzə Əli və başqa məşhur azərbaycanlı miniatür rəssamların adı ilə bağlılığı qeyd olunur. O, dövrün miniatür rəssamların Azərbaycan və Şərq poeziyasına istinad edərək 1520-1530-cu illərdə Firdovsinin ”Şahnamə” sinə və 1539-1543-cü illərdə Nizaminin ”Xəmsə” sinə Sədinin “Bustan”, əsərlərinə çəkdikləri çox mükəmməl və bənzərsiz miniatür kompozisiyalar bu sənətin ən gözəl qiymətli nümunələri və miniatür sənət ustalarının əsərlərində olan orjinal kompozisiya qurluşu və füsunkar koloritin olması digər xalqların miniatürlərindən fərqlənməsi məqalədə öz əksini tapmışdır. XVI əsrin II yarısında Şahqulu, Sadiq bəy Əfşar, Vəlican, Məhəmmədi, Mirzə Əli kimi böyük ustaların yaradıcılığına da məqalədə yer verilir. Miniatür sənət ustalarının Azərbaycan və Şərq poeziyasının incilərini bütün dünyada tanınmasında və məşhur olmasında çox böyük əməyi olması bildirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan miniatür rəssamları, kitab illustrasiyası, Azərbaycan və Şərq poeziyasının Azərbaycan miniatür sənətində rolu, miniatür sənətinin bədii üslub xüsusiyyətləri.

Azərbaycan mədəniyyəti xəzinəsinə əvəzsiz incilər vermiş təsviri incəsənətin ən gözəl səhifələrini miniatür rəsmləri təşkil edir. Bu rəsmlərdə Azərbaycan və şərq poeziyasından özünəməxsus şəkildə istifadə olunaraq bir-birindən fərqli müxtəlif süjetlərdə orjinal miniatür rəsmləri çəkilmişdir. Rəssamlar çəkdikləri əsərlərdə əsərin

ruhunu və əsil ideya məzmununu düzgün əks etdirərək çox orjinal kompozisiyalar yaratmışlar. Və bu kompozisiyalar əsrlərlə insanları düşündürmüş, öz gözəlliyi və ecazkar fırçalarının zərifliyi ilə heyran edərək bütün dünyada şöhrət qazanmışdır.

Azərbaycan və Şərq poeziyasının Azərbaycan miniatür sənətində özünəməxsus və danılmaz rolu vardır. Əsrlər boyu miniatür sənət ustaları Azərbaycan və Şərq poeziyasından bəhrələnərək çox dəyərli və maraqlı əsərlər yaratmış və dünya mədəniyyəti xəzinəsinə əvəzsiz incilər vermişlər. Bu poeziya öz rəngarəngliyi və misilsiz, gözəl əsərləri ilə daim miniatür sənət ustaları üçün ilham mənbəyi olaraq onların yaradıcılığında müxtəlif mövzularda əsərlərin yaradılmasına ruhlandıraraq böyük təkan verici qüvvə olmuşdur. Məhz bu qüvvə Azərbaycan və Şərq poeziyasının Azərbaycan miniatür sənəti ilə qarşılıqlı şəkildə bir-birindən bəhrələnməsinə, əsrlərlə inkişaf etməsinə və çox mükəmməl və bənzərsiz sənət əsərləri yaradılmasına böyük təsir etmişdir. Azərbaycan və Şərq poeziyasının incilərini bütün dünyada tanınmasında və məşhur olmasında miniatür sənət ustalarının da böyük əməyi olmuşdur. Orta əsrlərdən bəri Azərbaycan və Şərq poeziyasından istifadə olunan mövzular miniatür sənətində öz əksini tapmışdır. Miniatür sənəti müsəlman Şərq xalqlarının çoxəsrlik incəsənət tarixinin ən maraqlı səhifələrindən biridir. Təsviri incəsənətin xüsusi bir növü olan miniatür öz təbiəti etibarilə kitab illustrasiyası olub klassik Şərq poeziyasının bilavasitə təsiri altında inkişaf etmiş, bir-birindən fərqli mövzularda miniatürlər çəkmişlər. Bu miniatürlər orjinal kompozisiya qurluşuna və füsunkar koloritə malik olmaqla digər xalqların miniatürlərindən fərqlənirdi. Dünya təsviri incəsənətində müxtəlif sənət növlərinin yaranmasında, inkişafında bu miniatür əsərlərin böyük əhəmiyyəti və təsiri olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan incəsənətində miniatür boyakarlığı xüsusi yer tutur. Qədim əlyazmalara çəkilən kiçik ölçülü illüstrasiyalar öz qeyri adi orjinallığı ilə bütün dünyada şöhrət qazanmışdır. Azərbaycanda miniatür sənətin inkişafı əsasən XII əsrin sonu XVII əsrləri əhatə etmişdir. Bu dövrdə Elxanilərin paytaxtı Təbriz şəhərində Qazanxan və onun baş vəziri Rəşidəddinin təşəbbüsü ilə "Came ət-Təvarix"(Ümumdünya tarixi") möhtəşəm əsəri yaranır. Sonralar, Qiyasəddinin vəzirliyi dövründə (1328-1336) Böyük Təbriz şahnaməsinin miniatürləri yaranır."Şahnamə" nin dünya şöhrəti qazanmış bu nüsxədəki miniatürlərin sənətkarlıq səviyyəsi olduqca yüksək və zəngin olaraq insanı heyran edir. [4,114]

Azərbaycan miniatürünün yeni çiçəklənmə dövrü XVI əsrə təsadüf edir. Bu isə ilk növbədə Soltan Məhəmməd, Mirseyid Əli, Müzəffər Əli, Mirzə Əli və başqa məşhur azərbaycanlı miniatür rəssamların adı ilə bağlıdır. Həmin rəssamların Azərbaycan və Şərq poeziyasına istinad edərək 1520-1530-cu illərdə Firdovsinin "Şahnamə" sinə və 1539-1543-cü illərdə Nizaminin "Xəmsə" sinə Sədinin "Bustan", əsərlərinə çəkdikləri miniatürlər bu sənətin ən gözəl və qiymətli nümunələri kimi hesab edilir. Bu miniatürlərdə hər şey kompozisiya qurumu və obrazların həllindən tutmuş ən kiçik ünsürlərə qədər çox yüksək bədii zövqlə, misilsiz ustalıqla

işlənmişdir. O, dövrün miniatür rəssamlardan ən görkəmlisi Soltan Məhəmmədi xüsusi olaraq qeyd etmək olar. Soltan Məhəmmədin əsərlərinin bədii-estetik təsir qüvvəsinin əsasını təşkil edən, onlara əsrarəngiz gözəllik verən zəngin kolorit və dekorativlik Azərbaycan miniatürləri üçün səciyyəvi üslub xüsusiyyətlərindən olub, onları başqa məktəblərin əsərlərindən fərqləndirirdi. Rəssamın hələlik bəlli olan ən görkəmli əsərləri 1537-ci il tarixli ”Şahnamə” də, Hafizin divanı və 1539-1543-cü illərdə Şah Təhmasib üçün hazırlanmış Nizami ”Xəmsə” sinin məşhur əlyazma nüsxəsində toplanmışdır. Bundan əlavə Sankt-Peterburqda Saltıkov-Şedrin adına kitabxanada, İstanbulda, Londonda, Paris, Vaşinqton, Krakov və bir çox başqa böyük şəhərlərin muzey və kitabxanalarında rəssamın Şərq poeziyasından bir sıra maraqlı mövzularda portret əsərləri, süjetli miniatürləri və kitab rəsmləri saxlanılır.

Nizaminin 1524-1525-ci il tarixli ”Xəmsə” əlyazmasına (Nyu-York, Metropoliten muzeyi) çəkilmiş ”İskəndər Xaqanın qəbulunda” və Nəvainin 1527-ci il tarixli divanına (Paris, Milli kitabxana) çəkilmiş ”Bəhram Gur ovda” adlı miniatürlər rəssamın ilk əsərlərindən hesab edilir. Bu əsərlər orjinal kompozisiya qurluşu, parlaq cingiltili boyaların kontrast düzümündən, əlvan rəng ləkələrinin ritmik təkrarlanmasından yaranan füsunkar kolorit, şux dekorativlik, ifadəli obrazlar, realistik və əfsanəvi ünsürlərin qəribə vəhdətindən yaranmış mənzərə Soltan Məhəmmədin əsərlərinə başqa vüsət, məna dərinliyi, forma gözəlliyi verir, onların emosional təsir gücünü daha da qüvvətləndirir, onları dözümlü edir, həmin və oxşar mövzulu başqa miniatürlərdən fərqləndirir.

Soltan Məhəmmədin daha bir maraqlı mövzuya müraciyyəti olub. Bu mövzu Məhəmməd peyğəmbərin Miracı ilə bağlı idi. Ümumiyyətlə, Şərq miniatür sənətində sayca çox az olan dini süjetlər də çəkilirdi. Onlar əsasən Məhəmməd peyğəmbərin həyatını əks etdirirdi, imamlardan və mələklərdən xəbər verirdi. Adətən bu təsvirlər bədii toplıuların və yaxud murakkaların (albomların) tərkibinə daxil edilirdi. [5,116]

XVI əsrin II yarısında Şahqulu, Sadiq bəy Əfşar, Vəlican, Məhəmmədi, Mirzə Əli kimi böyük ustalar da Azərbaycan və Şərq poeziyasının təsiri altında müxtəlif mövzularda yüksək zövqlü əsərlər yaratmışlar**.** Sənətkarlardan Sadiq bəy Əfşar XVI əsrin sonu- XVII əsrin əvvəllərində yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın və Orta Şərqdə miniatür sənətinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur. İskəndər Münşinin verdiyi xəbərə görə o, Siyavuş bəy, Mir Zeynalabdin, Müzəffər Əli və Əli Əsgərlə birlikdə Firdovsinin 1575-1576-cı il tarixli "Şahnamə" əlyazmasına illüstrasiyalar çəkmişdir. O, dövrün gözəl sənətkarlarından biri də Məhəmmədi olmuşdur XVI əsr Azərbaycan və ümumiyyətlə, Şərq miniatür sənətinin istedadlı və orijinal rəssamlardan biri də Soltan Məhəmmədin oğlu və şagirdi Məhəmmədi (Məhəmmədi bəy) olmuşdur. Atası kimi Yaxın və Orta Şərq xalqlarının miniatür sənətində yeni bir bədii üslubun, yaradıcılıq məktəbinin təşəkkülü və inkişafında istiqamətverici rol oynamışdır. Məhəmmədinin "Şərəfnamə"yə, Ə.Caminin və Əmir Xosrov Dəhləvinin əsərlərinə çəkdiyi illüstrasiyalar miniatürləri üslub xüsusiyyətlərinə görə XVI əsrin əvvəli və

ortalarında inkişaf edən Təbriz məktəbi üslubundan əsaslı tərzdə fərqlənir, miniatür sənətinin inkişafında yeni bir mərhələni, bədii üslubun yarandığını xəbər verirdi. [2,86]

Yaradıcılıq istiqaməti və bədii üslub xüsusiyyətlərinə görə Soltan Məhəmmədin ən yaxın davamçısı öz oğlu və tələbəsi olmuş Mirzə Əli Təbrizi olmuşdur. Qazı Əhmədin göstərdiyinə görə, Mirzə Əli öz dövrünün istedadlı və məşhur sənətkarlarından idi. Mirzə Əlinin 1539-1543-cü il tarixli dahi Nizaminin "Xəmsə" əlyazmasına çəkilmiş "Xosrov və Şirin" poemasına aid miniatürləri yüksək üslubu, böyük sənətkarlıqla işlənməsi rəssamın kamil bir sənətkar olaraq yaratdığı ən gözəl əsərlərindən biridir. Rəssamın bu əsərin tərtibatındakı fəaliyyəti daha genişdir və onun yaradıcılığının daha yüksək inkişaf mərhələsini əks etdirir.

Tarixi faktlar və nəzərdən keçirilən əsərlər Azərbaycan miniatür sənətinin ardıcıl olaraq Azərbaycan və Şərq poeziyasından daha səmərəli şəkildə bəhrələnərək inkişafını göstərir. Təbriz məktəbinin qüdrətli sənət mərkəzi olduğunu, onun təsir dairəsinin genişliyini, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində miniatür sənətinin inkişafındakı mühüm rolunu, görkəmli mövqeyini aşkarlayır.

Bütün bunlara baxmayaraq, milli zəminə, özünəməxsusluğa malik görkəmli sənət xadimlərinin təmsil etdiyi miniatür sənəti məktəblərinin təşəkkülü Azərbaycan təsviri sənətinin və estetik mədəniyyətinin ən önəmli nailiyyətlərindəndir.

Azərbaycan miniatür sənətində Azərbaycan və Şərq poeziyasının rolu müəyyən çətinliklərə baxmayaraq bu sənətin hər bir sahəsində qeyri adi formada öz əksini tapmış və təsirini göstərmişdir. Məhz bu təsirin nəticəsində miniatür sənəti öz dinamikası ilə inkişaf etmiş və dəyərli yerini bütün sahələrdə tapmışdır. Azərbaycan miniatür sənətində Azərbaycan və Şərq poeziyasının hər şeydən əvvəl insan zəkasına böyük inam bəsləməklə, yeni humanist əxlaqi, insanın dünyavi səadətini hər şeydən yüksək tutaraq dövrün proqressiv ideyalarının yayılmasında çox böyük və danılmaz rolu olmuşdur. Azərbaycan miniatür sənəti müasir dünya bədii mədəniyyətinin nailiyyətlərinə qovuşmaq sahəsində uğurlu addımlarla irəliləyərək böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu nailiyyətlər daim Azərbaycan miniatürünün inkişafına təsirini göstərmiş və inkişaf prosesinə müəyyən qədər öz töhfəsini vermişdir.

Əsrlərlə Azərbaycan və Şərq poeziyasının miniatür sənətində ki, böyük rolu incəsənətin müxtəlif növlərinin inkişafına öz təsirini göstərmiş və bu poeziyadan istifadə olunan mövzulardan yaranmış incəsənət əsərləri dünya mədəniyyəti xəzinəsində öz yerini tutmuşdur. Məhs bu əsərlərin dünyaya tanınmasında və təbliğində miniatür sənət ustalarının da danılmaz əməyi olmuşdur.

Beləliklə Azərbaycan miniatür sənətində Azərbaycan və Şərq poeziyasının təsiri özünəməxsus şəkildə inkişaf etmiş və bu sənət növündə öz aktuallığını daim saxlamışdır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Azərbaycan və Şərq poeziyasının Azərbaycan miniatür sənətindəki rolunun özünə məxsus xüsusiyyətləri təhlil olunmuş və Azərbaycan miniatür sənətinin inkişafına təsiri göstərilmişdir.
Tətbiqi əhəmiyyəti: Mövzudan ali məktəblərdə təsviri incəsənət ilə bağlı mühazirə və seminarlarda istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1.Əfəndiyev.r Azərbaycan xalq sənəti. Bakı:İşıq.1984.22.s
2.Zəkiyev İ.S. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu. B., Azərb. Ensiklopediyası N P.B, 2000, 188 s.
3.Həbibov N. Rəssamlıqdan söhbət. Bakı:Uşaq və gənclər, 1961,166 s
4.Əfəndi R.. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti (XI-XVIII yüzilliklər). Bakı: "Çaşıoğlu", 1999,144.s
5.Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı:"Şərq-Qərb", 2007,197 s.
6.Ağayeva C. İncəsənət bəşəriyyətin misilsiz sərvəti. Bakı: "Ayna Mətbuat Evi", 2004, 164 s.
7.Həsənzadə C, Hacınski E.İncəsənət bəşəriyyətin misilsiz sərvətidir.Bakı: Ayna Mətbuat Evi, 1999, 133 s

DADASHOV ILHAM MINAJAT OGLU

AZERBAIJANI AND ORIENTAL POETRY IN AZERBAIJANI MINIATURE ART

SUMMARY

The article analyzes the peculiarities of the role of Azerbaijani and Oriental poetry in the Azerbaijani miniature art and shows the influence on the development of the Azerbaijani miniature art. It is said that Azerbaijani and oriental poetry with its diversity and incomparable beautiful works is always a source of inspiration for masters of miniature art, inspiring them by creating them. The article shows that the original compositional structure and charming color of the works of artists-miniaturists distinguishes them from the miniatures of other peoples and that the master of miniature art has made a great contribution to the recognition and popularity of zemin. all over the world. The article also notes that the development of miniature art in Azerbaijan dates back to the late twelfth and seventeenth centuries and is associated with the names of famous miniature artists Sultan Muhammad, Mirseyid Ali, Muzaffar Ali, Mirza Ali and other famous Azerbaijani miniature artists. He wrote the most perfect and unique miniature compositions of miniature artists of the time, referring to the poetry of Azerbaijan and the East, in 1520-1530 to

Firdovsi's "Shahnameh" and in 1539-1543 to Nizami's "Khamsa" to Sadi's "Bustan". The article reflects the fact that the precious composition and the original compositional structure and charming color in the works of masters of miniature art differ from the miniatures of other nations. The article also covers the works of such great masters as Shahgulu, Sadig bey Afshar, Valijan, Mohammadi, Mirza Ali in the second half of the 16th century. It is said that the masters of miniature art have made a great contribution to the recognition and popularity of the pearls of Azerbaijani and Oriental poetry all over the world.

Keywords: Azerbaijani miniature artists, book illustration, the role of Azerbaijani and Oriental poetry in Azerbaijani miniature art, artistic stylistic features of miniature art.

ДАДАШОВ ИЛЬХАМ МИНАДЖАТ ОГЛЫ

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ И ВОСТОЧНАЯ ПОЭЗИЯ В ИСКУССТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ МИНИАТЮРЫ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются особенности роли азербайджанской и восточной поэзии в азербайджанском миниатюрном искусстве и показано влияние на развитие азербайджанского искусства миниатюры. Говорят, что азербайджанская и восточная поэзия с ее разнообразием и несравненными красивыми произведениями всегда является источником вдохновения для мастеров миниатюрного искусства, вдохновляя их на создание произведений на самые разные темы. В статье показано, что оригинальная композиционная структура и очаровательный колорит произведений художников-миниатюристов отличает их от миниатюр других народов и что мастера миниатюрного искусства внесли большой вклад в признание и популярность жемчужин азербайджанской и восточной поэзии. по всему миру. В статье также отмечается, что развитие искусства миниатюры в Азербайджане в основном охватывает конец двенадцатого и семнадцатого веков и связано с именами известных художников-миниатюристов Султана Мухаммеда, Мирсейда Али, Музаффара Али, Мирзы Али и других известных азербайджанских художников-миниатюр. Это наиболее совершенные и уникальные миниатюрные композиции художников-миниатюристов того времени, относящиеся к поэзии Азербайджана и Востока, к «Шахнаме» Фирдовси 1520-1530 годов и к «Хамсе» Низами 1539-1543 годов на «Бустан» Сади. В статье отражено, что драгоценная композиция, оригинальная композиционная структура и очаровательный колорит в произведениях мастеров миниатюрного искусства отличаются от миниатюр других народов. В статье также освещены творчество таких великих мастеров, как Шахгулу,

Садыг бек Афшар, Валиджан, Мохаммади, Мирза Али во второй половине XVI века. Говорят, мастера миниатюрного искусства внесли большой вклад в признание и популярность жемчужин азербайджанской и восточной поэзии во всем мире.

Ключевые слова: азербайджанские художники-миниатюры, книжная иллюстрация, роль азербайджанской и восточной поэзии в искусстве азербайджанской миниатюры, художественно-стилистические особенности искусства миниатюры.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Cümənov Dəyanət tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNAY BAXŞIYEVA ŞƏRAFƏDDIN QIZI
gunayrzali@gmail.com
Bakı Dövlət Universiteti
23 Akademik Zahid Xəlilov küçəsi

UİLYAM QOLDINQIN FƏLSƏFİ BAXIŞLARININ "SƏRBƏSTDÜŞMƏ" ROMANINDA ƏKSİ

Xülasə

Məqalə müasir dövr ingilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Uilyam Qoldinqin "Sərbəstdüşmə" romanında onun fəlsəfi baxışlarının necə əks olunmasına aydınlıq gətirir. Qoldinqin sayca dördüncü romanı olan “Sərbəstdüşmə” yazıçının fəlsəfi fikrinin təkamülünü aydın şəkildə əks etdirir. Bu təkamül isə ondan ibarətdir ki, yazıçı insan həyatında sosiumun rolunun əhəmiyyətinə təkrar baxır. Belə ki, Qoldinqin daha əvəlki romanlarından fərqli olaraq, yazıçı burada baş qəhrəmanını həmişə olduğu kimi cəmiyyətdən təcrid olunmuş məkanda, sərhəd situasiyasında deyil də, əksinə ictimai proseslərin içində aktiv iştirakçı kimi təsvir edir. Bununla əlaqədar olaraq məqalə müəllifi tərəfindən müəyyənləşdirilir ki, Uilyam Qoldinq mövcudluğun müasir problemini əsərdə əks etdirmək xeyrinə özünün əvvəlki romanlarının ənənəvi modelindən imtina edir və “Sərbəstdüşmə”də bir çox yeni bədii priyomlardan istifadə edir. Məsələn yazıçı bu əsərində xətti isiqamətli nəqletmə əvəzinə xronologiyanı aşkar pozur, təhkiyə özü birinci şəxsin adından aparılır ki, bu da əvvəlki Qoldinq əsərləri üçün xarakterik deyildir və ən nəhayət finalda ənənəvi “tryuka” bu romanda rast gəlinmir.

Qoldinqin yeni məzmun və və forma eksperimentləri ədəbi tənqid tərəfindən fərqli reaksiyalar almışdır. Bununla əlaqədar olaraq, məqalə müəllifi "Sərbəstdüşmə" romanı və Qoldinq yaradıcılığı haqqında tənqidi və elmi tədqiqatlara əsaslanır.Qoldinq yaradıcılığında qəhrəmanların sərhəd situasiyasına düşməsi və mövcudluğun başlıca sirrinin nədən ibarət olması məsələsini sorğulamalarından dolayı tez-tez ədəbi tənqiddə Qoldinq yaradıcılığına ekzistensializm fəlsəfəsinin təsiri haqqında fikirlər səsləndirilir. “Sərbəstdüşmə” romanına Alber Kamyunun “Çöküş” əsərinin təsirini və romanda “şüur axını” texnikasının tətbiqini nəzərə alaraq məqalədə eləcə də əsərin fəlsəfi konsepsiyası ilə XX əsrin aparıcı fəlsəfi istiqamətlərinin müqayisəsi aparılır.Sonda heç bir dini, fəlsəfi sistemin həqiqət və gözəllik standartlarını itirmiş müasir insan üçün dayaq rolu oynaya bilməməsinin romanda əks etdirildiyi göstərilir və "Sərbəstdüşmə"nin yeni həqiqət və dayaq axtarışının nə qədər labüd olması haqqında roman olduğu qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: Uilyam Qoldinq, fəlsəfə, roman-pritça, ekzistensializm, şüur axını

U.Qoldinqin ilk romanları üçün xarakterik olan ciddi pritça strukturundan kənara çıxma, “əxlaq dərsi vermənin” yeni bədii üsullarının axtarışında "Oğru Martin" romanında başladılmış təcrübələr, yazıçının 1959-cu ildə yazılan “Sərbəstdüşmə” adlı dördüncü romanında tədricən davam etdirilir. Sivilizasiyanın inkişafı yolunda qaçılmaz itkilər haqqında "Varislər" romanındakı düşüncələrdən Qoldinq "Oğru Martin" əsərində müasir fərdin əxlaqi deqradasiyasının təsvirinə keçir. “Sərbəstdüşmə”də həmin deqradasiyanın səbəbləri tədqiq edilir. Bir çox obrazlar, süjet xətləri və “Oğru Martin”dəki bədii fəndlər bu romanda da inkişaf etdirilir. Meri Louelin yerini Beatris Ayfor, Kristofer Martinin yerini – Sem Mauntcoy obrazları tutur, Martinin yaddaşından olan ayrıca epizoddan sevgi hekayəsi mərkəzi faciəyə çevrilir, xatirələrin özü isə romanın əsas xətti olur.

Əsas fərq ondan ibarətdir ki, “Sərbəstdüşmə” romanında faciə, Mark Kinked-Uiks və Yan Qreqorun ifadəsi ilə desək “özünün əvvəlki və sonrakısını əldə edir” (5, 165). Roman protaqonisti təkcə şüurlu şəkildə özünün keçmişini təhlil edib, burada özünün bədbəxtliklərinin səbəbini tapmağa çalışmır, həm də keçmişdə törədilən səhvlərin nəticəsi kimi özünün hazırkı vəziyyətinin aydın şəklini verir. İngilis-amerikan tənqidində “Oğru Martin” və “Sərbəstdüşmə” romanlarının təhlili zamanı tədqiqatçılar var olmanın (Becoming) mövcudluğu (Being) anlayışını daxil edirlər. Əgər “Oğru Martin” romanında Qoldinq iyirminci yüzilliyin insanının əsl mahiyyəti və məişətinin səbəb-nəticə əlaqəsinə baş vurmadan göstərməyə can atırdısa, “Sərbəstdüşmə” – mövcudluq və ekzistensiya haqqında romandır.

Romanın baş qəhrəmanı kasıb uşaqlıqdan şöhrətə doğru uzun həyat yolu keçmiş rəssam Sem Mauntcoydur. Əsər baş qəhrəmanın özü haqqında düşüncələri şəklində yazılıb. Rəssamın hekayəsi mürəkkəb formada verilir, hadisələrin baş vermə zamanı sərbəst şəkildə dəyişdirilir və fasiləsizdir. Sem həyatının keçmiş illərini hissə-hissə xatırlayır və zaman ardıcıllığını gözləmir.

Semin ilk xatirəsi uzaq uşaqlıq illərinə aiddir. O anlamağa çalışır ki, indi yaşadığı və etiraflarını yazdığı Paradiz-Hill (ingiliscə tərcümədə Cənnət təpəsi mənasını verir) rezidensiyası onun üçün əzablar həbsxanasına çevrildiyi halda, niyə doğulub böyüdüyü Murdar döngə dünyası ona cənnət kimi görünür. Sem başa düşür ki, o zamankı uşaqla indiki böyük adam arasındakı əlaqə həmişəlik itirilib. Sem məhz həyatında məsuliyyət və qaranlığın başladığı o anı axtarmağa çalışır.

Semin ən ağır xatirələrindən biri də tələbəlik illərində aşiq olaraq başdan çıxartdığı, sonra tərk etdiyi Beatris Ayforla münasibətinin hekayəsidir. Yalnız uzun illər keçəndən sonra qəhrəman öz günahını anlayır, başa düşür ki, Beatrisin psixiki xəstəliyinin səbəbi məhz onun satqınlığı ola bilərdi. Beatrisi tərk etdikdən sonrakı zaman, müharibənin başlanmasını Sem demək olar ki, yüngülləşmə hissi ilə qəbul edir. Dünyada baş verən xaosu öz daxilindəki dağıntının böyüdülmüş əks-sədası kimi qəbul edir.

Təhkiyə strukturunda mərkəzi yeri Mauntcoyun faşist konslagerində keçirdiyi dəhşətli işgəncələr tutur. Burada ağır psixoloji işgəncələrə məruz qalaraq o dərk

edir ki, yoldaşlarını satmağa qadirdir. Burada keçirdiyi şok onun üçün əzablı özünəqayıdışın həlledici anı, öz mövcudluğunun dərki nöqtəsi olur. Ancaq Semin uzun və əzablı özününanalizindən məlum olur ki, heç də qaranlıq və dar kameradakı həbs qəhrəman üçün başlanğıc nöqtəsi olmamışdır. Keçmişin bütün ağrılı-əzablı epizodlarını ayırd edərək Sem bu nəticəyə gəlir ki, onun üçün ölümcül an məktəbi bitirəndən sonra ulduzlu səma altında Beatris Ayforun ağ bədəninə yiyələnmək üçün tələb olunacaq bütün qurbanları verəcəyinə təntənəli surətdə and içdiyi həmin axşam olmuşdur. Məhz fiziki ehtirasa görə hər şeyi qurban vermək hazırlığı da Sem Mauntcoyu azad insandan qula çevirdi, onu sonra bütün həyatı boyu davam edəcək "sərbəstdüşmə"yə apardı.

Göründüyü kimi "Sərbəstdüşmə" əsərində istər məzmun, istərsə də forma cəhətdən yeniliklər vardır və Qoldinqin yeni məzmun və forma eksperimentləri ədəbi tənqid tərəfindən fərqli reaksiyalar almışdır. Amerikalı tədqiqatçı Ceyms Beyker "Sərbəstdüşmə" romanını "eyni zamanda dahiyanə və zəif, triumfal və uğursuz" adlandırmışdır (2, 55). Tədqiqatçılar bir tərəfdən romanın qeyri-adi strukturuna işarə edərək etiraf edirdilər ki, bu əsərlə Qoldinq təsvir texnikasının yeni və daha yüksək səviyyəsinə çatmışdır, yazıçının əhatə etdiyi problemlər dairəsi genişlənmişdir, digər tərəfdən də əsərin çatışmazlıqları olduğunu vurğulayırdılar. Frenk Kermoud göstərirdi ki, əsərin əsas mövzusu insanın mənəvi çökməsidir və o, hesab edirdi ki, Qoldinq burada günaha batmanın xristian mifini kifayət qədər dramatikləşdirməmişdir (4, 118). Samyuel Hayns isə "təhkiyəçinin həddindən artıq detallı şərhlərin"dən bəhs edirdi (3, 39). Ancaq göründüyü kimi tənqidi fikirlərin əksəriyyəti romanın təhkiyə modelinə aiddir və Beykerin fikrincə "Sərbəstdüşmə" romanı Qoldinqin erkən yaradıcılıq nümunələrinin məhz forma mükəmməlliyindən uzaqdır (2, 55).

Şübhəsiz ki, yazıçının fəlsəfi fikrinin təkamülü bədii yaradıcılıq formasında əks etdirilməyə bilməzdi. Bu təkamül isə ondan ibarət idi ki, yazıçı insanın həyatında sosiumun rolunun əhəmiyyətinə təkrar baxır, ekzistensiyanın dərinləşməsi və şəxsiyyətin özünü eyniləşdirilməsi məsələləri üzərində düşünürdü. “Sərbəstdüşmə” romanını müəllifin əvvəllər yazdıqlarından fərqləndirən xüsusiyyətlər isə nəqletmənin xəttiliyindən xronologiyanın aşkar pozulması xeyrinə imtina, birinci şəxsin adından nəqletmə, finalda ənənəvi “tryukların” mövcud olmamasıdır.

Baxmayaraq ki, roman, şübhəsiz, Qoldinq əsərlərininin ənənəvi modelinə uyğun gəlmir, xarici tədqiqatçıların əksəriyyəti "Sərbəstdüşmə"ni pritça adlandırırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu roman haqqında danışılarkən "pritça" termini əsasən hər hansı izahatsız istifadə olunur, lakin bizim fikrimizcə, indiki halda bu izahat lazımdır.

1958-ci ilin yayında Uilyam Qoldinq müsahibələrinin birində, yeni roman üzərində iş haqqında danışaraq, qeyd edirdi ki, müasir insanın əsas problemi - "mövcudluğun təbii xaosunu dərk etmək və onu hər hansı süni sistemə tabe etməyə

çalışmayaraq orada qorxusuz yaşamağı öyrənməkdir. Lakin bizim çoxumuz heç bir sistemə yığıla bilməyən həyatın təbii axınını qəbul etməkdən imtina edirik. Ortodoksal xristianlığın tərəfdarları, marksizm, elmi humanizm, və s., tərəfdarları hamısı həyatı onlar üçün daha aydın edəcək az və ya çox dərəcədə ciddi olan bir sxemə tabe etməyin mümkün olmadığını inkar edirlər. Nəticədə onlar real dünya ilə əlaqəni itirirlər və təhrif edilmiş süni dünyada yaşayırlar və bu dünya onların özləri tərəfindən yaradılmışdır" (2, 56). Bu fikirlərə əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlirik ki, yazıçının niyyəti iyirminci yüzillikdə mövcud sistemlərdən heç birinin, nə elmi, nə dini və nə də siyasi sistemlərin heç birinin xeyir, həqiqət və gözəlliyin ağlabatan və nüfuzlu standartlarını itirmiş insan üçün kifayət edəcək dayaq rolunu oynaya bilməyəcəyini göstərməkdir.

Romanın qəhrəmanı rəssamdır və onda "müxtəlif sistemlərin bütöv bir sərgisi lazımsız papaqlar kimi divarda asılmışdır" (6, 8). O, "marksist şlyapa", "katolik şlyapa", "rasionalist papağı"nı tənqid edərək onların hər birindən məyus olaraq elə bir şlyapa-sistemi tapmaq istəyir ki, "həyatın bütün hallarında yararlı olsun" (6, 9).

Əsərin ideya toxumasının özü dəyişməz olaraq ekzistensializm fəlsəfəsinin M. Haydegger tərəfindən verilmiş məhdud vəziyyət anlayışı, A.Kamyu və J. P. Sartrın işlədiyi absurd, sərbəst iradə və determinizm, seçim və məsuliyyət problemi ilə, eləcə də A.Berqson tərəfindən hazırlanmış olan zaman və yaddaş konsepsiyası ilə eyni səslənir. Anri Berqson fəlsəfəsi ilə əlaqəyə iki aşkar allüziya olan ədəbiyyat əsərləri – Alber Kamyunun "Çöküş" və Marsel Prustun "İtirilmiş zamanın axtarışında" romanlar silsiləsi işarə edir.

Qoldinq romanının baş qəhrəmanı fərqli məqsədlər güdməklə yaddaşında öz keçmişini oyadır. Tanınmış rəssam, rəsmləri Teyt qalereyasında nümayiş etdirilən Sem Mauntcoy hərarət və təəccüblə özünün uşaqlığını xatırlayır, özünü atasız, böyük şəhərin zibiliklərində böyümüş oğlan uşağı kimi yada salır.Anri Berqsonun təliminə əsasən yaddaşın iki növü mövcuddur: şüurlu və kortəbii, intuitiv. Sonuncu sensor hissləri – eşitmə, görmə, dad, iybilmə, eləcə də sevinc, ağrı, qorxu və s. ilə əlaqəlidir. Məhz intuitiv yaddaşın köməkliyi ilə Semmi şüurunda özünün keçmişini bərpa edir.

Baş qəhrəmanın xatirələri - ən müxtəlif cinsli təəssüratların və hisslərin müəyyən edilməsidir. Baş qəhrəman missis Donovanın ruhunun şirintəhər qoxusunu xatırlayır, Beatrisin müşk qoxusu, gestapo otağındakı istintaqın "qulaqların dərinliklərinə qədər bədəni əhatə edən" qızdırmasının dözülməzliyini, anqlikan kilsəsinin soyuqluğunu, Murdar döngənin qeyri-adi istiliyini xatırlayır. Amma əgər Prust dadverən, iybilmə, toxunmanın hissi-duyğusal təsvirinə üstünlük verirsə və Prusta görə bunlar təsəvvürü daha yaxşı və daha çox canlandırırsa, Qoldinqin qəhrəmanı rəssam Sem Mauntcoy üçün bütün təəssüratlardan daha əhəmiyyətli olanı vizuallar, başqa sözlə görüntülərdir. Murdar döngənin sakinlərinin üzləri onun yaddaşında qonur-boz rənglə yadda qalıblar: "Yaddaş ağ-çəhrayıların simalarını saxlamadı, yalnız qonur-bozlar. Ananın siması boyun, əllər,

onun gözdən keçirdiyi bütün bədəni, həmçinin qonur-boz idilər" (6, 19). Yaz ayı (6, 22) yaddaşına "mavi və yaşıl" rənglərlə gəlirdi. General bağında bitmiş böyük ağacın yarpaqları "havada üzürdü, sanki sudakı neft qatı idi. O üfüqi şaxələnən budaqların üzərində qatbaqat uzanırdı, onun arxasında isə hər şey gümüşü, fil sümüyü rənginin dincliyinin ağuşunda idi" (6, 45). Adicə işıqfor istər-istəməz "boksçunun torbası formasında qəfildən peyda olmuş predmeti göstərməyə yararlı olan" tuş və "payız səmasının köpüyündə hərarət parıltıları, tüstü dumanları üçün akvarel" seçmək arzusunu oyadır (6, 75).

Baş qəhrəman öz hekayəsini uşaqlıq haqqında xatirələrdən başlayır". Prustun "şüur axını" metoduyla Qoldinqin nəqletmə tərzinin əlaqəsi romanın məhz bu hissəsində ən aşkar şəkildə görünür.

Qüsurlu ailə, hətta öz uşağının atasının adını xatırlamayan əyyaş-ana, sərxoşluq, acizlik, palçıq və London xarabalıqlarının yoxsulluğu heç də xoşbəxt bir uşaqlıq deyildi. Amma Semmi heç də özünü bədbəxt hiss etmirdi. Əksinə, Murdar döngə xoşbəxtliyin hansısa adacığı idi, böyük dünya içərisində balaca dünyacıq, "coşqun və ilıq, sadə və mürəkkəb, özünəməxsus və qəribə olsa da, özlüyündə xoşbəxt dünya" idi (6, 33). Nə o, nə də xarabalıqların başqa sakinləri özlərini cəmiyyətin tullantıları hesab etmirdilər. Qəhrəman belə bir acı nəticəyə gəlir: - "Məndə belə bir hiss var ki, elə bil nə vaxt ki, biz öz xarabalığımızdan çıxdıq və bizi təmizlədilər, o zaman palçıqla birlikdə xoşbəxtliyimizi və həyata inamımızı da bizdən yuyub çıxartdılar" (6, 19).

Uşaqlıq xatirələri hekayənin “əsas xətti” ilə əlaqəli deyildir, lakin bu xatirələr ona məhz nə axtardığını başa düşməyə kömək edir. Axtardığı nöqtə onun azadlığını itirməsinə səbəb olmuş hansısa hadisə, şüurlu şəkildə edilmiş əxlaqi seçimdir.

Axtarışlar davam edir və dördüncü fəsildə hadisələr Beatris Ayfor adlı qıza dəlicəsinə aşiq olmuş rəssamlıq məktəbinin tələbəsi Sem Mauntcoyun işıqforda velosipedini saxladığı cənubi London küçələrinə keçir.

Semin hisləri - bu şairin öz sevgilisini tərifl ədiyi yüksək, romantik ruhlu sevgidir: "Onun üzünü müşahidə edərək, o üzü ki, nə rənglə çəkmək mümkün idi, nə sözlə təsvir etmək, mən hər zaman "istəyirdim deyim ona ki, sən dünyada ən gözəl, ən sirli varlıqsan ...". (6, 79) Amma eyni zamanda, hədsiz sevgi hədsiz qısqanclığa dönür, hədsiz qəddarlığa çevrilir, Beatrisin sirrini dərk etmək arzusu onu özünə tabe etmək, "həmişəlik əbədi olaraq onun himayəçisi olmaq" (6, 216) cəhdinə çevrilir.

Öz sevgilisinin sirrini dərk etmək cəhdi ümidsiz arzuya çevrilir - dönüb o olmaq. Sem "Mən sənlə olmaq istəyirəm" demək əvəzinə "Mən sən olmaq istəyirəm" deyir. Sem ona paxıllıq edirdi ki, o qadındır, " onun dərisi hamar, zərif; yumşaqdır,.... o ipək paltarlar geyinir, o özüdür. " Sən olmaq necə bir hissdir?" (6, 97) - qəhrəman daim özündən soruşur.

Amerikalı filosof və psixoloq Erix Fromm “Sevmək sənəti” kitabında insanın ayrılığının dəf edilməsini birliyə can atılmasının həyata keçirilməsi kimi nəzərdən

keçirir. «Əvvəldən ayrılıq həbsxanasından qurtulmaq üçün digər insanla qovuşmaq arzusu- Fromm yazır, digər bir spesifik cəhdlə - "insan sirrini dərk etmək, onu məhz özü edənin nə olduğunu anlamaq üçün müqəddəslərin müqəddəsinə daxil olmaq istəyi" ilə sıx əlaqəlidir (8, 100). Fromma görə sirri dərk edib başa düşmənin iki üsulu mövcuddur. Bir üsul – məhəbbətdir – "digər bir insana fəal şəkildə daxil olmaqdır ki, bu zaman ... dərk etmək istəyi vəhdətlə yumşaldılır" (8, 102). İkinci üsul isə digər insan üzərində tam hakimiyyət, onu bizim istədiyimiz kimi hərəkət etməyə, düşünməyə və hiss etməyə məcbur etməkdən ibarətdir (8, 101). Frommun fikrinə görə məhz digər insanın sirrinə vaqif olmaq, bununla da özünün sirrinə daxil olmaq istəyi "böyük ölçüdə sərtliyin və destruktivliyin dərinliyi və intensivliyini izah edir" (8, 101).

Tamamilə aydındır ki, Sem Mauntcoy ikinci yolu- Beatrisin qəlbindəki sirlərə daxil olmanın destruktiv üsulunu seçir. Lap başlanğıcdan bu sevgi, əgər bu hissi sevgi adlandırmaq mümkündürsə, amansızlıq, ona bu günə qədər verilmiş bütün zülmlərə görə qisas almaq istəyi ilə əlaqələndi.

Bütün səylərə baxmayaraq, qəhrəman yenə də Beatrisi başa düşə bilmədi, Beatris, onun üçün "boş yer, simasız məxluq, vakuum" olaraq qaldı. Sem onu sükutdan çıxarmağa çalışdı, lakin yalnız onu tamamilə məhv etməyə nail oldu. (6, 173) .

Beləcə, hansısa bir etibarlı dayaq axtarışında Mauntcoy müvəqqəti olaraq kommunist partiyasına üzv olur. Lakin onun kommunist dünya görüşünə tərəfdarlığı sadəcə sabit görünən və yalnız buna görə öz daxili sabitliyinə qovuşmaqda ona ümid verən hazır siyasi sistemə qoşulmaq cəhdi idi. "Mən onlarla getdim, çünki onlar hara isə gedirdilər" (6, 89). Buna baxmayaraq Semin ümidləri doğrulmur və kommunizm dünyadakı itirilmişlik duyğusunu daha da gücləndirir. Müharibənin başlanması az qala rahatlıq hissi ilə qarşılanır. Onun düşüncələrində böyük dünyaya səpələnmiş olan xaosa xas hərc-mərclik hökm sürürdü. Faşizm romanda təkcə sosial şərin qatılaşdırılmış forması kimi deyil, həm də həmin "qara" başlanğıcın, Mauntcoyun özündə hiss etdiyi xaosun dəfələrlə böyüdülmüş əksi kimi qəbul edilir. Müharibə dəhşətləri fonunda onun özünün cinayəti cüzi görünür: "Nəyə görə özünə əzilmiş bir qıza görə zülm edəsən, bir halda ki, indi minlərlə belə qızı məhv edirlər?" (6, 122).

İlk dəfə Qoldinq romanının qəhrəmanı ada və qaya kimi qapalı məkanda deyil, geniş sosial fonda təsvir olunur. Əvvəlki romanlarında yazıçı şərə bizim insani təbiətimizin bir hissəsi kimi baxırdı və göstərirdi ki, biz içimizdəki şəri başa düşməliyik, əks təqdirdə onu idarə edə bilmərik (1, 225). "Sərbəstdüşmə" romanında isə müəllif şəxsiyyətin formalaşmasında cəmiyyətin və ətrafın təsirinin rolu məsələsinə də toxunur.

Lakin Jan-Pol Sartr yazırdı ki, "siyasi, iqtisadi strukturun, cəmiyyətin, psixoloji vəziyyətin və s.-nin faktiki vəziyyəti necə olur olsun, öz-özlüyündə hər hansısa hərəkəti motivləndirə bilməz" (7, 447). Çünki istənilən hərəkət bizim azad

seçimimizin nəticəsidir. "Azad olmaq dünyada, bu dünya necə olursa olsun, özünü seçmək deməkdir"(7, 528).

Hərbi əsirlər üçün nasist düşərgəsində tale qəhrəmanı doktor kapitan Mauntcoyu amansız sorğuya məruz qoyan doktor Xalde ilə qarşılaşdırır. Doktor Xalde "müqəddəs bədənli", qüsursuz maneraları olan, ingilis dilini mükəmməl bilən və elmi dərəcəsi olan soyuqqanlı bir qatilin portretidir (6, 125). " Hansı elmlər doktoru?" (6, 124) – protoqonist düşünür. "Fəlsəfə? Psixologiya? Bəlkə təbiət elmləri?" Təsadüfi deyil ki, gələcək işgəncələr haqqında düşünərkən, Semin təxəyyülündə "sensor qabiliyyətlərin nisbiliyini" nümayiş etdirən Nik Şeylzın obrazı canlanır (6, 151). Bu və ya digər bir şəkildə elmin də köməkliyi ilə bu insanlar "öz işlərinin ustasına çevrildilər", onlar elə bir sistem yaratdılar ki, onlara bütün dünyanı ələ keçirməyə imkan verdi. "Biz bütün dünyaya qalib gəldik. Bax onlar sıra ilə asılıblar, Abissiniya, İspaniya, Norveç, Polşa, Çexoslovakiya, Fransa, Hollandiya, Belçikanın cəsədləri. Səncə, biz kimik? Bizim arxamızda divarda fürerimizin portreti var. Biz öz işimizin ustasıyıq" (6, 160) .

Doktor Xalde romanda ikili funksiyanı yerinə yetirir. Bir yandan o, istənilən kəsi soyuqqanlılıqla ölümə məhkum edə biləcək bir qatil, faşizmin təcəsüsümüdür. Digər tərəfdən isə həkim Xalde – insan psixologiyasının mahir bilicisidir və bu da romanın qəhrəmanının daxili qarşıdurmasını dəqiqliklə müəyyən edir.

«..:Siz heç nəyə inanmırsınız, sizin əzab çəkmək və sevinmək əsasınız yoxdur. Sizin qəlbinizə heç nə toxuna, onu bütövlükdə ələ keçirə bilməz. Siz diqqətinizi özünüzdə cəmləşdirmisiniz. Vətənə sədaqət də daxil olmaqla intellektual ideyalar sizə bir o qədər yapışmır. Siz tozlu gözləmə zalında oturmusunuz və naməlum bir budaqda naməlum bir qatarı gözləyirsiniz. Günbəgün, saatbasaat siz iki qütb arasında: onu nəzərdə tuturam ki, maddi gerçəkliyə inamla ali varlıq tərəfindən yaradılmış və dəstəklənən dünyaya inam arasında vurnuxursunuz" (6, 132).

Qaranlıq kameraya düşdükdə Sem anlayır ki, diaqnoz tamamilə düzgün qoyulub. Eqoizm, heç nəyə əmin olmamaq, daima o tərəf bu tərəfə yayınma, iki dünya – maddi və mənəvi dünyalar arasında daimi çabalamadır.

Eqoizm – protaqonisti ətraf aləmdən ayıran, təcrid edən divardır. "Mən? Mən? Həddən artıq çox olmadımı "mən"? Bu sıx dəlinməz kosmosda başqa nə mövcuddur? Başqa nə? Taxta qapı və divarlar?" Bu cəhətdən doqquzuncu fəslin sonunda divarın dağılması simvolik məna daşıyır, belə ki, qəhrəman sadəcə qaranlıq zindandan azadlığa çıxmır, o, həm də öz eqoizminin divarlarını dağıdır.

Qaçış planından xəbərdar ola biləcək digər əsirlər barəsində düşünərkən protaqonist başa düşür ki, onlardan fərqli olaraq Sem Mauntcoyun müdafiə edəcəyi və uğrunda öləcəyi heç nəyi yoxdur. Onun qəhrəmanlığı Kristofer Martinin qəhrəmanlığı kimi absurddur. O, heç də dostlarına köməklik etmək istədiyinə görə yox, həqiqətən də heç nə bilmədiyinə görə əzab çəkir. Qəhrəmanın deməyə qadir ola bildiyi yeganə söz "ola bilər"dir. Təsadüfi deyil ki, o, daima "ola bilər və

mümkündür sözlərinin təkrarlaması ilə Beatrisin lüğətindən istifadə edir. Gəncliyində Sem cəllad, Beatris onun qurbanı idi. İndi isə onun özü qurban rolundadır, doktor Xalde isə onun cəlladına çevrilir.

Protaqonistin uşaqlığı – məsumluq, yeniyetməliyi – günah, ölüm düşərgəsi isə günahlarına görə cəza və eyni zamanda tövbə etmək və mənəvi təmizlənmədən keçmək prosesini əks etdirir. Onuncu fəsildə qəhrəmanın Dirilməsi baş verir.

Romanın adının özü əsərin əsas münaqişəsini vurğulayır. Düşmək, yıxılmaq bir tərəfdən dini məna kəsb edir, Adəmin günaha batması ilk insanın cənnətdən qovulmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda sərbəstdüşmə elmi termindir və insanın qravitasiya qanunlarının keçərsiz olduğu kosmosdakı vəziyyətini bildirir.

"Sərbəstdüşmənin" baş qəhrəmanına Bibliya adının – Tanrının seçilmiş qulluqçusu və özünün hakimi olan Samuilin (Samuel) adının verilməsi də təsadüfi deyildir. Romanın səhifələrində Sem Mauntcoy özünün və bir çox dostlarının fəlakətlərində və bədbəxtliyində məhz özünün günahkar olmasını dərk etməklə həqiqətən də, öz-özünə hakim kəsilir.

«Sərbəstdüşmə» - həqiqət haqqında deyil, şüurun oyanması, həqiqət axtarışının nə qədər mühüm olması haqqında romandır.

GUNAY BAKSHIYEVA

PHILOSOPHIC VIEW IN THE NOVEL "FREE FALL" BY WILLIAM GOLDING

SUMMARY

The article casts the light on the philosophic view in the novel "Free fall" by the outstanding English writer William Golding. "Free fall" is Golding's fourth novel and it clearly shows the improvement of the writer's philosophic thought. This improvement consists in the fact that the author reviews the significance of the society's role in the life of mankind. This novel differs from the previous ones in the fact that here Golding describes his main character as an active participant of various social processes, but not as a hermit in boundary situations, as it usually was in his novels. In this regard, the author of this article has found out that William Golding refuses the traditional model of his previous novels in order to show all the picture of modern problem, and he uses the number of new artistic techniques in "Free fall". For example, in order to illustrate it, the author instead of the linear narrative, violates the chronology and gives first person's description, which is not typical for Golding's previous novels and finally it is impossible to meet the traditional "tricks" at the end of the novel.

Golding's new experiments with the form and content have lead to various reactions of critics. In this regard, the author of this article relies on critical and

scientific research of the novel “Free fall” and Golding’s work. The fact that the heroes of Golding’s novels find themselves in boundary situations and due to the search for an answer what is the main secret of existence, it is possible to hear various opinions in literary criticism that the influence of existentialism is observed in Golding’s work. Considering the fact that there was an impact of the novel “The Fall” by Albert Camus to the novel “Free fall” as well as the use of “thoughts leakage” techniques, the article also gives comparison of philosophic concept of the novel with the leading philosophic trends of XX century. The conclusion points out to the fact that for the modern person, who has lost all standards of truth and beauty, any religious or philosophic systems are not the principles, and in this article the author reaches the conclusion that “Free fall” is a novel about the necessity to search for new truths and principles.

Key words: William Golding, philosophy, novel, existentialism, stream of consciousness

БАХШИЕВА Г.Ш

РЕЗЮМЕ

ОТОБРАЖЕНИЕ ФИЛОСОФСКИХ ВЗГЛЯДОВ УИЛЬЯМА ГОЛДИНГА В РОМАНЕ «СВОБОДНОЕ ПАДЕНИЕ».

В статье проливается свет на отображение философских взглядов выдающегося английского писателя Уильяма Голдинга в его романа «Свободное падение». «Свободное падение» - четвертый по счету роман Голдинга – ясно отображает совершенствование философской мысли писателя. Это совершенствование заключается в том, что автор пересматривает значимость роли социума в жизни человечества. Так как, в отличии от предыдущих романов Голдинга, писатель описывает главного героя в качестве активного участника общественных процессов, а не отшельником, находящимся в пограничных ситуациях, как это было обычно в его романах. В связи с этим, автором статьи было установлено, что Уильм Голдинг, с целью отображения в романе современной проблемы, отказывается от традиционной модели предыдущих произведений и в «Свободном падении» использует ряд новых художественных приемов. К примеру, автор в данном произведении, вместо линейного повествования, в отрытую нарушает хронологию, описание ведется от имени первого лица, что не характерно для предыдущих романов Голдинга и наконец, в этом романе нельзя встретить традиционные «трюки» в финале.

Новые эксперименты Голдинга с формой и содержанием, вызвало у критиков различные реакции. В связи с этим, автор статьи основывается на критические и научные исследования о романе «Свободное падение» и

творчестве Голдинга. Попадание героев романов Голдинга в его творчестве в пограничные ситуации и в силу поиска ответа на вопрос о том, в чем же состоит главная тайна бытия, в литературной критике часто можно услышать мнения, говорящие о том, что в творчестве Голдинига наблюдается воздействие экзистенциализма. Учитывая воздействие на роман «Свободное падение» произведения Альбера Камю «Падение» и применение в романе техники «утечки мыслей», в статье также проводится сравнение философской концепции произведения с ведущими философскими течениями XX века. В заключении указывается, что для современного человека, потерявшего всякие стандарты истины и красоты, какие-либо религиозные или философские системы не являются устоем, в статье также автор приходит к заключению, что в «Свободное падение» - это роман о необходимости поиска новых истин и устоев.

Ключевые слова: Уильям Голдинг, философия, роман-притча, экзистенциализм, поток сознания

Ədəbiyyat:

1. «Иностранная литература», 1963, №11, С. 225
2. Baker J.R William Golding: A Critical Study. N.Y. 1965, 106 p.
3. Hynes S. William Golding. N.Y.; L. 1965, 48 p.
4. Kermode F. William Golding // Puzzles and Epiphanies. L., 1963, 198 p.
5. Kinkead-Weekes M. and Gregor J. William Golding. A critical study New York, Harcourt, Brace & World. 1968, 257 p .
6. Голдинг У Свободное падение: роман / Пер. М.Шерешевской и С.Сухарева // Голдинг У. Собрание сочинений в 4 т. Т.2. СПб. 1999, 482 с.
7. Сартр Ж.-П. Бытие и Ничто. М., 1999, 639 с.
8. Фромм Э. Искусство любить. СПб.,2008, 224 с.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: professor Cəlil Nağıyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYNUR MƏMMƏDOVA
ADBTİA, ingilis dili müəllimi
Fətəli xan Xoyski prospekti, 98
Aynurovchuyeva@yahoo.com

COAN ROULINQ VƏ "HARI POTTER" SERİYASI

XÜLASƏ

İngilis ədəbiyyatının ən məşhur janrlarından bəhs etsək onların arasında kifayət qədər oxucu toplaya bilmiş fantastik janrı unutmaq olmaz. Bu janr XIX əsrin ikinci yarısından etibarən populyarlaşmışdır. İngilis ədəbiyyatında müasir zamanda absurd janr deyəndə ağıla ilk gələn Coan K. Roulinq olur. Dünyanın 65 dilinə tərcümə olunan yazıçını bütün dünyada tanıdan məşhur Harri Potter seriyası olur. Əsərin qəhrəmanı Harri Potter 10 il müddətində sevmədiyi qohumları xalası Petuniya, onun əri Vernun və onların axmaq oğlu ilə yaşamağa məcbur olur.

O, onlarla birgə sadə həyat sürərkən ona Hoqvarts Sehrbazlıq məktəbinə qəbul olunması haqqında məktub alır, 11 yaşında sehrbaz olduğunu başa düşür və 7 il oxuyacağı məktəbdə başına gələnlər və onu gözləyən təhlükələri öz ağlı və cəsarəti ilə dəf eləyən Harrini qorxunc və bir o qədər də maraqli hadisələr gözləyir. Roulinq romanlarında absurd olan müxtəlif obrazlardan, əşyalardan istifadə edir: sehrli çubuq, Anka quşu, əsərin qorxulu ilanı Nagini, hər qəhrəmana məxsus olan heyvanlar, sehrli xəritə, Harrini gözə görünməz edən xalat və s.

Çap olunan hər əsər sahibinə saysız-hesabsız mükafatlar qazandırır, oxucular və tənqidçilər arasında kifayət qədər rəğbətlə qarşılanır. "Dünyamızı dəyişmək üçün sehrə ehtiyac yoxdur. Ehtiyacımız olan güc daxilimizdədir." Bu sözlərin müəllifi bir vaxtlar uğursuz taleyindən sıkayətlənən boşanmış işsiz, tənha bir ana idi. Bu gün isə bütün dünya tərəfindən tanınmış milyonçu bir yazıçıdır.

Açar sözlər: Coan Roulinq, Harri Potter, Fantastik janr, Absurd janr, ingilis ədəbiyyatı

İngilis ədəbiyyatının ən məşhur janrlarından bəhs etsək onların arasında kifayət qədər oxucu toplaya bilmiş fantastik janrı unutmaq olmaz. Bu janr XIX əsrin ikinci yarısından etibarən populyarlaşmışdır. Bu məhşurluğu Luis Kerol "Alis möcüzələr dünyasında" (Alice in the Wonderland) əsəri ilə qazanır. O bu absurd janrın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bundan sonra isə ardıcıl olaraq fantaziya janrında əsərlər yazılır, hansı ki onların sırasında Corc Ourlın " Heyvanlar ferması"

(Animal Farm), Tolkinin "Üzüklərin əfəndisi" (The Lord of Rings), "Hobbit" əsərlərinin adını çəkmək mümkündür. Adı çəkilən əsərlərin əksəriyyəti yalnız oxucu toplaması ilə deyil, eyni zamanda eyni adlı filmlər çəkilərək ağ pərdədə də kifayət qədər tamaşaçı yığa bilirlər.

"Dünyamizi dəyişdirmək üçün sehrə ehtiyacımız yoxdur. Ehtiyacımız olan güc daxilimizdedir. Həyat da hekayə kimidir. Nə qədər uzun olduğu yox, nə qədər gözəl olduğu önəmlidir." (16) Bu fikirlər XX əsrin ingilis ədəbiyyatında fantastik janrda yazan və kifayət qədər yüksək populyarlıq qazanan britaniyalı yazıçı Coan Roulinqə aiddir və o əvəzolunmaz obrazı Hari Potter ilə bu janra öz damğasını vurmuşdur. Coan yalnız oxucu ilə kifayətlənmir, demək olar ki, kitablarının əksəriyyətinə filmlər çəkilir. 7 romandan ibarət olan əsəri dünyanın 65 dilinə tərcümə olunur. Bu da onu dünyanın ən varlı qadınları sırasına daxil edir, hətta bir zamanların ən varlı qadını belə olur.

Coan Roulinq 1965-ci ildə iyulun 31-də İngiltərədə dünyaya gəlmişdir. Coandan sonra bacısı doğulur. Ana Enn qızlarına kitab oxumağı çox sevirdi. Coan artıq 5 yaşı olanda uşaq kitablarını əzbər bilirdi. Beləliklə o, ilk yazdığı "Dovşan" hekayəsini anası ilə tanış edir. Roulinq ibtidai sinfə Müqəddəs Maykl (St Michael) məktəbinə gedir, hansı ki, həmin məktəbin direktorundan təsirlənərək məşhur Harri Potter seriyasının sehr məktəbinin direktorunun obrazını yaradır. Yazıçı orta təhsilini anasının Elm şöbəsində işlədiyi məktəbdə alır. 1982-ci ildə sənədlərini Oksford universiteti üçün hazırlasa da ora qəbul ola bilmir və vaxt itirməmək üçün anasının istəyi ilə Ekster universitetində Fransız dili üzrə təhsilini davam etdirir. Universiteti bitirdikdən sonra elə təhsil aldığı ali məktəbin "Pegasus" adlanan jurnalında "What was the Name of that Nymph Again? or Greek and Roman Studies Recalled" adlı kiçik essesini çap etdirir.

Coan Londonda işləyərkən Mançestrə köçür. Yolda 4 saat qatar gecikməsi zamanı təsadüfən ağlına sehr məktəbinə gedən oğlan haqqında əhvalat gəlir.

1990-cı ildə Coanın anası xəstəlikdən vəfat edir. Bu hadisədən sonra o Portuqaliyaya köçür və burda ingilis dili dərsləri verməklə yanaşı artıq yazıçılıqla da məşqul olur. O Portuqaliyada olduğu müddətdə Corc Aranteslə evlənir və onların Cessika adlı qızları olur. Lakin onların evliliyi uzun çəkmir və ayrılırlar. Coan qızı ilə Edinburqa bacısının yanına köçür və bacısının həyat yoldaşının kafesində möhtəşəm Harri Poter seriyasını yazmağa başlayır.

Azərbaycanın dünyaca məşhur yazıçısı Çingiz Abdullayev də Roulinqə əsərlərindən birində obrazının dili ilə rəğbət bəslədiyini dilə gətirir. "Coan Roulinq uşaqlar üçün uşaq psixologiyasının incəliklərini nəzərə almaqla yazır. Çox maraqlıdır. Buna görə də dünya onu maraqla oxuyur".

Coanın əsas qəhrəmanı Harrinin olduğu ilk kitab "Harri Potter və Fəlsəfə daşı" olur. Kitab 1995-ci ildə çap olunmasına baxmayaraq yalnız iki il sonra ona böyük şöhrət gətirir. O, "İlin uşaq kitabı" nominasiyasında Britaniya Uşaq mükafatı alır. Əsərin qəhrəmanı Harri Potter 10 il müddətində sevmədiyi qohumları xalası

Petuniya, onun əri Vernun və onların axmaq oğlu ilə yaşamağa məcbur olur. O, onlarla birgə sadə həyat sürərkən Hoqvarts Sehrbazlıq məktəbinə qəbul olunması haqqında məktub alır , 11 yaşında sehrbaz olduğunu başa düşür və 7 il oxuyacağı məktəbdə başına gələnlər və onu gözləyən təhlükələri öz ağlı və cəsarəti ilə dəf eləyən Harrini qorxunc və bir o qədər də maraqli hadisələr gözləyir. Harri valiynlərinin qəzada öldüyünü zənn edir. Əsərin digər qəhrəmanı nəhəng Haqrid Harrinin valideynlərinin sehrbaz olduğunu, lakin onların bütün zamanların qəddar qara ruhlu cadugəri Lord Voldemort tərəfindən öldürüldüyünü ona söyləyir. Harri sehrbazlıq məktəbinə yola düşərkən Ronald və Hermione ilə tanış olur, dostluq münasibətlərinə start verir. Harri Hoqvartsda cadular eləməyi öyrənməyə başlayır və ailəsi haqqında yeni məlumatlar əldə edir. O, dostları ilə bir dəfə məktəbin qadağan olunmuş yerlərini kəşf edərkən Flafi (Fluffy) adlı 3 başlı itə rast gəlirlər. Dostlar Flafinin sahibinə ölümsüzlük bəxş edən Fəlsəfə daşını qoruduğunu başa düşürlər. Harri və dostları Fəsəfə daşını Sneypden öncə tapmağa qərar verirlər, Dambldor tərəfindən edilən bir cadu tərəfindən Hari daşı cibində tapır. Voldemort daşı əldə etmək məqsədilə Harriyə atasini və anasını diriltməyi təklif edir lakin o bu təklifi rədd edir. Dambldor ona daşın yox edildiyini, Ron və Hermionenin güvəndə olduqlarını deyir. (14)

1997-ci ildə yazılan əsər eyni ad altında 2001-ci ildə fantaziya janrında ekranlaşdırılır. Baş rolları Deniel Redklif, Emma Vatson və Rupert Qrintin paylaşdığı film həm kitabın müəllifinə, həm də aktyorlara böyük şöhrət qazandırır. Film tənqidçilərin rəğbət atəşinə tutulur. Rocer Ebert Filmi Klassika adlandırır. Filmə 4\4 ulduz verir, xüsusilə də Quiddiç səhnəsinin vizual effektindən tərifləyir. (12)

Harri Potter seriyasının ikinci kitabı “Harri Potter və Sirlər otağı”dır (Harry Potter and the Chamber of Secrets) və 1998-ci ildə qələmə alınıb. Adı çəkilən əsər Harri Poterin birinci kitabın davamıdır, qəhrəmanın Hoqvarts Cadugərlik və Sehrbazlıq məktəbinin ikinci ilində Salasar Sliserinin varisinin Sirlər otağını açması və məktəbdəkilərin daşlasmasına səbəb olan bir canavarın azad buraxılmasından bəhs edir. Harri yeni müəlllimlərindən biri olan Professor Lokharta kömək etdikdən sonra koridorda ölümdən bəhs edən kin dolu bir səs eşidir. Harri ayaq yolunda yenidən kin dolu səsi eşidir və bunun ilan olduğunu eyni zamanda səsin borulardan gəldiyini onu təqib edərək Sirlər otağının yerini müəyyənləşdirir. O bura daxil olur və Ronun bacısı Cinini görür. Cinini qaçıran Lord Voldemort olduğunu dəhşət içində öyrənir. Bu zaman Sirlər otağının içindəki dəhşət - ilan gəlir, Harri uzun müddət ilana qarşı mübarizə aparır. Onlara isə Professor Dambldorun otağındakı Anka quşu Foksun köməkliyi ilə qalib gəlir. Əsər müəllifinə rəğbəti yalnız oxucular tərəfindən deyil eyni zamanda tənqidçilər tərəfindən də qazandırır. Mary Stuart : "There are enough surprises and imaginative details thrown in as would normally fill five lesser books." “İçində azı beş kitabı doldura biləcək kifayət qədər sürprizlər xəyali detallar var.” O, yalnız az yaşlı oxucuların deyil eyni zamanda daha böyük

yaşda olan oxucuların da kitabı oxuyarkən zövq alacaqlarını qeyd edir. Bununla yanaşı kitabı tənqid edənlər də var. Onlardan biri Filip Neil, bütün romanlar çap olunduqdan sonra bu kitabı digərləri arasında ən zəifi hesab edir. Onun mətninin əvvəlki kitab ilə oxşar olduğunu düşünür. (10)

Əsərin eyni adla 2002-ci ildə filmi də çəkilmişdir. Aktyor sırasına yeniləri əlavə olunsa da baş rolları ilk seriyada olanlar paylaşır. Bu film də əvvəlki kimi tamaşaçılar tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır.

Coan vaxt itirmədən şöhrətinə davam edir və 1999-cu ildə "Harri Potter və Azkaban dustağı" (Harry Potter and the Prisoner of Azkaban) adında növbəti əsərini yazır ki, bu seriyanın ən uzun kitabıdır . Coan bu yazdığı əsəri də daxil olmaqla "Smarties" mükafatına layiq görülür və bu onu ard-arda yazdığı əsərlərinə görə 3 dəfə bu mükafata layiq görülən ilk adam edir. Əsər haqqında danışarkən isə Harri və onun dostları Hoqvartsda 3cü illərinə qədəm qoyurlar. "Sehr dünyasının bütün diqqəti, qüvvələri Azbakan həbsxanasından qaçmağı bacarmış sehrbaz Qara Lordun sadiq xidmətçisi Sirius Bleykin axtarışına yönəlib. Bəs Bleyk ilə Harrini nə birləşdirir?" (2) Harri evlerində qaldığı Dursleylerle yene problem yaşayır və cadugərlərin istirahət yeri olan Çatlaqqazana getmək üçün sürətli avtobus gəlir. "Mazhur kalmış cadıların ve büyücülerin acil durum taşıtı Hızır Otobüse hoş geldiniz. Asanızı tuttuğunuz elinizi uzatın, otobüse atlayın, sizi istediyiniz yere götürelim." (8) Harri avtobusda gedərkən yolda biletçinin əlindəki qəzetdə Azkaban həbsxanasından qaçmış Sirius Blek haqqında təsadüfi başlıq oxuyur. Sirius Bleykin Voldemortun dəstəkçisi olduğunu öyrənir. Digər əsərlərdə olduğu kimi burada da yeni obrazlar ve professorlar daxil olur ki, bunlara ruh əmicileri ve Professor Lupini misal gətirmək olar. Ruh əmiciləri Hoqvarts məktəbinin direktoru Pr. Dambldorun verdiyi məlumata görə Azkaban həbsxanasının mühafizakarlarıdır və məktəbin də giriş-çıxışlarında duraraq tələbə və müəllim heyətini Siriusdan qoruyacaqlar. Harri Potter tesadüfən Pr. MakQonaqalın Sirius Bleyk haqqında dediklərini eşidir. Siriusun Harrinin valideynləri ilə yaxın dost olduğunu, amma sonra onlara xəyanət edərək yerlərini Voldamorta söylədiyini, dostu Pitr Petiqrunu öldürdüyünü öyrənir. Lakin təsadüfən ona verilən hər şeyin yerini göstərən xəritə Pitr Petiqrunun sehrbazlıq məktəbində dolaşdığını göstərir. Sirius Bleyklə qarşılaşan Harri onun valideynlərini öldürmədiyini, əksinə bundan xəbərsiz olduğunu bildirir. Onun tamamilə günahsız olduğu ortaya çıxır. Əslində isə bütün cinayətləri edən və bunu Sirius Bleykin boynuna yıxan isə Pitr Petiqrudur. O özünü ölü kimi təqdim edib illərlə Ronun siçanı cildində yaşayır və sonda dəstəkçisi olduğu Voldemortun yanına qaçır. Harri və dostları Siriusun yenidən Azkabana göndəriləcəyini başa düşərək hipoqrif olan Şahqaqa vasitəsilə onu uzaqlara göndərirlər. Qreqori Maquire The New York Times qəzetində yazmışdı: "'The Prisoner of Azkaban' may be the best 'Harry Potter' book yet". "Azkaban dustağı" hələki Harri Potter seriyasının ən yaxşı romanı hesab edilə bilər." Lakin kitabla bağlı mənfi fikir söyləyənlər də var. Romanı mühakimə edənlər sırasında Antoni Holdn deyir: "The characters are "all black-and-white", and the

"story-lines are predictable, the suspense minimal, the sentimentality cloying every page". – xarakterlər ağ-qara, hekayənin sətirlərini əvvəlcədən bilmək olur, minimal dərəcədə olan gərilim, hər səhifədə toxunan həssaslıq.."

Əsərin 2004-cü ildə filmi çəkilmişdir. Film 2005-ci ildə 77-ci "Academy Awards" da "Ən yaxşı orijinal musiqi" və "Ən yaxşı vizual effektlər" nominasiyaları üzrə mükafat almışdır. Film 796 milyon dollar gəlir gətirmişdir ki, bu da istər Harri Potter fanlarının, istərsə də digər fantastik janr sevənlərinin ikinci ən yaxşı filminə çevrilmişdir.

Roulinq şöhrətini seriyanın növbəti kitabını yazmaqda davam edir. Belə ki, o, "Harri Potter və Alov qədəhi" əsərini çap etdirir. Onun bu kitabı ilk dəfə olaraq həm İngiltərədə, həm də ABŞ-da eyni vaxtda 2005-ci ildə çap olunur. Bu əsər də əvvəlkilərdən geri qalmır, sahibinə "Hüqo" mükafatını qazandırır. "Yay tətili uzanır, qəhrəmanımız Harri isə məktəbin başlanmasını səbirsizliklə gözləyir. Bu il onun Hoqvarts Sehzbazlıq və Cadugərlik Məktəbində dördüncü ilidir. Öyrənməli olduğu sehrlər, iştirak etməli olduğu İksir və Öncədən görmə dərsləri var." "Harri həm yetkinlik, həm də cadugər kimi yetişmək yolunda addımlayır. O qəddar Durslilərdən canını qurtarmaq və Kviddiç Dünya Kubokuna Hermiona, Ron və Uizlilərlə birlikdə getmək fikrindədir." "O bu il Hoqvartsda baş tutacaq olan iki rəqib sehr məktəbinin də cəlb olunduğu sirli tədbirin və əsrlərdir keçirilməyən yarışın nə olduğunu öyrənmək istəyir." (1) Yazıldığı kimi Hoqvartsdan əlavə daha iki məktəb yarışmada iştirak edəcək və hər məktəbi bir şagird təmsil edəcək. Hər məktəbdən seçiləcək tələbələrin adları Atəş Qədəhindən çıxarılır. Beləliklə Atəş Qədəhindən tələbələr seçilir, onlardan Hoqvartsdan Sedrik Diqori adında tələbə seçilir, lakin qədəh yenidən bir adı Harri Potterin adını da çıxardır. Yarış 3 mərhələdən ibarət olmalı idi. Birinci mərhələdə əjdəhadan qoruduğu yumurtanı almaq idi ki, bunun öhdəsindən Sedrik və Harri məharətlə keçərək ikinci mərhələyə vəsiqə qazanırlar. İkinci mərhələdə isə suyun altında bir saat qalması lazım idi. Harri bu mərhələdə ikinci olur. Üçüncü mərhələdə isə labirintdə məktəblərin kuboku gizlədilir ki, bunu tapmaq lazımdır. Kuboku ən birinci Sedrik və Harri tapır və birlikdə onu götürməyi qərara alırlar. Kuboku aldıqları zaman onlar məzarlığa düşürlər. Orda onları Pitr Petiqru və Voldemort qarşılayır. Onlar Sedriki öldürürlər, Voldemort və Harri Potter üz-üzə mübarizə aparanda Harrinin valideynlərinin və Sedrikin ruhu onun köməyinə gəlir. Beləliklə bu mubarizədə Harri qalib gəlir və Sedrikin cəsədini götürərək dünyaya qayıdır. Kitabın sonunda Harri müsabiqənin qalibi olduğu üçün ona 1000 Qalleon verilir və o da onları ən yaxın dostu olan Rona bağışlayır. Müxtəlif qəzet və jurnallar da Coan Roulinqin bu əsəri haqqında çox yüksək fikir söyləmişlər. Onların sırasında bir neçə nəfərin adını və fikirlərini bölüşmək olar. "The fantasy writer's job is to conduct the willing reader from mundanity to magic. This is a feat of which only a superior imagination is capable? And Rowling possesses such equipment." – Stepheng King, The New York Times Book Review " Fantaziya yazıçısının işi həvəsli oxucunu dünyəvilikdən sehrə aparmaqdır. Bu üstün fantaziya qabiliyyətidir.

Ve Roulinq belə qabiliyyətə malikdir.” “ The fourth Harry Potter adventure , centering on an inter-school competition , boasts details that are as ingenious and original as ever. A spectacular climax will leave readers breathless.”(5) “Harri Potterin məktəblər arası yarışına köklənən dördüncü macərası həmişə olduğu kimi ağıllı və orijinal detallarla öyünür. Möhtəşəm zirvə oxucuları nəfəssiz buraxacaq.”

Coan beşinci və həcmcə ən böyük romanı olan “Harri Potter və Simurq quşu”nu (Harry Potter and the Order of the Phoenix) 2001-cildə çap etdirir. Əsər satışa çıxarıldıqdan sonra 24 saat ərzində 5 milyon nüsxə satılır. “Dördüncü kitabın çıxarılmasından sonra Potter fanatları sevimli qəhrəmanlarının yeni macəralarını öyrənmək üçün üç il gözləməli olmuşdular. Beşinci kitabın çıxarılmasına kimi əvvəlki dörd roman 200 ölkədə 55 dilə tərcümə olunmuş və 200 milyon nüsxədən çox satılmışdı. Seriya beynəlxalq fenomenə çevrildiyinə görə beşinci roman həm də əvvəlcədən sifariş üçün yüksək nəticə göstərmişdir."(9). Bu əsər də sahibini mükafatsız qoymamışdır. Belə ki, o ABŞ Kitabxanalar Assosasiyası tərəfindən 2003-cü ilin “Ən yaxşı yeniyetmə kitabı” adlandırılmışdır, əlamətdar kitab mükafatlarına layiq görülmüşdür. Kitab həm də Oppenheim Toy Portfolio 2004 Qızıl medalına layiq görülmüşdür.

Harri qohumlarıgildə qalarkən ona və xalasıoğlu Dadliyə ruhəmicilər hücum edir, Harri də müdafiə üçün cadu edir. 17 yaşına çatmayan birinə məktəbdən kənar cadu qadağasına görə Harri Hoqvartsdan qovulma təhlükəsi ilə üz-üzə qalır. Lakin Pr. Damldor məhkəmədə onun leyhinə çıxış edərək onu bu narahatçılıqdan xilas edir. Hoqvartsin direktoru Lord Voldemortun yenidən qayıtdığını öyrənir. Lakin buna Simurq ordeninə daxil olan serbazlardan başqa hec kim elecə də Cadugərlik Rəhbərliyi inanmır. Lord Voldemort bir müddət Siriusun Cadugərlik rəhbərliyinin binasında işgəncə verilməsi ilə bağlı Harrinin beyninə yalançı görüntülər göndərir. Harri də əlbəttə dostlarını yığaraq xaç atası olan Siriusun köməyinə tələsir. Lakin onlar Esrar dairəsində tələyə düşürlər. Bu zaman Simurq ordeninin bütün üzvləri onların köməyinə gəlsə də Sirius qohumu Bellatriks Lestreync tərəfindən öldürülür. Bu zaman Voldemort Harriyə ölümcül lənətlər yağdırmağa başlayır ki, Dambldor özünü yetirir və Harrini bundan qoruyur. Voldemort Bellatriks ilə yoxa çıxır. Sehrbazlıq Rəhbərliyi artıq Dambldor və Harriyə Voldemortun dönməsi mövzusunda inanır və onlar beləliklə təmizə çıxırlar.

Əsər tənqidçilər tərəfindən əsasən yaxşı qarşılanır. Əsas tənqidlər isə romanda yer almış şiddət səhnələri və əxlaq problemləri ilə bağlıdır. “The New York Times writer John Leonard praised the novel, saying "The Order of the Phoenix starts slow, gathers speed and then skateboards, with somersaults, to its furious conclusion....As Harry gets older, Rowling gets better." (13) “New York Times” qəzetinin müxbiri Con Leonard haqqında danışaraq tərifləyir: “ Simurq Ordeni yavaş-yavaş başlayır, sürət yığır və hiddətli nəticəsinə gəlib çatır.” Is Harry Potter and the Order of Phoenix as good as the other Harry Potter books? No. This one is actually quite a bit better. The tone is darker, and this has the unexpected – but very

pleasing – effect of making Rowling's wit and playful black humor shine all the brighter" (4) **"**Harri Potter və Simurq Ordeni" digər Harri Potter kitabları kimi yaxşıdır? Yox. Bu əslində onlardan daha yaxşıdır. Ton daha qaranlıqdır, gözlənilməz lakin xoş effekt vardır ki, bu da Roulinqin zəkasının və zarafatcıl qara yumorunun daha da parlamasına səbəb olur. "J.K.Rowling is the real magician. ... Harry Potter and the Order of the Phoenix is rich and satisfying in almost every respect." – John Leonard, The New York Times Book Review. (4) **"**Roulinq həqiqətən də sehrbazdır. Harry Potter və Simurq ordeni" demək olar ki, hər cəhətdən zəngindir və yetərlidir."

Roulinq seriyasına davam edir və o, 2005-ci ildə "Harri Potter və Yarımqan Prins" əsərini çap etdirir. Kitab çap olunduqdan 24 saat sonra 9 milyon nüsxə satılır. Coan bu əsərini ikinci övladı dünyaya gəlməmişdən əvvəl yazır və övladının qeydinə qalmaq məqsədilə kitabı bir müddətdən sonra yazmağa davam edir. Harri məktəbi üçün kitab seçərkən köhnə iksir kitabı alır ki, bu kitabln yarımqan Prinsə aid olduğu yazılır. Dambldor ve Harri Voldemortun anılarını birlikdə izləyirlər, lakin onun bir məqamı vardır ki, onu öyrənə bilmirlər. Harri bu sirri öyrənir. Voldemort ruhunu 7 hortklulukda gizlədir ki, bunları tapmaq lazımdır. Dambldor Harriyə bu hortkulukları tapmaqda on yardım edəcəyinə söz verir. Beləliklə onlar mağaraya yollanırlar və orda hortkuluk olan boyunbağı tapırlar. Voldemort taqətdən düşmüş Dambldoru lənətləyib öldürür. Harri bunu görür, çox üzülür. Bunun qisasını almaq üçün Sneypi təqib edir və Sneyp ona Yarim qan Prinsin ele özü olduğunu ona söyləyir. Harri buna çox pis olur. Pr. Dambldoru Hoqvartsın yaxınlığında dəfn olunur. Artıq Voldemortun digər hortkuluklarını tapmaq Harriyə qalır. Roulinq bu kitab haqqında fikrini soruşduqda o belə cavab verir. "I like it better than I liked Goblet, Phoenix or Chamber when I finished them. Book six does what I wanted it to do and even if nobody else likes it (and some won't), I know it will remain one of my favourites of the series. Ultimately you have to please yourself before you please anyone else!" (11) " Mən onu "Atəş qədəhi", "Simurq ordeni" və ya "Sirlər otağından daha çox sevirəm. Heç kim onu xoslamasa belə (bu belə deyildi) altıncı kitabda mənim istədiklərim var. Ən əsası isə başqasını razı salmazdan əvvəl gərək birinci özünü razı salasan." Roulinqin bu əsəri əvvəlkilər kimi müxtəlif nəşriyyatlardan rəğbət qazanmışdır. "A powerful, unforgettable setup for the finale."(3) " Final üçün qüdrətli və unudulmaz quruluş". "If Harry grew up in the last book, here he becomes a man, learning the true impact of the last book's prophecy, and the importance of love as the antidote to feat." (6) Əgər Harri sonuncu kitabda boya-başa çatırsa, deməli o şücaətin çarəsi kimi sevginin gücünü və sonuncu kitabda peyğəmbərliyin təsirini öyrənərək böyük adam olur. " Indeed, the achievement of the Potter books is the same as that of the great classics of children's literature, from the Oz novels The Lord of the Rings: the creation of a richly imagined and utterly singular world, as detailed, as improbable and as moral as our own. " (7) "Əslində Potter seriyasının nailiyyəti uşaq ədəbiyyatının möhtəşəm klassikləri sayılan Oz hekayələri, "Üzüklərin

əfəndisi" ilə eynidir: mənəvi, ağla sığmayan, detallı olaraq zəngin təsəvvür olunan və son dərəcə tək dünyanın qurulması."

"Harri Potter və Ölüm yadigarları" (Harry Potter and the Deathly Hallows) Roulinqin Harri Potter seriyasına aid olan yeddinci və sonuncu kitabıdır. Kitab ilk dəfə 2007-ci ilin iyulunda Birləşmiş Krallıq, ABŞ və Kanadada çap olunmuşdur. Əsər özündən əvvəlki seriyanın davamıdır və Harri ilə Voldemortun sonuncu qarşıdurmasını canlandırır. Roman indiyə kimi 24 saatda ən çox satılan kitab kimi Ginnesin rekordunu əlində saxlaya bilib. Əlbəttə ki, bu kitab da digərlərindən geri qalmayaraq kifayət qədər mükafata layiq görülmüşdür. Əsər əslində 2 hissədən ibarətdir. Əsərin əvvəlində Voldemort və Ölüm yeyənlər müsbət qəhrəmanlara qarşı xeyli nailiyyət əldə edirlər. Hətta Harri də onun üzündən çox insan itkisi olmasın deyə özü Voldemorta təslim olur. Voldemort isə Harrini sehr edərək öldürdüyünü düşünür. Lakin o vaxtilə Harrinin valideynlərini öldürərkən bilməyərərk Harrini də öz hortkuluğuna çevirib. Bundan istifadə edən Harri özünü ölmüş kimi qələmə verir. İkinci hissədə isə əsas hadisələr meydanda baş verir və böyük savaş olur. Savaş əsnasında Voldemortun sonuncu hortkluğu sayılan Nagini adlanan qorxunc ilanı da Nevil Lonqbotm tərəfindən öldürdüyü kimi digər hortkuluklar tapıb məhv edilir. Harriyə gəlincə insanlar onun öldüyünü görüb çox məyus olurlar. Lakin o ölməyib və Voldemortla əsrarəngiz duelə girir və onların arasında müdhiş söhbət olur. Ardından bir-birlərinə qarşı sehrlər edərkən Voldemortun Harrini öldürməyi üçün etdiyi sehr özünə qayıdar və beləliklə əsərin seriya boyunca mənfi lakin möhtəşəm xarakteri ölər. Aradan 19 il ötər Harri Gini Vizli, Ron isə Hermione ilə evlənmişdir. Digər əsərlərdən geri qalmayaraq bu roman haqqında jurnal və qəzetlərdə müsbər fikirlət formalaşır: "Harry Potter and the Deathly Hallows is so right in every respect it almost seems as if J.K. Rowling had no choice in matter." – Sherryl Connelly, The New York Daily News - Harry Potter və Ölüm Yadigarları hər baxımdan o qədər haqlıdır ki, sanki J.K. Roulinqin məsələdə başqa yolu yox idi. "Writing a decent sequel too good novel is hard. … Writing six of them is almost unheard of. Each of the " Harry Potter's deserves to stand on the shelf with its mates, and the last one more than fulfils the promise of the first six." – Malcolm Jones, Newsweek – **"**Layiqli bir roman yazmaq çətin işdir. Hələ Altısını yazmaq görülməyib. Hər bir Harri Potter digərləri ilə eyni rəfdə olmağa layiqdir. Sonuncusu isə bu vədi daha çox haqq edir." "With Harry Potter and the Deathly Hallows , J.K. Rowling has created a lovely conclusion to her astonishing seven-book series. … What explains Rowling's appeal? Perhaps it is that her imaginative creativity infuses her unparalleled range. The pages fly because of the suspense. Her characters are unforgettable . … She creates an entire alternative world in which mundane activities such as mail delivery are imbued with enchantment. … The world owes J.K. Rowling a big thank you. It has been truly magical." - Deirde Donohue, USA Today – Roulinq "Harri Potter və Ölüm Yadigarları" ilə romandan ibarət heyrətləndirici seriyasını xoş nəticə yekunlaşdırır... Roulinq bununla nə demək istəyir? Bəlkə də onun xəyali yaradıcılığı

onun misilsiz çeşidini aşılayır. Gərilimdən səhifələr sürətlə oxunur. Poçt çatdırılması kimi dünyəvi fəaliyyətlərin sehrlə qarışdığı alternativ bir dünya yaradır. … Dünya J.K.-ya borcludur. Roulinq çox təşəkkür edirəm. Bu, həqiqətən sehrli idi. "

2016-cı il 30 İyul Londonda West End teatrında "Harri Potter və lənətli uşaq" adında bir tamaşanın premyerası keçirilir. Premyeradan dərhal sonra tamaşanın mətni yazılan kitab çapa verilir. Dünyanın dörd bir yanından oxucular yenidən Harri Potterlə görüşür. Amma tamaşanın mətninin ssenaristi yalnız Roulinq olmur, onunla bərabər bu işdə Con Tifani və Cek Torn da olur. Hekayədə bu dəfə əsas obraz Harri Potterin oğlu Albusdan söhbət gedir. Tamaşaçılar eyni zamanda oxucular Albusun Hoqvartsda olan sərgüzəştlərini səbirsizliklə izləyirlər. Əsər oxucular və tənqidçilər tərəfindən bəyənilmişdi. Bəzi məşhur qəzet və jurnallar (The Independent, London Evening Standard, The Stage, The Guardian) əsəri 4 və 5 balla qiymətləndirmişdilər.

"Harri Potter silsilə əfsanəsinin son hissəsi "Lənətlənmiş uşaq romanı" işiq üzü görəndən sonra oxucular məyus olduqlarını və səbirsizliklə bu əfsanənin davamı olduğunu gözlədiklərini deyiblər. Roulinq isə onlara belə cavab verib. "Mən də bunun genişlənməsini, Harrinin sevənlərinin daha da çoxalmasını istəyirəm. Amma düşünürəm ki , artıq Harri də bu səyahəti tamamlamaq istəyir. Odur ki, daha yeni yollar açmağa ehtiyac yoxdur." (15)

Aynur Mammadova

J.K.ROWLING AND HARRY POTTER SERIES

Summary

If we talk about the most popular genres of English literature, we mustn't forget the fantastic genre, which gathered enough readers. This genre has been popular since the second half of the XIX century. When the absurd genre of modern English literature is discussed, the first writer that comes to mind is Joan K. Rowling. Translated into 65 languages, it is the famous Harry Potter series that makes the author popular all over the world. The main character of the series Harry Potter, is forced to live for 10 years with his unloved relatives, aunt Petunia, her husband Vernun and their stupid son. While living a simple life with them, he receives a letter about his admission to the Hogwarts School of Magic and at the age of 11, he realizes that he is a magician. Terrible and equally exciting events await Harry and he overcomes with his mind and courage what happened at the school where he will study for 7 years and the dangers that await him. Rowling uses various absurd images and objects in her novels: the magic wand, the Anka bird, the scary snake of the novel Nagini, the animals belonging to each image, the magic map, the robe that makes Harry invisible, and so on. Each published novel brings countless awards to the owner, and is met with considerable sympathy among readers and critics. "We do not need magic to transform our world. We carry all of the power we

need inside ourselves already." The author of these words was a divorced, unemployed, lonely mother who complained about her unfortunate fate once upon a time. Today, she is a world-renowned millionaire writer.

Key words: Joanne Rowling, Harry Potter, Absurd genre, English literature

Айнур Маммадова

ДЖ. К. РОУЛИНГ И СЕРИЯ О ГАРРИ ПОТТЕРЕ

Резюме

Если говорить о самых популярных журналах английской литературы, нельзя забывать о фантастическом жанре, сумевщем собрать среди них достаточно читателей. Этот жанр был популярен во второй половине 19века. В английской литературе в современном мире, когда говорим о абсурдном жанре, первая на ум приходит Джоан К.Роулинг. Писательницу сделал популярной во всем мире, переведенный на 65 языков, сериал о Гарри Потерре. Герой произведения Гарри Поттер в течение 10 лет вынужден был жить с недолюбленными родственниками с тетей Петунией, с ее мужем Верном и с их тупым сыном. Живя с ними простой жизнью, ему приходит письмо о зачислении в школу магии Хогвартс. В 11 лет он понимает, что он волшебник и ужасные, не менее захватывающие события ждут Гарри, который своим умом и отвагой преодолеет опасности школы, которую он будет посещать в течение 7лет,и опасности, которые его поджидают. В своих романах Ролинг использует предметы из разных абсурдных образов; волшебная палочка, Анка птица, пугающая змея произведения Нагини, животные, принадлежащие каждому герою, волшебная карта, невидимая манти Гарри и т.д. Каждая опубликованная работа получает бесчисленные призы, хорошо принимается читателями. 'Чтобы изменить наш мир, нет необходимости в магии. Сила, в которой мы нуждались, внутри нас. Автором этих слов была разведенная, безработная мать-одиночка, пожаловавшаяся на свою несчастную судьбу. Сегодня она известная во всем мире писательница-миллионерша.

Ключевые слова: Джоан Роулинг, Гарри Поттер, фантастический жанр, Абсурдный жанр, английская литература

Ədəbiyyat siyahısı

1. C.K.Roulinq, Harri Potter və Alov Qədəhi, Qanun Nəşriyyatı.
2. C.K.Roulinq, Harri Potter və Azkaban məhbusu, Qanun Nəşriyyatı.

3. The Associated Press, J.K. Rowling, Bloomsbury Publishing, 2005.
4. J.K. Rowling, The order of the Phoenix", 2003
5. Publishers Weekly, Best Books 0f 2000
6. Publishers Weekly, J.K. Rowling, Bloomsbury Publishing, 2005
7. The New York Times, J.K. Rowling, Bloomsbury Publishing, 2005
8. J.K. Rowling, Harri Potter ve Azkaban Tutsağı, 41.baskı, Yapı Kredi Yayınları.
9. https://az.wikipedia.org/wiki/Harri_Potter_v%C9%99_Simurq_Ordeni_(roman).
10. https://en.wikipedia.org/wiki/Harry_Potter_and_the_Chamber_of_Secrets
11. https://en.wikipedia.org/wiki/Harry_Potter_and_the_Half-Blood_Prince
12. https://en.wikipedia.org/wiki/Harry_Potter_and_the_Philosopher%27s_Stone_(film)
13. https://en.wikipedia.org/wiki/Harry_Potter_and_the_Order_of_the_Phoenix
14. https://tr.wikipedia.org/wiki/Harry_Potter_ve_Felsefe_Ta%C5%9F%C4%B1_(film))
15. "https://www.instagram.com/itv/
16. https://www.youtube.com/watch?v=c6_lz0eVFQk

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: fil.f.dok, dosent Ülviyyə Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FƏRƏCOVA AYGÜN ƏLI QIZI
Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə ş.
Heydər Əliyev 187
aygunfaracova@gmail.com

ƏLİ NƏZMİNİN NƏSRİNDƏ TƏLİM VƏ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Keçən əsrin ortalarından başlayan milli-mənəvi oyanma prosesi ümumilli özünüdərk səviyyəsinə çatdı. İctimai-siyasi hadisələrin inkişafı ilə bağlı xalqların ayılaraq öz hüququ üstə ədavətə çıxması (M.Ə.Sabir) gücləndi. Hər bir xalq milli mənafeyi üçün digərindən önə keçməyə çalışırdı. Bu problemlərin həllində isə əsas yük tərəqqipərvər ziyalılarımızın çiyinlərinə düşürdü. Onlar isə vəziyyətdən çıxış yolunu xalqın savadlanmasında, övladlarımızın milli ruhda tərbiyə olunmasında görürdülər. Bu ziyalılar arasında Əli Nəzminin də ozgün yeri vardır.

Yaradıcılığında maarifçi fikirləri əsas tutan Əli Nəzmi cəmiyyət həyatının hər bir sahəsində nöqsanlara diqqət yetirir və bu məsələləri öz yaradıcılığında özünəməxsus tərzdə ifadə edirdi. O, düzgün olmayan tərbiyənin, yarıtmaz təhsilin və idarəçiliyin avamlıqdan, cəhalətdən qaynaqlandığını yaxşı anlayır, bunların aradan qaldırılması üçün qələminə sarılırdı. Nəticədə maraqlı, bir-birindən məzmunlu əsərlər yaradırdı.

Gülüş, tənqid, satira yolunu tutan görkəmli söz ustasının sənətində müsbət ideal çox güclüdür. Bu ideal onun əsərlərində çox zaman gizli, bəzi hallarda isə açıq şəkildə özünü aydın göstərir. “Könlümdə yox ki, möhnəti-millətdən özgə dərd” deyən şairin qəlbində mənfiliklərini tənqid hədəfinə çevirdiyi millətə dərin bir hörmət və məhəbbət var. Onun ilhamını dilə gətirən məhz bu sonsuz eşqdir, məhəbbətdir.

Əli Nəzminin nəzm əsərlərində olduğu kimi, nəsr əsərləri də bu gün aktuallığını saxlamaqdadır. Yığcam deyim tərzi, sətiraltı mükəmməllik, vətəni, milləti üçün gözəl gələcək arzusu onun felyetonlarında da öz əksini tapır.

Əli Nəzminin forma və mövzu baxımından zəngin olan yaradıcılığında sosial ədalətsizlik, öz hüquqlarını düzgün anlamayan və tələb etmək iqtidarında olmayan sadə kütlənin taleyi, məişət şəraiti, onların müdafiəsi, gənc nəslin təlim-tərbiyə məsələləri böyük vətəndaş yazıçı münasibəti ilə əks olunmuşdur. Yaşadığı kənd mühitinin incəliklərinə dərindən bələd olan ustad sənətkar burada qanunların olmaması, insanların özbaşınalığı, güclü-zəif bərabərsizliyi hallarını qələmə almaqla daha güclü, qaydalı-qanunlu, anlayışlı, humanist bir cəmiyyət arzusunda olduğunu ifadə edir.

Yaşadığı dövrün aktual problemləri – cahillik, savadsızlıq, qadın azadlığı, uşaq və gənclərin tərbiyəsi, Əli Nəzmi yaradıcılığında həmişə diqqət mərkəzində

olmuş və daim yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Belə ki, əgər əvəllər o bu problemləri yalnız nəzərə çatdırmaqla, xatırlatmaqla kifayətlənmişsə, yaradıcılığının sonrakı dövrlərində bu məsələlərin dərin tarixi, milli-əxlaqi, psixoloji köklərini məharətlə açmışdır.

Açar sözlər: Əli Nəzmi, "Molla Nəsrəddin", felyeton, satirik şeir, nəsr.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin çox haqlı fikrinə görə, yazıçı, şair dövrün nəbzini tutmağı bacarmalı, aktual mövzuları gündəmə gətirməli, ideya və bədii cəhətdən onları yüksək səviyyədə həll etməyi bacarmalıdır. Çünki cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində pedaqogikanın, pedaqogika tarixinin əsas vəzifəsi tərbiyələndirmək olmuşdur. Elə bu mənada da bir əsrdən artıqdır ki, Azərbaycanda demokratik pedaqoji ideyaların inkişafında Əli Nəzminin məktubları, satirik şeirləri və felyetonları mühüm rol oynamışdır.

Keçən əsrin ortalarından başlayan milli-mənəvi oyanma prosesi ümumilli özünüdərk səviyyəsinə çatdı. İctimai-siyasi hadisələrin inkişafı ilə bağlı xalqların ayılaraq öz hüququ üstə ədavətə çıxması (M.Ə.Sabir) gücləndi. Hər bir xalq milli mənafeyi üçün digərindən önə keçməyə çalışırdı. Bu problemlərin həllində isə əsas yük tərəqqipərvər ziyalılarımızın çiyinlərinə düşürdü. Onlar isə vəziyyətdən çıxış yolunu xalqın savadlanmasında, övladlarımızın milli ruhda tərbiyə olunmasında görürdülər. Lakin onları bu ruhda yetişdirəcək qadınların, anaların olmaması millətin geridə qalmasının ən böyük səbəblərinən biri idi. Bütün bu həqiqətləri dərk edən, ümummilli mənafe naminə bacardığını etməyə çalışan görkəmli ziyalımız Yusif Vəzir Çəmənzəminli yazırdı ki, "... nə qədər arvad mədəni olsa, nə qədər onun elm təhsili mükəmməl, ağıl dairəsi geniş, əri ilə hüquq və ixtiyaratda müsavi olsa bir o qədər o arvad tərbiyəli övlad bəsləməyə müqtədir olar. Tərbiyəli övladlardan da gələcəkdə tərbiyəli və fəal adamlar çıxıb, millət xidmətində olarlar. Camaatımızın cəhalətdə qalmağına baxıb ah çəkincə, yaxşı deyilmi onun səbəbini tapıb mübarizə edək." (Y.V.Çəmənzəminli. Əsərləri. 3-cü cild, Bakı, "Elm" nəşriyyatı 1977. Səh.145 (327s.)

Bu fikirləri əsas tutan Əli Nəzmi də cəmiyyət həyatının hər bir sahəsində nöqsanlara diqqət yetirir və bu məsələləri öz yaradıcılığında özünəməxsus tərzdə ifadə edirdi. O, düzgün olmayan tərbiyənin, yarıtmaz təhsilin və idarəçiliyin avamlıqdan, cəhalətdən qaynaqlandığını yaxşı anlayır, bunların aradan qaldırılması üçün qələminə sarılırdı. Nəticədə maraqlı, bir-birindən məzmunlu əsərlər yaradırdı.

Gülüş, tənqid, satira yolunu tutan görkəmli söz ustasının sənətində müsbət ideal çox güclüdür. Bu ideal onun əsərlərində çox zaman gizli, bəzi hallarda isə açıq şəkildə özünü aydın göstərir. "Könlümdə yox ki, möhnəti-millətdən özgə dərd" deyən şairin qəlbində mənfiliklərini tənqid hədəfinə çevirdiyi millətə dərin bir hörmət və məhəbbət var. Onun ilhamını dilə gətirən məhz bu sonsuz eşqdir, məhəbbətdir. Şair öz xalqını canından əziz tutur, onu şama, özünü pərvanəyə bənzədir, doğma xalqa olan sevgisini təsirli və orijinal misralarla ifadə edir:

Gözünün yaşı suyum, dərdi-dili danəmdir,
Yuva sevgisi üçün bu dili-viranəmdir.

Əli Nəzminin forma və mövzu baxımından zəngin olan yaradıcılığında sosial ədalətsizlik, öz hüquqlarını düzgün anlamayan və tələb etmək iqtidarında olmayan sadə kütlənin taleyi, məişət şəraiti, onların müdafiəsi, gənc nəslin təlim-tərbiyə məsələləri böyük vətəndaş yazıçı münasibəti ilə əks olunmuşdur. Yaşadığı kənd mühitinin incəliklərinə dərindən bələd olan ustad sənətkar burada qanunların olmaması, insanların özbaşınalığı, güclü-zəif bərabərsizliyi hallarını qələmə almaqla daha güclü, qaydalı-qanunlu, anlayışlı, humanist bir cəmiyyət arzusunda olduğunu ifadə edir.

Ədibin "Söhbət", "Ata və oğul (Tərbiyəmizdən)", "Tərbiyə", "Tərbiyə, yaxud zavallı Məmiş","Mühüm söhbət", "Kənlilərin məişətindən" başlıqları ilə yazılmış felyetonları toxunulan məsələlər də, qaldırılan problemlər də günün aktual mövzuları olmaqla yanaşı, yazı tərzinə görə də, yəni mövzuya və obrazı yaradılan məsələ və ya tipin xarakterinə də uyğundur. Bu da Əli Nəzmi qələminin yumorlu, duzlu, koloritli olması ilə bağlıdır. Məsələn, dialoq şəklində qurulmuş "Şöhbət" və "Ata və oğul" (tərbiyəmizdən), "Mühüm söhbəti" felyetonunun hərəsində bir məsələdən söz açılır; birincidə Hacı rütbəli din xadiminin yeniliyə, gənc nəslin yeni üsulda təlim olmasına düşmən münasibətindən, ikincidə övladına atanın özünün pis nümunəsi ilə tərbiyəsini pozması və bu acınacaqlı nəticə ilə fərəhlənməsi, üçüncüdə isə Nizami Gəncəvinin qəbrinin üstündəki tikilinin – künbəzin Gəncə ziyalılarının və şəhərin bəzi sərvət sahiblərinin və digər şəxslərin əlbir fəaliyyətləri ilə abadlaşdırılması, ruhani şəxslərin isə belə bir hadisədən bixəbərliyindən bəhs olunur.

Müəllif "Söhbət" felyetonunda cavan bir oğlan ilə Hacının söhbəti fonunda "mötəbər" ruhanilərin mədəniyyəti, elmə, xalqın yoxsul təbəqəsinə münasibətini əks etdirir. Hacı qəzet sözünü eşitmək belə istəmir, yetimlərə yardım etmək haqqında təklifi də qulaqardına verir. Yenilik timsalı olan cavan oğlan məscid hücrəsinə qəzet gətirmək üçün Hacıdan mərhəmət dilədikdə belə cavab alır:

"H- Necə? Mən helə çərən pərənə pul zad vermənəm, rəhmətlik uşağı qəzeti küçədə oxuyanlardan mənim zəhləm gedir, sən hələ gətirib məscidülhəramə soxmaq istəyirsən? Tazə məssəb çıxarmısınız?

C.- Neynək, bu dursun, yetim uşaqların məktəb xərclərini verməyə qərar qoyublar, o cümlədən bizim məhəlləyə yeddi uşağın xərci düşübdür, onların birisini xərcini siz verin hacı, savabdır!

H.- Mənciyəz qələt elərəm... Səvab olan işi mən yaxşı bilirəm. Yetim oxumağı zadı neyliyir? Əgər təmiz uşaqdır, gəlsin mənim evimə, qulluq eləsin, yemək-içmək zad verim vəssalam. Get əqlini başına cəm elə! ("Molla Nəsrəddin" № 19, səh7)

Müəllif bir neçə cümlə ilə çirkin əməlləri özünə peşə edən, yetimlərin tərbiyəsi ilə maraqlanıb bir qəpiyindən keçməyən, mütərəqqi mətbuata düşmən nəzəri ilə baxan ruhanilərin ümumiləşmiş tipini yaradır. "Bu bir neçə sətrin mənasını

bir neçə sətrə yox, bəlkə bir neçə səhifəyə sığışan mətləbdir" deyən C.Məmmədquluzadə həmin felyetonu geniş təhlil edərək yüksək qiymətləndirmişdir. (F.Hüseynov. Əli Nəzmi. Bakı, Gənclik,1970, səh.113)

Övladlarına mədəni vərdişlər, nəzakətli olmaq, oxuyub savadlanmaq, və öz xalqına xeyir vermək kimi yaxşı sifətləri deyil, oğurluq, quldurluq öyrədən valideynlər tipinə Əli Nəzminin nəsr əsərlərində rast gəlirik. Müəllif, uşaqların oğurluğa qurşanması səbəbini bir tərəfdə məktəblərin olmamasında görürsə, digər tərəfdən onları maraqlandırıb belə mənfi adətlərə təhrik edən geridə qalmış ata-babalarda görür. Bu cəhətdən oğurluq üstündə tutulub döyülmüş 16 yaşlı bir uşaga babsının verdiyi nəsihət çox maraqlıdır: "Oğurluğa gedəndə dayın evinə get, tutanda da döyməsin və bir də oğurluq eleyende ele et ki, şeytan da bilməsin. Sən baxma o zorba... oğrulara ki, xalqın malını görə-görə aparır və pristav da heç nə demir (onlarınkı allah vergisidir). Sən baxma Kərbəlayı Vəliyə, Məşədi İmana, Usta Zamana, Kərbəlayı Məhəmmədə və və və..." "Molla Nəsrəddin" 1908, № 32, səh.3).

Onun "Molla Nəsrəddin"də çap olunan ikinci mənsur əsəri bir neçə sətirdən ibarət aşağıdakı mənsur parçadır: "Neçə gündür ki, Bəşir Hacı Hüseyin oğlu 18 yaşında çıxıb çinar ağacına dolaşa düşürsün, quşu tutub cibinə qoyandan sonra yıxılıb qılçı sınıb. Aparıblar evə. Atası gəlib deyib oğul, necəsən? Quş cibində ölməyib ki sağdırmı? Deyib sağdır. Atası çox şükür edib ki, nə yaxşı ki, quş ölməyib sağdır". ("Molla Nəsrəddin", 1906,№11, səh3)

Burada 18 yaşlı müsəlman uşağının məşğuliyyəti, məktəbdən, tərbiyədən uzaq olması, təkcə uşağın deyil, atasının da axmaqlığı, avara mənasız həyatı göstərilir.

Əli Nəzmi satirik şeirlərində bəhs etdiyi mövzulardan ustalıqla felyetonlarında istifadə edir. O, nəsr yaradıcılığında da yüksək ideallar, mükəmməl gələcək uğrunda mübarizə aparır.

Rəngarəng mövzu seçiminə və ifadə tərzinə əsaslanan Əli Nəzmi "Əziz dostlarımız" felyetonunda tərəqqini, inkişafı, yeni təlim prinsiplərini təbliğ edən "Molla Nəsrəddin"ə qarşı çıxan, onun xalq içində yayılmasından, təsir gücündən qorxuya düşən insanların üç nəfərin şəxsində ümumiləşmiş obrazını yaratmışdır. Felyeton məzmununa, qısalığına, dil və üslub xüsusiyyətlərinə görə də diqqəti cəlb edir. Az sözlə mükəmməl bir fikir söyləmək Ə.Nəzminin felyetonları üçün xarakterikdir. Burada onun istehza ilə kinayəsi, özünəməxsus gülüşü söylədiyi fikrin hər sətrində diqqət çəkir. Müəllifin satira hədəfi olan birinci "əziz dostu" Axund Molla Əli Dərbəndi xalqı daim avamlıqda, cəhalətdə saxlamağa çalışan din xadimlərinin ümumiləşmiş obrazıdır. Əli Nəzmi "Bu fəzilətməab əfəndi bir gün olmaz ki, minbərdə, məsciddə bizi yadından çıxartsın, həmişə "Molla Nəsrəddin"in rəvaci-intişar və yaşaması üçün çalışmaqda və cəmaəti bu məcmuəyi oxumağa tərğib və təşviq etməkdədir" deməklə dövrün ziyasına çevrilməkdə olan " Molla Nəsrəddin" məcmuəsinə qarşı çıxan din xadimlərinə özünə məxsus tərzdə istehza

edir. Felyetondakı digər iki şəxs – Avara Fərəc və çayçı Məşədi Novruz İsmayılov da hər biri öz mövqeyində "Molla Nəsrəddi"i "təqdir və təbliğ" edir.

Müəllif bu cür deyim tərzi ilə insanları qəflət yuxusundan oyatmağa, söylədiklərini düzgün anlatmağa çalışır.

"Məzəli" jurnalının 1915-ci il 6-cı sayında(...O...) imzalı "Tərbiyə, yaxud "zəvallı Məmiş" adlı felyetonda təlim-tərbiyə məsələlərinə, valideyn-övlad münasibətlərinə diqqət yetirir:

Felyetonda Kəblə Qulaməli elmdən, maarifdən uzaq olan valideynlərin ümumiləşmiş obrazıdır. O, öz övladını yanında gəzdirməklə onun yaşına uyğun olmayan fikirlərlə, münasibətlərlə qarşılaşdırır. O dövrdə onsuz da az olan məktəblərə getməyə valideynləri tərəfindən imkan verilməyən uşaqların günlərini boş-boş gəzib dolanmaqla keçirmələri, bəzən də pis işlərə qurşanmaları və əxlaqi dəyərləri itirmələrini yazıçı bu felyetonunda da zavallı Məmişin timsalında aydın şəkildə göstərmişdir. Məmişi nəinki Qəribə Həsənin oğlu Sarı ilə, hətta başqa uşaqlarla da qarşılaşdıran Kəblə Qulam oğlunu yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərləri ilə deyil qoçuluğu, gücü ilə qürurlanmaq istəyir. Çünki belə ali dəyərlərdən o özü də bixəbərdir. Bu o dövrün uşaqlarının acı həyat həqiqətləridir.

Müsəlmanların yaşadıqları bu cür həyatdan böyük təəssüf hissi keçirən yazıçı buna görə də deyir: "Budur müsəlman övladını bundan yaxşı tərbiyə edə bilməz!!!"

Əli Nəzminin müasir tipli təhsili, məktəbi təbliğ edən, oğurluq, cinayətkarlıq, hiyləgərliklə başqalarına ziyan vurmaq kimi halları pisləyən felyetonlarından biri də Məşədi Sijimqulu imzası ilə yazdığı "Kəndlilərin məişətindən" felyetonudur. (''Molla Nəsrəddin", 1909, № 50,57).

Bir ailənin dini titullu kişilərinin davranışlarında, münasibətlərində yazıçı yaşadığı dövrün kəndli məişəti haqqında oxucuda aydın təəssürat yarada bilir. "Dünyagörüşlü bir kişi" olan baba oğurluq dananın ətindən kabab çəkərkən, bu dananı oğurlayan kiçik oğlunun hərəkətinə görə "qürur duyduğunu" gizlətmir: "Sağ ol Məşədi Hümmət! Elə mənim yurdumu sən tutacaqsan"! Bu münasibət ailədə böyüyən bir uşağın gözləri önündə baş verir. Yazıçı təsvir etdiyi vəziyyəti satira hədəfinə çevirərək düşünməyə təhrik edir ki, bu mühitdə yetişən uşaqdan gələcəkdə nə gözləmək olar?

Kiçik yaşlı bir uşağın – nəvənin babasının təqdimatı nəticəsində qonşu kəndlərdəki vəziyyətlə tanışlığı bir çox münasibətlərin üzə çixmasına imkan yaradır.

Əli Nəzminin "Məşədi Sijimqulu" imzası ilə yazdığı "Gəncədən" felyetonu da ("Molla Nəsrəddin", 1907, № 35) milli əxlaqi dəyərlər, insanlıq baxımından diqqət çəkir. Felyetonda Gəncədəki əxlaqsızlıq yuvasını bağlatdıran bir rus həkimdən söhbət açılır:

Hörmətli Molla Nəsrəddin əmi!

Türkdə bir məsəl var ki deyərlər, qolumuzdan tutan gəlməz, qılçamızdan qaldıran gələr. Hə, keçən erməni-müsəlman iğtişaşı münasibətilə Tiflisdə Sumbatov küçəsində əyləşən istəkli rəfiqlər pərakəndə olub biçarə Tiflisin müsəlman

qardaşlarımızı avarə və sərgərdan qoyan kimi, İndi ondan böyük bir müsibət də biz yazıq gəncəlilərin başına gəldi! Tiflisdəki əzizləri pərakəndə edən erməni- müsəlman davası və daşnaqsaqanların qorxusu oldu! Amma bizi küçələrə salan və istəkli məhbubələri dağıdıb pərakəndə edən tək bircə nəfər evi yıxılmış bir adam oldu. Bu adam Özü rusdur, adı da Canibəyovdur və həmi də adını qoyub ki, mən doxduram və halanke nə Təbrizi görüb, nə Ərdəbili və nə də Mazandaran, nə də həkimliyi məlumdur. Çünki bu şəhərlərin hansında təhsil edibdir ki,doxtur ola.

Müəllif Tiflisdə yaşayan, günlərini avarə, mənasız keçirən müsəlmanların Gəncədən də yan keçmədiyini diqqətə çatdırmaqla onlarən həyat həqiqətlərini oxucuya göstərməklə yanaşı, İranın qeyd olunan şəhərlərində təhsil alan mollaların, fırıldaqçı həkimlərin də avam müsəlmanların gözündə "dəyərliliyinə" gülür. Lakin bu gülüşdə acı bir təəsüf hissi də nəzərdən qaçmır. O, müsəlman "həkimin" xəstələri uzun müddət müalicə edib sağaltmamasının da onun yetərincə savadlı, təcrübəli olmamasından irəli gəldiyini yaxşı anlayır və bu avam insanlara da anlatmağa çalışır:

Odu həkim Ağa Məhəmməd- təği iyirmicə manat alır, adamı bircə il yarımadək lap anadan doğma kimi eliyir!!! Bu utanmaz həyasız öyü yıxılmış hökumətə gündə bir ərizə verə-verə axır məqsədinə çatdı və Əttarlar küçəsində olan fahişəxanələri bağlatdı və bir taqım ayaqsız, atasız-anasız qərib qonaqları saldı çöllərə! Adamın yazığı bu qonaqlardan artıq Gəncənin cavanlarına gəlir ki, bunlar nə növ tab edəcəklər o istəkli rəfiqələrinin fəraqinə, çünki məhəbbət bir bəla şeydi! Bir də Gəncə bir elə yer deyil ki, adam qüssə edəndə bir yer ola gedib bir az ürəyini açə, məsəla, Bakı kimi, Tiflis kimi. Bakıda qüssə əl verəndə adam gedir dərya kənarına və dəryada çimənlərə-zada tamaşa eləyib dərdini dağıdır, Tiflis də həmçinin. Amma Gəncə xeyr, əgər məşğuliyyət üçün istəsən qastinə gedəsən, gedib görəcəksən ki, üç nəfər müsafirə var, İeykin 20-25 nəfər qəribnəvaz mehman, dost müsəlman qardaşlar kəsiblər bunların yanını növbət gözləyirlər. Xülasə, Allah baisin öyünü yıxsın, qapısını onların qapısı kimi bağlı qoysun ki, xəlqi avarə qoydu. Bu gün görürəm axırı cavanların bir parəsinin əlacı kəsilib gedib küçədə 8-9 yaşında uşaqlar ilə gildirim parç oynuyurlar.

Xülasə, Allah baisin öyün yıxsın!

Burada söhbət yalnız Gəncədən getsə də, bu vəziyyət o dövr Azərbaycanının bütün bölgələrinə aid edilirdi.

Göründüyü kimi, felyeton yalnız dilinin anlaşıqlı olması, ilə deyil, eyni zamanda diqqət çəkdiyi problemlərin vacibliyi, ideya- bədii xüsusiyyətləri ilə də dəyərlidir. Belə ki, ictimai-faydalı əməklə məşğul olmayan, avara həyat tərzi yaşayan gənclər, küçələrdə dava-dalaşla vaxt keçirən tərbiyə görməmiş uşaqlar müəllifin qınaq obyektidir.

Professor F.Hüseynovun qeyd etdiyi kimi, "Yazıçının felyetonları kompozisiyasına görə çox maraqlıdır. Hər bir əsərinin özünə görə, məzmununz müvafiq quruluşu vardır. Onun nəsr əsərlərində forma yeknəsək deyil, rəngarəngdir. Mükalimə, tənə, şikayət, narazılıq, nağıl, atalar sözü və məsəl, moizə və başqa bir

çox vasitələrlə başlayıb davam etdirilən hadisələr Əli Nəzmi felyetonlarını daha da maraqlı edir". (F.Hüseynov. Əli Nəzmi. Bakı, Gənclik, 1970 səh.116.)

Əli Nəzminin Şəmşir imzası ilə yazdığı yüksək sənətkarlıq nümunəsi olan "Daha düzəldi" felyetonunda da ("Zənbur'', 1909, № 10) Azərbaycan əyalətlərindəki vəziyyət usta bir qələmlə öz təsvirini tapır:

Bəli, daha işlər düzəlib getdi! Daha cəmi əyrilərimiz düzəlib, sınıqlarımız bitdi! Daha müsəlman vilayətlərində azadlıqlar olub, məşrutələr verildi! Daha hamı əmələndi, hər yerdə, hər şəhərdə, hətta Danabaş kəndində məktəb-mədrəsələr açıldı! Müsəlman balaları aşıqları tullayıb məktəblərə doluşdular! Daha mollalar, əfəndilər, xəfiyyə və casus, xuliqanlar da məşrutə tərəfinə keçməyə məcbur oldular!! Daha kimlərə məsxərə eliyəcəyik?! Kimin eybini yazacayıq, daha Xorasanda siğəbazlıq olmayacaq, biçarə məşədilərin işi nə günə olacaq? Xorasanın boynuyoğun müftəxorları acından naziklənəcəkdilər. Daha Qafqaz zəvvarlarını qaz sürüsü kimi aparıb bir dama qatıb tüklərini yolmayacaqlar.

Müəllif sanki Azərbaycan əyalətlərini – Gəncəni, Qarabağı, Şirvanı, Şəkini və s. səyahətə çıxır. Onun usta nəzərlərindən nə İran və Türküstan, nə Tiflis və İrəvan, nə də Bakı və Naxçıvan kənarda qalmır. O, ölkədəki nöqsanları bir-bir saymaqla oğurlanıb zorla kəbin kəsdirilən qızların, söz haqqı olmayan qadınların taleyinə, hacılar və mollaların, şeyxlər və möcüzənumaların oyunlarına, oğrular və tülüngülərin talanlarına, diqqət çəkməyə çalışır. Əli Nəzmi "Daha düzəldi"ni həqiqi deyil, əks mənada işlədir. Yazıçının qeyd etdiyi məsələlərdən aydın olur ki, hələ çoxlu dərdlərimiz, görüləsi işlərimiz vardır. Bunun üçün jurnalistlərə və qazetçilərə, onların birliyinə böyük ehtiyac vardır.

Araşdırmalar göstərir ki, yaşadığı dövrün aktual problemləri – cahillik, savadsızlıq, qadın azadlığı, uşaq və gənclərin tərbiyəsi, Əli Nəzmi yaradıcılığında həmişə diqqət mərkəzində olmuş və daim yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Belə ki, əgər əvəllər o bu problemləri yalnız nəzərə çatdırmaqla, xatırlatmaqla kifayətlənmişsə, yaradıcılığının sonrakı dövrlərində bu məsələlərin dərin tarixi, milli-əxlaqi, psixoloji köklərini məharətlə açmışdır.

Ədəbiyyat

1. Y.V.Çəmənzəminli. Əsərləri. 3-cü cild, Bakı, "Elm" nəşriyyatı 1977. Səh.145
2. Əli Nəzmi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-qərb"2006. 544 səh.
3. Mir Cəlal, Firidun Hüseynov. XXəsr Azərbaycan ədəbiyyatı. B.,1982, s.184
4. "Molla Nəsrəddin", 1906, №11, səh3
5. ''Molla Nəsrəddin", 1909, № 50,57
6. Firidun Hüseynov. Əli Nəzmi. Bakı. Gənclik. 1970

Фараджева Айгюнь Али

Вопросы Обучения и Воспитания в Прозе Али Назми

Резюме

Начавшийся в середине прошлого века процесс национально-духовного пробуждения достиг уровня национального самосознания. В связи с развитием общественно-политических событий народы проснулись и стали враждебными своим правам (М. А. Сабир). Каждая нация пыталась превзойти другую в национальных интересах. Основная нагрузка в решении этих проблем легла на плечи наших прогрессивных интеллектуалов.Выход из положения они видели в воспитании народа, в воспитании наших детей в национальном духе.Али Назми также занимает особое место среди этих интеллектуалов.В результате он создал интересные и содержательные работы.

Основываясь на просветительских идеях в своем творчестве, Али Назми обратил внимание на недостатки во всех сферах общественной жизни и уникальным образом выразил эти проблемы в своем творчестве.Он прекрасно понимал, что неправильное воспитание, незаконченное образование и управление проистекают из незнания, и цеплялся за свое перо, чтобы устранить их.

Положительные идеалы очень сильны в искусстве выдающегося мастера слова, идущего по пути смеха, критики и сатиры.Этот идеал часто скрывается в его произведениях, а в некоторых случаях открыто.В сердце поэта есть глубокое уважение и любовь к народу, который сказал: «В моем сердце нет печали, кроме моего народа». Именно эта бесконечная любовь выражает его вдохновение.

Как и в стихах Али Назми, прозаические произведения актуальны и сегодня.Его лаконичная манера выражения, тонкое совершенство, стремление к прекрасному будущему для своей родины и нации отражены и в его фельетоны.

Творчество Али Назми, богатое по форме и тематике, отражает социальную несправедливость, судьбу простых людей, которые не понимают и не требуют своих прав, условий жизни, их защиты, воспитания подрастающего поколения с позиции великого писателя-гражданина. Глубоко осознавая тонкости сельской среды, в которой он живет, мастер-художник выражает свое стремление к более сильному, более законопослушному, понимающему, гуманному обществу, описывая отсутствие законов, произвол людей и неравенство сильное и слабое.

Актуальные проблемы своего времени - невежество, безграмотность, женская свобода, воспитание детей и юношества - всегда были в центре внимания в творчестве Али Назми и постоянно развивались. Таким образом, если в прошлом он довольствовался напоминанием об этих проблемах, то в более поздние периоды своей работы он умело раскрыл глубокие

исторические, национально-нравственные, психологические корни этих проблем.

Ключевыеслова: Али Назми, «Молла Насреддин», фельетон, сатирическая стихотворение, проза.

Farajova Aygun Ali

Education and Upbringing Issues in Ali Nazmi's Prose

Summary

The process of national-spiritual awakening, which began in the middle of the last century, has reached the level of national self-awareness. Due to the development of socio-political events, the peoples woke up and became hostile to their rights (MA Sabir). Each nation tried to outdo the other in the national interest. The main burden in solving these problems fell on the shoulders of our progressive intellectuals. They saw the way out of the situation in the education of the people, in the upbringing of our children in the national spirit. Ali Nazmi has a special place among these intellectuals.

Based on enlightening ideas in his work, Ali Nazmi drew attention to the shortcomings in every sphere of public life and expressed these issues in a unique way in his work. He was well aware that improper upbringing, incomplete education and management stemmed from ignorance, and he clung to his pen to eliminate them. As a result, he created interesting and meaningful works.

The positive ideal is very strong in the art of a prominent master of words, who follows the path of laughter, criticism and satire. This ideal is often hidden in his works, and in some cases openly. There is a deep respect and love for the nation in the heart of the poet, who said, "I do not have sorrow in my heart, but sorrow other than the nation." It is this infinite love that expresses his inspiration.

Both poems of Ali Nazmi and prose works are still relevant today. His style of concise expression, sub-line perfection, desire for a beautiful future for his homeland and nation are also reflected in his feuilletons.

Ali Nazmi's work, rich in form and subject matter, reflects social injustice, the fate of ordinary people who do not understand and demand their rights, living conditions, their protection, education of the younger generation with the attitude of a great citizen writer. Being aware of the details of the rural environment in which he lives, the master writer expresses his desire for a stronger, more law-abiding, understanding, humane society by describing the lack of laws, the arbitrariness of the people, and the inequalities of the strong and the weak.

Actual problems of his time - ignorance, illiteracy, women's freedom, upbringing of children and youth, have always been in the center of attention in Ali Nazmi's works and have been constantly evolving. Thus, if in the past he was contented to mention and remind these problems, in the later periods of his work he skillfully revealed the deep historical, national-moral, psychological roots of these issues.

Key words: Ali Nazmi, Molla Nasraddin, topical satire, satiric poem, prose

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Məmmədov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QAFAROVA SƏMƏNGÜL HÜSÜ QIZI
Bakı Slavyan Universitetinin dosenti

60-80-ci İLLƏRDƏ RUS UŞAQ POEZİYASI: AQNİYA LVOVNA BARTO

Rus uşaq ədəbiyyatı – poeziyası, nəşri dünya mədəniyyətinin zəngin kapitalıdır. Bu zəngin mədəniyyət incilərinin yaradıcılarından biri də A.Bartodur. Aqniya Lvovna Barto**(Getel Seybovna Volova)** 1906-cı il 4 fevralda Moskva yaxınlığında Kovna qəsəbəsində yəhudi ailəsində anadan olmuşdur. Atası Lev Nikolaeviç həkim idi. Anası Mariya İliniçna evdar qadın olmuşdur. Aqniya Barto qimnaziyada və balerina məktəbində təhsil almışdı. 1924-cü ildə əmək fəaliyyətinə başlamışdı. Rusiyanın ilk maarif naziri Lunaçarski onu yanına çağırmış və uşaq yazarı olmağı təklif etmişdi. Barto əvvəl tərəddüd etsə də, sonda məşhur bir şairə olmuşdu. O, 1925-ci ildə uşaqlar üçün "Сказку о Пете, толстом ребенке, и Симе, который тонкий" ("Kök oğlan Pete və arıq Simenin nağılı") və "Что такое хорошо и что такое плохо" ("Yaxşı nədir, pis nədir"), "Китайчонок Ван Ли" ("Kitay balası Van Li") və "Мишка – воришка" ("Mişka – oğru siçan balası") əsərlərini yazmışdır. 1936-cı ildə çap olunmuş "Игрушки" ("Oyuncaqlar") adlı kitabından sonra Barto çox məşhurlaşdı. Bu kitab onu ən populyar uşaq şairlərindən birinə çevirdi. 1949-cu ildə " Стихи детям" ("Uşaq şeirləri") adlı şeirlərindən ibarət toplu çap olundu. 1949-cu ildə bu kitaba görə Stalin mükafatı almışdır. Müharibə illərində "Komsomolskaya Pravda" qəzetinin müxbiri kimi tez-tez cəbhəyə getmiş, vətənpərvərlik ruhunda şeirlər yazmışdı. 1965-ci ildə "Mayak" radiosunda hər ayın 13-ü səsləndirdiyi "Adam tap" adlı verilişində 40 mindən çox məktub oxudu və minlərlə insanı qovuşdurdu. O, "Дом переехал", "Новичок", "Уехали", "Снегирь", "Наш сосед Иван Петрович", "Мы с тобой", "Ку-Ку", "Лето" "Nастоло", "Машенька", "Младший брат", "Дедушкина внучка", "Любочка", "Петя рисует", "Хорошый вечер", "Жадный Егор", "Дочь-невеста" və s. əsərlərin müəllifidir. 30-dan çox kitab çap etdirmişdi. Bir neçə filmin senarisini yazmışdır. Sovet hökumətinin xaricə gedən nümayəndəliyinin Braziliyada, İsveçdə, Portuqaliyada, Yunanıstanda Andersen medalının təqdim olunmasında münsiflər heyətinin tərkibində olmuşdu. Aqniya Barto 1981-ci ildə dünyasını dəyişdi.

Açar sözlər: *Rus uşaq ədəbiyyatı, Rus uşaq poeziyası, Aqniya Barto yaradıcılığı, istedadlı şairə, ssenarist –Aqniya, uşaq dünyası, əxlaqi dəyərlər.*

Aqniya Lvovna Barto **(***Getel Seybovna Volova)* 1906-cı il 4 fevralda Moskva yaxınlığında Kovna qəsəbəsində yəhudi ailəsində anadan olmuşdur. Atası Lev Nikolaeviç həkim idi. Anası evdar qadın olmuşdur. Anası Mariya İliniçnanın qardaşı məşhur həkim idi. O, uzun illər Yalta da vərəm xəstəxanasının direktoru olmuşdu.

Amma o da uşaq şeirləri yazırdı. Aqniya Barto qimnaziyada oxuyurdu, həm də balerina məktəbində təhsilini davam etdirirdi. Baleti bitirəndən sonra 1924-cü ildə burada əmək fəaliyyətinə başlamışdı. Aqniyanın birinci əri Pavel Barto olmuşdu. O, şair idi. Onlar üç şeir bir yerdə yazmışlar: "Девочка – рёвушка" ("Qız nəriltisi"), "Девочка чумазая" ("Qəhvəyi qız") "Считалочка" ("Geri saymaq")1927-ci ildə onun Edqar adlı oğlu olmuşdu. Altı ildən sonra onlar ayrılmışlar. Böyük Vətən müharibəsi illərində onlar Sverdlovski şəhərinə köçürülmüşlər. Aqniya burada tokar sənətinə yiyələnmiş, tankların təmirində iştirak etmişdir. 1944-cü ildə ailəsi ilə bərabər Moskva şəhərinə qayıtmışlar. 1945-ci il mayın 5-də onun 18 yaşlı oğlu Edqar vəfat edir. Onu velosipedlə gedərkən yük maşını vurmuşdu. Onun ikinci əri akademik Andrey Vladimiroviç Şeqlyayev idi. Bir qızı -Tatyana Andreevna Şeqlyaevna idi. O da atası kimi texnika elmlər namizədi olmuşdur. Aqniya Barto ikinci dəfə ailə qursa da familiyasını dəyişməmişdi.

A.Bartonun həyatında balet məktəbi böyük rol oynamışdı. 1924-cü ildə burada keçirilən tədbir zamanı Barto bir şeir deyir. Şeir çox xoşa gəlir. O, tədbirdə iştirak edən Rusiyanın ilk maarif naziri Lunaçarskinin də diqqətini cəlb edir. Bir neçə gündən sonra Lunaçarski onu yanına çağırır. Ona uşaq yazarı olmağı təklif edir. Barto əvvəl tərəddüd etsə də, sonra bu sahəyə meyl edir. Və məşhur bir şairə olur. O, 1925-ci ildə uşaqlar üçün "Сказку о Пете, толстом ребенке, и Симе, который тонкий" ("Kök oğlan Pete və arıq Simenin nağılı") və "Что такое хорошо и что такое плохо" ("Yaxşı nədir, pis nədir") əsərlərini yazmışdır. Onun ilk çap olunan əsərləri "Китайчонок Ван Ли" ("Kitay balası Van Li") və "Мишка – воришка" ("Mişka – oğru siçan balası") idi. 1949-cu ildə " Стихи детям" ("Uşaq şeirləri") adlı şeirlərindən ibarət toplu çap olundu. 1949-cu ildə bu kitaba görə Stalin mükafatı almışdır. Müharibə illərində tez-tez cəbhəyə gedirdi. "Komsomolskaya Pravda" qəzetinin müxbiri işləyirdi. Həmin illərdə çox vətənpərvərlik ruhunda şeirlər yazmışdı. 1927-ci ildə "Братишка" ("Qardaş") adlı kitabını çap etdirmişdir. Buradakı şeirlər dostluğu, yoldaşlığı, beynəlmiləlçiliyi təbliğ edirdi. Onun kitabında çinlinin, indusun, yunanın və s. xalqlarında laylaları verilmişdi. Onların da adət-ənənəsinə hörmət hissləri öz əksini tapmışdı. Barto uşaqların dilini yaxşı bilirdi. Gənclik illərində – 16 yaşında atasına kömək etmək məqsədilə geyim mağasında satıcı işləmişdi. Uşaqlarla ünsiyyət qurmağı çox yaxşı bacarırdı. Bu baxımdan o, uşaqların hər zaman yanında olmuş, onların acı taleli yox, xoşgünlü olmasını əsərlərində vəsf etmişdi.

Aqniya Barto zavodda işə düzəlmişdi ki, müharibəyə gedən valideynlərini əvəz edən uşaqlarla daha yaxın olsun, onları həyata ruhlandırsın. O, bununla kifayətlənməmiş, məktəblərə, bağçalara getmiş, hətta küçədə də onlarla söhbət edər, dialoq qurmağa çalışmışdı. O, hər bir uşağın daxili dünyasına güvənir, orda müxtəlif zəngin fikirlər olduğunu kəşf edirdi. Bu istək və məhəbbətdən doğan bir həvəslə uşaqlar üçün olan "Ədəbiyyat və İncəsənət işçiləri Assosiasiyası"na rəhbərlik edir, həm də Beynəlxalq Andersen münsiflər heyətinə üzv seçilmişdir. "Братишка"

əsərindən sonra "Октябрятская звездочка" ("Oktyabryat ulduzu") və "Звездочка в лесу" ("Meşədə ulduz") şeirlərini yazmışdı. Burada məktəbəqədər uşaqlar üçün maraqlı şeirlər toplanmışdı. Oyunlar şeirləşmişdi, dialoqlar, hətta müəyyən fikirlər də şeirləşərək diqqətə çatdırılırdı. Aqniya Barto, hər zaman yaradıcılığında yeniliklər etməyə çalışırdı. Hər əsərdə yeni forma, yeni ideya öz əksini tapırdı. Şöhrət onu çox tez yaxaladı. Bir dəfə kosmonavtların görüşündə Qaqarin Bartonun şeirlərindən bir misranı öz qeyd dəftərcəsindən altı imzalı şəkildə çıxarıb Bartoya təqdim etmişdi. Aqniya öz muzeyində onu qoruyub saxlamışdı. M.Qorki onu çox sevirdi, hər zaman yaradıcılığı ilə maraqlanırdı. Yaradıcılığın ilk addımlarında o, hiss etmişdi ki, şair senarist, tərcüməçi ola bilər. Amma ən əsası odur ki, tərbiyəçi və müəllim olsun. Sənət tərbiyəçisi- bu böyük talantdır. Hələ o zamanlar Belinski deyir ki, uşaq yazarı ehtiyacdan doğulur. Onun yaradıcılığı gələcək həyat qəhrəmanlarının yoluna işıq salır, isti, qəmsiz həyat tərzinin formalaşmasına çalışır. Onun yaradıcılığının öz notu var idi: qəhrəmancasına və acınacaqlı. A.Barto 1934-cü ildə şən əhval-ruhiyyə yaradan, dram əsəri "Million poçtalyonov" ("Million poçtalyon") idi. Əsər iki yerə bölünür: poçtalyon və jurnalistlər. Çox şən bir əsərdir. Bu əsər uşaqlara öyrədir ki, yoldaşlıq, dostluq çərçivəsində gülüş insanı yaşadır. Ona ruh verir. Həyatın ağırlığına dözüm yaradır. Onu azadlığa, doğruluğa, qəhrəmanlığa doğru aparır, xarakterindəki axmaqlıq, bədlik və s. cəhətləri yox edir. Bu problemli hadisələrə qarşı yalnız gülmək, sevinmək lazımdır. Çünki, bunlar, həm də müalicə edir. 1936-cı ildə çap olunmuş "Игрушки" ("Oyuncaqlar") adlı kitabından sonra Barto çox məşhurlaşdı. Bu kitab onu ən populyar uşaq şairlərindən birinə çevirdi. Bu əsər kiçik uşaqlar üçün yazılmışdı. Burada uşaqlara necə yazmaq lazım olduğunu, şeiri öyrənmək və ya sevmək kimi fikirləri çatdırmağa çalışmışdır. Şeirdə uşaqların öz yaradıcılığını əks etdirən illüstrasiyalı oyuncaqlar, bir-iki və ya dördlükləri saymağı, hansı ki, uzun illər xatirində qalacaq və ya ayağı qırılmış ayı, top, öküz və fildən söhbət salır.

1937-ci ildə Sovet nümayəndə heyətinin tərkibində İspaniyaya səfər etdi. Orada artıq müharibənin izləri var idi. Dağılmış evlər, küçələr, kimsəsiz uşaqlar acınacaqlı təəssürat yaratmışdı. Müharibə illərində görkəmli enerji mühəndisi kimi Şeglyayev Ural şəhərinə Kracnoqorsk elektrik stansiyalarından birinə fasiləsiz işləməsini təmin etmək üçün göndərildi. Beləliklə, ailə şəklində: oğlu, bir qızı və dayə Sverdlovska yerləşdilər.

Özü yazırdı ki, oğlum üçüş məktəbində, qızım orta məktəbdə oxudu. Mən radioda çox çıxışlar etdim. Hərbi şeirlərim, məqalələrim çap olundu. "Komsomolskaya Pravda"nın müxbiri olaraq Qərb cəbhəsində fəaliyyət göstərdim. 1943-cü ilin fevralında Sverdlovskidən Moskvaya köçürlər. Barto öz fəaliyyətini davam etdirmək istəyirdi, amma cəbhə yolları bağlı idi. İcazə vermirdilər. Aqniya Barto Fadeevdan kömək istəyir. Fadeev çətin bir iş olduğunu söyləyir. Aqniya Barto fikirlərini belə izah edir ki, uşaqlara da bu hadisələri çatdırmaq üçün müharibənin içində olmaq lazımdır. Amma Aqniya Barto cəmi 22 gün orduda işləyə bildi. Oğlunu maşın vurdu. Dostları xatırladır ki, şairə uzun müddət özünə gələ bilmədi. Yemədi,

yatmadı, danışmadı. Ana sevgisini Tatyanaya göstərirdi. Müharibə bitsə də, özündən sonra çox acılar hədiyyə etdi. Başsız ailələr, yetim və itkin düşmüş uşaqlar və s. problemlər. Barto hər yerdə kömək etməyə çalışırdı. Uşaq evlərinə gedər, müəllimlər və ailələrlə ünsiyyət qurardı. O, 1947-ci ildə yaxınlarını itirən, ana-ata qırıqlığı yaşayanlara kömək etməyə başladı və bu hadisələri qələmə aldı. Həyat hekayələrini "Звенигород" adlı şeirində yana-yana açıqladı. Əsər çox yüksək səviyyədə bəyənildi, onu milli qəhrəmana çevirdi. Kitabın çapından sonra ölkədə onun qəhrəmanlarını hamı tanıdı. Aqniya Barto, "Звенигород" əsəri ilə nəinki, Rusiyada bütün SSRİ daxilində və dünya səviyyəsində sevilən bir yazışıya çevrildi. Bu əsərin yaratdığı həyəcandan sonra çox analar övladlarını, övladlar isə valideynlərini tapdılar. Yenə də minlərlə məktub gəlirdi. Hər gün 70-100 məktubla tanış olurdu. 1965-ci ildə "Mayak" radiosunda "Adam tap" adlı verilişin köməyi ilə minlərlə insanı qovuşdurdu. Bu verilişdə o, 40 mindən çox məktub oxudu. Müəyyən səbəblərdən sonra hər ayın 13-ü verilişini səsləndirməyə başladı. Onun bu xeyirxah işinə həyat yoldaşı və qızı Tatyana da kömək edirdi. Bir çox xoşbəxt görüşləri təşkil etdilər. Doqquz il davam edən bu verilişin köməyi ilə 927 ailə yenidən qovuşdu. Sovet hökumətinin xaricə gedən nümayəndəliyinin tərkibində hər zaman Aqniya Livovna da var idi. Həyat yoldaşı onu qısqanmırdı. O, cəmiyyətdə necə qalmağı bilirdi. Bir neçə dildə danışırdı, gözəlliyini hər vəchlə qoruyurdu. Braziliyada, İsveçdə, Portuqaliyada, Yunanıstanda Andersen medalının təqdim olunmasında hər zaman olduğu kimi münsiflər heyətinin tərkibində iştirakçı idi. 1970-ci ildə həyat yoldaşı Andrey Vladimiroviç vəfat etdi. Aqniya ondan 11 il sonra 1981-ci ildə dünyasını dəyişdi. Bu illərdə iki xatirə kitabı, yüzdən çox şeirlər yazdı. "Uşaq şairinin qeydləri" adlı kitabını çap etdirdi. Burada o, poetik və insanlıq cizgilərini təbliğ edirdi. "Uşaqlardan tərcümələr" adlı kitabında dünya xalqları ədəbiyyatından uşaqlar üçün yazılan maraqlı şeirləri tərcümə edərək toplamışdır.Aqniya Barto deyirdi ki, hər bir insan bacarığından çoxunu etdiyi zaman həyatda yaşam anları olur. Müasirləri içərisində seçilən, uşaq psixologiyasını yaxşı bilən yazıçılardan sayılırdı. Müasirlik, müasir dünyanın uşaqlarını düşündürən problemlər onun yaradıcılığında öz yerini tutmuşdu. Hər zaman uşaqların arasında olan Aqniya Barto, balacaların, məktəblilərin arzu və düşüncələrini öz əsərlərində əks etdirmişdir. O, "Дом переехал", "Новичок", "Уехали", "Снегирь", "Наш сосед Иван Петрович", "Мы с тобой", "Ку-Ку", "Лето"настоло", "Машенька", "Младший брат", "Дедушкина внучка", "Любочка", "Петя рисует", "Хорошый вечер", "Жадный Егор", "Дочь-невеста" və s. əsərlərin müəllifidir. 30-dan çox kitab çap etdirmişdi.

Bu qədər əsər yazan Bartonun yenə də yaradıcılığa böyük həvəsi olmuşdur. Bir neçə filmin senarisini yazmışdır. "Алеша Птицын вырабатывает характер" (1953), "Подкидыш" (1940), ("Tökmə") əsərləri ona görə maraqlı idi ki, hər şeir bir mövzuya və qəhrəman - obraz müxtəlif xarakterə malik idi. Onun "Болтунья" ("Çox danışan") şeiri çox danışan bir qızın dilindən verilmişdi. O, özünü müdafiə edir, duruya çıxarmaq istəyir ki, Vova yalan deyir. Axı o, üç dərnəyə gedir, rus dili, alman

dili öyrənir. Foto dərnəyinə gedir, çünki şəkil çəkməyi sevir. Dram dərnəyi də onun üçün ən maraqlı bir sahədir. Bu qədər işi var. Amma yenə ona "çoxdanışan" deyirlər:

Vova qəlbimə dəyir,
Mənə boşboğaz deyir.
Çoxdanışan qızam mən?
Yəni boşboğazam mən?
Danışmağa vaxt hanı,
Mən güdürəm hər anı...
Gedirəm üç dərnəyə,
Ağır olar üç dərnək.
Birini seçəsən gərək...
...Xoşlayıram həm foto
Həm dram dərnəyini.
Vova qəlbimə dəyir
Mənə boşboğaz deyir.
Hirsimdən alışıram,
Yəni çox danışıram...
Həmişə sinifqomam,
Sevirəm beş almağı
Təyyarəçi olmağı.... və s. (1, 243-44)

Aqniya Barto yaradıcılığı, uşaqların səhvini yumor tərkibli ifadələrlə, həyata inamla, məhəbbətlə baxan fikirlərlə, əlaqədə olduğu bütün insanlarla – millətindən asılı olmayaraq xoş münasibətdə olmaq, vətəndaş yetişdirmək və s. mənəvi ideyaların inkişafına həsr olunmuş, sanki bir canlı müəssisə idi. Maraqlı şeirlərdən biri də " Где живут герой"dur. Burada hadisə 8 yaşlı bir oğlanın dilindən verilir. Oğlan eşidir ki, kimi isə xilas edən bir qəhrəman var. Onu görmək, təşəkkür etmək məqsədi ilə mənzillərə axtarışa çıxır. Amma onu heç yerdə tapa bilmir. Yenə də ümidini itirmir. Düşünür ki, bir gün onu tapacaq. Çünki belə qəhrəmanlıqlar hər zaman var və belə qəhrəmanlar hər evdə, hər mənzil də olacaq:

У нас пака героя нет,
Но он появится вот-вот,
Вы к нам, зайдите через год! (7)

"Верёвочка" ("Kəndir") şeiri də maraqlı bir əsərdir. Buarda mahiyyət Lidoçkanın cəsarəti, məqsədinə çatmaq üçün göstərdiyi cəhd və bu cəhdin uğurla sona çatmasından bəhs olunur. Şeirdə göstərilir ki, artıq yaz gəlib, onun gəlişi hər yerdə hiss olunur. Quşlar tramvay zəngi kimi səs çıxarırlar. Səsli-küylü, şən Moskva günləri başlayıbdır. Amma hələ ağaclar yaşıllaşmayıb, yazlı Moskvada:

"Весна, весна на улице,
Весенные деньки!
Как птицы, заливаются
Трамвайные звонки.

Шумная, веселая,
Весенняя Москва.
Ещё не запыленная,
Зеленая листва (7).

Yəni yazın gəlişi bir canlanma yaratmışdı. Bulvarda, küçədə, tratuarın üstündə, bağçada, həyətdə müxtəlif yarışlar uşaqlar arasında başlayıbdır. Hərə bir işlə məşğuldur. Qızlar kəndir üstündən hoppanırlar. Amma Lida bacarmır. Uşaqlar ona "Sən bacarmırsan, çəkil" – deyirlər. Lida bunu uda bilməz. Axşam kəndiri cibində evə gətirir. Sabaha qədər məşq edir, öyrənir. Səhər qonşu bu nə səsdir, guppultudur?" – deyir, amma İvan Petroviç bir şey başa düşmür. Söylənir hamı. Baba yataqdan qalxır. Karidorda Lidanın hoppandığını görür: "Не хватит ли пока?". Lida: Bir az səbr et, mən artıq on dəfə edə bilirəm – deyir. Baba bütün qonşuları narahat etdiyini desə də Lida çox şəndir, çünki o, artıq kəndirlə hoppanmağı öyrənmişdir. "Урок в саду"("Bağçada dərs") şeirində isə məzmun yazla bağlı olsa da, bağçada dərsin daha asan və maraqlı olmasına işarə etmişdi, çünki yazı taxtası yoxdur, nə kitab var, nə karandaş. Kiçik həcmli şeir parçasında, uşaqların dili ilə həyatlarından bəhs edən bir parça əks edilir. Dərsin asan keçməsinin sevincini yaşayırlar. Aqniya Barto, şeirlərində fikirlərini həmiişə bir kiçik oğlanın və ya qızın dili ilə verirdı. Belə maraqlı şeirlərindən biri də "Жук"du. Göstərilən şeir yenə bir uşağın dilindən söylənilir ki, qış olduğuna görə çərçivəni də bağlamışıq, amma juk yaşayır. Biz fikir verməmişik. O, canlıdır, yalnız çərçivəni rəngləyək:

Мы не заметили жука
И рамы зимние закрыли…
Там жук живой!
Раскроем раму! (7).

"Машенька" şeiri isə uşaqlar üçün yazılan, amma uşağın dili ilə verilməyən bir əsərdir. Burada Maşenkanın yaşam tərzi, xarakteri, arzuları əks olunmuşdur. Şairə qeyd edir ki, bir böyük dünya təsviri əks olunan otaqda 2 divan, güzgülü pəncərə, döşəmədə xalça, görünən yaşıl sahə də bir gözəllik verir. Əlində güzgü, özündən çox razı bir vəziyyətdə yaşayır, Maşenka:

Потянулась Машенька
К зеркалу нукой,
У дивилась Машенька:
Кто же там такой (7).

Maşenka dincələndən sonra sıyığını yeyir, gözəl şəkil çəkir. Bostan şəklidir. Burada bostan məhsulları var. Giləmeyvələr də bir yaraşıqdı. Bütün gün qəfəsdə qızılquş oxuyur. Üç ildi onlarla yaşayır, çox sevinir, amma hələ də pişikdən qorxur. O, isə qorxmur. Şaxta baba yolkadan işıqlar asıb, başının üstündə ulduzlar var. Qoy bu halqa həmişə olsun. Şeirdə, həm də Maşanın keçmişi və gələcəyi təsvir olunur. Onun balaca, yaş yarım olanda gözlərinin ulduz kimi parlaması, ağlamaması da

təsvir olunmuşdu. Artıq saat 8^{00}-dur. Yaylıq atmaq lazımdır, qəfəsin üstünə, pəncərələrin ştorunu çəkmək və Maşaya lay-lay çalmaq:

Мы спать ложимся рано
Сейчас закроем шторы,
Диваны – великаны
Теперь стоят, как горы…
Баю-баюшки-баю
Баю Машеньку мою (7).

"Ути-ути" şeiri isə ördək balalarına həsr olunmuşdu. Onlar tez-sübhdən dururlar. Ana onlara üzmək öyrədir. Amma üzməyi heç arzulamırlar. Boğulmaqdan qorxurlar. Ana onlara deyir ki, qorxmayın, üzün suda:

– Плыви, плыви
Утёньш,
Не бойся,
Не утонешь (7).

"Шурка" şeirində Şuranın qardaşı ilə əsgər yoldaşı olmasından söz aşır. Şurka onlara qonaq gəlir. Anası stol aşır. Süfrəyə hər şey düzür. Onun deşilmiş vedrəsini təmir edir. Axı Şurka çilingərdi. Qonşularında köməyinə çatır. Kimi xarab olmuş samovarı, kimi qapının kilidini düzəltdirir. Hamı onu alqışlayır. O, heç kimdən pul da almır:

Шурка денег не берет,
Все он чинит даром:
То сосед к нему идет
Со старом самоваром (7).

Aqniya Barto bu şeirində də gözəl tərbiyə üsulu seçmişdi. "İnsanlara kömək etmək, hər şeyi pula görə etməmək ən yaxşı bir işdir"- fikrini əsas tutmuşdu. "Дядя Вова и Медведь" şeirində Ayı öyrədən Vova dayının onların qonşusu olduğunu qeyd edir. Sirkdə onları gördüyünü, ondan qorxaraq, atasının əlindən tutduğunu söyləyir. Amma sonra uşaqlara da sirkə getməyi məsləhət görür. "Арифметка", "Башмаки", "Апрель", "Бедняга крот", "Сережа учит уроки", "В честь Андрея" və s. şeirlərinin hamısı tərbiyəvi əhəmiyyətli, nəsihət xarakterli fikirlərin uşaqlara çatdırılması üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunmasını əks elətdirir. Bəzən bu şeirlər elmi xarakter daşıyır. "Мячик" şeirində Tanyanın ağlamasından söhbət gedir. Çünki o, topunu çaya atmışdı. Anası onu sakitləşdirir ki, çayda top heç vaxt batmaz. Yüngül əşyalar suda batmır. Belə nümunələrin sayını çoxaltmaq olar. Aqniya Barto bütün sahələrə baş vurmuşdu. O, hətta öz uşaqlığını, anasının ona olan münasibətini də qələmə almışdı. Yaradıcılığında müəyyən qədər yeri də analara həsr etdiyi şeirlər tutmuşdu: "Мама или я", "Разлука", "Мама болельщица", "Мама поёт" və s. Bu əsərlərin məzmunu müxtəlif mahiyyət, məna daşıyır. "Мама болельщица" şeirində boksla məşğul olan oğlanın dilindən verilən hadisələr çox maraqlıdır. Çünki oyunda iştirak edən oğlanın anası da zaldadır. O, çox həyəcanlıdır. Qələbə qazanır, tez

anasına qaçır. Necə vuruşduğunu soruşur? Anası isə: "Mən gözü yumulu idim" – deyir. Axı analar o, ağır dəqiqələri izləyə bilməzlər:

"Ну как я дрался? Смело? –
Я подбегаю к маме.
– Не знаю, – сидела
С закрытыми глазами (8).

"Мама или я" şeirində isə birinci sinfə gedən uşağın dili ilə hadisələr nəql olunur. Uşaq çox təəccüblənir ki, məktəbə gedən mənəm. Amma hər şey üçün anam narahatdır. Gah səhər yeməyinə qaçır, gah paltar hazırlayır, gül haqqında danışır, hətta kitabları yığmadığına da narahatdır. Başa düşmürəm ki, kim məktəbə gedir. Mən, yoxsa anam?

Не понятно, кто из нас
Поступает в первый класс,
Мама или я –
Новиков Илья? (8)

Şairə, şeirlərinin köməyi ilə bir daha ananın zəhmətini, əməyini qiymətləndirir.Uşaqlar arasında bu müqəddəs insanın qədrini bilməyi, sevməyi, qiymət verməyi tövsiyə edir.

1951-ci ildə "Петя рисует" adlı şeirində Petyanın artıq qələmlə deyil, həm də fırça ilə işlədiyinə işarə edir. Petya bizim kiçik qəhrəman, müharibəni yaradan amerkalının Koreyada, bizim Vətənimizdə, dinc yaşayışımızın qurucu əməyimizin qənimi kəsilmişdi – ideyasını canlandırmağa çalışır. 1952-ci ildə yazdığı "Хороший вечер" şeirində isə qəhrəmanlarla bir maraqlı gecə təşkil edən, beşinci sinif şagirdi Şuranın kolxozçular qarşısında çıxışı və alqışlara qərq olmasından söz açır. Artıq elektrik məhsulları onları təəccübləndirmir, hətta Şura kolxozun şəxsi mühəndisi olmasını arzu edir ki, o, dumandan, buluddan süni yağış yarada bilsin. Kəndi, kolxozu yenidən qursun, yeniliklərdən bərq vursun, onların kəndi. Müəllifin arzuları Şuranın ifadəsində özünü göstərir. 1953-c ildə yazdığı "Младший брат" şeirində də Aqniya Bartoya məxsus incə lirika, poetik cizgilər qabarıqdır. Altı yaşlı oğlanın sevinci hədsizdir. Çünkim onun qardaşı dünyaya gəlibdir. Quşların səsi ətrafı bürüyübdür. Bağda yasəmən də çiçək açıbdır. Yazın bir yaxşı günündə Andryuşa dünyaya gəlib. Atası da qürurlanır. Qardaşın sevinc dolu səsi aləmi oyatmışdı: "Əla, sanki dünyaya işıq doğdu!".

Гордится мальчиком отец
А света –
Ей шесть лет –
Кричит братишка: – Молодец,
Что родился на свет!
"Младший брат" (9)

Hər bir şəraitdə uşaqlarla uzun illər yaxın ünsiyyət qurmuş, öz ədəbi yaradıcılığını onlara həsr etmiş şairə Aqniya Bartonun bir neçə nəslin bədii-estetik

tərbiyəsində, onlara çətin-asan, eniş-yoxuş kimi qiymətləndirilən bu dünyada həyat adlı yaşam tərzinə vəsiqə qazanmasında, mənəvi baxımdan yüksəlməsinə, dərk etmək, anlamaq kimi məhfumların inkişafına, uşaq obrazlarının özünəməxsus mənəvi dünyasına təsir edəcək əxlaqi sifətləri və psixoloji-xarakterik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən yaradıcılığı, önəmli yer qazanmışdı. Kiçik, böyük, sadə, mürəkkəb – hər hansı bir şeirini qaldırsaq orada biri digərindən fərqli bir uşaq dünyası müşahidə edə bilərik.

Aqniya Barto- yaradıcılığının bədii gücünü, hadisələri qəhrəmanların dili ilə şərh edən istedadlı şairə, həmişə öz üslubuna sadiq qalmışdı. Onu məhz təmiz qəlbli, şən təbiətli, nadinc, dəcəl obrazların təsvirində görə bilərik. A.Barto, kiçik və böyük yaşlı uşaqlar arasında dostluq əlaqələri, zəhmətsevərlik, mübarizlik, qardaşlığa, bərabərliyə, insanların xoşbəxtliyinə, biliyə çağırış və s. məzmunlu şeirləri ilə böyük ruh yaradır. Aqniya Barto yaradıcılığı, tək Rusiyada deyil, Azərbaycanda və digər xarici ölkələrdə də dəfələrlə çap olunmuşdu, sevilmişdi.

Azərbaycanda onun "Şeirlər", "Pinti qız", "Kobud ayı balası" və s. kitabları çap olunmuşdu və Azərbaycan dilində nəşr olunan "Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası" seriyasının 44-cü cildinə də daxil edilmişdi. 1970-ci ildə Bakıda keçirilən "Ədəbiyyatların dostluğu, xalqların dostluğu" adlı konfransda iştirak etmək üçün Azərbaycana gəlmişdi.

Tədbirdən sonra Aqniya Bartonun oxucularla görüşünü Rus Dram Teatrında təşkil edilmişdi. Bu görüşdən çox məmnun olduğunu etiraf etmişdi. Görkəmli uşaq yazarımız Z.Xəlilin tərcümə etdiyi "Lina" şeirinin sənətkar tərəfindən səsləndirilməsi də ona xoş təsir bağışlamışdı. A.Bartonun bu gündə dərsliklərdə, mətbuatda təsadüf edilən, ana dilimizə tərcümə olunan "Anam işə gedir", "Babam", "Birinci sinif şagirdi", "İlk dərs", "Məktəbə gedən yolda", "Məktəbə", "Timur baba", "İki nənə", "Onun ailəsi", "Atam küsübdü məndən", "Atanın imtahanı var", "Məni də başa düşün", "Ədəbsiz ayı balası" kimi şeirləri sevilən, oxunan şeir nümunələrindəndir. Uşaqların psixologiyasına dərindən bələd olmağı, yaradıcılığında tənbeh, tənqid - təbliğ, öyüd - nəsihət kimi meyarları həmişə öndə tutmağı, şairənin öz daxili imkanları baxımından qazandığı mövqeyi, sənətkar ustalığı, onu 60-80 illər Rus uşaq ədəbiyyatında ən yüksək yerlərdən birini qazanmağına əsas olmuşdu.

Ədəbiyyat

1. Yusifoğlu R. Uşaq ədəbiyyatı. B., 2002, s.243-44
2. Детская литература. Учебное пособие. М., Просвещение, 1977.
3. Детская литература. Учебное пособие. М., Просвещение, 1985.
4. Зарубежная детская литература. М., Просвещение, 1974.
5. Путилова Е.О. Очерки по истории критики советской детской литературы 1917-1941. М., Детская литература, 1982.

6. Чернявская Я.А., Регушевская Г.В. Детская литература. М., Просвещение, 1987.
7. www. rustih.ru
8. www.culture.ru
9. www. gatchina3000.ru

Qafarova S.H.

Russian children's poetry: 60-80 years: Agnia Lvovna Barto

Summary

Russian children's literature - poetry, publication is a rich capital of world culture. One of the creators of these rich cultural pearls is A.Barto. Agnia Lvovna Barto (Getel Seybovna Volova) was born on February 4, 1906 in a Jewish family in the village of Kovna, near Moscow. Her father, Lev Nikolayevich, was a doctor. Her mother, Maria Ilinichna, was a housewife. Agnia Barto studied at the gymnasium and ballerina school. She began her career in 1924. Russia's first education minister, Lunacharsky, invited her to become a children's writer. Although Barto hesitated at first, she eventually became a famous poet. In 1925 he wrote for children "The Tale of the Fat Boy Pete and Skinny Sime" and "What is good, what is bad?", “Chinese baby Van Li ” and “Mishka - thief mouse cub ”. Barto became very famous after her book "Toys", published in 1936. This book made her one of the most popular children's poets. In 1949, a collection of her poems "Children's poems" was published. In 1949 she received the Stalin Prize for this book. During the war, as a correspondent for the Komsomolskaya Pravda newspaper, she often went to the front and wrote patriotic poems. In 1965, she read more than 40,000 letters and reunited thousands of people on the "Find a Man" program, which she aired on Mayak Radio on the 13th of each month. She “The house moved”, “Newcomer”, “Left”, “Snowman”, “Our neighbor Ivan Petrovich”, “We are with you”, “Ku-Ku”, “Summer”, “Nastolo”, “Mashenka”, “Younger brother”, “Grandfather’s granddaughter”, “Lyubochka”, “Petya draws”, “Good evening”, “Eager Yegor”, “Daughter-in-law ” and others, is the author of works. She has published more than 30 books. She has written screenplays for several films. She was a member of the jury for the presentation of the Andersen Medal in Brazil, Sweden, Portugal and Greece. Agnia Barto died in 1981.

Keywords: *Russian children's literature, Russian children's poetry, the work of Agnia Barto, talented poet, screenwriter - Agnia, children's world, moral values.*

Кафарова С.Х.

Русская детская поэзия 60-80-х годах: Агния Львовна Барто

Резюме

Русская детская литература – поэзия, издания – это богатый вклад в мировую культуру. Одним из создателей этой богатой культурной жемчужины является А. Барто. Агния Львовна Барто (Гитель Лейбовна Волова) родилась 4 февраля 1906 года в еврейской семье в поселке Ковна в Подмосковье. Ее отец, Лев Николаевич, был врачом. Мать – Мария Ильинична была домохозяйкой. Агния Барто училась в гимназии и балетной школе. Трудовую деятельность начала в 1924 году. Первый министр просвещения России Луначарский предложил ей стать детской писательницей. Хотя сначала Барто колебалась, в конце концов она стала известной поэтессой. В 1925 году она написала для детей «Сказку о Пете, толстом ребенке, и Симе, который тонкий» и «Что такое хорошо и что такое плохо?», «Китайчонок Ван Ли» и «Мишка – воришка». Барто стала очень популярна после своей книги «Игрушки», опубликованной в 1936 году. Благодаря этой книге она стала одной из самых популярных детских поэтесс. В 1949 году был издан сборник ее стихотворений «Стихи детям». В 1949 году за эту книгу она получила Сталинскую премию. Во время войны часто бывала на фронте в качестве корреспондента газеты «Комсомольская правда» и писала патриотические стихи. В 1965 году она прочитала более 40 тысяч писем и воссоединила тысячи людей в программе «Найди человека», которую транслировали по радио «Маяк» 13 числа каждого месяца. Она автор произведений: “Дом переехал”, “Новичок”, “Уехали”,

“Снегирь”, “Наш сосед Иван Петрович”, “Мы с тобой”, “Ку-Ку”, “Лето” “Nастоло”, “Машенька”, “Младший брат”, “Дедушкина внучка”, “Любочка”, “Петя рисует”, “Хорошый вечер”, “Жадный Егор”, “Дочь-невеста” и др. Она опубликовала более 30 книг. Написала сценарии к нескольким фильмам, была членом жюри вручения медали Андерсена в Бразилии, Швеции, Португалии и Греции в представительстве Советского правительства за рубежом. Агния Барто умерла в 1981 году.

Ключевые слова: *русская детская литература, русская детская поэзия, произведения Агнии Барто, талантливая поэтесса, сценарист-Агния, детский мир, нравственные ценности.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2021
Rəyçi: professor Asif Abbas oğlu Hacıyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Mündəricat

NADİR MƏMMƏDLİ
AKADEMİK KOMMUNİKASİYA: MONOQRAFİYA 3

GÜNEL MİRZƏYEVA
KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN ÜSLUBİ
VƏ MƏTNYARATMA İMKANLARI 12

TƏHMİNƏ ƏLİYEVA
ƏLAVƏ TƏLİM MATERİALLARININ DİL ÖYRƏNMƏ
PROSESİNƏ TƏSİRİ 21

MAHNUR ŞİRİNOVA
İNGİLİS DİLİNDƏ RƏNG ADLARI İLƏ FORMALAŞAN
FRAZEOLOJİ VAHİDLƏR 28

İRADƏ İSRAFİL QIZI KƏRİMOVA
AZTV-NİN "GÜN BAŞLADI" ƏYLƏNCƏLİ
PROQRAMININ (APARICILARININ) DİLİ HAQQINDA 36

SEVİNC HÜMBƏTƏLİYEVA
AKADEMİK KOMMUNİKASİYA VƏ İŞGÜZAR ÜNSİYYƏT
PROSESİNDƏ AZƏEBAYCAN DİLİNDƏ PURİZM CƏRƏYANININ
ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ 45

НАСИРАГА ШАХМУРАД ОГЛУ МАМЕДОВ
РЕАЛИЗАЦИЯ ДИНАМИКИ В СИНТАКСИСЕ
ПРЕДЛОЖЕНИЯ И ТЕКСТА 52

GÜLNAR TARIYEL QIZI İSMAYILOVA,
DİVAN STRUKTURUNDA DİL VƏ ÜSLUB
SƏNƏTKAR FƏRDİYYƏTİNİN ƏSAS GÖSTƏRICISI KİMİ..... 60

ƏHMƏDOVA GÜLNARƏ BABA QIZI
MƏTNIN FORMALAŞMASINDA ZAMAN GÖSTƏRICILƏRININ
ROLU 68

NƏRGIZ RÖVŞƏN QIZI MƏDƏTOVA
İSPAN DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAFINDA
QRAMMATİKANIN ROLU 76

GÜNEL QƏMBƏROVA İ.
İSPAN DİLİNDƏ FİKRİNİ YAZILI İFADƏ ETMƏ VƏ TƏLƏBƏLƏRƏ
BU BACARIĞIN AŞILANMASI YOLLARI 84

ƏFSANƏ BAXŞƏLIYEVA
MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ
"DOST" VƏ "DÜŞMƏN" KONSEPTLƏRİNƏ MÜASİR
YANAŞMA VƏ KONSEPTLƏRİN TƏDQİQİ TARİXİ..... 92

SARELLA QAİBOVA
XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ DİALOJİ NİTQİN VƏ LEKSİK
VƏRDİŞLƏRİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI 101

QASIMOVA SƏDAQƏT NADIR Q.
NİTQİN TƏSNİFATI VƏ YAZI 110

MEHRIBAN ABDULLAYEVA
İNGİLİS VƏAZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏŞBEHİN
İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR 117

NİGAR HƏSƏNOVA
LƏMAN AXUNDOVA
İNGİLİS DİLİ FRAZEOLOGİZMLƏRİNİN
AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ ÜSULLARI.....125

HACIYEVA VƏFA ALIŞ QIZI
MÜRƏKKƏB CÜMLƏ 132

SƏNUBƏR ŞÜKÜROVA
ŞAMAXI ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN
MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 140

FƏRİDƏ HEYBƏTOVA
C.MƏMMƏDQULUZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ RAST GƏLİNƏN
FONETİK DİALEKTİZMLƏRİN YARANMASINDA SAİT
ƏVƏZLƏNMƏSİ HADİSƏSİNİN ROLU 148

MÜŞFİQƏ ABBASOVA,
LALƏ ZEYNALOVA
XARİCİ DİLİN DİSTANT TƏDRİSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ YOLLARI 168

SEVİNC ƏLİYEVA
AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ YAZI VƏRDİŞLƏRİNİN AŞILANMASINDA İSTİFADƏ EDİLƏ BİLƏCƏK ÇALIŞMALAR.....177

NƏSIBOVA GÜLNARƏ ŞAMƏDDIN QIZI
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ YAXINKÖKLÜ VƏ MÜXTƏLİFKÖKLÜ SİNONİMLƏR.....185

GÜNAY MƏMMƏDOVA
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ QRAMMATİKLİYİN DERİVATİVLİYİN VƏ SİNKRETİN İFADƏSİ.....194

KÖNÜL HƏBIB QIZI MƏMMƏDOVA
DESKRİPTİV DİLÇİLİKDƏ LİNQVİSTİK MODELLƏR.....203

ƏLİYEVA ÜLVİYYƏ HÜMBƏT
DIL SİSTEMİNDƏ TƏRCÜMƏNİN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİNİN TƏDQİQAT TARİXİ 212

NƏZƏROVA AFAQ TƏRLAN QIZI
FƏAL TƏLİMƏ ƏSASƏN AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ DİL QAYDALARININ ÖYRƏDİLMƏSİ YOLLARI.....222

МАМЕДОВА ВАФА НАРИМАН ГЫЗЫ
ЗАГАДКИ, ПОСТРОЕННЫЕ ПО МОДЕЛИ СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ 233

CƏFƏROVA AYTƏN RAFAIL QIZI
BOLQAR DILINDƏ “ÜRƏK” KONSEPTİ.....241

RƏHİMƏ ABBASOVA
DİLİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN ROLU 256

SEVƏR ORUCOVA
MƏTNİN DİGƏR SİNTAKTİK VAHİDLƏRLƏ OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ. NAĞIL MƏTNİNİN SƏRHƏDLƏRİ.....264

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

QƏRİBƏ MƏMMƏD QIZI MƏMMƏDOVA
NİZAMİ DÜHASININ DÜNYA XƏZİNƏSİNDƏ ƏKS SƏDASI 271

НАИЛЯ МАХМУД ГЫЗЫ ТАГИЕВА
МЕСТО КОММЕНТАРИЯ «МАКСУРЫ»
В ТВОРЧЕСТВЕ ХАТИБА ТАБРИЗИ 279

VƏLİYEVA İLAHƏ XALƏDDİN QIZI
SƏDİ SANİ QARABAĞININ ƏSƏRLƏRİNDƏ OBRAZLAR ALƏMİ 285

CƏFƏROVA ƏTRABƏ ŞIRASTAN QIZI
NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA MƏNƏVİ TƏRBİYƏ,
TƏHSİL VƏ ÜMUMPEDAQOJİ FİKİRLƏR.....294

SAİDA DADAŞOVA
MAHİRƏ NAĞIQIZININ BƏDİİ
YARADICILIĞINDA VƏTƏN MÖVZUSU 303

ƏLİYEV CEYHUN RAMIZ OĞLU
MÜTƏNƏBBİNİN YAŞADĞI DÖVRDƏ
İCTİMAİ VƏ DİNİ-SİYASİ MÜHİT 309

İLHAM QAZIZADƏ
GƏNCƏ DÖVLƏT DRAM TEATRINDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN
REJİSSORLARIN YARADICILIQ AXTARIŞLARI 320

ÜLVİYYƏ ƏLI QIZI ABDULLAYEVA
TURANÇILIĞIN NƏZƏRİ VƏ İCTİMAİ-SİYASİ ASPEKTLƏRİ 332

ŞƏBNƏM BABAYEVA
ABDULLA QƏDİRİNİN “MEHRAB ƏQRƏBİ”
ROMANININ POETİKASI 343

LEYLA PİRİMOVA
HİND ƏDƏBİYYATININ TÜRKÇÜ MÜHACİR YAZIÇISI-İNDU
SUNDARESAN 351

IMANOVA KAMALE
THE EFFECTS OF CHILDHOOD TRAUMA 362

АСАДЗАДЕ РАСИМА ФАРХАД ГЫЗЫ
СЕМЕЙНАЯ ТЕМА В РОМАНЕ А.МЁРДОК «КОЛОКОЛ» 369

İLHAM MİNACƏT OĞLU DADAŞOV
AZƏRBAYCAN MİNİATÜR SƏNƏTİNDƏ
AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQ POEZİYASI 380

GÜNAY BAXŞIYEVA ŞƏRAFƏDDIN QIZI
UİLYAM QOLDINQIN FƏLSƏFİ BAXIŞLARININ
"SƏRBƏSTDÜŞMƏ" ROMANINDA ƏKSİ 387

AYNUR MƏMMƏDOVA
COAN ROULINQ VƏ "HARI POTTER" SERİYASI 397
FƏRƏCOVA AYGÜN ƏLI QIZI

ƏLİ NƏZMİNİN NƏSRİNDƏ TƏLİM
VƏ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ4 08

QAFAROVA SƏMƏNGÜL HÜSÜ QIZI
60-80-ci İLLƏRDƏ RUS UŞAQ POEZİYASI:
AQNİYA LVOVNA BARTO 418

"Elm və təhsil" nəşriyyatının direktoru:
***professor* Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 27.08.2021
Şərti çap vərəqi 27,5. Sifariş № 302
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4